

RATNAPRABHASŪRI'S
RATNĀKARĀVATĀRIKĀ
PART II

Being a Commentary on Vādi Devasūri's
PRAMĀṆANAYATATTVĀLOKA

WITH

A PAÑJIKĀ by RĀJASEKHARASŪRI

A TIPPANA by Pt. JÑĀNACANDRA
and

GUJARATI TRANSLATION

by

MUNI SHRI MALAYAVIJAYAJI

Edited by

Pt. Dalsukh Malvania

LALBHAI DALPATBHAI
BHARATIYA SĀNSKRITI VIDYAMANDIRA
AHMEDABAD-9

Printed by Svami Tribhuvandas, Ramananda Printing Press,
Kankaria Road, Ahmedabad & Published by Nagin J. Shah,
Acting Director, L. D. Institute of Indology, Ahmedabad-9

Price Rupees 10/=

Copies can be had of

L. D. Institute of Indology	Ahmedabad-9.
Gurjar Grantha Ratna Karyalaya	Gandhi Road, Ahmedabad-1.
Motilal Banarasidas	Varanasi, Patna, Delhi.
Munshi Ram Manoharalal	Nai Sarak, Delhi.
Mehar Chand Lachhamandas	Delhi.-6.
Chowkhamba Sanskrit Series Office	Varanasi.
Sarasvati Pustak Bhandar	Hathikhana, Ratanpole, Ahmedabad-1.
Oriental Book Centre	Manek Chowk, Ahmedabad.

वादिश्रीदेवसूरिसूत्रितस्थ
प्रमाणनयतत्त्वालोकस्य

श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचिता लघ्वी टीका
रत्नाकरावतारिका

भा. २

श्रीराजशेखरसूरिकृतपञ्जिका-पण्डितज्ञानचन्द्रकृतटिप्पणकाभ्यां समन्विता ।

गूर्जरभाषानुवादकः

आचार्यश्रीविजयनीतिसूरिशिष्यो मुनिश्रीमलयविजयः ।

संपादक

पण्डित दलसुख मालवणिया

प्रकाशक

लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति विद्यामंदिर

अमदावाद-९

संकेतसूची

क	हस्तप्रति, श्रीकीर्तिमुनिसंग्रह	प्रवाग० }	प्रमाणवार्तिकालकार अथवा
का०	कारिका	प्रवा भा० }	प्रमाणवार्तिकभाष्य
का० बि० बि०	काशी विश्व विद्यालय	प्रवास्वो०	प्रमाणवार्तिकस्वोपज्ञवृत्ति, का
गा०	गाथा		वि. वि.
जैमि०	जैमिनीयदर्शन	मीश्लो० अभा०	मीमांसाश्लोकवार्तिकअभावपरि-
डे	हस्तप्रति, डेलाना जैन उपाध्वय		च्छेद
	ज्ञानभंडारगत	„ अर्था०	„ अर्थापत्तिपरिच्छेद
डे १-७	„	„ उप०	„ उपमानपरिच्छेद
तत्त्व०	तत्त्वसंग्रह	मु०	मुद्रित रत्नाकरावतारिका संपूर्ण
तरवप०	तत्त्वसंग्रह पत्रिका		तथा केवल परिच्छेदद्वय,
तश्लो०	तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक		यशोविजय जैन ग्रन्थमाला
धर्मो०	धर्मोत्तरप्रदीप, के. पी.	मुटि०	मुद्रितगत टिप्पणी
	आयस्वाल इन्स्टीट्यूट	मुपा०	मुद्रितगत पाठान्तर
न्यायकन्दली	प्रशस्तपाद भाष्य टीका, वाराण-	ल०	हस्तप्रति, लवारनी पोल-जैन
	सेय संस्कृत विश्व-विद्यालय		उपाध्वय ज्ञानभंडार
न्याय कु०	न्यायकुमुदचन्द्र	वाक्य०	वाक्यपदीय
न्यायाटि०	न्यायावतारवार्तिकवृत्तिगत टिप्पण	विशेषा०	विशेषावश्यकभाष्य-मलधारी
परि०	परिच्छेद		“हेमचन्द्रकृतटीका”
परीक्षा०	परीक्षामुख	वैशे०	वैशेषिकदर्शन
पु०	हस्तप्रति, मुनिराजप्रीपुण्य-	श्लो० प्रत्ये०	मीमांसाश्लोकवार्तिक प्रत्यक्ष
	विजयजी संग्रह		परिच्छेद
पू०	पृष्ठ	स०	सूत्र
प्रमीमा०	प्रमाणमीमांसा, भाष्याटिप्पण,	स्यार०	स्याद्वादरत्नाकर
	सिपीक्षिरिज	हेतु०	हेतुबिन्दुटीका
प्र० बा०	प्रमाणवार्तिक-मनोरथनंदिटीका,	हेतुभा०	हेतुबिन्दुटीकालोक
	के. पी. आयस्वाल इन्स्टीट्यूट		

PREFACE

We have great pleasure in publishing the second part of Ratnaprabha Sūri's Ratnākarāvatārikā, a commentary on Vādi Devasūri's (A. D. 1086-1169) Pramānanayatattvāloka with two Sanskrit super-commentaries and Gujarati translation. This translation is lucid and will be very helpful to the students of Indian Logic to understand this tough text of Logic.

The description of the materials used in preparing this edition is fully given in the preface to the first part. Again, therein one finds a succinct account of Vādi Devasūri, Ratnaprabhasūri, Āc. Rājasekhara and Pt. Jñānacandra—the authors of Pramānanayatattvāloka, Ratnākarāvatārikā, Pañjikā and Tīppana respectively.

The study of Ratnākarāvatārikā is very useful to those who want to understand the problems of Indian Logic. It is a salient feature of the Jaina philosophical works that they give a faithful account of the doctrines of other schools. So, by studying them we can have the true picture of the different philosophical thought currents.

We are really grateful to Muni Shri Malayavijayaji who has lucidly translated the tough Sanskrit text into Gujarati. We acknowledge our indebtedness to Late Pt. Hargovindas and Pt. Bechardas whose excellent edition of Ratnākarāvatārikā is used by us as a model text. Our thanks are also due to the publishers of the Yashovijaya Jain Granthamālā, Varanasi as we have utilised their two editions of Ratnākarāvatārikā—one giving the complete text of Ratnākarāvatārikā and other giving only the two chapters with Pañjikā and Tīppana.

The third part is in press and will be published very soon. With the end of the third part this work will be complete. In the introduction to the third part we intend to give a study and an estimate of the Ratnākarāvatārikā.

We hope that this publication will be of very great value for the students of Indian Logic.

સંપાદકીય

પ્રમાણુનયતત્ત્વાલોકની લઘુટીકા રત્નાકરાવતારિકાનો દ્વિતીય ભાગ વિદ્વાનો સમક્ષ રજૂ કરતાં આનંદ થાય છે. રત્નાકરાવતારિકાની સાથે સંસ્કૃત પંજિકા, ટિપ્પણી અને ગુજરાતી અનુવાદ પણ આપવામાં આવેલ છે. પહેલા ભાગમાં પ્રથમ બે પરિચ્છેદ થયા હોઈ આ ભાગમાં ત્રણથી ૭ પરિચ્છેદોનો સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે. બાકીના સાતમા અને આઠમા પરિચ્છેદો ત્રીજા ભાગમાં આવશે અને એમ આ ગ્રંથ પૂર્ણ થશે.

આ ગ્રંથના પ્રકાશનમાં ઉપયોગમાં લીધેલ સામગ્રીનો સંપૂર્ણ પરિચય પ્રથમ ભાગમાં આપેલ છે અને પૂ. મહાયવિજયજીએ આ અનુવાદનું કામ કેમ હાથ ધર્યું અને કયા ક્રમે અનુવાદ અંતિમ રૂપ પામ્યો તેની વાત પણ પ્રથમ ભાગમાં જણાવી છે. વળી, તેમાં પ્રમાણુનયતત્ત્વાલોકના કર્તા આચાર્ય વાદી દેવસૂરિ, તેમના શિષ્ય અને રત્નાકરાવતારિકાના કર્તા રત્નપ્રભસૂરિ, રત્નાકરાવતારિકાની પંજિકાના લેખક આચાર્ય રાજશેખર અને રત્નાકરાવતારિકાના ટિપ્પણના રચયિતા પં. જ્ઞાનચંદ્રનો દ્રૂંક પરિચય પણ આપેલ છે. એટલે આ બધા વિશે અહીં કશું કહેવાનું નથી.

ગુજરાતી અનુવાદ તૈયાર કરવામાં પૂ. મહાયવિજયજીએ ઘણી જહેમત લીધી છે અને અનેક વાર મકાર્યો છે. અનુવાદ શબ્દરૂપથી નહિ પણ અર્થાનુસારી છે; અને તે કારણે તે સ્પષ્ટ અને વિશદ બન્યો છે. વળી, પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષ તરત જ ખ્યાલમાં આવે એ હેતુથી તેઓશ્રીએ સંવાદશૈલીનો ઉપયોગ કર્યો છે. આમ આ અનુવાદ એ માત્ર અનુવાદ જ ન રહેતાં એક રીતે સમજૂતીભર્યો બને છે.

ભારતીય ન્યાયશાસ્ત્રના અભ્યાસીને રત્નાકરાવતારિકા ખૂબ ઉપયોગી છે. જૈન ન્યાયગ્રંથોની એ ખાસ વિશેષતા છે કે તેઓ પૂર્વપક્ષનું નિરૂપણ પૂરેપૂરું પ્રમાણિત કરે છે. એટલે તેઓનું અધ્યયન અનેક સિદ્ધાન્તો અને વિચારધારાઓનો યોગ્ય ખ્યાલ આપે છે. આવા એક ન્યાયગ્રંથનો સરળ-વિશદ અનુવાદ આપવા બદલ પૂ. મહાયવિજયજીના આપણે ઋણી છીએ.

રત્નાકરાવતારિકાનો આતર-આશ પરિચય અને તેનું મૂલ્યાંકન ત્રીજા ભાગમાં આપવાનો અમારો ઇરાદો છે.

આ પુસ્તકના મુદ્ર સંશોધનમાં પં. શ્રી અબાલાલભાઈએ સહાય કરી છે તે બદલ તેમનો આભાર માનવામાં આવે છે. વિદ્યામંદિરના પ્રમુખ શ્રી કરસુરભાઈ લાલભાઈએ મુનિશ્રી મહાયવિજયજીનો અનુવાદ જોયો અને તે બાબતમાં યોગ્ય ભલામણ કરી તેથી આ કાર્યને વિશેષ વેગ મળ્યો. આ પ્રકારે તેઓશ્રી પણ આ પ્રકાશનમાં નિમિત્ત બન્યા છે તે બદલ તેમનો પણ આભાર માનીએ છીએ.

લા. દ. વિદ્યામંદિર

અમદાવાદ-૮

૨-૪-૬૮

નગીન જી. શાહ

કાર્યવાદક અધ્યક્ષ

विषयानुक्रमः

(१) स्मरण-प्रात्यभिज्ञान-तर्कानुमानस्वरूपनिर्णयो नाम तृतीयः परिच्छेदः । पृ० १-८०

(१) स्मृतिप्रामाण्यव्यवस्थापनम्	पृ०	१	(१७) दृष्टान्तप्रयोगवैयर्थ्यम्	५१
(२) प्रत्यभिज्ञालक्षणम्		८	(१८) व्याप्तिनिरूपणम्	५२
(३) प्रात्यभिज्ञाप्रामाण्यव्यवस्थापनम्		९	(१९) उपनयनिगमनयोर्वैयर्थ्यम्	५३
(४) तर्कस्वरूपम्		२०	(२०) दृष्टान्तनिरूपणम्	५४
(५) तर्कप्रामाण्यम्		२१	(२१) उपनय-निगमननिरूपणम्	५५
(६) अनुमानप्रकारनिरूपणम्		२६	(२२) हेतुनिरूपणम्	५६
(७) अनुमानप्रामाण्यम्		२८	(२३) अभावनिरूपणम्	५७
(८) स्वार्थानुमानस्वरूपम्		३१	(२४) उपलब्धिहेतुनिरूपणम्	६०
(९) हेतुलक्षणम्		३१	(२५) कारणहेतुसमर्थनम्	६१
(१०) हेतुत्रैक्यनिरासः		३२	(२६) पूर्वचरोत्तरचरहेतुसमर्थनम्	६२
(११) निश्चितान्यथानुपपत्तिस्थापनम्		३९	(२७) कार्य-कारणव्यवस्था	६५
(१२) साध्यनिरूपणम्		४०	(२८) सहचरहेतुसमर्थनम्	६८
(१३) विकल्पसिद्धधर्मिनिरूपणम्		४३	(२९) पञ्चावयवप्रयोगप्रदर्शनम्	६९
(१४) परार्थानुमाननिरूपणम्		४५	(३०) उपलब्धिहेतु	७१
(१५) पक्षप्रयोगसमर्थनम्		४६	(३१) अनुपलब्धिहेतुनिरूपणम्	७५
(१६) परार्थप्रत्यक्षम्		४७		

(२) आगमस्वरूपनिर्णयो नाम चतुर्थः परिच्छेदः ।

८१-१७६

(१) आगमस्वरूपम्	८१	(१२) अपोहवादः	१४२
(२) आगमप्रमाणस्य पार्थक्यम्	८३	(१३) अपोहनिराकरणम्	१४४
(३) आप्तस्वरूपम्	८७	(१४) शब्दस्य स्वरूपम्	१५०
(४) ध्रुतेरपौरुषेयत्वनिराकरणम्	९०	(१५) सप्तभङ्गौनिरूपणम्	१५३
(५) शब्दनिस्त्यत्वनिरासः	१०४	(१६) कालादिनिरूपणम्	१६९
(६) पद-वाक्यलक्षणम्	१२१	(१७) विकलादेशनिरूपणम्	१७२
(७) शब्दस्यार्थप्रतिपादकत्वम्	१२३	(१८) प्रमाणे योग्यता प्रतिनियतार्थव्यवस्था-	
(८) शक्तिविचारः	१२४	कारणम्	१७३
(९) अभावस्याजनकत्वम्	१२८	(१९) तदुत्पत्ति-तदाकारयोः प्रतिनियतार्थ-	
(१०) नैयायिककृतशक्तिनिरासः	१३८	व्यवस्थाकारणत्वनिषेधः	१७४
(११) शक्तिसमर्थनम्	१४०		

(३) प्रमेयस्वरूपनिर्णयो नाम पञ्चमः परिच्छेदः ।

पृ० १७७-२२५

(१) प्रमाणविषयनिरूपणम्	१७७	(६) विशेषे गुणनिरूपणम्	२११
(२) सामान्यविशेषात्मकवस्तुप्रदर्शनम्	१८५	(७) विशेषे पर्यायवर्णनम्	२१२
(३) सामान्यविचारः	१८७	(८) धर्मिधर्मयोर्मेदामेदः	२१३
(४) क्षणमग्निराकरणम्	१९३	(९) वस्तुन उत्पादादिग्रह्यम्	२१९
(५) विशेषनिरूपणम्	२१०	(१०) वस्तुनः सदसदात्मकत्वम्	२२१

(४) फलप्रमाण-स्वरूपाद्याभासनिर्णयो नाम षष्ठः परिच्छेदः । पृ० २२६-२४९

(१) प्रमाणफलम्	२२६	(७) दृष्टान्ताभासः	२९१
(२) क्रिया-क्रियावतोर्मेदामेदः	२३३	(८) उपनय-निगमनाभासौ	२९८
(३) प्रमाणफलव्यवहारः	२३५	(९) आगमाभासः	२९९
(४) प्रमाणभासः	२३६	(१०) संख्या-विषयाभासौ	३००
(५) पक्षभासः	२४१	(११) कलाभासः	३०१
(६) हेत्वाभासः	२९९		

(५) टिप्पणानि । पृ० ३०३-३०४

અર્હમ્
વાદિશ્રીદેવસૂરિસ્તુત્રિતસ્ય
પ્રમાણનયતત્વાલોકસ્ય
શ્રીરત્નપ્રભાચાર્યવિરચિતા લઘ્વી ટીકા
રત્નાકરાવતારિકા

તૃતીયઃ પરિચ્છેદઃ ।

પ્રત્યક્ષાનન્તરં પરોક્ષં લક્ષયન્તિ—

અસ્પષ્ટં પરોક્ષમ્ ॥૧॥

§ ૧ પ્રાક્સૂત્રિતસ્પષ્ટત્વામાવભ્રાજિષ્ણુ યત્ પ્રમાણં તત્ પરોક્ષં લક્ષયિતવ્યમ્ ॥૧॥

॥ મુનિરાજધ્રીમલયવિજયકૃતગૂર્જરાનુવાદઃ ॥

પ્રત્યક્ષ પછી પરોક્ષ પ્રમાણનું લક્ષણ કરે છે—

અસ્પષ્ટજ્ઞાન ‘પરોક્ષપ્રમાણ’ છે. ૧.

§૧. આ પહેલાં પરિચ્છેદ બીજાના સૂત્ર ત્રીજામાં કહેલ સ્પષ્ટતાનો અભાવ જે જ્ઞાનમાં હોય તે ‘પરોક્ષપ્રમાણ’ બાબતું. સારાંશ એ છે કે પ્રમાણવિશેષના સ્વરૂપમાં પ્રમાણસામાન્યના સ્વરૂપનો અધ્યાહાર છે, એટલે પરોક્ષપ્રમાણનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે થશે.—જે જ્ઞાન સ્વ-પરનું નિશ્ચાયક હોય છતાં અસ્પષ્ટ હોય તે પરોક્ષપ્રમાણ બાબતું. ૧.

અથૈતત્ પ્રકારતઃ પ્રકટયન્તિ—

સ્મરણપ્રત્યભિજ્ઞાનતર્કાનુમાનાગમભેદતસ્તત્ પञ्ચપ્રકારમ્ ॥૨॥

સ્પષ્ટમ્ ॥૨॥

પરોક્ષ પ્રમાણના ભેદ—

પરોક્ષ પ્રમાણ પાંચ પ્રકારે છે— ૧ સ્મરણ, ૨ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન, ૩ તર્ક,
૪ અનુમાન અને ૫ આગમ. ૨.

આ સ્પષ્ટ છે. ૨.

અથૈતેષુ તાવત્ સ્મરણં કારણગોચરસ્વરૂપૈઃ પ્રરૂપયન્તિ—

તત્ર સંસ્કારમવોધસંભૂતમનુભૂતાર્થત્રિપયં તદિત્યાકારં વેદનં

સ્મરણમ્ ॥૩॥

§ ૧ તત્રેતિ પ્રાક્તનેમ્યઃ સંસ્કારપ્રવોધસંભૂતત્વાદિના ગુણેન સ્મરણં નિર્દ્ધારયન્તિ । સંસ્કારસ્યાત્મશક્તિવિશેષસ્ય પ્રવોધાત્ ફલદાનાભિમુલ્યલક્ષણાત્ સંભૂતમુત્પન્નમિતિ કારણનિરૂપણમ્ । અનુભૂતઃ પ્રમાણમાત્રેણ પરિચ્છિન્નોઽર્થચેતનાચેતનરૂપો વિષયો યસ્યેતિ વિષયવ્યાવર્ણનમ્ । ‘તત્’ इत्याकारं ‘तत्’ इत्युल्लેखवत् । ‘तत्’ इत्युल्लેखवत्ता चास्य योग्यतापેક્ષ્યાઽઽહ્યાયિ । યાવતા સ્મરસિ ચૈત્ર ! કર્મીરિપુ વત્સ્યામસ્તત્ર દ્રાક્ષા મોહ્યા-મહે’ इत्यादिस्मरणे तच्छब्दोल्लेखो नोपलक्ष्यत एव, किन्त्विदं स्मरणं ‘तेषु कर्मीरिषु’ इति ‘ता द्राक्षाः’ इति तच्छब्दोल्लेखमर्हयेव । न चैवं प्रत्यभिज्ञानेऽपि तत्प्रसङ्गः । तस्य ‘स एवायम्’ इत्युल्लेखशेषत्वात् । इति स्वरूपप्रतिपादनम् ॥૩॥

એ પાંચમાંના સ્મરણના કારણ, વિષય અને સ્વરૂપની પ્રરૂપણા—

પૂર્વોક્ત પરોક્ષ પ્રમાણના પાંચ ભેદોમાંનું જે સંસ્કાર (કારણ)ની જાગૃતિથી ઉત્પન્ન થનાર, અનુભૂત પદાર્થને વિષય કરનાર અને ‘તે’ એવા આકારવાળું જ્ઞાન તે સ્મરણ કહેવાય છે. ૩

§ ૧ આ સૂત્રમાં પૂર્વોક્ત પરોક્ષ પ્રમાણના પાંચ ભેદોમાંથી ‘જે સંસ્કારની જાગૃતિથી ઉત્પન્ન થનાર’ ઇત્યાદિ શુષ્ણ દ્વારા સ્મરણનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં સંસ્કાર-આત્મનિષ્ક્રિયવિશેષની જાગૃતિ થવાથી અર્થાત્ સંસ્કાર જ્યારે કૃણ આપવા તત્પર થાય છે ત્યારે સ્મરણ ઉત્પન્ન થાય છે-આ છે સ્મરણના કારણનું નિરૂપણ. અનુભૂત-કાર્ધ પણ પ્રમાણથી જાણેલ જડ કે ચેતનાત્મક પદાર્થ તેનો વિષય બને છે-એમ કહી સ્મરણનો વિષય બતાવ્યો. અને ‘તે’ એવા આકારવાળું એટલે કે ‘તે’ એવા ઉલ્લેખવાળું-આ છે સ્મરણનું સ્વરૂપ. ‘તે’ એવા ઉલ્લેખવાળું-એનો અર્થ એમ નથી કે ‘તે’નો ઉલ્લેખ અવશ્ય હોવો જોઈએ પણ તેવા ઉલ્લેખની યોગ્યતા તેમાં છે એમ સમજવો. જેમકે-હું ચૈત્ર ! તને યાદ છે ને કે-આપણે ‘કાશ્મીર’ દેશમાં રહ્યા હતા, અને દ્રાક્ષ ખાતા હતા. સ્મરણના આ દ્વાર-તમાં ‘તે’નો ઉલ્લેખ-શબ્દપ્રયોગ દેખાતો નથી છતાં પણ આ સ્મરણમાં ‘તે’ કાશ્મીરમાં રહ્યા હતા, અને ‘તે’ દ્રાક્ષ ખાતા હતા, એ પ્રકારે ‘તે’ શબ્દના ઉલ્લેખની યોગ્યતા તો છે જ.

શંકા-સ્મરણનું આવું લક્ષણ કરવાથી પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન પણ સ્મરણ બની જશે.

સમાધાન-નહિ બને, કારણ કે-પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનમાં તો ‘સ એવાયં’ એવો શબ્દ-પ્રયોગ થાય છે. અર્થાત્ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનમાં ‘સ એવ અયં’-તે જ આ છે આવો ઉલ્લેખ-શબ્દપ્રયોગ થાય છે અને સ્મરણમાં માત્ર ‘તત્’ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. આ પ્રકારે સ્મરણનું સ્વરૂપ જણાવ્યું. ૩

ૐ નમઃ ।

॥ શ્રીરાજશેખરમૂરિકૃતા પંચિકા ॥

તુનીયપરિચ્છેદઃ ।

(૧૦) ગોચરેતિ વિષયસ્યાહ્યા ।

§ ૧ તત્રેતિ પ્રાક્તનેમ્યઃ સંસ્કારપ્રવોધસંભૂતત્વાદિના ગુણેન સ્મરણં નિર્દારયન્તિ । સંસ્કારસ્યાત્મશક્તિવિશેષસ્ય પ્રવોધાત્ ફલદાનાભિમુલ્યલક્ષણાત્ સંભૂતમુત્પન્નમિતિ કારણનિરૂપણમ્ । અનુભૂતઃ પ્રમાણમાત્રેણ પરિચ્છિન્નોઽર્થચેતનાચેતનરૂપો વિપયો યસ્યેતિ વિપયવ્યાવર્ણનમ્ । ‘તત્’ ઇત્યાકારં ‘તત્’ ઇત્યુલ્લેખવત્ । ‘તત્’ ઇત્યુલ્લેખવત્તા ચાસ્ય યોગ્યતાપેક્ષયાઽઽસ્ત્યાયિ । યાવતા સ્મરસિ ચૈત્ર ! કર્મમારિપુ વત્સ્યામસ્તત્ર દ્રાક્ષા મોદ્યા-મહે’ ઇત્યાદિસ્મરણે તચ્છબ્દોલ્લેખો નોપલદ્યત એવ, કિન્તિવદં સ્મરણં ‘તેષુ કર્મમારિપુ’ ઇતિ ‘તા દ્રાક્ષાઃ’ ઇતિ તચ્છબ્દોલ્લેખમર્હયેવ । ન ચૈવં પ્રત્યભિજ્ઞાનેઽપિ તત્પ્રસન્નઃ । તસ્ય ‘સ એવાયમ્’ ઇત્યુલ્લેખશેષસ્ત્વાત્ । ઇતિ સ્વરૂપપ્રતિપાદનમ્ ॥૩॥

એ પાંચમાંના સ્મરણના કારણ, વિષય અને સ્વરૂપની પ્રરૂપણા—

પૂર્વોક્ત પરોક્ષ પ્રમાણના પાંચ ભેદોમાંનું જે સંસ્કાર (ધારણા)ની જાગૃતિથી ઉત્પન્ન થનાર, અનુભૂત પદાર્થને વિષય કરનાર અને ‘તે’ એવા આકારવાળું જ્ઞાન તે સ્મરણ કહેવાય છે. ૩

§ ૧ આ સૂત્રમાં પૂર્વોક્ત પરોક્ષ પ્રમાણના પાંચ ભેદોમાંથી ‘જે સંસ્કારની જાગૃતિથી ઉત્પન્ન થનાર’ ઇત્યાદિ ગુણ દ્વારા સ્મરણનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં સંસ્કાર-આત્મનિષ્ઠશક્તિવિશેષની જાગૃતિ થવાથી અર્થાત્ સંસ્કાર જ્યારે કૃણ આપવા તત્પર થાય છે ત્યારે સ્મરણ ઉત્પન્ન થાય છે—આ છે સ્મરણના કારણનું નિરૂપણ. અનુભૂત—કોઈ પણ પ્રમાણથી જાણેલ જડ કે ચેતનાત્મક પદાર્થ તેનો વિષય બને છે—એમ કહી સ્મરણનો વિષય બતાવ્યો. અને ‘તે’ એવા આકારવાળું એટલે કે ‘તે’ એવા ઉલ્લેખવાળું—આ છે સ્મરણનું સ્વરૂપ. ‘તે’ એવા ઉલ્લેખવાળું—એનો અર્થ એમ નથી કે ‘તે’નો ઉલ્લેખ અવશ્ય હોવો જોઈએ પણ તેવા ઉલ્લેખની યોગ્યતા તેમાં છે એમ સમજવો. જેમકે—હો ચૈત્ર ! તને યાદ છે ને કે—આપણે ‘કાશ્મીર’ દેશમાં રહ્યા હતા, અને દ્રાક્ષ ખાતા હતા. સ્મરણના આ દષ્ટાન્તમાં ‘તે’નો ઉલ્લેખ—શબ્દપ્રયોગ દેખાતો નથી છતાં પણ આ સ્મરણમાં ‘તે’ કાશ્મીરમાં રહ્યા હતા, અને ‘તે’ દ્રાક્ષ ખાતા હતા, એ પ્રકારે ‘તે’ શબ્દના ઉલ્લેખની યોગ્યતા તો છે જ.

શંકા—સ્મરણનું આવું લક્ષણ કરવાથી પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન પણ સ્મરણ બની જશે.

સમાધાન—નહિ બને, કારણ કે—પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનમાં તો ‘સ એવાયં’ એવો શબ્દ-પ્રયોગ થાય છે. અર્થાત્ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનમાં ‘સ એવ અયં’-તે જ આ છે આવો ઉલ્લેખ-શબ્દપ્રયોગ થાય છે અને સ્મરણમાં માત્ર ‘તત્’ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. આ પ્રકારે સ્મરણનું સ્વરૂપ જણાવ્યું. ૩

ૐ નમઃ ।

॥ શ્રીરાજશેખરસૂરિકૃતા પંચિકા ॥

તૃતીયપરિચ્છેદઃ ।

(૧૦) ગોચરેતિ વિષયસ્યાસ્વા ।

(૫૦) પ્રાક્તનેભ્યંમ્ એટલે પૂર્વસૂત્રોક્તેભ્યઃ । ફલદાનાભિમુખ્યલક્ષણાદિતિ પ્રવોધાદિ-
ત્યસ્ય પર્યાયઃ । પ્રમાણમાત્રેણ પરિચ્છિન્નમ્ એટલે માત્રાર્થમુદાહરણં સૂત્રે નિર્ણયતિ સૂરિઃ ।
તત્પ્રસન્નમ્ એટલે તત્ચલ્લબ્દોલ્લેખપ્રસન્નમ્ ॥૩॥

॥ પण्डितश्रीज्ञानचन्द्रकृतं टिप्पणम् ॥

તૃતીયપરિચ્છેદઃ ।

(ટિ૦) ન ચૈવં પ્રત્યભિજ્ઞેત્યાદિ । તત્પ્રસન્નમ્ એટલે સ્મરણપ્રવક્તિઃ—પ્રત્યભિજ્ઞાજ્ઞાનં
નાસ્તિ કિન્તુ સ્મરણમેવેતિ ન વાચ્યમ્ ॥ તસ્યેતિ પ્રત્યભિજ્ઞાનસ્ય ॥૩॥

અત્રોદાહરન્તિ—

‘તત્તીર્થકરવિશ્વમ્’ એટલે યથા ॥૪॥

§ ૧ તદિતિ યત્ પ્રાક્ પ્રત્યક્ષોકૃતમ્, સ્મૃતમ્, પ્રત્યભિજ્ઞાતમ્, વિતર્કિતમ્,
અનુમિતમ્, શ્રુતં વા ભગવતસ્તીર્થકૃતો વિશ્વં પ્રતિકૃતિઃ તસ્ય પરામર્શઃ; इत्येवं प्रकारं
तच्छब्दपरामृष्टं यदिज्ञानं तत् सर्वं स्मरणमित्यर्थः ।

સ્મરણુતું ઉદાહરણુ—

જેમકે—‘તે તીર્થ’કરની પ્રતિમા.’ ૪.

§ ૧ આ સૂત્રમાં ‘તે’ એવા શબ્દ પ્રયોગથી પ્રત્યક્ષ, સ્મરણ, તર્ક, અનુમાન
કે આગમ વગેરેમાંથી કોઈ પણ પ્રમાણથી બાંધેલ તીર્થ’કર ભગવાનની પ્રતિ-
માનો પરામર્શ થાય છે, આ પ્રકારે ‘તત્’ શબ્દથી પરામૃષ્ટ જે કોઈ વિજ્ઞાન
હોય તે સ્મરણ કહેવાય છે.

§ ૨ યે તુ યોગાઃ સ્મૃતેરપ્રામાણ્યમભ્યગીપત ન તે સાધુ વ્યધિપત । યતો યત્તા-
વન્ કેચિદનર્થજન્માદર્યાઃ તદાન્નાસિપુઃ । તત્ર હેતુઃ ‘અમૂદ્ વૃષ્ટિઃ’ ‘ઉદેવ્યતિ શક્રટમ્’
જ્ઞાયાથતોતાનાગતગોચરાનુમાનેન સત્યભિચાર इत्यनुचित एवोच्चारयितुम् ।

§ ૨ જે યોગો—નૈયાયિકો સ્મૃતિના પ્રામાણ્યને માનતા નથી તેઓ કાંઈ
યોગ્ય કરતા નથી. કારણ કે તેમાં જે કેટલાક એમ કહે છે કે સ્મૃતિ પ્રમાણ
નથી, કારણ કે તે પોતાના વિષયભૂત પદાર્થથી ઉત્પન્ન થતી નથી. તેઓનો
હેતુ—વૃષ્ટિ થર્ક, શેડિણી ભગવે—આ પ્રકારના અતીત (ભૂત) અને અનાગત
(ભવિષ્ય)ને વિષય કરનાર અનુમાનો વડે વ્યભિચારી થશે. માટે એ હેતુનો
ઉચ્ચાર કરવો તે જરાએ ઉચિત નથી.

(૫૦) કેચિદિતિ નૈયાયિકવિશેષાઃ । अनर्थजन्यत्वादिनि जभाजन्यत्वात् ।
अस्या इति स्यात् । तदिति अज्ञानाणाम् । अमूद् वृष्टिरिति, न तत्तत्पिनरीररर्शनात् ।
उदेव्यति शकटमिति, इतिद्येदस्याद् । तत्र हेतुरित्यादि गये हेतुः सत्यभिचारः इति
योगः । अनुचितं पर्येत न हेतुरनर्थकत्वाद्यः ।

(ટિ.) અધ્યગીપત્તેતિ અધિપૂર્વે इङ् अध्ययने । अद्यतनी अन्त “अद्यतनी क्रियाति-
पत्योर्वा गीरादेश इष्यते” [कात० ३.४.८५] गी, अङ् धात्वादि, सिच् “आत्मने चानकारात्”
[कात० ३.५.३९ वृत्तौ] सिद्धम् । व्यधिपततेति डुधाब् धा० (धारणे च), अद्यतनी अन्त ।
विपूर्वः । अङ्धा०, सिच् “स्थोदोरिरव्यतन्यामात्मने” [कात० ३.५.२९] आकारस्येत्वम् “आत्मने
चा०” [कात० ३.५.३९] । अस्या इति स्मृतेः । ते इति यौगाः । आम्नासिपुरिति ।
म्ना अभ्यासे म्ना आपूर्वः । अद्यत० अन् । सिच् “यमिरमिनम्यादन्तानां सिरस्तश्च” [कात०
३.७.१०] इडागमः सिरन्तश्च । “अन उस् सिञ्जन्त्यस्त०” [कात० ३.४.३१] इति उस् “निमि-
त्तात्” [कात० ३.८.२६] पत्वम् । तदिति [अ]प्रामाण्यम् । तत्रेति स्मृतेरप्रामाण्ये । हेतुरिति
अनर्थजत्वादिति हेतुरनैकान्तिकः । शकटमिति शकटशब्दरत्वात् रोहिणी ।

§ ૩ પરે તુ મેનિરે-ન સ્મૃતિઃ પ્રમાણમ્, પૂર્વાનુભવવિષયોપદર્શનેનાર્થ નિશ્ચિ-
ન્વત્યાઃ । અથ-પરિચ્છેદે પૂર્વાનુભવપારતન્વ્યાત્ । અનુમાનજ્ઞાનં તૂપતૌ પરાપેક્ષં,
સ્વવિષયે તુ સ્વતન્ત્રમેવ । સ્મૃતેરિવ તસ્માત્ પૂર્વાનુભવાનુસન્ધાનેનાર્થપ્રતીત્યભાવાત્ ।

તદુક્તમ્—

“પૂર્વવિજ્ઞાનેવિષયં વિજ્ઞાનં સ્મૃતિરિષ્યતે ।

પૂર્વજ્ઞાનાદ વિના તસ્યાઃ પ્રામાણ્યં નાવગમ્યતે ॥૧॥

તત્ર યત્ પૂર્વવિજ્ઞાનં તસ્ય પ્રામાણ્યમિષ્યતે ।

તદુપસ્થાનમાત્રેણ સ્મૃતેઃ સ્યાચ્ચરિતાર્થતા” ॥૨॥ इति ।

કેવળાદે બીજા કેટલાક યૌગો માને છે કે સ્મૃતિ પ્રમાણ નથી, કારણ કે-
તે પૂર્વે અનુભવેલ પદ્ધતિનું ઉપદેશન કરાવી અર્થનો નિશ્ચય કરાવતી હોવાથી
અર્થનિશ્ચયમાં પૂર્વાનુભવને આધીન છે.

શંકા : અનુમાન પણ પરાધીન હોવા છતાં પ્રમાણ કેમ છે ?

સમાધાન । અનુમાન જ્ઞાન ઉત્પત્તિમાં પરની અપેક્ષાવાળું હોવા છતાં પણ
સ્વવિષયમાં તો સ્વતંત્ર છે-પરાધીન નથી, કારણ કે-સ્મૃતિની જેમ તે પૂર્વાનુ-
ભવનું અનુસંધાન કરી પોતાના વિષયનો નિષ્કૃય કરતું નથી. કહ્યું પણ છે કે-

“પૂર્વજ્ઞાનના વિષયને વિષય કરનારું જ્ઞાન સ્મૃતિ કહેવાય છે, આથી પૂર્વજ્ઞાન
વિના સ્મૃતિનું પ્રામાણ્ય અવગત થતું નથી. તેમાં પૂર્વજ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય તો ઈદ્રિ છે,
અને સ્મૃતિ તો તે પૂર્વાનુભવનું-પૂર્વજ્ઞાનનું ઉપસ્થાપન કરવામાં જ ચરિતાર્થ છે,
આથી તે પ્રમાણરૂપ નથી.”

(૫૦) નિશ્ચિન્વત્યા इति अस्याः स्मृतेः । पूर्वांनुभवपारतन्व्यादिति प्रमाणं हि
तदुच्यते यत् स्वतन्त्रं भवति । पूर्वांनुभवेत्यादि । यथा स्मृतैः पूर्वांनुभवानुसन्धानेनार्थप्रतीतिः,
एवं तस्मादनुमानादर्थप्रतीतिर्न, किन्तु स्वतन्त्रादेव ।

પૂર્વવિજ્ઞાનવિષયમિતિ પૂર્વવિજ્ઞાન વિષયો यस્ય તત્ તથા । તદુપસ્થાપનમાત્રે-
ણેતિ તત્પૂર્વવિજ્ઞાનમુપસ્થાપયતિ આત્મસમોષે આનયતિ । સ્મૃતેઃ સ્યાચ્ચરિતાર્થતેતિ
ઘટાયતા સ્મૃતિઃ ક્રતાથાં । ઘટાયદેવ સ્મૃતેઃ પ્રયોજનમ્, ન પુનઃ સ્મૃતિઃ પ્રમાણાન્તરમ્ ।

(ટિ૦) પરાપેક્ષમિતિ પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણપેક્ષમ્ । સ્વવિષયે इति અન્યાદૌ । તસ્માદિતિ અનુમાનાત્ ।

‘પૂર્વવિજ્ઞાતેત્યાદિ પૂર્વપરિજ્ઞાતપદાર્થસાર્વવિષયમ્ ॥ તસ્યા इति સ્મૃતે. ।

તત્ર યદિત્યાદિ ॥ તત્રેતિ અર્થે । તસ્યેતિ પૂર્વજ્ઞાનસ્ય । તદુપસ્થાનેતિ અર્થનિશ્ચયો ત્યાદનમાત્રેણ ।

§ ૪ તદપિ ન પેશલમ્ । સ્મૃતેરપ્યુત્પત્તિમાત્રેડનુભવસવ્યપેક્ષત્વાત્, તદાહિતસંસ્કારાત્ તદુત્પત્તેઃ । સ્વવિષયપરિચ્છેદે ત્વસ્યાઃ સ્વાતન્ત્ર્યમેવ । નનુ નાત્ર સ્વાતન્ત્ર્યમ્, અસ્યાઃ પૂર્વાનુભવભાવિતભાવભાસનાયામેવાસ્યુચ્યતત્વાત્ । एवं तर्हि व्याप्तिप्रतिपादिप्रमाणप्रतिपन्नपदार्थोपस्थापनमात्रे प्रवृत्तेरनुमानस्यापि कुतस्यા स्वातन्त्र्यसङ्गतिः ? अथ व्याप्तिप्राहृकेणानैयत्येन प्रतिपन्नात् तनूनपातो नैयत्यविशेषेणानुमाने परिस्फुरणसंभवात् कुतो न स्वातन्त्र्यमिति चेत् ? तर्हि अनुभवे भूयो विशेषशालिनः, स्मरणे तु कतिपयैरेव विशेषैर्विशिष्टस्य वस्तुनो भानात् कुतो नास्यापि तत् स्यात् ? ननु तेऽपि विशेषास्तावदनुभूतौ प्रत्यमुरेव, अन्यथा स्मरणमेव तन्न स्यात् इति चेत् । नियतदेशोऽपि पावको व्याप्तिप्राहिणि प्रत्यभादेव, अन्यथाऽनुमानमेव तन्न स्यात्—इति किं न चेतयसे ? अथ तत्र सर्वे सार्वदिकाः सार्वत्रिकाश्च पावकाः पुष्करः, अनुमाने तु स एवैकश्चकास्तीत्युक्तमिति चेत् । ननुत्तरमपि तत्रોक्तमेव मा विस्मार्ષाः । ननु न सर्वत्रैव कतिपयविशेषાવસાય-व्याकुलं स्मरणम् । क्वचिद्भावदनुभूतरूपादिविशेषमपि तस्योत्पत्तेरतस्तत्र का गतिरिति चेत् ? नैवम् । नहि रूपादय एव विशेषा वस्तुनः, किन्तु अनुभूयमानताऽपि । न चासौ स्मरणे क्वापि चकारिति, तस्यापि प्राचीनानुभवस्वभावतापत्तेः । किन्वनुभूततैव भावस्य तत्र भाति । इति सिद्धमनुमानस्यैव स्मरणस्यापि प्रामाण्यम् ।

§૪ જૈન—હે યૌગે ! તમારું ઉપરોક્ત કથન યુક્તિસિદ્ધ નથી, કારણકે—સ્મૃતિ પણ માત્ર યોતાની ઉત્પત્તિમાં જ અનુભવની અપેક્ષા રાખે છે, કારણ કે—તે અનુભવથી પડેલા સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ યોતાના વિષયના જ્ઞાનમાં તો તે સ્વતંત્ર છે, અર્થાત સ્મૃતિ પણ અનુમાનની જેમ પ્રમાણરૂપ છે.

યૌગ—સ્મૃતિ સ્વવિષયમાં સ્વતંત્ર નથી કારણકે—તે પૂર્વે અનુભવેલ પદાર્થોને જ જાણવામાં તત્પર છે.

જૈન—જો એમ હોય તો પછી વ્યાપ્તિના પ્રતિપાદક પ્રમાણથી એટલે કે—તકથી જાણેલ પદાર્થનું ઉપસ્થાપન કરનાર અનુમાનની પણ સ્વતંત્રતા કઈ રીતે સંગત થશે ?

યોગઃ વ્યાસિને ગ્રહણ કરનાર પ્રમાણથી તો અનિયત-અચોક્કસ દેશમાં રહેલા અગ્નિની પ્રતીતિ થાય છે, અને અનુમાનથી તો નિયત દેશમાં રહેલ અગ્નિની પ્રતીતિ થાય છે, તો અનુમાનનું સ્વવિષયમાં સ્વાતન્ત્ર્ય કેમ નહિ કહેવાય ?

જૈનઃ તો પછી અનુભવમાં તો ઘણા વિશેષો (ધર્મો-પર્યાયો)થી યુક્ત પદાર્થનું ભાન હોય છે, અને સ્મરણમાં તો તેમાંના થોડા જ વિશેષોવાળી વસ્તુનું ભાન હોય છે, માટે સ્મૃતિનું પણ સ્વવિષયમાં સ્વાતન્ત્ર્ય કેમ નહિ કહેવાય ?

યોગઃ જે વિશેષો સ્મૃતિમાં પ્રતીત થાય છે, તે વિશેષો અનુભવમાં અવશ્ય પ્રતીત થાય જ છે. કારણ કે-જો તે વિશેષોનો અનુભવ નહિ માનો તો તેમનું સ્મરણ જ નહિ થાય.

જૈનઃ તે જ રીતે નિયત દેશમાં રહેલ અગ્નિ પણ વ્યાસિગ્રહણ કરનાર પ્રમાણથી પ્રતીત થયેલ જ છે, અને જો એમ નહિ માનો તો તે અનુમાન પણ નહિ જ થાય- આ વસ્તુ કેમ વિચારતા નથી ?

યોગઃ વ્યાસિ પ્રમાણમાં સર્વદેશ અને સર્વકાલને લગતા સર્વે અગ્નિઓનું ભાન થાય છે, પરંતુ અનુમાનમાં તો નિયત કાલદેશવૃત્તિ એટલેકે માત્ર પર્વતાદિ જેવા પક્ષમાં નિયત કાલમાં રહેલ એક જ અગ્નિનું ભાન થાય છે.

જૈનઃ તેનો ઉત્તર પણ અમોએ પૂર્વે આપી જ દીધો છે, એ ભૂલો નહિ. એટલે કે તે અગ્નિ પણ સર્વમાંનો જ એક છે, તે અજ્ઞાત ન હતો.

યોગઃ અનુભવેલ સમસ્ત વિશેષોમાંથી કેટલાક વિશેષોને વિષય કરનાર સ્મરણ સર્વત્ર થતું નથી, પરંતુ કેઈ સ્થળે એવું પણ બને છે, કે જેટલાં રૂપાદિ વિશેષો અનુભવ્યાં હોય તે બધાં વિશેષોનું સ્મરણ થાય છે, તો તે વિષે શો ખુલાસો છે ?

જૈનઃ પદાર્થના માત્ર રૂપાદિ જ વિશેષો નથી, પણ અનુભૂયમાનતા એટલે કે અનુભવમાં આવવું તે પણ વિશેષ છે, અને તે અનુભૂયમાનતા સ્મરણમાં કદી પણ ભાસતી નથી. જો તેમ બને તો સ્મરણ પણ પૂર્વાનુભવરૂપ બની જાય, પરંતુ સ્મરણમાં તો અનુભૂયમાનતાને બદલે પદાર્થની અનુભૂતતા-એટલેકે-આ પદાર્થ પ્રથમ અનુભવનો વિષય બની ગયો છે, એવો ધર્મ સ્મરણમાં જ્ઞાત થાય છે. આ પ્રકારે અનુમાનની જેમ સ્મરણનું પણ સ્વાતન્ત્ર્ય સિદ્ધ થયું અને તેની જેમ સ્મરણ પણ પ્રમાણ સિદ્ધ થયું.

(૫૦) સ્મૃતેરણ્યુત્પત્તીતિ ગયે કાવગમ વ્યાખ્યા । નનુ નાત્રેત્યાદિ પરવાસ્વમ્ । एवं तर्ही-
त्यादि गुरिगीः । व्याप्तिप्रतिपादिप्रमाणेति गये व्याप्ति प्रतिपादयतीत्येवं शीलं यद्
प्रमाणं प्रवक्षं तेन प्रतिपन्नो ज्ञानो यः पदार्थोऽस्मिन्स्वोपस्थापनं तन्मात्रेऽनुमानं
प्रसक्तं । अथ व्याप्तिर्यादि परास्वमम् । व्याप्तिप्राद्वहेनेति प्रत्यक्षप्रमाणेन । अन्येत्ये-
नेति व्याप्तिप्रद्वगद्ये हि प्रमाणा विद्यलक्षणा भवति । नैयत्यविशेदेनेति अयं पवनो

वद्विमानितिवत् । परिस्फुरणसम्भवादिति तस्यैव तन्नपातः । तद्वानुभवे इत्यादि सूरि-
वाक्यम् । अनुभवे इति अनुभवकाले । अस्यापीति स्मरणस्यापि । तद्विति स्वातन्त्र्यम् । ननु
तेऽपीत्यादि परवाक्यम् । प्रत्यभुरेवेति प्रतिभासन्ते स्मैव । अन्यथेति अनुभूती प्रतिभाना-
भावे । नियतदेशोऽपीत्यादि सूरिवाक्यम् । नियतदेशोऽपीति कोऽर्थः ? पर्वतादिनियत-
देशस्थः । व्याप्तिग्राहिणीति प्रत्यक्षप्रमाणे । अन्यथेति प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहणाभावे । किं
न चेतयसे इति किं न मनसा विचारयसि ? अथ तत्रेत्यादि परवाक्यम् । तत्रेति
व्याप्तिग्राहिणि प्रमाणे । सार्वदिका इति कालनिर्देशः सार्वत्रिका इति क्षेत्रभणनम् ।
इत्युक्तमिति चेदिति पूर्वं व्याप्तिग्राहकेणेत्यत्र यावन्तः केचित् पावकास्तापः पाणाश्च
तदादयः सर्वेऽपि निरीक्ष्यन्ते । ननुत्तरमपीत्यादि सूरिवाक्यम् । तत्रेति अनुभवे भूयो
विशेषेत्यत्र । उक्तमिति पूर्वमेव । ननु न सर्वत्रेत्यादि परवाक्यम् । कचिदिति पदु-
प्रहे । यावदनुभूतरूपादिविशेषमपीति यावन्तोऽनुभूता रूपादयो विशेषा यावदनुभूत-
रूपादिविशेषमित्यव्ययीभावः । तस्येति स्मरणस्य । तत्र का गतिरिति निर्दिष्यमेव स्मर-
णम् । असाविति अनुभूयमानता । तस्यापीत्यादि । अन्यथा यदि स्मरणेऽप्यनुभूयमानता
चकास्यात् तदा प्राचीनानुभवस्वभावतापत्तिः । प्राचीनानुभवस्वभावतापत्तौ च स्मरणमेव तन्न
भवतीति हृदयम् । तत्रेति स्मृतौ ।

(टि०) तदाहितेति अनुभवारोपितसंस्कारात् । तदुत्पत्तेरिति स्मृतेरुत्पत्तेः । स्वविषयेति
पूर्वपरिज्ञातपदार्थसार्थं । अस्या इति स्मृतेः । प्रमाणेति तर्कः । अथ व्याप्तीति व्याप्ति-
प्रतिपादिना तर्कप्रमाणेन निश्चितविवक्षितप्रदेशविषयो वीतिहोत्रो न प्रतीयते । अनुमानेन तु
निश्चित एवानुमीयते । अत एव स्वतन्त्रताऽनुमानस्य । अस्यापीति स्मरणस्यापि । तद्विति
स्वातन्त्र्यम् । प्रत्यभुरिति भा दीप्ता प्रतिपूर्वः । अद्यतनी अन् । “अद्वधात्वादि०” [का० सू०
ति० सू० ४७] “अनुदस्तिजन्मस्त०” [का० सू० ति० १६६] इत्यादिना अनुस्थाने उर
आलोपोऽसार्थधातुके इति सिद्धम्, प्रतिवभासिरे । अन्यथेति अनुभवे विशेषप्रतिभासनमन्तरेण ।
व्याप्तिग्राहिणीति तर्कप्रमाणे । अन्यथेति नियतपावकास्मरणे । सार्वदिका इति सर्वदा-
भवाः, सर्वत्रभवा या चे । “नदीव्यति” इत्यादिना भवार्थं इकण् । स पर्वक इति विवक्षितः
पर्वतादिप्रदेशस्थः पावकः । ननुत्तरमपीति अनुभवे भूयासो विशेषाः इत्यादि ॥ तत्रेति
पूर्ववाक्ये ॥ ननु [न] सर्वत्रेत्यादि । तस्येति स्मरणस्य । असाविति अनुभूयमानता ।
तस्यापीति स्मरणस्यापि । अनुभूततैवेति पदार्थस्य पूर्वानुभूतत्वम् । तत्रेति स्मरणे ।

§५ न च तस्याप्रामाण्येऽनुमानस्यापि प्रामाण्यमुपापादि, संबन्धस्याप्रमाणस्मरण-
संदर्शितस्यानुमानानङ्गत्वात्, संशयितलिङ्गत्वात् । न च ‘प्राक्प्रवृत्तसंबन्धग्राहिप्रमाण-
व्यापारोपस्थापनमात्रचरितार्थत्वान्नास्य तत्र प्रामाण्येन प्रयोजनम्’ इति वाच्यम् ।
अप्रमाणस्य तदुपस्थापनेऽपि सामर्थ्यासंभवात् ।

§ ६ किञ्च, अर्थोपलब्धिहेतुत्वं प्रमाणलक्षणं लक्ष्याचरुद्धवे । तच्च धारावाहिप्रत्यक्ष-
स्येवास्याप्यक्षणादीदृश एवेति किमन्यैरसम्प्रलपैरिति ? ॥ ४ ॥

§५. अने स्मरणानु- अप्रामाण्य भावे। ते अनुमानभां पक्ष प्रामाण्य-
पटी शक्ये नहि, कारण के-संशययुक्त हेतु नेम अनुमानानुं कारण नही तेम

વ્યાપ્તિ પણ જો અપ્રમાણરૂપ સ્મરણથી જ્ઞાત હોય તો તે પણ અનુમાનનું કારણ થઈ શકશે નહિ.

યોગ—સંબંધ(વ્યાપ્તિ)નું ગ્રહણ કરવા માટે પૂર્વે પ્રવૃત્ત તર્ક પ્રમાણના વ્યાપારનું ઉપસ્થાપન કરવામાં જ સ્મરણ ચરિતાર્થ છે, માટે અનુમાનમાં સ્મરણના પ્રામાણ્યની જરાએ જરૂર નથી.

જૈન—સ્મરણ જો અપ્રમાણ હોય તો તે પૂર્વોક્ત ઉપસ્થાપનમાં પણ સમર્થ નહિ બને.

ફેદ વળી, અર્થજ્ઞાનમાં જે ગ્રહણ હોય તે પ્રમાણ કહેવાય છે. પ્રમાણનું આવું લક્ષણ તમોએ કયું છે, ધારાવાહી-જ્ઞાનની જેમ સ્મરણમાં પણ તે લક્ષણ સંપૂર્ણતયા ઘટે છે જ તો પછી વ્યર્થ વિવાદથી શું ? ૪.

(૫૦) ન ચ તસ્યેત્યાદિ સૂરિગચમ્ । સંશયિતલિઙ્ગવદિતિ યથા વાણ્યમશકવર્તિ-સૈન્ય-રેણુ-ગોપાલઘટીધૂમાદિના સંદિગ્ધમાનો ધૂમોઽનુમાનાજ્ઞ ન ભવતિ । ન ચ પ્રાક્ પ્રવૃત્તેત્યાદિગણે પ્રમાણશબ્દેન પ્રત્યક્ષં તસ્ય વ્યાપારઃ સમ્યન્વગ્રહણલક્ષણઃ । અસ્યેતિ સ્મરણસ્ય । વાચ્યમિત્યસ્ય ન ચેત્યનેન યોગસ્તતશ્ચ ન ચ વાચ્યમિતિ સિદ્ધમ્ । સામર્થ્યાસમ્ભવાદિતિ ન હિ મરીચિકાનિચયન્નુમ્વિજ્ઞાનં કિમપિ કર્તું શક્નોતિ ।

લક્ષ્યાંચક્રુદ્ધ્વે इति यूयम् । धारावाहिप्रत्यक्षस्येति द्वितीय-तृतीयादिलक्षणवर्तिसप्रत्य-क्षस्य ॥૪॥

(ટિ૦) ન ચ તસ્યેતિ સ્મરણસ્ય । અપ્રમાણેતિ અપ્રમાણેન । સ્મરણસંદર્શિતસ્ય પ્રકટી-કૃતસ્ય । સંબંધપ્રાદ્ધોતિઝઃ । અસ્યેતિ સ્મરણસ્ય । તત્રેતિ અનુમાને । તદુપસ્થાપનેઽપીતિ રૂઢપ્રમાણવ્યાપારોપસ્થાપને ।

किञ्चाथोपलब्धीत्यादि । तच्चेति अथोपलब्ध्यहेतुत्वं प्रमाणलक्षणम् । अस्यापीति अनुमानस्यापि ॥૪॥

અથ કારણાદિભિઃ પ્રત્યભિજ્ઞાનં જ્ઞાપયન્તિ—

અનુભવસ્મૃતિહેતુકં તિર્યગૂર્ધ્વતાસામાન્યાદિગોચરં સંકલનાત્મકં જ્ઞાનં
પ્રત્યભિજ્ઞાનમ્ ॥ ૫ ॥

§૧ અનુભવશ્ચ પ્રમાણાર્પિતા પ્રતીતિઃ, સ્મૃતિશ્ચાનન્તરોક્તૈવ; તે હેતુર્યસ્યેતિ કારણો-પદેશઃ । તિર્યક્સામાન્યં ચ ગવાદિપુ ગોત્વાદિસ્વરૂપસદશપરિણામાત્મકમ્ । ઊર્ધ્વતા-સામાન્યં ચ પરાપરવિવર્તેભ્યાપિ મૃત્તનાદિદ્રવ્યમ્; एतदुभयमादिर्यस्य विसदशपरिणामादर्धमे-स्तोमस्य स तिर्यगूर्ध्वतासामान्यादिर्गोचरोय स्येति विषयाऽऽख्यानम् । સંકલનં વિવ-ક્ષિતધર્મયુક્તેન વસ્તુનઃ પ્રત્યવર્ગર્શનમાત્મા સ્વભાવો યસ્યેતિ સ્વરૂપનિરૂપણમ્ ॥ ૫ ॥

૧ ન ચ તસ્યાપીતિ સ્મરણસ્યાપિ—દે ।

પ્રત્યભિજ્ઞાનના કારણ, વિષય અને સ્વરૂપનું નિરૂપણ—

અનુભવ અને સ્મૃતિરૂપ કારણથી ઉત્પન્ન થનારું તિર્યક્સામાન્ય અને ઊર્ધ્વતાસામાન્યાદિને વિષય કરનારું સંકલનારૂપ જ્ઞાન પ્રત્યભિજ્ઞાન છે. ૫.

§૧ પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થનાર પ્રતીતિ જે અનુભવ કહેવાય છે તે, અને પૂર્વે કહેલ સ્મૃતિ—આ બંને જેની ઉત્પત્તિમાં કારણ છે તે અર્થાત્ આ કથન દ્વારા સૂત્રકારે પ્રત્યભિજ્ઞાનનું કારણ જણાવ્યું. ગાય વગેરેમાં રહેલ ગોત્વાદિરૂપ સદૃશ-પરિણામાત્મક સામાન્ય તે તિર્યક્ સામાન્ય છે અને ઘટ-કપાલ-કપાલિકા વગેરે પૂર્વાપર પર્વાયોમાં વ્યાપ્ત ધર્મને રહેનાર માટીરૂપ દ્રવ્ય, તે ઊર્ધ્વતા સામાન્ય છે. તથા ‘આદિ’ પદથી વિસદૃશ—વિલક્ષણ—પરિણામ આદિ અનેક ધર્મોનો સમૂહ. આ ધર્મોને વિષય કરનાર પ્રત્યભિજ્ઞાન છે. આથી પ્રત્યભિજ્ઞાનના વિષયનું નિરૂપણ કયું, સંકલન-વિશક્તિ ધર્મવાળી વસ્તુનો પ્રત્યવમર્શ એટલે કે વસ્તુમાં પૂર્વાપર ધર્મોનો સંબંધ જોડી આપવો તે આ પ્રત્યભિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ છે. ૫.

(૫૦) તે હેતુરિતિ તે સમુદિતે ન પુનઃ પ્રત્યેકમ્, અત એવ હેતુરિત્યુક્તમ્ । ગોરવા-દીતિ ગોત્વાદિસ્વરૂપં યસ્ય સ ગોરવાદિસ્વરૂપઃ સ ચાસૌ સદૃશપરિણામકચ સ આત્મા યસ્ય સ તથા । ઊર્ધ્વતાસામાન્યમિતિ ગયે વિવર્ત્તેન્નિતિ યર્થાયરચાહ્યા । ધર્મસ્તોમસ્યેતિ યર્થાયસમુદાયસ્ય । સંકલનમિતિ એકમ્ મીલનમ્ । વિવર્ત્તિતધર્મયુક્તત્વેનેતિ તજ્જાતીય-ત્વાદિધર્મોપેતત્ત્વેન ॥૫૧॥

અત્રોદાહરન્તિ—

યથા ‘તજ્જાતીય એવાયં ગોપિણ્ડઃ’, ‘ગોસદૃશો ગવયઃ’, ‘સ એવાયં જિનદત્તઃ’ इत्यादि ॥ ૬ ॥

§૧ અત્ર ‘તજ્જાતીય એવાયં ગોપિણ્ડઃ’ इत्यस्मिन् તિર્યક્સામાન્યોદાહરણે દર્શિતેऽપિ ‘ગોસદૃશો ગવયઃ’ इति યત્તત્રૈવોદાહરણાન્તરં તદ્ નૈયાયિકકદાપ્રહ્નિપ્રહાર્થમ્ । તસ્ય સ્વલ્પ ‘ગોસદૃશો ગવયઃ’ इति ઉપમાનમિત્યભિમાનઃ । સ ચાયુક્તવિધાનઃ । ‘ગોવિસદૃશો મહિપઃ’ इत्यस्य પ્રમાણાન્તરત્વાપત્તેઃ । અથ ગવયે ‘ગોસદૃશો ગવયઃ’ इति વિજ્ઞાનં પ્રત્યક્ષ-ફલમપિ સંજ્ઞાસંજ્ઞિસંબન્ધપ્રતિપત્તિરૂપે ફલે પ્રમાણાન્તરાપ્રસાધ્યે સાધકતમત્વાત્ ઉપમાનતાં પ્રતિપદ્યતે; તર્હિ મહિપે ગોવિસદૃશમહિપોપલક્ષણં પ્રત્યક્ષફલમપિ તત્રૈવ તથાવિધે ફલે સાધ-કતમત્વાત્ પ્રમાણાન્તરમસ્તુ ।

પ્રત્યભિજ્ઞાનનું ઉદાહરણ—

જેમકે—‘આ ગોપિંડ તેની જાતિનો જ છે.’ ‘ગોના જેવો ગવય-રોજ છે,’ ‘આ તે જ જિનદત્ત છે’ વગેરે. ૬.

§૧ પ્રત્યભિજ્ઞાનના આ ઉદાહરણસૂત્રમાં ‘આ ગોપિંડ તેની જાતિનો જ છે’ એ પ્રમાણે તિર્યક્ સામાન્યનું ઉદાહરણ જણાવેલ હોવા છતાં ‘ગોના જેવો

ગવય છે એ પ્રમાણે જે બીજું દષ્ટાન્ત આપ્યું છે, તે નૈયાયિકોના કદાચહને દૂર કરવા માટે છે એટલે કે 'ગૌના જેવો ગવય છે' એ પ્રકારે સાદૃશ્યને વિષય કરનારુ ઉપમાન નામનું પ્રમાણ છે, એવું જે નૈયાયિકને અભિમાન-આગ્રહ— છે, તે તેમનું અયોગ્ય વિધાન છે, કારણ કે—'લેસો ગોથી વિલક્ષણ છે'—એ પ્રમાણે વૈસદૃશ્યને વિષય કરનાર જ્ઞાનને નૈયાયિકે કોઈ બીજા પ્રમાણ તરીકે માનવું પડશે.

નૈયાયિક 'ગવય ગૌના જેવો હોય છે' આમા ગવયમા સાદૃશ્યજ્ઞાન પ્રત્યક્ષનું ફલ (ફાય) છે, તોપણ સંજ્ઞા અને સજ્ઞીના સંબંધનું જ્ઞાન-અર્થાત્ 'આ ગવય પદવાચ્ય છે' એ પ્રકારે ગવય સંજ્ઞાની સજ્ઞી સાથેની પ્રતીતિમા અન્ય કોઈ પ્રમાણ નહિ પણ ઉપમાન સાધકતમ છે, માટે તે પૃથક્ પ્રમાણતાને પામે છે.

જૈન—તો પછી એ જ રીતે મહિષમા ગોવૈસદૃશ્યનું જ્ઞાન પણ પ્રત્યક્ષનું જ ફલ (ફાય) છે, તો પણ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી તે પ્રકારનું સંજ્ઞાસંજ્ઞીસંબંધનું જ્ઞાન તો અસાધ્ય હોવાથી તે માટેના સાધકતમ જ્ઞાનને પ્રમાણાન્તર માનવું પડે

(૫૦) અથ ગવયે इत्यादि परवाक्यम् । संज्ञेति गवयसज्ञा । सज्ञीति गवयपिण्ड । सज्ञा-सज्ञीत्यादि गद्ये प्रमाणान्तराऽप्रसाध्ये फले साधकतमत्वादिति योग । तर्हि महिषेत्यादि सूरिवाक्यम् । गोविसदृशमहिषोपलक्षणमिति गोविसदृशमहिषज्ञानम् । तथाचिधे फले इति सज्ञासज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिरूपे ।

(ટિ૦) तस्य खल्वित्यादि ॥ तस्येति नैयायिकस्य । स चेति अभिमान कर्तुमनुचित । संज्ञासंज्ञीति गवय इति सज्ञा, पिण्ड सज्ञी । प्रमाणान्तरेति प्रत्यक्षव्यतिरिक्त प्रमाणासाध्ये प्रत्यक्षेणैव साध्ये इत्यर्थ । तत्रैवेति सज्ञासज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिरूपे फले । तथाचिधे इति प्रमाणान्तरासाध्ये ।

§૨ ન ચૈતદુપમાનેઽન્તર્ભાવિયતુ શક્યમ્ ઉપમાનસ્ય સાદૃશ્યવિષયતયા વ્યવસ્થાનાત્, પ્રત્નુતસ્ય તુ વૈસદૃશ્યવ્યવસાયકૃત્વાત્ । ન ચ વૈસદૃશ્યાવસાયસ્ય સજ્ઞા સંજ્ઞિસન્ધપ્રતિપત્તિ-સાધકતમત્વમસિદ્ધમ્ । યત સમહિપમાહેયીમળકંઠે ક્વાપિ વિપિનપ્રદેશેઽનઞ્ઞાયા છાયાયા રોમન્વાયમાને નાન્નિકેરદ્વીપવાસી ઋશ્વત્ કેનચિલ્પેપિન 'તદ્વિપિનપ્રતિષ્ઠગોષ્ઠાત્ મહિપમા-નય' इति, स च तज्ज तमेन पृष्टवान् 'कीदृग् महिप' इति । तेन च 'गोविसदृशो महिप' इत्युक्ते तद्विपिनगोष्ठ प्राप्त आसात्तिदेशवार्त्तयार्थस्मरणसहकारो यमेव गोभ्यो विसदृश पशु पश्यति, तमेव महिषशब्दवा यतया प्रतिपद्यत इति क प्रतिविशेषो द्वयोरपि सङ्केतप्रतिपत्तो । तदुस्तम्—

“उपमानं प्रसिद्धार्थ साधर्म्यात्साध्यसाधनम् ।

तद्वैधर्म्यात्प्रमाणं किं स्यात् सज्जिप्रतिपादनम् ॥ १ ॥ [અધી૦ ૩. ૧૯]इति

૧ 'શ્ય'—જ્ઞનન્તર વાક્યમ્'(૫૦ ૧૧)—इत्यन्त पाठे नास्ति दे । ૨ 'વાક્યસ' મુ ।

૬૨ વળી, ‘ગોવિસદ્દશો મહિષઃ’ આ જ્ઞાનનો ઉપમાનમાં સમાવેશ કરી શકશે નહિ, કારણ કે ઉપમાન સાદૃશ્યને વિષય કરે છે, અને પ્રસ્તુત જ્ઞાન તો વૈસદૃશ્યનું નિશ્ચાયક છે

વળી, વૈસદૃશ્યનો નિશ્ચય સંજ્ઞાસંજ્ઞિસંબંધજ્ઞાનમાં સાધકતમરૂપે અસિદ્ધ છે, એમ પણ નથી. કારણ કે-કોઈ પુરુષે કોઈ નાલિએરદ્વીપવાસી પુરુષને કોઈ ગાઢછાયાવાળા વનપ્રદેશમાં વાગોળતાં મહિષ-લેંસાઓ અને ગૌના ટોળામાં મોકલ્યો, અને કહ્યું કે ‘જંગલના વાડામાંથી મહિષને લાવો’. તે નાલિએરદ્વીપવાસી પુરુષે મહિષને જાણનાર તે જ પુરુષને પૂછ્યું કે ‘મહિષ કેવો છે?’ ત્યારે તેણે તેને કહ્યું કે-‘મહિષ ગોથી વિલક્ષણ હોય છે’ આ સાંભળીને તે નાલિએરદ્વીપવાસી પુરુષ પૂર્વોક્ત જંગલના ગાઢ પ્રદેશના વાડામાં ગયો અને ત્યાં તે આ પુરુષના ઉપદેશવાક્યના અર્થના સ્મરણની સહાયથી જો પશુને ગોથી વિલક્ષણ જુએ છે, તેને જ મહિષ ઓળખના વાચ્ય તરીકે સ્વીકારે છે તો આ રીતે ‘ગોવિસદ્દશો ગવયઃ’ અને ‘ગોવિસદ્દશો મહિષઃ’ આ બન્નેથી ઉત્પન્ન થનાર સંકેત જ્ઞાનમાં કયા પ્રકારનો ભેદ પડે છે? અર્થાત્ કંઈ પણ ભેદ નથી, તો પછી સાદૃશ્યને કારણે જો ઉપમાન જુદું પ્રમાણ મનાતું હોય તો વૈસદૃશ્યને કારણે જુદું પ્રમાણ કેમ ન માનવું? કહ્યું પણ છે કે-

“જો પ્રસિદ્ધ અર્થના સાધર્મ્ય(સાદૃશ્ય)થી સાધ્ય સિદ્ધ કરનાર સાધન ઉપમાન પ્રમાણ હોય તો-પ્રસિદ્ધ અર્થના વૈધર્મ્ય(વેલક્ષણ્ય)થી સંજ્ઞીતું પ્રતિપાદન કરનાર સાધનને કયું પ્રમાણ માનવું?”

(૫૦) અનત્કાયામિતિ નિવિઙ્ગાયમ્ । તદ્વિપિનેતિ તત્ત્વ તદ્વિપિન ચ તત્ત્થા । આપ્તાતિદેશવાક્યાર્થસ્મરણસહકારીતિ ભાષાતિદેશવાક્યાર્થસ્મરણ સહકારિ યસ્યાસો ।

પ્રસિદ્ધાર્થસાધર્મ્યાદિતિ પ્રસિદ્ધોઽર્થો ગોલક્ષણ ।

(ટિ.) ન ચૈતદિતિ ‘ગોવિદ્દશો મહિષ’ ક્ત્યેવરૂપ વાક્યમ્ । પ્રસ્તુતસ્થેતિ ‘ગોવિસદ્દશ’ ક્ત્યાદિવાક્યસ્ય । માહેયીતિ ધેનુગમ્હે । “ગૌ સૌરમેયી માહેયી માહા સુરભિરર્જુની” [અભિધા નચિં ૫૦ ૪. ‘લો’ ૩૩૧] ક્ત્યભિધાનાત્ તત્ત્વમિતિ મહિષજ્ઞમ્ । તમેથેતિ નિયોજસ્મેષ પુમાસમ્ । તેનેતિ નિયોજકેન । તિદ્વિપિનેતિ વનપ્રતિષ્ઠિનગોહુલમ્ । દ્વયોરિતિ ઉપમાનવૈસદૃશ્યયો ।

ઉપમાનમિત્યાદિ । સાધ્યસાધનમિતિ સજાસન્નિપ્રતિબન્ધપ્રતિપત્તિલક્ષણસાધનમ્ । તદ્વૈધર્મ્યાદિતિ સાધ્યવૈધર્મ્યાત્ ।

૬૩ યદા વા ‘યાદગ્ ગૌસ્તાદગ્ ગવયઃ’ ક્તિ વાક્યાહિતસંસ્કાર પ્રતિપત્તા તુરજ્ઞં ગોવિલ્ક-
ળમીક્ષમાળો ગવયસંજ્ઞાસંબન્ધપ્રતિપેધં વિધતે, ‘નાયં ગવયવાગ્વાચ્ય પિણ્ડ’ ક્તિ; તદા ગવયસંજ્ઞાસંબન્ધપ્રતિપેધકર્ત્ત્વં ક્રિમેત્પ્રમાણ સ્યાત્ ’ તન ઈવંચિરસંપેદનાના મઝ્જનાન્ન-
ક્તયા પ્રત્યભિજ્ઞાનતૈવોપપચત, અન્યથા તુ પ્રમાણેયત્તા પ્રભાયેત્તા યદૈવદ્દિ ‘યાદગ્ ગૌસ્તાદગ્ ગવયઃ’ ક્તિ તેન શુદ્ધે, તદૈવ સામાન્યતથેતસિ સ્ફુરતિ પિણ્ડે સમન્ધપ્રતિપત્તિમ્ભૂત;

યથા 'પૃથુબુદ્ધોદરાકારં વૃત્તકણ્ઠં ભાવં કુમ્ભં વિભાવયેઃ' इत्याकर्णनात् कुम्भे, ततः कान्ता-
रविहारिणोऽस्य गवयसाक्षात्कारे प्राक्तनसामान्याकार-संबन्धस्मरणे च 'स एष गवयशब्द-
वाच्यः' इति सकलज्ञानरूपं प्रत्यभिज्ञानमुन्मज्जति । एवं 'गोविसदृशो महिषः' इत्या-
द्यपि तथारूपत्वात् प्रत्यभिज्ञानमेवेति ।

હું અથવા જ્યારે 'જેવી ગાય હોય છે તેવો ગવય હોય છે' આ વાક્યના સંસ્કારવાળો પુરુષ ગૌથી વિલક્ષણ થોડાને જોઈ 'આ પિંડ ગવય પદનો વાચ્ય નથી' એ રીતે 'ગવય' શબ્દના સંબંધનો નિષેધ કરે છે, ત્યારે ગવય સંજ્ઞાના સંબંધને નિષેધનાર એ જ્ઞાન કયું પ્રમાણ થશે ? માટે આવા પ્રકારના સમસ્ત જ્ઞાનો સકલનારૂપ હોવાથી પ્રત્યભિજ્ઞાન રૂપે જ યુક્તિસિદ્ધ છે, અન્યથા પ્રમાણની સંખ્યાનો કોઈ નિયમ જ નહિ રહે.

પૃથુબુદ્ધોદર-(વિસ્તૃત મૂળમાં ગોળ પેટરૂપ) આકારવાળા અને ગોળ કાંઠાવાળા પદાર્થને કુંભ (ઘટ) બાણુજો-એ સાંભળવાથી જેમ તેમાં કુંભશબ્દના સંબંધનું જ્ઞાન થાય છે, તેમ 'ગવય ગૌના જેવો હોય છે'-એ વાક્ય જ્યારે સાંભળ્યું તે જ વખતે તેના ચિત્તમાં સામાન્યાકારે સ્ફુરાયમાન પિંડમાં સંબંધનું જ્ઞાન તો થઈ જાય છે. ત્યાર બાદ વનમાં ફરતાં તે પુરુષને જ્યારે ગવયનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યારે પૂર્વે અનુભવેલ સામાન્યાકાર સાથેના ગવય શબ્દના સંબંધનું સ્મરણ થવાથી 'આ તે ગવયશબ્દનો વાચ્ય છે'-એ પ્રમાણે સકલનારૂપ પ્રત્યભિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. એ જ પ્રમાણે-'ગૌથી વિલક્ષણ ભેંસો છે' વિગેરે બાબતમાં પણ ઉપર મુજબ સકલનાત્મક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું હોવાથી તે પણ પ્રત્યભિજ્ઞાન જ છે.

(૫૦) તદ્દેવેતિ શ્રવણાનન્તરમ્ । સમ્બન્ધપ્રતિપત્તિરિતિ વાચ્યવાચકલક્ષણસમ્બન્ધ-
પરિણમઃ । પ્રાક્તનસામાન્યાકાર-સમ્બન્ધસ્મરણે इति प्राक्तनस्य सामान्याकारस्य सम्ब-
न्धस्य च स्मरणे मति ।

(ટિ.) અન્યથેતિ સકલરૂપપ્રત્યભિજ્ઞાનતાડનક્રીકારે । યદેવ હીત્યાદિ । તેનેતિ પ્રમાણા ।
અરૂપેતિ પ્રમાણુઃ । તથારૂપત્વાદિતિ સકલજ્ઞાનરૂપત્વાત્ ।

§૪ મીમાંસકોડપિ 'અનેન સદૃશઃ સ ગૌઃ' इत्यनधिगतं गवि सादृश्यमवश्यदुपमानं
प्रमाणमाचक्ष्वाणो 'अनेन महिषेण विसदृशः स गौः' इत्यनधिगतमहिषवैसदृश्यव्यवसाय-
कस्य प्रमाणान्तरताप्रसङ्गेन पराकरणाय । सादृश्याभावो वैसदृश्यमित्यभावप्रमाणपरिच्छे-
धमवैतदिति चेत् ; वैसदृश्याभावः सादृश्यमितीदमपि तत्परिच्छेदमेव किं न स्यात् ? यदि
वैसदृश्याभावः सादृश्यं स्यात्, 'स गौः सदृशो गवयेन' इति विधिमुखेन नोल्लिखेदिति
चेत् ; तदितरत्रापि तुच्यम् ।

૬૪. ‘આના જેવો તે ગૌ છે’ અ પ્રમાણે ગૌમાં પૂર્વે અજ્ઞાત સાદૃશ્યના બોધક પ્રમાણને ઉપમાન પ્રમાણ કહેનાર મીમાંસકને પણ ‘આ મહિપથી તે ગૌ વિલક્ષણ છે’ આ પ્રકારે ગૌમાં પૂર્વે અજ્ઞાત વૈસદૃશ્યના બોધકને અન્ય પ્રમાણ માનવાનો પ્રસંગ આવતો હોવાથી તે પણ ખંડન કરવા યોગ્ય છે.

મીમાંસક—સાદૃશ્યનો અભાવ એ જ વૈસદૃશ્ય છે, માટે તે તો અભાવ પ્રમાણથી જ જ્ઞાત થશે, અર્થાત્ તેનું જ્ઞાન કરવા અન્ય પ્રમાણની કંઈ આવશ્યકતા નથી.

જૈન—તો પછી વૈસદૃશ્યાભાવ એ જ સાદૃશ્ય છે, તો તે સાદૃશ્ય પણ અભાવ પ્રમાણથી જ્ઞાત કેમ નહિ થાય ?

મીમાંસક—જો વૈસદૃશ્યાભાવ એ જ સાદૃશ્ય હોત તો—‘તે ગૌ ગવયની સમાન છે’—એમ વિધિમુખે શબ્દ પ્રયોગ થાત નહિ.

જૈન—આ વસ્તુ વૈસદૃશ્યમાં પણ તુલ્ય છે, અર્થાત્ તે અભાવ રૂપ હોત તો ‘તે ગૌ મહિપથી વિલક્ષણ છે’—એ પ્રમાણે વિધિમુખે શબ્દ પ્રયોગ થાત નહિ.

(૫૦) અનધિગતમિતિ અનધિગતાર્થાધિગન્તુ પ્રમાણમિત્યાશયાત્ । અવસ્યદિતિ નિશ્ચિન્વત્ । તત્પરિચ્છેદ્યમિતિ અભાવપ્રમાણપરિચ્છેદ્યમ્ । સ ગૌઃ સદૃશો ગવયેનેતિ મૂલપાઠઃ । ગોસદૃશો ગવયઃ ઇતિ પાઠ્યન્તરમ્ । વિધિમુખેનેતિ કિન્તુ ‘સ ગૌરનેન વિસદૃશો ન’ ઇતિ પ્રતિવેધમુખેનેતિ પરાશયઃ । તદિતરત્રાપિ તુલ્યમિતિ સાદૃશ્યાભાવો વૈસદૃશ્યમિતિ પક્ષેડપિ કથં વિધિમુખેન પ્રત્યયઃ ? इहापि अनेन [न] सदृशः स गौरिति प्रतिवेधमुखेनैव । अथ च विधिमुखेनापि प्रत्ययो दृश्यते यथा अनेन महिषेण विसदृशः स गौरित्यर्थः ।

(ટિ.) મીમાંસકોડપીત્યાદિ અવસ્યદિતિ નિશ્ચિન્વત્ । વ્યવસાયકસ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય । તત્પરિચ્છેદ્યેતિ અભાવપ્રમાણજ્ઞેયમેવ ।

૬૫ ‘સ એવાયં જિનદત્તઃ’ ઇતિ તૂર્વતાસામાન્યોદાહરણમ્ । આદિશબ્દાત્ ‘સ એવાયં વહિરનુમીયતે મયા,’ ‘સ એવાનેનામ્યર્થઃ કથ્યતે’ ઇત્યાદિ સ્મરણસચિવાનુમાનાડગમાદિજન્યમ્; તસ્માદ્ દોષમ્ હ્રસ્વમ્ અણુ મહદ્ નેદીયો દવીયો વેદમ્, દૂરાદયં તિગ્મસ્તનૂનપાત્, સુરમીદં ચન્દનમિત્યાદિ ચ સદ્ગુણમાત્રોદાહરણં મન્તવ્યમ્ ।

૬૫ ‘આ તે જ જિનદત્ત છે’—આ દષ્ટાન્ત ઊર્ધ્વતાસામાન્યનું છે.

સૂત્રમાં કહેલ ‘આદિ’ શબ્દથી સૂચિત પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનનાં અન્ય ઉદાહરણો આ પ્રમાણે છે—‘આ તે જ અગ્નિ છે જેનું હું’ અનુમાન કરું છું’ આ સ્મરણ અને અનુમાનજન્ય પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન છે. ‘આ પણ તે જ અર્થ કહે છે’—આ સ્મરણ અને આગમજન્ય પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનનું દૃષ્ટાન્ત છે. આ બન્નેમાં વિષય ઊર્ધ્વતા સામાન્ય જ છે. ‘આ તેનાથી લાંબુ છે’, ‘આ તેનાથી ટૂંકું છે’, ‘આ તેનાથી હલકું છે’, ‘આ તેનાથી ભારે છે’, ‘આ તેનાથી નજીક છે’, ‘આ તેનાથી દૂર છે’, ‘દૂરથી પણ આ અગ્નિ તેજ છે’, ‘આ ચન્દન સુરસિ છે’ આ સઘળાં ઉદાહરણો કેવળ સંકલનરૂપ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનનાં બાણવાં.

યથા 'પૃથુવૃન્નોદરાકારં વૃત્તકણ્ઠં ભાવં કુમ્ભં વિભાવયેઃ' इत्याकर्णनात् कुम्भे, ततः कान्ता-
रविहारिणोऽस्य गवयसाक्षात्कारे प्राक्तनसामान्याकार-संबन्धस्मरणे च 'स एष गवयशब्द-
वाच्यः' इति सङ्कलनाज्ञानरूपं प्रत्यभिज्ञानमुन्मज्जति । एवं 'गोविसदृशो महिपः' इत्या-
द्यपि तथारूपत्वात् प्रत्यभिज्ञानमेवेति ।

કુઝ અથવા ન્યારે 'જેવી ગાય હોય છે તેવો ગવય હોય છે' આ વાક્યના
સંસ્કારવાળો પુરુષ ગૌથી વિલક્ષણુ ઘોડાને જોઈ 'આ પિંડ ગવય પડેનો વાચ્ય
નથી' એ રીતે 'ગવય' શબ્દના સંબંધનો નિષેધ કરે છે, ત્યારે ગવય સંજ્ઞાના
સંબંધને નિષેધનાર એ જ્ઞાન કયું પ્રમાણ થશે ? માટે આવા પ્રકારના સમસ્ત
જ્ઞાનો સંકલનારૂપ હોવાથી પ્રત્યભિજ્ઞાન રૂપે જ યુક્તિસિદ્ધ છે, અન્યથા પ્રમા-
ણની સંખ્યાનો કોઈ નિયમ જ નહિ રહે.

પૃથુબુધ્નોદર-(વિસ્તૃત મૂળમાં ગોળ પેટરૂપ) આકારવાળા અને ગોળ કાંઠાવાળા
પદાર્થને કુંભ (ઘટ) બાણુને-એ સાંભળવાથી જેમ તેમાં કુંભશબ્દના સંબંધનું
જ્ઞાન થાય છે, તેમ 'ગવય ગૌના જેવો હોય છે'-એ વાક્ય ન્યારે સાંભળ્યું
તે જ વખતે તેના ચિત્તમાં સામાન્યાકારે સ્ફુરાયમાન પિંડમાં સંબંધનું જ્ઞાન તો
થઈ જ ગયું હતું. ત્યાર બાદ વનમાં ફરતાં તે પુરુષને ન્યારે ગવયનો સાક્ષા-
ત્કાર થાય છે, ત્યારે પૂર્વે અનુભવેલ સામાન્યાકાર સાથેના ગવય શબ્દના
સંબંધનું સ્મરણ થવાથી 'આ તે ગવયશબ્દનો વાચ્ય છે'-એ પ્રમાણે સંકલના-
રૂપ પ્રત્યભિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. એ જ પ્રમાણે-'ગૌથી વિલક્ષણુ ભેંસો
છે' વિગેરે બાબતમાં પણ ઉપર મુજબ સંકલનાત્મક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું હોવાથી
તે પણ પ્રત્યભિજ્ઞાન જ છે.

(૫૦) तद्वैयंति श्रवणान्तरम् । सम्बन्धप्रतिपत्तिरिति वाच्यवाचकलक्षणसम्बन्ध-
परिणमः । प्राक्तनसामान्याकार-सम्बन्धस्मरणे इति प्राक्तनस्य सामान्याकारस्य सम्ब-
न्धस्य च स्मरणे गति ।

(ટિ.) અન્યથેતિ સંકલનરૂપપ્રત્યભિજ્ઞાનતાડનક્રીારે । યદ્વેદ્ય દ્વીત્યાદિ । તેનેનિ પ્રમાત્રા ।
અસ્યેતિ પ્રમાત્રુઃ । તથારૂપત્વાદિતિ સંકલનાજ્ઞાનરૂપત્વાત્ ।

§૪ મીમાંસકોડપિ 'अनेन सदृशः स गौः' इत्यनभिगतं गवि सादृश्यमवश्यदुपमानं
प्रमाणमाचक्ष्णो 'अनेन महिषेण विसदृशः स गौः' इत्यनभिगतमहिषवैसदृश्यव्यवसाय-
कस्य प्रमाणान्तरताप्रसङ्गेन पराकरणाय । सादृस्याभावो वैसदृश्यमित्यभावप्रमाणपरिच्छे-
पमवैतदिति चेत् ; वैसदृस्याभावः सादृश्यमितीदमपि तत्परिच्छेपमेव किं न स्यात् ? यदि
वैसदृस्याभावः सादृश्यं स्यात्, 'स गौः सदृशो गवयेन' इति त्रिधिमुत्पन्न नोन्वित्वेदिति
चेत् ; तदितरत्रापि तुच्यम् ।

૬૪. ‘આના જેવો તે ગૌ છે’ એ પ્રમાણે ગૌમાં પૂર્વે અજ્ઞાત સાદૃશ્યના યોગ્ય પ્રમાણને ઉપમાન પ્રમાણ કહેનાર મીમાંસકને પણ ‘આ મહિપથી તે ગૌ વિલક્ષણ છે’ આ પ્રકારે ગૌમાં પૂર્વે અજ્ઞાત વૈસદૃશ્યના યોગ્યકને અન્ય પ્રમાણ માનવાનો પ્રસંગ આવતો હોવાથી તે પણ ખંડન કરવા યોગ્ય છે.

મીમાંસક—સાદૃશ્યનો અભાવ એ જ વૈસદૃશ્ય છે, માટે તે તો અભાવ પ્રમાણથી જ જ્ઞાત થશે, અર્થાત્ તેનું જ્ઞાન કરવા અન્ય પ્રમાણની કંઈ આવશ્યકતા નથી.

જૈન—તો પછી વૈસદૃશ્યાભાવ એ જ સાદૃશ્ય છે, તો તે સાદૃશ્ય પણ અભાવ પ્રમાણથી જ્ઞાત કેમ નહિ થાય ?

મીમાંસક—એ વૈસદૃશ્યાભાવ એ જ સાદૃશ્ય હોત તો—‘તે ગૌ ગવ્યની સમાન છે’—એમ વિધિમુખે શબ્દ પ્રયોગ થાત નહિ.

જૈન—આ વસ્તુ વૈસદૃશ્યમાં પણ તુલ્ય છે, અર્થાત્ તે અભાવ રૂપ હોત તો ‘તે ગૌ મહિપથી વિલક્ષણ છે’—એ પ્રમાણે વિધિમુખે શબ્દ પ્રયોગ થાત નહિ.

(૫૦) અનધિગતમિતિ અનધિગતાર્થાધિગન્તુ પ્રમાણમિત્યાશયાત્ । અવસ્યદિતિ નિશ્ચિન્વત્ । તત્પરિચ્છેદ્યમિતિ અભાવપ્રમાણપરિચ્છેદ્યમ્ । સ ગૌઃ સદૃશો ગવ્યેનેતિ મૂલપાઠઃ । ગોસદૃશો ગવ્ય ઇતિ પાઠાન્તરમ્ । વિધિમુખેનેતિ કિન્તુ ‘સ ગૌરનેન વિસદૃશો ન’ ઇતિ પ્રતિવેધમુખેનેતિ પરાશયઃ । તદિતરત્રાપિ તુલ્યમિતિ સાદૃશ્યાભાવો વૈસદૃશ્યમિતિ પક્ષેડપિ કથં વિધિમુખેન પ્રત્યયઃ ? દ્વાપિ અનેન [ન] સદૃશઃ સ ગૌરિતિ પ્રતિવેધમુખેનૈવ । અથ ચ વિધિમુખેનાપિ પ્રત્યયો દૃશ્યતે યથા અનેન મહિપેણ વિસદૃશઃ સ ગૌરિત્યર્થઃ ।

(ટિ૦) મીમાંસકોડપીત્યાદિ અવસ્યદિતિ નિશ્ચિન્વત્ । વ્યવસાયકસ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય । તત્પરિચ્છેદ્યમિતિ અભાવપ્રમાણહેયમેષ ।

૬૫ ‘સ एवायं जिनदत्तः’ इति तूर्ध्वतासामान्योदाहरणम् । आदिशब्दात् ‘स एवायं बहिरनुमीयते मया,’ ‘स एवानेनान्यर्थः कथ्यते’ इत्यादि स्मरणसचिवानुमानाऽऽगमादिजन्यम्; तस्माद् दीर्घम् ह्रस्वम् अणु महद् नेदीयो दवीयो वेदम्, दूरादयं तिग्मस्तनूनपात्, सुरभीर्दं चन्दनमित्यादि च सङ्कलनमात्रोदाहरणं मन्तव्यम् ।

૬૫ ‘આ તે જ જિનદત્ત છે’—આ દષ્ટાન્ત ઊર્ધ્વતાસામાન્યનું છે.

સૂત્રમાં કહેલ ‘આદિ’ શબ્દથી સૂચિત પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનનાં અન્ય ઉદાહરણો આ પ્રમાણે છે—‘આ તે જ અગ્નિ છે જેનું હું’ અનુમાન કરું છું’ આ સ્મરણ અને અનુમાનજન્ય પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન છે. ‘આ પણ તે જ અર્થ કહે છે’—આ સ્મરણ અને આગમજન્ય પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનનું દષ્ટાન્ત છે. આ જાનેમાં વિષય ઊર્ધ્વતા સામાન્ય જ છે. ‘આ તેનાથી લાંબુ છે,’ ‘આ તેનાથી ટૂંકું છે,’ ‘આ તેનાથી હલકું છે,’ ‘આ તેનાથી ભારે છે,’ ‘આ તેનાથી નજીક છે,’ ‘આ તેનાથી દૂર છે,’ ‘દૂરથી પણ આ અગ્નિ તેજ છે,’ ‘આ ચન્દન સુરસિ છે’ આ સઘળાં ઉદાહરણો કેવળ સંકલનરૂપ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનનાં બાહ્યતાં.

(૫૦) તિગ્મસ્તનૂનપાદિતિ, સુરમીદં ચન્દનમિતિ તિગ્મત્વં સુરમિત્વં ચાડનનુભૂય-
માનત્વાત્ સ્મૃતિવિષયમ્ ।

૬૬ અથ કથં પ્રત્યભિજ્ઞાપ્રામાણ્યમશક્યન્તઃ શક્યાઃ શમયિતુમ્ । તે હિ
પ્રાહુઃ—દલિતકરરુહશિરોરુહશિખરાદિવત્ સર્વત્ર ભ્રાન્તૈવેયમિતિ । અહો ! તર્કતર્કણકા-
ર્કશ્યમમીપામ્ । एवं हि विहायस्तत्रावलम्बमानमृगाङ्गमण्डलयुगलावलोकप्रत्यक्षवत् सकल-
मपि प्रत्यक्षं भ्रान्तिमत् किं न भवेत् ?

૬૭ અથ લક્ષણયુક્તે બાધાસમ્ભવે તલ્લક્ષણમેવ દૂષિતં ભવતિ । સંકલનં હિ પ્રત્યભિ-
જ્ઞાનચિહ્નમ્ । તદ્યુક્તમપિ ચ કરરુહાદૌ પ્રત્યભિજ્ઞાનમવાધ્યતેતિ તલ્લક્ષણમેવ વાધિતમ્ । પ્રત્ય-
ક્ષે તુ યત્ર વાધા, ન તત્ર તલ્લક્ષણમક્ષૂણમ્, ક્ષણદાપ્રિયદ્વયાવલોકનાયામભ્રાન્તત્વાભાવાત્ ।
યત્ર તુ તદક્ષૂણં ન તત્ર વાધા, સ્તમ્ભાદિપ્રત્યક્ષવદિતિ ચેત્ । નૈવમ્ । ન સ્વલ્લ સંકલ-
નમાત્રમેવ પ્રત્યભિજ્ઞાપ્રમાણલક્ષણમાત્રમહે, કિન્તુ સ્વપરવ્યવસાયિજ્ઞાનત્વરૂપપ્રમાણસામા-
ન્યલક્ષણસદ્ભાવે સતિ યત્સંકલનમ્ । ન ચ કરરુહાદિવેદને તદસ્તિ, વિશિષ્ટસ્ય વિષય-
યશ્ચત્યસ્યાવસાયસ્યાભાવાદિતિ કથં લક્ષણયુક્તેઽસ્મિન્નપિ વાધરોધઃ સ્યાત્ ?

૬૮. શંકા—પ્રત્યભિજ્ઞાનનાં પ્રામાણ્યને સહન નહિ કરનારા શાક્યો-ખૌદ્ધો-ને
કઈ રીતે શાંત કરશે ? કારણ કે તેઓ કહે જ કે—પ્રત્યભિજ્ઞા તો સર્વત્ર ભ્રાન્ત
જ છે. કારણ કે કાપી નાંખ્યા પછી ફરીથી વધેલ નખ અને વાળ વિષે ‘આ તે જ
નખ છે’, ‘આ તેજ વાળ છે’, આ પ્રકારની પ્રત્યભિજ્ઞાની જેમ સર્વત્ર પ્રત્યભિજ્ઞા
ભ્રાન્તિરૂપ જ છે.

સમાધાન—અહો ! આશ્ચર્યની વાત છે, કે આ ખૌદ્ધોની લકેતકંણા-(પદ્માથ
વિચારણા)માં કેવી કડકશતા છે ? કારણ કે—એકાદ પ્રત્યભિજ્ઞા ભ્રાન્ત હોય એટલે
બધી પ્રત્યભિજ્ઞાને ભ્રાન્ત માનવામાં આવે તો પછી આકાશમાં જે ચન્દ્રને વિષય
કરનાર ભ્રાન્ત પ્રત્યક્ષની જેમ બધા જ પ્રત્યક્ષે કેમ ભ્રાન્ત સિદ્ધ નહિ થાય ?

૬૯. ખૌદ્ધ—લક્ષણ યુક્ત પદાર્થમાં બાધા હોય તો તે લક્ષણ જ દૂષિત થાય
છે, એવો નિયમ છે. અને ‘સંકલન’ એ પ્રત્યભિજ્ઞાનનું લક્ષણ છે, અને તે લક્ષણથી
યુક્ત પ્રત્યભિજ્ઞાન નખ, કેશ વગેરેમાં બાધિત થાય છે, માટે પ્રત્યભિજ્ઞાનનું
લક્ષણ જ બાધિત છે. પરન્તુ પ્રત્યક્ષમાં તો—જ્યાં બાધા છે ત્યાં પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ
જ ઘટતું નથી કારણ કે—જે ચન્દ્રના દર્શનરૂપ પ્રત્યક્ષ અભ્રાન્ત નથી પણ ભ્રાંત
છે. જ્યાં લક્ષણ ઘટે છે ત્યાં બાધા હોતી જ નથી. જેમ કે—સ્તમ્ભાદિપ્રત્યક્ષમાં
લક્ષણ ઘટી શકે છે, માટે બાધ પણ નથી.

જૈન—તમારું એ કથન ઉચિત નથી, કારણ કે—અમે કેવળ ‘સંકલન’ને જ
પ્રત્યભિજ્ઞા પ્રમાણનું લક્ષણ કહેતા નથી, પરન્તુ સ્વપરવ્યવસાયિજ્ઞાનરૂપ પ્રમાણના
સામાન્ય લક્ષણ સહિત જે સંકલન છે, તેને અમે પ્રત્યભિજ્ઞાપ્રમાણનું લક્ષણ કહીએ

छीये. अने ते लक्षणे प्रवेष्टा न भवेत्तद्विना संकलनमां घटतुं नथी. कारणे के त्यां विशिष्ट-अर्थात् विपर्ययसहित अवसाय-निश्चय नथी. यद्यु अन्यत्र तो व्यवसाय छे तेथी लक्षणे युक्त प्रत्यभिज्ञान प्रमाणमां आधे कथं रीते सिद्ध थरी ?

(५०) अशक्यन्त इति अमृष्यन्तः । अहो तर्केति सुरिवाक्यम् । तर्केणेति ऊह-
स्याख्या ।

अथ लक्षणयुक्तेत्यादि यादृक् लक्षणमुक्तं तल्लक्षणयुक्तः पदार्थो दृश्यते । अथ च व्यभिचरति वाच्यते । ततो विज्ञायते तल्लक्षणं साधु न भवति । बाधासम्भवे इति बाधासम्भवे सति प्रकृते योजयति संकलनं हीत्यादिना । तद्युक्तमिति संकलनयुक्तम् । कर-
रुद्वादौ संकलनयुक्तमपि प्रत्यभिज्ञानमवाध्यतेति योगः । अधूणामिति पुरः 'किमिति' इत्यध्याहार्यम् । किन्तु स्वपरैति गये स्वपरव्यवसायि ज्ञानस्वरूपं यत् प्रमाणस्य सामान्यलक्षणं तस्य सद्भावस्तस्मिन् । सामान्यग्रहणे हि विशेषग्रहणं सुलभम् । लक्षणयुक्ते इति स्वपरव्य-
वसायिलक्षणयुक्ते ।

(टि०) अथ कथमित्यादि । अशक्यन्त इति असहमानाः । ते हीति सौगताः । इयमिति प्रत्यभिज्ञा यथा लूना लूनाः कररुद्वाः पुनः पुनः प्ररोहन्तः 'त एवामी' इति प्रत्यभिज्ञानम्, तदलीकम्, नवनवोत्पादात् । अमीपामिति शाक्यानाम् ।

अथ लक्षणेति तस्मिन् प्रत्यभिज्ञाने । तल्लक्षणमिति प्रत्यभिज्ञानलक्षणम् ।

तद्युक्तमिति सकलतल्लक्षणचिह्नयुक्तम् । तल्लक्षणमिति प्रत्यक्षलक्षणम् । क्षणदाप्रि-
येति निशाकरः । तद्विति प्रमाणलक्षणम् । किन्तु स्वपरैत्यादि । तद्विति स्वपरव्यव-
सायिज्ञानत्वरूपप्रमाणसामान्यलक्षणम् । विपर्ययेति विपर्ययरहितस्य । अवसायस्येति ज्ञानस्य ।
अस्मिन्नपीति प्रत्यभिज्ञानेऽपि ।

§८ क्षणभङ्गगुरुत्वाद्वानामैक्यगृहीतिभ्रान्तिरेवेति चेत् । अत्र तावत् क्षणभङ्गभङ्ग
एवाभङ्गगुरुमुत्तरम् । अस्तु वा क्षणभङ्गस्तथापि नेयतैव निःशेषप्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यमुत्पु-
सयितुं शक्यम् । तथाहि-पदार्थेषु किमैक्यगृहीतिभ्रान्तिनिमित्तमिष्यते ? अपरापरोत्पादु-
कक्षणानां सादृश्यमिति चेत् । तत् किं सादृश्यमस्ति किञ्चित् ? तथा चेत् । कश्चित् 'तेन
सादृशोऽयम्' इति प्रत्यभिज्ञा भगवती भजतामभीलुका तर्हि प्रामाण्यम् । नास्त्येव
सादृश्यम्, विलक्षणत्वात् स्वलक्षणानामिति चेत् । इदानीमपि क पलायसे ? एवं तर्हि
'तस्माद् विलक्षणोऽयम्' इति प्रत्यभिज्ञा प्रामाण्यमास्तिष्णुवीत् ।

वैलक्षण्यमपि नास्ति, परमाणुप्रचयमात्रत्वात् समस्तवस्तुनामिति चेत् । नन्वेवमपि
'तस्मादयं महान्, अल्पो वा प्रचयः' इत्यादिप्रत्यभिज्ञा भवतु प्रामाण्यशोभाभारभागिनी ।
प्रचयोऽपि न कश्चित्, नीलपीतादिपरमाणूनामेव तात्त्विकत्वादिति चेत् । अहो ! उत्तम-
र्णाकीर्णदुर्गताधमर्ण इवायं स्वयं तत्तदुक्तमपलप्यापलप्य निनङ्क्षुर्भिः ।

૬૮. બૌદ્ધ—પણ બધા પદાર્થો ક્ષણભંગુર (ક્ષણમાં નાશ પામવાના સ્વભાવવાળા) છે, માટે તેમાં એકચતુર્ જ્ઞાન તો આન્તિકરૂપ જ છે.

જૈન—આ બાબતમાં ક્ષણભંગવાદનો ભંગ એ જ અભંગ ઉત્તર છે અને ક્ષણભંગવાદ ભલે હોય તો પણ—એટલા માત્રથી બધાં જ પ્રત્યભિજ્ઞાનોનાં પ્રામાણ્યને ખંડિત કરવું શક્ય નથી. કારણ કે—અમે પૂછીએ છીએ કે પદાર્થમાં જે એકતાનું આન્તજ્ઞાન થાય છે, તેમાં કયું કારણ છે ?

બૌદ્ધ—એકે પછી એક, એમ ક્રમપૂર્વક ઉત્પન્ન થનાર ક્ષણો(પદાર્થો)નું સાદૃશ્ય એ આન્તિકરૂપ છે.

જૈન—તો શું સાદૃશ્ય એ કોઈ પદાર્થ છે ? જો સાદૃશ્ય પણ કોઈ એક પદાર્થ હોય તો ક્યાંઈક ‘આ તેની સદૃશ છે’ એવી ભગવતી પ્રત્યભિજ્ઞા નિર્ભય-પણે પ્રમાણ સિદ્ધ થઈ જશે.

બૌદ્ધ—સ્વલક્ષણરૂપ બધા પદાર્થો વિલક્ષણરૂપ હોવાથી ‘સાદૃશ્ય’ નામનો કોઈ પદાર્થ છે જ નહિ.

જૈન—સાદૃશ્ય ભલે ન હોય આમ છતાં તમારો છૂટકારો નથી. કારણ કે ‘આ તેનાથી વિલક્ષણ છે’—આ પ્રકારનું પ્રત્યભિજ્ઞાન તો પ્રમાણરૂપ માનવું જ પડશે.

બૌદ્ધ—‘વિલક્ષણતા’ પણ કોઈ સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી, કારણ કે—સમસ્ત વસ્તુ પરમાણુના પુંજ (સમૂહ) રૂપ છે.

જૈન—જો એમ હોય તો પણ ‘આ પ્રચય(સમૂહ) તેનાથી મોટો છે’, અથવા ‘તેનાથી નાનો છે’—ઇત્યાદિ આકારની પ્રત્યભિજ્ઞા તો પ્રામાણ્યરૂપ શોભાને વહુન કરશે જ.

બૌદ્ધ—નીલપીતાદિ પરમાણુઓ જ તાર્કિક પદાર્થ હોવાથી તેમનો ‘પ્રચય’ (‘પુંજ’) કોઈ સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી.

જૈન—આશ્ચર્યની વાત છે કે—એમ દેવાદાર પુરુષ વાયદા કરી કરીને લેણદાર સાહુકારથી નાસતો ભાગતો ફરે છે, તેમ આ બૌદ્ધ ભિક્ષુક પણ પોતે કહેલ પદાર્થનો વારંવાર અપલાપ કરીને છટકવા આડે છે.

(૫૦) અત્ર તાવદિતિ ગચ્ચે ઇયત્તૈવેતિ ક્ષણમત્તેન । નિઃશેષપ્રત્યભિજ્ઞાપ્રામાણ્યમિત્યાદિ સ્વાત્મત્વે પ્રત્યભિજ્ઞા પ્રમાણં નાસ્તીતિ ન વચ્ચવ્યમ્ । તત્ કિં સાદૃશ્યમિતિ સ્મરિવાચ્યમ્ । તથા ચેદિતિ અસ્તિ ચેત્ । તેનેતિ પૂર્વક્ષણેન । સદૃશોઽયમિતિ ઉત્તરક્ષણે । નાસ્ત્યેવેતિ ચૌદ્વચાવ્યમ્ । રૂપાનીમપીતિ સ્મરિવાચ્યમ્ । તસ્માદ્વિલક્ષણોઽયમિતિ અન્યાપેક્ષયા હિ વૈલક્ષણ્યમ્ । વૈલક્ષણ્યમપીતિ શાક્યવાક્યમ્ । નન્વેવમપીતિ સ્મરિવાચ્યમ્ । તસ્માદિતિ સ્મરણોત્તેરતઃ ।

(ટિ.) અત્ર તાવદિત્યાદિ । તાવદત્યેષુ શાસ્ત્રેષુ । અત્રેવ વા ક્ષણમત્તનિરાસઃ પ્રરૂપિતઃ । પ્રવક્તા-વાતમત્રાપિ ટિપ્પતઃ પ્રરૂપેવ । ક્ષણમત્તુરઃ પદાર્થઃ અર્થમિજ્ઞાકારી અર્થચિત્કરો વા ? તત્રોત્તરપક્ષોઽસત્યત્વઃ.

ગગનામ્બોરુદ્ધાદિવત્તસ્યાઽસત્ત્વાપત્તેઃ । અથાર્થક્રિયાકારી-સ સન્ અસન્ વા કાર્યં કુર્યાત્ । ઉદીચીન-સ્તાવદ્દી(દ્વી)નઃ વાન્ધ્યેયવત્તસ્ય પ્રમાણવન્ધ્યત્વાત્ । પ્રાચીનઃ પ્રમાણમુદ્ધાહીનઃ । યતઃ સઃ ક્ષણમહ્ગુરોઽર્થઃ સ્વોત્પત્તિક્ષણે, પૂર્વ, પદ્માદ્યા કાર્યવ્યાપારપરાયણઃ સંપદ્યતે । આદ્યકલ્પના અલ્પીયસી તદાનીમુત્પત્તિવ્યવ્રતયા તસ્ય પરવ્યાપારપરાહ્મુચ્ચત્વાત્ । દ્વિતીયસ્ત્વધ્રુવેયઃ । અનુદ્રતસ્ય પાદપસ્ય ચ્છાયા પ્રીમે માસિ ચરતર-તસ્ય પરવ્યાપારપરાહ્મુચ્ચત્વાત્ । તત્ત્વમિતેઽપિ મરીચિમાલિનિ ભગવતિ તન્મરીચયોઽન્ધકારમપસારયન્ત્વેવ મૃતસ્યાપિ વચનવૈચિત્ર્યોત્પત્તિર્ભવેત્ । એવમનલ્પકલ્પાન્તેઽપિ ન કલ્પતે । તત્તો ભાવાનાં ક્ષણિકત્વં ભાવ-રૂપતાં ભજમાનં ભાવયતાં પ્રતિભાવતાં ભવતાં ન ભદ્રાવિર્ભાવો ભાવી, જિનમતાભિમતસ્ય તાત્ત્વિકસ્ય નિત્યાનિત્યસ્યૈવ ભાવસ્ય ભાવાત્ ।

તથાપિ નેત્યાદિ । ઇયતૈવેતિ ક્ષણિકત્વેનૈવ । તથા ચેદિતિ સાદૃશ્યમસ્તિ । તસ્મા-દિતિ ગવયાઢેઃ । અયમિતિ મહિપાદિઃ । પરમાણ્વિતિ સમસ્તવસ્તૂનિ પરમાણુપ્રચયરૂપાણિ । વિશ્વં વિશ્વં પરમાણુમયમિતિ સૌગતાઃ । અતસ્તદ્વિલક્ષણં કિમપિ નાસ્તિ । તસ્માદિતિ પૂર્વદૃષ્ટ-પ્રપન્ચાત્ ઉત્તમર્ણેતિ શ્રુણમ્રાહ્લકેણકીર્ણો ધૃતો ડુર્ગતો નિઃસ્વો નિર્દ્યોઽધમર્ણઃ શ્રુણદાતા સ ઇવ । અયમિતિ મિથુઃ સૌગતઃ । તત્તદુક્તમિતિ અપરાપરોત્પાદકેત્યાદિકમ્ । નિનદ્ધુરિતિ નદ્ધુમિતિચ્છુઃ ।

§૯ યદિ હિ સાદૃશ્યાદિકં ન કિચ્ચિદસ્તિ, કથં તર્હિ ત્વયૈવ ઉત્તરીચક્રે ? વિક્રમ્પો-ન્પ્રેક્ષાલક્ષ્યમસ્તિ, ન તુ વાહ્યં પ્રાહ્યમિતિ ચેત્ । નીલપીતાદિવિશેષોઽપિ તથૈવાસ્તુ । બહિ-સ્તદભાવે કથં નૈયત્યેન વિક્રમ્પોલ્લેખ ઇતિ ચેત્ । સાદૃશ્યાદૌ કથમ્ ? વાસનાતશ્ચેત્ । અન્યત્રાપિ તત્ત એવાસ્તુ । વાસનાયા અપિ નૈયત્યેન ઉદ્બોધકં કિચ્ચિત્ બહિરેષ્ઠ્યમિતિ ચેત્ । કો નામાત્ર પરિપન્થો ? કિન્તુ સાદૃશ્યાદિકમપિ સ્વીકુરુ । તત્તો નીલપીતાદિવિ-શેષો વા બહિસ્ત્યગ્યતામ્, સાદૃશ્યાદિકમપિ વા મન્યતામ્ । નાન્યથા પ્રમાણમુદ્ધા મૃગ્યતે । સિદ્ધે ચૈવ સાદૃશ્યાદૌ યત્ર પૂર્વાક્રોણે સંકલનમ્, તત્ર પ્રત્યભિજ્ઞા પ્રમાણમ્ । અન્યત્ર તુ પ્રત્યક્ષમેવ । માં મૂદ્ વા બહિઃ સાદૃશ્યાદિ, તથાપ્યનુમાનવત્ પ્રમાણમેવેયમ્ । ન હનુમા-નપરિચ્છેદ્યમપિ અગ્નિત્વાદિસામાન્યં બહિરસ્તિ તથાપિ યથા પ્રણાલિકયા તદ્વિકલ્પસ્યા-ગ્ન્યાદિસ્વલક્ષણે પ્રતિબન્ધાત્ તત્ પ્રમાણમ્, એવં સાદૃશ્યાદેરસત્ત્વેઽપિ સદૃશાદિસ્વલક્ષણે તદ્વિકલ્પસ્ય પ્રતિબન્ધાત્ કિં નેયમપિ તપસ્વિનો તથા સ્યાત્ ?

§૯ જૈન—જો સાદૃશ્યાદિ પદાર્થ છે નહિ તો તેને માનીને ઉત્તર કેમ દીધો ?

ખૌદ્ધ—સાદૃશ્યાદિ કલ્પનાથી આરોપિત પદાર્થ છે, પરંતુ બાહ્ય આહારૂપે નથી. અર્થાત્ તે કેવળ કાલ્પનિક છે.

જૈન—તો નીલપીતાદિરૂપ સ્વલક્ષણો-વિશેષોને પણ તેવા જ-કાલ્પનિક માનો.

ખૌદ્ધ—નીલપીતાદિરૂપ બાહ્ય પદાર્થ ન હોય તો-નિયતરૂપે લેદનો ઉલ્લેખ કઈ રીતે થઈ શકે ? અર્થાત્ ‘આ નીલ છે’ ‘આ પીત છે’ એવો લેદ બાહ્ય વિના કેમ થાય ?

જૈન—તો—સાદૃશ્યાદિ પણ જો બાહ્ય ન હોય તો તેમાં નિયત વિકલ્પનો પ્રયોગ કઈ રીતે થશે ? અર્થાત્ ‘આ સાદૃશ્ય છે’ એવા વિકલ્પ કઈ રીતે થશે ?

બૌદ્ધ—સાદૃશ્યાદિકમાં નિયત વિકલ્પનો પ્રયોગ વાસનાથી થઈ જશે.

જૈન—તો પછી નીલપીતાદિવિશેષમાં પણ નિયત વિકલ્પનો પ્રયોગ વાસનાથી જ થાય તેમાં શું વાંધો ?

બૌદ્ધ—વાસનામાં પણ નિયત વિકલ્પના ઉદ્ભવોદયક તરીકે કોઈ પદાર્થને કારણે માનવું જોઈએ જ.

જૈન—એ વાતાનો કોણ વિરોધી છે ? અર્થાત્ એમાં અમને કાંઈ વિરોધ નથી, પરંતુ સાદૃશ્યાદિકને પણ બાહ્યરૂપે માનો. એટલે કે—કાં તો નીલ પીતાદિ-વિશેષોને જ બાહ્ય તાત્ત્વિક પદાર્થ તરીકે ન માનો, અથવા સાદૃશ્યાદિકને પણ બાહ્ય પદાર્થ તરીકે સ્વીકારો; આ બન્ને વાતમાંથી એકેનો સ્વીકાર નહિ કરો તો તમે પ્રામાણિક કહેવાશો નહિ.

અને એ રીતે સાદૃશ્યાદિ સિદ્ધ થઈ જવાથી જે સ્થળે પૂર્વોક્તરની સાથે સંકલન છે, ત્યાં પ્રત્યભિજ્ઞાનરૂપ પ્રમાણ છે. પણ જ્યાં પૂર્વોક્તર સાથે વર્તમાનનું સંકલન નથી ત્યાં તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જ છે, એમ સમજવું. અથવા, સાદૃશ્યાદિક રૂપ પદાર્થ ભલે બાહ્યરૂપે ન હોય તો પણ અનુમાન પ્રમાણની જેમ આ પ્રત્યભિજ્ઞા પ્રમાણ તો છે જ. તમારા મતે અનુમાનનો વિષય ‘અગ્નિ-ત્વાદિરૂપ સામાન્ય’ એ કંઈ બાહ્ય પદાર્થ નથી છતાં પણ અગ્નિ વિકલ્પનો સંબંધ પરંપરાથી અગ્નિસ્વલક્ષણ (બાહ્ય અગ્નિવિશેષ) સાથે છે તેથી અનુમાન પ્રમાણ બને છે એ જ પ્રકારે સાદૃશ્યાદિ સામાન્ય પણ અસત્ હોવા છતાં તેના વિકલ્પનો સંબંધ સદૃશ એવા સ્વલક્ષણ સાથે છે જ. તો એ ગરીબ ધિયારી પ્રત્યભિજ્ઞા પણ પ્રમાણરૂપ કેમ નહિ થાય ?

(૧૦) ઉત્તરીચક્રં ઇતિ પૂર્વમ્ । વિકલ્પોત્પ્રેક્ષેત્યાદિ પરઃ । લક્ષ્યમિતિ ગોચરસ્યાગ્ર્યા । નીલપીતાદીતિ સૂરિઃ । વહિરિત્યાદિ પરઃ । તદ્વભાવે ઇતિ નીલાવભાવે । નૈયત્યેનેતિ ‘ઇદં નીલમ્’ ‘ઇદં પીતમ્’ इत्यादिना । सादृश्यादादित्यादि सूरिः । वासनात इति परः । वासनात इति विकल्पवासनातः । अन्यत्राऽपीति सूरिः । अन्यत्रापीति सादृश्यादौ । तत् पदेति वासनातः । वासनाया अपीत्यादि परः । को नामेति सूरिः । स्वीकुर्विति हे शक्य । ततो नीले-त्यादिना उपसंहारः । मृग्यते इति सहते । प्रणालिकयेति प्रवाहेण । तथा हि नार्थ विना तादात्म्यतदुत्पत्तिरूपमन्यप्रतिबद्धलिङ्गसद्भावः, न तद्विना तद्विषयं ज्ञानम्, न तज्ज्ञानमन्तरेण प्रागवधारितसम्यग्स्मरणम्, तदस्मरणे नानुमानमित्यर्थाव्यभिचारित्वाद् ‘आन्तमपि [अनुमानं] प्रमाणमिति सौगताचार्यः । तद्विकल्पस्येति अग्निसामान्यस्य । प्रतिबन्धादिति पर्यवसानात् । तथा स्यादिति प्रमाणं स्यात् ।

(ટિ૦) યદિ હિ સાદૃશ્યાદિકમિત્યાદિ । વાહ્યમિતિ ઘટપટકુટ્ટશક્તાદિ । ગ્રાહ્યમિતિ પ્રવક્તેન માક્ષાદ ગૃહાંતું ન શક્યને ધિનુ વિકલ્પેર્ગવ તત્ સાયતે ॥ તર્થેવેતિ વિકલ્પોત્પ્રેક્ષિત એવ ।

૧ અત્ર કેનાપિ અધ્યાન્તમિતિ સંશોધિતં કપતૌ । તન્ન ચુક્તમ્ ।

વહિસ્તદભાવે इति नीलपीतादिविशेषाऽभावे । विशेष एव वहिस्तावन्नास्ति । अन्यत्रापीति नीलपीतादिविशेषेऽपि । तत एवेति वासनात एव । उद्बोधकमिति निश्चयोत्पादक ज्ञापकम् । किञ्चिदिति प्रमाणम् । वहिरिति घट्यटादिभावराज्ञौ । त्यज्यतामिति विशेषान् [अ]वहीरूपान् मन्यन्धमित्यर्थः । अन्यथेति विशेषाणामन्तस्त्वे सादृश्यावबन्धीकारे । प्रमाणमुद्रा कर्त्री । सिद्धे चैवमित्यादि । इयमिति प्रत्यभिज्ञा । तद्विकल्पस्येति अग्नित्वादिसामान्यविकल्पस्य । तदिति अनुमानम् । प्रणालिकेयम्—तथाहि—नार्थं विना तादात्म्यतदुपपत्तिरूपसम्बन्धप्रतिबद्ध-
लिङ्गसद्भावः, न तद्विना तद्विषयं ज्ञानम्, न तज्ज्ञानमन्तरेण प्रागवधारितसंबन्धस्मरणम्, तदस्मरणे ना-
नुमानमिति अर्थाव्यभिचारित्वात् भ्रान्तमप्यनुमानं प्रमाणमिति सौगताशयः । तद्विकल्पस्येति
प्रत्यभिज्ञानविकल्पस्य । इयमपीति प्रत्यभिज्ञापि । तथेति प्रमाणम् ।

§ ૧૦ અથ ‘અયમનેન સદૃશઃ’ इति प्रत्यभिज्ञा, प्रत्यक्षं वा ? क्वचित् किञ्चिदिति
द्रूमः । अनुभूततया परोक्षमप्येकं साक्षादिवाध्यवस्यतः पश्यतश्चापरं प्रत्यभिज्ञैवेयम् ।
भवति च परोक्षस्यापि साक्षादिवाऽध्यवसाये प्रत्यक्षसर्वनाम्ना परामर्शः ‘एषोऽग्निरनुमीयते’
‘अयमस्य वाक्यस्यार्थः’ इति । उभयं तु प्रत्यक्षेण लक्ष्यतः प्रत्यक्षमेवैतदिति ॥ ६ ॥

§ ૧૦ બૌદ્ધ—‘આ આના સરખો છે’—આ જ્ઞાન પ્રત્યભિજ્ઞા છે કે પ્રત્યક્ષ ?
જેન-કોઈ સ્થળે પ્રત્યભિજ્ઞાસ્વરૂપ છે, તે કોઈ સ્થળે પ્રત્યક્ષરૂપ છે. પૂર્વે
અનુભવેલ એક પરીક્ષ પદાર્થને સાક્ષાત્તની જેમ જાણનારનું અને અન્યનું દર્શન
કરનારનું એ જ્ઞાન પ્રત્યભિજ્ઞાન જ છે. પરીક્ષ પદાર્થનો પણ સાક્ષાત્તની જેમ
નિશ્ચય કરવામાં આવે ત્યારે પ્રત્યક્ષબોધક સર્વનામથી બોધ થાય છે, જેમકે—
‘આ અગ્નિનું અનુમાન કરાય છે’ ‘આ વાક્યનો આ અર્થ છે’ વિગેરે. અર્થાત્
આવા સ્થળોમાં અગ્નિ આદિ પદાર્થો પરીક્ષ હોવા છતાં તેમને વિષે પ્રત્યક્ષ-
બોધક ‘આ’ જેવા સર્વનામનો પ્રયોગ થયો છે.

અને જ્યાં ઉભયનું એટલે કે ‘આ આના સરખો છે’ એમાં બંનેનું પ્રત્યક્ષ-
દ્વારા દર્શન પુરુષને થતું હોય ત્યાં એ પ્રત્યક્ષ જ છે ૬.

(૫૦) અથ ‘અયમનેન’ इत्यादि परवाक्यम् । क्वचित् किञ्चिदिति द्रूम इति क्षुरि-
वाक्यम् । भवति चेत्यादिना पूर्वोक्तस्पष्टनम् । अयमस्य वाक्यस्यार्थ इति उच्चरितप्रवसाद्वा-
क्यस्य परोक्षत्वम् ॥ ६ ॥

(ટિ૦) अध्यवस्यत इति जानतः स्मरत इत्यर्थः । अपरमिति पूर्वावगतार्थसमानं
द्वितीयमर्थमवलोकयतः ॥ ६ ॥

તર્કમપિ कारणगोचरस्वरूपैः प्ररूपयन्ति—

उपलम्भानुपलम्भसम्भवं त्रिकालीकलितसाध्यसाधनसंवन्धालम्बनं ‘इद-

मस्मिन् सत्येव भवति’ इत्याद्याकारं
संवेदनमूहापरनामा तर्कः ॥ ७ ॥

૬૮. બૌદ્ધ—પણ બધા પદાર્થો ક્ષણભંગુર (ક્ષણમાં નાશ પામવાના સ્વભાવવાળા) છે, માટે તેમાં એકચતુર જ્ઞાન તો બ્રાન્તિરૂપ જ છે.

જૈન—આ બાબતમાં ક્ષણભંગવાદનો ભંગ એ જ અભંગ ઉત્તર છે અને ક્ષણભંગવાદ ભલે હોય તો પણ—એટલા માત્રથી બધાં જ પ્રત્યભિજ્ઞાનોનાં પ્રામાણ્યને ખંડિત કરવું શક્ય નથી. કારણ કે—અમે પૂછીએ છીએ કે પદાર્થમાં જે એકતાનું બ્રાન્તિજ્ઞાન થાય છે, તેમાં કયું કારણ છે ?

બૌદ્ધ—એક પછી એક, એમ ક્રમપૂર્વક ઉત્પન્ન થનાર ક્ષણો(પદાર્થો)નું સાદૃશ્ય એ બ્રાન્તિજનક છે.

જૈન—તો શું સાદૃશ્ય એ કોઈ પદાર્થ છે ? જે સાદૃશ્ય પણ કોઈ એક પદાર્થ હોય તો ક્યાંઈક ‘આ તેની સદૃશ છે’ એવી ભગવતી પ્રત્યભિજ્ઞા નિર્ભય-પણે પ્રમાણુ સિદ્ધ થઈ જશે.

બૌદ્ધ—સ્વલક્ષણરૂપ બધા પદાર્થો વિલક્ષણરૂપ હોવાથી ‘સાદૃશ્ય’ નામનો કોઈ પદાર્થ છે જ નહિ.

જૈન—સાદૃશ્ય ભલે ન હોય આમ છતાં તમારો છૂટકારો નથી. કારણકે ‘આ તેનાથી વિલક્ષણ છે’—આ પ્રકારનું પ્રત્યભિજ્ઞાન તો પ્રમાણરૂપ માનવું જ પડશે.

બૌદ્ધ—‘વિલક્ષણતા’ પણ કોઈ સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી, કારણ કે—સમસ્ત વસ્તુ પરમાણુના પુંજ (સમૂહ) રૂપ છે.

જૈન—જો એમ હોય તો પણ ‘આ પ્રચય(સમૂહ) તેનાથી મોટો છે’, અથવા ‘તેનાથી નાનો છે’—ઈત્યાદિ આકારની પ્રત્યભિજ્ઞા તો પ્રામાણ્યરૂપ શોભાને વહન કરશે જ.

બૌદ્ધ—નીલપીતાદિ પરમાણુઓ જ તાત્વિક પદાર્થ હોવાથી તેમનો ‘પ્રચય’ (‘પુંજ’) કોઈ સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી.

જૈન આશ્ચર્યની વાત છે કે—જેમ દેવાદાર પુરુષ વાયદા કરી કરીને લેણુદાર સાહુકારથી નાસતો ભાગતો ફરે છે, તેમ આ બૌદ્ધ લિહુક પણ પોતે કહેલ પદાર્થનો વારંવાર અપભ્રાપ કરીને છટકવા આડે છે.

(૧૦) અત્ર તાવદિતિ મયે ઇયતૈવેતિ ધનમજ્ઞેન । નિઃશેષપ્રત્યભિજ્ઞાપ્રામાણ્યમિત્યાદિ એતાવતૈવ પ્રત્યભિજ્ઞા પ્રમાણં નાસ્તીતિ ન વચ્ચવ્યમ્ । તત્ કિં સાદૃશ્યમિતિ સૂરિવાક્યમ્ । તથા ચેદિતિ અસ્તિ ચેત્ । તેનેતિ પૂર્વધ્વજેન । સદૃશોઽયમિતિ ઉત્તરધ્વજઃ । નાસ્ત્યેવેતિ ચૌદવાક્યમ્ । ઇદાનીમપીતિ સૂરિવાક્યમ્ । તસ્માદ્વિલક્ષણોઽયમિતિ અન્યાપેક્ષયા હિ વૈલક્ષણ્યમ્ । વૈલક્ષણ્યમપીતિ શાક્યવાક્યમ્ । નન્વેયમપીતિ સૂરિવાક્યમ્ । તસ્માદિતિ સ્મરણોલ્લેખઃ ।

(ટિપ્) અત્ર તાવદિત્યાદિ । તાવદન્યેષુ શાસ્ત્રેષુ । અત્રૈવ વા ધનમજ્ઞનિરાસઃ પ્રરૂપિતઃ । પ્રસન્નાયાત્મમયાપિ હેમતઃ પ્રખ્યયે । ધનમજ્ઞુરુઃ પદાર્થઃ અર્થમિત્યાકારી અર્થચિત્કરો વા ? તત્રોત્તરપદ્ધોઽપત્કલ્પઃ,

ગગનામ્બોરુહાદિવત્તસ્યાડસત્ત્વાપ્તેઃ । અથાર્થક્રિયાકારી—સ સન્ અસન્ વા કાર્યં કુર્યાત્ । ડદીચીન-
સ્તાવદ્દી(દી)નઃ ધાન્ધ્યેયવત્તસ્ય પ્રમાણધન્ધ્યતાત્ । પ્રાચીનઃ પ્રમાણમુદ્દાહીનઃ । યતઃ સઃ ક્ષણમહ્નુરોડ્ઠ્યઃ
સ્વોત્પત્તિક્ષણે, પૂર્વ, પથાદ્વા કાર્યવ્યાપારપરાયણઃ સંપદ્યતે । આયકલ્પના અત્પીયસી તદાનીમુત્પત્તિવ્યવ્રતયા
તસ્ય પરવ્યાપારપરાહ્મુસ્ત્વાત્ । દ્વિતીયસ્ત્વથદ્વેયઃ । અનુદ્રતસ્ય યાદપસ્ય ચ્છાયા ગ્રીષ્મે માસિ ચરતર-
દિનકરતાપોપતમપથિકજનશરીરસંતાપાડપહારમાતન્વાના પ્રતીયતે । ન ચ પ્રતીતિસ્તથા ક્વાપિ પ્રથતે ।
તૃતીયવિકલ્પઃ સ્વલ્પઃ, અસ્તમિતેડપિ મરીચિમાલિનિ ભગવતિ તન્મરીચયોડન્ધકારમપસારયન્ત્વેવ
મૃતસ્યાપિ વચનવૈચિત્ર્યોત્પત્તિર્ભવેત્ । એવમનલ્પકલ્પાન્તેડપિ ન કલ્પતે । તતો ભાવાનાં ક્ષણિકરં ભાવ-
રૂપતાં ભજમાનં ભાવયતાં પ્રતિભાવતાં ભવતાં ન ભદ્રાવિર્ભાવો ભાવી, જિનમતાભિમતસ્ય તાર્વિકસ્ય
નિત્યાનિત્યસ્યૈવ ભાવસ્ય ભાવાત્ ।

તથાપિ નેત્યાદિ । હ્યતૈવેતિ ક્ષણિકરંવૈવ । તથા ચેદિતિ સાદૃશ્યમસ્તિ । તસ્મા-
દિતિ ગવયાદેઃ । અયમિતિ મહિપાદિઃ । પરમાણ્વિતિ સમસ્તવસ્તૂનિ પરમાણુપ્રચયરૂપાણિ ।
વિશ્વં વિશ્વં પરમાણુમયમિતિ સૌગતઃ । અતસ્તાદ્વિલક્ષણં કિમપિ નાસ્તિ । તસ્માદિતિ પૂર્વદૃષ્ટ-
પ્રપન્ચાત્ ઉત્તમર્ણેતિ ઋણગ્રાહકેણાકીર્ણો ધૃતો દુર્ગતો નિઃસ્વો નિર્દેવ્યોડધમર્ણ ઋણદાતા સ ઇવ ।
અયમિતિ મિથુઃ સૌગતઃ । તત્તદુક્તમિતિ અપરાપરોત્પાદકેત્યાદિકમ્ । નિનલ્કલ્પુરિતિ
નલ્કલ્પમિચ્છુઃ ।

§૯ યદિ હિ સાદૃશ્યાદિકં ન કિંચિદસ્તિ, કથં તર્હિ ત્વયૈવ ઉત્તરીચકે ? વિકલ્પો-
પ્રેક્ષાલક્ષ્યમસ્તિ, ન તુ વાહ્યં પ્રાહ્યમિતિ ચેત્ । નીલપીતાદિવિશેષોડપિ તથૈવાસ્તુ । બહિ-
સ્તદભાવે કથં નૈયત્યેન વિકલ્પોલ્લેસ્યેતિ ચેત્ । સાદૃશ્યાદૌ કથમ્ ? વાસનાતશ્ચેત્ ।
અન્યત્રાપિ તત્તદેવાસ્તુ । વાસનાયા અપિ નૈયત્યેન ઉદ્બોધર્કં કિંચિત્ બહિરેષ્ઠ્યમિતિ
ચેત્ । કો નામાત્ર પરિપન્થી ? કિન્તુ સાદૃશ્યાદિકમપિ સ્વીકુરુ । તતો નીલપીતાદિવિ-
શેષો વા બહિસ્ત્યજ્યતામ્, સાદૃશ્યાદિકમપિ વા મન્યતામ્ । નાન્યથા પ્રમાણમુદ્દા મૃચ્યતે ।
સિદ્ધે ચૈવ સાદૃશ્યાદૌ યત્ર પૂર્વાકારેણ સંકલનમ્, તત્ર પ્રત્યમિજ્ઞા પ્રમાણમ્ । અન્યત્ર તુ
પ્રત્યક્ષમેવ । મા ભૂદ વા બહિઃ સાદૃશ્યાદિ, તથાન્યનુમાનવત્ પ્રમાણમેવેયમ્ । ન હ્યનુમા-
નપરિચ્છેદ્યમપિ અગ્નિત્વાદિસામાન્યં બહિરસ્તિ તથાપિ યથા પ્રણાલિકયા તદ્વિકલ્પસ્યા-
ગ્ન્યાદિસ્વલક્ષણે પ્રતિબન્ધાત્ તત્ પ્રમાણમ્, एवं સાદૃશ્યાદેરસત્ત્વેડપિ સદૃશાદિસ્વલક્ષણે
તદ્વિકલ્પસ્ય પ્રતિબન્ધાત્ કિં નેયમપિ તપસ્વિનો તથા સ્યાત્ ?

કુદ જૈન—તે સાદૃશ્યાદિ પદાર્થ છે નહિ તે તેને આનીને ઉત્તર કેમ દીધો ?

બૌદ્ધ—સાદૃશ્યાદિ કલ્પનાથી આરોપિત પદાર્થ છે, પરંતુ બાહ્ય આહારૂપે
નથી. અર્થાત્ તે કેવળ કાલ્પનિક છે.

જૈન—તો નીલપીતાદિરૂપ સ્વલક્ષણ—વિશેષોને પણ તેવા જ—કાલ્પનિક માનો.

બૌદ્ધ—નીલપીતાદિરૂપ બાહ્ય પદાર્થ ન હોય તો—નિયતરૂપે ભેદનો ઉલ્લેખ
કઈ રીતે થઈ શકે ? અર્થાત્ ‘આ નીલ છે’ ‘આ પીત છે’ એવો ભેદ બાહ્ય વિના
કેમ થાય ?

જૈન—તો—સાદૃશ્યાદિ પણુ નો બાહ્ય ન હોય તો તેમાં નિયત વિકલ્પનો પ્રયોગ કઈ રીતે થશે ? અર્થાત્ ‘આ સાદૃશ્ય છે’ એવો વિકલ્પ કઈ રીતે થશે ?

બૌદ્ધ—સાદૃશ્યાદિકમાં નિયત વિકલ્પનો પ્રયોગ વાસનાથી થઈ જશે.

જૈન—તો પછી નીલપીતાદિવિશેષમાં પણુ નિયત વિકલ્પનો પ્રયોગ વાસનાથી જ થાય તેમાં શું વાંધો ?

બૌદ્ધ—વાસનામાં પણુ નિયત વિકલ્પના ઉદ્ભવોદયક તરીકે કોઈ પદાર્થને કારણુ માનવું જોઈ એ જ.

જૈન—એ વાતાનો કોણુ વિરોધી છે ? અર્થાત્ એમાં અમને કાંઈ વિરોધ નથી, પરંતુ સાદૃશ્યાદિકને પણુ બાહ્યરૂપે માનો. એટલે કે—કાં તો નીલ પીતાદિ-વિશેષોને જ બાહ્ય તાત્ત્વિક પદાર્થ તરીકે ન માનો, અથવા સાદૃશ્યાદિકને પણુ બાહ્ય પદાર્થ તરીકે સ્વીકારો, આ બન્ને વાતમાંથી એકેનો સ્વીકાર નહિ કરો તો તમે પ્રામાણિક કહેવાશો નહિ.

અને એ રીતે સાદૃશ્યાદિ સિદ્ધ થઈ જવાથી જે સ્થળે પૂર્વોક્તરની સાથે સંકલન છે, ત્યાં પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનરૂપ પ્રમાણુ છે. પણુ જ્યાં પૂર્વોક્તર સાથે વર્તમાનનું સંકલન નથી ત્યાં તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ જ છે, એમ સમજવું. અથવા, સાદૃશ્યાદિક રૂપ પદાર્થ બલે બાહ્યરૂપે ન હોય તો પણુ અનુમાન પ્રમાણુની જેમ આ પ્રત્યક્ષિજ્ઞા પ્રમાણુ તો છે જ. તમારા મતે અનુમાનનો વિષય ‘અગ્નિ-ત્વાદિરૂપ સામાન્ય’ એ કંઈ બાહ્ય પદાર્થ નથી છતાં પણુ અગ્નિ વિકલ્પનો સંબંધ પરંપરાથી અગ્નિસ્વલક્ષણુ (બાહ્ય અગ્નિવિશેષ) સાથે છે તેથી અનુમાન પ્રમાણુ બને છે એ જ પ્રકારે સાદૃશ્યાદિ સામાન્ય પણુ અસત્ હોવા છતાં તેના વિકલ્પનો સંબંધ સદૃશ એવા સ્વલક્ષણુ સાથે છે જ. તો એ ગરીબ ગિચારી પ્રત્યક્ષિજ્ઞા પણુ પ્રમાણુરૂપ કેમ નહિ થાય ?

(૫૦) ઉત્તરીચક્ર ઇતિ પૂર્વમ્ । વિકલ્પોત્પ્રેક્ષેત્યાદિ પરઃ । લક્ષ્યમિતિ ગોચરસ્યાહ્યા । નીલપીતાદીતિ સૂરિઃ । વહ્નિરિત્યાદિ પરઃ । તદ્ભાવે ઇતિ નીલાચભાવે । નૈયત્યેનેતિ ‘ઇદં નીલમ્’ ‘ઇદં પીતમ્’ इत्यादिना । सादृश्यादावित्यादि सूरिः । वासनात इति परः । वासनात इति विकल्पवासनातः । अन्यत्राऽपीति सूरिः । अन्यत्रापीति सादृश्यादौ । तत पदेति वासनातः । वासनाया अपीत्यादि परः । को नामेति सूरिः । स्वीकुर्विति हे शक्य । ततो नीले-त्यादिना उपसंहारः । मृगयते इति सहते । प्रणालिकयेति प्रवाहेण । तथा हि नार्थ विना तादात्म्यतदुपतिरूपसम्यग्व्यवर्तितवद्विज्ञसद्भावं, न तद्विना तद्विषयं ज्ञानम्, न तज्ज्ञानमन्तरं प्रागवधारितसम्यग्वस्मरणम्, तदस्मरणे नानुमानमित्यर्थोव्यभिचारित्वाद् ‘अन्तमपि [अनुमानं] प्रमाणमिति सौगताशयः । तद्विकल्पस्येति अग्निसामान्यस्य । प्रतिबन्धादिति पर्यवसानात् । तथा स्यादिति प्रमाणं स्यात् ।

(ટિ૦) યદિ હિ સાદૃશ્યાદિકમિત્યાદિ । વાહ્યમિતિ ષટ્પટ્કુટશકટાદિ । ગ્રાહ્યમિતિ પ્રત્યક્ષેણ માક્ષાદ્ ગ્રહીતું ન શક્યને કિન્તુ વિકલ્પેણેવ તત્ જ્ઞાયતે ॥ તથ્યેવેતિ વિકલ્પોત્પ્રેક્ષિત એવ ।

૧ અપ્ર કેનાપિ અગ્રાન્તમિતિ સંશોધિતં કપ્રતૌ । તન્ન યુક્તમ્ ।

વહિસ્તદભાવે इति नीलपीतादिविशेषाऽभावे । विशेष एव बहिस्तावन्नास्ति । अन्यत्रापीति नीलपीतादिविशेषेऽपि । तत एवेति वासनात एव । उद्बोधकमिति निश्चयोत्पादक ज्ञापकम् । किञ्चिदिति प्रमाणम् । वहिरिति घटपटादिभावराक्षौ । त्यज्यतामिति विशेषान् [अ]नहीरूपान् मन्यध्वमित्यर्थः । अन्यथेति विशेषाणामन्तस्त्वे सादृश्याद्यनङ्गीकारे । प्रमाणमुद्रा कर्त्री । सिद्धे चैवमित्यादि । इयमिति प्रत्यभिज्ञा । तद्विकल्पस्येति अग्नित्वादिसामान्यविकल्पस्य । तदिति अनुमानम् । प्रणालिकेयम्—तथाहि—नार्यं विना तादात्म्यतदुत्पत्तिरूपसम्बन्धप्रतिबद्ध-लिङ्गसद्भावं, न तद्विना तद्विषय ज्ञानम्, न तज्ज्ञानमन्तरेण प्रागवधारितसंबन्धस्मरणम्, तदस्मरणे ना-नुमानमिति अर्थाव्यभिचारित्वात् भ्रान्तमप्यनुमान प्रमाणमिति सौगताशयः । तद्विकल्पस्येति प्रत्यभिज्ञानविकल्पस्य । इयमपीति प्रत्यभिज्ञापि । तथेति प्रमाणम् ।

§ ૧૦ અથ ‘અયમનેન સદૃશઃ’ इति प्रत्यभिज्ञा, प्रत्यक्षं वा ? कचित् किञ्चिदिति ब्रूमः । अनुभूततया परोक्षमप्येकं साक्षादिवाध्यवस्यतः पश्यतश्चापरं प्रत्यभिज्ञैवेयम् । भवति च परोक्षस्यापि साक्षादिवाऽध्यवसाये प्रत्यक्षसर्वनाम्ना परामर्शः ‘एपोऽग्निरनुमीयते’ ‘अयमस्य वाक्यस्यार्थः’ इति । उभयं तु प्रत्यक्षेण लक्ष्यतः प्रत्यक्षमेवैतदिति ॥ ૧॥

§ ૧૦ ખૌદ્—‘આ આના સરખો છે’—આ જ્ઞાન પ્રત્યભિજ્ઞા છે કે પ્રત્યક્ષ ?

જૈન-કોઈ સ્થળે પ્રત્યભિજ્ઞાસ્વરૂપ છે, તો કોઈ સ્થળે પ્રત્યક્ષરૂપ છે. પૂર્વે અનુભવેલ એક પરોક્ષ પદાર્થને સાક્ષાત્તની જેમ બાણુનારતું અને અન્યતું દર્શન કરનારતું એ જ્ઞાન પ્રત્યભિજ્ઞાન જ છે. પરોક્ષ પદાર્થનો પણ સાક્ષાત્તની જેમ નિશ્ચય કરવામાં આવે ત્યારે પ્રત્યક્ષબોધક સર્વનામથી બોધ થાય છે, જેમકે— ‘આ અગ્નિનું અનુમાન કરાય છે’ ‘આ વાક્યનો આ અર્થ છે’ વિગેરે. અર્થાત્ આવા સ્થળોમાં અગ્નિ આદિ પદાર્થો પરોક્ષ હોવા છતાં તેમને વિષે પ્રત્યક્ષ-બોધક ‘આ’ જેવા સર્વનામનો પ્રયોગ થયો છે.

અને જ્યાં ઉભયતું એટલે કે ‘આ આના સરખો છે’ એમાં બન્નેનું પ્રત્યક્ષ-દ્વારા દર્શન પુરુષને થતું હોય ત્યાં એ પ્રત્યક્ષ જ છે ૬.

(૫૦) અથ ‘અયમનેન’ इत्यादि परवाक्यम् । क्वचित् किञ्चिदिति ब्रूम इति सू-
त्रवाक्यम् । भवति चेत्यादिना पूर्वोक्तस्पष्टनम् । अयमस्य वाक्यस्यार्थ इति उच्चरितप्रध्वसाद्वा-
क्यस्य परोक्षत्वम् ॥ ૬॥

(ટિ૦) અધ્યવસ્યત इति जानत. स्मरत इत्यर्थः । अपरमिति पूर्वावगतार्थसमान
द्वितीयमर्थमवलोक्यत ॥ ૬॥

तर्कमपि कारणगोचरस्वरूपैः प्ररूपयन्ति—

उपलम्भानुपलम्भसम्भवं त्रिकालीकलितसाध्यसाधनसंबन्धालम्बनं ‘इद-

मस्मिन् सत्येव भवति’ इत्याद्याकारं

संवेदनमूहापरनामा तर्कः ॥ ૭ ॥

§૧ ઉપલબ્ધાનુપલબ્ધાભ્યાં પ્રમાણમાત્રેણ ગ્રહણાગ્રહણાભ્યાં સમ્ભવ ઉત્પત્તિર્યસ્યેતિ કારણકીર્તનમ્ । ત્રિકાલીકલિતયોઃ કાલત્રયીવર્તિનોઃ સાધ્યસાધનયોર્ગમ્યગમકયોઃ સમ્બન્ધોડવિનાભાવો વ્યાપ્તિરિત્યર્થઃ । સ આદિર્યસ્યાશેષપદેશકાલત્રવર્તિવાચ્યવાચકસંવન્ધસ્યાલમ્બનં ગોચરઃ યસ્ય તત્ તથેતિ વિષયાવિષ્કરણમ્ 'ઇદમસ્મિન્ સત્યેવ ભવતિ' इत्यादिशब्दाद् 'इदमस्मिन्नसति न भवत्येव' इत्याकारम्, સાધ્યસાધનસંવન્ધાલમ્બનમ્ 'एवं जातीयः शब्द एवं जातीयस्यार्थस्य वाचकः', 'सोऽपि तथाभूतस्तस्य वाच्यः' इत्याकारं वाच्यवाचकभावालम્બनं च संवेदनमिहोपादीयतेति स्वरूपप्रतिपादनम् । एवं-रूपं यद्वेदनं स तर्कः कीर्त्यते । ऊह इति च संज्ञान्तरं लभते ।

તર્કનાં કારણ, વિષય અને સ્વરૂપનું નિરૂપણ—

ઉપલબ્ધિ અને અનુપલબ્ધિથી ઉત્પન્ન થનાર, ત્રણે કાળના સાધ્ય અને સાધનના સંબંધ—વ્યાપ્તિને વિષય કરનાર, 'આ હોય તો જ આ હોય' એવા આકાર(સ્વરૂપ)વાળું જ્ઞાન તર્ક છે, જેનું ખીલું નામ હોહ છે, ૭.

§૧ કોઈ પણ પ્રમાણથી પદાર્થનો ઉપલંભ-ગ્રહણ અને અનુપલંભ-અગ્રહણ જે થાય છે, તેનાથી જેનો સંભવ એટલે ઉત્પત્તિ છે, તે. આથી જીહના કારણનું કથન થયું. ત્રણે કાળમાં રહેલ સાધ્ય અને સાધન અર્થાત્ ગમ્ય અને ગમકનો જે સંબંધ છે તે અવિનાશાવ કે વ્યાપ્તિ છે, તે. તથા ત્રિકાલવર્તી વાચ્યવાચકનો સંબંધ જેનો વિષય બને છે તે. આ વિષયનું નિરૂપણ થયું. 'આ હોય ત્યારે જ આ હોય' અને સૂત્રગત આદિ પદ્યથી 'આ ન હોય તો આ પણ ન હોય'—એવા આકારનું પણ ગ્રહણ થયું. એટલે કે એ બન્ને પ્રકારના આકારવાળું જે સાધ્ય અને સાધનના સંબંધને વિષય કરનારું છે તે. તથા 'આવા પ્રકારનો શબ્દ આવા પદાર્થનો વાચક છે' અને 'આવા પ્રકારનો પદાર્થ આવા શબ્દનો વાચ્ય છે'—એવા આકારવાળું વાચ્યવાચકલાવને આલંબન કરનારું એટલે કે વાચ્યવાચકના સંબંધને વિષય કરનારું જે જ્ઞાન છે, તે અહીં સમજવાનું છે. આ પ્રકારના કથનથી તર્કના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કર્યું, એટલે કે—આવા પ્રકારનું જે જ્ઞાન હોય તે તર્ક કહેવાય છે. અને 'જીહ' એ તેનું ખીલું નામ છે.

(૫૦) સોઽપિ તથાભૂતેત્યાદિ ગયે સોઽપીતિ અર્થઃ । તથાભૂત इति तच्छब्दवाच्यतया योग्यः ।

(ટિ.) ઉપલમ્બેત્યાદિ । પ્રમાણમાત્રેણેતિ પ્રત્યક્ષાદિના । સોઽપીતિ અર્થઃ । તથાભૂત इति एवंजातीयः सन् । तथाभूतस्येति एवंजातीयस्य शब्दस्य ।

§૨ યે તુ તાઘાગતાઃ પ્રામાણ્યમૂહસ્ય નોહાન્ચકિરે તેવામશેષશૂન્યત્વપાત્કાપત્તિઃ । આઃ ! किमिदमकाण्डकूम्भाण्डाडम्बरोद्दामरमभिधीयते ! कथं हि तर्कप्रामाण्यानुपगम-मात्रेणैतदमसमञ्जसमापनीयते ! शृणु ! आवयामि फिल । तर्कप्रामाण्ये तावन्नानु-

માનસ્ય પ્રાણાઃ, પ્રતિબન્ધપ્રતિપત્યુપાયાપાયાત્ । તદભાવે ન પ્રત્યક્ષસ્યાપિ । પ્રત્યક્ષેણ હિ પદાર્થાન્ પ્રતિપદ્ય પ્રમાતા પ્રવર્તમાનઃ ક્વચન સંવાદાદ્ इदं પ્રમાણમ્' इति, अन्यत्र तु विसंवादाद् 'इदमप्रमाणम्' इति व्यवस्थाग्रन्थिमावघ्नीयात् । न खद्वत्પत्तिमात्रेणैव પ્રમાણાપ્રમાણવિવેકઃ કર્તું શક્યઃ । તદશયાં ઉભયોઃ સૌસદશ્યાત્ । સંવાદવિસંવાદાપે ક્ષાયાં ચ તન્નિશ્ચયે નિશ્ચિત્ત એવાનુમાનોપનિપાતઃ । ન ચેદં પ્રતિબન્ધપ્રતિપત્તૌ તર્કસ્વ-રૂપોપાયાપાયે । અનુમાનાધ્યક્ષપ્રમાણાભાવે ચ પ્રામાણિકમાનિનસ્તે કૌતસ્કૃતી પ્રમેય-વ્યવસ્થાપીત્યાયાતા ત્વદીયહૃદયસ્યેવ સર્વસ્ય શૂન્યતા । સાપિ વા ન પ્રાપ્નોતિ । પ્રમાણમન્તરેણ તસ્યા અપિ પ્રતિપત્તમશક્ત્યત્વાદિતિ અહો ! મહતિ પ્રકટકષ્ટસક્કટે પ્રવિષ્ટોઽયં તપસ્વી કિં નામ કુર્યાત્ ?

કુર. ખીદ્દો કે જેઓ ઊહ એટલે તર્કને પ્રમાણરૂપે સ્વીકારતા નથી, તેો તેઓને સર્વશૂન્યતારૂપ પાતક(દોષ)ની આપત્તિ આવશે.

ખીદ્દ—અરે ! અકાલે-અવસર વિનાનો થોડીક ગરમીથી અહું કારપૂર્વક આટલો મોટો ઘોંઘાટ શો ? (અર્થાત્ સમયને યોગપ્ર્યા વિના જેમ આવે તેમ આ શું બોલો છો ?) તર્કરૂપ પ્રમાણ ન માનીએ એટલાથી આવું અસમજસ-પણું એટલે કે સર્વશૂન્યતારૂપ પાતક કઈ રીતે આવશે ?

જૈન : સાંભળો, અમે તે સંભળાવીએ છીએ. તર્કરૂપ પ્રમાણને નહિ માન-વાથી પ્રથમ તો અનુમાનના પ્રાણ જ નહિ રહે-અર્થાત્ અનુમાન પ્રમાણ પણ સિદ્ધ નહિ થાય, કારણ કે-વ્યાસિજ્ઞાનનો ઉપાય જ નહિ મળે. અર્થાત્ તર્ક પ્રમાણની સિદ્ધિ દ્વારા વ્યાસિજ્ઞાનની સિદ્ધિ થાય છે. એટલે તર્કને પ્રમાણરૂપ ન માને તો વ્યાસિજ્ઞાન કઈ રીતે થાય ? અને વ્યાસિજ્ઞાન વિના અનુમાન પણ કઈ રીતે થાય ? અને અનુમાન પ્રમાણનો અભાવ થઈ જાય તો પ્રત્યક્ષના પણ પ્રાણ નહિ રહે. કારણ કે-પ્રમાતા પુરુષ પ્રત્યક્ષથી પદાર્થોને જાણીને તેમાં પ્રવર્ત-માન થાય ત્યારે કેઈ સ્થળે સંવાદ-સફલ પ્રવૃત્તિથી આ પ્રમાણરૂપ છે, અને વિસંવાદ-નિષ્ફલ પ્રવૃત્તિથી આ અપ્રમાણ રૂપ છે, એ પ્રમાણે વ્યવસ્થાની ગાંઠ વાળે છે. અર્થાત્ સંવાદ કે વિસંવાદથી પ્રત્યક્ષના પ્રામાણ્ય કે અપ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરે છે. પ્રત્યક્ષની ઉત્પત્તિ થાય એટલા માત્રથી કાંઈ પ્રત્યક્ષનો પ્રમાણ કે અપ્રમાણરૂપે વિવેક કરવો શક્ય નથી. કારણકે ઉત્પત્તિ કાળમાં તો પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન, તેના પ્રામાણ્ય કે અપ્રામાણ્યનો નિર્ણય ન થયો હોઈ, તે પ્રમાણ હોય કે અપ્રમાણ હોય બન્ને સમાન જ છે એટલે તેમના પ્રામાણ્ય કે અપ્રામાણ્ય-ના નિર્ણયમાં સંવાદ કે વિસંવાદની અપેક્ષા રહે જ છે. અને તે માને તો અવશ્ય અનુમાન માનવું જ પડે છે. અને તે અનુમાન, જે વ્યાસિજ્ઞાનનો ઉપાય તર્ક ન હોય તો થઈ શકતું નથી. એ પ્રમાણે અનુમાન અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો અભાવ થઈ જશે. અને આ રીતે અનુમાન અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો

अलाव यतां पोताने प्रामाण्यिक माननार डे णौद्ध ! तभारा मतमां प्रमेयनी व्यवस्था (सिद्धि) पणु कर्ध रीते थशे ? अर्थात् तर्क न मानवाथी तभारा मतमां प्रमाणु डे प्रमेयनी कशी व्यवस्था थर्ध शकशे नडि. ओटले ज्ञानशून्य तभारा हुदयनी जेम सर्वनी शून्यता पणु प्राप्त थर्ध गध. अथवा प्रमाणु विना ओ सर्वशून्यतानो पणु निश्चय करी शकतेो नथी. आ रीते तो आ अतिशय भोटा कष्टरूप संकटमां आवी पडला गरीण भिचारार तमे शुं करशे ?

(१०) आः किमिदमित्यादि परवाक्यम् । शृण्विति सूत्रिवाक्यम् । प्रतिबन्धेत्यादिगद्ये उपायशब्देनात्र तर्कः । तदभावे इति अनुमानाभावे । न प्रत्यक्षस्यापीत्यग्रे प्राणा इति योज्यम् । आधुनीयादिति एतच्चानुमानादेवेत्याशयः । तद्दशायामिति उत्पत्तिदशायाम् । उभयोरिति भ्रान्ताभ्रान्तयोः । तन्निश्चये इति प्रमाणाप्रमाणविवेकनिश्चये । न चेदमित्यादिगद्ये न चेदमनुमानं प्रवर्त्तते इति भावः । प्रतिबन्धप्रतिपत्तौ तर्कस्वरूपोपायापाये इति । अथोत्पत्तिमात्रेण प्रामाण्याप्रमाण्यविवेकाभावेऽपि संवादविसंवादाभ्यां तद्विवेको भविष्यति । आचार्यः— एवं चेत्, तन्निश्चयार्थमनुमानमवश्यमेव कार्यम् । यथा सत्यमिदं सवादात्; असत्यमिदं विसवादात् । अनुमानं च तर्काभावे प्रतिबन्धप्रतिपत्तौ न समर्थमिति भावः । सापीति सर्वशून्यता । प्रमाणमन्तरेणेत्यादि । तर्काऽभावे नानुमानम् । अनुमानाभावे च न प्रत्यक्षमपि इति प्रमाणाभावः ।

(टि०) तेषामिति तथागतानाम् । कथं हि तर्केत्यादि । ईदृशमिति सर्वशून्यत्वपातक-रूपम् । तदभावे इति अनुमानाऽभावे । प्रत्यक्षस्यापीति न प्राणा इति संबन्धः । तद्दशायामिति उत्पत्त्यवस्थायाम् । उभयोरिति प्रमाणाऽप्रमाणयोः । सौसदृश्यादिति समानभावात् । तन्निश्चये इति प्रामाण्याऽप्रमाण्यनिर्णये । इदमिति अनुमानम् । सापि वेति अथवा सर्वशून्यतापि । तस्या अपीति सर्वशून्यताया अपि । अयमिति तथागतः । तपस्वीति वराकः ।

§ ३ अथ

“धूमाधीर्बहिर्विज्ञानं धूमज्ञानमधीस्तयोः ।

प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यामिति पञ्चभिरन्वयः” ॥१॥

निर्णयते । अनुपलम्भोऽपि प्रत्यक्षविशेष एवेति प्रत्यक्षमेव व्याप्तितात्पर्यपर्यालोचन-चातुर्यवर्धम्, किं तर्कापक्रमेणेति चेत् । ननु प्रत्यक्षं तावन्नियतधूमाग्निगोचरतया प्राक् प्रावृत्तम् । तद्यदि व्याप्तिरपि तावन्भावे एव स्यात्तदाऽनुमानमपि तत्रैव प्रवर्त्ततेति कुतस्तस्य धूमान्महीधरकन्धराऽधिकरणाशुशुक्ष्णिलक्ष्णम् ?

§ ४ तद्वलाद् बभूवान् विरुन्पः सार्वत्रिकीं व्याप्तिं पर्याप्नोति निर्णेतुमिति चेत् । को नामैवं नामंस्त, तर्कविरुन्पस्योपलम्भानुपलम्भसम्भवदेन स्वीकारात् । किन्तु व्याप्तिप्र-तिपत्तावयमेव प्रमाणं कक्षीकरणीयः । अथ तथाप्रवर्त्तमानोऽयं प्राक्प्रावृत्तप्रत्यक्षन्यापा-रमेवामिमुग्यतोन तदेव तत्र प्रमाणम् इति चेत् । तर्हि अनुमानमपि लिङ्गप्राहि-प्रत्यक्षस्यैव व्यापारमागुस्यतीति तदेव वैद्वानरवेदने प्रमाणम्, नानुमानम् इति किं न

સ્યાત્ ? અથ કથમેવં વક્તું શક્યમ્ ? લિङ्ગપ્રત્યક્ષં હિ લિङ्ગગોચરમેવ, અનુમાનં તુ સાધ્યગોચરમ્ इति કથં તત્ તદ્વ્યાપારમામુચ્યેત્ ? તર્હિ પ્રત્યક્ષં પુરોવર્તિત્સ્વલ-ક્ષણેક્ષણક્ષુણ્ણમેવ, તર્કવિકલ્પસ્તુ સાધ્યસાધનસામાન્યાવર્મમનીપીતિ કથં સોઽપિ તદ્ વ્યાપારમુદીપયેત્ !

૬૩ બોદ્ધ—કાર્યકારણની અન્વયવ્યાસિતું જ્ઞાન ઉપલબ્ધ-પ્રત્યક્ષ અને અનુપલબ્ધના પંચકથી થાય છે, તે આ પ્રમાણે—(૧) પહેલાં ધૂમનો અનુપલબ્ધ. એટલે અગ્નિ અને ધૂમ બન્નેથી રહિત છતાં દૃશ્ય ભૂતલાદિ પદાર્થમાં ધૂમાભાવનું જ્ઞાન. ત્યાર બાદ કેમ (૨) વહ્નિવિજ્ઞાન અગ્નિનો ઉપલબ્ધ, (૩) ધૂમજ્ઞાન-ધૂમનો ઉપલબ્ધ. (૪) અગ્નિનો અનુપલબ્ધ (૫) અને ધૂમનો અનુપલબ્ધ

અહીં અનુપલબ્ધ પણ પ્રત્યક્ષવિશેષ (પ્રત્યક્ષના ભેદરૂપ) જ છે, માટે પ્રત્યક્ષ જ વ્યાસિજ્ઞાનના રહસ્યને વિચારવા સમર્થ છે. તો પછી તકને સ્વીકારવાનું શું પ્રયોજન છે ? અર્થાત્ આ રીતે પ્રત્યક્ષથી જ વ્યાસિજ્ઞાન થઈ જાય છે, તો વ્યાસિજ્ઞાનમાં તકની કોઈ જાતની ઉપયોગિતા નથી

જૈન—પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તો નિયત ધૂમાગ્નિવિષયમાં પ્રવૃત્ત થયેલું છે અને જો વ્યાસિ પણ એટલાની જ હોય—અર્થાત્ નિયત ધૂમ અને અગ્નિની જ હોય તો અનુમાન પણ ત્યાં જ એટલે કે નિયત ધૂમ-અગ્નિમાં જ થશે. તો પછી પર્વતની કંઠરામાં રહેલ અગ્નિનું જ્ઞાન ધૂમથી કઈ રીતે થઈ શકશે ?

૬૪ બોદ્ધ—નિયતવિષયક પ્રત્યક્ષના બળથી ઉત્પન્ન થયેલ વિકલ્પ જ સર્વદેશકાલની વ્યાસિનો નિર્બુધ્ધ કરવાને સમર્થ છે.

જૈન—એવું કોણ નથી માનતું ? અર્થાત્ અમારું કથન પણ એ જ છે. એટલેકે—અમોએ પણ ઉપલબ્ધ (પ્રત્યક્ષ) અને અનુપલબ્ધ (પ્રત્યક્ષવિશેષ થી ઉત્પન્ન થનાર તર્કરૂપ વિકલ્પ માનેલ છે. પણ સાથે સાથે અમારું એટલું જ કહેવું છે કે—વ્યાસિજ્ઞાનમાં તો તે તર્કરૂપ વિકલ્પને જ પ્રમાણરૂપ માનવો જોઈએ.

બોદ્ધ—પ્રત્યક્ષથી ઉત્પન્ન થયેલ તર્કરૂપ વિકલ્પ પૂર્વે થઈ ગયેલ પ્રત્યક્ષના વ્યાપારને જ અભિમુખ કરે છે—માટે પ્રત્યક્ષને જ વ્યાસિજ્ઞાનમાં પ્રમાણરૂપ માનવું જોઈએ, પણ તર્કરૂપ વિકલ્પને નહિ.

જૈન—જો એમ હોય તો અનુમાન પણ લિંગ-હેતુગ્રાહી પ્રત્યક્ષના વ્યાપારને જ અભિમુખ કરતું હોવાથી ત્યાં—વહ્નિવિજ્ઞાનમાં પણ પ્રત્યક્ષ જ પ્રમાણ બનશે પરંતુ અનુમાન નહિ થાય, એવું કેમ ન કહી શકાય ?

બોદ્ધ—એમ કેમ કહેવાય ? કારણકે—લિંગગ્રાહી પ્રત્યક્ષ તો લિંગવિષયક જ હોય છે, અને અનુમાન તો સાધ્યવિષયક હોય છે, માટે અનુમાન લિંગગ્રાહી પ્રત્યક્ષના વ્યાપારને અભિમુખ કઈ રીતે કરી શકે ?

જૈન—તો પછી પ્રત્યક્ષ પણ સન્મુખ રહેલ પોતાના વિષયને જ જાણવામાં સમર્થ છે, અને તર્કરૂપ વિકલ્પ તો—સાધ્યસાધનસામાન્યા—(સમસ્ત સાધ્ય

साधनना) ज्ञानभां समर्थं छे, भाटे ते पणु प्रत्यक्षना व्यापारने केम उद्दीपन (अभिमुष) करी शके ?

(प०) अथ “धूमेत्यादि परवाक्यम् । प्रत्यक्षविशेष एवेत्यग्रे हेतोरिति शेष । नन्वेति सूरि । नियतधूमाग्निगोचरतयेति महानसादिनियतदेशस्थितौ धूमाग्नी गोचरो यस्य स तथा तस्य भावस्तत्ता, तथा । तावन्मात्रे एवेति नियतधूमाग्निगोचरे एव । तत्रैवेति नियतदेशे एव । कुतस्त्यमित्यादौ लक्षणमिति ज्ञानम्, तत्र प्रत्यक्ष(क्षा)प्रवृत्तेरित्याशयः ।

तद्वलादिति प्रत्यक्षबलात् । निर्णेतुमिति कल्पनिकत्वाद्विकल्पस्य । को नामैवमित्यादि सूरिवाक्यम् । अयमेवेति तर्क एव । तथेति उपलम्भानुपलम्भसम्भवत्वेन । तदेवेति प्रत्यक्षम् । तत्रेति व्याप्तिप्रतिपत्तौ । तर्हीत्यादिनाचार्य प्रसङ्गमुत्पादयति । तदेवेति लिङ्गग्राहि प्रत्यक्षम् । अथ कथमित्यादि परवाक्यम् । तदिति अनुमानम् । तद्व्यापारमिति लिङ्गप्रत्यक्षस्य व्यापारम् । तर्हीत्यादि सूरि । सोऽपीति तर्क । तद्व्यापारमिति प्रत्यक्षव्यापारम् ।

(टि०) अथ “धूमाधीरित्यादि ॥ द्वौ उपलम्भौ, त्रयक्षानुपलम्भा । उपलम्भ प्रत्यक्षमित्येकोऽर्थः । प्रत्यक्ष द्विमेद वह्निविज्ञानधूमज्ञान लक्षणम् । अनुपलम्भस्त्रिमेद । तथा च पूर्वं धूमाधीः धूमेऽनुबुद्धिर्धूमादक्षानादेव । तयोरिति वह्निविज्ञानधूमज्ञानयो अधीरनुपलब्धिरज्ञानमित्यर्थः । प्रत्यक्ष चानुपलम्भश्च प्रत्यक्षानुपलम्भौ ताभ्याम् ॥ ननु प्रत्यक्षमित्यादि । * कार्यहेतौ तावद् व्याप्ते प्रतिपत्तिः प्रत्यक्षानुपलम्भपक्षकाज्जायत । अग्निधूमव्यतिरिक्तेषु हि परिदृश्यमानेष्वपि भूतलादिषु प्रथम धूमस्यानुपलम्भ एकः । तदनन्तरमनेरुपलम्भ, ततो धूमस्येत्युपलम्भद्वयम् । पश्चादग्नेरनुपलम्भोऽनन्तर धूमस्यानुपलम्भ इति द्वावनुपलम्भौ । अनुपलम्भोपि प्रत्यक्षविशेष एव लक्षयितव्यः । इत्थं प्रत्यक्षानुपलम्भपक्षकेनैकस्यामपि व्यक्तौ कारणभावावगमो भवति ‘अग्ने कार्यं धूम’ इति । यथ यत्कार्यं स तेन नियतः । यदि तेन नियतो न स्यात् तदा तन्निरपेक्षत्वात् नियत सत्त्वमसत्त्व वा तस्य स्यात् । ततश्चायमर्थः सपन्न यो यस्मादुत्पन्न सद्बुद्ध्युपलब्धः ॥ तस्मादेव नान्यस्मादिति प्रत्यक्षानुपलम्भपक्षकार्यहेतौ सार्वत्रिकाऽविनाभावप्रतीतिरुपजायते इति धूमाधीरित्यादिव्याख्या स्याद्वादरत्नाकरे* । तावन्मात्रे इति नियतधूमाग्निगोचर एव । तत्रैवेति नियतधूमाग्निगोचर एव । तद्वलादिति प्रत्यक्षबलात् । यभूद्यानिति सत्तात् उत्पन्न । सार्वत्रिकीमिति सत्त्वमभा प्रत्यक्षाद्विकल्पो जायत विरूपेण सार्वत्रिकी व्याप्तिर्निर्णीयते । तर्कचिकल्पस्येति तर्करूपो विकल्पस्तर्कविकल्पस्तस्य । अयमेवेति तर्कविकल्प एव । अयं तथेत्यादि ॥ अयमिति तर्कविकल्पः । तदेवेति प्रत्यक्षम् । तत्रेति व्याप्तिप्रतिपत्तौ । तदेवेति लिङ्गग्राहिप्रत्यक्षम् । कथं तदिति अनुमानम् । तद्व्यापारेति लिङ्गग्राहिप्रत्यक्षव्यापारम् । सोऽपीति तर्कविकल्पः । तद्व्यापारमिति प्रत्यक्षव्यापारम् ।

§ ५ अथ सामान्यममान्यमेव, असत्त्वादिति कथं तत्र प्रवर्तमानस्तर्कं प्रमाण स्याद् इति चेत् । अनुमानमपि कथं स्यात् ? तस्यापि सामान्यगोचरत्वाव्यभिचारात् “अन्यत् सामान्यलक्षणं सोऽनुमानस्य त्रिपयः” [न्यायनिन्दु १ १६, १७] इति धर्मकीर्तिना कीर्तनात् ।

§ ૬ તત્વતોઽપ્રમાણમેવૈતદ્, વ્યવહારેણૈવાસ્ય પ્રામાણ્યાત્, “સર્વં ઇવાયમનુ-
માનાનુમેયવ્યવહારો બુદ્ધચારુદેન ધર્મધર્મિન્યાયેન” इति वचनादिति चेत् । तर्कोऽपि
तथाऽस्तु । अथ नायं व्यवहारेणापि प्रमाणम्, सर्वथा वस्तुसंस्पर्शपराद्मुखत्वात्
इति चेत् । अनुमानमपि तथाऽस्तु । अवस्तुनिर्भासमपि परम्परया पदार्थप्रतिन्वधात्
प्रमाणमनुमानमिति चेत्, किं न तर्कोऽपि । अवस्तुत्वं च सामान्यस्याद्यापि केसरि-
फिशोरवक्त्रનોडदंष्ट्राङ्कुरાકર્પાયમાણમસ્તિ । સદૃશપરિણામરૂપસ્યાસ્ય પ્રત્યક્ષાદિપરિસ્થિ-
ત્વાત્ इति तत्त्वत एवानुमानम्, तर्कश्च प्रमाणम् प्रत्यक्षवदिति पापाणरेखा ॥७॥

§૫ બૌદ્ધ—સામાન્ય તો અસત્ છે. માટે તે અમોને માન્ય નથી. તો
સામાન્યમાં પ્રવર્તમાન તર્ક કઈ રીતે પ્રમાણરૂપ હોઈ શકે?

જૈન—તો પછી અનુમાન પણ કઈ રીતે પ્રમાણરૂપ થઈ શકશે? કારણકે—
અનુમાન પણ સામાન્યને જ વિષય કરે છે, કારણકે-ધર્મકીર્તિએ કહ્યું છે કે—
“સ્વલક્ષણથી ભિન્ન છે, તે સામાન્ય છે, અને તે અનુમાનનો વિષય છે.”

§૬ બૌદ્ધ—તે બરાબર છે, પણ અનુમાન તાર્કિક રીતે તો અપ્રમાણ જ છે.
માત્ર વ્યવહારથી જ તેનું પ્રામાણ્ય છે. કારણકે-કહ્યું છે કે—“અનુમાન અને
અનુમેયરૂપ આ સઘળો વ્યવહાર બુદ્ધિમાં આરૂઢ ધર્મ-ધર્મિના ન્યાયથી છે,
પરંતુ વાસ્તવિક નથી.”

જૈન—તો પછી તર્ક પણ એ જ રીતે વ્યવહારથી પ્રમાણ થાય.

બૌદ્ધ—તર્ક તો વ્યવહારથી પણ પ્રમાણ નથી. કારણકે તે વસ્તુની સાથે
સર્વથા સંબંધ રહિત છે.

જૈન—અનુમાન પણ વસ્તુ સાથે સંબંધ રહિત હોવાથી તે પણ વ્યવહાર-
થી પ્રમાણ નહિ થાય.

બૌદ્ધ—જે કે અનુમાન અવસ્તુરૂપ સામાન્યનું બોધક છે, તો પણ તેનો
પરંપરાએ વસ્તુ સાથે સંબંધ હોવાથી તે પ્રમાણરૂપ છે.

જૈન—તે જ રીતે તર્ક પણ પ્રમાણરૂપ કેમ નહિ થાય? વળી, સામાન્યમાં
અવસ્તુતા સિદ્ધ કરવી એ તો કેસરી સિંહના બચ્ચાના યુગમાંથી દાદો ખેંચવા
જેવું છે. અર્થાત્ કેસરીસિંહના બચ્ચાની દાદો કાઢવી એ સરલ નથી. તેમ સામા-
ન્યમાં અવસ્તુત્વની સિદ્ધિ કરવી સરલ નથી. કારણકે સદૃશ પરિણામરૂપ સામાન્ય
પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે. માટે પ્રત્યક્ષની જેમ અનુમાન અને તર્ક એ બન્ને
તાર્કિક પ્રમાણરૂપ છે. આ પાપાણમાં કહેલી રેખા છે. અર્થાત્ કોઈ પણ
તેનું ખંડન કરવા સમર્થ નથી. ૭.

(૫-૧) ગયેત્યાદિ પરઃ । તથેતિ સામાન્યે । મન્યવિતિ સ્વલક્ષણમ્પરમ્ । ફીર્તનાર્થિતિ
ન્યાયચિન્તૌ તર્કશાસ્ત્રે ।

§ ૨ તત્ર અનુ હેતુપ્રહણસંબન્ધસ્મરણયોઃ પશ્ચાન્મીયતે પરિચ્છિન્નતેડર્થોડનેનેત્યનુમાનમ્ ।
સ્વસ્મૈ પ્રમાતુરાત્મને હૃદમ્, સ્વસ્ય વાર્થોડનેનેતિ સ્વાર્થમ્ । સ્વાવબોધનિવન્ધનમિત્યર્થઃ ।
एवं परार्थमपि ।

અનુમાનના લક્ષણને જણાવવા માટે પ્રથમ તેના બે ભેદનું નિરૂપણ—
અનુમાન બે પ્રકારે છે—સ્વાર્થાનુમાન અને પરાર્થાનુમાન, ૯.

§૧ શંકા—પ્રત્યક્ષની જેમ અનુમાનનું સામાન્ય લક્ષણ જણાવ્યા સિવાય
પ્રથમથી જ તેના ભેદ કેમ કહ્યા ?

સમાધાન—પરમાર્થથી—વાસ્તવિક રીતે તો સ્વાર્થાનુમાનરૂપ એક જ અનુ-
માન છે. પણ કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને સ્વાર્થાનુમાનને જ પરાર્થાનુમાન
કહેવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે સૂત્રકાર પોતે જ ‘પક્ષહેતુવચનાત્મકં પરાર્થાનુમાનમુ-
પચારાત્’ (૩,૨૩) એ સૂત્રમાં કહેશે. ગૌ (બળદ) અને ઉપચારથી જેને ગૌ
કહેવામાં આવે છે એવા વાહીક(મજ્જુર)નું એક જ લક્ષણ હોતું નથી. પણ
સૂત્રમાં સ્વાર્થાનુમાનની તુલ્ય કક્ષાએ પરાર્થાનુમાન જે રીતે મૂકવામાં આવેલ
છે તેનું કારણ એ છે કે—વાદમાં અને શાસ્ત્રમાં પણ પરાર્થાનુમાનથી જ વ્યવ-
હાર થાય છે, અને લોકમાં પણ પ્રાયઃ પરાર્થાનુમાનનો ઉપયોગ છે, એટલે પરાર્થા-
નુમાનની પણ સ્વાર્થાનુમાનની જેમ પ્રધાનતા જણાવવી.

§૨. અનુ એટલે હેતુનું શ્રદ્ધા અને સંબંધનું સ્મરણ થયા પછી મીયત્તે-
જેનાથી પદાર્થનું જ્ઞાન થાય તે અનુમાન છે. સ્વ અર્થે જે અનુમાન એટલે કે
પ્રમાતાને પોતાને માટે જે અનુમાન અથવા સ્વનો અર્થ જેથી સરે તેવું અનુ-
માન એટલે કે જેથી સ્વયં પ્રમાતાનું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય તેવું અનુમાન તે
સ્વાર્થાનુમાન છે. સારાંશ એ છે કે પ્રમાતાના પોતાના જ્ઞાનમાં જે કારણ હોય
તે. પરાર્થાનુમાનની વ્યુત્પત્તિ પણ સ્વાર્થાનુમાનની જેમ સમજી લેવી.

(૫૦) यद् वक्ष्यन्तीति इहैव परिच्छेदे । अनुमानमुपचारादिति पक्षहेतुवचनस्य
जडरूपतया मुख्यतः प्रामाण्यायोगे सत्तुपचारादित्युक्तम् । कारणे कार्योपचारात्—प्रतिपाद्यगतं हि
यत् ज्ञानं तस्य कारणं पक्षादिवचनम् । कार्ये कारणोपचाराद्वा—प्रतिपाद्यगतं हि यत् स्वार्थानु-
मानं तस्य कार्यं पक्षादिवचनमिति मर्म । न हि गोरित्वादि । अत्रोपदेशः—यदि हि
प्रथममनुमानस्य सामान्यलक्षणं कथ्येत तदा द्वयोरप्यनुमानचोरेकमेव लक्ष्यं स्यात्, अस्ति च
पृथक् । तद्वदिति स्वार्थानुमानवत् । तत्रेति उपप्रदर्शने ।

(ટિ) સ્વાર્થમેત્યાદિ ॥ ‘કારણે’ ઇતિ વચનરૂપાપ્તને । કાર્યોપચારાદિતિ કાર્યસ્ય
જ્ઞાનસ્ય ઉપચારાત્ । કારણે કાર્યોપચારાત્—કોડર્થઃ ? પ્રતિપાદ્યગતં તસ્ય કારણં
પક્ષાદિવચનમ્, કાર્યં કારણોપચારાદ્વા—પ્રતિપાદ્યગતં હિ યત્ સ્વાર્થાનુમાનં તસ્ય કાર્યં પક્ષાદિ-
વચનમિત્યર્થઃ । ઉપચારાદિતિ પક્ષહેતુવચનસ્ય જડરૂપતયા મુખ્યતઃ પ્રામાણ્યાયોગે સતિ ઉપચા-

૧ “પ્રતિવન્ધાદિતિ સ્વલક્ષણપર્યવસાનાત્ પ્રનામનિતિ યોગ્યં તસ્યાપિ તથારૂપત્વાત્ ।
પરમાર્થેત ઇતિ । યદિ હિ અનુમાનઘાનાન્યલક્ષણં કથ્યતે તદા દ્વયોરપ્યનુમાનચોરેકમેવ લક્ષણં
સ્યાત્, અસ્તિ ચ પૃથક્” इत्यधिकं देयम् ।

રાદિત્યુક્તમ્ । વાદીકસ્યેતિ ભારવાહકસ્ય, ભારવાહકત્વાદ્ ‘અયં ગૌઃ’ इति केनाप्युक्तस्य ।
‘अस्येति’ परार्थस्यानुमानस्य । अनेनेति ‘वचनरूपपन्नेन’ परार्थेन । ‘अस्यैवेति’ परार्थस्यैव ॥
तद्वदिति स्वार्थानुमानवत् ॥

§ ૩ અત્ર ચાર્વાકશ્વર્ચયતિ—નાનુમાનં પ્રમાણમ્, ગૌણત્વાત્ । ગૌણં હ્યનુમાનમ્,
અપચરિતપક્ષાદિલક્ષણત્વાત્ । તથાહિ—

“જ્ઞાતવ્યે પક્ષધર્મત્વે પક્ષો ધર્મ્યમિધીયતે ।

વ્યાપ્તિકાલે ભવેદ્ધર્મઃ સાધ્યસિદ્ધૌ પુનર્દયમ્” ॥ ૧ ॥ इति ।

અગૌણં હિ પ્રમાણં પ્રસિદ્ધમ્, પ્રત્યક્ષવદિતિ ।

§ ૪ તત્રાયં વરાકરચાર્વાકઃ સ્વારૂઢાં શાખાં ચ્વળ્લયન્નિનયતં મૌતમનુકરોતિ ।
ગૌણત્વાદિતિ હિ સાધનમભિદધાનો ધ્રુવં સ્વીકૃતવાનેવાયમનુમાનં પ્રમાણમિતિ
કથં તદેવ દલયેત્ ? ન ચ પક્ષધર્મત્વં હેતુલક્ષણમાચક્મદે येन तत्सिद्धये साध्य-
ધર્મવિશિષ્ટે ધર્મિણિ પ્રસિદ્ધમપિ પક્ષત્વં ધર્મિણ્યુપચરેમ, અન્યથાડનુપપત્યેકલક્ષણત્વા-
દ્વેતોઃ । નાપિ વ્યાપ્તિં પક્ષેણૈવ વ્રૂમદે, येन तत्सिद्धये धर्मे तदारोपयेमहि । साध्य-
ધર્મેણૈવ તદભિધાનાત્ ।

§૩. ચાર્વાક—અનુમાન પ્રમાણરૂપ નથી, કારણ કે તે ગૌણ છે. અનુમાન ગૌણ
જ છે, કારણ કે તેના પક્ષાદિ ઔપચારિક છે. તે આ પ્રમાણે—હેતુની પક્ષધર્મતા બાબતી
હોય ત્યારે ધર્મીને પક્ષ કહેવામાં આવે છે, અર્થાત્ હેતુનું લક્ષણ છે કે તે પક્ષનો
ધર્મ હોવો જોઈએ. આ પ્રસંગે પક્ષ શબ્દથી ધર્મી સમજવાનો છે. પણ વ્યાપ્તિ
પ્રસંગમાં પક્ષ એટલે ધર્મ છે. અર્થાત્ જ્યારે વ્યાપ્તિનું શરૂ કરવાનું હોય છે,
ત્યારે પક્ષ શબ્દનો અર્થ ધર્મ છે. જેમકે જ્યાં જ્યાં ધૂમાડો છે ત્યાં ત્યાં અગ્નિ
છે એવી વ્યાપ્તિ આપણે કરીએ છીએ ત્યારે પર્વતરૂપ ધર્મીનો અગ્નિરૂપ ધર્મ
પક્ષ મનાયો છે પણ પર્વતરૂપ ધર્મી નહિ અને વળી સાધ્યસિદ્ધિમાં તો ધર્મ
અને ધર્મી બંને પક્ષ શબ્દના વાચ્ય બને છે. અર્થાત્ ધૂમ હેતુથી માત્ર વહ્નિ
નહિ પણ પર્વત અને વહ્નિનો સમુદાય સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રકારે પક્ષ શબ્દનો
બ્રહ્મ પ્રસંગે બુદ્ધો બુદ્ધો અર્થ થાય છે. તેથી અનુમાન ગૌણ પ્રમાણરૂપે સિદ્ધ
થાય છે, અને પ્રમાણ તો પ્રત્યક્ષની જેમ અગૌણ જ હોવું જોઈએ.

§૪ જૈન—આ મરીષ બિચારો ચાર્વાક જે ડાળ ઉપર બેઠો છે તે જ
ડાળને કાપનાર બૂત(જડ)નું જ અનુકરણ કરી રહ્યો છે. કારણ કે—‘તે ગૌણ છે’ એવા
હેતુનું કથન કરીને તેણે અનુમાનને પ્રમાણરૂપે અવશ્ય સ્વીકાર્યું જ છે. તો તેનું
ખંડન કઈ રીતે કરી શકે ? વળી, હેતુ પક્ષનો ધર્મ હોવો જોઈએ એવું અને
માનતા પણ નથી અમારે મતે સાધ્યધર્મથી યુક્ત ધર્મી જ પક્ષ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે
તેથી હેતુને પક્ષનો ધર્મ સિદ્ધ કરવા માટે કેવળ ધર્મીને ઉપચારથી પક્ષ કહેવો

પડતો નથી કારણ કે અમારે મતે તો હેતુનું લક્ષણ એકમાત્ર અન્યથાનુપપત્તિ છે. તેમ જ વ્યાપ્તિનો સંબંધ પણ અમે પક્ષ સાથે કરતા નથી, આથી વ્યાપ્તિની સિદ્ધિ માટે અમારે ધર્મને પક્ષ કહેવો પડતો નથી, અમે તો હેતુની વ્યાપ્તિને સંબંધ સાધ્યધર્મ સાથે કહીએ છીએ.

(૫૦) ઉપચરિતપક્ષાદિલક્ષણત્વાદિતિ ઉપકલ્પિતપક્ષાદિલક્ષણત્વાત્ ।

પક્ષધર્મત્વે इति हेतोः सत्के । धर्माति पर्वतादिः । धर्म इति वह्निमत्त्वादिः । इहापि चेत् साध्यधर्मविशिष्टो धર્मा पक्ष उच्येत तदा यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र चित्रमानोरिव धरित्रीधरत्वाप्यनुवृत्तिः प्राप्नुयादिति गर्भार्थः । साध्यसिद्धौ पुनर्द्वयमिति साध्यसिद्धौ पक्षावयवप्रयोगावसरे पुनर्द्वयम् । कोऽर्थः ? साध्यधर्मविशिष्टो धर्मा पक्ष उच्यते ।

મૌતમિતિ ભૂતાવિષ્ટમ્ । તદેવેતિ અનુમાનમેવ । ઉપચરેમેત્યતઃ પુરો વાક્યારમ્મે અસ્પન્મતે इति गम्यम् । पक्षेणैवेति मुकुलितेनैव । येनेति कारणेन । तत्तिसिद्धये इति व्याप्तिसिद्धये । धर्मे इति वह्निमत्त्वादौ । तद्विति पक्षत्वम् । आरोपयेमहीत्यस्य पुरः किन्विति शेषः । तदभिधानादिति व्याप्यभिधानાદસ્માકમ્ ।

જ્ઞાતવ્યે इत्यादि । हेतुलक्षणे निश्चेतव्ये धर्मिमात्रे समुदायोपचारात् पक्षशब्दो वर्तते, मुख्यपक्षकदेशत्वं चात्र समुदायोपचारनिमित्तमिति । न च साध्यधर्मणोऽन्यत्र न पक्षत्व-प्रसंगः । तथा व्याप्तिग्रहणकाले धर्मा पक्षो न भवति । यतो दृष्टान्ते धर्मिणाऽव्याप्तौ हेतु-र्न सिद्धः, अत एव धर्मधर्मिसमुदायोऽपि व्याप्तिग्रहणकाले न पक्षो धर्ममात्रं तु युक्तम् । धर्मेणैव दृष्टान्ते हेतुर्व्याप्तो यतः । साध्यप्रतीतिकालेऽपि धर्ममात्रं न पक्षोऽपि तु समुदायः, निराधारस्य धर्मस्याऽसिद्धेः । नापि धर्मिमात्रं पक्षो धर्मिणः पक्षत्वेन पक्षधर्मग्रहणकाल एव सिद्धत्वात् । ततः साध्यप्रतीतिकाले धर्मधर्मिसमुदाय एव पक्षो युक्तः ।

(ટિ૦) येन तत्तिसिद्धये इत्यादि ॥ तत्तिसिद्धये इति पक्षधर्मत्वसिद्धये । धर्मिणीति केवल एव न साध्यधर्मविशिष्टे । तत्तिसिद्धये इति व्याप्तिसिद्धये । तद्विति पक्षत्वम् । तद-भिधानादिति व्याप्यभिधानात् ।

§ ૫ નવાનુમાનિકપ્રતીતૌ ધર્મવિશિષ્ટો ધર્મા, વ્યાપ્તૌ તુ ધર્મઃ સાધ્યમિત્યભિધાસ્યત इत्येकत्र गौणमेव साध्यत्वमिति चेत् । मैवम् । उभयत्र मुख्यतल्लक्षणभावेन साध्य-त्वस्य मुख्यत्वात् । तत्किमिह द्वयं साधनीयम् ? सत्यम् । नहि व्याप्तिरपि परस्य प्रतीता, ततस्तत्प्रतिपादनेन धर्मविशिष्टं धर्मिणमयं प्रत्यायनोय इत्यसिद्धं गौणत्वम् । અથ નોપાદીયત એવ તત્તિસદ્ધૌ કોઽપિ હેતુસ્તર્હિ કથં અપ્રમાણિકા પ્રામાણિકસ્યેષ્ટ-સિદ્ધિઃ સ્યાદિતિ નાનુમાનપ્રામાણ્યપ્રતિપેધઃ સાધીયસ્તાં દધાતિ ।

“નાનુમાનં પ્રમેલ્યત્ર હેતુઃ સ ચેત્

ક્વાનુમામાનતાવાધનં સ્યાત્ તદા ।

નાનુમાનં પ્રમેલ્યત્ર હેતુર્ન ચેત્

ક્વાનુમામાનતાવાધનં સ્યાત્તદા ॥૧૧” इति संग्रहलोकः

§૫ ચાર્વાક—આનુમાનિક પ્રતીતિમાં ધર્મવિશિષ્ટ ધર્મી સાધ્ય છે અને વ્યાપ્તિમાં ધર્મ સાધ્ય છે એમ (સૂત્ર ૩. ૨૦, ૧૮) સૂત્રકાર પોને જ કહેશે, એટલે ઉક્ત બન્નેમાંથી એક સ્થળે તો ‘સાધ્યત્વ’ ને ગૌણ માનવું જ પડશે

જૈન—એમ ન કહો કારણકે—ઉપરોક્ત બન્ને સ્થળે સાધ્યતારૂપ મુખ્ય લક્ષણ એક જ હોવાથી તે બન્ને મુખ્ય જ છે.

ચાર્વાક—તો શું ‘અહીં’ વ્યાપ્તિ અને સાધ્યધર્મી એ બન્ને સાધનીય છે ?

જૈન—હા, એમ જ છે. પરને વ્યાપ્તિ પણ પ્રસિદ્ધ નથી તેથી તેનું પ્રતિપાદન કરીને પછી ધર્મયુક્ત ધર્મી એને બતાવવો જાઈએ. માટે ‘ગૌણત્વ’ હેતુ અસિદ્ધ છે.

ચાર્વાક—અનુમાનના પ્રામાણ્યની સિદ્ધિ માટે અમે કોઈ પણ હેતુ નહિ સ્વીકારીએ.

જૈન—તો પ્રામાણિક પુરુષને પ્રમાણુ વિના ઇંટસિદ્ધિ કઈ રીતે થશે ? આ પ્રકારે અનુમાનના પ્રામાણ્યનો નિષેધ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. “અનુમાન પ્રમાણુરૂપ નથી એ સિદ્ધ કરવાને ‘ગૌણત્વ’ હેતુ કહો તો અનુમાનનો બાધ કઈ રીતે થઈ શકશે ? અને જો અનુમાન પ્રમાણુરૂપ નથી એ સિદ્ધ કરવાને કોઈ હેતુ જ ન હોય તો પણ અનુમાનનો બાધ કઈ રીતે થઈ શકશે ?”

(૫૦) નચ્ચાનુમાનિકેત્યાદિ પરવાક્યમ્ । અભિધાસ્યત્વેતિ ભવન્નિરેવ । તત્ કિમિદ્વ્યયમિતિ ધર્મો ધર્મી ચ । પ્રામાણિકસ્ત્યેતિ ભવતઃ ।

हेतुरिति गौणत्वम् । कथानुमानतावाधनं स्यात् । तदेति गौणत्वहेतोरङ्गीकारात् ।

(ટિં) एकत्रेति व्याप्तौ साध्यत्वं गौणमेवेति संबन्धः । उभयत्रेति आनुमानिकप्रतीतौ व्याप्तौ च । तद्वल्लक्षणेति अप्रतीतमनीराकृतमभीप्सितं साध्यमिति साध्यलक्षणभावेन । द्वयमिति साध्यं व्याप्तिभ्यः । तत्प्रतिपादनेनेति व्याप्तिप्रतिपादनेन । अयमिति परः शिष्यादिश्चार्वाको वा । तत्सिद्धाविति अनुमानप्रामाण्यसिद्धौ विषयस्तस्मी ।

§૬ કથં વા પ્રત્યક્ષસ્ય પ્રામાણ્યનિર્ણયઃ ? । યદિ પુનર્થક્રિયાસંવાદાત્ તત્ર તન્નિર્ણયસ્તર્હિ કથં નાનુમાનપ્રામાણ્યમ્ ? । પ્રત્યક્ષપદામે ચ—

“પ્રત્યક્ષેપિ પરોક્ષલક્ષણમતેર્યેન પ્રમારૂપતા ।

પ્રત્યક્ષેઽપિ કથં ભવિષ્યતિ મતે તસ્ય પ્રમારૂપતા ॥૧॥” ઇતિ ॥૧॥

§૬ વળી, પ્રત્યક્ષના પ્રામાણ્યનો નિર્ણય પણ કઈ રીતે થશે ?

ચાર્વાક—અર્થક્રિયાના સંવાદથી પ્રત્યક્ષમાં પ્રામાણ્યનો નિર્ણય થાય છે.

જૈન— તો તે જ રીતે અનુમાનનું પ્રામાણ્ય પણ કેમ સિદ્ધ નહિ થાય ? અમે કહ્યું પણ છે કે—

“જેણે પરોક્ષ-અનુમાનની પ્રમાણુતાનું ખંડન કર્યું છે તેને મતે પ્રત્યક્ષમાં પણ પ્રમાણુતા કઈ રીતે સિદ્ધ થશે ?” ૯

(૫૦) કથં ચેત્યાદિગણે અનુમાનપ્રમાણ્યં વિનેતિ ગમ્યમ્ । તત્રેતિ પ્રત્યક્ષે પ્રત્યપીપદામૈવેતિ વયમેવ પ્રતિપાદિતવન્તઃ । પ્રત્યક્ષેપીતિ પ્રતિક્ષિપ્તા । પરોપલક્ષણમતેરિતિ અનુમાનાદેઃ । યેનેતિ નાત્તિકેન । પ્રત્યક્ષેડપીત્યાદિ અનુમાનપૂર્વકત્વાત્ પ્રત્યક્ષસ્ય ॥૧૬॥

(ટિ૦) યદિ પુનરિત્યાદિ । તત્રેતિ પ્રત્યક્ષે । તન્નિર્ણય इति પ્રામાણ્યનિર્ણયઃ ॥ નાનુમાનેતિ અનુમાનં પ્રમાણમ્, અર્થક્રિયાસંવાદાદિતિ હેતુઃ । પ્રત્યપીપદામેતિ વયં સ્તુતૌ કૃતવન્તઃ કાવ્યાર્દ્ધમેતત્ । પ્રત્યક્ષેપીતિ પ્રતિક્ષિપ્તા । પરોક્ષેતિ પરોક્ષરૂપસ્ય જ્ઞાનસ્ય । યેનેતિ ચાવાકેણ । તસ્યેતિ લોકાયતસ્ય ॥૧૭॥

તત્ર સ્વાર્થં વ્યવસ્થાપયન્તિ—

તત્ર હેતુગ્રહણસંબન્ધસ્મરણકારણકં સાધ્યવિજ્ઞાનં સ્વાર્થમ્ ॥૧૮॥

§૧ હિનોત્યન્તર્ભાવિતણિર્જત્વાદ્ ગમયતિ પરોક્ષમર્થમિતિ હેતુઃ, અનન્તરમેવ નિર્દેશ્યમાણલક્ષણસ્તસ્ય ગ્રહણં ચ પ્રમાણેન નિર્ણયઃ, સંબન્ધસ્મરણં ચ યથૈવ સંબન્ધો વ્યાપ્તિનામા પ્રાક્ તર્કેનાડતર્કિ, તથૈવ પરામર્શસ્તે કારણં યસ્ય તત્તથા । સાધ્યસ્યાહ્યાસ્યમાનસ્ય વિશિષ્ટં સંશયાદિશૂન્યત્વેન જ્ઞાનં સ્વાર્થમનુમાનં મન્તવ્યમ્ ॥૧૯॥

સ્વાર્થાનુમાનતું નિરૂપય—

હેતુતું જ્ઞાન અને અવિનાશાય સંબંધતું સ્મરણ એ કારણથી ઉત્પન્ન થનાર એ સાધ્યતું જ્ઞાન, તે સ્વાર્થાનુમાન છે. ૧૦.

§૧ હિનોતિ-આમાં પ્રેરણાથી કે પ્રત્યય 'ણિજ્' નો અર્થ અન્તર્ગત સમજવાનો છે તેથી જણાવે છે એવો અર્થ થાય છે. એટલે કે પરોક્ષ પદાર્થને જે જણાવે તે હેતુ છે. તેનું લક્ષણ હવે પછી તરત જ કરવામાં આવશે. એ હેતુનું ગ્રહણ એટલે પ્રમાણથી નિર્ણય અને સંબંધતું સ્મરણ-જે પ્રકારે વ્યાપ્તિનામના સંબંધ પહેલાં તકે પ્રમાણથી બાધ્યો હતો તે જ પ્રકારે તેનો પરામર્શ અર્થાત્ હેતુનું ગ્રહણ અને સંબંધતું સ્મરણ તે એ જેનાં કારણ છે તેનું સાધ્ય, જેનું લક્ષણ આગળ કરવામાં આવશે, તેનું વિશિષ્ટ એટલે સંશયાદિરહિત જ્ઞાન-તે સ્વાર્થાનુમાન છે. ૧૦.

(૫૦) તત્રેતિ તત્ર તયોર્દ્યોર્મચ્ચે ।

અતર્કીતિ કથિતઃ ॥૧૦॥

હેતુસ્વરૂપં નિરૂપયન્તિ—

નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્ત્યેકલક્ષણો હેતુઃ ॥૧૧॥

§૧ અન્યથા સાધ્યં વિના, અનુપપત્તિરેવ, ન મનાગપ્યુપપત્તિઃ । પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વે સાધ્યે વિપક્ષકેશવૃત્તેરનિત્યત્વસ્યાપિ ગમકત્વાપતેઃ । તતો નિશ્ચિતા નિર્ણાતાડન્યથાનુપપત્તિરેવૈકા લક્ષણં યસ્ય સ તાદૃશો હેતુર્જ્ઞેયઃ । અન્યથાડનુપપત્તિસ્ત્રાત્ર હેતુપ્રક્રમાત્ સાધ્યધર્મેણૈવ સાધ્યં ગ્રાહ્યા । તેન તદિતરાર્થાડન્યથાડનુપપન્નૈઃ પ્રત્યક્ષાદિજ્ઞાનૈર્નાતિવ્યાપ્તિઃ ॥૧૧॥

હેતુનું લક્ષણ -

‘નિશ્ચિત એવી અન્યથાનુપપત્તિ’ એ એક જ હેતુનું લક્ષણ છે. ૧૧.

§૧ અન્યથા-સાધ્યવિના, અનુપપત્તિ-અઘટના અર્થાત્ સાધ્ય વિના અંશતઃ પણ ઉપપત્તિ ન હોવી જોઈએ. અન્યથા અંશતઃ ઉપપત્તિવાળો વિપક્ષકદેશવૃત્તિ ‘અનિત્યત્વ’ એ હેતુ પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વનો સાધક બની જશે. એટલે કે-શબ્દ પ્રયત્નાનન્તરીયક-પ્રયત્નજન્ય છે, કારણ કે-તે અનિત્ય છે. આ હેતુની યદ્યપિ સાધ્યાભાવવાળા આકાશમાં વૃત્તિ નથી છતાં પણ સાધ્યાભાવવાળા વિદ્યદાદિ પદાર્થમાં વૃત્તિ છે જ, અર્થાત્ તે અંશતઃ સાધ્ય વિના ઉપપન્ન છે. પણ હેતુમાં અન્યથાનુપપત્તિ તો સર્વથા હોવી જોઈએ. આ જ વસ્તુને સૂચવવા નિશ્ચિત એવું વિશેષણ આપ્યું છે અને તેથી ‘નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્તિ’ એ જ માત્ર હેતુનું લક્ષણ સમજવાનું છે. અહીં હેતુનું પ્રકરણ હોવાથી અન્યથાનુપપત્તિ સાધ્ય ધર્મના સંબંધે જ જાણવી. તેથી કરીને સાધ્યધર્મથી ભિન્ન ઘટાદિ પદાર્થ સંબંધી અન્યથાનુપપત્તિવાળાં પ્રત્યક્ષાદિજ્ઞાનમાં હેતુલક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ નથી. અર્થાત્ ઘડા વિના ઘટનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થતું જ નથી છતાં ઘટનું અસ્તિત્વ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનને હેતુ બતાવી અનુમાનથી સિદ્ધ કરાતું નથી. કારણ કે તે સાધ્યેતર છે. એટલે કે-પ્રત્યક્ષજ્ઞાન પોતાના વિષય વિના અનુપપન્ન હોઈ અન્યથાનુપપન્ન છે છતાં પોતાના વિષયમા તે હેતુ ન કહેવાય ૧૧.

(૫૦) તતો નિશ્ચિતેત્યાદિના તત્ત્વમાહ । તદિતરાર્થાન્યથાનુપપન્નૈરિતિ સાધ્યાદિતરે ચેડર્થા ઘટાદયસ્તૈરિત્યાદિસમાસઃ । પ્રત્યક્ષાદિજ્ઞાનૈનાંતિવ્યાપ્તિરિતિ તેષામપિ અન્યથાનુપપત્તિમાત્રેણ હેતુત્વં ન ॥૧૧॥

(ટિ.) પ્રયત્નાનન્તરીયેત્યાદિ ॥ પ્રયત્નચ્ચેતનાવતો વ્યાપારઃ । વિપક્ષકદેશેતિ અપ્રયત્નાનન્તરીયમાકાશવિદ્યુદાદિ । વિદ્યુદાદૌ વર્તેતેનિત્યત્વં નાકાશાદૌ । વિદ્યુદાદૌ અનિત્યત્વં વિષયતે પરં પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વં નાસ્તિ ઇતિ અનિત્યત્વાદિતિ હેતુરગમકઃ । યદિ મનાગપિ ઉપપત્તિરુક્તીક્રિયતે તદા ગતિઃ ઇતિ યોગઃ । તદિતરો ઘટાદિરર્થઃ પદાર્થસાર્યઃ તત્ર નિશ્ચલૈઃ । સાધ્યાદિતરે ચેડર્થા ઘટાદયઃ, તેષામપ્યન્યથાનુપપત્તિમાત્રેણ હેતુત્વં ન ॥૧૧॥

एतद्वचनच्छेद्यं दर्शयन्ति—

न तु त्रिलक्षणकादिः ॥१२॥

§૧ ત્રીણિ પક્ષધર્મત્વ-સપક્ષસત્ત્વ-વિપક્ષાસત્ત્વાનિ લક્ષણાનિ યસ્ય સૌગતસમ્મતસ્ય હેતોઃ । આદિશબ્દાદ યૌગસક્લીતપञ्चलक्षणકहेत्ववरोधः । તેનાડવાધિતવિષયત્વાડસત્પ્રતિ-પક્ષત્વયોરપિ તલ્લક્ષણત્વેન કથનાત્ । તથાહિ-વહિમત્ત્વે સાધ્યે ધૂમવત્ત્વં પક્ષસ્ય પર્વ-તસ્ય ધર્મઃ, ન શબ્દે ચાક્ષુષત્વવદતદ્ધર્મઃ । સપક્ષે પાકસ્થાને સન્, ન તુ પ્રામાકરેણ શબ્દ-નિત્યત્વે સાધ્યે શ્રાવણત્વત્ તતો વ્યાવૃત્તમ્ । વિપક્ષે પયસ્વતિ પ્રદેશેડસન્, ન તુ તત્રૈવ સાધ્યે પ્રમેયત્વત્ તત્ર વર્તમાનમ્ । અવાધિતવિષયમ્, પ્રત્યક્ષાગમામ્યાં અવાધ્યમાનસાધ્ય-ત્વાદ, ન તુ અનુણસ્તેજોડવયવી દ્રવ્યત્વાજ્જલત્, વિપ્રેણ મુરા પેયા દ્રવત્વાત્ તદ્દેવેતિવત્

તામ્યાં વાધિતવિષયમ્ । અસત્પ્રતિપક્ષમ્—સાધ્યવિપરીતાર્થોપસ્થાપકાનુમાનરહિતમ્, ન પુનર્નિત્યઃ શબ્દોઽનિત્યધર્માનુપલબ્ધેરિત્યનુમાનમિવ સત્પ્રતિપક્ષમ્, इति लक्षणत्रयपञ्चक-
सद्भावाद् गमकम् । तत एतादृशलक्षणलक्षितमेवाक्षुणं लिङ्गम्—इति सौगत-यौगयोर-
भिप्रायः । न चायं निरपायः ॥ १२ ॥

હેતુલક્ષણના ન્યવચ્છેદનું નિરૂપણ —

પરંતુ હેતુ ત્રણ આદિ લક્ષણવાળો નથી. ૧૨.

કુરૂ પક્ષધર્મત્વ, સપક્ષસત્ત્વ અને વિપક્ષાસત્ત્વ લક્ષણવાળો હેતુ બૌદ્ધો માને છે, અને આદિ શબ્દથી અબાધિતવિષયત્વ તથા અસત્પ્રતિપક્ષત્વ એ એ મળીને પાંચ લક્ષણવાળો હેતુ યોગો (નૈયાયિકો) માને છે. એ બન્ને હેતુલક્ષણોનો આથી વિરોધ થાય છે. તેઓ આ પ્રમાણે માને છે—

૧. પક્ષધર્મત્વ—‘વહ્નિમત્ત્વ’ સાધ્ય હોય ત્યારે ‘ધૂમત્ત્વ’ એ પર્વતરૂપ પક્ષનો ધર્મ છે, પણ શબ્દરૂપ પક્ષમાં આક્ષેપત્વની જેમ તે પક્ષનો અધર્મ નથી.

૨. સપક્ષસત્ત્વ ધૂમરૂપ હેતુ પાકશાલારૂપ સપક્ષ (દધાન્ત)માં વિદ્યમાન હોય, પણ પ્રાભાકરે (મીમાંસકે) શબ્દમાં નિત્યત્વ સિદ્ધ કરવાને કહેલ શ્રાવણુવ હેતુની જેમ સપક્ષથી વ્યાવૃત્ત-સપક્ષમા અવિદ્યમાન ન હોય અર્થાત્ સપક્ષમાં હેતુનો અભાવ ન હોય.

૩. વિપક્ષાસત્ત્વ-ધૂમરૂપ હેતુનો જલાશયરૂપ વિપક્ષમાં અભાવ હોય પણ અગ્નિને સિદ્ધ કરવાને કહેલ ‘પ્રમેયત્વ’ હેતુની જેમ વિપક્ષમાં સદ્ભાવ ન હોય.

૪. અવાધિતવિષયત્વ—પ્રત્યક્ષ અને આગમ પ્રમાણથી સાધ્ય અબાધિત હોય તો તે હેતુનું અબાધિતવિષયત્વ છે પરંતુ અગ્નિ કંડો છે, દ્રવ્ય હોવાથી, જલની જેમ-આમાં સાધ્ય પ્રત્યક્ષથી બાધિત છે અને બ્રાહ્મણે સુરા પીવી જોઈએ, દ્રવ છે માટે, પાણીની જેમ—આમાં સાધ્ય આગમથી બાધિત છે. માટે દ્રવ્યત્વ અને દ્રવત્વ એ બન્ને હેતુ બાધિતવિષય છે. હેતુ તો અબાધિત-વિષય હોવો જોઈએ.

૫. અસત્પ્રતિપક્ષત્વ સાધ્યથી વિપરીત અર્થ—અર્થાત્ સાધ્યાભાવને સિદ્ધ કરનાર અનુમાનથી રહિત હેતુ હોય. પરંતુ શબ્દ નિત્ય છે, અનિત્ય ધર્મોનું જ્ઞાન થતું ન હોવાથી, આ અનુમાનની સાથે જ તેનું વિરોધી-શબ્દ અનિત્ય છે, નિત્યધર્મોનું જ્ઞાન થતું ન હોવાથી. આ અનુમાન છે. આ પ્રકારે હેતુ સત્પ્રતિ-પક્ષ-વિરુદ્ધઅનુમાનવાળો ન હોય.

આ રીતે હેતુ બૌદ્ધના મતે ત્રણ લક્ષણવાળો, અને નૈયાયિકોના મતે પાંચ લક્ષણવાળો હોવાથી હેતુ ગમક છે. માટે આવા લક્ષણોવાળો હેતુ નિર્દોષ છે-આવો સોગત અને નૈયાયિક, યોગનો અભિપ્રાય છે. પણ તે નિર્દોષ નથી. ૧૨.

(૫૦) તલ્લક્ષણત્વેનેતિ હેતુલક્ષણત્વેન શબ્દે इति શબ્દોઽનિત્યે સાધ્યે । અતદ્ધર્મ इति न शब्दस्य धर्मः । ततो व्यावृत्तमिति ततः सपक्षाम्नायुक्तम् सपक्षोऽपि नास्तीति भावः ।

તત્રૈવેતિ નિત્યત્વે એવ । તત્રેતિ વિપક્ષે । લક્ષણત્રયપચ્ચકસન્નાદિતિ લક્ષણત્રય સૌગત-
મતે, લક્ષણપચ્ચકં યોગમતે ॥૧૨॥

(ટિ૦) ત્રીણિ પક્ષેત્યાદિ ॥ તેનેતિ યોગેન । તલ્લક્ષણત્વેનેતિ હેતુલક્ષણત્વેન । અતદ્ધર્મં इति
ન પક્ષધર્મઃ । શબ્દેડનિત્યે સાધ્યે આધુપત્વાત્-અયં હેતુઃ પક્ષધર્મો ન ભવેત્ । તત્ત इति સપક્ષાત્
શબ્દ વિહાય શ્રાવણત્વસ્યાપરસ્ય સપક્ષસ્યાભાવાત્ । તત્રૈવેતિ શબ્દનિત્યત્વે । તત્રૈતિ વિપક્ષે
પયસ્વતિ પ્રદેશે । પ્રત્યક્ષેતિ નન્વનુમાનેન યદિ વાધા તદા પ્રકરણસમઃ સ્યાત્ । તદ્વદેવેતિ
જલબદેવ । તાભ્યામિતિ પ્રત્યક્ષાગમાન્યામ્ । ન ચાયમિતિ યોગસૌગતાભિપ્રાયઃ । નિર-
પાયં इति દુઃસરહિતો ન ॥૧૨॥

एतदुपपादयन्ति—

तस्य हेत्वाभासस्यापि संभवात् ॥१३॥

§૧ અનેન અતિવ્યાપ્તિ પ્રાગુક્તલક્ષણસ્યાડચલ્યુઃ । સ શ્યામઃ તત્પુત્રત્વાત્ પ્રેક્ષમાણે-
તરત્પુત્રવદિત્યત્ર સમપ્રતલક્ષણવીક્ષણેડપિ હેતુત્વાભાવાત્ ।

§૨ અત્ર વિપક્ષે અસત્ત્વં નિશ્ચિતં નાસ્તિ, ન હિ શ્યામત્વાસત્ત્વે તત્પુત્રત્વેન અવશ્યં
નિવર્તનીયમિત્યત્ર પ્રમાણમસ્તીતિ સૌગતઃ । સ એવં નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્તિમેવ શબ્દાન્તરો-
પદેશેન શઠઃ શરણીકરોતીતિ સૈવ ભગવતી લક્ષણત્વેનાસ્તુ ।

એતુ' સમર્થન—

કારણકે તે ત્રિલક્ષણાદિનો હેત્વાભાસમાં પણ સંભવ છે. ૧૩.

§૧ આથી ઉક્ત બૌદ્ધ તથા યૌગ(નૈયાયિક)ના લક્ષણમાં અતિવ્યાપ્તિ
જણાવી. તે આ પ્રમાણે—તે શ્યામ છે, તત્પુત્ર હોવાથી. એટલેકે તેનો—મિત્રાનો
પુત્ર હોવાથી, જેવા કે તેના બીજા પુત્રો છે. આ હેતુમાં બૌદ્ધ અને નૈયાયિક
કથિત લક્ષણો સંપૂર્ણ હોવા છતાં તે હેતુ નથી.

§૨ બૌદ્ધ—ઉક્ત હેતુમાં ત્રિલક્ષણ નથી કારણકે તેનો વિપક્ષમાં અભાવ
નિશ્ચિત નથી. તે એટલા માટે કે 'શ્યામત્વ ન હોય તો તત્પુત્રત્વ પણ ન હોય'
આ વ્યાપ્તિની સિદ્ધિમાં કોઈ પ્રમાણ નથી આથી તે હેત્વાભાસ જ છે.

જૈન—આ પ્રમાણે કહીને શઠ એવા તમે બીજા શબ્દોથી હેતુના લક્ષણ
તરીકે નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્તિનું જ શરણ સ્વીકાર્યું છે. માટે તે જ ભગવંતી
'નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્તિ' એક માત્ર હેતુનું લક્ષણ રહી.

(૧૦) અત્ર વિપક્ષે इत्यादि परः । सागत इति सौगतो वदति ।

(ટિ૦) અનેનાતિવ્યાપ્તિમિત્યાદિ ॥ પ્રાગુક્તેતિ પૂર્વ યોગ-તાથાગતાન્યાં પ્રતિપાદિ-
તસ્ય હેતોલક્ષણત્રયસ્ય લક્ષણપચ્ચકસ્ય ચ । તલ્લક્ષણેતિ હેતુલક્ષણવિલોકનેપિ । સૈવેતિ
નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્તિ ।

§૩ યૌગસ્તુ ગર્જતિ—અનૌપાધિકસ્સન્ન-ધો વ્યાપ્તિઃ । ન ચાયં તત્પુત્રત્વેડસ્તિ ।
શાકાદ્યાહારપરિણામાધુપાધિનિવન્નત્વાત્ । સાધનાડન્યાપકઃ સાધ્યેન સમવ્યાપ્તિકઃ
કિલોપાધિરભિધીયતે । તથા ચાત્ર શાકાદ્યાહારપરિણામ इति ઉપાધિસદ્ભાવાત્ ન તત્પુત્રત્વે

વિપક્ષાસત્ત્વસમ્ભવ इति । સોઽપિ ન નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્તેરતિરેક્તમુક્તવાનિતિ સૈવૈ-
કાઽસ્તુ । નહિ ઋનોપાધિકસમ્બન્ધે સતિ કિશ્ચિદવશિષ્યતે, યદપોહાય શેપલક્ષણપ્રણયન-
મક્ષૂણં-સ્યાત્ ।

§૪ પક્ષધર્મત્વાભાવે રસવતીધૂમોઽપિ પર્વતે સપ્તાર્ચિપં ગમયેત્ इत्यભિદધાનો બૌદ્ધો
ન બુદ્ધિમાન્ । યતઃ પક્ષધર્મત્વ(ત્વા)ભાવેઽપિ કિં નૈપ તત્ર તં ગમયેત્ ; નનુ કૌતુકમેતત્ ।
નનુ કથં હિ નામ પક્ષધર્મતોપગમે રસવતીધર્મઃ સન્ ધૂમો મહીધ્રકન્ધરાધિકરણં ધન-
જ્ઞયં જ્ઞાપયતુ इति चेत् । एवं તર્હિ જલચન્દ્રોઽપિ નમશ્ચન્દ્રં મા જિજ્ઞપત્, જલચન્દ્રસ્ય
જલધર્મત્વાત્ । અથ જલનમશ્ચન્દ્રાન્તરાલવર્તિનસ્તાવતો દેશસ્યૈકસ્ય ધર્મિત્વેન જલચન્દ્રસ્ય
તદ્ધર્મત્વનિશ્ચયાત્ કુતો ન તજ્ઞાપકત્વમિતિ चेद् । एवं તર્હિ રસવતીપર્વતાન્તરાલવર્તિ-
વસુન્ધરાપ્રદેશસ્ય ધર્મિત્વમસ્તુ । તથા ચ મહાનસબૂમસ્યાપિ પર્વતધર્મતાનિર્ણયાત્ જલચ-
ન્દ્રવત્ કથં ન તત્ર તદ્રમકૃત્વં સ્યાત્ ? । પક્ષધર્મતા સ્વહ્રુભયત્રાઽપિ નિમિત્તમ્ । તત્તો
યથાઽસૌ સ્વસમીપદેશે ધૂમસ્ય ધૂમધ્વજં ગમયતોઽમ્લાનતનુરાસ્તે, તથા વ્યવહિતદેશેઽપિ
પર્વતાદૌ તદવસ્થૈવ । અન્યથા જલચન્દ્રેઽપિ નાસૌ સ્યાદ્, દેશવ્યવધાનાત્ ।

§૩ યોગ—અમારી ગૂંઝા છે કે ઉપાધિ રહિત જે સંબંધ તે વ્યાપ્તિ કહેવાય
છે. અને તે તત્પુત્રત્વ હેતુમાં તે શ્યાકાદિ આહારના પરિણામાદિરૂપ ઉપાધિ
લાગેલી છે. સાધન(હેતુ)નો અવ્યાપક અને સાધ્યનો સમવ્યાપ્તિવાળો પદાર્થ
ઉપાધિ કહેવાય છે. અહીં પણ શ્યાકાદિ આહારનો પરિણામ આવે જ છે. એટલે
ઉપાધિ-હોવાથી તત્પુત્રત્વમાં વિપક્ષાસત્ત્વ લક્ષણનો સંભવ નથી. માટે પૂર્વોક્ત
હેતુલક્ષણમાં અતિવ્યાપ્તિ નથી.

જૈન—ઉપર સુજબ જોરશોરથી કથન કરીને તમે પણ 'નિશ્ચિતાન્યથાનુપ-
પત્તિ' થી ભિન્ન કંઈ લક્ષણ કહેતા નથી, તે પછી તે જ એક લક્ષણ રહ્યો.
કારણ કે-સંબંધને ઋનોપાધિક માનવામાં આવે તો એવું કંઈ બાકી નથી રહેતું
કે-જેના નિરાકરણ માટે અન્ય લક્ષણ કરવું પડે.

§૪ બૌદ્ધ—પક્ષધર્મત્વરૂપ હેતુલક્ષણ જે માનવામાં ન આવે તો એટલે કે
હેતુને પક્ષનો ધર્મ માનવામાં ન આવે તો રસોડાનો ધૂમ પણ પર્વતમાં અગ્નિનો
બાધક થઈ જશે.

જૈન—તમારું આ કથન તમારી બુદ્ધિમત્તાને સૂચવતું નથી, કારણ કે-અમે
પૂછીએ છીએ કે-હેતુને પક્ષનો ધર્મ માનવામાં ન આવે તો પણ તે પક્ષમાં વહિનો
શા માટે બાધક ન થાય ?

બૌદ્ધ—ખરેખર તમારો આ પ્રશ્ન કૌતુક જેવો છે, કારણ કે-રસોડાનો ધૂમ
એ પક્ષરૂપ પર્વતનો ધર્મ ન હોવાથી પર્વતમાં કેવી રીતે વહિનો બાધક બને
એ તમે જ કહોને ?

જૈન—જો એમ જ હોય, અર્થાત્ હેતુ પક્ષનો ધર્મ હોય તો જ બોધક બને એવો નિયમ હોય તો જલચંદ્ર પણ નલચંદ્રનો જ્ઞાપક નહિ બની શકે. કારણ કે જલચંદ્ર એ જલનો ધર્મ છે, પરંતુ નલનો ધર્મ નથી તેથી પક્ષધર્મતાનો અભાવ ત્યાં પણ છે. એટલે તે ગમક ન બની શકે, પણ બને તો છે. તેથી પક્ષ-ધર્મતા એ હેતુનું આવશ્યક લક્ષણ નથી.

બૌદ્ધ—જલચંદ્ર અને નલચંદ્રનો મધ્યભાગવતી સમગ્ર પ્રદેશ એક ધર્મી-રૂપ હોવાથી જલચંદ્ર પણ તેનો ધર્મ છે એવો નિશ્ચય છે જ. તો જલચંદ્ર નલચંદ્રનો બોધક કેમ નહિ થાય ?

જૈન—તો તે જ પ્રકારે રસોડા અને પર્વતનો મધ્યભાગવતી સમગ્ર પૃથ્વી પ્રદેશ પણ એક ધર્મી થાય અને તે રીતે રસોડાનો ધૂમ પણ પર્વતના ધર્મરૂપે નિશ્ચિત થશે. તો તે રસોડાનો ધૂમ પણ પર્વતમાં અગ્નિનું અનુમાન કેમ નહિ કરાવે ? કારણકે બંને સ્થળે (રસોડાના ધૂમમાં અને જલચંદ્રમાં) પક્ષધર્મતારૂપ નિમિત્ત તો છે. અને તે પક્ષધર્મતારૂપ નિમિત્ત, જેમ અગ્નિની સમીપે રહેલ ધૂમ અગ્નિને જણાવે તેમાં તત્પર છે, તેમ વ્યવહિત દેશમાં પણ તે અગ્નિને જણાવે એમાં તત્પર છે જ. અન્યથા જલચંદ્રની પક્ષધર્મતા પણ ગમકતાનું નિમિત્ત નહિ બને. કારણકે-ત્યાં પણ દેશનું વ્યવધાન તો છે જ.

(૫૦) અયમિતિ સમ્યગ્ચો અનોપાધિકઃ । શાકાદ્યાહારે इत्यादि गये शाकाद्याहारो गर्भावस्थात्मकः । साध्येनेति इयामत्वेन । तथा चात्रेति साधनाभ्यापकः साध्येन समव्याप्ति-कञ्च । न तत्पुत्रत्वे विपक्षासत्त्वसम्भवः इति यौगो वक्ति । सोऽपीति यौगः ।

પક્ષધર્મત્વાભાવે इत्यादि સુરિવાક્યમ્ । एष इति रसवतीधूमः । तत्रेति पर्वते । तमिति सप्ताचिपं, गमयेदिति वक्ष्यमाणयुक्त्या । ननु कौतुकमित्यादि परः । एवं तर्हि इत्यादि सूरिः । जलधर्मत्वादिति नभःस्थितचन्द्रज्ञापनं न युक्तमिति भावः । अथ जलेत्यादि बौद्धः । एवं तर्हि रसवतीत्यादि सूरिः । तत्रेति पर्वते । तदगमकत्वमिति बद्धिगमकञ्चम् । असा-चिति पक्षधर्मता । स्वसमीपदेशे महानसादौ । स्वसमीपदेशेऽम्लानं तनुरास्ते इति योगः ।

(ટિ૦) ન ચાયમિતિ સંબન્ધઃ । સાધનેતિ યો યસ્તત્પુત્રઃ સ સ શાકાદ્યાહારપરિણામ-વાન્ । સર્વત્ર ઉપાધિઃ સાધ્યં ક્રિયતે । અગ્રે તતો હેતુર્હેતુઃ ક્રિયતે । યથા ચ ॥ ઇયામઃ શાકા-દ્યાહારપરિણામે સતિ તત્પુત્રત્વાત્ । સોપીતિ નૈયાયિકઃ । સૈવૈકેતિ નિશ્ચિતાન્યથાનુ-પપત્તિઃ ।

પક્ષધર્મત્વેત્યાદિ ॥ સપ્તાચિપમિતિ અગ્નિં જ્ઞાપયેત્ । एष इति धूमः । तत्रेति पर्वते । तमिति सप्ताचिपम् । तद्धर्मत्वेति । जलचन्द्रनभश्चन्द्रान्तरालवर्तितावत्प्रदेश-धर्मत्वनिर्णयात् । तज्ज्ञापकत्वमिति नभश्चन्द्रावगमकम् । तत्रेति पर्वतनितम्ये । तद्धम-कत्वमिति वैधानरज्ञापकञ्च भवेत् । उभयत्रापीति रसवती धूमे जलचन्द्रे च । असा-चिति पक्षधर्मता । तदवस्थैवेति अम्लानतनुरास्ते केनापि प्रकारेणाऽनिराकृत्येत्यर्थः । अन्यथेति यदि सा पक्षधर्मता व्यवहितदेशत्वान्न स्फुट्य प्रतिभासते तदा । असाचिति पक्षधर्मता ।

§૫ અથ નેયમેવાત્ર ગમકત્વાદ્વમ્, કિન્તુ કાર્યકારણભાવોઽપિ । कार्यं च किमपि कीदृशम् । तदिह कृपीटजन्मा स्वसमीपप्रदेशमेव धूमकार्यमर्जयितुमधीशानः; नभश्चन्द्रस्तु

વ્યવહિતદેશમપીતિ ન મહાનસધૂમો મહીધરકન્ધરાકોણચારિણમાશુશુક્ષર્ણિ ગમયતીતિ
 ચેત્ । નન્વેવં ધૂમસ્તદેશેનૈવ પાવકેનાન્યથાનુપપન્નઃ, નીરચન્દ્રમાઃ પુનરતદેશેનાપિ નમ-
 શ્ચન્દ્રેણ, इत्यन्यथाऽनुपपत्तिर्निर्णयमात्रसद्भावादेव साध्यसिद्धेः संभवात् किं नाम जल-
 काशमृगाङ्गमण्डलान्तरालाદેર્ધર્મિત્વकल्पनाकदर्थनमात्रनिमित्तेन पक्षधर्मतावर्णनेन ? । यौग-
 स्याप्येवमेव च पक्षधर्मत्वानुपयोगो दर्शनीयः ।

ઉપ બોલ—જલચંદ્રમાં માત્ર પક્ષધર્મતા જ ગમકતાનું કારણ નથી પરંતુ
 કાર્યકારણભાવ પણ છે. વળી, કાર્ય પણ કોઈકે કેવું હોય છે ને કોઈકે કેવું હોય છે,
 તેથી અહીં અગ્નિ સ્વસમીપ પ્રદેશમાં જ ધૂમરૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ
 છે, પરંતુ આકાશચંદ્ર તો દૂરદેશવર્તી જલચંદ્રરૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાને
 સમર્થ છે. આથી રસોડાનો ધૂમ પર્વતના એક ખૂણામાં રહેલ વ્યવહિત અગ્નિનો
 બોધક બનતો નથી.

જૈન—આ પ્રકારે તો ધૂમ સ્વદેશમાં રહેલ અગ્નિ સાથે અને જલચંદ્ર
 દૂરદેશવર્તી આકાશચંદ્ર સાથે અનુપપન્ન સંબંધ ધરાવે છે. એટલે કે રસો-
 ડામાં અગ્નિ વિના ધૂમ નથી અને જલમાં ચંદ્ર આકાશના ચંદ્ર વિના નથી.
 આ પ્રકારે ‘અન્યથાનુપપત્તિ’ના નિષ્કૃંપ માત્રથી જ સાધ્ય સિદ્ધ થઈ જાય છે. તો
 જલચંદ્ર અને આકાશચંદ્રના મધ્યવર્તી એક પ્રદેશને ધર્મી તરીકે કલ્પવાના
 કષ્ટમાં કારણભૂત પક્ષધર્મતાના વર્ણનનું શું પ્રયોજન છે ? અથાત્ કંઈ પણ
 પ્રયોજન નથી. યોગને પણ આ જ પ્રમાણે હેતુમાં પક્ષધર્મતાનો અનુપયોગ
 જણાવી દેવો.

(૫૦) અથ નેયમિત્યાદિ તાથાગતઃ । સ્વસમીપપ્રદેશમેવેતિ નિકટોઽવસ્થાનપ્રદેશો
 યસ્યેતિ વિપ્રહઃ । અધીશાનં इति समर्थः । સોઽપિ ધૂમઃ સ્વસમીપપ્રદેશમેવ વહ્નિ ગમયિતું સમર્થ
 इति भावः । વ્યવહિતદેશમપીતિ તત્ર તાદૃક્ કાર્યમ્ । રૂતીતિ મતઃ કારણાત્ । નન્વેવમિ-
 ત્યાદિ સૂરિઃ । નમશ્ચન્દ્રેણેતિ નમશ્ચન્દ્રેણ સહાન્યથાનુપપન્નઃ ।

(ટિ૦) રૂયમેવેતિ પક્ષધર્મતૈવ । અગ્નેતિ પાવકાનુમાને । તદ્દેશેનેતિ રસવત્યાદિદેશસ્થેનૈવ
 ઘટ્નિતા । નીરચન્દ્રમા इति जलचन्द्रः । અતદ્દેશેનાપીતિ જલપ્રદેશમ્પતિરિષ્કેતાપિ કિંતુ
 ગગનપ્રતિષ્ઠેન ।

§૬ સપક્ષસત્ત્વમન્યૌપયિકમ્, સત્ત્વાદેરગમકત્વાપત્તેઃ । યસ્તુ પક્ષાદ્ વહિઃપૃથ્વ્ય
 કિમપિ કુટાદિકં દ્રષ્ટાન્તયતિ તત્સ્યાપૂર્વઃ પાણિડલ્યપ્રકારઃ કુટસ્યાપિ પટાદિવદ્ વિવાદા-
 સ્પદત્વેન પક્ષાદ્ વહિઃપ્રકરણાઽનુપપત્તેઃ । તથા ચ કથમયં નિર્દર્શનતયોપદર્શ્યત ? પ્રમાણા-
 ન્તરાત્તરૈવ લ્ષણિકત્વં પ્રાક્ પ્રસાધ્ય નિર્દર્શનતયોપાદાનમિતિ ચેદ્ । નનુ તત્રાપિ કઃ સપ-
 ક્ષીકરિષ્યતે ? યદિ લ્ષણિકત્વપ્રસાધનપૂર્વં પદાર્થાન્તરમેવ, તદા દુર્વારમનવસ્થાકદર્થનમ્ ।
 અન્યથા તુ ન સપક્ષઃ કથિત્ । યત્ એવ ચ પ્રમાણાત્ લ્ષણિકત્વનિષ્કર્ણં કુટે પ્રકટચતે
 તત્ એવ પટાદિપદાર્થાન્તરેષ્વપિ પ્રકટચતામ્, કિમપરપ્રમાણોપન્યાસાલોકપ્રાગજ્ઞી-
 પ્રકાશનેન ? ।

ફેલ વાલીઓએ કહેલ 'સપક્ષસત્ત્વ'રૂપ હેતુલક્ષણ પણ કોઈ ઉપાયથી સિદ્ધ થતું નથી. કારણ કે હેતુનું આવું લક્ષણ કરવાથી સત્ત્વાદિ હેતુઓમાં અગમ-કતાની આપત્તિ આવશે, અર્થાત્ તે હેતુઓ સાધ્યસાધક થઈ શકશે નહિ. વળી જે ઘટાદિ કોઈ પણ પદાર્થને પક્ષમાંથી પૃથક્ કરીને તેને દૃષ્ટાન્ત કહે છે, અર્થાત્ તેમ કરી 'સત્ત્વાદિ'રૂપ હેતુની સપક્ષવૃત્તિની સ્થાપના કરે છે, તેનું પાંડિત્ય તો કોઈ અપૂર્વ છે. કારણ કે પટાદિની જેમ ઘટ પણ વિવાદાસ્પદ હોવાથી પક્ષથી પૃથક્ થઈ શકે તેમ નથી. તો પછી ઘટને દૃષ્ટાન્ત તરીકે કઈ રીતે કહી શકાય ?

બૌદ્ધ—ઘટમાં અન્ય અનુમાન પ્રમાણથી પ્રથમ ક્ષણિકત્વ સિદ્ધ કરીને, પછી દૃષ્ટાન્ત તરીકે તેનું ગ્રહણ કરેલ છે.

જૈન—પરંતુ તે અનુમાનમાં પણ કોને સપક્ષ કરશે ? જે ખીબા કોઈ પણ પદાર્થમાં ક્ષણિકત્વની સિદ્ધિ કરીને તેને દૃષ્ટાન્ત બનાવશે તો અનવસ્થા-રૂપ ખીસા રોકવી મુશ્કેલ થશે. અન્યથા એટલે કે દૃષ્ટાન્ત વિના જ જે ઘટમાં ક્ષણિકતા સિદ્ધ કરશે તો 'સપક્ષ' જેવી કોઈ વસ્તુ જ નહિ રહે. અને વળી જે પ્રમાણથી ઘટમાં ક્ષણિકત્વને સિદ્ધ કરે છે, તે જ પ્રમાણથી પટાદિરૂપ ખીબા પદાર્થોમાં પણ ક્ષણિકત્વને સિદ્ધ કરી લે, અને તો પછી એક જ ક્ષણિકતાને સિદ્ધ કરવા માટે-બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રમાણનો પ્રયોગ કરી ખોટી બહાઈ હાંકવાથી-શું વળશે ?

(૫૦) નિર્દર્શનતયેતિ દૃષ્ટાન્તતયા । તત્રાપીતિ કુદાદિસાધનેડપિ । અન્યથા ત્વિતિ કુદાદિકં ન દૃષ્ટાન્તયતિ ચેત્ । તત્ત ધ્વેતિ તસ્માદેવ પ્રમાણાત્ । કિમપરપ્રમાણેતિ ગયે અપર-પ્રમાણં સત્વાનુમાનમ્ ।

(ટિ૦) અનોપયિકમિતિ ન ઉપાયસાધ્યમ્—કેનાપ્યુપાયેન ન વિદ્યપતીત્યર્થઃ ॥ સદ્ગ્વા-દેરિતિ ક્ષણિકત્વસાધનાય સૌગતપ્રયુક્તસ્ય હેતોઃ । સર્વ ક્ષણિકં સત્ત્વાદિત્વમિદધાતેન તથાગતેન સર્વ જગતીયસ્તુ પક્ષતયોપાદદે । અતસ્તદ્વ્યતિરિક્તસ્ય કસ્યપિ સપક્ષસ્યામાવાત્ । તથા ચેતિ વિવાદાસ્પદત્વે સતિ । અયમિતિ કુદાદિઃ । નિર્દર્શનતયેતિ દૃષ્ટાન્તત્વેન । તત્રૈવેતિ ઘટાદાવેવ । ઘટાદાવપિ ક્ષણિકત્વં પ્રસાધ્ય સપક્ષીકરણાદનવસ્થા । નનુ તત્રાપીતિ, ઘટસ્ય ક્ષણિકત્વસાધને । યદિ ક્ષણિકત્વેતિ ક્ષણિકત્વસ્ય પ્રમાધનં પૂર્વં યસ્ય પદાર્થાન્તરસ્ય શક્ત્યાદેઃ સન્મતં શક્ત્યાદાવપિ ક્ષણિકત્વં પ્રસાધ્ય સપક્ષીકરણાદનવસ્થા । અન્યથેતિ ક્ષણિકત્વાડપ્રસાધને । અસ્તત્સમતેન સર્વસ્ય નિત્યાનિત્યસ્યૈવ માવાત્ સપક્ષાભાવઃ । તત્ત ધ્વેતિ પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણત એવ ।

§૭ યસ્તુ 'સાધ્યધર્મવાનુ સપક્ષઃ' ઇતિ સપક્ષં લક્ષયિત્વા પક્ષમેવ સપક્ષમાચક્ષીત- 'સાધ્ય-ધર્મવત્તયા હિ સપક્ષત્વમ્, સાધ્યત્વેનેષ્ટતયા તુ પક્ષત્વમ્; ન ચ વિરોધઃ, વાસ્તવસ્ય સપક્ષ-ત્વસ્યેચ્છાગ્યવસ્થિતેન પક્ષત્વેન નિરાકર્તુમશમ્યત્વાત્' ઇતિ સ મહાત્મા નિશ્ચિતં નિર્વિવર્ણઃ, 'સત્ત્વાદેઃ ક્ષણિકત્વાદ્યનુમાને સપક્ષસત્ત્વાવસાયવેલાયામેવ સાધ્યધર્મસ્યાવગ્રોધેનાનુમા-નાનર્થમયાત્ । પક્ષો હિ સાધ્યધર્મવત્તયા સપક્ષથેત્ નિશ્ચિક્વે, હેતોશ્ચ તત્ર સત્ત્વમ્, તદા કિં નામ પશ્ચાદ્દેતુના સાધનીયમ્ !

§ ૮ કિઞ્ચ । एवमनेन संपक्षं लक्षयता “साध्यधर्मसामान्येन समानोऽर्थः सपक्षः” इति दिग्नागस्य,

“अनुमेयेऽथ तत्तुल्ये सद्भावो नास्तिताऽसति”

इति धर्मकीर्तेश्च वचो निश्चितं वञ्चितमेव स्यात् ।

§ ૯ યૌગશ્ચ કેવલાન્વયવ્યતિરેકમનુમાનમનુમન્યમાન કથં પચ્ચલક્ષણતાં લિઙ્ગસ્ય સંવાહયેત્ ? इति निश्चिતાन्यथानुपपत्तिरैकं लिङ्गलक्षणमक्षूणम् ।

તત્ત્વમેતદેવ, પ્રપઞ્ચઃ પુનરયમિતિ ચેત્, તર્હિ સૌગતેનાવાધિતવિપયત્વમસત્પ્રતિપક્ષત્વમ્, જ્ઞાતત્વં ચ; યૌગેન ચ જ્ઞાતત્વં લક્ષણમાઘ્યાનીયમ્ । અથ વિપક્ષાન્નિશ્ચિતત્વાવૃત્તિમાત્રેણાવાધિતવિપયત્વમસત્પ્રતિપક્ષત્વં ચ, જ્ઞાપકહેત્વધિકારાત્ જ્ઞાતત્વં ચ લઙ્ઘ્યમેવેતિ ચેત્, તર્હિ ગમકહેત્વધિકારાદશેષમપિ લઙ્ઘ્યમેવેતિ કિં શેષેણાપિ પ્રપઞ્ચે-નેતિ ॥૧૩॥

§૭ બૌદ્ધ—સપક્ષતું લક્ષણ આપું કરીએ-જે સાધ્યધર્મવાળો હોય તે સપક્ષ. આ રીતે પક્ષ એ જ સપક્ષ થયો પરંતુ સાધ્યધર્મ જેમાં હોય તે સપક્ષ, અને એ જ ધર્મને સાધ્યરૂપે સ્વીકારીએ તો તે પક્ષ. આ રીતે સપક્ષ માનવામાં કંઈ વિરોધ નથી. કારણ કે વસ્તુતઃ તે સપક્ષ છતાં તેને આપણે આપણી ઈચ્છાથી જો પક્ષ કહીએ તો તેથી તેની સપક્ષતાનું નિરાકરણ થઈ જતું નથી.

જૈન—આ પ્રમાણે સપક્ષતાનો ખુલાસો કરનાર આ મહાત્મા ખરેખર નિર્દેશને પામેલ છે. સત્ત્વ હેતુથી ક્ષણિકત્વસાધક અનુમાનમાં જ્યારે સપક્ષસત્ત્વનો નિર્ણય કરવાનો પ્રસંગ આવે છે, ત્યારે જ સાધ્યધર્મનું જ્ઞાન એટલે કે ક્ષણિકતાની સિદ્ધિ થઈ જ જાય છે, તો પછી અનુમાન કરવું નિરર્થક જ થઈ પડશે. કારણ કેન્તમે પક્ષ એ જ સાધ્યધર્મવાળો હોવાથી સપક્ષ છે એવો નિશ્ચય કયો છે, અને હેતુનું ત્યાં સત્ત્વ પણ નિશ્ચિત કયું છે. તો આ પછી કંઈ વસ્તુ બાકી રહી જાય છે, જેની સિદ્ધિ હેતુથી થશે ?

§૮ વળી સપક્ષતું આપું લક્ષણ કરીને ‘સાધ્યધર્મસામાન્યને કારણે જે પક્ષ સમાન હોય તે સપક્ષ’ દિગ્નાગના આ વચનની તથા ‘અનુમેય અને તતુલ્યમાં સદ્ભાવ અને વિપક્ષમાં અસદ્ભાવ’ એ ધર્મકીર્તિના વચનની વચના જ કરી છે.

§૯ તે જ રીતે કેવલાન્વયી અને કેવલવ્યતિરેકી અનુમાનને માનનાર યૌગ (નૈય યિષ) હેતુમાં પાંચ લક્ષણોનો નિર્વાહ કઈરીતે કરી શકશે ? માટે ‘નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્તિ’ એ એક જ હેતુનું નિર્દોષ લક્ષણ છે, એ સિદ્ધ થયું.

શંકા—પરમાર્થથી હેતુનું લક્ષણ તો આ એક જ છે, પરંતુ ત્રણ કે પાંચ લક્ષણ એ તો એનો જ વિસ્તાર છે

સમાધાન—એમ માનીએ તો-બૌદ્ધ અબાધિતવિપયત્વ, અસત્પ્રતિપક્ષત્વ અને જ્ઞાતત્વ એ ત્રણ તથા નૈયાયિકે જ્ઞાતત્વ લક્ષણનું પણ કથન કરવું જોઈએ.

શંકા—વિપક્ષમાં નિશ્ચયપૂર્વક અભાવ છે એમ કહેવામાનથી અવાધિતવિ-
પયત્વ અને અસત્પ્રતિપક્ષત્વ, અને એ સાપક્ષ હોય છે. આ વાતથી જ્ઞાતત્વ પ્રાપ્ત
થઈ ગયેલ જ છે.

સમાધાન—જો એમ હોય તો—હેતુ ગમક છે, એટલું કહેવાથી તમારા કહેલાં
સઘળાં લક્ષણો પશુ પ્રાપ્ત થઈ નય છે જ, તો ફરીથી એ લક્ષણો કહેવાની શી
આવશ્યકતા છે ? અર્થાત્ કંઈ આવશ્યકતા નથી. ૧૩.

(૫૦) યસ્તિત્વતિ ભવત્પક્ષીયઃ । પક્ષમેવેતિ તસ્યાપિ હેતદેવ લક્ષણમ્ । આચક્ષીતેત્યસ્માત્
પુરઃ ‘કથયતિ ચેત્યમ્’ इति गम्यम् । न च विरोध इति को भावः ? साध्यधर्मवत्तया सप-
क्षत्वं साध्यत्वेनेष्टतया पक्षત્યમ્ । वास्तवस्येति सहजसिद्धस्य । वास्तवत्वं च साध्यधर्मवत्तया ।
इच्छान्वयस्थितेनेति साધयितुमिष्टतया । अज्ञक्यत्वादित्यस्य પુરઃ ‘પ્રવદતિ’ इत्युचितत्वाद्
गम्यम् । स महात्मेति उपहासयचनम् । सत्त्वादेरिति પુરઃ ‘કથમ્’ इति गम्यम् । साध्यधर्मस्येति
क्षणिकत्वस्य । अवबोधेनेति पक्षसपक्षयोरैक्यात् सपक्षे यदा साध्यधर्मावबोधो जातस्तदा पक्षेऽपि ।
अनुमानानर्थक्यादिति सपक्षे सत्त्वं निश्चित्यैव हि हेतुः प्रयोज्यः । अत्र च पक्षसपक्षयो-
रैक्यं त्वया कृतम् । ततः सपक्षसत्त्वनिश्चये एव साध्यधर्मनिश्चयान्निरर्थकमनुमानमित्यर्थः ।
एतदेव स्पष्टयति-पक्षो हीत्यादिना । हेतोरिति सत्त्वात् ।

પરમિતિ અનયા રીત્યા । અનેનેતિ પૂર્વોક્તવાદિના । સપક્ષ’ લક્ષ્યતેતિ પક્ષ એવેતિ
જેયમ્ । દિગ્નાગસ્યેતિ ન્યાયપ્રવેશકસૂત્રકર્તુઃ । તત્તુલ્યે इति सपक्षे । असतीति विपक्षे ।
તત્ત્વમેતદેવેત્યાદિના યૌગસૌગતોક્તિઃ । જ્ઞાતત્વ’ એતિ પ્રતીતત્વં ચ । જ્ઞાપક-
હેત્વધિકારાદિતિ કારકહેતુસ્તુ પ્રમાણે નોપયુજ્યતે ॥૧૩॥

(ટિ૦) યસ્તિત્વતિ અર્ચસ્થશ્ચંચતુરઃ । ચિરોધ इति पक्षसपक्षयोः । वास्तवस्येति
मुख्यस्य । साध्यधर्मस्येति ‘पक्ष एव सपक्षः’ इत्यङ्गीक्रियमाणे क्षणिकत्वस्य पूर्वमेव सिद्ध-
त्वादन्वया सपक्ष एव न स्यात् । अतो वैयर्थ्यं प्रागपि पक्षसपक्षसिद्धेः । पक्षो हीति पक्ष
एव सपक्षो निश्चितो यदि तत्र पक्षे सत्त्वं च हेतोर्निर्णीतम् ।

પરમિતિ સાધ્યધર્મવાન્ સપક્ષ इति प्रकारेण ।

અનેનેતિ દુર્ઘટાચંટમતાનુયાયિના ધીમતાન્તેવાસિના । સાધ્યધર્મેતિ અનિત્યત્વાદિના ।
દિગ્નાગસ્યેતિ ન્યાયપ્રવેશકસૂત્રકારસ્ય । અનુમેયે इति पक्षे । तत्तुल्ये इति पक्षसमाने
સપક્ષે इत्यर्थः । सद्भावे इति हेतोरिति शेषः । ननु साध्यधर्मवान् सपक्षः । असतीति विपक्षे ।
निश्चितान्ययेत्यादि ।

અયમિતિ પન્ચલક્ષણઃ ।

તર્હિ સૌગતેનેતિ યૌદેન ત્રિલક્ષણહેત્વત્રીકારાત્ । શેપલક્ષણત્રયમ્—દ્વયં નૈયાયિક-
પ્રતિપન્નં તૃતીયં જ્ઞાતત્વં ચાત્રીકરણીયમ્ । નૈયાયિકેન તુ પન્ચલક્ષણસાધનસ્વીકારાત્, પઠં જ્ઞાત-
ત્વલક્ષણમાધ્યયિતવ્યં પલ્લક્ષણત્વાદેતોઃ । અશેષમપીતિ પન્ચલક્ષણત્વમપિ ॥૧૩॥

સાધ્યવિજ્ઞાનમિત્યુક્તમિતિ સાધ્યમભિદધતિ—

અપ્રતીતમનિરાકૃતમભીપ્સિતં સાધ્યમ્ ॥૧૪॥

§૧. અપ્રતીતમનિશ્ચિતમ્, અનિરાકૃતં પ્રત્યક્ષાબવાધિતમ્, અભીપ્સિતં સાધ્યત્વે-

નેષ્ટમ્ ॥૧૪॥

૧ નેન પદં મુ ।

‘સાધ્યવિજ્ઞાન’ એમ ૧૦ માં સૂત્રમાં કહેલ છે. માટે સાધ્યલક્ષણનું નિરૂપણ—
અપ્રતીત, અનિરાકૃત અને અભીષિત હોય તે સાધ્ય છે. ૧૪.

§૧. અપ્રતીત એટલે અનિશ્ચિત, અનિરાકૃત એટલે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી
અભાધિત અને અભીષિત એટલે સાધ્ય તરીકે ઇષ્ટ સમજવું. ૧૪.

અપ્રતીતત્વં સમર્થયન્તે—

શક્તિવિપરીતાનધ્યવસિતવસ્તૂનાં સાધ્યતાપ્રતિપત્ત્યર્થમપ્રતીતવચનમ્ ॥૧૫॥

§૧. एवंविधमेव हि साध्यम्, अन्यथा साधनवैफल्यात् ॥૧૫॥

સાધ્યના અપ્રતીત વિશેષણનું સમર્થન—

જેમને વિષે શંકા, વિપર્યય અને અનધ્યવસાય હોય એ સાધ્ય બને
છે, તે જણાવવા માટે ‘અપ્રતીત’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ૧૫.

§૧ આવા લક્ષણથી યુક્ત જ ‘સાધ્ય’ હોય છે. અન્યથા હોય તો તેની
સિદ્ધિ કરવી એ વ્યર્થ બની જાય છે. ૧૫.

અનિરાકૃતત્વં સફલયન્તિ—

પ્રત્યક્ષાદિવિરુદ્ધસ્ય સાધ્યત્વં મા પ્રસજ્યતામિત્યનિરાકૃતગ્રહણમ્ ॥૧૬॥

§૧. પ્રત્યક્ષાદિવિરુદ્ધસ્ય ધનજ્ઞયાદૌ શૈત્યાદેઃ ॥૧૬॥

સાધ્યના અનિરાકૃત વિશેષણની સફલતા—

પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી આધિત પદાર્થ સાધ્ય થઈ ન જાય, તે માટે ‘અનિ-
રાકૃત’ એ વિશેષણનું અહણ કરેલ છે. ૧૬.

§૧ અગ્નિ આદિમાં શૈત્ય આદિની સિદ્ધિ કરવી એ પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમા-
ણથી વિરુદ્ધ-આધિત છે. ૧૬

અભીષિતત્વં વ્યજ્ઞયન્તિ—

અનભિમતસ્યાસાધ્યત્વપ્રતિપત્તયેઽભીષિતપદોપાદાનમ્ ॥૧૭॥

§૧. અનભિમતસ્ય સાધયિતુમનિષ્ઠસ્ય ॥૧૭॥

સાધ્યના ‘અભીષિત’ પદની સાથેકતા—

જે પદાર્થ સાધવાને-સિદ્ધ કરવાને અનભિમત હોય તે પદાર્થ સાધ્ય
બનતો નથી એ જણાવવા માટે અભીષિત વિશેષણ અહણ કરેલ છે. ૧૭.

અનભિમત એટલે સાધવાને અનિષ્ટ. ૧૭.

સાધ્યત્વં સૂત્રત્રયેણ વિપયવિભાગેન સક્ષિરન્તે—

વ્યાપ્તિગ્રહણસમયાઽપેક્ષયા સાધ્યં ધર્મં ઇવાન્યથા તદનુપપત્તેઃ ॥૧૮॥

§૧ ધર્મો વહ્નિમત્વાદિઃ, તસ્યા વ્યાપ્તેરનુપપત્તેઃ ॥૧૮॥

વિપયનો વિભાગ કરી ત્રણ સૂત્ર દ્વારા સાધ્યનું નિયમન કરી બતાવે—

વ્યાપ્તિ અહણ કરવાના સમયે ધર્મ જ સાધ્ય હોય છે, અન્ય પ્રકારે
વ્યાપ્તિ ઘટી શકતી નથી. ૧૮.

§૧ ધર્મ એટલે વહ્નિમત્વાદિ, તદ્દનુપપત્તિ-એટલે વ્યાપ્તિની અનુપપત્તિ. ૧૮.

(૫૦) વ્યાપ્તિગ્રહણેતિ સૂત્રે ધર્મ એવેતિ ન તુ ધર્મી ॥૧૮॥

एतदेव भावयन्ति-

न हि यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र चित्रभानोरिव धरित्रीधरस्याप्यनुवृत्ति-
रस्ति ॥१९॥

व्यक्तमेतत् ॥१९॥

ઉપરોક્ત સૂત્રનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ—

જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિની જેમ પર્વતની પણ અનુવૃત્તિ નથી. ૧૯.

આ સૂત્રનો અર્થ સ્પષ્ટ જ છે. તે આ પ્રમાણે-જ્યાં જ્યાં ધૂમ છે ત્યાં ત્યાં પર્વત અગ્નિવાળો છે-આ પ્રમાણે વ્યાપ્તિ અનતી નથી. ૧૯.

આનુમાનિકપ્રતિપત્તિવસરાપેક્ષયા તુ પક્ષાડપરપર્યાયસ્તદ્વિશિષ્ટઃ
પ્રસિદ્ધો ધર્મી ॥૨૦॥

§૧. આનુમાનિકી પ્રતિપત્તિરનુમાનોદ્ભવા પ્રમિતિઃ, તદ્વિશિષ્ટો વ્યાપ્તિકાલાપેક્ષયા સાધ્યત્વાભિમતેન ધર્મેણ વિશિષ્ટઃ ॥૨૦॥

આનુમાનિક પ્રતિપત્તિ સમયે તો તેથી યુક્ત ધર્મી સાધ્ય છે. તેનું ખીજું નામ પક્ષ છે. ૨૦

§૧ આનુમાનિક પ્રતિપત્તિ એટલે અનુમાનજન્ય પ્રમિતિ. તેથી યુક્ત એટલે વ્યાપ્તિકાલની અપેક્ષાએ સાધ્ય તરીકે જે ધર્મ ઈષ્ટ હોય તેથી યુક્ત જે ધર્મી તે સાધ્ય છે. ૨૦.

પ્રસિદ્ધો ધર્મીયુક્તમ્ । અથ યતોડસ્ય પ્રસિદ્ધિસ્તદભિદધતિ-

ધર્મિણઃ પ્રસિદ્ધિઃ ક્વચિદ્વિકલ્પતઃ કુત્રચિત્પ્રમાણતઃ ક્વાપિ વિકલ્પ-
પ્રમાણાભ્યામ્ ॥૨૧॥

§૧. વિકલ્પોડવ્યવસાયમાત્રમ્ ॥૨૧॥

ધર્મી પ્રસિદ્ધ છે એમ કહેલ છે તો-ધર્મીની પ્રસિદ્ધિ શાથી થાય છે, તેનું નિરૂપણ—

ધર્મીની પ્રસિદ્ધિ ક્યાંઈક વિકલ્પથી, ક્યાંઈક પ્રમાણથી, તો ક્યાંઈક વળી વિકલ્પ અને પ્રમાણ બન્નેથી થાય છે. ૨૧.

§૧ માત્ર અધ્યવસાય તે વિકલ્પ છે. ૨૧.

अथात्र क्रमेणोदाहरन्ति-

यथा समस्ति समस्तवस्तुवेदी, क्षितिधरकन्धरेयं धूमध्वजवती,
ध्वनिः परिणतिमान् ॥२२॥

§ ૧. અગ્રાધોદાહરણે ધર્મિણો વિકલ્પેન સિદ્ધિઃ । ન હિ હેતુપ્રયોગાત્ પૂર્વ વિકલ્પં વિહાય વિશ્વવિત્ કુતોઽપિ પ્રાસિદ્ધ્યત્ । દ્વિતીયે પ્રમાણેન પ્રત્યક્ષાદિના, ક્ષિતિધર-
કન્ધરાયાસ્તદાનીં સંવેદનાત્ । તૃતીયે તૂમામ્યામ્ । ન હિ શ્રૂયમાણાદન્યેષાં દેશકાલ-
સ્વભાવ્યવહિતધ્વનીનાં ગ્રાહકં કિંચિત્ તદાનીં પ્રમાણં પ્રવર્તત્ इति વિકલ્પાદેવ તેષાં
સિદ્ધિઃ ।

ક્રમથી ઉદાહરણો—

સમસ્ત વસ્તુને જાણનાર (સર્વજ્ઞ) છે, પર્વતની ટોચ અગ્નિવાળી છે,
શબ્દ પરિણતિવાળો (અનિત્ય) છે. ૨૨

§ ૧ અહીં પહેલા ઉદાહરણમાં ધર્મીની સિદ્ધિ વિકલ્પથી છે કારણ કે
હેતુનો પ્રયોગ કર્યા પહેલાં વિકલ્પ વિના બીજા કોઈ પ્રમાણથી સર્વજ્ઞધર્મી
સિદ્ધ નથી. બીજું ઉદાહરણ પ્રમાણસિદ્ધધર્મીનું જાણવું. કારણ કે પર્વતની ટોચ-
રૂપ ધર્મી તે વખતે પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે. જ્યારે ત્રીજું ઉદાહરણ
તો વિકલ્પ અને પ્રમાણ બન્નેથી સિદ્ધ થયેલા ધર્મીનું જાણવું. વર્તમાન કાળે
સાંભળવામાં આવતા શબ્દ સિવાયના દેશ કાળ કે સ્વભાવથી વ્યવધાનવાળા
શબ્દોનું ગ્રાહક કોઈ પણ પ્રમાણ તે વખતે નથી તેથી તેવા શબ્દોની સિદ્ધિ
વિકલ્પથી જ છે. અર્થાત્ અહીં શબ્દથી ત્રણેકાણના અને સર્વ દેશના શબ્દો
અભિપ્રેત છે. તેથી શબ્દરૂપ ધર્મી અંશતઃ વિકલ્પથી અને અંશતઃ પ્રમાણથી
સિદ્ધ છે.

(૫૦) અગ્રાધોદાહરણે इत्यादि गणे, कुतोऽपीति प्रमाणात् । अन्येषामिति एतावता
શ્રૂયમાણો ધ્વનિઃ પ્રમાણસિદ્ધોઽન્યે વિકલ્પસિદ્ધાઃ ।

(ટિ.) તૃતીયે તૂમામ્યામિત્યાદિ ॥ તેષામિતિ ધ્વનીનામ્ ।

§ ૨ નનુ નાસ્તિ વિકલ્પસિદ્ધો ધર્મી, તન્માત્રેણ સિદ્ધેઃ કસ્યાપ્યસંભવાત્ ।

અન્યથાઽર્હપ્રથમિકયા પ્રમાણપર્યેષણપ્રયાસઃ પરીક્ષકાણામકક્ષીકરણીય एव भवेत् ।
પ્રમાણમૂલતાયાં પુનરેતસ્ય પ્રમાણસિદ્ધપ્રકારેણૈવ ગતાર્થત્વાદિતિ । સોઽયં સ્વયં વિક-
લ્પસિદ્ધં ધર્મિણમાચક્ષાણઃ પરોક્તં પ્રત્યાચક્ષાણશ્ચ નિયતમુત્સ્વપ્નાયતે । યદિ હિ વિકલ્પ-
સિદ્ધો ધર્મી નાસ્ત્યેવ, તદા 'નાસ્તિ વિકલ્પસિદ્ધો ધર્મી, તન્માત્રેણ સિદ્ધેઃ કસ્યાપ્ય-
સંભવાત્' इत्यत्र कथं तमेवावोचथाः ! परोपगमादयमस्त्येवेति चेत् ।

“यदि परोपगमः प्रमितिस्तदा कथमयं प्रतिषेधविधिर्भवेत् ।

अथ तथा न तदापि बतोच्यतां कथमयं प्रतिषेधविधिर्भवेत्” ॥ ૧॥

તસ્માત્ પ્રમાણાત્ પૃથગ્મૂતાદપિ વિરૂપાદસ્તિ કાચિત્તથાવિધા સિદ્ધિઃ યામના-
શ્રયતા તાર્કિકેણ ન ક્ષેમેણાસિતું શક્યત્ इति ॥ ૨૨ ॥

§ ૨ શબ્દ વિકલ્પ માત્રથી કોઈની પણ સિદ્ધિ થતી નથી. માટે વિકલ્પ
સિદ્ધ ધર્મી છે જ નહિ. જો કદાચ વિકલ્પથી પણ પદાર્થની સિદ્ધિ માનવામાં

સાધ્યસ્ય પ્રતિનિયતધર્મિસંવન્ધિતાપ્રસિદ્ધયે હેતોરૂપસંહારવચનવત્
પક્ષપ્રયોગોડ્યવશ્યમાશ્રયિતવ્યઃ ॥૨૪॥

§૧ યથા યત્ર ધૂમસ્તત્ર ધૂમધ્વજ इति हेतोः सामान्येनाधारप्रतिपत्तावपि
पर्वतादिविशिष्टधर्मिधर्मताधिगतये ‘ધૂમધ્વાત્ર’ इत्येवंरूपमुपसंहारवचनमवश्यमाश्रीयते
સૌગતૈઃ, તથા સાધ્યધર્મસ્ય નિયતધર્મિધર્મતાસિદ્ધયે પક્ષપ્રયોગોડ્યવશ્યમાશ્રયિતવ્ય
इति ॥૨૪॥

વ્યાપ્તિપૂર્વક પક્ષધર્મતાનો ઉપસંહાર, અથવા પક્ષધર્મતાના ઉપસંહાર.
પૂર્વક વ્યાપ્તિનો પ્રયોગ કરનાર બિહુ બૌદ્ધ પણ પક્ષપ્રયોગ સ્વીકારે તે માટેનું
કથન—

સાધ્ય નિયતધર્મી સાથે સંબંધ છે તે સિદ્ધ કરવા માટે હેતુના ઉપસંહાર
વચનની જેમ પક્ષનો પ્રયોગ પણ અવશ્ય કરવો જોઈએ ૨૪.

§૧ ન્યાં ધૂમ હોય ત્યાં અગ્નિ હોય એ વ્યાપ્તિના પ્રયોગથી સામાન્ય
રૂપે હેતુના આધારનું જ્ઞાન થઈ જાય છતાં ધૂમાણે પર્વતાદિ રૂપ વિશેષ ધર્મીનો
ધર્મ છે એ પ્રકારે પક્ષધર્મતાનું જ્ઞાન કરવા ‘અહીં ધૂમ છે,’ એ પ્રમાણે હેતુનું
ઉપસંહાર વચન જેમ બૌદ્ધોએ માનેલ છે, તેમ સાધ્યને પણ નિયતધર્મીનો ધર્મ
સિદ્ધ કરવાને તેઓએ પક્ષ પ્રયોગ પણ અવશ્ય સ્વીકારવો જોઈએ. સારાંશ કે
બૌદ્ધ પક્ષનો પ્રયોગ કરવાનું આવશ્યક માનતા નથી. એ માન્યતાનું નિરાકરણ
અહીં છે. જો પક્ષનો પ્રયોગ કરવામાં ન આવે તો સાધ્ય ક્યાં સિદ્ધ કરવાનું છે
એ જાણવામાં નહિ આવે, માટે સાધ્યધર્મનો નિયતધર્મી સાથે સંબંધ
જણાવવા માટે પક્ષનું કથન કરવું આવશ્યક છે. ૨૪.

(ટિ.) સંપ્રતીત્યાદિ । ઉપસંહારમિતિ યત્સત્તત્કણિકં સન્તત્ત્વ ભાવાઃ । તત્પૂર્વિકામિતિ
પક્ષધર્મતોપસંહારપૂર્વિકામ્-શબ્દઃ કૃતકો દશ્યતે યચ્ચ કૃતકં તદનિત્યમ્ ॥૨૪॥

અમુનેવાર્થ સોપાલભ્મં સમર્થયન્તે—

ત્રિવિધં સાધનમભિધાયૈવ તત્સમર્થનં ત્રિધાનઃ કઃ खलु न पक्ष-
प्रयोगमङ्गीकुरुते ॥૨૫॥

§૧ ત્રિવિધં कार्यस्वभावानुपलम्भमेदात् । तस्य साधनस्य समर्थनम्—असिद्ध-
तादिव्युदासेन स्वसाध्यसाधनसामर्थ्योपदर्शनम् । न हि असमर्थितो हेतुः साध्यसिद्धय-
ङ्गम्, अतिप्रसङ्गात् । ततः पक्षप्रयोगमनङ्गीकुर्वता तत्समर्थनरूपं हेतुमनभिधायैव
तत्समर्थनं विधेयम् ।

§૨ “हन्त हेतुरिह जल्प्यने न चेत्, अस्तु कुत्र स समर्थनाविधिः ।

तर्हि पक्ष इह जल्प्यते न चेत्, अस्तु कुत्र स समर्थनाविधिः ॥૧॥

પ્રાપ્યતે નનુ વિવાદતઃ સ્ફુટં પક્ષ એપ કિમતસ્તદાશ્ચયા ।

તર્હિ હેતુરપિ જલ્પ્યતે તતોડનુક પ્વ તદસૌ સમર્થતામ્ ॥૨॥

મન્દમતિપ્રતિપત્તિનિમિત્તં સૌમતે । હેતુમથામિદધીથાઃ ।

મન્દમતિપ્રતિપત્તિનિમિત્તં તર્હિ ન કિં પરિજલ્પસિ પક્ષમ્ ॥૩૧॥૨૫॥

પક્ષપ્રયોગની આવશ્યકતાનું ઉપાલંબ (ઠપકો) આપીને સમર્થન—

ત્રણ પ્રકારનાં હેતુનું કથન કરીને તેનું સમર્થન કરનાર એવો કોણ હશે કે જે પક્ષનો પ્રયોગ કરવાનો સ્વીકાર ન કરે ? ૨૫.

§૧. કાર્ય, સ્વભાવ અને અનુપલબ્ધિ એમ ત્રણ પ્રકારે હેતુ છે. તે હેતુનું સમર્થન—એટલે તેમાં અસિદ્ધતા આદિ દોષ દૂર કરીને પોતાના સાધ્યને સિદ્ધ કરવાનું સમર્થન દેખાડવું તે. કારણ કે સમર્થન વિનાનો હેતુ અતિપ્રસંગ દોષને કારણે સાધ્યસિદ્ધિનું કારણ થઈ શકતો નથી. એટલે કે પક્ષપ્રયોગ નહિ સ્વીકારનાર બૌદ્ધ હેતુના સમર્થનરૂપ અંગની પૂર્તિ પણ હેતુના કથન વિના જ કરવી જોઈએ, અર્થાત્ હેતુના પ્રયોગ વિના જ તેનું સમર્થન કરે !

§ ૨ શંકા—“ જો અહીં હેતુ ન કહેવાય તો સમર્થન વિધિ કયાં થાય ?

સમાધાન—એમ હોય તો—અનુમાનમાં પક્ષ ન કહેવાય તો સમર્થન વિધિ કયાં થશે ? એ તમે જ કહો.

શંકા—વિવાદથી આ પક્ષ છે એમ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે, તો પછી તેનું કથન કરવાની શી આવશ્યકતા છે ?

સમાધાન—જો એમ હોય તો એ જ રીતે હેતુ પણ વિવાદથી જ્ઞાત થઈ જશે માટે હેતુના કથન વિના જ તેનું સમર્થન કરવું જોઈએ.

શંકા—મંદબુદ્ધિવાલા પુરુષને માટે હેતુનું કથન કરવું જોઈએ.

સમાધાન—તો પછી મંદબુદ્ધિવાળા પુરુષને માટે પક્ષનું કથન કેમ કરતા નથી ?” ૨૫.

(૫૦) કાર્યસ્વભાવાનુપલમ્ભમેદાદિતિ યત્ર ધૂમસ્તત્ર વહ્નિઃ ઇતિ કાર્યહેતુઃ । યત્ સત્ તત્કષણિક ઇતિ સ્વભાવહેતુઃ । યદુપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તં સજોપલભ્યતે તન્નાસ્તિ ઇત્યનુપલબ્ધિહેતુઃ ।

હન્ત હેતુરિત્યાદિ પરઃ । સ ઇતિ અસિદ્ધતાદિવ્યુદાસરૂપઃ । તર્હિ પક્ષ ઇતિ દુરિઃ । સ સમર્થનાવિધિરિતિ હેતુરૂપઃ । પ્રાપ્યતે ઇતિ પરઃ । તર્હિ હેતુરિત્યાદિ દુરિઃ ॥૨૫॥

(ટિં) તતઃ પક્ષપ્રયોગેત્યાદિ । તત્સમર્થનેતિ પરવાદિના પક્ષરૂપે ઉદ્ઘાવિતે પક્ષસમર્થનલક્ષણમ્ । પક્ષસમર્થન—મદીયોડયં હેતુરસિદ્ધો ન ભવતીત્યભિધાને પક્ષઃ સમર્થ્યતે એવ, યતોડયમપિ પક્ષ એવ ॥ તત્સમર્થનમિતિ પક્ષસમર્થનમ્ ॥૨૫॥

અથ પ્રત્યક્ષસ્યાપિ પારાર્થ્ય સમર્થયન્તે—

પ્રત્યક્ષપરિચ્છિન્નાર્થાભિધાયિ વચનં પારાર્થ્ય પ્રત્યક્ષમ્, પરપ્રત્યક્ષ-
હેતુત્વાત્ ॥૨૬॥

§૧ યથાડનુમાનપ્રતીતોડયઃ પરસ્મૈ પ્રતિપાદમાનો વચનરૂપાપન્નઃ પારાર્થમનુ-
માનમુચ્યતે, તથા પ્રત્યક્ષપ્રતીતોડપિ તથૈવ પારાર્થ્ય પ્રત્યક્ષમિત્યુચ્યતામ્, પરપ્રત્યાયનસ્યો-
ભયત્રાપ્યવિશિષ્ટત્વાદિતિ ॥૨૬॥

પ્રત્યક્ષ પણ પરાર્થ છે—એવું સમર્થન—

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જાણેલ પદાર્થનું કથન કરનારું વચન પરાર્થ પ્રત્યક્ષ છે, કારણ કે તે પરના પ્રત્યક્ષમાં કારણ છે. ૨૬.

§ ૧. અનુમાનથી જાણેલ પદાર્થનો ખીબા પુરુષને યોધ કરાવવા માટે કરાતું કથન જેમ પરાર્થાનુમાન કહેવાય છે, તેમ પ્રત્યક્ષથી જાણેલ પદાર્થનો પર પુરુષને પ્રત્યક્ષ યોધ કરાવવા માટે કરાતા કથનને પરાર્થ પ્રત્યક્ષ કહેવું જોઈએ, કારણ પરને યોધ કરાવવો એ બંને સ્થળે સમાન જ છે. ૨૬.

(૫૦) તથૈવેતિ પરસ્મૈ પ્રતિપાદ્યમાનઃ ॥૨૬॥

एतदुल्लिखन्ति—

यथा पश्य पुरः स्फुरत्किरणमंगिलखण्डमण्डिताभरणभारिणीं जिनपति-
प्रतिमाम् ॥૨૭॥

§૧ વ્યક્તમદઃ । एवं स्मरणादेरपि यथासम्भवं पारार्थ्यं प्रतिपत्तव्यम् । तथा च वदन्ति—

“स्मरत्यदो दाशरथिर्भवन् भवानमुं वनान्ताद् वनिताऽपहारिणम् ।

पयोधिमावद्धचलज्जलाविलं विलङ्घ्य लङ्कां निकपा हनिष्यति ॥૧॥” [શિશુ ૧.૬૮.]

“परिभावय स एवाऽयं मुनिः पूर्वं नमस्कृतः” इत्यादि ॥૨७॥

પરાર્થ પ્રત્યક્ષનું ઉદાહરણ—

જેમ કે કિરણ પ્રસારતી મણિઓના કણો જડેલ આભૂષણોને ધારણ કરનારી આ સામેની જિનેથર ભગવંતની પ્રતિમા જો. ૨૭.

§ ૧ આનો અર્થ ૨૫૪ છે. એ જ રીતે યથાસંભવ પરાર્થ સ્મરણાદિ પણ જાણી લેવું જોઈએ. કહ્યું છે કે—“આપ રામ હતા ત્યારે બાંધેલ અને ચલાયમાન જલયુક્ત સમુદ્રને ઓળંગી આપે વનમાંથી સ્ત્રીનું અપહરણ કરનાર આને (રાવણને) લંકા પાસે હણ્યો તે યાદ છે ? ” આ પરાર્થ સ્મરણનું દૃષ્ટાન્ત છે.

‘જુઓ આ તે જ મુનિ છે, કે જેને આપણે પહલાં નમસ્કાર કર્યા હતા’, આ પરાર્થ પ્રત્યક્ષિતાનનું દૃષ્ટાન્ત છે. ૨૭.

प्रासङ्गिकमभिधाय पक्षहेतुवचनात्मकं परार्थमनुमानमिति प्रागुक्तं समर्थयन्ते—

पक्षहेतुवचनलक्षणमवयवद्वयमेव परप्रतिपत्तेरङ्गम्, न दृष्टान्तादि-
वचनम् ॥૨૮॥

§૧. આદિશબ્દેનોપનયનિગમનાદિગ્રહઃ । एवं च यद् व्याप्युपेतं पक्षधर्मतोपसंहार-
रूपं सौगतैः, पक्षहेतुदृष्टान्तस्वरूपं भाट्टप्राभाकरकापिलैः, पक्षहेतुदृष्टान्तोपनयनिगमन-
लक्षणं नैयायिकवैशेषिकाभ्यामनुमानमाम्नायि, तदपास्तम्, व्युत्पन्नमतीन् प्रति पक्ष-
हेतुवचसोरेवोपयोगात् ॥૨८॥

પ્રાસંગિકની ચર્ચા કરીને હવે પૂર્વે કહેલ પક્ષ અને હેતુના વચનરૂપ પર્યાયોપપત્તિનું સમર્થન કરે છે—

પક્ષ અને હેતુનો પ્રયોગ એમ બે જ અવયવો પરને બોધ કરાવવામાં કારણ છે, પરંતુ દૃષ્ટાન્ત આદિનો પ્રયોગ કારણ નથી. ૨૮.

§ ૧ સૂત્રમાં કહેલ 'આદિ' પદથી ઉપનય અને નિગમનાદિનું ગ્રહણ કરવું. આ પ્રમાણે કહેવાથી—બૌદ્ધ સંમત વ્યાપ્તિયુક્ત પક્ષધર્મતાના ઉપસંહાર રૂપ; ભાદ્ર, પ્રાભાકર (બન્ને મીમાંસક) તથા કાપિલ (સાંખ્ય)ને માન્ય પક્ષ, હેતુ અને દૃષ્ટાન્તરૂપ, તથા નૈયાયિક અને વૈશેષિકને સંમત-પક્ષ, હેતુ, દૃષ્ટાન્ત, ઉપનય અને નિગમનરૂપ અનુમાનનું નિરસન થયું જણાવું. કારણ કે—વ્યુત્પન્નમતિ પ્રમાતાને પક્ષ અને હેતુ વચનનો જ ઉપયોગ છે. ૨૮.

પક્ષપ્રયોગં પ્રતિષ્ઠાપ્ય હેતુપ્રયોગપ્રકારં દર્શયન્તિ—

हेतुप्रयोगस्तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिभ्यां द्विप्रकारः ॥૨૯॥

§ ૧. તથૈવ સાધ્યસંભવપ્રકારેણૈવોપપત્તિસ્તથોપપત્તિઃ । અન્યથા સાધ્યાભાવ-

પ્રકારેણાનુપપત્તિરેવાન્યથાનુપપત્તિઃ ॥૨૯॥

પક્ષપ્રયોગની પ્રતિષ્ઠા કરીને હેતુપ્રયોગના પ્રકારોનું કથન—

હેતુપ્રયોગ-૧ તથોપપત્તિ અને ૨ અન્યથાનુપપત્તિ-એમ બે પ્રકારે છે. ૨૮.

§ ૧ તથૈવ-એટલે કે-સાધ્યનો સંભવ(સત્તા) હોય તો જ હેતુની ઉપપત્તિ થાય તે તથોપપત્તિ છે. અન્યથા એટલે સાધ્યનો અભાવ હોય ત્યારે હેતુની અનુપપત્તિ જ હોય તે અન્યથાનુપપત્તિ છે. ૨૮.

અમૂ એવ સ્વરૂપતો નિરૂપયન્તિ—

सत्येव साध्ये हेतोरुपपत्तिस्तथोपपत्तिः, असति साध्ये हेतोरनुपप-
त्तिरेवान्यथानुपपत्तिः ॥૩૦॥

નિગદન્યાલ્યાનમ્ ॥૩૦॥

હેતુના એ બન્ને પ્રકારનું સ્વરૂપ—

સાધ્ય હોય તો જ હેતુનું હોવું તે તથોપપત્તિ છે, અને સાધ્ય ન હોય તો હેતુનું પણ ન જ હોવું તે અન્યથાનુપપત્તિ છે. ૩૦.

વ્યાખ્યા ૨૫૪ છે. ૩૦

પ્રયોગતોડપિ પ્રકટયન્તિ—

यथा कृतानुमानयं पाकप्रदेशः, सत्येव कृतानुमत्त्वे धूमवत्त्वस्योपपत्तेः,
असत्यनुपपत्तेर्वा ॥૩૧॥

જાતદપિ તથૈવ ॥૩૧॥

હેતુના બન્ને પ્રકારોના પ્રયોગનું પ્રદર્શન—

જેમ કે-આ પાકશાલા-સ્થાનું અગ્નિવાળું છે, કારણ કે-અગ્નિ હોય તો જ ધૂમ હોય છે, અથવા અગ્નિ ન હોય તો ધૂમ પણ હોતો નથી. ૩૧.

આ સૂત્રની વ્યાખ્યા પણ ૨૫૯ જ છે. ૩૧.

(૫૦) एतदपि तथैवेति निगदव्याख्यातमेव ॥૩૧॥

(ટિ.) एतदपि तथैवेति निगदव्याख्यातमेव ॥૩૧॥

અમુયોઃ પ્રયોગો નિયમયન્તિ—

अनयोरन्यतरप्रयोगेणैव साध्यप्रतिपत्तौ द्वितीयप्रयोगस्यैकत्रानु-
पयोगः ॥૩૨॥

§૧ અયમર્થઃ—પ્રયોગયુગ્મેઽપિ વાક્યવિન્યાસ एव विशिष्यते, नार्थः । स चान्यतरप्रयोगेणैव प्रकटीवभूवेति किमपरप्रयोगेण ? इति ॥૩૨॥

હેતુના આ બંને પ્રકારના પ્રયોગ વિષે નિયમન—

આ બેમાંથી કોઈ એકનો પ્રયોગ કરવાથી સાધ્યનું જ્ઞાન થતું હોવાથી એક જ સ્થળે બીજાનો પ્રયોગ વ્યર્થ છે. ૩૨.

§૧ હેતુના આ બંને પ્રકારના પ્રયોગમાં 'વાક્યરચના'ની જ વિશેષતા છે પરંતુ અર્થની નથી. અને તે અર્થ તો કોઈ પણ એક પ્રકારના પ્રયોગથી પ્રકટ થઈ જાય છે, તો પછી બીજા પ્રયોગની શી જરૂર છે ? ૩૨.

§૧ અથ યદુક્તં 'ન દષ્ટાન્તાદિવચનં પરપ્રતિપત્તેરજ્ઞમ્' (૩. ૨૮) इति । तत्र दृष्टान्तवचनं तावन्निराचिकीर्षवः—तद्वि किं परप्रतिपत्यर्थं परैरङ्गीक्रियते ?, किंवा हेतोरन्यथानुपपत्तिर्निर्णीतये ?, यद्वाऽविनाभावस्मृतये ?—इति विकल्पेषु प्रथमं विकल्पं तावद् दुपयन्ति—

न दृष्टान्तवचनं परप्रतिपत्तये प्रभवति, तस्यां पक्षहेतुवचनयोरेव व्यापारोपलब्धेः ॥૩૩॥

§૨ પ્રતિપન્નાઽવિસ્મૃતસંવન્ધસ્ય હિ પ્રમાતુરગ્નિમાનયં દેશો ધૂમવત્વાન્યથાનુપપ-
ત્તેરિત્યેતાવતૈવ ભવ્યેવ સાધ્યપ્રતીતિરિતિ ॥૩૩॥

§૧ 'દષ્ટાન્તાદિનો પ્રયોગ પરને બોધનું કારણ નથી' એમ કહેવામાં આવ્યું છે. તેમાંથી પ્રથમ દષ્ટાન્તવચનનું નિરાકરણ કરવાની ઇચ્છાથી સૂત્ર-
કાર, દષ્ટાન્ત વચનનો અંગીકાર પરપ્રતિપત્તિ (બીજાના જ્ઞાન) માટે છે, હેતુની અન્યથાનુપપત્તિના નિર્ણય માટે છે કે અવિનાશાવસંબંધ-વ્યાપ્તિ)ના સ્મરણ માટે છે ?—આ ત્રણ વિકલ્પમાંથી પહેલા વિકલ્પના ફળણનું કથન કરે છે—

દષ્ટાન્તવચન પરને બોધ કરાવવાને સમર્થ નથી, કારણ કે-બીજાના બોધમાં પક્ષ અને હેતુવચનનો જ વ્યાપાર જોવામાં આવે છે. ૩૩.

§૧ જેણે સંબંધને પ્રથમ બણ્યો હોય અને તેને ભૂલ્યો પણ ન હોય, એવા પ્રમાતાને તો 'આ પ્રદેશ અગ્નિવાળો છે, કારણ કે અગ્નિ ન હોત તો ધૂમ ન હોત' માત્ર આટલું કહેવાથી જ, અર્થાત્ પક્ષ અને હેતુવચનથી જ સાધ્યનું જ્ઞાન થઈ જાય છે. ૩૩.

(૫૦) प्रतिपन्नाविस्मृतसम्बन्धस्येति पूर्वज्ञाताऽविस्मृतसम्बन्धस्य ॥૩૩॥

(ટિ.) तद्वीति दृष्टान्तवचनम् ।

ન દૃષ્ટાન્તેત્યાદિ । તસ્યામિતિ પરપ્રતિપત્તૌ ॥૩૩॥

દ્વિતીયં વિકલ્પં પરાસ્યન્તિ—

ન ચ હેતોરન્યથાનુપપત્તિર્નિર્ણીતયે, યથોક્તતર્કપ્રમાણાદેવ તદુપપત્તેઃ॥૩૪॥

§૧ દૃષ્ટાન્તવચનં પ્રભવતીતિ યોગઃ ॥૩૪॥

બીજા વિકલ્પનું અંકન—

હેતુની અન્યથાનુપપત્તિનો નિષ્કૃંચ કરવામાં પણ નથી, કારણ કે—હેતુના અવિનાશાવના નિષ્કૃંચ તો પૂર્વોક્ત તર્ક પ્રમાણથી જ થાય છે. ૩૪.

§ ૧ સૂત્ર ૩૩ માંથી ‘દૃષ્ટાન્તવચન સમય’ આ અંશની અનુવૃત્તિ ‘નથી’ પહેલાં કરવી. ૩૪.

અત્રૈવોપપત્યન્તરમુપવર્ણયન્તિ—

નિયતૈકવિક્ષેપસ્વભાવે ચ દૃષ્ટાન્તે સાકલ્યેન વ્યાપ્તેરયોગતો વિપ્રતિ-
પત્તૌ તદન્તરાપેક્ષાયામનવસ્થિતેર્દુર્નિવારઃ સમવતારઃ ॥૩૫॥

§૧ પ્રતિનિયતવ્યકૌ હિ વ્યાપ્તિનિશ્ચયઃ કર્તુમશક્યઃ । તતો વ્યક્ત્યન્તરેષુ
વ્યાપ્ત્યર્થે પુનર્દૃષ્ટાન્તાન્તરં મૃગ્યમ્ । તસ્યાપિ વ્યક્તિરૂપત્વેનાપરદૃષ્ટાન્તાપેક્ષાયામનવસ્થા
સ્યાત્ ॥૩૫॥

આમાં જ બીજી યુક્તિનું પ્રદર્શન—

દૃષ્ટાન્ત નિયત એક સ્વભાવવાળું હોય છે, માટે તેમાં સંપૂર્ણ વ્યાપ્તિ ઘટી શકતી નથી. એટલે જ્યારે દૃષ્ટાન્તમાં વ્યાપ્તિ સંખ્યાથી વિવાદ ઉપસ્થિત થાય ત્યારે બીજું દૃષ્ટાન્ત શોધવું પડે અને તેથી અનવસ્થા દોષ અનિવાર્ય થઈ પડશે. ૩૫.

§ ૧ કોઈ એક નિયત વ્યક્તિમાં વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. તેથી—
બીજી વ્યક્તિમાં વ્યાપ્તિના નિશ્ચય માટે બીજું દૃષ્ટાન્ત શોધવું પડે, અને એ પણ એક વ્યક્તિવિશેષ હોવાથી તેમાં પણ વ્યાપ્તિના નિશ્ચય માટે નવું દૃષ્ટાન્ત શોધવું પડે. એ રીતે અનવસ્થા દોષ આવે છે. ૩૫.

(૫૦) નિયતૈકવિક્ષેપસ્વભાવે इति नियत एको विक्षेपः कृतस्त्यादिः । तदन्तरा-
पेक्षायामिति दृष्टान्तान्तरापेक्षायाम् । प्रतिनियतव्यस्ताचिति महानसादौ व्याप-
तिश्चयः कर्तुमशक्य इति । को भावः ? सामान्यमात्रव्यापिका हि सा ॥૩૫॥

તૃતીયવિકલ્પં પરાકુર્વન્તિ—

નાપ્યવિનાભાવસ્મૃતયે, પ્રતિપન્નપ્રતિવન્ધસ્ય વ્યુત્પન્નમતેઃ પક્ષહેતુપદ-
ર્ગનેનૈવ તત્પ્રસિદ્ધેઃ ॥૩૬॥

§૧ દૃષ્ટાન્તવચનં પ્રભવતીતિ યોગઃ ॥૩૬॥

અવિનાશાવતું સ્મરણ કરાવવામાં પણ નથી. કારણ કે-જે બુદ્ધિમાન પુરુષે પૂર્વે વ્યાપ્તિ જાણી છે, તેને માત્ર પક્ષ અને હેતુ જણાવવા માત્રથી જ અવિનાશાવતું સ્મરણ થઈ જાય છે. ૩૬.

સૂત્ર ૩૩ માંથી ‘દૃષ્ટાન્તવચન સમર્થ’ આ અંશની અનુવૃત્તિ કરવી. ૩૬.
અમુમેવાર્થ સમર્થયન્તે—

અન્તર્વ્યાપ્ત્યા હેતોઃ સાધ્યપ્રત્યાયને શક્તાવશકૌ ચ બહિર્વ્યાપ્તે-
રુદ્ભાવનં વ્યર્થમ્ ॥૩૭॥

§૧ અયમર્થ:—

“અન્તર્વ્યાપ્તિ: સાધ્યસંસિદ્ધિશક્તૌ બાહ્યવ્યાપ્તેર્વર્ણનં વન્ધ્યમેવ ।

અન્તર્વ્યાપ્તિ: સાધ્યસંસિદ્ધિશક્તૌ બાહ્યવ્યાપ્તેર્વર્ણનં વન્ધ્યમેવ ॥૧॥”

મત્પુત્રોડયં બહિર્વક્તિ, ઇવંરૂપસ્વરાન્યથાનુપપત્તેઃ, इत्यत्र बहिर्व्याप्यभावेऽपि गमकत्वस्य; स श्यामः, तत्पुत्रत्वात्, इतरत्तत्पुत्रवत्—इत्यत्र तु तद्भावेऽप्यगमकत्व-
स्योपलब्धेरिति ॥૩૭॥

એ જ બાબતનું સમર્થન—

હેતુ અન્તર્વ્યાપ્તિ દ્વારા સાધ્ય જણાવવાને સમર્થ હોય તો બહિર્વ્યાપ્તિનું કથન કરવું વ્યર્થ છે, અને અન્તર્વ્યાપ્તિદ્વારા હેતુ જો સાધ્યને જણાવવાને અસમર્થ હોય તો પણ બહિર્વ્યાપ્તિનું ઉદ્ઘાવન વ્યર્થ છે. ૩૭.

§ ૧ આ પ્રમાણે અર્થ છે—“અન્તર્વ્યાપ્તિ સાધ્યસિદ્ધિમાં સમર્થ હોય તો- બહિર્વ્યાપ્તિનું વર્ણન વ્યર્થ છે. અને અન્તર્વ્યાપ્તિ સાધ્યસિદ્ધિમાં અસમર્થ હોય તો પણ બહિર્વ્યાપ્તિનું વર્ણન વ્યર્થ છે. ”

‘આ મારો પુત્ર બહાર જાય છે, નહિતર આવો સ્વર હોય નહિ’—આ સ્થળે દૃષ્ટાન્ત નથી તો પણ હેતુની ગમકતા જણાય છે. અને ‘તે શ્યામ છે, તેનો (મિત્રાનો) પુત્ર હોવાથી, તેના બીજા પુત્રની જેમ.’ અહીં બહિર્વ્યાપ્તિ તો છે પણ અન્તર્વ્યાપ્તિ ન હોવાથી હેતુની ગમકતા જણાતી નથી. ૩૭.

अथैतयोः स्वरूपमाहुः—

પક્ષીકૃત્ત એવ વિષયે સાધનસ્ય સાધ્યેન વ્યાપ્તિરન્તર્વ્યાપ્તિઃ, અન્યત્ર તુ
બહિર્વ્યાપ્તિઃ ॥૩૮॥

यथाऽनेकान्तात्मकं वस्तु, सत्त्वस्य तथैवोपपत्तेरिति, अग्निमानयं
देशः धूमवत्त्वात्, य एवं स एवम्, यथा पाकस्थानमिति च ॥૩९॥

અન્તર્વ્યાપ્તિ અને બહિર્વ્યાપ્તિનું સ્વરૂપ—

પક્ષ તરીકે સ્વીકારેલ પદાર્થમાં જ સાધ્ય સાથે સાધનની વ્યાપ્તિ હોય તો તે અન્તર્વ્યાપ્તિ છે, અન્યત્ર હોય તો તે બહિર્વ્યાપ્તિ છે. ૩૮.

જેમ કે-વસ્તુ અનેકાન્ત સ્વરૂપ છે. કારણ કે તેનું સ્વરૂપ અનેકાન્ત હોય તો જ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રદેશ અગ્નિવાણો છે, જેમ કે-પાકસ્થાન રસોડું. ૩૯.

(૫૦) પક્ષીરૂત પવ વિપયે રૂતિ અનેકાન્તાત્મકવસ્તુલક્ષણે । અન્યથ ત્વિતિ અન્યત્રાપિ દૃષ્ટાન્તાદૌ ॥૩૮॥

અગ્નિમાનયમિતિ બહિર્વ્યાપ્તિઃ ॥૩૯॥

ઉપનય-નિગમનયોરપિ પરપ્રતિપત્તૌ સામર્થ્યં કદર્થયન્તે—

નોપનયનિગમનયોરપિ પરપ્રતિપત્તૌ સામર્થ્યં પક્ષહેતુમયોગાદેવ તસ્યાઃ

સદ્ભાવાત્ ॥૪૦॥

§૧ ન કેવલં દૃષ્ટાન્તસ્યેત્યપેરર્થઃ ॥૪૦॥

ઉપનય અને નિગમન પણ પરપ્રતિપત્તિમાં સમર્થ નથી—

પરને પ્રતિપત્તિમાં ઉપનય અને નિગમનનું પણ સામર્થ્ય નથી. કારણ કે- પક્ષ અને હેતુવચનના ઉપયોગથી જ પરને યોધ થાય છે. ૪૦.

§ ૧. માત્ર દૃષ્ટાન્તનું જ સામર્થ્ય નથી એમ નહિ પણ ઉપનય અને નિગમનનું પણ સામર્થ્ય નથી એ જણાવવાને સૂત્રમાં ‘પણ’ શબ્દનું શ્રદ્ધા છે. ૪૦.

પ્રતિપત્તિઃ—

સમર્થનમેવ પરં પરપ્રતિપત્ત્યદ્ગમાસ્તાં તદન્તરેણ દૃષ્ટાન્તાદિપ્રયોગેઽપિ

તદસંભવાત્ ॥૪૧॥

§૧ પ્રયુગ્યાપિ હિ દૃષ્ટાન્તાદિકમ્, સમર્થનં હેતોરવર્થ્ય વક્તવ્યમ્, હિતરથા સામ્યસિદ્ધચસંભવાદિતિ તદેવાભિધીયતામ્, કિં દૃષ્ટાન્તાદિવચનૈન ? રૂતિ ॥૪૧॥

એ જ બાબતને સ્પષ્ટ કરે છે—

સમર્થનને જ પરપ્રતિપત્તિનું પરમ કારણ માનવું જોઈએ. કારણ કે-દૃષ્ટાન્ત આદિનો પ્રયોગ કરવા છતાં પણ જો સમર્થન ન હોય તો પરને યોધ થતો નથી ૪૧.

§ ૧. દૃષ્ટાન્તાદિકનો પ્રયોગ કરીને પણ હેતુનું સમર્થન તો અવશ્ય કરવું જોઈએ. અન્યથા સાધ્યની સિદ્ધિ થઈ શકશે નહિ. માટે હેતુનું સમર્થન કરે. પરંતુ દૃષ્ટાન્તાદિ પ્રયોગની શી આવશ્યકતા છે ? ૪૧.

વ્યુપન્નાનાગ્રિત્ય પરાર્થાનુમાનમભિધાય મન્દમર્તીનુરિદ્ય તત્ પ્રપચયન્તિ—

મન્દમર્તીસ્તુ વ્યુત્પાદયિતું દૃષ્ટાન્તોપનયનિગમનાન્યપિ પ્રયોગ્યાનિ ॥૪૨॥

§૧ અપિશબ્દાત્ પક્ષહેતૂ, પક્ષાદિશુદ્ધયથ પચ પ્રાણાઃ । તત્ ઉત્પદ્યં દશા-યયં પરાર્થાનુમાનમિત્યુક્તં ભવતિ । મત્યમં તુ નવાવયવાદારભ્ય યાવત્ દ્વચયયમ્ ।

જપન્ત્યં પુનઃ સાધનમાત્રોપન્યાસસ્વરૂપમ્ । પ્રતિપાવાનાં મન્દવ્યુપન્નાનિવ્યુપન્નં માત્ । તદુક્તમ્—

“અન્યથાઽનુપપત્યેકલક્ષણં હિત્તમિપ્યતે ।

પ્રયોગપરિણાટી તુ પ્રતિપાવાનુસારતઃ ॥૧॥” રૂતિ ॥૪૨॥

અવિનાભાવતું સ્મરણ કરાવવામાં પણ નથી. કારણ કે-જે બુદ્ધિમાન પુરુષે પૂર્વે વ્યાપ્તિ જાણી છે, તેને માત્ર પક્ષ અને હેતુ જણાવવા માત્રથી જ અવિનાભાવતું સ્મરણ થઈ જાય છે, ૩૬.

સૂત્ર ૩૩ માંથી ‘દૃષ્ટાન્તવચન સમર્થ’ આ આંશની અનુવૃત્તિ કરવી. ૩૬.
અમુમેવાર્થ સમર્થયન્તે—

અન્તર્વ્યાપ્ત્યા હેતોઃ સાધ્યપ્રત્યાયને શક્તાવશકૌ ચ વહિર્વ્યાપ્તે-
રુદ્ભાવનં વ્યર્થમ્ ॥૩૭॥

§ ૧ અયમર્થ:—

“અન્તર્વ્યાપ્તે: સાધ્યસંસિદ્ધિશકૌ વાહ્યવ્યાપ્તેર્વર્ણનં વન્ધ્યમેવ ।

અન્તર્વ્યાપ્તે: સાધ્યસંસિદ્ધચશકૌ વાહ્યવ્યાપ્તેર્વર્ણનં વન્ધ્યમેવ ॥૧॥”

મત્પુત્રોડયં બહિર્વક્તિ, એવંરૂપસ્વરાન્યથાનુપપત્તે; , इत्यत्र बहिर्व्याप्यभावेऽपि गमकत्वस्य; स श्याम; , तत्पुत्रत्वात्, इतरतत्पुत्रवत्—इत्यत्र तु तद्भावेऽप्यगमकत्व-
स्योपलब्धेरिति ॥૩૭॥

એ જ બાબતનું સમર્થન—

હેતુ અન્તર્વ્યાપ્તિ દ્વારા સાધ્ય જણાવવાને સમર્થ હોય તો બહિર્વ્યાપ્તિનું કથન કરવું વ્યર્થ છે, અને અન્તર્વ્યાપ્તિદ્વારા હેતુને સાધ્યને જણાવવાને અસમર્થ હોય તો પણ બહિર્વ્યાપ્તિનું ઉદ્ઘાવન વ્યર્થ છે, ૩૭.

§ ૧ આ પ્રમાણે અર્થ છે—“અન્તર્વ્યાપ્તિ સાધ્યસિદ્ધિમાં સમર્થ હોય તો- બહિર્વ્યાપ્તિનું વર્ણન વ્યર્થ છે. અને અન્તર્વ્યાપ્તિ સાધ્યસિદ્ધિમાં અસમર્થ હોય તો પણ બહિર્વ્યાપ્તિનું વર્ણન વ્યર્થ છે. ”

‘આ મારેા પુત્ર બહાર બોલે છે, નહિતર આવેા સ્વર હોય નહિ’—આ સ્થળે દૃષ્ટાન્ત નથી તો પણ હેતુની ગમકતા જણાય . છે. અને ‘તે શ્યામ છે, તેના (મિત્રાનેા) પુત્ર હોવાથી, તેના બીજા પુત્રની જેમ.’ અહીં બહિર્વ્યાપ્તિ તો છે પણ અન્તર્વ્યાપ્તિ ન હોવાથી હેતુની ગમકતા જણાતી નથી. ૩૭.

अथैतयोः स्वरूपमाहुः—

पक्षीकृत एव विषये साधनस्य साध्येन व्याप्तिरन्तर्व्याप्तिः, अन्यत्र तु
वहिव्याप्तिः ॥૩૮॥

यथाऽनेकान्तात्मकं वस्तु, सत्त्वस्य तथैवोपपत्तेरिति, अग्निमानयं
देशः धूमवत्त्वात्, य एवं स एवम्, यथा पाकस्थानमिति च ॥૩९॥

અન્તર્વ્યાપ્તિ અને બહિર્વ્યાપ્તિનું સ્વરૂપ—

પક્ષ તરીકે સ્વીકારેલ પદાર્થમાં જ સાધ્ય સાથે સાધનની વ્યાપ્તિ હોય તો તે અન્તર્વ્યાપ્તિ છે, અન્યત્ર હોય તો તે બહિર્વ્યાપ્તિ છે. ૩૮.

જેમ કે-વસ્તુ અનેકાન્ત સ્વરૂપ છે. કારણ કે તેનું સર્વ અનેકાન્ત હોય તો જ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રદેશ અગ્નિવાળો છે, જેમ કે-પાકસ્થાન રસોડું. ૩૯.
(૫૦) પક્ષીકૃત એવ વિષયે इति અનેકાન્તાત્મકવસ્તુલક્ષણે । अन्यत्र त्विति अन्यत्रापि दृष्टान्तादौ ॥૩૯॥

अग्निमानयमिति वहिर्व्याप्तिः ॥૩૯॥

ઉપનય-નિગમનયોરપિ પરપ્રતિપત્તૌ સામર્થ્યં કદર્થયન્તે—

નોપનયનિગમનયોરપિ પરપ્રતિપત્તૌ સામર્થ્યં પક્ષહેતુપ્રયોગાદેવ તસ્યાઃ

સદ્ભાવાત્ ॥૪૦॥

§૧ ન કેવલં દૃષ્ટાન્તસ્યેત્યપેરર્થઃ ॥૪૦॥

ઉપનય અને નિગમન પણ પરપ્રબોધમાં સમર્થ નથી—

‘પરને પ્રબોધમાં ઉપનય અને નિગમનનું’ પણ સામર્થ્ય નથી. કારણ કે- પક્ષ અને હેતુવચનના ઉપયોગથી જ પરને બોધ થાય છે. ૪૦.

§ ૧. માત્ર દૃષ્ટાન્તનું જ સામર્થ્ય નથી એમ નહિ પણ ઉપનય અને નિગમનનું પણ સામર્થ્ય નથી એ જણાવવાને સૂત્રમાં ‘પણ’ શબ્દનું શ્રદ્ધા છે. ૪૦.

एतदेवाहुः—

समर्थनमेव परं परप्रतिपत्त्यङ्गमास्तां तदन्तरेण दृष्टान्तादिप्रयोगेऽपि

तदसंभवात् ॥૪૧॥

§૧ પ્રયુજ્યાપિ हि दृष्टान्तादिकम्, समर्थनं हेतोरवश्यं वक्तव्यम्, इतरथा साध्यसिद्धचसंभवादिति तदेवाभिधीयताम्, किं दृष्टान्तादिवचनेन ? इति ॥૪૧॥

એ જ બાબતને સ્પષ્ટ કરે છે—

સમર્થનને જ પરપ્રતિપત્તિનું પરમ કારણ માનવું જોઈએ. કારણ કે-દૃષ્ટાન્ત આદિનો પ્રયોગ કરવા છતાં પણ જો સમર્થન ન હોય તો પરને બોધ થતો નથી. ૪૧.

§ ૧. દૃષ્ટાન્તાદિકનો પ્રયોગ કરીને પણ હેતુનું સમર્થન તો અવશ્ય કરવું જોઈએ. અન્યથા સાધ્યની સિદ્ધિ ઘટી શકશે નહિ. માટે હેતુનું સમર્થન કરે પરંતુ દૃષ્ટાન્તાદિ પ્રયોગની શી આવશ્યકતા છે ? ૪૧.

व्युत्पन्नानाश्रित्य परार्थानुमानमभिधाय मन्दमतीनुद्दिश्य तत् प्रपञ्चयन्ति—

मन्दमतीस्तु व्युत्पादयितुं दृष्टान्तोપનયનિગમनान्यપિ પ્રયોજ્યાનિ ॥૪૨॥

§૧ અપિશબ્દાત્ પક્ષહેતૂ, પક્ષાદિશુદ્ધયશ્ચ પञ्च ગ્રાહ્યાઃ । તત્ ઉત્કૃષ્ટં દશા-વયવં પરાર્થાનુમાનમિત્યુક્તં ભવતિ । મધ્યમં તુ નવાવયવાદારભ્ય યાવત્ દ્વચવયવમ્ ।

जधन्यं पुनः साधनमात्रोपन्यासस्वरूपम् । प्रतिपाद्यानां मन्दव्युत्पन्नातिव्युत्पन्नत्वात् ।

तदुक्तम्—

“अन्यथाऽनुपपत्त्येकलक्षणं लिङ्गमिष्यते ।

प्रयोगपरिपाटी तु प्रतिपाद्यानुसारतः ॥१॥” इति ॥૪૨॥

વ્યુત્પન્નબુદ્ધિની અપેક્ષાએ પરાથાનુમાન કહ્યું. હવે મંદમતિની અપેક્ષાએ પરાથાનુમાનનો વિસ્તાર કરે છે—

મન્દબુદ્ધિવાળાને બોધ કરાવવાને દૃષ્ટાન્ત, ઉપનય અને નિગમનનો પણ પ્રયોગ કરેલો જોઈએ. ૪૨.

§ ૧ સૂત્રગત 'પણ' શબ્દથી પણ, હેતુ અને પક્ષાદિની પાંચ શુદ્ધિનું ગ્રહણ કરવું. અર્થાત્ દૃષ્ટાન્તાદિ ઉપરાંત તેનું પણ કથન કરવું જોઈએ એટલે કે ઉત્કૃષ્ટ પરાથાનુમાન દશ અવયવોના પ્રયોગવાળું થાય છે, મધ્યમ પરાથાનુમાન નવ અવયવથી લઈને બે અવયવ સુધી થાય છે, અને જમ્બૂય પરાથાનુમાન માત્ર ત્રણ અવયવથી એક અવયવવાળું જ હોય છે. આવો ભેદ થવાનું કારણ પ્રતિ-
ધ-શિષ્ય-શ્રોતા વિષયમાં કોઈ મંદબુદ્ધિ હોય છે, તો કોઈ અતિવ્યુત્પન્ન હોય છે, એ છે. માટે પરાથાનુમાનમાં કોઈ એક પ્રકાર નથી. કહ્યું છે કે “અન્યથાનુ-
ત્તરૂપ એક લક્ષણવાળો જ હેતુ ઇષ્ટ છે. પરંતુ પ્રયોગપરિપાટી તો પ્રતિ-
ધ-શિષ્યાદિ શ્રોતા પુરુષને અનુસરીને જ થાય છે.” ૪૨.

(૫૦) સાધનમાત્રોપન્યાસસ્વરૂપમિતિ ધૂમોઽથ દસ્યતે इत्याकारः । प्रतिपाद्याना-
ं शिष्याणाम् ॥૪૨॥

અથ દૃષ્ટાન્તં પ્રકટયન્તિ—

પ્રતિબંધપ્રતિવત્તેરાસ્પદં દૃષ્ટાન્તઃ ॥૪૩॥

§ ૧ પ્રતિબંધો વ્યાપ્તિરવિનાભાવઃ । તત્સમરણસ્થાનં મહાનસાદિદૃષ્ટાન્તો
∴ ॥૪૩॥

દૃષ્ટાન્તનું વિવરણ—

પ્રતિબંધના જ્ઞાનનું સ્થાન દૃષ્ટાન્ત છે. ૪૩.

§ ૧ પ્રતિબંધ એટલે વ્યાપ્તિ કે અવિનાભાવ. તેના સ્મરણનું જ સ્થાન તે
લક્ષણાદિ દૃષ્ટાન્ત છે. ૪૩.

ભેદતોઽમૂત્ દર્શયન્તિ—

સ દ્વેધા-સાધર્મ્યતો વૈધર્મ્યતશ્ચ ॥૪૪॥

§ ૧ સમાનો ધર્મો યસ્યાઽસૌ સધર્મા । વિસદૃશો ધર્મો યસ્યાઽસૌ વિધર્મા,
તોર્માન. સાધર્મ્યં વૈધર્મ્યં ચ, તતઃ ॥૪૪॥

દૃષ્ટાન્તના ભેદો—

તેના બે ભેદ છે—સાધર્મ્યથી અને વૈધર્મ્યથી. ૪૪.

§ ૧ સમાન ધર્મવાળો સધર્મા અને વિસદૃશ-અસમાન ધર્મવાળો વિધર્મા
તે થાય છે. તેનો ભાવ-એટલે તેવા હોવું તે-સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્ય છે. તે કારણે
દૃષ્ટાન્ત બે પ્રકારે છે. ૪૪.

(૫૦) તત્ત્વ इति साधर्म्यं वैधर्म्यं चाधित्य दृष्टान्तो द्वेधा भवति ॥૪૪॥

આદ્યં પ્રકારમાહુઃ—

યત્ર સાધનધર્મસત્તાવામવશ્યં સાધ્યધર્મસત્તા પ્રકાશ્યતે, સ સાધર્મ્ય-
દૃષ્ટાન્તઃ ॥૪૫॥

યથા યત્ર યત્ર ધૂમસ્તત્ર તત્ર વહ્નિર્યથા મહાનસઃ ॥૪૬॥

દૃષ્ટાન્તનો પ્રથમ પ્રકાર—

જ્યાં સાધનધર્મ(હેતુ) હોવાથી અવશ્ય સાધ્ય ધર્મની સત્તા બતાવવામાં આવે તે સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત છે. ૪૫.

જેમકે—જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય છે, જેમકે—રસોડું. ૪૬

દ્વિતીયમેવં દર્શયન્તિ—

યત્ર તુ સાધ્યાભાવે સાધનસ્યાવશ્યમભાવઃ પ્રદર્શ્યતે, સ વૈધર્મ્ય-
દૃષ્ટાન્તઃ ॥૪૭॥

યથાઽન્યભાવે ન ભવત્યેવ ધૂમઃ, યથા જલાશયે ॥૪૮॥

દૃષ્ટાન્તનો બીજો લેહ—

જ્યાં સાધ્યના અભાવથી અવશ્ય સાધનનો અભાવ દેખાડાય તે વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત છે. ૪૭.

જેમકે—અગ્નિ નહિ હોવાથી ધૂમ પણ છે જ નહિ, જેમકે—જલાશયમાં. ૪૮.

ઉપનયં વર્ણયન્તિ—

હેતોઃ સાધ્યધર્મિણ્યુપસંહરણમુપનયઃ ॥૪૯॥

યથા ધૂમઃત્ર પ્રદેશે ॥૫૦॥

ઉપનયનું વર્ણન —

સાધ્યધર્મી(પક્ષ)માં હેતુનો ઉપસંહાર કરવો—(અર્થાત્ પક્ષમાં હેતુનું પુનઃ કથન કરવું) તે ઉપનય કહેવાય છે. ૪૯.

જેમકે—આ પ્રદેશમાં ધૂમ છે. ૫૦

નિગમનં લક્ષયન્તિ—

સાધ્યધર્મસ્ય પુનર્નિગમનમ્ ॥૫૧॥

§૧ સાધ્યધર્મિણ્યુપસંહરણમિતિ યોગઃ ॥૫૧॥

યથા તસ્માદગ્નિરત્ર ॥૫૨॥

નિગમનનું લક્ષણ અને ઉદાહરણ—

પણ સાધ્યધર્મનો, તે નિગમન કહેવાય છે. ૫૧.

આ સૂત્રમાં ઉપરના સૂત્ર ૪૯ માંથી ‘સાધ્યધર્મી’માં ઉપસંહાર’ એ અંશનો સંબંધ કરી લેવો. ૫૧

જેમકે—માટે અહીં અગ્નિ છે. ૫૨.

વ્યુત્પન્નબુદ્ધિની અપેક્ષાએ પરાર્થાનુમાન કહ્યું. હવે મંદમતિની અપેક્ષાએ પરાર્થાનુમાનનો વિસ્તાર કરે છે—

મન્દબુદ્ધિવાળાને બોધ કરાવવાને દૃષ્ટાન્ત, ઉપનય અને નિગમનનો પણ પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ૪૨.

§ ૧ સૂત્રગત 'પણ' શબ્દથી પક્ષ, હેતુ અને પક્ષાદિની પાંચ શુદ્ધિતું ગ્રહણ કરવું. અર્થાત્ દૃષ્ટાન્તાદિ ઉપરાંત તેનું પણ કથન કરવું જોઈએ એટલે કે ઉત્કૃષ્ટ પરાર્થાનુમાન દશ અવયવોના પ્રયોગવાળું થાય છે, મધ્યમ પરાર્થાનુમાન નવ અવયવથી લઈને બે અવયવ સુધી થાય છે, અને જન્ય પરાર્થાનુમાન માત્ર હેતુના કથનરૂપ એક અવયવવાળું જ હોય છે. આવો ભેદ થવાનું કારણ પ્રતિ-પાદ્ય-શિષ્ય-શ્રોતા વિગેરેમાં કોઈ મંદબુદ્ધિ હોય છે, તો કોઈ અતિવ્યુત્પન્ન હોય છે, એ છે. માટે પરાર્થાનુમાનમાં કોઈ એક પ્રકાર નથી. કહ્યું છે કે "અન્યથાનુ-પપત્તિરૂપ એક લક્ષણવાળો જ હેતુ ઇષ્ટ છે. પરંતુ પ્રયોગપરિપાટી તો પ્રતિ-પાદ્ય-શિષ્યાદિ શ્રોતા પુરુષને અનુસરીને જ થાય છે." ૪૨.

(૫૦) સાધનમાત્રોપન્યાસસ્વરૂપમિતિ ધૂમોઽન્ન દશ્યતે इत्याकारः । प्रतिपाद्याना-मिति शिष्याणाम् ॥૪૨॥

અથ દૃષ્ટાન્તં પ્રકટયન્તિ—

प्रतिबन्धप्रतिपत्तेरास्पदं दृष्टान्तः ॥૪૩॥

§૧ પ્રતિબન્ધો વ્યાપ્તિરવિનાભાવઃ । तत्स्मरणस्थानं महानसादिदृष्टान्तो ज्ञेयः ॥૪૩॥

દૃષ્ટાન્તનું વિવરણ—

प्रतिबन्धना ज्ञानतुं स्थानं दृष्टान्तं છે. ૪૩.

§ ૧ પ્રતિબંધ એટલે વ્યાપ્તિ કે અવિનાભાવ. તેના સ્મરણનું જે સ્થાન તે પાકશાલાદિ દૃષ્ટાન્ત છે. ૪૩.

भेदतोऽमून् दर्शयन्ति—

स द्वेधा—साधर्म्यतो वैधर्म्यतश्च ॥૪૪॥

§૧ સમાનો ધર્મો યત્યાડસૌ સધર્મા । विसदृशो धर्मो यस्याऽसौ विधर्मा, तयोर्मात्रः साधर्म्यं वैधर्म्यं च, ततः ॥૪૪॥

દૃષ્ટાન્તના ભેદો—

તેના બે ભેદ છે—સાધર્મ્યથી અને વૈધર્મ્યથી. ૪૪.

§ ૧ સમાન ધર્મવાળો સધર્મો અને વિસદૃશ-અસમાન ધર્મવાળો વિધર્મો કહેવાય છે. તેના ભાવ-એટલે તેવા હોય તે-સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્ય છે. તે કારણે દૃષ્ટાન્ત બે પ્રકારે છે. ૪૪.

(૫૦) तत इति साधर्म्यं वैधर्म्यं चाश्रित्य दृष्टान्तो द्वेधा भवति ॥૪૪॥

આર્થ પ્રકારમાહુઃ—

યત્ર સાધનધર્મસત્તાવામવશ્યં સાધ્યધર્મસત્તા પ્રકાશ્યતે, સ સાધર્મ્ય-
દૃષ્ટાન્તઃ ॥૪૫॥

યથા યત્ર યત્ર ધૂમસ્તત્ર તત્ર વહ્નિર્યથા મહાનસઃ ॥૪૬॥

દૃષ્ટાન્તનો પ્રથમ પ્રકાર—

જ્યાં સાધનધર્મ(હેતુ) હોવાથી અવશ્ય સાધ્ય ધર્મની સત્તા બતાવવામાં આવે તે સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત છે. ૪૫.

જેમકે—જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય છે, જેમકે—૨સોડુ. ૪૬

દ્વિતીયમેતદં દર્શયન્તિ—

યત્ર તુ સાધ્યાભાવે સાધનસ્વાવશ્યમભાવઃ પ્રદર્શ્યતે, સ વૈધર્મ્ય-
દૃષ્ટાન્તઃ ॥૪૭॥

યથાઽગ્ન્યભાવે ન ભવત્યેવ ધૂમઃ, યથા જલાશયે ॥૪૮॥

દૃષ્ટાન્તનો બીજો ભેદ—

જ્યાં સાધ્યના અભાવથી અવશ્ય સાધનનો અભાવ દેખાડાય તે વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત છે. ૪૭.

જેમકે—અગ્નિ નહિ હોવાથી ધૂમ પણ છે જ નહિ, જેમકે—જલાશયમાં. ૪૮.

ઉપનયં વર્ણયન્તિ—

હેતોઃ સાધ્યધર્મિણ્યુપસંહરણમુપનયઃ ॥૪૯॥

યથા ધૂમશ્ચાત્ર પ્રદેશે ॥૫૦॥

ઉપનયનું વર્ણન —

સાધ્યધર્મી(પક્ષ)માં હેતુનો ઉપસંહાર કરવો—(અર્થાત્ પક્ષમાં હેતુનું પુનઃ કથન કરવું) તે ઉપનય કહેવાય છે. ૪૯.

જેમકે—આ પ્રદેશમાં ધૂમ છે. ૫૦

નિગમનં લક્ષયન્તિ—

સાધ્યધર્મસ્ય પુનર્નિગમનમ્ ॥૫૧॥

§૧ સાધ્યધર્મિણ્યુપસંહરણમિતિ યોગઃ ॥૫૨॥

યથા તસ્માદગ્નિરત્ર ॥૫૨॥

નિગમનનું લક્ષણ અને ઉદાહરણ—

પણ સાધ્યધર્મનો, તે નિગમન કહેવાય છે. ૫૧.

આ સૂત્રમાં ઉપરના સૂત્ર ૪૯ માંથી 'સાધ્યધર્મી'માં ઉપસંહાર' એ અંશનો સંબંધ કરી લેવો. ૫૧

જેમકે—માટે અહીં અગ્નિ છે. ૫૨.

પક્ષવચનાદીનાં પૂર્વાચાર્યપ્રવર્તિતાં સંજ્ઞાં કથયન્તિ—

एते पक्षप्रयोगादयः पञ्चाप्यवयवसंज्ञया कीर्त्तयन्ते ॥५३॥

§૧ અપિશબ્દાત્ તચ્છુદ્ધોનામપ્યવયવસંજ્ઞા વિજ્ઞેયા ॥૫૩॥

પક્ષવચનાદિની પૂર્વાચાર્યોએ કહેલ સંજ્ઞાનું કથન--

એ પક્ષપ્રયોગાદિ પાંચ પણ 'અવયવ' નામથી ઓળખાય છે. ૫૩.

સૂત્રગત 'પણ' શબ્દથી પક્ષાદિની પાંચ શુદ્ધિની પણ અવયવ સંજ્ઞા જાણવી. ૫૩.

प्रागुक्तमेव हेतुं प्रकारतो दर्शयन्ति—

उक्तलक्षणो हेतुर्द्विप्रकारः—उपलब्ध्यनुपलब्धिभ्यां भिद्यमानत्वात्॥५४॥

પૂર્વે કહેલ હેતુના લેહ—

પૂર્વે કહેલ હેતુના બે પ્રકાર છે—ઉપલબ્ધિરૂપ, અને અનુપલબ્ધિરૂપ. ૫૪.

अर्थतयोः साध्यमाहुः—

उपलब्धिर्विधिनिषेधयोः सिद्धिनिवन्धनम्, अनुपलब्धिश्च ॥५५॥

યથા ચૈત્તદેવં તથા વક્યતે ॥૫૫॥

બન્ને પ્રકારના હેતુના સાધ્યનું કથન—

ઉપલબ્ધિ હેતુથી વિધિ અને નિષેધ બન્ને સિદ્ધ થાય છે, અને અનુપલબ્ધિ હેતુથી પણ. ૫૫.

આ કેવી રીતે છે તે વિષે કહેવાશે. ૫૫.

विधिमभिदधति—

विधिः सदंशः ॥५६॥

§૧ સદસદંશાત્મનો વસ્તુનો યોડ્યં સદંશો ભાવરૂપઃ, સ વિધિસ્તિથિમિધીયતે ॥૫૬॥

વિધિનું લક્ષણ—

સત્ અંશ વિધિ છે. ૫૬.

§ ૧ સત્ અને અસત્ ઉભય સ્વરૂપ પદાર્થનો ભાવરૂપ બે સત્ અંશ છે, તે વિધિ કહેવાય છે. ૫૬.

प्रतिषेधं प्रकटयन्ति—

प्रतिषेधोऽसदंशः ॥५७॥

§૧ તાદૃશસ્યૈવ વસ્તુનો યોડ્યમસદંશોઽભાવસ્વભાવઃ, સ પ્રતિષેધ હિતી ગીયતે ॥૫૭॥

પ્રતિષેધનું લક્ષણ—

અસત્ અંશ પ્રતિષેધ છે. ૫૭.

§ ૧ સત્ અને અસત્ ઉભય સ્વરૂપ પદાર્થનો અભાવરૂપ બે અસત્ અંશ છે તે પ્રતિષેધ કહેવાય છે. ૫૭.

(૫૦) તાદૃશસ્યૈવેતિ સદસદંશાત્મનઃ ॥૫૭॥

અસ્યૈવ પ્રકારાનાહુઃ—

સ ચતુર્દ્વા પ્રાગભાવઃ પ્રધ્વંસાભાવ ઇતરેતરાભાવોઽત્યન્તાભાવશ્ચ ॥૫૮॥

§૧ પ્રાક્ પૂર્વં વસ્તુત્પત્તેરભાવઃ, પ્રધ્વંસશ્ચાસાવભાવશ્ચ, ઇતરસ્યેતરંસ્મિન્નભાવઃ, અત્યન્તં સર્વદાઽભાવઃ । વિધિપ્રકારાસ્તુ પ્રાક્તૈર્નોચિરે । અતઃ સૂત્રકૃદ્ધિરપિ નાભિ-
દધિરે ॥૫૮॥

પ્રતિષેધના પ્રકારે—

તે આર પ્રકારે છે— ૧ પ્રાગભાવ, ૨ પ્રધ્વંસાભાવ, ૩ ઇતરેતરાભાવ, ૪ અત્યન્તાભાવ. ૫૮.

§૧ વસ્તુની ઉત્પત્તિની પૂર્વે જે અભાવ તે પ્રાગભાવ છે. પ્રધ્વંસ (નાશ) રૂપ અભાવ તે પ્રધ્વંસાભાવ છે. ઇતરનો ઇતરમાં અભાવ એટલે કે એક વસ્તુનો બીજા વસ્તુમાં અભાવ તે ઇતરેતરાભાવ છે અને અત્યન્ત એટલે સર્વદા અભાવ તે અત્યન્તાભાવ છે. પૂર્વાચાર્યોએ વિધિના ભેદ કહ્યો નથી, માટે સૂત્રકારે પણ કહ્યો નથી. ૫૮.

તત્ર પ્રાગભાવમાવિર્ભાવયન્તિ—

યન્નિવૃત્તાવેવ કાર્યસ્ય સમુત્પત્તિઃ સોઽસ્ય પ્રાગભાવઃ ॥૫૯॥

§૧ યસ્ય પદાર્થસ્ય નિવૃત્તાવેવ સત્યામ્, ન પુનરનિવૃત્તાવપિ; અતિવ્યાપ્તિ-
પ્રસક્તેઃ; અન્ધકારસ્યાપિ નિવૃત્તૌ કચિજ્ઞાનોત્પત્તિર્દર્શનાદન્ધકારસ્યાપિ જ્ઞાનપ્રાગભાવ-
ત્વપ્રસક્તાત્ । ન ચૈવમપિ રૂપજ્ઞાનં તન્નિવૃત્તાવેવોત્પદત્ત્વમિતિ તત્પ્રતિ તસ્ય તત્ત્વપ્રસક્તિ-
રિતિ વાચ્યમ્, અતીન્દ્રિયદર્શિણિ નક્ષ્ણચરાદૌ ચ તદ્ભાવેઽપિ તદ્ભાવાત્ । સ ઇતિ પદાર્થઃ,
અસ્યેતિ કાર્યસ્ય ॥૫૯॥

પ્રાગભાવતું લક્ષણ—

જે પદાર્થની નિવૃત્તિ-નાશ થવાથી જ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય તે તેનો પ્રાગભાવ છે. ૫૯.

અહીં સૂત્રમાં “જે પદાર્થની નિવૃત્તિ થવાથી જ” એમ કહી એ જણાવ્યું છે, કે—જે પ્રાગભાવ હોય તેની નિવૃત્તિ કાર્યેઉત્પત્તિ માટે આવશ્યક છે. એટલે કે તે નિવૃત્તિ ન હોય તો કાર્ય ઉત્પન્ન ન જ થાય. આ પ્રકારે તેની નિવૃત્તિને આવશ્યક ન માનવામાં આવે તો જે પ્રાગભાવ ન હોય તે પણ પ્રાગભાવ થઈ જશે, અને તેથી અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવશે. એમ કે—અંધકારની નિવૃત્તિ થયે કવચિત રૂપજ્ઞાન થાય છે, માટે તે પણ રૂપજ્ઞાનનો પ્રાગભાવ થઈ જાય. પરંતુ રૂપજ્ઞાન અંધકારની નિવૃત્તિથી જ થાય છે એમ નથી. અંધકાર હોય છતાં પણ અતીન્દ્રિય દર્શિઓને તથા નક્તચરોને રૂપજ્ઞાન થાય છે. માટે અંધકારને પ્રાગભાવ કહેવાય નહિ, કારણ કે—તેની રૂપજ્ઞાન માટે નિવૃત્તિ આવશ્યક નથી. સૂત્રમાં ‘તે’ એટલે પદાર્થ અને ‘તેનો’ એટલે ‘કાર્યનો’ સમજવું. ૫૯.

(૫૦) તત્પ્રતીતિ જ્ઞાનં પ્રતિ । તસ્યેતિ અન્યકારસ્ય । તત્ત્વપ્રસક્તિરિતિ પ્રાગભાવ-
ત્વપ્રસન્નઃ । વાચ્યમિતિ ન ચૈવમપિ વાચ્યમિતિ યોગઃ । નક્તચ્ચરાદાવિતિ ઉલ્લક્ષમાર્જારાદૌ ।
તદ્ભાવેડપીતિ અન્યકારભાવેડપિ । તદ્ભાવાદિતિ રૂપજ્ઞાનભાવાત્ ॥૫૯॥

(ટિ૦) યસ્ય પદાર્થસ્ય નિવૃત્તાવિત્યાદિ । ક્વચ્ચિદિતિ નિશાચરાદૌ ॥
તન્નિવૃત્તાવિતિ અન્યકારનિવૃત્તાવેવ । ન હ્યન્યકારપૂરપરિપ્લાવિતાપવરકઠૂળકે રૂપિષ્ઠાદિજ્ઞાનં
કસ્યાપ્યુન્મજ્જેત ॥ તત્પ્રતીતિ રૂપિજ્ઞાનં પ્રતિ । તસ્યેતિ અન્યકારસ્ય । તત્ત્વપ્રસક્તિરિતિ
પ્રાગભાવત્વપ્રસંગઃ । તદ્ભાવેડપીતિ અન્યકારસદ્ભાવેડપિ । તદ્ભાવાદિતિ જ્ઞાનસંભવાત્ ॥૫૯॥

અત્રોદાહરન્તિ—

યથા મૃત્પિંડનિવૃત્તાવેવ સમુત્પદ્યમાનસ્ય ઘટસ્ય મૃત્પિંડઃ ॥૬૦॥

પ્રાગભાવનું ઉદાહરણ—

જેમકે-માટીના પિંડની નિવૃત્તિ થવાથી જ ઉત્પન્ન થનાર ઘડાનો, માટીનો
પિંડ એ પ્રાગભાવ છે. ૬૦.

પ્રધ્વંસાભાવં પ્રાહુઃ—

યદુત્પત્તૌ કાર્યસ્યાવશ્યં વિપત્તિઃ સોડસ્ય પ્રધ્વંસાભાવઃ ॥૬૧॥

§૧ યસ્ય પદાર્થસ્યોત્પત્તૌ સત્યાં પ્રાગુત્પન્નકાર્યસ્યાવશ્યં નિયમેન, અન્યથાતિ-
પ્રસન્નાદ વિપત્તિવિંષટનમ્, સોડસ્ય કાર્યસ્ય પ્રધ્વંસાડમાવોડમિધીયતે ॥૬૧॥

ઉદાહરન્તિ—

યથા કપાલકદમ્બકોત્પત્તૌ નિયમતો વિપદ્યમાનસ્ય કલશસ્ય કપાલ-
કદમ્બકમ્ ॥૬૨॥

પ્રધ્વંસાભાવનું લક્ષણ—

જેની ઉત્પત્તિથી કાર્યનો અવશ્ય નાશ થઈ જાય તે તેનો પ્રધ્વંસાભાવ છે. ૬૧.

§૧ જે પદાર્થની ઉત્પત્તિ થવાથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલ કાર્યનો અવશ્ય
નાશ થાય, તે પદાર્થ તે કાર્યનો પ્રધ્વંસાભાવ કહેવાય છે. કાર્યની વિપત્તિ—
(નાશ) અવશ્ય માનવી જોઈએ. અન્યથા અતિપ્રસંગ છે અર્થાત્ કાર્યની અવશ્ય
વિપત્તિ ન સ્વીકારવામાં આવે તો-અધિકારની ઉત્પત્તિ થવાથી રૂપજ્ઞાનનો કવ-
ચિત્ નાશ થાય છે, તો અધિકાર પણ રૂપજ્ઞાનનો પ્રધ્વંસાભાવ થઈ જાય. આમ
અતિવ્યાપ્તિ થાય. પણ સર્વદા એમ નથી બનતું કે-અધિકાર થવાથી રૂપજ્ઞાનનો
નાશ જ થાય. માટે સૂત્રમાં કહ્યું છે કે-કાર્યની વિપત્તિ આવશ્યક છે. સૂત્રગત
'તે' એટલે પદાર્થ અને 'તેનો' એટલે કાર્યનો, એમ અર્થ સમજવો. ૬૧.

પ્રધ્વંસાભાવનું ઉદાહરણ—

જેમકે-કપાલસમૂહ-(ઠીકરાં-ટુકડા) ઉત્પન્ન થવાથી અવશ્ય નાશ પામનાર
ઘડનો કપાલસમૂહ (ઠીકરાં) એ પ્રધ્વંસાભાવ છે. ૬૨.

इतरेतराभावं वर्णयन्ति—

स्वरूपान्तरात् स्वरूपव्यावृत्तिरितरेतराभावः ॥૬૩॥

§૧ સ્વભાવાન્તરાન્ન પુનઃ સ્વસ્વરૂપાદેવ, તસ્યામાત્મપ્રસક્તેઃ, સ્વરૂપવ્યાવૃત્તિઃ સ્વસ્વભાવવ્યવચ્છેદ इतरेतराभावोऽन्यापोहनामा निगद्यते ॥૬૩॥

ઉદાહરણમાહુઃ—

यथा स्तम्भस्वभावात् कुम्भस्वभावव्यावृत्तिः ॥૬૪॥

ઇતરેતરાભાવનું લક્ષણ—

કોઈ એક સ્વરૂપનો બીજાના સ્વરૂપથી ભેદ તે ઇતરેતરાભાવ છે. ૬૩.

§૧ અહીં ભેદ બીજાના સ્વભાવથી સમજવાનો છે, પરંતુ સ્વસ્વરૂપથી નહિ. જો સ્વસ્વરૂપથી પણ ભેદ હોય તો પોતાનો જ અભાવ થઈ જાય. સ્વરૂપવ્યાવૃત્તિ એટલે અન્યથી સ્વસ્વભાવનો વ્યવચ્છેદ તે ઇતરેતરાભાવ કહેવાય છે. ‘અન્યા-પોહ’ એ તેની બીજી સંજ્ઞા છે. ૬૩.

ઇતરેતરાભાવનું ઉદાહરણ—

જેમકે-સ્તમ્ભસ્વરૂપથી કુમ્ભસ્વરૂપની જે વ્યાવૃત્તિ-ભેદ છે, તે ઇતરેતરા-ભાવ છે. ૬૪.

अत्यन्ताभावमुपदिशन्ति—

कालत्रयाऽपेक्षिणी हि तादात्म्यपरिणामनिवृत्तिरत्यन्ताभावः ॥૬૫॥

§૧ અતીતાઽનાગતવર્તમાનરૂપકાલત્રયેઽપિ યાઽસૌ તાદાત્મ્યપરિણામનિવૃત્તિરે-કત્વપરિણતિવ્યાવૃત્તિઃ, સોઽત્યન્તાભાવોઽમિધીયતે ॥૬૫॥

નિર્દર્શયન્તિ—

यथा चेतनाऽचेतनयोः ॥૬૬॥

§૧ ન સ્વલુ ચેતનમાત્મતત્ત્વમચેતનપુદ્ગલાત્મકતામચકલત્, કલયતિ, કલયિમ્યતિ વા, તત્ચૈતન્યવિરોધાત્ । નાપ્યચેતનં પુદ્ગલતત્ત્વં ચેતનસ્વરૂપતામ્, અચેતનત્વ-વિરોધાત્ ॥૬૬॥

અત્યન્તાભાવનું લક્ષણ—

ત્રણે કાલમાં જે તાદાત્મ્ય—તદ્રૂપપરિણામની નિવૃત્તિ છે, તે અત્યન્તાભાવ છે. ૬૫.

§૧ અતીત, અનાગત અને વર્તમાન રૂપ ત્રણે કાલમાં જે તાદાત્મ્ય પરિ-ણામ—એકત્વ પરિણામની વ્યાવૃત્તિ (અર્થાત એક સ્વરૂપે ન થવું) તે અત્યન્તા-ભાવ કહેવાય છે. ૬૫.

અત્યન્તાભાવનું ઉદાહરણ—

જેમકે-ચેતન અને અચેતનમાં અત્યન્તાભાવ છે. ૬૬.

§૧ આત્મતત્ત્વરૂપ ચેતન કદી પણ અચેતન—પુદ્ગલરૂપે થયું નથી, ધતું નથી અને થશે પણ નહિ, કારણ કે-ચેતનમાં રહેલ ચૈતન્ય સ્વભાવનો અચેતન સાથે વિરોધ છે. તે જ રીતે અચેતનત્વનો ચૈતન્ય સાથે વિરોધ હોવાથી અચેતન-પુદ્ગલત્ત્વ પણ ચેતનસ્વરૂપને પામ્યું નથી, પામતું નથી અને પામશે પણ નહિ. ૬૬.

અથોપલબ્ધિ પ્રકારતો દર્શયન્તિ—

ઉપલબ્ધેરપિ દ્વૈવિધ્યમવિરુદ્ધોપલબ્ધિર્વિરુદ્ધોપલબ્ધિશ્ચ ॥૬૭॥

§૧ ન કેવલમુપલબ્ધ્યનુપલબ્ધિભ્યાં મિથમાનત્વેન હેતોર્દ્વૈવિધ્યમિત્યપેરર્થઃ ।
અવિરુદ્ધો વિરુદ્ધશ્ચાત્ર સાધ્યેન સાર્દ્ધં દ્રષ્ટવ્યઃ । તતસ્તસ્યોપલબ્ધિરિતિ ॥૬૭॥

ઉપલબ્ધિના લેહો—

ઉપલબ્ધિહેતુ પશુ એ પ્રકારે છે—અવિરુદ્ધોપલબ્ધિ અને વિરુદ્ધોપલબ્ધિ ૬૭.

§૧ માત્ર ઉપલબ્ધિ અને અનુપલબ્ધિ રૂપ લેદશી, હેતુના એ લેદ નથી.
પરંતુ ઉપલબ્ધિના પશુ એ લેદ છે, એ સૂત્રમાં કહેલ 'પશુ' શબ્દનો અર્થ છે.
અહીં હેતુનો અવિરોધ કે વિરોધ સાધ્ય સાથે જાણવો. તેવા હેતુની ઉપલબ્ધિ
તે-અવિરુદ્ધોપલબ્ધિ અને વિરુદ્ધોપલબ્ધિ કહેવાય છે. ૬૭

આઘાયા મેદાનાહુઃ—

તત્રાવિરુદ્ધોપલબ્ધિર્વિધિસિદ્ધૌ પોઠા ॥૬૮॥

પહેલી અવિરુદ્ધોપલબ્ધિના લેહો—

તે બન્નેમાંથી અવિરુદ્ધોપલબ્ધિ વિધિરૂપ સાધ્યની સિદ્ધિમાં છ પ્રકારે
છ ૬૮.

(ટિ૦) વિધિસિદ્ધાવિત્યાદિ ॥૬૮॥

તાનેવ વ્યાખ્યાન્તિ—

સાધ્યેનાવિરુદ્ધાનાં વ્યાપ્યકાર્યકારણપૂર્વચરોત્તરચરસહચરાણામુપ-
લબ્ધિઃ ॥૬૯॥

§૧ તતો વ્યાપ્યાઽવિરુદ્ધોપલબ્ધિઃ, કાર્યાઽવિરુદ્ધોપલબ્ધિઃ, કારણાઽવિરુદ્ધોપ-
લબ્ધિઃ, પૂર્વચરાવિરુદ્ધોપલબ્ધિઃ, ઉત્તરચરાવિરુદ્ધોપલબ્ધિઃ, સહચરાવિરુદ્ધોપલબ્ધિરિતિ
પદ પ્રકારા ભવન્તિ । અત્ર હિ સાધ્યં શબ્દસ્ય પરિણામિત્વાદિ, તસ્યાઽવિરુદ્ધં વ્યાપ્યાદિ
પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વાદિ વક્ષ્યમાણં તદુપલબ્ધિરિતિ ॥૬૯॥

વિધિસાધક અવિરુદ્ધોપલબ્ધિના છ લેહોનું વર્ણન—

સાધ્યની સાથે અવિરુદ્ધ એવા વ્યાપ્ય, કાર્ય, કારણ, પૂર્વચર, ઉત્તરચર
અને સહચરરૂપ હેતુઓની ઉપલબ્ધિ છે. ૬૯.

§૧. તેથી ૧ વ્યાપ્યાવિરુદ્ધોપલબ્ધિ, ૨ કાર્યોવિરુદ્ધોપલબ્ધિ, ૩ કારણા-
વિરુદ્ધોપલબ્ધિ, ૪ પૂર્વચરાવિરુદ્ધોપલબ્ધિ, ૫ ઉત્તરચરાવિરુદ્ધોપલબ્ધિ અને
૬ સહચરાવિરુદ્ધોપલબ્ધિ—આ પ્રમાણે અવિરુદ્ધોપલબ્ધિ હેતુના છ પ્રકાર
થાય છે.

અહીં 'શબ્દનું' પરિણામિત્વ સાધ્ય છે. તેથી અવિરુદ્ધ પ્રયત્નાનન્ત-
રીયકત્વાદિ રૂપ વ્યાપ્યાદિ હેતુઓની ઉપલબ્ધિ સમજવી. એ બધા વિષે આગળ
કહેવામાં આવશે. ૬૯

§ ૧ અત્ર મિશ્રુર્માપતે-વિધિસિદ્ધૌ સ્વભાવકાર્યે એવ સાધને સાધીયસી, ન કારણમ્ । તત્યાવશ્યંતયા કાર્યોત્પાદકત્વાભાવાત્ , પ્રતિવદ્ધાવસ્થસ્ય સુર્મુરાવસ્થસ્ય ચાધૂમસ્યાપિ ધૂમધ્વજસ્ય દર્શનાત્ । અપ્રતિવદ્ધસામર્થ્યમ્, ઉપસામગ્રીકં ચ તદ્ ગમક-મિતિ ચેત્ । એવમેતત્, કિન્તુ નૈતાદશમર્વાગ્દશાઽવસાતું શક્યમિતિ । તન્નિરાકર્તું કીર્તયન્તિ-

તમસ્વિન્યામાસ્વાધમાનાદામ્રાદિફલરસાદેકસામગ્ર્યનુમિત્યા રૂપાદ્યનુમિ-
તિમભિમન્યમાનૈરભિમતમેવ કિમપિ કારણં હેતુતયા યત્ર શક્તેર-
પ્રતિસ્વલનમપરકારણસાકલ્યં ચ ॥ ૭૦ ॥

§ ૨ તમસ્વિન્યામિતિ રૂપાપ્રત્યક્ષત્વસૂચનાય । શક્તેરપ્રતિસ્વલનં સામર્થ્યસ્યાઽપ્રતિ-
બન્ધઃ । અપરકારણસાકલ્યં શેષનિઃશેષસહકારિસમ્પર્કઃ । રજન્યાં રસ્યમાનાત્કિલ-
રસાત્ તગ્જનકસામગ્ર્યનુમાનમ્, તત્તોઽપિ રૂપાનુમાનં ભવતિ ।

§ ૩ પ્રાક્તનો હિ રૂપક્ષણઃ સજાતીયરૂપાન્તરક્ષણરૂક્ષણં કાર્યં કુર્વન્નેવ વિજાતીયં
રસલક્ષણં કાર્યં કરોતીતિ પ્રાક્તનરૂપક્ષણાત્સજાતીયોત્પાદ્યરૂપક્ષણાન્તર્રાનુમાનં મન્ય-
માનૈઃ સૌગતૈરનુમતમેવ કિન્ચિત્કારણં હેતુઃ, યસ્મિન્ સામર્થ્યાઽપ્રતિબન્ધઃ, કારણાન્તર-
સાકલ્યં ચ નિશ્ચેતું શક્યતે ।

§ ૧. અહીં બૌદ્ધ ભિક્ષુનું કહેવું છે કે વિધિરૂપ સાધ્યની સિદ્ધિમાં સ્વ-
ભાવ હેતુ અને કાર્ય હેતુ એ બે જ ઉત્તમ હેતુઓ છે પરંતુ કારણ હેતુ નથી.
કારણ કે કારણ અવશ્ય કાર્યોત્પાદક હોતું નથી. જેમકે-ઢાંકેલો અને અંગારા
રૂપ અગ્નિ ધૂમ વિનાનો પણ અનુભવાય છે. એ કે જેના સામર્થ્યનો પ્રતિબંધ
ન થયો હોય અને જે ઉપ સામગ્રીવાળું કારણ હોય તે કાર્યનું યોગ્યક હોય
છે પરંતુ અર્વાગ્દષ્ટિ(બાહ્યદષ્ટિ-અર્થચક્ષુ)વાળો પુરુષ એવા કારણનો નિશ્ચય
કરી શકતો નથી. માટે કારણને હેતુ માની શકાય નહિ બૌદ્ધની એ માન્યતાનું
નિરાકરણ આચાર્ય આ પ્રમાણે કરે છે—

અંધારી રાતે આસ્વાદ્યમાન—ચૂસવામાં આવતી કેરી આદિના રસથી તે
રસને ઉત્પન્ન કરનાર કારણસમગ્રીનું અનુમાન. અને તે સામગ્રીથી રૂપાદિ(કાર્ય)-
નું અનુમાન માનનારે કોઈ પણ પ્રકારના કારણને હેતુરૂપે સ્વીકારેલ જ છે,
જો તે કારણની શક્તિનું અસ્ખલન હોય અને બીજાં સહકારી કારણોની પૂર્ણતા
હોય. ૭૦.

§ ૨ સૂચમાં ‘અંધારી રાતે’ એમ કહ્યું તે રૂપનું પ્રત્યક્ષ નથી એમ સૂચવ-
વાને છે. શક્તિનું અસ્ખલન એટલે સામર્થ્યનો અપ્રતિબંધ, એટલે શક્તિમાં
રુકાવટ ન હોય. બીજાં સહકારી કારણોની પૂર્ણતા એટલે શેષ સમગ્ર કારણોની
ઉપસ્થિતિ. અંધારી રાતે ચાખવામાં આવતા રસથી તે રસ એ કાર્ય હોઈતે
તે તેના પૂર્વના રસ, રૂપ, ગન્ધ અને સ્પર્શની સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થયો છે એવું

અનુમાન કરાય છે ત્યાર પછી તે રસોત્પાદક સામગ્રીથી જેમ રસ ઉત્પન્ન થયે। તેમ તેથી જ રૂપ પણ ઉત્પન્ન થયું છે—એવું અનુમાન થાય છે.

§૩ તો આ રીતે-પૂર્વકાલીન રૂપ ક્ષણ, સ્વભાવી રૂપાન્તર ક્ષણરૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરતી વખતે જ, વિજ્ઞાતીય રસ રૂપ કાર્યને પણ ઉત્પન્ન કરતું હોવાથી જે રસનું પ્રત્યક્ષ હોય તો—તેની ઉત્પાદક સામગ્રીમાં રહેલ પૂર્વકાલીન રૂપક્ષણથી સ્વભાવી કાર્યરૂપ બીજા રૂપક્ષણનું અનુમાન માનનાર બૌદ્ધોએ કોઈ પણ એક કારણને હેતુતરીકે માનેલ જ છે, કે-જે કારણના સામર્થ્ય-શક્તિનો નાશ ન થયે। હોય અને જેનાં અન્ય સમસ્ત સહકારી કારણોની ઉપસ્થિતિનો પણ નિશ્ચય થઈ શકતા હોય.

(૫૦) રજન્યાં રસ્યમાનાત્ કિલ રસાત્તજ્જનકસામગ્યનુમાનમિતિ અત્રાસ્તિ તથાવિધરસજનિકા સામગ્રી તથાવિધરસાન્યથાનુપપત્તેઃ । તતોડપીતિ તજ્જનકસામગ્યનુમાનાત્ રૂપાનુમાનમિતિ—અસ્યત્ર તથાદિધં રૂપમ્, આસ્વાદ્યમાનરસેન રૂપસ્યૈકસામગ્રીકત્વાત્ ।

રસલક્ષણમિતિ સહકારિત્વેન । કારણાન્તરસાકલ્યમિતિ સહકારિકારણાન્તર-સામગ્યમ્ ।

(ટિ.) તસ્યેતિ કારણસ્ય । પ્રતિવજ્ઞેતિ મન્ત્રાદ્યવશ્યસ્ય । તદિતિ કારણમ્ । અર્વાગૃદ્ધેતિ સામાન્યેન ભવાદ્ધેન । અવસાતુમિતિ જ્ઞાતુમ્ ।

રસ્યમાનાદિતિ આસ્વાદ્યમાનાત્ । તજ્જનકેતિ રસોત્પાદકસામગ્યનુમાનમ્ । તતોડપીતિ રસોત્પાદકસામગ્યનુમાનતઃ ।

યસ્મિન્નિતિ હેતૌ ।

§૪ અથ નૈતત્ કારણાત્ કાર્યાનુમાનમ્, કિન્તુ સ્વભાવાનુમાનમદઃ । ઈદ્-શરૂપાન્તરોત્પાદકસમર્થમિદં રૂપમ્, ઈદ્દશરસજનકત્વાદિત્યેવં તત્સ્વભાવભૂતસ્યૈવ તજ્જનન-સામર્થ્યસ્યાનુમાનાદિતિ ચેત્ । નન્વેતદપિ પ્રતિબંધાભાવ-કારણાન્તરસાકલ્યનિર્ણયમન્ત-રેણ નોપપદત એવ । તન્નિશ્ચયે તુ યદિ કારણાદેવ તસ્માત્ કાર્યમનુમાસ્યતે, તદા કિં નામ દુશ્ચરિતં ચેતસ્વી વિચારયેત્ ? । ણ્વમ્—અસ્યત્ર ઘટ્ટાયા, છત્રાદિત્યાદીગ્યવ્યભિ-ચારનિશ્ચયાદનુમાનાન્યેવેત્યુક્તં ભવતિ ॥૭૦॥

§૪ બૌદ્ધ । આ અનુમાન કારણથી કાર્યાનુમાન રૂપ નથી પરંતુ સ્વભાવાનુમાન છે. જેમ કે—આ રૂપ આવા બીજા રૂપને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે, કારણ કે તે આ પ્રકારે રસોત્પાદનમાં સમર્થ છે. અર્થાત્ એ પ્રમાણે રૂપથી રૂપનું અનુમાન નહિ પણ રૂપના અન્ય રૂપને ઉત્પન્ન કરવાના સામર્થ્યનું અનુમાન થાય છે. અને સામર્થ્ય એ તો રૂપનો સ્વભાવ છે. તેથી તે સ્વભાવાનુમાન કહેવાય.

જૈન : રૂપના એ સ્વભાવનું અનુમાન પણ પ્રતિબંધાભાવનો અને સમસ્ત સહકારી કારણોનો નિશ્ચય એ બે વિના થઈ શકતું જ નથી, એટલે પ્રતિબંધા ભાવનો અને સમસ્ત સહકારી કારણોનો નિશ્ચય થઈ ગયો હોય ત્યારે કારણ હેતુથી કાર્યનું અનુમાન કરાય તેમાં બુદ્ધિમાન એવા તમોને શું અધટિત થયાનું જણાય છે ?

એ રીતે-અહીં છાયા છે, કારણ કે છત્ર છે વગેરે પ્રયોગો પણ અનુમાન જ છે. કારણ કે - તેમાં અવ્યભિચારનો નિશ્ચય છે, માટે કારણરૂપ હેતુથી કાર્ય-રૂપ અનુમાન થાય છે, એ સિદ્ધ થયું.

સારાંશ છે કે બૌદ્ધ ઉપલબ્ધિ હેતુના સ્વભાવ અને કાર્ય એ બે ભેદ જ માને છે. પરંતુ કારણાદિ ભેદો માનતા નથી સ્વમતની સિદ્ધિ માટે તેઓ કહે છે કે—કાર્યનો કારણ સાથે અવિનાભાવ છે પણ કારણનો કાર્ય સાથે અવિનાભાવ નથી, કારણ કે-કારણ વિના કાર્ય હોતું નથી પણ કાર્ય વિનાનું કારણ તો હોય છે. માટે કારણને હેતુ તરીકે મનાય નહિ. બૌદ્ધોની આ માન્યતાનું નિરાકરણ કરવાને બે વાત કહેવામા આવી છે—

(૧) દરેક કારણ હેતુરૂપ હોતું નથી પણ જે કારણનું કાર્યોત્પાદક સામર્થ્ય મણિમન્ત્રઔષધિ વિગેરે પ્રતિબંધક દ્વારા રોકાયું ન હોય અને જેના સમસ્ત સહકારી કારણ વિઘ્નમાન હોય. એવું વિશિષ્ટ કારણ જ હેતુ તરીકે માનવામાં આવેલ છે, કારણ કે-આવું કારણ હોય તો અવશ્ય કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે.

(૨) બૌદ્ધ પોતે પણ કારણને હેતુ તરીકે માને છે, એ પણ દધાન્ત દ્વારા સમજાવ્યું છે. અંધારી રાત્રે કેઈ કેરી જાતો હોય છે ત્યારે તેને રૂપનું પ્રત્યક્ષ નથી પણ રસનું પ્રત્યક્ષ છે એટલે તે કેરીના રસથી તે રસને ઉત્પન્ન કરનારી સામગ્રી (પૂર્વકાલીન રસ-રૂપ વિગેરે)નું અનુમાન કરે છે, અહીં ચાખવામાં આવતો રસ કાર્યરૂપ છે. અને પૂર્વકાલીન રસ-રૂપ વિગેરે કારણરૂપ છે આ કાર્યથી કારણનું અનુમાન થયું. ત્યાર પછી કેરી જાનાર તે કારણભૂત રૂપાદિ સામગ્રીથી વર્તમાનકાલીન રૂપનું અનુમાન કરે છે. આ કારણથી કાર્યનું અનુમાન છે. આ રીતે બૌદ્ધ સ્વયં કારણથી કાર્યનું અનુમાન કરે છે તો પછી કારણને હેતુ કેમ ન માને ? આ પ્રકારને બૌદ્ધો સ્વભાવાનુમાનાન્તર્ગત માને છે પણ તેમ કરવું અનાવશ્યક છે, એમ ઉપર જણાવ્યું છે. ૭૦.

(૫૦) અથ નૈતદિત્યાદિ પરવાક્યમ્ । નૈત્તકારણાત્ કાર્યાનુમાનમિતિ । કો ભાષઃ ? વૌદ્ધા હિ કાર્યાત્ કારણાનુમાન મન્યન્તે, ન તુ કારણાત્ કાર્યાનુમાનમ્ । નન્યેતદ્દર્પીત્યાદિ ગદ્યે પ્રતિયન્ધવાન્દેન સ્થલનમ્ । છાયેતિ કાર્યભૂતા ॥૭૦॥

(ટિ.) તત્સ્વભાવેતિ । દૈદ્યારૂપાન્તરોત્પાદસ્વભાવસ્યૈવ । તત્ત્વજનનેતિ દૈદ્યારસોત્પાદન-સામર્થ્યસ્ય । ઇતદ્દર્પીતિ સ્વભાવાનુમાનમપિ ॥૭૦॥

અથ પૂર્વચરોત્તરચરયોઃ સ્વભાવ-કાર્ય-કારણહેત્વનન્તર્ભાવાદ્દેદાન્તરત્વં સમર્થયન્તે—
પૂર્વચરોત્તરચરયોર્ન સ્વભાવ-કાર્યકારણભાવૌ, તયોઃ કાલવ્યવહિતાવનુપ-
લભ્યાત્ ॥૭૧॥

§૧ સામ્યસાધનયોસ્તાદાત્મ્યે સતિ સ્વભાવહેતૌ, તદુત્પત્તૌ તુ કાર્યે કારણે વાડન્તર્ભાવો વિભાગ્યેત । ન ચૈતે સ્તઃ । તાદાત્મ્યં હિ સમસમયસ્ય પ્રયજ્ઞાનન્તરી-
યક્ત્વ-પરિણામિત્વાદેરુપપન્નમ્ । તદુત્પત્તિન્ચાન્યોઽન્યમન્યવહિતસ્યૈવ ધૂમ-ધૂમધ્વજાદેઃ
સમધિગતા, ન તુ વ્યવહિતક્રાન્તસ્ય, અતિપ્રસક્તેઃ ॥૭૧॥

સ્વભાવ, કાર્ય કે કારણ હેતુમાં અન્તર્ભાવ થતો ન હોવાથી પૂર્વચર અને ઉત્તરચર સ્વતંત્ર હેતુઓ છે એનું સમર્થન—

પૂર્વચર અને ઉત્તરચર હેતુઓ સાધ્યના સ્વભાવ કે કાર્યકારણભાવરૂપે નથી, કારણ કે—સ્વભાવ અને કાર્યકારણભાવ કાલનું વ્યવધાન હોય ત્યાં હોતા નથી. ૭૧.

§૧ સાધ્ય અને સાધનમાં જ્યારે તાદાત્મ્ય સંબંધ હોય ત્યારે હેતુનો સમાવેશ સ્વભાવ હેતુમાં થાય છે. પરંતુ જો સાધ્ય અને સાધનમાં તદુત્પત્તિ સંબંધ હોય તો હેતુનો સમાવેશ કાર્ય હેતુ કે કારણ હેતુમાં થઈ શકે છે. પરંતુ આ પૂર્વચર અને ઉત્તરચરમાં તાદાત્મ્ય કે તદુત્પત્તિ સંબંધ નથી. કારણ કે—તાદાત્મ્ય તો સમસમયે-એકકાલે વિદ્યમાન પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વ અને પરિણામિત્વાદિ રૂપ સાધ્ય-સાધનમાં હોય છે; અને તદુત્પત્તિ તો—અન્યોન્ય કાલ વ્યવધાન રહિત અગ્નિ અને ધૂમમાં હોય છે. પરંતુ કાલના વ્યવધાનવાળા પદાર્થોમાં અતિપ્રસંગ હોવાથી તદુત્પત્તિ હોતી નથી, અર્થાત્ કાલનું વ્યવધાન હોય ત્યાં કાર્યકારણભાવ ઘટે નહિ આ પ્રકારે પૂર્વચર અને ઉત્તરચરની કાલાન્તરમાં ઉપલબ્ધિ હોવાથી તેનો સ્વભાવ, કાર્ય કે કારણમાં અન્તર્ભાવ થતો નથી.

સારાંશ કે તાદાત્મ્ય સંબંધ હોય ત્યાં સ્વભાવ હેતુ હોય છે અને તદુત્પત્તિ સંબંધ હોય ત્યાં કાર્યહેતુ કે કારણહેતુ હોય છે. તાદાત્મ્ય સંબંધ સમકાલીન વસ્તુઓમાં હોય છે અને તદુત્પત્તિ-કાર્યકારણભાવ સંબંધ અવ્યવહિત પૂર્વોત્તર ક્ષણવર્તી અગ્નિ અને ધૂમ આદિમાં હોય છે. આ રીતે કાલનું વ્યવધાન તાદાત્મ્ય અને તદુત્પત્તિ બન્નેમાં નથી. જ્યારે પૂર્વચર અને ઉત્તરચરમાં કાલનું વ્યવધાન હોય છે. માટે જો બન્નેનો સ્વભાવ, કાર્ય કે કારણ હેતુમાં સમાવેશ થઈ શકતો નથી. ૭૧.

(પ૦) તયોરિતિ સ્વભાવ-કાર્યકારણભાવયોઃ ॥૭૧॥

(ટિ૦) સાધ્યસાધનયોરિત્યાદિ ॥ પ્તેતે ઇતિ તાદાત્મ્યતદુત્પત્તી । પ્રયત્નાનન્તરીયેતિ શબ્દાદૌ ધર્મિણિ ॥૭૧॥

§૧ નનુ કાલવ્યવધાનેઽપિ કાર્યકારણભાવો ભવત્યેવ, જાગ્રદ્વોધપ્રવોધયોર્મરણારિષ્ટયોથ તથાદર્શનાદિતિ પ્રતિજ્ઞાનાનં પ્રજ્ઞાકરં પ્રતિશ્લિપન્તિ—

ન ચાતિક્રાન્તાનાગતયોર્જાગ્રદશાસંવેદન-મરણયોઃ પ્રવોધોત્પાતૌ પ્રતિ કારણત્વં, વ્યવહિતત્વેન નિર્વ્યાપારત્વાત્ ॥૭૨॥

§૨ અયમર્થઃ । જાગ્રદશાસંવેદનમતીતં સુતાવસ્થોત્તરકાલભાવિજ્ઞાનં વર્તમાનં પ્રતિ; મરણં ચાનાગતં ધ્રુવાવીક્ષણાદિકમરિષ્ટં સામ્પ્રતિકં પ્રતિ વ્યવહિતત્વેન વ્યાપારપરાડ્મુલમ્—રૂતિ કથં તત્ત્ર કારણત્વમવલમ્બેત ! । નિર્વ્યાપારસ્યાપિ તત્કલ્પને સર્વે સર્વસ્ય કારણં સ્યાત્ ॥૭૨॥

§૧ કાલનું વ્યવધાન હોય તો પણ કાર્યકારણભાવ હોય છે જેમકે—જ્યોત અવસ્થાનો બાધ અને પ્રબોધ(સૂર્યને બિંદ્યાપછીના જ્ઞાન)માં તથા મરણ અને

અરિષ્ટમાં. આ પ્રકારે કાલનું વ્યવધાન હોવા છતાં કાર્યકારણભાવ છે, એવું માનનાર પ્રજાકરનું નિરાકરણ—

અતીતકાલીન જાત્રા દશાનું સવેદન અને અનાગતકાલીન મરણ અનુક્રમે વર્તમાનકાલીન પ્રબોધનું અને અરિષ્ટનું કારણ નથી, કારણ કે-કાલનું વ્યવધાન હોવાથી વ્યાપાર ઘટી શકતો નથી. ૭૨.

ફર જાત્રા અવસ્થાનું સવેદન અતીત છે, તેથી તે સુખાવસ્થા પછીના વર્તમાન જ્ઞાનમાં, અને જો જ રીતે મરણ એ અનાગત-ભવિષ્યત્ છે, તે વર્તમાનમાં ધ્રુવના અદર્શન રૂપ અરિષ્ટ-અમંગળ-માં, કાલનું અંતર હોવાથી વ્યાપાર રહિત છે. અર્થાત્ તે તે કાર્ય પદાર્થની ઉત્પત્તિકાલે તે તે કારણ પદાર્થ છે જ નહિ, તો તેની ઉત્પત્તિ માટેના વ્યાપાર કેવી રીતે કરે? માટે જાત્રાવસ્થાનો બોધ પ્રબોધ-માં અને મરણ અમંગળમાં કારણ રૂપ કઈ રીતે થઈ શકે? વ્યાપાર રહિત પદાર્થને પણ કારણ તરીકે કલ્પવામાં આવે તો—સર્વ પદાર્થો સર્વનાં કારણ બની જશે. ૭૨.

(૫૦) પ્રજાકરમિતિ સૌગતવિશેષમ્ ।

વર્તમાન પ્રતીત્યતઃ પુરઃ વ્યાપારપરાઙ્મુષ્મિતિ ગમ્યમ્ । તદિતિ જાગ્રદ્-શાસવેદનં મરણં ચ । તન્નેતિ પ્રબોધે અરિષ્ટે ચ । કથં તત્તત્ર કારણત્વમાલમ્બેતેતિ જાગ્રદ્-શાસવેદનં ન પ્રબોધસ્ય કારણ કિન્તુ ક્ષયોપશમઃ, મરણ ચોત્પાતસ્ય કારણં ન, કિન્તુ ધાતુચિત્તાદિવિપર્યય इति મર્મ ॥૭૨॥

(ટિ.) નનુ કાલેત્યાદિ ॥ તથેતિ કાલવ્યવધાનેऽપિ કાર્યકારણભાવાધીક્ષણાત્ । પ્રતિજ્ઞાનમિતિ પ્રજાકર મન્યમાનમ્ । કથં તદિતિ જાગ્રદ્શાસવેદનમતીતં, મરણાગત ચ ॥

તન્નેતિ વર્તમાનજ્ઞાને અરિષ્ટધીક્ષણાદૌ સાપ્રતિકે । તત્કલ્પને इति કારણત્વકલ્પને. ॥૭૨॥

इदमेव भावयन्ति—

स्वव्यापारापेक्षिणी हि कार्यं प्रति पदार्थस्य कारणत्वव्यवस्था, कुलालस्येव कलशं प्रति ॥७३॥

§૧ અન્વયવ્યતિરેકાવશેયો હિ સર્વત્ર કાર્યકારણભાવઃ । તૌ ચ કાર્યસ્ય કારણવ્યાપારસવ્યપેક્ષાવેદ યુજ્યેતે । કુમ્ભસ્યેવ કુમ્ભકારવ્યાપારસવ્યપેક્ષાવિતિ ॥૭૩॥

ઉપરોક્ત કથનનું સમર્થન—

પોતાના વ્યાપારની અપેક્ષાએ જ પદાર્થને કાર્ય પ્રત્યે કારણતા છે. અર્થાત્ કાર્યની ઉત્પત્તિમાં વ્યાપારવાળો પદાર્થ જ કારણરૂપ મનાય છે. જેમ કે-કુંભાર પોતાના વ્યાપારની અપેક્ષાએ જ ઘટમાં કારણ છે. ૭૩.

§૧ કાર્યકારણભાવનો નિશ્ચય સર્વત્ર અન્વય અને વ્યતિરેકથી જ થાય છે. અને કાર્યનો તે અન્વય-વ્યતિરેક કારણના વ્યાપારને જ આધીન છે. જેમકે—કુંભનો અન્વય-વ્યતિરેક કુંભારના વ્યાપારને જ આધીન છે. ૭૩.

(૫૦) તાચિતિ અન્વયવ્યતિરેકૌ ॥૭૩॥

(ટિ.) અન્વયે-ત્યાદિ । તાચિતિ અન્વયવ્યતિરેકૌ ॥૭૩॥

નનુ ચાતિક્રાન્તાઽનાગતયોર્ન્યવહિતત્વેઽપિ વ્યાપારઃ કથં ન સ્યાદિત્યારેકા-
મધરયન્તિ—

ન ચ વ્યવહિતયોસ્તયોર્વ્યાપારપરિકલ્પનં ન્યાયમતિપ્રસક્તેઃ ॥૭૪॥

§૧ તયોરતિક્રાન્તાઽનાગતયોર્જાગ્રદશાસંવેદન-મરણયોઃ ॥૭૪॥

વ્યવધાનયુક્ત હોવા છતાં અતીત અને અનાગત પદાર્થોનો વ્યાપાર કેમ
નહિ થાય ? એ શંકાનો પરિહાર—

વ્યવધાનવાળા તે બંનેમાં પણ વ્યાપારની કલ્પના કરવી એ ન્યાયયુક્ત નથી.
કારણ કે—એવું માનવાથી અતિપ્રસક્તિ દોષ આવશે. ૭૪.

§૧. ‘બંનેમાં’ એટલે અતીતકાલીન જાગ્રદશા સંવેદન અને અનાગત-
કાલીન મરણ એ બંનેમાં. ૭૪.

અતિપ્રસક્તિમેવ ભાવયન્તિ—

પરમ્પરાદ્યવહિતાનાં પરેષામપિ તત્કલ્પનસ્ય નિવારયિતુમશક્યત્વાત્ ॥૭૫॥

§૧ પરેષામપિ રાવણ-શઙ્ખચક્રવર્ત્યાદીનામ્ । તત્કલ્પનસ્ય વ્યાપારકલ્પનસ્ય ।

§૨ અથાન્વય વ્યતિરેકસમધિગમ્યઃ કાર્યકારણભાવઃ । તતો વ્યવધાનાવિશે-
પેઽપિ યસ્યૈવ કાર્યમન્વય-વ્યતિરેકાવનુકરોતિ, તદેવ તત્કારણમ્ । અન્યથાઽવ્યવધા-
નાવિશેપેઽપિ કિં ન કાષ્ટકૃશાનુવત્તર સ્થિત એવ શર્કરાકણનિકરોઽપિ ધૂમકારણં
સ્યાત્ ? તતો નાતિપ્રસક્ત્વ ઇતિ ચેત્ ।

નન્વન્વયસ્તદ્ભાવે ભાવઃ, સ ચાત્ર તાવત્ નાસ્ત્યેવ । જાગ્રદશાસંવેદન મરણ-
યોરભાવં એવં સર્વદા તત્કાર્યોત્પાદાત્ । અથ સ્વકાળે સતોરેવ તયોસ્તત્કાર્યોત્પ-
ત્તેરન્વયઃ કથં ન સ્યાદિતિ ચેત્; તર્હીદશોઽયં રાવણાદિમિરમ્યસ્યાસ્ત્યેવ । સત્યમ્,
‘અસ્ત્યેવ વ્યતિરેકસ્તુ’ રિત્ત ઇતિ ચેત્ ।

અતિપ્રસક્તિ દોષનું સ્પષ્ટીકરણ—

કારણ કે—પરંપરાથી વ્યવધાનવાળા અન્ય પદાર્થો વિષે પણ તેની કલ્પનાનું
નિવારણ થઈ શકશે નહિ. ૭૫.

§૧. ‘અન્ય પદાર્થો’ એટલે રાવણ-શંખચક્રવર્તી આદિ. ‘તેની કલ્પનાનું’
એટલે વ્યાપારની કલ્પનાનું.

§૨ શંકા—કાર્યકારણભાવનું જ્ઞાન અન્વય-વ્યક્તિરેકથી થાય છે, એટલે
જે પદાર્થોમાં વ્યવધાનને કારણે કશી વિશેષતા ન હોય છતાં પણ જેની સાથે
કાર્યનો અન્વય-વ્યતિરેક હોય તે જ કારણ છે, એમ માનવું જોઈએ. અન્યથા
અવ્યવધાનની સમાનતા છતાં લાકડાના અગ્નિની જેમ ત્યાં જ અવ્યવહિતરૂપે
રહેલ રેતીનો કણસમૂહ પણ ધૂમનું કારણ કેમ ન બને ? માટે વ્યવધાન-
અવ્યવધાન ગૌણ બાબત છે. તેથી ઉપરોક્ત અતિપ્રસંગ દોષ આવશે નહિ.

સમાધાન—તમારી વાત ખરી છે. અન્વય એટલે ‘તે(કારણ)ની સત્તા હોય તો તે(કાર્ય)ની સત્તા હોય’ તે. અને આ અન્વય પ્રસ્તુતમાં છે જ નહિ, કારણ કે—જાગ્રદશાસંવેદન અને મરણનો અભાવ હોય ત્યારે જ તેના કાર્યોની (પ્રત્યાધ અને અમંગળની) ઉત્પત્તિ થાય છે. નહિ કે તેમનું સત્ત્વ હોય ત્યારે.

શંકા—જાગ્રદશાસંવેદન અને મરણ સ્વકાલમાં વિદ્યમાન છે, તેથી જ તેમનાં ઉપરોક્ત કાર્યો ઉત્પન્ન થાય છે, તો અન્વય કેમ નહિ ?

સમાધાન—આ પ્રકારનો અન્વય તો રાવણુ આદિ સાથે પણ છે. એટલે કે તેમને કારણુ કેમ ન માનવાં ?

ખોદ્—ખરીવાત. રાવણુદિ સાથે અન્વય તો છે, પરંતુ વ્યતિરેક તો નથી, માટે કારણુ ન બને.

(૫૦) તત્કલ્પનસ્યેતિ વ્યાપારકલ્પનાયાઃ ।

અથાન્વયેત્યાદિ પરવાક્યમ્ । કાર્યમિતિ કાર્યં કર્તું ।

તત્કાર્યોત્પાદાદિતિ પ્રવોધારિષ્ટકાર્યોત્પત્તેઃ । ઈદશોઽયમિતિ અયમન્વયઃ । અસ્યેતિ કાર્યસ્ય ।

(ટિ૦) અથાન્વયેત્યાદિ । તદ્ભાવેતિ. ધૂમસદ્ભાવે ભાવોઽગ્નિમત્ત્વસ્ય । સ ચેતિ ભાવો બોધારિષ્ટવીક્ષણલક્ષણઃ । અત્રેતિ મયદુક્તજાગ્રદશાસંવેદને મરણે ચ ॥ તત્કાર્યોત્પાદાદિતિ તયોર્જાગ્રદશાસંવેદનમરણયોઃ કાર્યબોધોત્પાતયોરુત્પત્તિસંભવાત્ ॥ તયોરિતિ જાગ્રદશાસંવેદનમરણયોઃ । તત્કાર્યોત્પત્તેરિતિ તયોઃ કાર્યં બોધોત્પાતલક્ષણં તત્કાર્યં તસ્યોત્પત્તિઃ । અયમિતિ અન્વયઃ । અસ્યેતિ વ્યાપારસ્ય કાર્યસ્ય ।

§૩ નનુ કોઽયં વ્યતિરેકો નામ ? તદભાવેઽભાવ इति चेत् । સ તર્હિ જાગ્રદશાસંવેદનાદેઃ કર્થં સ્યાત્ । તદભાવ એવ સર્વદા પ્રવોધાદેર્ભાવાત્ । સ્વકાલે સ્વભાવસ્તસ્ય નાસ્યેવેતિ કર્થં વ્યતિરેકઃ સિદ્ધિમધિવસેત્ ? इति न व्यवहितयोः कार्यकारणभावः संभवाति ॥ ૭૫ ॥

§૩ જૈન—જો એમ જ હોય તો તમે વ્યતિરેક કોને કહો છો ?

ખોદ્—‘કારણુના અભાવમાં કાર્યનો અભાવ’ એ—વ્યતિરેક છે.

જૈન—તો જાગ્રદશાસંવેદનાદિનો પોતાના કાર્ય સાથે આવો વ્યતિરેક કઈ રીતે થઈ શકશે ? કારણુ કે—જાગ્રદશાસંવેદનાદિના અભાવકાલમાં જ પ્રત્યાધાદિ-કાર્યોનો સદા સદ્ભાવ છે અને જાગ્રદશાસંવેદનાદિનો સ્વકાલમાં અભાવ તો છે જ નહિ. માટે વ્યતિરેક કઈ રીતે સિદ્ધ થશે ? આ પ્રકારે વ્યવધાનવાળા પદાર્થોનો કાર્યકારણભાવ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. ૭૫.

(૫૦) તસ્યેતિ જાગ્રદશાસંવેદનાદેઃ ॥૭૫॥

(ટિ૦) તદભાવે इति ધર્માભાવે । અભાવ इति હેતોરસત્ત્વમ્ । સ इति વ્યતિરેકઃ । તદભાવ इति તસ્ય જાગ્રદશાસંવેદનસ્યાઽગત્ત્વે । તસ્યેતિ જાગ્રદશાસંવેદનસ્ય મરણસ્ય વા ॥૭૫॥

સહચરહેતોરપિ સ્વભાવ-કાર્ય-કારણેષુ નાન્તર્ભાવ ઇતિ દર્શયન્તિ—

સહચારિણોઃ પરસ્પરસ્વરૂપપરિત્યાગેન તાદાત્મ્યાનુપપત્તેઃ, સહોત્પાદેન તદુત્પત્તિવિપત્તેશ્ચ સહચરહેતોરપિ પ્રોક્તેષુ નાનુપ્રવેશઃ ॥ ૭૬ ॥

§ ૧ યદિ હિ સહસંચરણશીલયોર્વસ્તુનોસ્તાદાત્મ્યં સ્યાત્, તદા પરસ્પરપરિહારેણ સ્વરૂપોપલમ્બો ન ભવેત્ । અથ તદુત્પત્તિઃ; તદા પૌર્વાપર્યેણોત્પાદપ્રસજ્ઞાત્ સહોત્પાદો ન સ્યાત્ । ન ચૈવમ્ । તતો નાસ્ય પ્રોક્તેષુ સ્વભાવ-કાર્ય-કારણેષ્વન્તર્ભાવઃ ॥ ૭૬ ॥

સહચર હેતુનેા પણુ સ્વભ.વ, કાર્ય કે કારણુ હેતુમાં સમાવેશ થતો નથી. એતું સમર્થન—

સહચરેતું પરસ્પર સ્વરૂપ ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી તેમાં તાદાત્મ્ય સંબંધ ઘટી શકતો નથી. વળી તેઓ એક સાથે જ ઉત્પન્ન થતા હોવાથી તદુત્પત્તિ પણુ ઘટતી નથી. માટે સહચર હેતુનેા સ્વભાવ, કાર્ય કે કારણુ હેતુમાં સમાવેશ થતો નથી. ૭૬.

§૧ સહચર-સાથે રહેનાર પદાર્થોનેા પરસ્પર તાદાત્મ્ય સંબંધ હોય તો તેઓ એક બીજાથી જુદા જણાય નહિ તેવી જ રીતે તેઓનેા તદુત્પત્તિ સંબંધ હોય તો આગળ પાછળ ઉત્પત્તિનેા પ્રસંગ હોવાથી સહોત્પત્તિ ન થાય. પરંતુ એ પ્રમાણે નથી. અર્થાત્ સહચર પદાર્થો પરસ્પર ભિન્ન રૂપવાળા છે અને સાથે ઉત્પન્ન થાય છે. માટે પૂર્વે કહેલા સ્વભાવ, કાર્ય કે કારણુ હેતુમાં તેનેા સમાવેશ થતો નથી. ૭૬.

(૧૦) સહસંચરણશીલયોરિતિ અશ્વિનીકુમારયોરિવ । પૌર્વાપર્યેણોત્પાદપ્રસજ્ઞા-દિતિ નિયતપ્રાક્કાલભાવિ કારણં નિયતોત્તરકાલભાવિ કાર્યમ્ ॥ ૭૬ ॥

હદાનો મન્દમતિવ્યુત્પત્તિનિમિત્તં સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્યામ્યાં પશ્ચાવયવાં વ્યાપ્યાવિરુદ્ધો-પલબ્ધિમુદાહરન્તિ—

ધ્વનિઃ પરિણતિમાન્, પ્રયત્નનાન્તરીયકત્વાત્, યઃ પ્રયત્નનાન્તરીયકઃ સ પરિણતિમાન્, યથા સ્તમ્ભઃ, યો વા ન પરિણતિમાન્ સ ન પ્રયત્નનાન્તરીયકઃ, યથા વાન્ધ્યેયઃ, પ્રયત્નનાન્તરીયકશ્ચ ધ્વનિઃ, તસ્માત્ પરિણતિમાનિતિ વ્યાપ્યસ્ય સાધ્યેનાઽવિરુદ્ધસ્યોપલબ્ધિઃ સાધર્મ્યેણ વૈધર્મ્યેણ ચ ॥ ૭૭ ॥

અત્ર ધ્વનિઃ પરિણતિમાનિતિ સાધ્યધર્મવિશિષ્ટધર્મ્યભિધાનરૂપા પ્રતિજ્ઞા । પ્રયત્નાન્તરીયકત્વાદિતિ હેતુઃ । યઃ પ્રયત્નનાન્તરીયક ઇત્યાદી તુ વ્યાપ્તિપ્રદર્શનપૂર્વે સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્યામ્યાં સ્તમ્ભ-વાન્ધ્યેયરૂપૌ દૃષ્ટાન્તૌ । પ્રયત્નનાન્તરીયકશ્ચ ધ્વનિરિત્યુપનયઃ । તસ્માત્ પરિણતિમાનિતિ નિગમનમ્ ।

§ ૨ યદપિ વ્યાપ્યત્વં કાર્યાદિદેતૂનામપ્યસ્તિ, સાધ્યેન વ્યાપ્યત્વાત્ । તથાપિ તન્નેહ વિવક્ષિતમ્, કિન્તુ સાધ્યેન તદાત્મીભૂતસ્યાકાર્યાદિરૂપસ્ય પ્રયત્નનાન્તરીયક-ત્વાદેઃ સ્વરૂપમિત્યદોષઃ ॥ ૭૭ ॥

હવે મંદમતિ શ્રોતાને સમજાવવા સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્ય દ્વારા પાંચ અવયવ-
વાળી વ્યાખ્યાવિરુદ્ધોપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—

શબ્દ પરિણુતિમાન-અનિત્ય છે, પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી. જે પ્રયત્ન
દ્વારા ઉત્પન્ન થાય તે પરિણુતિમાન હોય છે, જેમકે-થાંભલો. વળી જે પરિણુતિ-
માન-અનિત્ય ન હોય તે પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થતો નથી જેમકે-વધ્યાપુત્ર. શબ્દ
પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થાય છે. માટે પરિણુતિમાન છે-આ પ્રમાણે આ સાધ્યની
સાથે અવિરુદ્ધ એવા વ્યાખ્યા હેતુની ઉપલબ્ધિ સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્ય (અન્ય-
વ્યતિરેક) દ્વારા છે. ૭૭.

૬૧ આ સૂત્રમાં 'શબ્દ પરિણુતિમાન છે' એ અંશ સાધ્યધર્મથી વિશિષ્ટ
ધર્મીના કથનરૂપ પ્રતિજ્ઞા છે અને 'પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી' એ હેતુ છે.
તથા 'જે પ્રયત્ન દ્વારા' ઇત્યાદિ કહ્યું છે તેમાં અન્યવ્યક્તિ પ્રદર્શન કરી સ્ત-
ભરૂપ સાધર્મ્ય દર્શાવે છે અને 'જે પરિણુતિમાન ન હોય' ઇત્યાદિ કહ્યું છે તેમાં
વ્યતિરેકવ્યાપ્તિનું પ્રદર્શન કરી વૈધર્મ્ય દર્શાવે છે. 'શબ્દ પ્રયત્નથી
ઉત્પન્ન થાય છે' એ ઉપનય છે અને 'માટે પરિણુતિમાન છે' એ નિગમન છે.

૬૨ યદપિ કાર્યાદિ હેતુઓમાં પણ વ્યાખ્યત્વ છે, કારણ કે-તેઓ પણ
સાધ્યના વ્યાખ્ય છે, તો પણ તે વ્યાખ્યત્વ અહીં વિવક્ષિત નથી પરંતુ જે સાધ્ય-
ની સાથે કથંચિત્ તાદાત્મ્યપરિણામને પામેલ હોય પણ કાર્યકારણાદિ રૂપ ન
હોય એવું પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વાદિ હેતુનું વ્યાખ્યસ્વરૂપ જ અહીં વિવક્ષિત છે.
તેથી કોઈ દોષ નથી. ૭૭

(ટિ.) ધ્વનિઃ પરિણતિમાનિત્યાદિ । શબ્દોઽનિત્યઃ । યદા શબ્દમુદ્દિય પ્રયત્નાનન્તરી-
ક્ત્યહેતુવશાદનિત્યત્વં સાધ્યતે તદા વિશિષ્ટં શબ્દં પક્ષીકૃત્ય પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વં સાધનમુપન્ય-
સનીયમ્ । અન્યથા હિ શબ્દમાત્રપરિગ્રહે પ્રયત્નાનન્તરીયસ્ત્વમવ્યાપકાઽસિદ્ધે સ્યાત્ । નહિ પ્રયત્ના-
નન્તરં સર્વશબ્દાનાં જન્માઽસ્તિ । ષષ્ટાવેશ્વાદૌ વાતાદપિ શબ્દપ્રાદુર્ભાવાત્ । ચઘપીત્યાદિ ॥
વ્યાપ્યત્વમિતિ હેતુત્વમ્ । કાર્યાદિહેતૂનામિતિ કૃતકત્વવાદીનામપિ । તદિતિ કૃતકત્વ-
હેતુત્વમ્ । હેતેતિ શબ્દાનિત્યત્વં સાધ્યે ॥ તદ્વાત્મીભૂતસ્યેતિ વ્યાપ્યરૂપસંજ્ઞાતસ્ય કૃતકત્વવાદિ-
વ્યતિરિક્તસ્ય । સ્વરૂપમિતિ વિવક્ષિતમ્ ॥૭૮॥

અથ કાર્યાવિરુદ્ધોપલબ્ધ્યાદીનુદાહરન્તિ—

અસ્ત્યત્ર ગિરિનિકુઞ્જે ધનઞ્જયો ધૂમસમુપલમ્ભાદિત્તિ કાર્યસ્ય ॥૭૮॥

§ ૧ સાધ્યેનાઽવિરુદ્ધોપલબ્ધિરિતિ પૂર્વમૂત્રાદિહોત્તરત્ર ચાનુવર્તનોયમ્ ॥ ૭૮ ॥

ભવિષ્યતિ વર્ષં તથાવિધવારિત્ત્રાહવિલોકનાદિતિ કારણસ્ય ॥ ૭૯ ॥

§ ૨ તથાવિધેતિ સાત્તિશયોન્નતત્વાદિધર્મોપેતત્ત્વં ગૃહ્યતે ॥ ૭૯ ॥

ઉદેપ્યતિ મુહૂર્તાન્તે તિપ્પતારકાઃ પુનર્વચ્ચદ્યદર્શનાદિતિ પૂર્વચરસ્ય ॥ ૮૦ ॥

§ ૨ તિપ્પતારકેતિ પુષ્પનજ્ઞમ્ ॥ ૮૦ ॥

ઉદગુર્મુહૂર્તાત્પૂર્વં પૂર્વફલગુણ્ય ઉત્તરફલગુણીનામુદ્ગમોપલબ્ધેરિત્યુત્તરચરસ્ય ॥૮૧॥

અસ્તીહ સહકારફલે રૂપવિશેષઃ સમાસ્વાદ્યમાનરસવિશેષાદિતિ સહચરસ્ય ॥૮૨॥

§ ૧ इयं च साक्षात् पोढाऽविरुद्धोपलब्धिरुक्ता । परम्परया पुनः संभवन्तीयमत्रै-
वान्तर्भावनीया । तथा, कार्यकार्याऽविरुद्धोपलब्धिः कार्याविरुद्धोपलब्धौ । अभूदत्र
कोशः कलशोपलम्भात् इति । कोशस्य हि कार्यं कुशूलस्तस्य चाविरुद्धं कार्यं कुम्भ
इत्येवमन्या अप्यत्रैवान्तर्भावनीयाः ॥ ८२ ॥

કાર્યાવિરુદ્ધોપલબ્ધ્યાદિનાં ઉદાહરણો—

આ પરંપરાના નિકુંજમાં અગ્નિ છે, કારણ કે-ધૂમ સ્પષ્ટ જોવામાં આવે
છે—આ કાર્યની. ૭૮.

§૧ 'સાધ્યની સાથે અવિરુદ્ધ...ઉપલબ્ધિ છે' એ પ્રમાણે પૂર્વસૂત્રમાંથી અહીં
અને હવે પછીના સૂત્રમાં અનુવૃત્તિ કરી લેવી. ૭૮.

પરસાદ થશે. કારણ કે-તથાવિધ વાદળાં જોવામાં આવે છે—આ કારણની. ૭૯.

§૧ પ્રત્યુત્તમાં તથાવિધ એટલે અતિશય ઊંચા વગેરે વાદળાં સમજવાં.
અર્થાત્ એવાં વાદળાં જે અવશ્ય વરસે. ૭૯.

એક મુદ્દત્ પછી તિબ્યતારકાનો ઉદય થશે. કારણ કે-અત્યારે પુનર્વસુ-
નક્ષત્રનો ઉદય જોવામાં આવે છે—આ પૂર્વચરની. ૮૦

§૧ તિબ્યતારા એટલે પુણ્ય નક્ષત્ર સમજવું. ૮૦.

એક મુદ્દત્ પહેલાં પૂર્વફલગુની નક્ષત્રનો ઉદય થઈ ગયો છે— આ ઉત્તર-
ચરની ૮૧.

આ કેરીમાં રૂપ વિશેષ છે. કારણ કે ચાખવામાં આવતો રસ વિશેષ છે,
આ સહચરની. ૮૨.

§૧ આ પ્રમાણે છ પ્રકારની સાક્ષાત્ અવિરુદ્ધોપલબ્ધિ કહેવામાં આવી. અને
પરંપરાએ તો જે અવિરુદ્ધોપલબ્ધિઓ થાય છે, તેમનો આમાં જ અન્તર્ભાવ
કરવો. તે આ પ્રમાણે—કાર્યકાર્યાવિરુદ્ધોપલબ્ધિનો કાર્યવિરુદ્ધોપલબ્ધિમાં અન્તર્ભાવ
છે. જેમકે-અહીં કોશ હોતો, કારણ કે-કલશની ઉપલબ્ધિ થાય છે. અહીં 'કોશતું'
કાર્ય કુશૂલ છે અને તેનું અવિરુદ્ધ કાર્ય કલશ છે. આ પ્રમાણે અન્ય
જે પરંપરાએ અવિરુદ્ધોપલબ્ધિઓ હોય તેમનો ઉપરોક્ત અવિરુદ્ધોપલબ્ધિઓમાં
અન્તર્ભાવ કરી લેવો. ૮૨.

अधुना विरुद्धोपलब्धिभेदानाहुः—

विरुद्धोपलब्धिस्तु प्रतिषेधप्रतिषत्तो सप्तप्रकारा ॥८३॥

હવે વિરુદ્ધોપલબ્ધિના ભેદો જણાવે છે —

પ્રતિષેધને સિદ્ધ કરનારી વિરુદ્ધોપલબ્ધિ સાત પ્રકારે છે. ૮૩.

प्रथमप्रकारं प्राक् प्रकाशयन्ति—

ત્રણઘા સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિઃ ॥૮૪॥

§ ૧ પ્રતિષેધ્યસ્યાર્થસ્ય યઃ સ્વભાવઃ સ્વરૂપમ્, તેન સહ યત્ સાક્ષાદ્ વિરુદ્ધમ્,
તસ્યોપલબ્ધિઃ સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિઃ ॥૮૪॥

एतामुदाहरन्ति—

यथा नास्त्येव सर्वथैकान्तोऽनेकान्तस्योપલબ્ધાत् ॥૮૫॥

§ ૧ સ્પષ્ટો હિ સર્વથૈકાન્તાનેકાન્તયોઃ સાક્ષાદ્વિરોધો ભાવાઽભાવયોરિવ ।

§ ૨ નન્વયમનુપલબ્ધિહેતુરેવ યુક્તઃ “યાવાન્ કશ્ચિત્ પ્રતિષેધઃ સ સર્વોઽનુપ-
લબ્ધેઃ” इति वचनादिति चेत् । तन्मलीमसम् । उपलब्धाभावावस्यात्र हेतुत्वेनानुपपन्ना-
सात् । अथ विरुद्धयोः सर्वथैकान्तानेकान्तयोर्विद्विशीतस्पर्शयोरिव प्रथमं विरोधः
स्वभावानुपलब्ध्या प्रतिपन्न इत्यनुपलब्धिमूलत्वात्स्वभावविरुद्धोपलब्धेरनुपलब्धिरूपत्वं
युक्तमेवेति चेत् । तर्हि साध्यधर्मिणि भूधरादौ, साधने च धूमादावध्यक्षीकृते सती-
दमभ्यनुमानं प्रवर्तत इति प्रत्यक्षमूलत्वादिदमपि प्रत्यक्षं किं न स्यात् ? इति ॥८५॥

પ્રથમ સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિનો પહેલો પ્રકાર પ્રકટ કરે છે—

તેમાંનો પહેલો ભેદ સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિ છે. ૮૪. .

§૧ પ્રતિષેધ્ય પદાર્થના સ્વભાવ—સ્વરૂપની સાથે જેનો સાક્ષાત્ વિરોધ હોય
તેની ઉપલબ્ધિ તે સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિ છે. ૮૪.

તેનું ઉદાહરણ—

જેમકે—સર્વથા એકાન્ત નથી, કારણ કે અનેકાન્તની ઉપલબ્ધિ થાય છે. ૮૫.

§૧ ભાવ અને અભાવની જેમ એકાન્ત અને અનેકાન્તનો સાક્ષાત્ વિરોધ
સ્પષ્ટ જ છે.

§૨ શંકા : પ્રસ્તુત વિરોદ્ધોપલબ્ધિરૂપ હેતુને અનુપલબ્ધિહેતુરૂપ જ
માનવો જોઈએ કારણકે કહેવામાં આવ્યું છે કે—“જે કોઈ પ્રતિષેધ છે તે સૌ
અનુપલબ્ધિથી જ સિદ્ધ થાય છે.”

સમાધાન : આમ કહેવું યુક્તિહીન છે. કારણ કે—અહીં ઉપલબ્ધિના
અભાવને હેતુ તરીકે કહેલ નથી. તો તે અનુપલબ્ધિ કેમ કહેવાય ?

શંકા : અગ્નિ અને શીત સ્પર્શની જેમ સર્વથા વિરુદ્ધ એવા એકાન્ત અને
અનેકાન્તનો વિરોધ સર્વ પ્રથમ સ્વભાવાનુપલબ્ધિથી જ જાણ્યો છે માટે અનુ-
પલબ્ધિમૂલક હોવાથી સ્વભાવવિરુદ્ધઉપલબ્ધિને પણ અનુપલબ્ધિરૂપ જ
માનવી તે યુક્તિસિદ્ધ કહેવાય.

સમાધાન : તો પછી સાધ્ય ધર્મી પર્વતાદિનું અને ધૂમાદિ હેતુઓનું પ્રત્યક્ષ
થયા પછી જ અનુમાન પ્રવૃત્ત થાય છે, તેથી પ્રત્યક્ષમૂલક હોવાથી એ અનુ-
માન પણ પ્રત્યક્ષરૂપ કેમ ન માનવું ? ૮૫.

(૧૦) નન્વયમનુપલબ્ધિહેતુરિતિ પરવાકયમ્ । અથ વિરુદ્ધયોરિત્યાદિ પરવાકયમ્ ॥૮૫॥

(૧૦) નાસ્તિ સર્વથૈકાન્ત इत्यादि ।

ઉપલબ્ધાભાવસ્યેતિ નામ પ્રમગ્યપ્રતિષેધનાત્રં ઇતુ પશુંદાનઃ । ય ચ વસ્તુન્તરપિચિ-
રુપઃ । ઝગ્રેતિ સર્વથેગન્તનિષેધાનુમાને ॥૮૫॥

વિરુદ્ધોપલબ્ધેરાદ્યપ્રકારં પ્રદર્શ્ય શોપનાસ્થ્યાન્તિ—

પ્રતિષેધ્યવિરુદ્ધવ્યાપ્તાદીનામુપલબ્ધયઃ પદ ॥૮૬॥

§ ૧ પ્રતિષેધ્યેનાર્થેન સહ યે સાક્ષાદ્વિરુદ્ધાસ્તેષાં યે વ્યાપ્તાદયો વ્યાપ્ય-કાર્ય-કારણ-પૂર્વચરોત્તરચર-સહચરાસ્તેષામુપલબ્ધયઃ પદ્ ભવન્તિ । વિરુદ્ધવ્યાપ્તોપલબ્ધિઃ, વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિઃ, વિરુદ્ધકારણોપલબ્ધિઃ, વિરુદ્ધપૂર્વચરોપલબ્ધિઃ, વિરુદ્ધોત્તરચરોપલબ્ધિઃ, વિરુદ્ધસહચરોપલબ્ધિશ્ચેતિ ॥૮૬॥

વિરુદ્ધોપલબ્ધિનો પ્રથમ પ્રકાર જણાવ્યો. હવે બીજા વિષે જણાવે છે—
પ્રતિષેધ્ય(જેનો પ્રતિષેધ કરવાનો છે)થી વિરુદ્ધ પદાર્થના વ્યાપ્તાદિની ઉપલબ્ધિઓ ૭ પ્રકારની છે. ૮૬

§૧ પ્રતિષેધ્ય પદાર્થની સાથે જેનો સાક્ષાત્ વિરોધ છે તેવા વિરુદ્ધ પદાર્થોના જે વ્યાપ્તાદિ—એટલે કે વ્યાપ્ય-કાર્ય-કારણ-પૂર્વચર-ઉત્તરચર અને સહચર છે તેની ઉપલબ્ધિઓ ૭ થાય છે. તે આ પ્રમાણે—૧ વિરુદ્ધવ્યાપ્તોપલબ્ધિ, ૨ વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિ, ૩ વિરુદ્ધકારણોપલબ્ધિ, ૪ વિરુદ્ધપૂર્વચરોપલબ્ધિ, ૫ વિરુદ્ધોત્તરચરોપલબ્ધિ, અને ૬ વિરુદ્ધસહચરોપલબ્ધિ. ૮૬.

ક્રમેણાસામુદાહરણાન્યાહુઃ—

વિરુદ્ધવ્યાપ્તોપલબ્ધિર્યથા નાસ્ત્યસ્ય પુંસસ્તત્ત્વેષુ નિશ્ચયસ્તત્ર સન્દેહાત્ ॥૮૭॥

§ ૧ અત્ર જીવાદિતત્ત્વગોચરો નિશ્ચયઃ પ્રતિષેધ્યઃ, તદ્વિરુદ્ધસ્થાનિશ્ચયઃ, તેન વ્યાપ્તસ્ય સન્દેહસ્યોપલબ્ધિઃ ॥૮૭॥

છ પ્રકારની વિરુદ્ધોપલબ્ધિનાં અનુક્રમે ઉદાહરણો—

આ પુરુષને તત્ત્વોમાં નિશ્ચય નથી. કારણ કે—તેને તેમાં સંદેહ છે—આ વિરુદ્ધવ્યાપ્તોપલબ્ધિ છે. ૮૭.

§૧ અહીં જીવાદિતત્ત્વોનો નિશ્ચય પ્રતિષેધ્ય છે, તેથી સાક્ષાત્ વિરુદ્ધ 'અનિશ્ચય' છે, તેનાથી વ્યાપ્ત સંદેહ છે. તે સંદેહની ઉપલબ્ધિ છે તેથી નિશ્ચય સંભવે નહિ. સારાંશ કે વ્યાપ્ત એટલે વ્યાપ્ય છે. તેની ઉપલબ્ધિ અહીં સમજવાની છે. એટલે જ્યાં વ્યાપ્ય-વ્યાપ્ત હોય ત્યાં વ્યાપક હોય જ તેથી સંદેહ હોઈ અનિશ્ચય હોય જ. ૮૭.

વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિર્યથા ન વિદ્યતેઽસ્ય ક્રોધાદ્યુપશાન્તિર્વદનવિકારાદેઃ ॥૮૮॥

§૧ વદનવિકારસ્તાવ્રતાદિઃ, આદિશબ્દાદધરસ્ફુરણાદિપરિગ્રહઃ । અત્ર ચ પ્રતિષેધ્યઃ ક્રોધાદ્યુપશમઃ, તદ્વિરુદ્ધસ્તદનુપશમઃ, તત્કાર્યસ્ય વદનવિકારાદેરુપલબ્ધિઃ ॥૮૮॥

આ પુરુષમાં ક્રોધાદિની શાન્તિ નથી. કારણ કે—તેના મુખ ઉપર વિદ્યારવગરે જોવામાં આવે છે—આ વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિ છે. ૮૮.

§૧ વદન વિકાર-એટલે મુખની લાલાશ વિગેરે જાણવાં અને આદિ શબ્દથી હોઠનું સ્પુરાયમાન થવું—હોઠનું ફરકવું, બ્રહ્મટિ વાંકી થવી, આંખ લાલ થવી વિગેરેનું શ્રદ્ધા જાણવું. આ અનુમાનમાં પ્રતિષેધ છે ક્રોધાદિનો ઉપશમ, તેથી સાક્ષાત્ વિરુદ્ધ છે ક્રોધાદિનો અનુપશમ. અને તેનાં કાર્ય વદન વિકારાદિની ઉપલબ્ધિ છે, તેથી ક્રોધના ઉપશમનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે. ૮૮.

વિરુદ્ધકારણોપલબ્ધિર્યથા નાસ્ય મહર્ષેરસત્યં વચઃ સમસ્તિ રાગદ્વેષ-
કાલુષ્યાઽકલઙ્કિતજ્ઞાનસંપન્નત્વાત્ ॥૮૯॥

§ ૧ પ્રતિષેધેન હાસત્યેન સહ વિરુદ્ધં સત્યમ્, તસ્ય કારણં રાગદ્વેષકાલુષ્યા-
કલઙ્કિતજ્ઞાનમ્ । તત્ કુતમ્બિત્સૂક્તામિષાનાદેઃ સિદ્ધચત્ સત્યં સાધયતિ । તત્ચ
સિદ્ધચદસત્યં પ્રતિષેધતિ ॥૮૯॥

આ મહર્ષિં અસત્ય વચન બોલતા નથી, કારણ કે તે રાગદ્વેષરૂપ કાલુષ્યના કલંકરહિત જ્ઞાનવાળા છે. આ વિરુદ્ધકારણોપલબ્ધિ છે. ૮૯.

§૧ અહીં પ્રતિષેધ 'અસત્ય' છે તેનાથી સાક્ષાત્ વિરુદ્ધ સત્ય છે અને સત્યનું કારણ રાગદ્વેષરૂપ કલિમાયીરહિત જ્ઞાન છે. એવા જ્ઞાનની સિદ્ધિ કોઈ પ્રકારની સૂક્ષ્મતાથી થાય છે. તેનું જ્ઞાન સત્યને સિદ્ધ કરે છે અને સિદ્ધ થતું સત્ય અસત્યનો નિષેધ કરે છે. ૮૯.

(૧૦) પ્રતિષેધેન હૌત્યાદિગણે સિદ્ધચદિતિ જ્ઞાનં સિદ્ધયત્ ॥૮૯॥

વિરુદ્ધપૂર્વચરોપલબ્ધિર્યથા નોદગમિષ્યતિ મુહૂર્ત્તાન્તે પુણ્યતારા રોહિ-
ણ્યુદગમાત્ ॥૯૦॥

§ ૧ પ્રતિષેધોઽત્ર પુણ્યતારોદગમઃ, તદ્વિરુદ્ધો મૃગશીર્ષોદયઃ, તદનન્તરં પુનર્વસૂદ-
યત્યેવ ભવાત્ । તત્પૂર્વચરો રોહિણ્યુદયસ્તસ્યોપલબ્ધિઃ ॥૯૦॥

એક મુહૂર્ત પછી પુણ્યતારા નક્ષત્રનો ઉદય નહિ થાય, કારણ કે-અત્યારે રોહિણી નક્ષત્રનો ઉદય છે. આ વિરુદ્ધપૂર્વચરોપલબ્ધિ છે. ૯૦.

§૧ અહીં પુણ્યતારાનો ઉદય પ્રતિષેધ છે. તેનાથી વિરુદ્ધ મૃગશીર્ષનો ઉદય છે. કારણ કે-પુણ્યતારાની પહેલાં પુનર્વસુ નક્ષત્રનો જ ઉદય થાય છે પણ અહીં તો મૃગશીર્ષના પણ પૂર્વચર રોહિણીના ઉદયની ઉપલબ્ધિ છે. ૯૦.

વિરુદ્ધોત્તરચરોપલબ્ધિર્યથા નોદગાનમુહૂર્ત્તાંત્પૂર્વે મૃગશિરઃ પૂર્વફલ્ગુન્યુદયાત્ ॥૯૧॥

§ ૧ પ્રતિષેધોઽત્ર મૃગશીર્ષોદયઃ, તદ્વિરુદ્ધો મધ્યોદયઃ, અનન્તરમાત્રોદયાદેરેવ
ભવાત્ । તદુત્તરચરઃ પૂર્વફલ્ગુન્યુદયસ્તસ્યોપલબ્ધિઃ ॥૯૧॥

એક મુહૂર્ત પહેલાં મૃગશિર નક્ષત્રનો ઉદય થયો નથી. કારણ કે-અત્યારે પૂર્વફલ્ગુની નક્ષત્રનો ઉદય છે, આ વિરુદ્ધોત્તરચરોપલબ્ધિ છે. ૯૧.

§૧ અહીં મૃગશીર્ષનો ઉદય પ્રતિષેધ છે, તેનાથી વિરુદ્ધ મધ્યાનો ઉદય છે. અને મૃગશીર્ષના ઉદય પછી આત્રાનો જ ઉદય થાય છે પણ અહીં તો મધ્યાન. ઉત્તરચર પૂર્વ ફલ્ગુનીના ઉદયની ઉપલબ્ધિ છે. ૯૧.

विरुद्धसहचरोपलब्धिर्यथा नास्त्यस्य मिथ्याज्ञानं सम्यग्दर्शनात्॥९२॥

§ ૧ પ્રતિપેદ્યેન હિ મિથ્યાજ્ઞાનેન સહ વિરુદ્ધં સમ્યગ્જ્ઞાનમ્, તત્સહચરં સમ્યગ્-
દર્શનમ્ । તત્ત્વ પ્રાપ્ત્યનુકમ્પાદેઃ કુતશ્ચિત્ લિજ્ઞાત્રસિદ્ધચત્સહચરં સમ્યગ્જ્ઞાનં
સાધયતિ ।

§ ૨ इयं च सप्तप्रकाराऽपि विरुद्धोपलब्धिः प्रतिपेध्येनार्थेन साक्षाद्विरोधमा-
श्रित्योक्ता, परम्परया विरोधाश्रयणेन त्वनेकप्रकारा विरुद्धोपलब्धिः संभवन्त्यत्रैवाभियु-
क्तैरन्तर्भावनीया । तद्यथा कार्यविरुद्धोपलब्धिव्यापकविरुद्धोपलब्धिः कारणविरुद्धोपलब्धिरिति
त्रयं स्वभावविरुद्धोपलब्धौ । तत्र कार्यविरुद्धोपलब्धिर्यथा—नात्र देहिनि दुःखकारणमस्ति,
सुखोपलम्भादिति । साक्षादत्र सुखदुःखयोर्विरोधः । प्रतिपेध्यस्वभावेन तु दुःख-
कारणेन परम्परया । व्यापकविरुद्धोपलब्धिर्यथा—न सन्निकर्षादिः प्रमाणम्, अज्ञान-
त्वादिति । साक्षादत्र ज्ञानत्वाज्ञानत्वयोर्विरोधः, प्रतिपेध्यस्वभावेन तु ज्ञानत्वव्याप्येन
प्रामाण्येन व्यवहितः । कारणविरुद्धोपलब्धिर्यथा—नासौ रोमहर्षादिविशेषवान्,
समीपवर्त्तिपावकविशेषादिति । अत्र पावकः साक्षाद्विरुद्धः शीतेन । प्रतिपेध्यस्वभावेन
तु रोमहर्षादिना शीतकार्येण पारम्पर्येण ।

§ ૩ ये तु— नास्त्यस्य हिमजनितरोमहर्षादिविशेषो धूमात्; प्रतिपेध्यस्य हि
रोमहर्षादिविशेषस्य कारणं हिमं तद्विरुद्धोऽग्निस्तत्कार्यं धूम इत्यादयः कारणविरुद्धकार्यो-
पलब्ध्यादयो विरुद्धोपलब्ध्वेर्भेदाः—ते यथासंभवं विरुद्धकार्योपलब्ध्यादिवन्तर्भाव-
नीयाः ॥९२॥

આ પુરુષને મિથ્યાજ્ઞાન નથી, કારણ કે—તેને સમ્યગ્દર્શન છે, આ વિરુદ્ધ
સહચરોપલબ્ધિ છે. ૯૨.

§૧ અહીં પ્રતિપેદ્ય મિથ્યાજ્ઞાન છે તેનાથી વિરુદ્ધ સમ્યગ્જ્ઞાન છે, અને
તેનું સહચર સમ્યગ્દર્શન છે અને પ્રાણી ઉપર અનુકમ્પાદિ કોઈ પણ હેતુથી
સંધાતું તે સમ્યગ્દર્શન પોતાના સહચર સમ્યગ્જ્ઞાનને સિદ્ધ કરે છે.

§૨ આ સાત પ્રકારની વિરુદ્ધોપલબ્ધિ પ્રતિપેદ્ય પદાર્થ સાથે સાક્ષાત્ વિરોધને
આધારે કહી છે. પરંતુ પરંપરાએ વિરોધનો આશ્રય કરવામાં આવે તો જે
અનેક પ્રકારની વિરુદ્ધોપલબ્ધિઓ થાય છે, તેના બુદ્ધિમાનોએ આમાં જ અન્ત-
ભાવ કરી લેવો, તે આ પ્રમાણે—કાર્યવિરુદ્ધોપલબ્ધિ, વ્યાપકવિરુદ્ધોપલબ્ધિ,
કારણવિરુદ્ધોપલબ્ધિ—આ ત્રણનો સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિમાં અન્તભાવ કરવો.
તેમાં કાર્યવિરુદ્ધોપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—આ આત્માને વિષે દુઃખનું કારણ નથી,
કારણ કે—સુખની પ્રતીતિ થાય છે. સુખ અને દુઃખનો પરસ્પર સાક્ષાત્ વિરોધ
છે, પણ પ્રસ્તુતમાં પ્રતિપેદ્ય સ્વભાવ દુઃખના કારણ સાથે સુખનો વિરોધ પર-
પરાથી છે. વ્યાપકવિરુદ્ધોપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—સન્નિકર્ષાદિ પ્રમાણરૂપ નથી,

કારણ કે-તે અજ્ઞાનરૂપ છે. અહીં જ્ઞાનત્વ અને અજ્ઞાનત્વનો સાક્ષાત્ વિરોધ છે, પરંતુ પ્રતિપેદ્ય સ્વભાવ જ્ઞાનત્વના વ્યાપ્ય પ્રામાણ્ય સાથે અજ્ઞાનને પરંપરાએ વિરોધ છે. કારણવિરુદ્ધોપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—આ પુરુષ રામહર્ષાદિરૂપ વિશેષ-વાળો નથી, કારણ કે-નજીકમાં અગ્નિવિશેષ છે. અહીં અગ્નિ અને શીતનો પરસ્પર સાક્ષાત્ વિરોધ છે, પરંતુ પ્રતિપેદ્ય સ્વભાવ શીતના કાર્યરૂપ રામ-હર્ષાદિ સાથે અગ્નિનો પરંપરાએ વિરોધ છે.

ફૂટ વળી, આ પુરુષને હિમ(બરફ)જનિત રામહર્ષાદિવિશેષ નથી. કારણ કે-અહીં ધૂમ છે. પ્રસ્તુતમાં પ્રતિપેદ્ય રામહર્ષાદિવિશેષ છે, તેનું કારણ હિમ છે. તેનાથી સાક્ષાત્ વિરુદ્ધ અગ્નિ છે, અને તેનું કાર્ય ધૂમ છે—આ પ્રમાણે કારણવિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિ વિગેરે જે વિરુદ્ધોપલબ્ધિઓ છે :તેનો યથાસંભવ વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિ આદિમાં અન્તર્ભાવ કરવો. ૯૨.

(૫૦) તદ્વ કાર્યવિરુદ્ધોપલબ્ધિરિતિ તદ્વ તાસા મયે । જ્ઞાનત્વવ્યાપ્યેનેતિ જ્ઞાનત્વ સાધકત્વં યસ્યેતિ વિપ્રહઃ । યે ત્વિતિ 'ધર્મોત્તરાદયઃ' (?) ॥૧૨॥

(ટિ.) કાર્યવિરુદ્ધોપલબ્ધિરિત્યાદિ દુઃસકારણં વિપાદિ, કાર્ય દુઃસમ્ ॥૧૨॥

इति श्री साधुपूर्णमागञ्जीयश्रीमदाचार्यगुणचन्द्रसूरिशिष्यपञ्चज्ञानचन्द्र-
विरचिते रत्नाकरावतारिकाटिप्पणके तृतीयः परिच्छेदः समाप्तः ॥ श्री ॥

સમ્પ્રત્યનુપલબ્ધિ પ્રકારતઃ પ્રાહુઃ—

અનુપલબ્ધેરપિ દ્વૈરૂપ્યમ્, અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિર્વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિશ્ચ ॥૧૩॥

§ ૧ અવિરુદ્ધસ્ય પ્રતિપેદ્યેનાર્થેન સહ વિરોધમપ્રાપ્તસ્યાનુપલબ્ધિરવિરુદ્ધાનુપ-
લબ્ધિઃ । एवं विरुद्धानुपलब्धिरपि ॥૧૩॥

અનુપલબ્ધિના ભેદ—

અનુપલબ્ધિના પદ્ય બે ભેદ છે- અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ અને વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ. ૯૩.

ફૂટ અવિરુદ્ધ-અટલે પ્રતિપેદ્ય પદાર્થ સાથે જેને વિરોધ ન હોય, તેની જે અનુપલબ્ધિ, તે અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ છે. એ જ રીતે વિરુદ્ધ-અટલે પ્રતિપેદ્ય પદાર્થ સાથે જેને વિરોધ હોય તેની અનુપલબ્ધિ, તે વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ છે. ૯૩.

(૫૦) अविरुद्धानुपलब्धिरिति निषेधसाधयित्री । विरुद्धानुपलब्धिरिति विधि-
साधयित्री ॥ ૧૩॥

સમ્પ્રત્યવિરુદ્ધાનુપલબ્ધેર્નિષેધસિદ્ધૌ પ્રકારસંજ્ઞામાર્યાન્તિ—

तत्राविरुद्धानुपलब्धिः प्रतिषेधावगोचे सप्तप्रकारा ॥૧૪॥

અમૂનેવ પ્રકારાન્ પ્રકટયન્તિ—

પ્રતિપેદ્યેનાવિરુદ્ધાનાં સ્વભાવવ્યાપકકાર્યકારણપૂર્વચરોત્તરચર-
સહચરાણામનુપલબ્ધિઃ ॥૧૫॥

૧ एवं च स्वभावानुपलब्धिः, व्यापकानुपलब्धिः, कार्यानुपलब्धिः, कारणानुपलब्धिः, पूर्वचरानुपलब्धिः, उत्तरचरानुपलब्धिः, सहचरानुपलब्धिश्चेति ॥९५॥

પ્રતિષેધસાધક અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિના લેદાની સંખ્યા જણાવે છે—

પ્રતિષેધને સિદ્ધ કરનારી અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ સાત પ્રકારે છે. ૯૪.

તે પ્રકારોનું પ્રકાશન—

પ્રતિષેધ્ય પદાર્થની સાથે અવિરુદ્ધ એવાં સ્વભાવ-વ્યાપક-કાર્ય-કારણ-પૂર્વચર-ઉત્તરચર અને સહચરની અનુપલબ્ધિ છે. ૯૫.

§૧ એ રીતે ૧ સ્વભાવાનુપલબ્ધિ, ૨ વ્યાપકાનુપલબ્ધિ, ૩ કાર્યાનુપલબ્ધિ, ૪ કારણાનુપલબ્ધિ, ૫ પૂર્વચરાનુપલબ્ધિ, ૬ ઉત્તરચરાનુપલબ્ધિ અને ૭ સહચરાનુપલબ્ધિ—આ સાત લેદા અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિનાં છે. ૯૫.

क्रमेणामूनुदाहरन्ति—

स्वभावानुपलब्धिर्यथा नास्त्यत्र भूतले कुम्भ उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य
तत्स्वभावस्यानुपलम्भात् ॥९६॥

§ ૧ ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તસ્યેતિ ઉપલબ્ધિર્જ્ઞાનમ્, તસ્ય લક્ષણાનિ કારણાનિ ચક્ષુ-રાદીનિ, તૈર્હ્યુપલબ્ધિર્લક્ષ્યતે જન્યત્ इति યાવત્ તાનિ પ્રાપ્તઃ; જનકત્વેનોપલબ્ધિકારણા-ન્તર્ભાવાત્ સ તથા દ્રશ્ય इत्यर्थस्तस्याનુપલम्भाત્ ॥૯૬॥

સાત પ્રકારની અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિનાં અનુક્રમે ઉદાહરણો—

આ ભૂતલમાં કુંભ નથી, કારણ કે—ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્ત તેના સ્વભાવનેા અનુપલબ્ધ છે. આ સ્વભાવાનુપલબ્ધિ છે. ૯૬.

§૨. 'ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્ત'—આનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—ઉપલબ્ધિ—એટલે જ્ઞાન. લક્ષણ એટલે કારણો—ચક્ષુ ઇન્દ્રિય વગેરે. કારણ કે ચક્ષુ આદિ કારણોથી જ્ઞાન લક્ષિત થાય છે. અર્થાત્ ઉત્પન્ન થાય છે. ચક્ષુ આદિ કારણોને પ્રાપ્ત થયેલ—એટલે કે જ્ઞાનનો જનક હોવાથી સ્વયં ઘટનો પણ જ્ઞાનના કારણોમાં અન્તર્ભાવ થાય છે. અર્થાત્ તે પણ પોતાના દર્શનનું કારણ બનતો હોઈ ઉપલબ્ધિ કારણને પ્રાપ્ત કહેવાય. એટલે કે તે દ્રશ્ય છે. આમ કુંભ દ્રશ્ય સ્વભાવ છતાં તેની અનુપલબ્ધિ છે. ૯૬.

(૫૦) સ તથા દ્રશ્ય इति द्रष्टुं योग्यः ॥૯૬॥

व्यापकानुपलब्धिर्यथा नास्त्यत्र प्रदेशे पनसः पादपानुपलब्ध्येः ॥९७॥
कार्यानुपलब्धिर्यथा नास्त्यत्राप्रतिहतशक्तिकं वीजमङ्कुरानवलोचनात् ॥९८॥

§ ૧ અપ્રતિહતશક્તિકત્વં हि कार्यं प्रत्यप्रतिबद्धसामर्थ्यत्वं कथ्यते । तेन बीज-मात्रेण न व्यभिचारः ॥९८॥

કારણાનુપલબ્ધિર્યથા ન સન્ત્યસ્ય પ્રગ્નમપ્રભૃતયો ભાવાસ્તત્ત્વાર્થ-
શ્રદ્ધાનાભાવાત્ ॥૯૯॥

§૧ પ્રશમપ્રમૃતયો માવા इति પ્રશમસંવેગનિર્વેદાનુકમ્પાસ્તિવ્યલક્ષણજીવપરિણા-
મવિશેષાઃ । તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનં તસ્યાઽભાવઃ કુતોઽપિ દેવદ્રવ્યમક્ષણાદેઃ પાપ-
કર્મણઃ સકાશાત્સિદ્ધચંસ્તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનકાર્યમૂતાનાં પ્રશમાદીનામભાવં ગમયતિ ॥૯૯॥

આ પ્રદેશમાં પનસ નથી કારણ કે-અહીં વૃક્ષ નથી. આ વ્યાપકાનુપ-
લબ્ધિ છે. ૯૭.

અહીં અપ્રતિહત શક્તિવાળું બીજ નથી. કારણ કે અંકુર દેખાતા નથી.
આ કાર્યાનુપલબ્ધિ છે. ૯૮.

§૨ કાર્યનિષ્પત્તિની દૃષ્ટિએ જે કારણનું સામર્થ્ય પ્રતિબંધ રહિત હોય
તે કારણને અપ્રતિહતશક્તિક-એટલે કાર્યોત્પત્તિ માટે અવિકલ કહેવાય છે.
આથી સામાન્ય બીજ વડે વ્યભિચાર થશે નહિ અર્થાત્ અહીં વિશિષ્ટ પ્રકારનું
બીજ વિવક્ષિત છે, છે હોય તો અંકુર થાય જ. ૯૮.

આ પુરુષમાં પ્રશમ આદિ ભાવો નથી કારણકે-તેને તત્ત્વાર્થમાં શ્રદ્ધાનો
અભાવ છે-આ કારણાનુપલબ્ધિ છે. ૯૯.

§૨ 'પ્રશમ આદિ'નું વિવરણ છે કે, પ્રશમ-સંવેગ-નિર્વેદ-અનુકમ્પા
અને આસ્તિક્ય. એ જીવના પરિણામવિશેષો છે. તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન એટલે સમ્યગ્
દર્શન. તેનો અભાવ કોઈ દેવદ્રવ્યના ભક્ષણાદિ પાપકર્મથી સિદ્ધ થાય છે અને તેથી
તે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનના કાર્યરૂપ પ્રશમાદિ ભાવોના અભાવનો બોધ કરાવે છે. ૯૯.

पूर्वचरानुपलब्धिर्यथा नोदगमिष्यति मुहूर्तान्ते स्वातिनक्षत्रं चित्रो-
दयादर्शनात् ॥૧૦૦॥

उत्तरचरानुपलब्धिर्यथा नोदगमत् पूर्वभद्रपदा मुहूर्तात्पूर्वमुत्तरभद्रपदोद्-
गमानवगमात् ॥૧૦૧॥

सहचरानुपलब्धिर्यथा नास्त्यस्य सम्यग्ज्ञानं सम्यग्दर्शनानुप-
लब्धेः ॥૧૦૨॥

§૨ इयं च सप्तधाऽप्यनुपलब्धिः साक्षादनुपलम्भद्वारेण, परम्परया पुनरेषा सम्भ-
वन्त्यत्रैवाऽन्तर्भावनीया । तथाहि-नास्ति एकान्तनिरन्वयं तत्त्वम्, तत्र क्रमाक्र-
मानुपलब्धेरिति या कार्यव्यापकानुपलब्धिः, निरन्वयतत्त्वकार्यस्यार्थक्रियारूपस्य यद्व्या-
पकं क्रमाक्रमरूपं तस्यानुपलम्भसद्भावात् । सा व्यापकानुपलब्धावेव प्रवेशनीया ।
एवमन्या अपि यथासम्भवमास्तेव विद्यन्ति ॥૧૦૨॥

એક મુહૂર્ત પછી સ્વાતિ નક્ષત્રનો ઉદય નહિ થાય કારણ કે-ચિત્રાનો
ઉદય જોવાતો નથી-આ પૂર્વચરાનુપલબ્ધિ છે. ૧૦૦.

સારાંશ છે કે ચિત્રાના ઉદય પછી સ્વાતિનો ઉદય થાય છે. અહીં સ્વાતિનો
ઉદય પ્રતિષેધ છે તેનાથી અવિરુદ્ધ પૂર્વચર ચિત્રાના ઉદયની અનુપલબ્ધિ છે,
માટે આ અવિરુદ્ધ પૂર્વચરાનુપલબ્ધિ છે. ૧૦૦.

એક મુદ્દત પહેલાં પૂર્વભદ્રપદા નક્ષત્રનો ઉદય થયો નથી. કારણ કે ઉત્તર ભદ્રપદાનો ઉદય જણાતો નથી. આ અવિરુદ્ધોત્તરચરાનુપલબ્ધિ છે. ૧૦૧. સારાંશ કે અહીં પ્રતિષેધ્ય પૂર્વભદ્રપદાનો ઉદય છે. તેનાથી અવિરુદ્ધ ઉત્તરચર ઉત્તરભદ્રપદાના ઉદયની અનુપલબ્ધિ છે. ૧૦૧.

આ પુરુષને સમ્યગ્જ્ઞાન નથી કારણ કે—તેમાં સમ્યગ્દર્શનની અનુપલબ્ધિ છે. આ સહચરાનુપલબ્ધિ છે. ૧૦૨.

§૧ આ સાત પ્રકારની અનુપલબ્ધિ સાક્ષાત્ અનુપલ્ભ-અનુપલબ્ધિ દ્વારા કહી છે. પરંપરાએ તો તેના જે અનેક ભેદ થાય છે તેમનો આમાં જ અન્તર્ભાવ કરવો તે આ પ્રમાણે—તત્ત્વ એકાન્તે નિરન્વય (ઉચ્છિન્ન) નથી, કારણ કે—તેમાં ક્રમાક્રમની અનુપલબ્ધિ છે—આમાં નિરન્વય તત્ત્વનું કાર્ય અર્થક્રિયા છે અને તેના વ્યાપક ક્રમ-અક્રમ છે. એટલે એ કાર્યવ્યાપકાનુપલબ્ધિ કહેવાય. તેનો વ્યાપકાનુપલબ્ધિમાં અન્તર્ભાવ કરવો. આ રીતે પરંપરાથી થતી બીજી અનુપલબ્ધિ-ઓનો પણ યથાસંભવ ઉક્ત અનુપલબ્ધિઓમાં જ અન્તર્ભાવ થાય છે. ૧૦૨.

(૧૦) इयं च सप्तधाऽन्यनुपलब्धिरिति इयमुक्तरूपा । तत्रेति एकान्तानरन्वये तत्त्वे । कार्यव्यापकानुपलब्धिरित्यतः पुरः कवमिति योज्यम् ॥१०२॥

વિરુદ્ધાનુપલ્બ્ધિ વિધિસિદ્ધૌ ભેદતો માપન્તે—

વિરુદ્ધાનુપલ્બ્ધિસ્તુ વિધિમતીતૌ પઠ્વધા ॥૧૦૩॥

તાનેવ ભેદાનાહુઃ—

વિરુદ્ધકાર્યકારણસ્વભાવવ્યાપકસહચરાનુપલ્ભભેદાત્ ॥૧૦૪॥

§૧ વિધેયનાર્થેન વિરુદ્ધાનાં કાર્યકારણસ્વભાવવ્યાપકસહચરાણામનુપલ્ભા અનુપલ્બ્ધયસ્તૈર્ભેદો વિશેષસ્તસ્માત્ । તત્ત્વ વિરુદ્ધકાર્યાનુપલ્બ્ધિઃ, વિરુદ્ધકારણાનુપલ્બ્ધિઃ, વિરુદ્ધસ્વભાવાનુપલ્બ્ધિઃ, વિરુદ્ધવ્યાપકાનુપલ્બ્ધિઃ, વિરુદ્ધસહચરાનુપલ્બ્ધિઃ એતિ ॥૧૦૪॥

વિધિસાધક વિરુદ્ધાનુપલ્બ્ધિના ભેદોની સંખ્યા—

વિધિને સિદ્ધ કરનારી વિરુદ્ધાનુપલ્બ્ધિ પાંચ પ્રકારે છે. ૧૦૩.

વિરુદ્ધાનુપલ્બ્ધિના ભેદો—

વિરુદ્ધ એવાં કાર્ય-કારણ-સ્વભાવ-વ્યાપક અને સહચરના ભેદથી વિરુદ્ધાનુપલ્બ્ધિ પાંચ પ્રકારની છે. ૧૦૪.

§૧ વિધેય પદાર્થથી વિરુદ્ધ કાર્ય-કારણ-સ્વભાવ-વ્યાપક અને સહચરની અનુપલ્બ્ધિના વિશેષથી વિરુદ્ધાનુપલ્બ્ધિના પાંચ ભેદ થાય છે. તે આ પ્રમાણે—૧ વિરુદ્ધકાર્યાનુપલ્બ્ધિ, ૨ વિરુદ્ધકારણાનુપલ્બ્ધિ, ૩ વિરુદ્ધસ્વભાવાનુપલ્બ્ધિ, ૪ વિરુદ્ધવ્યાપકાનુપલ્બ્ધિ અને ૫ વિરુદ્ધસહચરાનુપલ્બ્ધિ. ૧૦૪.

क्रमेणैतासामुदाहरणान्याहुः—

વિરુદ્ધકાર્યાનુપલ્બ્ધિર્યથાઽગ્ર શરીરિણિ રોગાતિશયઃ સમસ્તિ, નીરોગ-વ્યાપારાનુપલ્બ્ધેઃ ॥૧૦૫॥

§૧ વિધેયસ્ય હિ રોગાતિશયસ્ય વિરુદ્ધમારોગ્યમ્, તસ્ય કાર્યં વિશિષ્ટો વ્યાપારઃ, તસ્યાનુપલબ્ધિરિયમ્ ॥૧૦૫॥

અનુક્રમે એ બધીનાં ઉદાહરણો—

આ પ્રાણીમાં રોગનો અતિશય-છે, કારણ કે-નીરોગ વ્યાપાર જણાતો નથી. આ વિરુદ્ધકાર્યાનુપલબ્ધિ છે. ૧૦૫.

§૧ અહીં વિધેય-સાધ્ય રોગાતિશય છે. તેનાથી વિરુદ્ધ આરોગ્ય છે. તે આરોગ્યનું વિશિષ્ટ કાર્ય અનુપલબ્ધ છે. ૧૦૫.

વિરુદ્ધકારણાનુપલબ્ધિર્યથા વિદ્યતેઽત્ર પ્રાણિનિ કષ્ટમ્, ઇષ્ટસંયોગાભાવાત્ ॥૧૦૬॥

§૧ અત્ર વિષેયં કષ્ટમ્, તદ્વિરુદ્ધં સુખમ્, તસ્ય કારણં ઇષ્ટસંયોગઃ, તસ્યાનુપલબ્ધિરેષા ॥૧૦૬॥

આ પ્રાણીને કષ્ટ છે, કારણ કે-(તેને) ઇષ્ટસંયોગનો અભાવ છે. આ વિરુદ્ધકારણાનુપલબ્ધિ છે. ૧૦૬.

§૧ અહીં વિધેય કષ્ટ છે, તેનાથી વિરુદ્ધ સુખ છે, તેનું કારણ ઇષ્ટસંયોગની અનુપલબ્ધિ છે. ૧૦૬.

વિરુદ્ધસ્વભાવાનુપલબ્ધિર્યથા વસ્તુજાતમનેકાન્તાત્મકમેકાન્તસ્વભાવાનુપલમ્ભાત્ ॥૧૦૭॥

§૧ વસ્તુજાતમન્તરજ્ઞો વહિરક્લથ વિશ્વવર્તી પદાર્થસાર્થઃ । અગ્યતે ગમ્યતે નિશ્ચાયત ઇત્યન્તો ધર્મઃ, ન ઈકોઽનેકઃ, અનેકશ્વાસાવન્તશ્ચાનેકાન્તઃ । સ આત્મા સ્વભાવો યસ્ય વસ્તુજાતસ્ય તદનેકાન્તાત્મકં સદસદાચનેકધર્માત્મકમિત્યર્થઃ । અત્ર હેતુઃ ઈકાન્તસ્વભાવસ્ય સદસદાચન્યતરધર્માવધારણસ્વરૂપસ્યાનુપલમ્ભાદિતિ । અત્ર વિધેયેનાનેકાન્તાત્મકત્વેન સહ વિરુદ્ધઃ સદાચેકાન્તસ્વભાવઃ, તસ્યાનુપલબ્ધિરસૌ ॥૧૦૭॥

સમસ્ત વસ્તુ અનેકાન્ત સ્વરૂપ છે, કારણ કે એકાન્ત સ્વભાવ પ્રતીત નથી-આ વિરુદ્ધસ્વભાવાનુપલબ્ધિ છે. ૧૦૭.

§૧ સમસ્ત વસ્તુ-એટલે જગત્માં રહેલ અંતરંગ અને બાહ્ય એ બંને પ્રકારનો અર્થ સમૂહ. અગ્યતે-એટલે બોધ કરાય, નિશ્ચય કરાય, તે 'અન્ત'-એટલે ધર્મ. એક ન હોય તે અનેક. આ અનેક અને અન્ત બંને શબ્દોનો કર્મ-ધાર્ય સમાસ કરવાથી એટલે કે અનેક એવાં જે અન્ત તે "અનેકાન્ત". એ અનેકાન્ત સ્વભાવ છે જેનો તે અનેકાન્તાત્મક. એટલે કે બધી વસ્તુઓ સત્-અસત્ આદિ અનેકધર્મસ્વરૂપ છે-આ પ્રમાણે અર્થ થયો. આ અનુમાનમાં સત્-અસત્ વગેરે ધર્મમાંથી કોઈ પણ એક ધર્મના નિશ્ચયરૂપ એકાન્તસ્વભાવની અનુપલબ્ધિ, એ હેતુ છે. અહીં વિધેય અનેકાન્તાત્મકત્વ-અનેકાન્ત સ્વભાવ છે, તેની વિરુદ્ધ સદાદિ એકાન્ત સ્વભાવ છે. તેની અનુપલબ્ધિ છે માટે આ વિરુદ્ધ-સ્વભાવાનુપલબ્ધિ છે. ૧૦૭.

(૫૦) અન્તરજ્ઞાનમ્ ઇતિ આત્મકર્માદિઃ । વહિરજ્ઞાનમ્ ઇતિ ષટ્તાદિઃ ॥૧૦૭॥

વિરુદ્ધવ્યાપકાનુપલબ્ધિર્થયા અસ્ત્યત્ર ચ્છાયા, ઔષ્ણ્યાનુપલબ્ધેઃ ॥૧૦૮॥

§૧ વિધેયયા છાયાયા વિરુદ્ધસ્તાપઃ, તદ્વ્યાપકમૌષ્ણ્યમ્, તસ્યાનુપલબ્ધિરિ-
યમ્ ॥૧૦૮॥

અહીં છાયા છે, કારણ કે-ઉષ્ણતાની અનુપલબ્ધિ છે. આ વિરુદ્ધવ્યાપકા-
નુપલબ્ધિ છે. ૧૦૮.

§૧અહીં વિધેય છાયા છે, તેની વિરુદ્ધ તાપ છે. અને તાપની વ્યાપક
ઉષ્ણતાની અનુપલબ્ધિ છે. ૧૦૮.

વિરુદ્ધસહચરાનુપલબ્ધિર્થયા અસ્ત્યસ્ય મિથ્યાજ્ઞાનમ્, સમ્યગ્દર્શનાનુપ-
લબ્ધેઃ ॥૧૦૯॥

§૧ વિધેયેન મિથ્યાજ્ઞાનેન વિરુદ્ધં સમ્યગ્જ્ઞાનમ્, તત્સહચરં સમ્યગ્દર્શનમ્,
તસ્યાનુપલબ્ધિરેષા ॥૧૦૯॥

इति प्रमाणनयतत्त्वाल्लोके' श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचितायां
रत्नाकरावतारिकाख्यलघुटीकायां स्मरणप्रत्यभिज्ञान-
तर्कानुमानस्वरूपनिर्णयस्तृतीयः परिच्छेदः ॥

આ પુરુષમાં મિથ્યાજ્ઞાન છે, કારણ કે-તેનામાં સમ્યગ્દર્શન દેખાતું નથી.
—આ વિરુદ્ધસહચરાનુપલબ્ધિ છે. ૧૦૯.

§૧ અહીં વિધેય-સાધ્ય મિથ્યાજ્ઞાન છે, તેથી વિરુદ્ધ સમ્યગ્જ્ઞાન છે, અને
તેના સહચર સમ્યગ્દર્શનની અનુપલબ્ધિ છે. ૧૦૯.

એ પ્રમાણે 'પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક' નામના ગ્રંથમાં શ્રી. રત્નપ્રભાચાર્ય વિર-
ચિત 'રત્નાકરાવતારિકા' નામની લઘુટીકામાં 'સ્મરણ-પ્રત્યભિજ્ઞાન-તર્ક-અનુ-
માનસ્વરૂપનિર્ણય' નામના ત્રીજા પરિચ્છેદને શ્રી રૈવતાચલચિત્રકૂટાદિ પ્રાચીન-
(જીર્ણ)તીર્થોદ્ધારક શ્રીવિજયનીતિસૂરીશ્વરજીના શિષ્યાજી મુનિ મલયવિજયજીએ
સ્વઅભ્યાસ સમયે કરેલ ગુર્જર ભાષાનુવાદ પૂર્ણ થયો.

(૫૦) સ્મૃતેઃ પ્રમાણ્યસ્થાપનં ૧, નૈયાયિકમીમાંસકામિપ્રેતપ્રમાણ્યસ્થોપમાનસ્ય પ્રત્યભિજ્ઞાનામન્ત-
ર્ભાવઃ ૨, વૌદ્ધાપ્રમાણ્યસ્થાપનં ૩, વૌદ્ધાપ્રમાણીકૃતતર્કપ્રમાણ્યસ્થાપનં ૪, નાસ્તિકાપ્રમાણિતાનુમા-
નપ્રમાણ્યસ્થાપનં ૫, વૌદ્ધાભિમતત્રિલક્ષણકયૌગામિપ્રેતપન્ચલક્ષણહેતુનિરાકરણેન નિશ્ચિતાન્યધાનુપપત્યે
કલ્પણહેતુસ્થાપનં ૬, ચિકલ્પસિદ્ધધર્મિસ્થાપનં ૭, વૌદ્ધાનામપિ પક્ષપક્ષીકરણં ૮, દૃશ્યન્તોપનયનિ-
ગમનાનાં પરપ્રતિપ્રત્યક્ષતાનિરાસઃ ૯, અત એવં વ્યાપ્તિપક્ષપર્મતારૂપસ્ય સૌમતાનાં, પક્ષહેતુદૃશ્યન્ત-
સ્વરૂપસ્ય ભાટપ્રમાણકરકાપિલાનાં, પક્ષહેતુદૃશ્યન્તોપનયનિગમનાત્મકસ્ય યૌગવેદોપદેશિકાણાં અનુમાનસ્ય
નિરાસઃ ૧૦, કારણાત્ કાર્યાનુમાનસ્ય વૌદ્ધાનમિપ્રેતસ્ય સ્થાપનં ૧૧, પૂર્વચરોત્તરચરસહચરાણાં
સ્વભાવકાર્યકારણતાનિરાસઃ ૧૨, પ્રજ્ઞાકરામિપ્રેતજામદ્વાસંવેદનમરણયોઃ પ્રબોધારિષ્ટે પ્રતિ કારણ-
ત્વનિરાસઃ ૧૩ ॥ છ ॥

॥ इति तृतीयपरिच्छेदवाद्संप्रदः ॥

અર્હમ્ ।

અથ ચતુર્થઃ પરિચ્છેદઃ ।

સંપ્રતિ પરોક્ષસ્ય પञ્ચમપ્રકારમાગમાસ્યં बहुवक्तव्यत्वात् परिच्छेदान्तरेणो-
પદિશન્તિ—

આપ્તવચનાદાવિર્ભૂતમર્થસંવેદનમાગમઃ ॥૧॥

§૧ આત્મઃ પ્રતિપાદયિષ્યમાણસ્વરૂપઃ, તદ્વચનાજ્ઞાતમર્થજ્ઞાનમાગમઃ । આગ-
મ્યન્તે મર્યાદયાઽવબુધ્યન્તેઽર્થા અનેનેત્યાગમઃ ॥૧॥

‘પરોક્ષપ્રમાણના આગમ નામના પાંચમા લેહમાં વિશેષ કહેવાનું’ હોવાથી
અર્થકાર તેનું બુદ્ધા પરિચ્છેદમાં વર્ણન કરે છે—

આપ્તપુરુષના વચનથી ઉત્પન્ન થયેલું અર્થજ્ઞાન આગમ છે. ૧.

§૧ જેના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરાશે તેવા આપ્તપુરુષના વચનથી ઉત્પન્ન
થયેલું અર્થજ્ઞાન તે આગમ પ્રમાણ છે. મર્યાદાપૂર્વક જેના વડે પદાર્થ જણાય
તે આગમ છે. ૧.

(૫૦) ॥૧॥ ॐ નમઃ॥ ચતુર્થપરિચ્છેદે પ્રતિપાદયિષ્યમાણસ્વરૂપ ઇતિ । અભિધેયં
વત્તુ યથાવસ્થિત યો જાનીતે યથાજ્ઞાત ચાભિધેતે સ આપ્તઃ ॥૧॥

નનુ યથર્થસંવેદનમાગમઃ, તર્હિ કથમાત્તવચનાત્મકોઽસૌ સિદ્ધાન્તવિદાં પ્રસિદ્ધ
ઇત્યાશંક્યાઽઽહુઃ—

ઉપચારાદાત્તવચનં ચ ॥૨॥

§૧ પ્રતિપાદ્યજ્ઞાનસ્ય હ્યાત્તવચનં કારણમિતિ કારણે કાર્યોપચારાત્ તદપ્યાગમ
ઇત્યુચ્યતે, અનન્યોપાયતાહ્યાપનાર્થમ્ ।

§૨ અત્રૈવં વદન્તિ કાળાદાઃ—શબ્દોઽનુમાનમ્, વ્યાપ્તિપ્રહ્ણવચ્છેનાર્થપ્રતિપાદક-
ત્વાદ, ધૂમવત્, ઇતિ । તત્ર દેતોરામુખે કૂટાકૂટકાર્પાણનિરૂપણપ્રવણપ્રવ્યક્ષેણ વ્યભિ-
ચારઃ, તથાભૂતસ્યાપિ તત્પ્રત્યક્ષસ્યાનુમાનરૂપતાઽપાયાત્ । આઃ ! કથં પ્રત્યક્ષં નામ
ભૂત્વા વ્યાપ્તિપ્રહ્ણપુરસ્સરં પદાર્થં પરિચ્છિન્ધાત્ ? ઉન્મીલિતં હિ ચેન્લોચનમ્, જાત-
મેવ પરીક્ષકાણાં કૂટાકૂટવિવેકેન પ્રત્યક્ષમિતિ ક્વ વ્યાપ્તિપ્રહ્ણાવસર ઇતિ ચેત્ ।
एतदेवान्यत्रापि प्रतीहि । तथाहि—समुचारितश्चेद् ध्वनिः; जातमेव जनस्य शब्दा-
र्थसंवेदनमिति क्व व्यापतिप्रह्णावसर इति ? एवं तर्हि नाष्टिकैरद्वैतवासीनोऽपि मनस-

શબ્દાત્ તદર્થસંવિત્તિઃ સ્યાદિતિ ચેત્ । કિં નાપરીક્ષકસ્યાપિ કાર્પાપણે કૂટાકૂટવિવે-
કેન પ્રત્યક્ષોત્પત્તિઃ ? ।

જો આગમપ્રમાણ અર્થના જ્ઞાનરૂપ છે, તો સિદ્ધાન્તવેત્તાઓમાં આપ્તના
વચનરૂપ આગમ પ્રમાણ કઈ રીતે પ્રસિદ્ધ છે ? એ શંકાનું નિવારણ—

ઉપચારથી આપ્તનું વચન પણ આગમ છે. ૨

ફૅ૨ શિષ્ય(શ્રોતા)ના જ્ઞાનનું કારણ આપ્તવચન છે માટે કારણમાં કાર્યનો
ઉપચાર કરી આપ્તવચન પણ આગમ કહેવાય છે. આ ઉપચાર એટલા માટે
જરૂરી છે કે આગમ પ્રમાણમાં વચન સિવાય બીજું કોઈ કારણ નથી.

ફૅ૨ વૈશેષિક—શબ્દ અર્થાત્ આગમ અનુમાન છે, કારણ કે-ધૂમની જેમ
વ્યાપ્તિજ્ઞાનના બળથી અર્થનો યોગ્ય છે.

જૈન—પ્રસ્તુત અનુમાનના પ્રારંભમાં જ સિદ્ધાન્તોમાંથી ખરાખોટાનો
વિવેક કરનાર પ્રત્યક્ષથી હેતુનો વ્યભિચાર છે. કારણ કે એવું પ્રત્યક્ષ વ્યાપ્તિજ્ઞા-
નના બળથી પરીક્ષા કરે છે, છતાં તે અનુમાન નથી.

વૈશેષિક—અરે ! પ્રત્યક્ષ છતાં તે વ્યાપ્તિગ્રહણપૂર્વક પદાર્થયોગ્યક કઈ
રીતે હોઈ શકે ? આપણો અનુભવ છે કે આંખ ઉઘાડતાંની સાથે જ પરીક્ષક
પુરુષોને ખરાખોટાનો વિવેક કરનાર પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. એટલે તેમાં
વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ કરવાનો અવસર જ ક્યાં છે ?

જૈન—એ જ પ્રમાણે શબ્દ વિષે પણ સમજ લો. તે આ પ્રમાણે-શબ્દો-
ચાર થતાં જ પુરુષને શબ્દના અર્થનું જ્ઞાન થઈ જ જાય છે તો તેમાં પણ વ્યાપ્તિનું
ગ્રહણ કરવાનો અવકાશ ક્યાં છે ?

વૈશેષિક—શબ્દોચાર માત્રથી જ નો યોગ્ય થઈ જતો હોય તો નાલિયેર
દીપમાં વસનાર પુરુષને પણ ‘વનસ’ શબ્દના શ્રવણથી તેના વાચ્ય અર્થનું
જ્ઞાન થતું જોઈએ.

જૈન—તો પછી અપરીક્ષક પુરુષને સિદ્ધાન્તોમાંથી ખરાખોટા સિદ્ધાન્તો
ભેદ કરનાર પ્રત્યક્ષની ઉત્પત્તિ કેમ થતી નથી, તે તમે જ કહોને ?

(૫૦) પ્રતિપાદ્યજ્ઞાનસ્યેતિ શિષ્યજ્ઞાનસ્ય । અનન્યોપાયતાસ્ત્યાપનાર્થમિતિ આપ્ત-
વચનં વિનાડર્થસંવેદનં ન ભવત્યેવ ।

આમુલ્કે ઇતિ આદાવેવ । વ્યભિચાર ઇતિ વ્યાપ્તિપ્રહણચલેનાર્થપ્રતિપાદકમપિ ભવિ-
ષ્યતિ, અનુમાનમપિ ન ભવિષ્યતિ, યથા કૂટાકૂટકાર્પાપણનિરૂપણપ્રણું પ્રત્યક્ષમ્ । તથાભૂતસ્યા-
પીતિ વ્યાપ્તિપ્રહણચલેનાર્થપ્રતિપાદકસ્યાપિ । તત્પ્રત્યક્ષસ્યેતિ કૂટાકૂટકાર્પાપણનિરૂપણપ્રણપ્રત્ય-
ક્ષસ્ય । આ ઇત્યાદિ કાળાદઃ । પરિચ્છિન્ન્યાદિત્યતઃ પુરઃ કિમિતીતિ ગમ્યમ્ । પત્તદેવેત્યાદિ
સરિપાક્યમ્ । અન્યગ્રાપીતિ આગમેડપિ । પ્રતીદીત્યતઃ પુરઃ કયમિતિ ગમ્યમ્ । પચં તર્હી-
ત્વાદિ પરઃ । કિં નેત્યાદિ સરિઃ ।

(ટિ૦) ॥ચતુર્થપરિચ્છેદઃ॥ તર્હિ કયમિત્યાદિ । અસાવિતિ આગમઃ । સિદ્ધાન્ત-
વિદ્યામિતિ ઝેનાગમપ્રયોગનામિત્યુપહાસઃ ।

તદપીતિ આત્મવચનમપિ । અનન્યોપાયેતિ । આત્મવચનપ્રકારં પરિચય્ય કેનાપ્યપરેણોપાયેનાગમો ન સિદ્ધયતીત્યર્થઃ ।

તત્રેતિ શબ્દસ્યાનુમાનસાધકેડુમાને । હેતોરિતિ વ્યાપ્તિગ્રહણેનેત્યાદિકસ્ય । 'આમુલ્હે' इति अनुमानप्रारम्भे । तथाभूतस्येति व्याप्तिग्रहणबलेनार्थप्रतिपादकस्य । तत्प्रत्यक्षस्येति 'कूटाकूट-कार्पापणप्रत्यक्षस्य । अन्यत्रापીति शब्देऽपि जानीहि । एवं तर्हीत्यादि । तदर्थसंवित्तिरिति पनसशब्दवाच्यपदार्थज्ञानम् ।

§૩ અથ યાવાનેતાદૃશવિશેષસમાકલિતકલેવરઃ કાર્પાપણઃ, તાવાનશેષઃ કૂટોઽ-કૂટો વા નિષ્ટઙ્કનીયસ્ત્વયા—ઇત્યુપદેશસાહાયકાપેક્ષં ચક્ષુરાદિ તદ્વિવેકે^૧ કૌશલં કલ-યતિ, ન ચાપરીક્ષકસ્યાયં પ્રાક્ પ્રાવર્તિષ્ટેતિ ચેત્ । તર્હિ શબ્દોઽપિ યાવાન્ પનસ-શબ્દસ્તાવાન્ પનસાર્થવાચક इति संवित्तिसहायः तत्प्रतिपदने पटीयान् । न च नालि-केरद्वीपवासिनः प्रागियं प्रादुरासीदिति कथं तस्य तत्पतीतिः स्यात् ? । अथैतादृश-संवेदनं व्याप्तिसंवेदनरूपमेव । तदपेक्षायां च शब्दार्थज्ञानमनुमानमेव भवेदिति चेत् । कूटाकूटकार्पापणविवेकप्रत्यक्षमपि किं न तथा, तत्रापि तथाविधोपदेशस्य व्याप्युल्लेख-स्वरूपत्वात् ? ।

§૪ અથ વ્યાપ્તેઃ પ્રાક્ પ્રવૃત્તાવપિ તદાનીમભ્યાસદશાપન્નત્વેનાનપેક્ષાનાત્ પ્રત્યક્ષમેવૈતત્, તદપેક્ષાયાં તુ ભવત્યેવૈતદનુમાનમ્—કૂટોઽયં કાર્પાપણઃ, તથાવિધવિ-શેષસમન્વિતત્વાત્, પ્રાક્પ્રેક્ષિતકાર્પાપણવત્—इति चेत् । एतदेव समस्तमन्यत्रापि तुल्यं विदाङ्करोतु भवान् ।

§૫ ન સ્ત્વભ્યાસદશાયાં કોઽપિ વ્યાપ્તિ શબ્દેઽપ્યપેક્ષતે, સહસૈવ તજ્ઞાનો-ત્પત્તેઃ । અનભ્યાસે તુ કો નામ નાનુમાનતાં મન્યતે ? યથા કસ્યચિદ્વિસ્મૃતસંકેતસ્ય ક્રાલાન્તરે પનસશબ્દશ્રવણે—યઃ પનસશબ્દઃ સ આમૂલકલેપ્રહિવિદાપિવિશેષવાચકઃ, યથા યજ્ઞદત્તોક્તઃ પ્રાક્તનઃ, તથા ચાયમપિ દેવદત્તોક્ત इति । एवं च पक्षैकदेशे सिद्ध-साध्यता, शब्दोऽनुमानमित्यत्र सकलवाचकानां पक्षीकृतानामेकदेशस्यानुमानरूपतया स्वीकृतत्वात् । यस्त्वागमरूपतया स्वीकृतः शब्दः, तत्राभ्यासदशापन्नत्वेन व्याप्ति-ग्रहणापेक्षैव नास्ति, अन्यथा कूटाकूटकार्पापणप्रत्यक्षेण व्यभिचारापत्तेः । तथा च हेतोरसिद्धिः । एवं च शब्दत्वस्य व्याप्तिग्रहणानपेક્ષતે सिद्धे विवादास्पदः^૨ શબ્દો નાનુમાનમ્, તદ્વિમિન્નસામગ્રીકત્વાત્, કૂટાકૂટકાર્પાપણવિવેકપ્રત્યક્ષવત્, इति सिद्धम् ।

§૩ વૈશેષિક—આવા આવા વિશેષોથી યુક્ત સ્વરૂપવાળા સિદ્ધાન્તે ખરે-ખોટા બાણ્યો એવા ઉપદેશની સહાય હોય તો આખા આદિ ખરા-ખોટાના વિવેકમાં કુશળ બને છે. પણ આ પ્રકારનો ઉપદેશ અપરીક્ષક પુરુષને પહેલાં મળ્યો નથી માટે તેનું જ્ઞાન તેવું થતું નથી.

૧ આમુલ્હે—કે-૩. ૨ કે-૩-ટિપ્પણસંમતઃ 'તદ્વિવેકકો' इति पाठः । ૩ 'સદ-इति टिप्पणे पाठः ।

જૈન—તે જ પ્રમાણે જ ‘પનસ’ શબ્દ છે તે પનસરૂપ અર્થનો વાચક છે એવા જ્ઞાનની સહાયતા હોય તો જ શબ્દ અર્થનું પ્રતિપાદન કરી શકે છે. પણ તેવું જ્ઞાન નાલિયેર દ્વીપવાસી પુરુષને પહેલાં થયું ન હતું, માટે પનસ શબ્દ સાંભળવાથી ‘પનસ’ અર્થનો યોગ્ય તે પુરુષને કંઈ રીતે થઈ શકે ?

વૈશેષિક—પણ આત્મ જ્ઞાન તો વ્યાપ્તિ જ્ઞાનરૂપ જ છે અને તેવા જ્ઞાનની શબ્દના અર્થજ્ઞાનમાં જો અપેક્ષા હોય તો શબ્દાર્થજ્ઞાન અનુમાન જ થશે.

જૈન—તે જ ન્યાયે ખરા-ખોટા સિદ્ધાંતો વિવેક કરનાર પ્રત્યક્ષ પણ અનુમાનરૂપ કેમ નહિ થાય ? કારણ કે—ત્યાં પણ પૂર્વોક્ત ઉપદેશ વ્યાપ્તિના પ્રયોગરૂપ જ છે.

કૃષ્ણ વૈશેષિક—વ્યાપ્તિનું જ્ઞાન પ્રથમ થઈ ગયું છે. છતાં પણ જ્યારે પરીક્ષક ખરા-ખોટાનો વિવેક કરે છે ત્યારે અભ્યાસને કારણે વ્યાપ્તિની અપેક્ષા નથી માટે તે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષસ્વરૂપ જ છે. પરંતુ જો વ્યાપ્તિની અપેક્ષા રાખે તો તે જ્ઞાન અનુમાનરૂપ જ થાય જેમકે—આ સિદ્ધો ખોટા છે, કારણ કે—ખોટા સિદ્ધાંતમાં રહેલ વિશેષોથી યુક્ત છે, પૂર્વે જોયેલ ખોટા કાર્યાપણ-સિકંકાની જેમ.

જૈન—આ બધુંય શબ્દમાં પણ સમાન જ છે, એમ જાણો.

કૃષ્ણ અભ્યાસ દશામાં શબ્દજ્ઞાન વખતે કોઈ પણ પુરુષ વ્યાપ્તિની અપેક્ષા રાખતો નથી કારણ કે—શબ્દોચ્ચારની સાથે જ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. અને અનભ્યાસ દશામાં તો વળી શબ્દમાં કોણ તેની અનુમાનતા નથી માનતું ? જેમકે—સંકેત ભૂલી જનાર પુરુષને કાલાન્તરમાં ‘પનસ’ શબ્દ સાંભળવાથી એવું થાય છે કે—આ ‘પનસ’ શબ્દ મૂળ સુધી ફળવાળા વૃક્ષ વિશેષનો વાચક છે. કેમકે—પહેલાં યજ્ઞદત્તે કહેલ પનસની જેમ દેવદત્તે કહેલ આ પનસ શબ્દ પણ તેવો જ છે. અને આ રીતે શબ્દમાં અનુમાનરૂપતા સિદ્ધ કરવાને તમેએ જે અનુમાન કહેલ છે તેમાં પશ્ચેકદેશમાં સિદ્ધસાધ્યતા રૂપ દોષ પણ છે. કારણ કે—તમે જ્યારે એમ કહો છો કે ‘શબ્દ એ અનુમાન છે’ ત્યારે પક્ષરૂપ બનાવેલ જેટલા શબ્દો છે તેમાંથી એક દેશ—એટલે અનભ્યસ્ત શબ્દોની બાબતમાં અમેએ પણ અનુમાનરૂપતા સ્વીકારી છે. પણ આગમ તરીકે જે શબ્દ અમે સ્વીકાર્યો છે તે અભ્યસ્ત હોવાથી તેમાં તો વ્યાપ્તિગ્રહણની અપેક્ષા જ નથી. તેમ ન માનવામાં તો સિદ્ધાંતમાં ખરા-ખોટાનો વિવેક કરનાર પ્રત્યક્ષથી વ્યભિચાર આવશે. એ અમે કહ્યું જ છે. માટે તમારો હેતુ અસિદ્ધ થયો અને એ રીતે શબ્દમાં વ્યાપ્તિ ગ્રહણની અપેક્ષા સિદ્ધ નથી માટે વિવાદાસ્પદ—(અભ્યાસદશાપન્ન) શબ્દ પણ અનુમાનથી ભિન્ન સામગ્રીવાળો હોવાથી ફટાફટ કાર્યાપણના વિવેચક પ્રત્યક્ષની જેમ અનુમાન નથી એ સિદ્ધ થયું.

(૧૦) અર્થેત્યાદિ પરઃ । ષ્તાદૃશચિક્ષેપેતિ તથાવિષમુદોપલક્ષણમ્ । તદ્વિવેકે ઇતિ કૃત્વિવેકે અયમિતિ ઉપદેશઃ । તદ્દિ શબ્દોઽપીત્યાદિ ચરિતોઃ । તત્પ્રતિપાદને ઇતિ પનસાર્થપરિ-

ज्ञापने । इयमिति संवित्तिः । तस्येति नालिकेरद्वीपवासिनः । तत्प्रतीतिरिति पनसार्थपरिज्ञानम् । अथेति परवाक्यम् । एतादृशसंवेदनमिति पूर्वसंवित्तिसहायम् । यदपेक्षायामिति व्याप्यपेक्षायाम् । कूटेत्यादि सूरिः । किं न तथेति किं नानुमानमित्यर्थः । किं न तथेत्यग्रे किमितीति गम्यम् । तत्राऽपीति कूटाकूटविवेकप्रत्यक्षेऽपि । व्याप्यगुल्लेखस्वरूपत्वादिति अनुमानत्वं प्राप्नोतीति भावः ।

अथ व्याप्तेरित्यादि परः । तदपेक्षायामिति व्याप्यपेक्षायाम् । एतदिति प्रत्यक्षम् । अनुमानमिति अनुमानरूपत्वमेव दर्शयति । तथाविधविशेषेत्यादि प्राक्संकेतितं ज्ञेयम् । एतदेकेत्यादि सूरिः । अन्यत्रापीति आगमेऽपि ।

शब्देऽपीति प्रत्यक्षे इव तथाविधे शब्दे व्याप्यपेक्षा नास्तीत्यर्थः । शब्दश्चवणे इति शब्दश्चवणे सति । अयमपीति अनुभूयमानः । एवं चेत्यादिना आचार्य एव प्रपञ्चयति । सिद्धसाध्यतेत्यग्रे कथमिति गम्यम् । अनुमानरूपतयेति अनभ्यासदृशायाम् । अन्ययेति तत्रापि व्याप्तिग्रहणापेक्षायाम् । हेतोरिति भवदीयस्य ।

टि०) तद्विवेके इति कूटाकूटकार्पाणविचारदक्षताम् । अपरीक्षकस्येति परीक्षानभिज्ञस्य । अयमिति उपदेशः । तत्प्रतीतिपादके इति पनसशब्दवाच्यार्थप्रतीतिपादने । पटीयानिति प्रकृष्टः पटः पटीयान् । “गुणादिष्ठेयसौ वा” [कातन्त्रे नाम्नि च० ३।६।४० वृत्तौ पृ० १३५] इयन्सप्रत्ययः । “तद्विष्टेमेयस्य बहुलम्” [कातन्त्रे आख्याते ३।२।१२ वृत्तौ पृ० १७३] उकारलोपः । इयमिति संवित्तिः । तस्येति नालिकेरद्वीपवासिनः । तत्प्रतीतिरिति पनसवाच्यार्थप्रतीतिः । तदपेक्षायामिति व्याप्यपेक्षायाम् । तथेति कथं नानुमानम् । तत्रापीति कूटाकूटकार्पाणप्रत्यक्षेऽपि । तथाविधेति शब्दस्यार्थमभिव्यज्यतो यादृश उपदेशस्तादृश उपदेशः कूटकार्पाणप्रत्यक्षेऽपि समस्तीति भावः ।

एतदिति कूटाकूटकार्पाणप्रत्यक्षम् । तदपेक्षायामिति व्याप्यपेक्षायाम् ॥ अन्यत्रापीति शब्देऽपि ।

एवं च पक्षेत्यादि ॥ वाचकानामिति शब्दानाम् । विवादास्पदमिति^१ अभ्यासदशापन्नः ॥ तद्विभिन्नेति अनुमानव्यतिरिक्तसामग्रीकत्वात् ।

§६ किंच । वाचामनुमानमानतामातन्वानोऽसौ कथं पक्षधर्मतादिकमादर्शयेत् ? । चैत्रः ककुदादिमदर्थविवक्षावान्, गोशब्दोच्चारणकर्तृत्वात्, अहमिव-इतीत्यर्थमिति चेत् । नन्वतो विवक्षामात्रस्यैव प्रतीतिः स्यात् । तथा च कथमर्थे प्रवृत्तिर्भवेत् ? । विवक्षातोऽर्थसिद्धिरिति चेत् । मैवम् । अस्यास्तब्यभिवारात्, अनाप्तानां अन्यथाऽपि तदुपलब्धेः । अथ यथासौकाच्छब्दात् तथाऽऽप्तविवक्षातोऽक्षूणैवार्थसिद्धिर्भविष्यतीति चेत् । सत्यम् । किन्त्वप्रतीतिपराहृतैवेयं परम्परा, शब्दश्रुतौ सत्यां प्रतीत्यन्तराव्यवहिनस्यैव अर्थस्य संवेदनात्, यथा लोचनव्यापारे सति रूपस्य । अपि च, अप्रातीतिकैतादृक्कल्पनामहापातकं क्रियतां नाम, यदि नान्या गतिः स्यात् । अस्ति चेयम्, शब्दस्य स्वाभाविकवाच्यवाचकभावसंबन्धद्वारेण अर्थप्रत्यायकत्वोपपत्तेः । एतच्च “स्वाभाविकसामर्थ्यसमयाभ्यां-” [४. ११] इत्यादि सूत्रे निर्णेष्यते ॥२॥

१ तद्विवेककौशलमिति- डे३ । २ मूले ‘स्पदः-इति पाठः । ३ यथा प्रोक्तं मु ।

ફેદ વળી શબ્દને અનુમાન માનનાર આ વૈશેષિક પક્ષધર્મતા વગેરે હેતુ-
લક્ષણો કઈ રીતે જણાવશે ?

વૈશેષિક—ચૈત્ર પુંધવાળા પદાર્થની વિવક્ષાવાળો છે, ગો શબ્દનો ઉચ્ચાર
કરતો હોવાથી, મારી જેમ, આ પ્રમાણે પક્ષધર્મોદિ છે.

જૈન—આ અનુમાનથી તો કેવળ વિવક્ષાની જ સિદ્ધિ થશે, તો એ રીતે
અર્થમાં પ્રવૃત્તિ કઈ રીતે થશે ? વળી, વિવક્ષાથી અર્થસિદ્ધિ થાય છે એમ
પણ નથી, કારણ કે—વિવક્ષાનો અર્થ સાથે વ્યભિચાર પણ છે, કારણ કે—અનાસ
પુરુષોની વિવક્ષા વિપરીત પણ જોવામાં આવે છે.

વૈશેષિક—જેમ આમના કહેલ શબ્દથી અર્થસિદ્ધિ થાય છે, તેવી જ રીતે
આમ પુરુષની વિવક્ષાથી પણ અર્થસિદ્ધિ થશે.

જૈન—તે વાત ઠીક છે પરંતુ આ પરંપરા (પ્રથમ શબ્દનું સાંભળવું, પછી
વિવક્ષાની પ્રતીતિ, પછી અર્થની પ્રતીતિ એવી પરંપરા)ની પ્રતીતિ થતી
જ નથી તેથી તે નિરાકૃત છે, કારણ કે—નેત્રનો વ્યાપાર થતાં જ જેમ રૂપનું
જ્ઞાન થાય છે, તેવી જ રીતે શબ્દ સાંભળતાંવેંત જ અન્ય કોઈ વિવક્ષાની
પ્રતીતિના વ્યવધાન વિના જ અર્થનું જ્ઞાન થાય છે. વળી, બીજો કોઈ માર્ગ
ન હોય તો આવી પ્રતીતિથી વિરુદ્ધ કલ્પના કરવાનું મહાપાતક વહોરી લેવું યોગ્ય
બને છે, પરંતુ અહીં બીજો માર્ગ તો છે જ. કારણ કે—શબ્દમાં સ્વાભાવિક
વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ છે અને તેથી તે અર્થનો બોધક બની શકે છે. એ વાત
'સ્વાભાવિકસામર્થ્યસમયાભ્યામ્' ઇત્યાદિ સૂત્રમાં અંતકાર પોતે જ કહેશે. ૨.

(૧૦) અસાવિતિ કાળાદઃ । તથા ચેતિ વિવક્ષામાત્રપ્રત્યોત્તૈ સત્યામ્ । તથા ચ કથ-
મિતિ અનુમાનાદિ અનુમેયેડર્થે પ્રવૃત્તિર્ભવત્યેવ । અસ્યાં હિતિ વિવક્ષાતઃ । તદ્વ્યભિચારાદિતિ
અર્થસિદ્ધેર્વ્યભિચારાત્ । અન્યથાપીતિ અર્થસિદ્ધિં વિનાડપિ । તદુપલબ્ધેરિતિ વિવક્ષોપલબ્ધેઃ ।
અથ યથેત્યાદિ પરઃ । ઇયં પરમ્પરેતિ આદૌ વિવક્ષા, તતઃ શબ્દોચ્ચારણં, તતોડર્થે પ્રતીતિઃ ।
પ્રતીત્યન્તરાવ્યવહિતસ્યૈવેતિ વિવક્ષારૂપપ્રતીત્યન્તરાવ્યવહિતસ્યૈવ । ઇયમિતિ ગતિઃ ।
સમ્યન્ધદ્વારેણેતિ સદ્ગતદ્વારેણ । અર્થપ્રત્યાયકત્વોપપત્તેરિતિ 'શબ્દસ્યાર્થપ્રત્યાયકત્વોપ-
ત્તેરિતિ યોગઃ ॥૨॥

(ટિ૦) અસાવિતિ કળમક્ષઃ । પક્ષધર્મતાદિકમિતિ નહિ ઘટાદિકે દ્રવ્યે શબ્દઃ સમસ્તિ
કિન્તુ વક્ત્ર્યેવ । નન્વત્ત ઇતિ અનુમાનાત્ । અસ્યાં હિતિ વિવક્ષાયાઃ । તદ્વ્યભિચારાદિતિ
તેનાર્થેન સહ વ્યભિચારાત્ । અન્યથાપીતિ અર્થોડભાવે અપિ । તદુપલબ્ધેરિતિ વિવક્ષોપલબ્ધેઃ ।
પરંપરેતિ પ્રથમં શબ્દાકર્મણં તતો વિવક્ષાવિચારણમ્, તત આસાડનાસપરીક્ષા ઇતિ પરિપાટી
અપ્રતીતૈવ । પ્રતીત્યન્તરેતિ વિવક્ષાયા અન્તરેણાન્તરિતસ્ય શબ્દધ્વન્યાદેવાભ્યાસદશાપન્નત્વેન
વિવક્ષાવિચારાદ્વેડર્થજ્ઞાનોત્પાદાત્ ॥ અપિ ચેત્યાદિ । ઇયમિતિ ગતિઃ ॥૨॥

ઉદાહરન્તિ—

સમસ્ત્યત્ર પ્રદેશે રત્નનિધાનમ્, સન્તિ રત્નસાનુપમશ્રુતયઃ ॥૩॥

ફેદ વચ્ચેમાળાૈકિકજનકાદિલોકોત્તરતીર્થક્રસાવપેક્ષ્યા ક્રમેણોદાહરણોભયી ॥ ૩॥

આગમનું ઉદાહરણ—

આ પ્રદેશમાં રત્નોનો ખજાનો છે, રત્નનાં શિખરવાળો પર્વત (મિર) આદિ છે. ૩

§૧ હવે પછીના સૂત્રમાં આગમના ભેદ કહેવાશે એક તો લૌકિક, પિતા આદિ અને બીજો લોકોત્તર, તીર્થંકરાદિ, આ બન્નેની અપેક્ષાએ સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં ક્રમશઃ બે ઉદાહરણ કહ્યાં છે. ૩.

આત્મસ્વરૂપં પ્રરૂપયન્તિ—

અભિધેયં વસ્તુ યથાવસ્થિતં યો જાનીતે યથાજ્ઞાનં ચાભિધત્તે

સ આપ્તઃ ॥૪॥

§૧ આપ્યતે પ્રોક્તોઽર્થોઽસ્માદિત્યાપ્તઃ । યદ્વા, આપ્તી રાગાદિદોષક્ષયઃ, સા વિદ્યતે યસ્યેત્યર્ગમાદિત્વાદતિ આપ્તઃ । જાનન્નપિ હિ રાગાદિમાન્ પુમાનન્યથાઽપિ પદાર્થાન્ કથયેત્, તદ્વ્યુચ્છિત્તયે યથાજ્ઞાનમિતિ । તદુક્તમ્—

“આગમો હ્યાપ્તવચનમાપ્તિ દોષક્ષયં વિદુઃ ।

ક્ષીણદોષોઽનૃતં વાક્યં ન બ્રૂયાદ્ભેત્વસમ્ભવાત્” ॥૧॥ इति ।

§૨ અભિધાનં ચ ધ્વનેઃ પરમ્પરયાઽપ્યત્ર દૃષ્ટવ્યમ્ । તેનાક્ષરવિભેદનદ્વારેણ, અદ્ધોપદર્શનમુલેન, કરપલ્લવ્યાદિચેષ્ટાવિશેષવશેન વા ગન્દસ્મરણાદ્યઃ પરોક્ષાર્થવિષયં વિજ્ઞાનં પરસ્યોત્પાદયતિ, સોઽપ્યાપ્ત ઇત્યુક્તં ભવતિ । સ ચ સ્મર્યમાણઃ શબ્દ આગમ ઇતિ ॥૪॥

આપ્તનું સ્વરૂપ—

જે અભિધેય વસ્તુને યથાર્થરૂપે જાણે અને જે પ્રમાણે જાણતો હોય તે પ્રમાણે જ કહે, તે આપ્ત છે. ૪.

§૧ જેના કહેવાથી પદાર્થનો યથાર્થ બોધ પ્રાપ્ત થાય તે આપ્ત છે, અથવા આપ્તિ—એટલે રાગાદિ દોષનો ક્ષય, તે આપ્તિવાળો હોય તે આપ્ત. અહીં આ શબ્દ વ્યાકરણપ્રસિદ્ધ અર્થોદિ ગણનો હોવાથી મત્વર્થીય અત્ પ્રત્યય થવાથી ‘આપ્ત’ રૂપ સિદ્ધ થયેલ છે. રાગાદિ દોષવાળો પુરુષ પદાર્થને જાણતો હોવા છતાં કોઈ વખતે અન્યથા—(અયથાર્થ રૂપે) પણ કથન કરે માટે તેનું નિરાકરણ કરવા સૂત્રમાં ‘યથાજ્ઞાનં’ વિશેષણ કહેલ છે, આ જ વાત પુષ્ટ કરવાને કહ્યું છે છે કે—“આપ્ત પુરુષનું વચન એ આગમ છે, અને દોષના ક્ષયને આપ્તિ કહે છે. ક્ષીણ દોષવાળો પુરુષ જૂઠું વાક્ય જોલતો નથી કારણ કે—તેમાં અસત્ય જોલવાનું કોઈ કારણ નથી.”

§૨. અહીં શબ્દમાં અર્થાભિધાનતા પરંપરાથી પણ છે એમ જાણવું. માટે અક્ષર વિલેખનથી અથવા અકના ઉપદર્શનાદિથી, કરપલ્લવી આદિ ચેષ્ટા વિશેષથી શબ્દસ્મરણ કરાવી પરોક્ષ પદાર્થ વિષયક જ્ઞાન બીજાને ઉત્પન્ન કરાવે તે

પણુ આપ્ત કહેવાય છે, અને અક્ષર વિલેખનાદિ દ્વારા જે શબ્દનું સ્મરણ થયું તે શબ્દ આગમ કહેવાય છે. ૪.

(૧૦) આપ્યતે इति श्रोतृभिः । प्रोक्त इति तेनैव वक्त्रा । यथाज्ञानमिति यथाज्ञानं चाभिधत्ते ।

અભિધાનમિતિ અર્થસ્ય મળનમ્ । ધ્વનેરિતિ શબ્દસ્ય ॥૪॥

(ટિ૦) આગમો હીત્યાદિ ॥ હેત્વસંભવાદિતિ અનુત્પાદ્યસ્ય કારણાભાવાત્ । રાગદ્વેષ-મોહાદ્યશેષદોષાન્ વિહાયાનુત્તમાપને નાન્યન્નિદાનમ્ ।

અભિધાનમિત્યાદિ ॥ ધ્વનેરિતિ ધ્વનેરુપલક્ષણં શબ્દસ્ય પ્રસિદ્ધત્વાત્ કરપલ્લ-વીપ્રમૃતયોઽષ્ટદશલિપયો મૂલદેવ્યાદયઃ કપાલિલાટમુક્કયા દેશભાષા ઉપચારાદાક્ષિપ્તા જ્ઞાતવ્યાઃ ॥૪॥

કસ્માદમૂઢશસ્યૈવાત્મવૈમિત્યાહુઃ—

तस्य हि वचनमविसंवादि भवति ॥५॥

§૧ યો હિ યથાવસ્થિતામિધેયવેદી; પરિજ્ઞાનાનુસારેણ તદુપદેશકુશલશ્ચ ભવતિ તસ્યૈવ યસ્માદ્વચનં વિસંવાદશૂન્યં સંજાયતે । મૂઢવચ્ચકવચને વિસંવાદસંદર્શનાત્ । તત્તો યો યસ્યાવચ્ચકઃ, સ તસ્યાપ્ત इति ऋष्यार्यम्लेच्छसाधारणं वृद्धानामाप्तलक्षणमनू-दितं भवति ॥૫॥

ઉપર જણાવેલ પુરુષને જ આપ્ત કહેવાનું કારણ—

કારણ કે—તેનું વચન અવિસંવાદી હોય છે. ૫

§૧ જે પુરુષ પદાર્થને જેવા સ્વરૂપે હોય તેવા સ્વરૂપે જાણનાર છે, અને વળી પોતાના જ્ઞાનને અનુસારે પદાર્થના ઉપદેશમાં કુશલ છે, તેવા પુરુષનું જ વચન વિસંવાદથી રહિત છે માટે તે આપ્ત છે. કેમકે મૂઢ અને વચક પુરુષના વચનમાં વિસંવાદ જોવાય છે. તેથી જે જેનો અવચક હોય તે તેનો આપ્ત છે, આ પ્રકારે ઋષિ, આર્ય અને મ્લેચ્છમાં સાધારણ એવા આ વૃદ્ધોએ કરેલ આપ્ત લક્ષણનો અનુવાદ કર્યો છે. ૫.

(૧૦) મૂઢવચ્ચકવચને इति મૂઢો ન જાનાતિ, વચ્ચક્તુ જાનન્નપ્યન્યથા વક્તિ ॥૫॥

(ટિ૦) યો યસ્યાવચ્ચક इति અગ્રાપ્તશબ્દેન કેવલજ્ઞાનશાલી નમ્રામરામુરજરેશ્વરનિકુરમ્ય-મૌલિમૌલિમણિપ્રભાજાલોત્તેજિતચરણનચ્ચાન્તિસ્તીર્થકરઃ કેવલ એવામ્બુપગમ્યતે જૈનઃ, કિન્તુ મ્લે-ચ્છાદિરપિ યો યં ન વચ્ચેત્સ તં પ્રતિ આપ્તઃ । મગધાધિપત્રેણિકં પ્રતિ અમયકુમારમહામા[ત્ય]-બુદ્ધિવદ્ધોપ્યવિકલવિચાદ્યદાયી માતજ્ઞો યથા ॥૫॥

આપ્તમેદૌ દર્શયન્તિ—

स च द्वेधा लौकिको, लोकोत्तरश्च ॥६॥

૧ લોકે સામાન્યજનરૂપે મવો લૌકિકઃ । લોકાદુત્તરઃ પ્રધાનં મોક્ષમાર્ગો-પદેશકત્વાલ્લોકોત્તરઃ ॥૬॥

આત્મ પુરુષના ભેદ—

આપ્ત જે પ્રકારના છે—લૌકિક અને લોકોત્તર. ૬.

તાવેવ વદન્તિ—

લૌકિકો જનકાદિર્લોકોત્તરસ્તુ તીર્થંકરાદિઃ ॥૭॥

§૧ પ્રથમાદિશબ્દેન જનન્યાદિગ્રહઃ । દ્વિતાયાદિશબ્દેન તુ ગણધરાદિગ્રહણમ્ ।

§૨ યે તુ શ્રોત્રિયાઃ શ્રુતેરપૌરુષેયત્વે પૌરુષં સ્ફોરયાંચક્રુઃ, તે કીદૃશીં શ્રુતિ-
મમુમાસ્થાય—કિં વર્ણરૂપામ્, આનુપૂર્વીરૂપાં વા ? યદિ પ્રાચિકીમ્, તદસ્પષ્ટમ્, ઉપરિ-
ષ્ટાત્ ‘અકારાદિઃ પૌદ્ગલિકો વર્ણઃ’ (૪. ૧) इत्यत्र વિત્રાસ્યમાનત્વાદસ્યાઃ । અથો-
દીચીનામ્, તર્હિં તત્ર તત્પ્રતીતૌ પ્રત્યક્ષમ્, અનુમાનમ્, અર્થાપત્તિઃ, આગમો વા પ્રમાણં
પ્રણિગદ્યેત । ન પ્રત્યક્ષમ્, અસ્ય તાદાત્મિકભાવસ્વભાવાવભાસમાત્રચરિત્રપવિત્રત્વાત્,
“સમ્બદ્ધં વર્તમાનં ચ ગૃહ્યતે ચક્ષુરાદિના” [મી૦ શ્લો૦ પ્ર૦ ૮૪] इति वचनात् ।

યૈવ શ્રુતિર્મયા પ્રાગવ્યગાયિ, સૈવેદાનીમપીતિ પ્રત્યભિજ્ઞાપ્રત્યક્ષમક્ષૂણં લક્ષ્યત
एवास्याः सदात्मवद्योतयदिति चेत्, नन्वसौ “समुदयमात्रमिदं क्लेवरम्”
इत्यादिलोकायतागमेष्वन्येकरसैवास्तीति तेऽपि तथा स्युः । तथा च तत्पठितानुष्ठान-
निष्ठा पटिष्ठता विप्राणामपि प्राप्नोति, अन्यथा प्रत्यवायसंभवात् । अथात्रेयमभि-
धानानन्तरानुपलम्भेन बाध्यते, किं न श्रुतावपि ? । अभिव्यक्त्यभावसंभवी तदानी-
मनुपलम्भः श्रुतौ, नाभावनिवन्धन इति चेत् । किं न नास्तिकसिद्धान्तेऽप्येवम्,
इति सकलं समानम् ।

§૧ લોક-સામાન્ય જનમાં જે હોય, તે લૌકિક અને મોક્ષમાર્ગનો ઉપદેશ
કરવાથી લોકથી ઉત્તર-પ્રધાન તે લોકોત્તર છે. ૬.

તે બંને વિષે કહે છે—

જનક—પિતા આદિ લૌકિક અને તીર્થંકર આદિ લોકોત્તર આપ્ત છે. ૭.

§૧ સૂત્રમાં ‘જનક’ શબ્દ સાથે રહેલ આદિ પદથી માતા આદિનું અને
તીર્થંકર શબ્દ સાથે રહેલ ‘આદિ’ પદથી ગણધર આદિનું અહણ ગણવું.

§૨ જે મીમાંસકો વેદમાં અપૌરુષેયત્વ-નિત્યત્વ સિદ્ધ કરવાને પુરુષાર્થ
ફારવી રહેલ છે, તેમને અમે પૂછીએ છીએ કે-શ્રુતિ-વેદને કેવા પ્રકારે તેઓ
માને છે-વર્ણરૂપ કે આનુપૂર્વીરૂપ ? જો શ્રુતિને વર્ણરૂપ માનવામાં આવે તો
તે યોગ્ય નથી, કારણ કે-આગમ “અકારાદિઃ પૌદ્ગલિકો વર્ણઃ” ૪. ૧. એ સૂત્રમાં
આ વર્ણરૂપ વેદની અપૌરુષેયતાનું નિરાકરણ કરવામાં આવશે. શ્રુતિને આનુ-
પૂર્વીરૂપ માનીને અપૌરુષેય કહો તો-તે આનુપૂર્વીરૂપ અપૌરુષેયત્વ-નિત્યત્વને
સિદ્ધ કરનારું પ્રમાણ પ્રત્યક્ષ છે, અનુમાન છે, અર્થાપત્તિ છે કે આગમ છે ?
પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તો કહી શક્યો નહિ. કારણ કે-“સમ્બદ્ધ અને વર્તમાન

વસ્તુનું ચક્ષુ વિગેરે ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ થાય છે.” એ વચનથી પ્રત્યક્ષ તત્કાલિક- (વર્તમાન) પદાર્થને જ જણાવવામાં ચરિતાર્થ છે.

મીમાંસક—જે શ્રુતિનું મેં પહેલાં ગાન કરેલું તે જ અત્યારે પણ ગાઈ, એ પ્રમાણે શ્રુતિના નિત્યત્વને સિદ્ધ કરનાર પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન રૂપ પ્રત્યક્ષ સમર્થ છે.

જૈન—તો ‘સમુદયમાત્રમિદં કલેવરમ્’-ભૂતોના સમુદાય માત્રરૂપ આ શરીર છે, અર્થાત્ કોઈ આત્મા સિદ્ધ નથી-આદિ નાસ્તિકોના આગમને વિષે પણ તેવી પ્રત્યક્ષિજ્ઞા સમાન જ છે, માટે નાસ્તિકોના આગમો પણ નિત્ય થશે. અને એમ થતાં નાસ્તિકોના આગમોમાં પઠિત-જણાવેલ આચરણની પટુતા વેદપાઠી બ્રાહ્મણોએ પણ પ્રાપ્ત કરવી પડશે અને તેમ નહિ કરો તો આપત્તિ આવી પડશે.

મીમાંસક—લોકાયતના આગમ વિષેની પ્રત્યક્ષિજ્ઞા બાધિત છે; કારણ, તેના અભિધાન પછી તરત જ તે આગમની અનુપલબ્ધિ છે.

જૈન—તે જ પ્રમાણે વેદમાં પ્રત્યક્ષિજ્ઞા કેમ બાધિત નહિ થાય ?

મીમાંસક—અભિધાન પછી વેદનો જે અનુપલંબ છે, તે અભિવ્યક્તિના અભાવને કારણે છે, પરંતુ વેદના અભાવના કારણે નથી.

જૈન—નાસ્તિકોના સિદ્ધાન્ત વિષે પણ એમ કેમ નહિ બને ? આ રીતે તો વેદ અને નાસ્તિક આગમમાં બધી વાતો સમાન છે.

(પ૦) પ્રથમાદિશબ્દેનેતિ જનકાદિરિતિ સૂત્રસ્યેન । દ્વિતીયાદિશબ્દેનેતિ તીર્થ-કરાદિરિતિ સૂત્રસ્યેન ।

અકારાદિરિત્યાદિ । પુરુષપ્રેરિતભાષાદ્રવ્યવર્ગનાર્ભિર્નિષ્પાદયતે एता वर्णरूपा श्रुति-नार्पौरुषेयी । अस्या इति वर्णरूपायाः । तत्रेति आनुपूर्वीरूपश्रुतौ । तत्प्रतीताविति अपौरुषे-यत्वप्रतीतौ । तादात्विकेत्यादिगद्ये तादात्विकाः पुरोवर्तिनः ।

યૈવેત્યાદિપરઃ । અસ્થા ઇતિ શ્રુતેઃ । ઇકરસૈવેતિ પરિપૂર્ણા । તથા સ્યુરિતિ સનાતના સ્યુઃ । અથેત્યાદિ પરઃ । અત્રેતિ લોકાયતાગમે । ઇયમિતિ પ્રત્યક્ષિજ્ઞા । કિં ન શ્રુતા-વપીતિ સ્વરિઃ । અભિવ્યક્તીત્યાદિ પરઃ । તદાનીમિતિ અભિધાનાનન્તરમ્ । અભાવનિ-ચન્ધન ઇતિ અભિવ્યક્તયભાવહેતુકઃ । કિં નેત્યાદિ સ્વરિઃ । ઇવમિતિ અભિવ્યવત્યભાવસમ્ભવી અનુપલમ્ભઃ ।

(ટિ૦) ये तु श्रोत्रिया इत्यादि ॥ ते इति श्रोत्रियाः । आस्थायेति भक्षीकृत्य । अस्या इति वर्णरूपायाः श्रुतेर्निराचिकीर्षेया प्रचिक्रंसितत्वात् । तर्हि तत्रेति श्रुतौ । तत्प्रती-ताविति तस्याऽपौरुषेयत्वस्य प्रतीतिस्तत्प्रतीतिस्तस्याम् । अस्येति प्रत्यक्षस्य । तादात्विक-भावेति वर्तमानकालभावपदार्थप्रकटनकृतार्थत्वात् ।

સંવદ્ધમિતિ સ્વયોગ્યતયા ગોચરીભૂતં, ન ચ વૈશેષિકાદિવદ્રશ્મિચક્રવશાન્નેત્રસંલગ્નં, તસ્ય પ્રાગેવ પ્રાપ્યકારિવાદે વ્યપાસ્તત્વાત્ ।

અધ્યગાયોતિ કે જૈ ટ્રે શબ્દે ॥ “ સંધ્યક્ષરાન્તાનામા૦” [કાતન્ત્ર ૩।૪।૨૦। પૃ૦ ૨૦૬] અયતનોત “ભાવકર્મગોથ” [કાતન્ત્ર ૩।૨।૩૦। પૃ૦ ૧૮૦] ઇચ્ । “આયિરિચ્યાદન્તાનામ્ [કાતન્ત્ર ૩।૬।૨૦। પૃ૦ ૨૪૮] “ઇચસ્તલોપઃ” [કાતન્ત્ર ૩।૪।૩૨। પૃ૦ ૨૧૧] અસ્થા ઇતિ શ્રુતેઃ । સદાત્વમિતિ સનાતનત્વમ્ । નન્વસાચિતિ પ્રતિજ્ઞા ॥ લોકાયતેતિ । નાસ્તિ-

કસિદ્વાન્તેષ્વપિ । ષરૂરસૈત્રેતિ સમાનૈવ । તેડપોતિ લોકાયતાગમાઃ । તથા સ્યુરિતિ અપૌરુષેયા નિત્યાશ્ચ ભવેયુ ॥ તત્પઠિતેતિ તેષાં લોકાયતાગમાનાં પઠનાચરણપટુતા । અન્યથેતિ તદપઠનેડનાચરણે ચ । પ્રત્યવાયેતિ અપવાદોત્પત્તેઃ । અથાત્રેતિ લોકાયતાગમે । ઇયમિતિ પ્રત્યભિજ્ઞા । અનુપલભ્યેતિ તદૈવ વિનશ્ચત્વાત્ । અભિવ્યક્ત્યભાવેતિ યૈઃ કારણૈઃ શબ્દો-ડભિવ્યજ્યતે તદભાવે સંભવતીત્યેવંશીલઃ । તદાનીમિતિ અભિવ્યક્તકારણાસાકલ્યે પ્રત્યભિજ્ઞા નુપલબ્ધેવેદનાડભાવહેતુઃ ॥

§૩ કિંચ । અનુભવાનુચરણચતુરં પ્રત્યભિજ્ઞાનમ્, અનુભવશ્ચ પ્રાયેણ પ્રત્યભિજ્ઞાં તાદ્રવિક્રીમ્, જાતિસ્મૃત્યાદિમત્તઃ કસ્યાપિ કતિપયમ્ભવવિપયાં ચ પ્રમાવયિતું પ્રમુઃ—ઈતિ કથમનાદૌ કાલે કેનાપિ નેયં શ્રુતિઃ સૂત્રિતા—ઈતિ પ્રકટયિતું પટીયસીયં સ્યાત્ ? । તન્ન તત્ર પ્રત્યક્ષં ક્ષમતે ।

નાપ્યનુમાનમ્, તદ્દિ કર્તૃસ્મરણમ્, વેદાધ્યયનવાચ્યત્વમ્, કાલત્વં વા । તત્રૈતેષુ સર્વેષ્વપિ પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમબધિતત્ત્વં તાવપ્ક્ષદોષઃ । તત્ર પ્રત્યક્ષબાધઃ તાવત્—તથાવિધમઠપીઠિકાપ્રતિષ્ઠશઠવઠરાધ્વયૂદ્ગાતૃહોતૃપ્રાયપ્રચુરસ્ખણ્ડિકેષુ યજુઃસામર્ચ્ચ ઉચ્ચૈસ્તરાં યુગપત્ પૂર્વકુર્વંતુ કોલાહલમમી કુર્વન્તીતિ પ્રત્યક્ષં પ્રાદુરસ્તિ, તૈન ચાપૌરુષેયત્વપક્ષો વાધ્યતે । અભિવ્યક્તિસદ્ભાવાદેવેયં પ્રતીતિરિતિ ચેત્ । તદ્દિં હંસપક્ષાદિહસ્તકે-ષ્વપિ કિં નેયં તથા ?—ઈતિ તેડપિ નિત્યાઃ સ્યુઃ । વર્ણયિષ્યમાણવર્ણવ્યક્તિવ્યપાકરણં ચેહાપ્યનુસન્ધાનીયમ્ ।

§ ૩ વળી, પ્રત્યભિજ્ઞાન અનુભવનું અનુસરણ કરવામાં ચતુર છે. અર્થાત્ જોવો અનુભવ હોય તેવું પ્રત્યભિજ્ઞાન થાય છે. અને અનુભવ સામાન્યરીતે તે જ ભવ (જન્મ)માં પ્રત્યભિજ્ઞાને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે અને ક્યારેક વળી જાતિસ્મરણ (પૂર્વજન્મના સ્મરણ) વાલા પુરુષને કેટલાક પૂર્વભવવિષયક પ્રત્યભિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે. પરંતુ અનાદિ કાળમાં કોઈએ આ શ્રુતિ (વેદ)ની રચના કરી નથી એવા ત પ્રકટ (સિદ્ધ) કરવાને આ પ્રત્યભિજ્ઞા કઈ રીતે સમર્થ થશે ? આ પ્રત્યક્ષ શ્રુતિ—વેદના અપૌરુષેયત્વ (નિત્યત્વ) ને સિદ્ધ કરવા સમર્થ પ્રકારે નથી.

અનુમાન પ્રમાણ પણ શ્રુતિમાં નિત્યત્વ સિદ્ધ કરવા સમર્થ નથી, કારણકે અનુમાનમાં કયો હેતુ છે ? શું કર્તૃસ્મરણ અર્થાત્ કર્તાનું સ્મરણ નથી તે, કે વેદાધ્યયનવાચ્યત્વ કે કાલત્વ છે ? આ બધા અનુમાનોમાં પ્રત્યક્ષ અનુમાન અને આગમથી બાધ હોઈ પક્ષદોષ છે. તેમાં પ્રત્યક્ષથી બાધ આ પ્રમાણે છે—મઠની પીઠિકામાં બહેલા શઠ-વચ્ચક અને બઠર-જડ એવા અધ્વયુ, ઉદ્ગાતૃ, હોતૃ અને તેમના અનેક શિષ્યો જ્યારે યજુઃ (યજુર્વેદ) સામ-(સામવેદ) ઋગ્ (ઋગ્વેદ) ઉચ્ચ સ્વરે એકીસાથે પોકારતા હોય છે ત્યારે તેમને વિષે આ લોકો કોલાહલ કરી રહ્યા છે એ પ્રકારે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી અપૌરુષેયત્વનો બાધ થાય છે.

મીમાંસક—તમે જણાવી તે કોલાહલ વિષેની પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ શ્રુતિની અભિવ્યક્તિ-પ્રાહુલાંબ છે અને નહિ કે શ્રુતિની ઉત્પત્તિ વિષે.

જૈન—તો હંસપક્ષાદિ હસ્તમુદ્રા વિષે પણ અભિવ્યક્તિને કારણે આવી પ્રતીતિ કેમ નહિ થાય ? માટે તે પણ નિત્ય થશે. અને વળી, આગળ ૯મા સૂત્રમાં) વર્ણની અભિવ્યક્તિનું ખંડન કરાશે તે પણ અહીં સમજાવેલું.

(૫૦) અનુભવાનુચરણચતુરમિતિ અનુભવાનુગમનદક્ષમ્ । કતિપયમવવિપયામિતિ પરિગણીતમવવિપયામ્ । તત્રેતિ શ્રુતેરપૌરુષેયત્વે ।

પતેષ્વિતિ હેતુષુ । હંસપક્ષાદિહસ્તકેષ્વપીતિ ભરતશાસ્ત્રપ્રસિદ્ધેષુ ચતુઃપદ્ધિ-સંખ્યેષુ । इयमिति પ્રતીતિઃ । તથેતિ અભિવ્યક્તિસદ્ભાવાદેવ ।

(ટિ૦) અનુભવેત્યાદિ ॥ પ્રત્યક્ષાનુસરણનિપુણમ્ । તાદ્ભવિકીમિતિ તસ્મિન્નેવ ભવે જન્મનિ ભાવાત્તાદ્ભવિકી ભવાર્થે દક્ષમ્ । સૂત્રિતેતિ ન રચિતા ॥ તન્ન તત્રેતિ આનુપૂર્વીરૂપવિ-કલ્પતઃ શ્રુતેરપૌરુષેયત્વસિદ્ધૌ ॥

નાપ્યનુમાનમિત્યાદિ । તદ્દીતિ અનુમાનમ્ । સ્વણિકેષ્વિતિ શિષ્યેષુ । યજુઃસામાર્ચ્ચં હિતિ અર્ધર્થયો યજુર્વેદાધ્યાયિનઃ । ઉદ્ગાતારઃ સામપાઠપ્રવીણાઃ, હોતાર ઋગ્વેદોચ્ચારતત્પરાઃ । તેન ચેતિ પ્રત્યક્ષેણ । इयं પ્રતીતિરિતિ । કોલાહલકરણરૂપા । હંસપક્ષાદીતિ ભરતશાસ્ત્ર-પ્રસિદ્ધા હંસપક્ષાદયો હસ્તકાસ્તેષ્વિતિ । इयमिति પ્રતીતિઃ । કોલાહલકરણરૂપા । તથેતીતિ અભિવ્યક્તિસદ્ભાવાદેવ ॥ તેऽપીતિ હસ્તકા અપિ ॥ વર્ણવ્યવસ્તીતિ વર્ણાભિવ્યન્જકનિરાકરણમ્ ।

§ ૪ શ્રુતિઃ પૌરુષેયી, વર્ણાધાત્મકત્વાત્, કુમારસંભવાદિવત્—ઇત્યનુમાનવાધઃ । પુરુષો હિ પરિભાવ્યાભિધેયભાવસ્વભાવં તદનુગુણાં ગ્રન્થવીર્થી ગ્રન્થનાતિ, તદભાવે કૌત-સ્કુતીયં સંભવેત્ ? । યદિ હિ શક્ષસમુદ્રમેઘાદિભ્યોઽપૂરુષેભ્યોઽપિ કદાચિત્ તદાત્મકં વાક્યમુપલભ્યેત, તદાઽત્રાપિ સંભાવ્યેત । ન ચૈવમ્ ।

§ ૫ અથ વર્ણાધાત્મકત્વામાત્રં હેતૂચિકીર્ણિતં ચેત્, તદાનીમપ્રયોજકમ્, વલ્મી-કસ્ય કુલાલપૂર્વકત્વે સાધ્યે મૃદ્ધિકારત્વવત્ । અથ લૌકિકશ્લોકાદિવિલક્ષણં તત્ । તર્હિ વિરુદ્ધમ્, સાધનશૂન્યં ચ કુમારસંભવાદિનિદર્શનમ્, તત્રૈવ સાધ્યે વિશિષ્ટમૃદ્ધિકારત્વ-વત્, કૂટદટ્ટાન્તવચ્ચેતિ ચેત્ । નૈતચ્ચતુરસમ્ । યતસ્તન્માત્રમેવ હેતુઃ, ન ચાપ્રયોજકમ્ વિશિષ્ટવર્ણાધાત્મકત્વસ્યૈવ કાપ્યસંભવાદ્ । દુઃશ્રવ-દુર્ભણત્વાદેસ્તુ શ્રુતિવિશેષસ્ય—

“નાપ્ટ્રાસ્વાપ્ટ્રારિરાપ્ટ્રે ન આપ્ટ્રે નાદંપ્ટ્રિણો જનાઃ ।

ધાર્તરાપ્ટ્રાઃ સુરાપ્ટ્રે ન મહારાપ્ટ્રે તુ નોપ્ટ્રિણઃ ॥ ૧ ॥”

ઇત્યાદૌ લૌકિકશ્લોકે સવિશેષસ્ય સદ્ભાવાત્ । અભ્યધિષ્મહિ ચ—

“યત્ કૌમારકુમારસંભવભવાદ વાક્યાન્ન કિંચિત્ ક્વચિત્ ।

વૈશિષ્ટ્યં શ્રુતિષુ સ્થિતં તત્ ઇમાઃ સ્યુઃ કર્તૃશૂન્યાઃ કથમ્ ॥”

“પ્રજાપતિર્વેદમેકમાસીત્, નાહરાસીત્, ન રાત્રિરાસીત્, સ તપોઽતપ્યત, તસ્મા-ત્તપનઃ, તપનાચ્ચત્વારો વેદા અજાયન્ત”

इति स्वकर्तृप्रतिपादकागमवाधः ।

નનુ નાયમાગમઃ પ્રમાણમ્, ભૂતાર્થાભિધાયકત્વાત્ । કાર્યં એવ છર્થે વાચાં પ્રામાણ્યમ્, અન્ય-અન્યતિરેકાભ્યાં લોકે કાર્યાન્વિતેષુ પદાર્થેષુ પદાનાં શક્યવગમાદિતિ ચેત્ । તદ્-શ્લો-ભમ્ । કુશલોદર્કસંસ્પર્કકર્કશઃ સાધૂપાસ્યાપ્રસન્ન इत्यादेर्भूतार्थस्यापि शब्दस्य लोके प्रयोगोपलभ्यात् । અથાત્રાપિ કાર્યાર્થતૈવ, તસ્માદત્ર પ્રવર્તિતમ્યમ્ इत्यवगमादिति चेत् । સ તર્હવગમ ઔપદેશિકઃ, ઔપદેશિકાર્થકૃતો વા ભવેત્ । ન તાવદાદ્યઃ, તથાવિધો-પદેશાશ્રવણાત્ । દ્વિતીયસ્તુ સ્યાત્ । ન પુનસ્તત્રોપદેશસ્ય પ્રામાણ્યમ્, અસ્ય સ્વાર્થ-પ્રથમાત્રચરિતાર્થત્વાત્ । પ્રતિરાદઋત્વેનૈવ પ્રમાણાનાં પ્રામાણ્યાત્ । અન્યથા પ્રવૃત્તાવિવ-ત્તસાધ્યાર્થેઽપિ પ્રામાણ્યત્રસન્નતાત્ । પ્રત્યક્ષસ્ય ચ ત્રિવક્ષિતાર્થવત્ ત-સાધ્યાર્થક્રિયાઽપિ પ્રમેયા ભવેત્ । તસ્માત્ પુરુષેઽપ્રતિબદ્ધવૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિરસ્તુ । મા વા ભૂત, પ્રમાણેન પદાર્થપરિચ્છેદસ્ત્વેત્ ચક્રાણઃ, તાવતૈવ પ્રેક્ષાવતોઽપેક્ષાબુદ્ધેઃ પર્યવસાનાત્ પુણ્યં પ્રામા-ણ્યમત્યાવસેયમ્ ।

યદ્વા, અસ્તુ ‘તસ્માદત્ર પ્રવર્તિતમ્યમ્’ इत्यवगमात् કુશલોદર્કેત્યાદિવાક્યાનાં પ્રામાણ્યમ્ । કિંતુ તદ્દેવ વેદે કર્તૃપ્રતિપાદકાગમસ્યાપિ પ્રામાણ્યં પ્રાસાદ્દૈવેતિ સિદ્ધ-જાગમવાધોઽપિ ।

૬૪ વળી, શ્રુતિ પૌરુષેયી છે, વણ્ણાદિસ્વરૂપ હોવાથી, કુમારસંભવની જેમ. આ રીતે અપૌરુષેયત્વરૂપ સાધ્યમાં અનુમાનથી પણ પક્ષનો બાધ છે, કારણ કે પુરુષ જ અભિધેય પદાર્થના સ્વરૂપને બાણીને તેને અનુસરતી ગ્રંથ રચના કરે છે, તો પુરુષના અભાવમાં આ વેદરૂપ ગ્રંથરચના કઈ રીતે થઈ શકે ? વળી, અપુરુષ એવા શંખ, સમુદ્ર. મેઘ વિગેરે પદાર્થથી કોઈ પણ વખતે વણ્ણા-ત્મક વાક્યની ઉપલબ્ધિ થતી હોય તો વેદવાક્યમાં અપૌરુષેયત્વની સંભાવના માની શકાય, પરંતુ એવું વાક્ય એવામાં આવતું નથી.

૬૫ મીમાંસક—શ્રુતિના નિત્યત્વ બાધક અનુમાનમાં ‘વણ્ણાદિસ્વરૂપ હોવાથી’ માત્ર એટલો જ હેતુ કહો તો તે રાક્ષામાં કુમારની કારણતા સિદ્ધ કરવાને કહેલ માત્ર ‘મૃદ્ધિકારત્વ’ હેતુની જેમ અપ્રયોજક છે. તથા જો ‘લૌકિક સ્ત્રીકથી વિલક્ષણ વણ્ણાદિ સ્વરૂપ હોવાથી’ એમ વિશેષણયુક્ત હેતુ કહો તો તે વિરુદ્ધ હેતુભાસ થશે, અને કુમારસંભવાદિ દષ્ટાન્ત સાધન—હેતુ રહિત થશે, જેમકે—રાક્ષામાં કુમારની કારણતા સિદ્ધ કરવાને કહેલ વિશિષ્ટમૃદ્ધિકારત્વરૂપ હેતુ વિરુદ્ધ છે અને તેમાં ઘટરૂપ દષ્ટાન્ત સાધનહીન છે.

જૈન—તમારી આ વાત યુક્તિયુક્ત નથી કારણ કે—અમે ‘વણ્ણાદિસ્વરૂપ હોવાથી’ માત્ર એટલો જ હેતુ કહીએ છીએ, છતાં પણ તે અપ્રયોજક નથી, કેમકે—‘વિશિષ્ટવણ્ણાદિ સ્વરૂપ’ તો કયાંય પણ અનુભવાતું નથી.

અને કોઈ શ્રુતિ દુઃશ્રવ (કર્ણકંઠ) અને દુર્બલ હોય તેથી કરી તેને વિશિ-ષ્ટવણ્ણાદિ સ્વરૂપ માનવામાં આવે તો નાંદ્રોસ્ત્વાપ્દારિતપ્દ્રે—ઇત્યાદિ લૌકિક

લોકમાં સવિશેષરૂપે તેવું જોવામા આવે છે તો તે પણ નિત્ય માનવો પડશે. એ પ્રયોક્તાનો અર્થ આવો છે—“કુરુ દેશમાં લંકા લોકો નથી, બ્રાહ્મદેશમાં લોકો લાંબી દાઢવાળા છે, સુરાષ્ટ્ર દેશમાં હંસો નથી અને મહારાષ્ટ્રમાં ઊંટવાળા નથી.” અને અમે પણ કહ્યું છે કે—“જો કુમારસંભવના વાક્યથી શ્રુતિમાં કંઈ પણ વિશેષ નથી તો તે શ્રુતિ કર્તૃશૂન્યા (નિત્ય) કંઈ રીતે હોઈશકે ?” માટે તમારું સાધ્ય ‘અપૌરુષેયત્વ’ અનુમાનથી પણ બાધિત છે.

વણી, “પ્રભાવતિ (બ્રહ્મા) એ એક જ હતા, દિવસ ન હતો, રાત્રિ ન હતી, તેમણે તપ કર્યું”, તેનાથી સૂચ્ય થયો, તેનાથી ચાર વેદો થયા આ” રીતે વેદના કર્તાનું પ્રતિપાદન કરનાર આગમથી વેદનું અપૌરુષેયત્વ બાધિત થાય છે.

મીમાંસક—આ આગમ ભૂત-અતીત (સિદ્ધ) અર્થને કહેનાર હોવાથી પ્રમાણરૂપ નથી. કારણ કે-કાર્યરૂપ અર્થમાં જ વચનનું પ્રામાણ્ય છે, લોકોમાં પણ અન્વયવ્યતિરેક દ્વારા કાર્યોન્વિત પદાર્થમાં પદોની શક્તિનો બોધ થાય છે.

જૈન—તમારું આ કથન અયોગ્ય છે. કારણ કે—સાધુપુરુષની ઉપાસનાનો અપ્રસંગ હોય અર્થાત્ સાધુપુરુષની ઉપાસના ન કરી હોય તો કુશલનો સંપર્ક કઠણ છે. એટલેકે સંસંગનો અભાવ હોય તો કુશલનો સંપર્ક થતો નથી આદિ ભૂતાર્થક શબ્દોનો લોકમાં પ્રયોગ જોવામાં આવે છે

મીમાંસક—પ્રસ્તુતમાં પણ કાર્યાર્થ જ અભિપ્રેત છે, કારણ કે એથી પણ ‘તેથી કરી આમાં પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ’ એવો બોધ થાય છે.

જૈન—તો તે બોધ માત્ર ઔપદેશિક-ઉપદેશજન્ય છે, કે ઉપદેશજન્ય અર્થથી જન્ય છે ? પહેલો પક્ષ તો કહા શકશે નહિ કારણકે તેવા પ્રકારનો ઉપદેશ સંભળાતો નથી. બીજો પક્ષ ભલે હોય પરંતુ તેમાં ઉપદેશ પ્રમાણ નથી કારણ કે-ઉપદેશ વાક્ય તો માત્ર પોતાનો જ અર્થ બતાવવામાં ચરિતાર્થ છે. કેમકે પ્રમાણનું પ્રામાણ્ય તો તેની પ્રતિપાદકતાને કારણે છે. અન્યથા-પ્રવૃત્તિની જેમ પ્રવૃત્તિથી સાધ્ય અર્થમા પણ પ્રામાણ્યનો પ્રસંગ આવશે અને વળી પ્રત્યક્ષનો વિવક્ષિત અર્થ પ્રમેય છે તેમ પ્રમેયસાધ્ય અર્થક્રિયા પણ પ્રત્યક્ષની પ્રમેય થઈ જશે. માટે પ્રવૃત્તિને તો પુરુષની ઇચ્છાને જ અધીન માનવી જોઈએ. અને પ્રવૃત્તિ ન થાય તો પણ પ્રમાણ વડે જ્યારે પદાર્થજ્ઞાન કર્યું તે જ વખતે બુદ્ધિ-માન પુરુષની અપેક્ષાબુદ્ધિ સમાપ્ત થાય છે. તેથી તેટલામાત્રથી પ્રમાણનું પુણ્ય પ્રામાણ્ય સમજી લેવું જોઈએ.

અથવા ‘તેથી કરી અહીં પ્રવૃત્તિ કરવી’ એવો બોધ થતો હોવાથી ‘કુશલનો સંપર્ક કઠણ છે’ ઇત્યાદિ લૌકિક વાક્યમાં પ્રામાણ્ય ભલે મનાય પરંતુ એ જ રીતે વેદના કર્તાનું પ્રતિપાદન કરનાર આગમમાં પણ પ્રામાણ્ય અવશ્ય પ્રાપ્ત થશે અને એ રીતે વેદના અપૌરુષેયત્વમાં આગમબાધ પણ સિદ્ધ થયો.

(૫૦) તદ્દમાવે દતિ અભિવેચસ્વભાવપરિભાવનાડમાવે હ્યમિતિ પ્રન્યવીવી । તદાત્મકમિતિ વર્ણાત્મકમ્ । અઘ્રાપીતિ ધ્રુતાવપિ ।

અથેત્યાદિ મીમાંસકો જૈન પ્રતિ-કવચનેન હેતુના પૌરુષેયત્વ સાધયતિ ભવાન્ ? અપ્રયોજકમિતિ અનેન હિ હેતુના પૌરુષેયત્વમપિ સાધ્યતેડપૌરુષેયત્વમપિ । મૃદ્ધિકારત્ત્વવ-

दिति यथा मृद्विकारत्वमप्रयोजकमित्यर्थः । लौकिकश्लोकादिविलक्षणमिति विशिष्टवर्णाद्यात्मकमित्यर्थः । विरुद्धमिति अपौरुषेयत्वसाधनात् । साधनशून्यमिति साधनेन लौकिकश्लोकादिविलक्षणविशिष्टवर्णपदवाक्यप्रकरणात्मकत्वात्स्थहेतुना शून्य कुमारसम्भवादिनिदर्शनम्, विशिष्टवर्णाद्यात्मकत्वाभावात् तस्येति भावः । तत्रैव साध्ये इति कुलालपूर्वकत्वे साध्ये । विशिष्ट-मृद्विकारत्ववदिति विशिष्टमृद्विकारत्वविरुद्धकुट्टहृष्टान्तवदिति विशिष्टमृद्विकारत्व तत्र नास्त्यतः साधनशून्यम् । नैतच्छतुरस्रमिति जैनो वक्ति । तन्मात्रमेवेति वर्णाद्यात्मकत्वमात्रम् । विशिष्टवर्णाद्यात्मकस्यैवेति विशिष्टवर्णाद्यात्मकत्वं धृतौ नास्तीत्यर्थः ।

नांष्ट्रा इति राक्षसाः । त्वाष्ट्रारिराष्ट्रे इति इन्द्रराष्ट्रे स्वर्गे । धार्तराष्ट्रा इति काकाः । नोष्ट्रिण इति तत्रोष्ट्राभावात् । सविशेषस्येति दुध्रवदुर्भणत्वादेः । क्वचिद्वैशिष्ट्यमिति अस्मत्कृतस्तुतावपि दुध्रवदुर्भणत्वादयो विशेषा विद्यन्ते, एतावतैव नापीरूपेयत्वमिति ।

प्रजापतिर्वेति प्रजापतिरेव । इदमेकमासीदिति इदं जगत्प्रजापतिरेवासीदेकमिति वाक्यार्थः । तपस्तपनादिति पाठान्तरम् । स्वशब्देन वेदः । ननु नायमित्यादि मीमांसकः । भूतार्थाभिधायकत्वादिति अधिगतार्थाभिधायकत्वात् । कार्यं एव ह्यर्थं वाचां प्रामाण्यमिति । मीमांसकानां हि अनधिगतार्थाधिगन्तुप्रमाणमतस्तेषां विधिरेव वाक्यार्थः, अप्रवृत्तप्रवर्तनस्वभावात् तस्य, भूतार्थानां त्वनुवादमात्रतया प्रामाण्यम् । कार्यान्वितेऽपि विधेयान्वितेषु । शक्त्यवगमादिति सामर्थ्यज्ञानात् । तद्वल्लीलमिति सूरिः । भूतार्थस्यापीति वारतवार्थस्यापि । अत्रापीति भूतार्थेऽपि । स तर्ह्यस्यादि सूरिः । तथाविधोपदेशाश्रयणादिति 'तस्मादत्र प्रवर्तितव्यम्' इत्यादिरूप उपदेशः । तत्रेति ओपदेशिकार्थरूपक्षे । अस्त्येति उपदेशस्य । अन्यथाप्रवृत्ताविवेति यथा भवन्मते प्रवृत्तौ प्रमाणानां प्रामाण्य एव तत्साध्यायेऽपि प्रामाण्य स्यात् । न चैतद्विष्यते इति पराभिप्रायेण दृष्टान्तः । तत्साध्यायेऽपीति क्रियादायपीत्यर्थः । अपेक्षाबुद्धेरिति 'इदं मदीयं ज्ञानं तदेव प्रमाणं यदार्थं परिच्छिन्नमिति' इत्यपेक्षा । इयं चापेक्षार्थपरिच्छेदे परिपूर्णा भवति ।

यद्वाऽस्त्येति नहो मीमांसकः । वेदे कर्तृप्रतिपादकागमस्यापीति तत्रापि तत इमा पीरूपेयी विजानीया इत्यवगमस्य प्रतिभानात् ।

(टि०) तदनुगुणमिति अभिधेयभावस्वभावानुरूपम् । तदभावे इति पुरुषाभावे । इयमिति प्रत्यक्षीणी कुतः कुतो नवा । तदात्मकमिति अभिधेयभावस्वभावम् । अत्रापीति पीरूपे वेदेऽपि ॥

अथ वर्णेत्यादि । जैन एव सृष्टान्तवच्छेदिवर्णन्तं परमाश्रयते । चिकीर्षितमिति हेतुतत्तं पूर्वापदिष्टत्वात् । विलक्षणमिति विशिष्टमित्यर्थः । तद्विति वर्णाद्यात्मकत्वम् । विरुद्धमिति साधनं विरुद्धमित्यर्थः । साधनशून्यमिति हेतुविकल्पस्य हृष्टान्तः । तत्रैवेति वल्मीकस्य कुलालपूर्वकत्वे साधने ॥ तन्मात्रमेवेति वर्णाद्यात्मकत्वमात्रमेव । नांष्ट्रा इति । त्वष्ट्रा सूरिस्तस्यापत्यं त्वाष्ट्रः कर्णः । तस्मारिरुर्जुनः, तस्य राष्ट्रं हस्तिनापुरप्रतिबन्धे पुरंदरो नांष्ट्रा गिरिकन्दरानिवाहिनी लोककुण्डराशालोकं 'नाठ' इति प्रविष्टा न विद्यन्ते । भाष्ट्रानिधानविषयः । जना न अदंष्ट्रिणः, अपि नु प्रलम्बदंष्ट्रानुष्ठाः । तत्र सर्वेऽपि जना दंष्ट्रा एव सूरिति देशस्यभावः ।

ધાર્તરાષ્ટ્રા હસાઃ સુરાધ્મૃમળ્ડલે ન । અત્ર ધાર્તરાષ્ટ્રશબ્દેનોચિત્યેન હંસા એવ, ન તુ ધૃતરાષ્ટ્રમૂપતિ-
તનયાઃ ॥ ઉક્તં ચ—

“મલ્લિકાસ્થ્યાસ્તુ મલ્લિનૈર્ધાર્તરાષ્ટ્રા સિતેતરૈઃ ।

કાદમ્વાસ્તુ કલહંસાઃ પલૈઃ સ્યુરિતિ ધૃસરૈઃ ॥ ૧ ॥”

મહારાષ્ટ્રે ઉદ્ધિળઃ દૌવારિકા ન તત્રોપ્દ્રૂણામભાવાત્ । યત્કૌમારેતિ કૌમારઃ કલાપકઃ ।

નનુ નાયમિત્યાદિ ॥ મૃતાર્થેતિ અતીતપદાર્થપ્રપચ્ચવાત્ । કાર્યં ધવેતિ વાર્તમાનિકે કરણીયે
એવ । અર્થોપલબ્ધિહેતુઃ પ્રમાણમિત્યત્તીકારાત્ । અથાત્રાપીતિ સાધૂપાસ્યાપ્રસન્નરૂપે શબ્દે ।
તસ્માદિતિ કારણાત્ । અથેતિ શબ્દે । અદ્યગમાદિતિ સ્વાભિપ્રાયેણ પરિજ્ઞાનાત્ । ન પુન-
સ્તથેતિ ઔપદેશકાર્યકૃતેડચગમે । તસ્યેતિ ઉપદેશસ્ય । અન્યથેતિ પ્રતિપાદકત્વાભાવે ।
તત્સાધ્યાર્થેડપીતિ પ્રવૃત્તિસાવ્યપદાર્થેડપિ । તત્સાધ્યાર્થક્રિયાપીતિ પ્રત્યક્ષસાધ્યા યા અર્થત્રિયા
સાપિ । અસ્યેતિ પ્રત્યક્ષસ્ય ।

તદ્વદેધેતિ વાક્યપદેવ પ્રાસાંશ્ચીદિતિ પ્રસજ્યતે સ્મ ।

§ યત્તુ કર્તૃસ્મરણં સાધનમ્, તદવિશેષણં સવિશેષણં વા વર્ણયેત ? પ્રાક્તનં તાવત્
પુરાણકૂપપ્રાસાદારામવિહારાદિભિર્વ્યભિચારિ, તેષાં કર્તૃસ્મરણેડપિ પૌરુષેયત્વાત્ । દ્વિતીયં
તુ સમ્પ્રદાયાવ્યચ્છેદે સત્તિ કર્તૃસ્મરણાદિતિ વ્યધિકરણાસિદ્ધમ્, કર્તૃસ્મરણસ્ય શ્રુતેઃ
અન્યત્રાશ્રયે પુંસિ વર્તનાત્ ।

અથાપૌરુષેયી શ્રુતિઃ, સમ્પ્રદાયાવ્યવચ્છેદે સત્યસ્મર્યમાણકર્તૃકત્વાત્, આકાશવત્
હ્યનુમાનરચનાયામનવકાશા વ્યધિકરણાસિદ્ધિઃ । મૈવમ્, એવમપિ વિશેષણે સન્દિગ્ધા-
સિદ્ધતાપત્તેઃ । તથાહિ આદિમતામપિ પ્રાસાદાદીનાં સમ્પ્રદાયો વ્યવચ્છિદ્યમાનો વિહો-
વ્યતે । અનાદેસ્તુ શ્રુતેરવ્યવચ્છેદી સમ્પ્રદાયોડધાપિ વિવદત્ इति મૃતકમુષ્ટિબન્ધમન્વકા-
ર્પીત્ । તથા ચ કથં ન સન્દિગ્ધસિદ્ધં વિશેષણમ્ ? વિશેષ્યમપ્યુભયાસિદ્ધમ્, વાદિપ્રતિ-
વાદિભ્યાં તત્ર કર્તુઃ સ્મરણાત્ ।

નનુ શ્રોત્રિયાઃ શ્રુતૌ કર્તારં સ્મરન્તીતિ મૃપોદમ્, શ્રોત્રિયાપશદાઃ સ્વત્વમી ઇતિ
ચેત્ । નનુ યૂયમાન્નાયમાન્નાસિષ્ટ તાવત્, તતો “યો વૈ વેદાંશ્ચ પ્રહિણોતિ” ઇતિ
“પ્રજાપતિઃ સોમં રાજાનમન્વસૃજત્ તતલ્લયો વેદા અન્વસૃજન્ત” ઇતિ ચ સ્વયમેવ સ્વસ્ય
કર્તારં સ્મરન્તી શ્રુતિ વિશ્રુતામશ્રુતામિવ ગણયન્તો યૂયમેવ શ્રોત્રિયાપસદાઃ કિં ન સ્યાત ?

§૬ વેદના અપૌરુષેયત્વને સિદ્ધ કરવાને જે કર્તાનું અસ્મરણ એવો હેતુ છે,
તે વિશેષણ રહિત છે કે વિશેષણ સહિત ? વિશેષણ રહિત કહો તો-એ હેતુ
પ્રાચીન હૂંવા, પ્રાસાદ, આરામ, વિહાર આદિથી વ્યલિયારી છે. કારણ કે તે
પ્રાચીન હૂંવા આદિના કર્તાનું સ્મરણ નથી તો પણ તે પૌરુષેય-અનિત્ય છે. ખીલ
પણ એટલે કે હેતુમાં સંપ્રદાયનો અવિચ્છેદ છતાં એવું વિશેષણ જોયો તો તે
વ્યધિકરણાસિદ્ધ છે. કારણ કે-કર્તાનું અસ્મરણ તો શ્રુતિથી લિન્ન પુરુષરૂપ
આશ્રયમાં રહે છે.

મીમાંસક—શ્રુતિ અપૌરુષેયી છે, કારણ કે સંપ્રદાયનો અવ્યવરહેદ છતાં જેના કર્તાનું સ્મરણ નથી એવી તે શ્રુતિ છે, આકાશની જેમ, આ પ્રમાણે અનુમાનની રચના કરવાથી ઉપરોક્ત વ્યધિકરણાસિદ્ધિરૂપ દોષ નહિ આવે.

જૈન—એમ ન કહો. કારણ કે એવું વિશેષણ કરવાથી પણ સંદિગ્ધાસિદ્ધ દોષની આપત્તિ આવશે. કારણ કે આદિવાળાં પ્રાસાદ વગેરેના સંપ્રદાયનો વિચ્છેદ જોવાય છે, તો અનાદિ કાળથી સિદ્ધ શ્રુતિના સંપ્રદાયનો અવિચ્છેદ અત્યારસુધી કેમ હોય ? એટલે એમ માનવું એ તો મહાગાંઠ જેવું છે. એટલે તે વિશેષણ સંદિગ્ધાસિદ્ધ કેમ ન કહેવાય ? વિશેષ્ય પણ ઉભયાસિદ્ધ છે, કારણ કે વાદી પ્રતિવાદી બન્નેને વેદમાં કર્તાનું સ્મરણ છે.

મીમાંસક—શ્રોત્રિય લોકો (વેદપાઠી બાહ્યો) શ્રુતિમાં કર્તાનું સ્મરણ કરે છે, એમ જે તમે કહો છો તે જૂઠું છે. જે શ્રોત્રિયો કર્તાનું સ્મરણ કરે છે તેમને શ્રોત્રિયાપશદ (નીચશ્રોત્રિય) સમજવા.

જૈન—તમે તો વેદ લખ્યા છો તો “જેણે વેદો મોકલ્યા” એ પ્રમાણે, અને “બ્રહ્મપતિ-પ્રજ્ઞાએ સોમને રાજા બનાવ્યો, તેનાથી ત્રણ વેદો ઉત્પન્ન થયા”-આ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ શ્રુતિ પોતે જ પોતાના કર્તાને સંભારે છે, તેવી શ્રુતિને અશ્રુતિ-અણુસંભળેલ ગણો તો તમે પોતે જ શ્રોત્રિયાપશદ (નીચશ્રોત્રિય) કેમ નહિ બનો ?

(૫૦) પ્રાક્તનમિતિ કર્તસ્મરણમાત્રમ્ । વ્યધિકરણાસિદ્ધમિતિ ધવલ. પ્રાસાદઃ કાકસ્ય કાષ્ઠ્યાદિતિવત્ ।

અથેત્યાદિ મીમાસક । મૈવમિતિ સ્વરિ. । વિશેષણે इति સમ્પ્રદાયાવ્યવચ્છેદે સત્તિ इत्यેવંરૂપે. અન્યકાર્ણાદિતિ ભવદ્વચન કર્તુ. વિશેષ્યમિતિ અસ્મર્યમાણકર્તૃચ્ચવાદિ-ત્યેવંરૂપમ્. વાદિ પ્રતિવાદિભ્યામિતિ વાદિના મયા, પ્રતિવાદિના ભરતા । તત્રેતિ ધ્રુતી ।

નન્ધિત્યાદિ મીમાસક । અમી इति ચે ધ્રુતી કર્તાર સ્મરન્તિ । નનુ ચૂચમિતિ સ્વરિ. । આત્માસિદ્ધેતિ અન્વસ્તવન્તઃ ।

(ટિ.) તેવામિદિ રૂપ પ્રાસાદાદીનામ્ । શ્રુતેરિતિ ધ્રુવે ચચાગાત્ । તથાદિ-આદિમતા-મિત્યાદિ । વિશેષણમિતિ સપ્રદાયાવ્યવચ્છેદત્વમ્ । વિશેષ્યમપીતિ-કર્તસ્મરણાદિતિ દેવ ।

આત્માસિદ્ધેતિ અન્વસ્તવન્ત । ચિદ્રુતામિતિ વિશેષેય ધ્રુતાં ચિદિચ્છમાકર્ણિતામ્ વા ।

ફિચ, કણ્વ-માષ્યદિન-તિત્તિરિપ્રવૃત્તિમુનિનામાદિતાઃ કાશ્ચન શાસ્ત્રા, તત્ત્વ-તત્વાદેવ, મન્વાદિસ્મૃત્યાદિવત્ । ઝસન્નાનાં તાસા કન્યાદૌ તૈદૃષ્ટવાત્, પ્રકાશિતવાદા તન્નામચિદે અનાદૌ કાલ્ડેનન્તમુનિનામાદિત્ત્વં તાસાં સ્યાત્ । જૈનાથ કાલાનુમેત-ત્કર્તારં સ્મરન્તિ । કર્તૃવિશેષે વિપ્રનિપત્તિઃ પ્રમાણમેવૈતસ્મરણમિતિ ચેત્, નૈવમ્, યતો યત્રૈવ વિપ્રનિપત્તિઃ, તદેવાપ્રમાણમસ્તુ, ન પુનઃ કર્તમાત્રસ્મરણમપિ ।

“વેદસ્યાધ્યયનં સર્વં ગુર્વ-પ્રયનર્પકમ્ ।

વેદાધ્યયનવાચ્યવાદપુનાધ્યયન યથા” ॥૧॥

[*લોક૦ વાત્સા૦ ૩૬૬]

“અતીતાડનાગતૌ કાલૌ વેદકારવિવર્જિતૌ

કાલત્વાત્, તથથા કાલો વર્તમાનઃ સમીક્ષ્યતે” ॥૨॥”

इति कारिकोक्ते वेदाध्ययनवाच्यत्व-कालत्वे अपि हेतू, ‘कुरङ्गशृङ्गभङ्गुरं कुरङ्गा-
क्षीणां चेतः’ इति वाक्याध्ययनं गुर्वध्ययनपूर्वकम्, एतद्वाक्याध्ययनवाच्यत्वात्, अधु-
नातनाध्ययनवत्; अतीताऽनागतौ कालौ प्रक्रान्तवाक्यकर्तृवर्जितौ, कालत्वात्, वर्तमान-
कालवत्, इतिवदप्रयोजकत्वात् अनाकर्णनीयौ सकर्णानाम् ।

વળી, કણ્વ, માધ્યદિન, તિત્તિરિ આદિ મુનિઓના નામથી અંકિત કેટલીક
વેદની શાખાઓ છે. તે બધી તે તે ઋષિઓએ જ કરેલી છે એમ માનવું જોઈએ.
જેમકે-મનુ આદિના નામથી અંકિત સ્મૃતિ ગ્રંથો મનુ આદિએ બનાવ્યા છે.

મીમાંસક—નહી થયેલી તે તે શાખાઓને કલ્પની આદિમાં તે તે ઋષિઓએ
જોઈ તેથી અથવા તેમનો પ્રકાશ તેમના દ્વારા થવાથી તેઓના નામથી તે તે
શાખા અંકિત છે.

જૈન—એમ હોય તો અનાદિ એવા કાળમાં અનન્ત કલ્પો હોવાથી અનન્ત
મુનિઓના નામથી તે શાખાઓ અંકિત થવી જોઈએ અને વળી જૈનો વેદના
કર્તા તરીકે કાલાસુરનું સ્મરણ કરે છે.

મીમાંસક—કર્તા વિશેષમાં વિવાદ હોવાથી જૈનોનું તેવું સ્મરણ પ્રમાણ
નથી એટલે કે-કર્તા તરીકે કોઈ એક નિશ્ચિત વ્યક્તિનું સ્મરણ નથી માટે કર્તાનું
સ્મરણ પ્રમાણરૂપ નથી.

જૈન—એમ ન કહેવું, કારણ કે જે અંશમાં વિવાદ છે તે ભલે અપ્રમાણ-
રૂપ હોય એટલે કે કર્તા કોણ છે તે વિષે ભલે વિવાદ રહે પણ વેદનો કોઈ ને
કોઈ કર્તા છે-એવા સ્મરણમાં તો કોઈ વિવાદ નથી જ.

મીમાંસક—‘વેદનું બધું અધ્યયન ગુરુદ્વારા અધ્યયન પૂર્વક છે. કારણ કે તે
વેદાધ્યયન કહેવાય છે, જે જે વેદાધ્યયન હોય તે સમસ્ત ગુર્વધ્યયનપૂર્વક જ
હોય છે જેમકે ‘અત્યારનું વેદાધ્યયન ગુર્વધ્યયનપૂર્વકનું છે’ આ હેતુથી અને
‘અતીત અને અનાગત કાલ વેદકાર (વેદના કર્તા)થી રહિત છે. કારણ તે કાલ
છે. જેમકે-વર્તમાન કાલ.’ આ હેતુથી વેદ નિત્ય સિદ્ધ થાય છે.

જૈન—‘શ્રીઓનું ચિત્ત હરણના શિંગારાની જેમ ભંગુર-વક છે’-આ વાક્યનું
અધ્યયન ગુર્વધ્યયનપૂર્વક છે, તેવું અધ્યયન કહેવાય છે માટે, અત્યારના એ
અધ્યયનની જેમ. અતીત અને અનાગત કાલ પ્રસ્તુત વાક્યકારથી વર્જિત છે,
કાલ છે માટે, વર્તમાન કાલની જેમ—આ બંને હેતુઓની જેમ તમારા બંને
હેતુઓ અપ્રયોગક હોવાથી બુદ્ધિમાન પુરુષો માટે સાંભળવાયોગ્ય નથી.

(૫૦) ક્ષિત્તેત્યાદિ સ્વરિઃ । તત્કૃત્તત્ત્વાદેવેતિ તન્નામાદિતા ઇત્યર્થઃ । કાલાસુર-
મિતિ ક્ષાત્રાસુરદ્વારેન પરંતુ ધાર્મિકદમ્વદ્વન્ધવિપ્રાગ્નજમ્ । કર્તૃવિશેષે ત્રિપ્રતિપત્તેરિતિ પત્તં

कालासुर तत्कर्तारं न मन्यामहे इति धृते । स्मरणमिति भवदीयम् । नेवमिति सूरिः । यत्रैवेति कालासुरादौ । न पुनः कर्तृमात्रस्मरणमपीति कालासुरः कर्त्ता मा भवतु, तथापि केनचित् कर्त्ता भाव्यमेव ।

(५०) गुर्वध्ययनपूर्वकमिति गुरोः पार्श्वे यदध्ययनं तत्पूर्वकम् । वेदाध्ययनवाच्य-
त्वादिति वेदाध्ययनमिति यः शब्दस्तेन वाच्यत्वात् ।

(टि०) तत्कृतत्वादेवेति कण्व-माध्यदिनादिमुनिवृत्त्यादेव यथा मनुकृता मानवी स्मृति । उत्स-
न्नानामिति विच्छेदप्राप्तानाम् । तासामिति शाखानाम् । कल्पादाविति छद्विरचनासमये । तैरिति
कण्व माध्यदिनादिभिः । तन्नामेति कण्वायभिधानलक्षणेन । अनादाविति आदिषर्जिते । यद्य-
नादिकालिना भ्रष्टिञ्चेत्तैः कण्वादिभिरेकवारं प्रकाशितत्वाद्नेककर्तृकत्वप्रसङ्गं तन्नामचिहेन
तादृक्प्रतीतिसद्भावात् । तासामिति शाखानाम् । एतत्कर्त्तारमिति वेदकर्त्तारं कालासुर-
नामानं दैत्यमामनन्ति ।

वेदस्याध्ययनेत्यादि । उत्तरविक्रमोभयी पराचिकीर्षु कारिकोक्तश्लोकान्तरपरिभाषिते
पक्षद्वितयं सूरिः प्रादुर्भाषयति । अधुनाध्ययनमिति इदानीं तन्वेदपठनवत् । हेतू इति हेतु
कारिकोक्तापि । प्रकान्तेति 'कुरङ्गभङ्गभङ्गुरं कुरङ्गाक्षीणा चेत' इति । सकर्णानां विदुषाम्
अनाकर्णनीयौ न श्रोतव्याविति ख्यन्ध ॥

६६. अथ अर्थापत्तेरपौरुषेयत्वनिर्णयो वेदस्य । तथाहि-सवाद-विसवाददर्शना-
ऽदर्शनाभ्यां तावदेव नि शेषपूरुषैः प्रामाण्येन निर्णयि । तन्निर्णयश्चास्य पौरुषेयत्वे
दुरापः । यतः—

“शब्दे दोषोद्भवस्तावद् वक्त्रधीन इति स्थितिः ।

तदभावः क्वचित्तावद् गुणवद्वस्तृकत्वतः ॥” [श्लो० चो० ६२]

तेदगुणैरपट्टानां शब्दे सन्नान्यसमवात् ।

वेदे तु गुणवान् वक्ता निर्णेतुं नैव शक्यते ॥

ततश्च दोषामावोऽपि निर्णेतुं शक्यता कथम् ? ।

क्वत्रभावे तु सुज्ञानो दोषाभावो विभाव्यते ॥

यैस्माद्वक्तुरभावेन न स्युर्दोषा निराश्रया ॥”

ततः प्रामाण्यनिर्णयान्यथानुपपत्तेरपौरुषेयोऽयमिति ।

अस्तु तावदत्र कृष्णपशुपरम्पराप्राणव्यपरोपणप्रगुणप्रचुरोपदेशापवित्रावादप्रमा-
णमैवैष इत्यनुत्तरोत्तरप्रकारः । प्रामाण्यनिर्णयेऽप्यस्य न साध्यसिद्धिः, विरुद्धत्वाद्, गुण-
वद्वस्तृकतायामेव वाक्येषु प्रामाण्यनिर्णयोपपत्तेः । पुरुषो हि यथा सगादिमान् मृषा-
वादी, तथा सत्य-शौचादिमानवितथवचन-समुपलब्धः । ध्रुवो तु तदुभयाभावे नैर-
र्यस्यमेव भवेत् । कथं वस्तुगुणिवनिर्णयः उ-दसीति चेत्, कथं पितृ पितामह-प्रपितामहा-
देरप्यसौ ते स्यात् येन तद्वस्तुन्यस्ताश्चर्येण, पारम्पर्योपदेशस्य वाऽनुसारेण प्राद-
-

દેય-નિધાનાદૌ નિઃશઙ્કં પ્રવર્તેથાઃ ? ક્વચિત્ સંવાદાચ્ચેત્ । અતઃ સ્વાન્યત્રાપિ પ્રતીહિ, કારી-
યાદૌ સંવાદદર્શનાન્ । કાદાચ્ચિત્કવિસંવાદસ્તુ સામગ્રીવૈગુણ્યાત્ ત્વયાઽપિ પ્રતીયત એવ,
પ્રતીતાન્તત્વોપદિષ્ટમન્ત્રવત્ । પ્રતિપાદિતથ પ્રાક્ર રાગ-દ્વેષાઽજ્ઞાનશૂન્યપુરુષવિશેષનિર્ણયઃ ।

હૃદ મીમાંસક—વેદના અપૌરુષેયત્વનો નિર્ણય અર્થાપત્તિ પ્રમાણ દ્વારા થાય છે. તે આ પ્રમાણે—સંવાદ જોવાથી અને વિસંવાદ ન જોવાથી સર્વ-
લોકોએ વેદમાં પ્રામાણ્યનો નિર્ણય કરેલ છે. અને વેદને પૌરુષેય માનવાથી તેવો નિર્ણય થઈ શકતો નથી, કારણ કે—“શબ્દમાં દોષોત્પત્તિ વક્તાને આધીન છે—એવો નિર્ણય છે. અને ક્વચિત્ શબ્દમાં જે દોષનો અભાવ જણાય છે તે ગુણવાન્ વક્તાને કારણે છે. કારણ કે—વક્તાના ગુણોથી દોષો દૂર થઈ જાય છે. તેથી દોષોનું સંકેતભૂ શબ્દમાં થઈ શકતું નથી. પરંતુ વેદમાં ગુણવાન્ વક્તાનો નિર્ણય કરવો શક્ય નથી એટલે તે કારણે દોષોના અભાવનો પણ નિશ્ચય કઈ રીતે કરી શકાય ? પરંતુ જે વેદનો કોઈ વક્તા (કર્તા) જ ન હોય તો દોષનો અભાવ જણવો સરલ થઈ પડે છે. કારણ કે—વક્તા ન હોવાથી દોષો પણ આશ્રય-
ને અભાવે રહી શકતા નથી.” અને વેદના ઉપર્યુક્ત પ્રામાણ્યનો નિર્ણય અપૌ-
રુષેય ન માનવામાં આવે તો થઈ શકતો નથી, માટે તે અપૌરુષેય છે.

જૈન—આનો ઉત્તમ ઉત્તર તો એ છે કે—મિત્રારા પશુઓની પરંપરા-
(સમૂહ)ના પ્રાણોના નાશમાં તત્પર અનેક પ્રકારનો ઉપદેશ વેદમાં છે માટે તે અપવિત્ર હોવાથી અપ્રમાણ જ છે. અથવા અર્થાપત્તિ પ્રમાણ દ્વારા વેદને પ્રમાણ માનવા છતાં વિરોધ આવતો હોવાથી તમારા સાધ્યની સિદ્ધિ થતી નથી, કારણ કે ગુણવાન્ વક્તા હોય તો જ વાક્યમાં પ્રામાણ્યનો નિર્ણય થાય છે. કારણ કે જેમ રાગાદિમાન્ પુરુષ જૂઠું બોલનાર હોય છે તેમ સત્ય શૌચાદિ યુક્ત પુરુષ સત્યવચનવાળો અનુભવાય છે, અને વેદમાં તો બંને પ્રકારના વક્તા પુરુષ ન હોવાથી નિરર્થકતા જ છે.

મીમાંસક—પણ વેદના વક્તામાં ગુણો છે તેનો નિશ્ચય કઈ રીતે થઈ શકે ?

જૈન - પિતા, પિતામહ (દાદા), પ્રપિતામહ (વડદાદા) વગેરે પુરુષોમાં ગુણોનો નિશ્ચય તમે કઈ રીતે કરો છો, કે જેથી ફરીને તેઓએ લગેલ અક્ષરો કે ઉપ-
દેશની પરંપરાને અનુસારે ધનની લેવડ દેવડમાં અને થાપણ વગેરેમાં નિઃશંક થઈ તમે પ્રવૃત્તિ કરી રહેલ છો ?

મીમાંસક—કોઈ વળતે કોઈ ઠેકાણે સંવાદ અનુભવવાથી પિતા-પિતામહ વગેરેના ગુણિત્વનો નિશ્ચય થાય છે.

જૈન—એ જ રીતે વેદના કર્તા વિષે પણ ગુણનો નિશ્ચય જણીલો, કારણ કે—
કારીરી વગેરે યાગમાં સંવાદ જોવામાં આવે છે. અને પ્રસિદ્ધ આસ પુરુષે જણા-
વેલ મન્ત્રની જેમ સામગ્રીની વૈગુણ્યતા-વિકલતાને લઈને કોઈ વખત વિસંવાદ પણ તમોએ માનેલ છે. અને રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાનથી રહિત ગુણવાન્ પુરુષ-
વિશેષનો નિર્ણય પૂર્વે (૨. ૨૪.) અમે જણાવી ચૂક્યા છીએ.

(५०) अस्येति वेदस्य ।

अपकृष्टानामिति निराकृतानां दोषाणाम् । शक्यतां कथमित्यतोऽग्रे तत्तच्चेति गम्यम् । अयमिति वेदः ।

(५०) चिरुद्धत्वादिति पौरुषेयत्वसाधनात् । कथमित्यादि मीमांसकः । कथं पितृ-पिते-त्यादि सूरिः । असाविति ववतुर्गुणित्वनिश्चयः । अन्यत्रापीति श्रुतावपि । प्रतीहीत्यतोऽग्रे कथमिति गम्यम् । मन्त्रवदित्यग्रे 'प्रतीतास्तत्त्वञ्च कः' इति परमाशङ्क्याह । प्रतिपादितश्च प्रागिति द्वितीयपरिच्छेदे । रागद्वेपेत्यादि स एव चातः ।

(टि०) अथ अथापत्तेरित्यादि ॥ एष इति वेदः । तन्निर्णय इति प्रामाण्यनिश्चयः । अस्येति वेदस्य ।

शब्दे दोषोद्भव इत्यादि । तद्भाव इति दोषाभावः । तद्गुणैरिति गुणवद्वक्तृत्व-गुणैः । अपकृष्टानामिति निष्काशितानां दोषाणाम् । संक्रान्त्यसंभवादिति संक्रमणाऽभावात् अयमितीति वेदः ।

एष इति वेदः । अनुत्तरोत्तरेति प्रधानमेवोत्तरं तस्य मेदः । अस्येति वेदस्य । साध्य-सिद्धिरिति अपौरुषेयत्वसिद्धिर्न । चिरुद्धत्वादिति ध्रुतरपौरुषेयो प्रामाण्यान्यथानुपपत्तेरिति हेतोर्विरुद्धत्वम् । तदुभयाभावे इति गुणवद्वक्तृत्व-रागादिमद्वक्तृत्वपुरुषाभावे । छन्दसीति वेदे । असाविति गुणित्वनिश्चयः । येनेति गुणित्वनिश्चयेन । तद्वस्तन्यस्तेति तस्य पिता-मह-प्रपितामहादेः करलिखितवर्णपद्धतेः । पारम्पर्येति पूर्ववपरम्परायाः धृतस्य वा । अत एवेति संवादादेव । अन्यत्रापीति वेदेऽपि । कारीयांदाविति ग्रन्थविशेषे दृष्टिनिमित्तम् इष्टिः कारीरी, कारणे कार्योपचारात् कारीरीनामग्रन्थविशेषोपदिष्टमन्त्रनिवर्त्यत्वात् कारीरी । प्रतीतास्तत्वेति प्रतीतमवगतमास्तत्वं यस्य स तेन कथितमन्त्रवत् ।

५७ किञ्च, अस्य व्याख्याने तावत् पौरुषेयमेव, अपौरुषेयत्वे भावना-नियोगादिविरुद्ध-व्याख्यामेदाभावप्रसङ्गात्, तथा च को नामात्र विश्रम्भो भवेत् ? कथं चैतद्वन्विनाम-र्थनिर्णायः ? लौकिकध्वन्यनुसारेणेति चेत्, किं न पौरुषेयत्वनिर्णायितरपि तत्रोभयस्यापि विभावनात् ? अन्यथा त्वर्द्धजरतीयम् । न च 'लौकिकार्थानुसारेण मदीयोऽर्थः स्थापनीयः' इति श्रुतिरेव स्वयं वक्ति । न च जैमिन्यादावपि तथाकथयति प्रत्यय इत्यपौरुषेयवचसा-मर्थोऽप्यन्य एव कोऽपि संभाव्येत । पौरुषेयीणामपि म्लेच्छाऽऽर्थवाचामैकार्थ्यं नास्ति, किं पुनरपौरुषेयवाचाम् ? ततः 'परमरूपापीयूषलावितान्तःकरणः कोऽपि पुमान् निर्दोषः प्रसि-द्धार्थैर्वनिभिः स्वाध्यायं विनाय व्याख्याति, इदानींतनग्रन्थकारवत्' इति युक्तं परायामः ।

अवोचाम च—

“छन्दः स्वीकुरूपे प्रमाणमथ चैतन्नाच्यनिश्चायकम् ।

कथिद्विधविदं न जप्ससि ततो जातोऽस्यमून्यक्यो ॥” इति ।

દેય-નિધાનાદૌ નિઃશંકં પ્રવર્તેથાઃ ? ક્વચિત્ સંવાદાચ્ચેત્ । અતઃ એવાન્યત્રાપિ પ્રતીહિ, કારી-
યાદૌ સંવાદદર્શનાન્ । કાદાચિત્કવિસંવાદસ્તુ સામગ્રીવૈગુણ્યાત્ ત્વયાઽપિ પ્રતીયત એવ,
પ્રતીતાપ્તત્વોપદિષ્ટમન્ત્રવત્ । પ્રતિપાદિતશ્ચ પ્રાક્ રાગ-દ્વેષાઽજ્ઞાનશૂન્યપુરુષવિશેષનિર્ણયઃ ।

૬૬ મી માંસક—વેદના અપૌરુષેયત્વનો નિર્ણય અર્થાપત્તિ પ્રમાણ દ્વારા થાય છે. તે આ પ્રમાણે—સંવાદ જોવાથી અને વિસંવાદ ન જોવાથી સર્વ-
લોકોએ વેદમાં પ્રામાણ્યનો નિર્ણય કરેલ છે. અને વેદને પૌરુષેય માનવાથી તેવો નિર્ણય થઈ શકતો નથી, કારણ કે—“શબ્દમાં દોષોત્પત્તિ વક્તાને આધીન છે-એવો નિર્ણય છે. અને ક્વચિત્ શબ્દમાં જે દોષનો અભાવ જણાય છે તે શુણ્ણવાન્ વક્તાને કારણે છે. કારણ કે—વક્તાના શુણ્ણથી દોષો દૂર થઈ જાય છે. તેથી દોષોનું સંકેતભૂ શબ્દમાં થઈ શકતું નથી. પરંતુ વેદમાં શુણ્ણવાન્ વક્તાનો નિર્ણય કરવો શક્ય નથી એટલે તે કારણે દોષોના અભાવનો પણ નિશ્ચય કઈ રીતે કરી શકાય ? પરંતુ જો વેદનો કોઈ વક્તા (કર્તા) જ ન હોય તો દોષનો અભાવ જણવો સરલ થઈ પડે છે. કારણ કે—વક્તા ન હોવાથી દોષો પણ આશ્ચર્ય-ને અભાવે રહી શકતા નથી.” અને વેદના કપર્યુક્ત પ્રામાણ્યનો નિર્ણય અપૌરુષેય ન માનવામાં આવે તો થઈ શકતો નથી, માટે તે અપૌરુષેય છે.

જૈન—આનો ઉત્તમ ઉત્તર તો એ છે કે—મિથ્યાના પશુઓની પરંપરા-
(સમૂહ)ના પ્રાણીના નાશમાં તત્પર અનેક પ્રકારનો ઉપદેશ વેદમાં છે માટે તે અપવિત્ર હોવાથી અપ્રમાણ જ છે. અથવા અર્થાપત્તિ પ્રમાણ દ્વારા વેદને પ્રમાણ માનવા છતાં વિરોધ આવતો હોવાથી તમારા સાધ્યની સિદ્ધિ થતી નથી, કારણ કે શુણ્ણવાન્ વક્તા હોય તો જ વાક્યમાં પ્રામાણ્યનો નિર્ણય થાય છે. કારણ કે જેમ રાગાદિમાન્ પુરુષ જૂઠું બોલનાર હોય છે તેમ સત્ય શૌચાદિ યુક્ત પુરુષ સત્યવચનવાળો અનુભવાય છે, અને વેદમાં તો બંને પ્રકારના વક્તા પુરુષ ન હોવાથી નિર્ધારકતા જ છે.

મીમાંસક—પણ વેદના વક્તામાં શુણ્ણ છે તેનો નિશ્ચય કઈ રીતે થઈ શકે ?
જૈન - પિતા, પિતામહ (દાદા), પ્રપિતામહ (વડદાદા) વગેરે પુરુષોમાં શુણ્ણનો નિશ્ચય તમે કઈ રીતે કરો છો, કે જેથી કરીને તેઓએ લખેલ અક્ષરો કે ઉપ-
દેશોની પરંપરાને અનુસારે ધનની લેવડ દેવડમાં અને થાપણ વગેરેમાં નિઃશંક થઈ તમે પ્રવૃત્તિ કરી રહેલ છો ?

મીમાંસક—કોઈ વખતે કોઈ ઠેકાણે સંવાદ અનુભવવાથી પિતા-પિતામહ વગેરેના શુણ્ણત્વનો નિશ્ચય થાય છે.

જૈન—એ જ રીતે વેદના કર્તા વિષે પણ શુણ્ણનો નિશ્ચય જાણી લો, કારણ કે—
કારીરી વગેરે યાગમાં સંવાદ જોવામાં આવે છે. અને પ્રસિદ્ધ આમ પુરુષે જણા-
વેલ મન્ત્રની જેમ સામગ્રીની વૈગુણ્યતા-વિકલતાને લઈને કોઈ વખત વિસંવાદ પણ તમારે માનેલ છે. અને રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાનથી રહિત શુણ્ણવાન્ પુરુષ-
વિશેષનો નિર્ણય પૂર્વે (૨. ૨૪.) અમે જણાવી ચૂક્યા છીએ.

(५०) अस्वेति वेदस्य ।

अपकृष्टानामिति निराकृतानां दोषाणाम् । शक्यतां कथमित्यतोऽग्रे तत्तर्हेति गम्यम् । अयमिति वेदः ।

(५०) चिरुद्धत्वादिति पौरुषेयत्वसाधनात् । कथमित्यादि भीमांसकः । कथं पितृ-पितेत्यादि सूरिः । असाविति वक्तुर्गुणित्वनिश्चयः । अन्यत्रापीति श्रुतावपि । प्रतीहीत्यतोऽग्रे कथमिति गम्यम् । मन्त्रवदित्यग्रे 'प्रतीतास्तत्त्व कः' इति परमाशङ्क्याह । प्रतिपादितश्च प्रागिति द्वितीयपरिच्छेदे । रागद्वेष्टेत्यादि स एव चाप्तः ।

(टि०) अथ अर्थापत्तेरित्यादि ॥ एष इति वेदः । तन्निर्णय इति प्रामाण्यनिश्चयः । अस्वेति वेदस्य ।

शब्दे दोषोद्भव इत्यादि । तदभाव इति दोषाभावः । तद्गुणैरिति गुणवद्वक्तृकत्व-गुणैः । अपकृष्टानामिति निष्काशितानां दोषाणाम् । संक्रान्त्यसंभवादिति संक्रमणाऽभावात् अयमिति वेदः ।

एष इति वेदः । अनुत्तरोत्तरेति प्रधानमेवोत्तरं तस्य भेदः । अस्वेति वेदस्य । साध्य-सिद्धिरिति अपौरुषेयत्वसिद्धिर्न । चिरुद्धत्वादिति ध्रुतरपौरुषेयी प्रामाण्यान्यथानुपपत्तेरिति हेतोर्विरुद्धत्वम् । तदुभयाभावे इति गुणवद्वक्तृकत्व-रागादिमद्वक्तृकत्वपुरयाभावे । छन्दसीति वेदे । असाविति गुणित्वनिश्चयः । येनेति गुणित्वनिश्चयेन । तज्जस्तन्यस्तेति तस्य पिता-मह-प्रपितामहादेः करलिखितवर्णपद्धतेः । पारम्पर्येति पूर्वजपरम्परायाः श्रुतस्य वा । अत एवेति संवादादेव । अन्यत्रापीति वेदेऽपि । कारीर्यादाविति ग्रन्थविशेषे दृष्टिनिमित्तम् इष्टिः कारीरी, कारणे कार्योंपचारात् कारीरीनामग्रन्थविशेषोपदिष्टमन्त्रनिवर्त्यत्वात् कारीरी । प्रतीताप्तत्वेति प्रतीतमवगतमाप्तत्वं यस्य स तेन कथितमन्त्रवत् ।

५७ किंच, अस्य व्याख्यानं तावत् पौरुषेयमेव, अपौरुषेयत्वे भावना-नियोगादिविरुद्ध-व्याख्याभेदाभावप्रसङ्गात्, तथा च को नामात्र विश्रम्भो भवेत् ? कथं चैतद्ध्वनीनाम-र्थनिर्णीतिः ? लौकिकध्वन्यनुसारेणेति चेत्, किं न पौरुषेयत्वनिर्णायितरपि तत्रोभयस्यापि विभावेनात् ? अन्यथा त्वर्जजरतीयम् । न च 'लौकिकार्थानुसारेण मदीयोऽर्थः स्थापनीयः' इति श्रुतिरेव स्वयं वक्ति । न च जैमिन्यादावपि तथाकथयति प्रत्यय इत्यपौरुषेयववसा-मर्थोऽन्यन्य एव कोऽपि संमान्येत । पौरुषेयीणामपि म्लेच्छाऽऽर्यवाचात्मैकार्थ्यं नास्ति, किं पुनरपौरुषेयवाचाम् ? ततः 'परमरूपापीयूषप्लावितान्तःकरणः कोऽपि पुमान् निर्दोषः प्रसि-द्धार्थैर्ध्वनिभिः स्वाध्यायं विधाय व्याख्याति, इदानींतनग्रन्थकारवत्' इति युक्तं पर्यायः ।

अवोचाम च—

“छन्दः स्वीकुरूपे प्रमाणमथ चैतद्वाच्यनिश्चायकम् ।

कश्चिद्विश्वदिदं न जल्पसि ततो जातोऽस्यमूयकयी ॥” इति ।

૬૭. વળી, તમોને માન્ય અપૌરુષેય વેદનું વ્યાખ્યાન તો પૌરુષેય જ છે. કારણ કે જો વ્યાખ્યા અપૌરુષેય હોય તો ભાવના નિયોગાદિરૂપ નાના પ્રકારની વિરુદ્ધ વ્યાખ્યાનો અભાવ થઈ જશે. અને એમ થતાં વેદમાં વિશ્વાસ કેવી રીતે થશે ? વળી, વેદના શબ્દોના અર્થનો નિર્ણય કઈ રીતે થાય છે ? લૌકિક શબ્દોની જેમ વેદના શબ્દોના અર્થનો નિર્ણય થતો હોય તો વેદમાં પૌરુષેયત્વનો નિર્ણય પણ લૌકિક શબ્દોની જેમ કેમ નહિ થાય ? કારણ કે લૌકિક શબ્દમાં અર્થ અને પૌરુષેયત્વ બન્નેની પ્રતીતિ થાય છે. તો વેદમાં લૌકિક શબ્દને અનુસારે અર્થના નિર્ણયનો તો સ્વીકાર કરવો પણ પૌરુષેયત્વનો પરિહાર કરવો—એમાં તો ‘અર્ધજરતી’ ન્યાયનો પ્રસંગ આવશે વળી, ‘લૌકિક અર્થને અનુસારે મારો અર્થ કરવો’ એવું શ્રુતિ પોતે જ કહેતી નથી અને જૈમિનિ વગેરે મુનિએ ‘શ્રુતિનો અર્થ લૌકિક શબ્દોના અર્થને અનુસરી કરવો’ એમ કહ્યું છે, તેમાં પણ અમને વિશ્વાસ નથી. એટલે અપૌરુષેય વચનોનો અર્થ પણ કોઈ અન્ય જ હોય એમ કેમ ન બને ? કારણ કે સ્થૂળ અને આર્યોના શબ્દો પૌરુષેય હોવા છતાં તેનો અર્થ એક નથી. તો પછી અપૌરુષેય શબ્દોનું તો કહેવું જ શું ? માટે વર્તમાનકાલીન અથકાર અથના રચના કરીને વ્યાખ્યા કરે છે, તેમ પરમ કૃપરૂપ અમૃતથી આદ્ર્હુદયવાદો કોઈ પણ દોષરહિત પુરુષ, પ્રસિદ્ધ અર્થવાળા શબ્દોથી સ્વાધ્યાય-વેદ-નું નિર્માણ કરીને તેની-વેદની વ્યાખ્યા કરે છે, એમ માનવું એ યુક્ત છે. અમે પણ કહ્યું છે કે—“હિ મીમાસક ! વેદને પ્રમાણરૂપ માનો છો પરંતુ એના અર્થના નિશ્ચાયક કોઈ સર્વજ્ઞને માનતા નથી તેથી તમે વિના મૂલ્યે ખરીદનાર જેવા થયા છો.”

(૫૦) પૌરુષેયમેલેયમે ભવતાઽપ્યશ્રુત્યગમ્યતે इति गम्यम् । भावना नियोगादौत्वादि । यदि हि सूत्रवद् व्याख्यानमप्यપૌરુષેય સ્થાત્ તદા ભાવના-નિયોગાદયો વ્યાખ્યામેદાસ્તત્ત્વાદિવિ-પ્રતિપત્તિજન્યા. કય ઘટેત્ ? તથા હિ-વાક્યરૂપ શબ્દ એવ પ્રવતેત્ત્વાદિધિરિત્યેકે । તદ્વાપારો ભાવનાઽપરવર્ણયો વિધિરિત્યે । નિયોગ इत्यપरे । પ્રેષાદય इत्यन्ये । તિરસ્કૃતતદુપાધિપ્રવર્ત-નામાત્રમિતિ ચાપરે । એવ ફરમ્ તદમિશ્રપકર્માદયોઽપિ વાચ્યા । તેઽમી વ્યાખ્યામેદા ંપૌરુષેયત્વે વ્યાખ્યાનસ્ય કથ ઘટન્તે ? । ન હિ સૂત્રેઽપૌરુષેયે કાચિદ્ વિપ્રતિપત્તિર્ભવદ્યુધ્યાનામ્ । વિરુદ્ધ-વ્યાખ્યામેદાભાવપ્રસન્નાદિતિ પરસ્પરવિરુદ્ધવ્યાખ્યામેદાભાવપ્રસન્નાત્ । કો નામાત્ર વિશ્રમ્ભો ભવેદિતિ “અમિહોત્ર હુહુયાત્ સ્વર્ગકામ” इत्यस्य “श्वान भक्षयेत् स्वर्गकाम” इत्य-પ્યર્થ કિં ન સ્થાત્ નિયામકાભાવાત્ ? કથમિત્યાદિ જૈનોક્તિ । ઇતદ્ધ્વનોનામિતિ અપૌ-રુષેયપ્રતિવાક્યાનામ્ । ઉભયસ્યાપીતિ અર્થનિર્ણાતે પૌરુષેયત્વ ચ । તથાકથયતીતિ લૌકિકધ્વન્યુસારણ ધ્રતેરર્થ કથયતિ સતિ । પ્રત્યય इति વિશ્વાસ । સમ્ભાવ્યેત્તેત્યતોઽપ્રે-યત इति ગમ્યમ્ । ચિદાયેતિ પઠિત્વા પ્રસિદ્ધાર્થેધ્વનિર્ભવ્યાંશ્યાતિ इति યોગ. ।

(ટિ૦) કિંચ, અસ્યેતિ વેદસ્ય । ભાવના નિયોગેતિ નિષ્કર્મ સમ્મંબોભેદદર્શનાત્ । તથા-ચેતિ વ્યાખ્યાનમેદે સતિ । ઝત્રેતિ વેદે । કયં ચેતદિત્યાદિ ॥ ઇતદ્ધ્વનોનામિતિ વૈદિક-શબ્દાનામ્ । તત્રેતિ લૌકિકશબ્દેણ । ઉભયસ્યેતિ અર્થનિર્ણયસ્ય પૌરુષેયત્વસ્ય ચાઽવિશેષેણ વર્તનાત્ । અન્યથેતિ લૌકિકશબ્દાનુસારેનાર્થનિષ્ચયાદ્વૌકાર, પૌરુષેયત્વપરિહાર ચ । ઝર્ધજરતીયમિતિ

પુરન્ધ્રી જરાતુરા તારુણ્યરમણીયા ચ યથા મતેન પ્રોચ્યેત તદ્વદ્ ભવદ્વાવયમ્ । તથાકથયતીતિ
લૌકિકાર્થાનુસારેણ પૌરુષેય્યાઃ અપિ ક્રુતેરર્થઃ સમર્થનીય इति નિવેદયતિ સતિ ।

અવોચામ ચેત્યાદિ । છન્દ इति વેદં પ્રમાણં મન્યસે । एतद्वाच्येति વેદાર્થનિશ્ચાય-
કમ્ । विश्वचिदमिति सर्वज्ञम् । अस्येति વેદસ્ય । यथा चतुष्पथे चेतनगृहीतपशुस्य सहकारणं
કુર્વિદાદિનાવગમ્યતે, દથા વેદસ્યાપિ ।

§ ૮ આગમોઽપિ નાઽપૌરુષેયત્વમાહ્યાતિ । પૌરુષેયત્વાવિષ્કારિણ એવાસ્યોક્ત-

વત્સદ્વાવાત્ ।

§ ૯ અપિ ચ, હ્યમાનુર્ણવી પિપીલિકાદીનામિવ દેશકૃતા, અહુર-પત્ર-કન્દલ-કાળ્હા-
દીનામિવ કાલકૃતા વા વર્ણાનાં વેદે ન સંભવતિ, તેર્ણાં નિત્યવ્યાપકત્વાત્ । ક્રમેણાભિવ્યક્તેઃ
સા સંભવતીતિ ચેત્, તર્હિ કથમિયમપૌરુષેયી ભવેત્, અભિવ્યક્તેઃ પૌરુષેયત્વાત્ ? इति
સિદ્ધા પૌરુષેયી શ્રુતિઃ ॥૭ ॥

§ ૮ વળી, આગમ પશુ અપૌરુષેય ત્વને કહેતો નથી. પરંતુ પૌરુષેયત્વને
જ જણાવનાર આગમનો સદ્ભાવ છે. એ આગળ કહેવાઈ ગયું છે.

§ ૯ વળી, વેદમાં વર્ણોની આ આનુર્ણવી કીડી વગેરેની જેમ દેશકૃત,
અથવા અંકુર-પત્ર-કંદ-કાંડ વગેરેની જેમ કાલકૃત ઘટી શકતી જ નથી.
કારણ કે તમારા મતે વર્ણો નિત્ય અને વ્યાપક છે.

મીમાંસક - અભિવ્યક્તિ કંમપૂર્વક થતી હોવાથી દેશકૃત અથવા કાલકૃત
અનુર્ણવી ઘટી શકશે.

જેન—અભિવ્યક્તિ જો પૌરુષેયી હોય તો આ આનુર્ણવી અપૌરુષેયી કઈ
રીતે થઈ શકશે ? આ પ્રમાણે શ્રુતિ પૌરુષેયી (અનિત્ય) સિદ્ધ થઈ. ૭.

(૫૦) અસ્યેતિ આગમસ્ય । ઉક્તવત્ સદ્વાવાદિતિ ઉચ્ચરીત્યેત્યર્થઃ ।

નિત્યવ્યાપકત્વાદિતિ ભવન્મતે વ્યાપકસ્ય દેશજ્ઞતાનુર્ણવી ન ઘટતે, નિત્યસ્ય ચ
કાલકૃતા ન ઘટતે । સેતિ આનુર્ણવી ॥૭॥

(ટિ૦) આગમોઽપિતિ વેદોઽપિ । અસ્યેતિ વેદસ્ય । ઉક્તવદિતિ “પ્રજ્ઞાપતિર્વેદમાસીત્”
इतिवत् ।

તેપામિતિ નિત્યત્વાત્ કાલકૃતા, વ્યાપકત્વાત્ દેશકૃતા વર્ણાનામાનુર્ણવી ન સંભવતિ । તન્મતે
વર્ણાં નિત્યા અપોદ્રલિકત્વાચ્ચ વ્યાપકાઃ । સેતિ આનુર્ણવી । હ્યમિતિ આનુર્ણવી ॥૭॥

આત્તં પ્રરૂપ્ય તદ્વચનં પ્રરૂપયન્તિ —

वर्ण-पद-वाक्यात्मकं वचनम् ॥૮॥

§ ૧ ઉપલક્ષણં ચૈતત્ પ્રરૂપણ-પરિચ્છેદાદીનામપિ ॥ ૮ ॥

આમ પુરુષની પ્રરૂપણા કરી. હવે તેના વચનની પ્રરૂપણા—
વર્ણ, પદ અને વાક્યરૂપ વચન છે. ૮.

§ ૧ ઉપલક્ષણથી પ્રરૂપણ અને પરિચ્છેદ આદિને પણ વચન જણાવું. ૮.

તત્ર વર્ણં વર્ણયન્તિ—

અકારાદિઃ પૌદ્ગલિકો વર્ણઃ ॥૯॥

§૧ પુદ્ગલૈર્ભાષાવર્ગણાપરમાણુભિરાવ્ધઃ પૌદ્ગલિકઃ ।

અત્ર યાજ્ઞિકાઃ પ્રજ્ઞાપયન્તિ—વર્ણસ્યાઽનિત્યત્વમેવ તાવદ્ દુરુપપાદમ્, કુત-
સ્તરાં પુદ્ગલાવ્ધત્વમસ્ય સ્યાત્ ? તથાહિ—સ एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञा, शब्दो
नित्यः श्रावणत्वाच्छब्दत्ववदित्यनुमानम्, शब्दो नित्यः, परार्थं तदुच्चारणान्यथानुप-
पत्तेरित्यर्थापत्तिश्चेति प्रमाणानि दिनकरकरनिकरनिरन्तरप्रसरपरामर्शोपजातजृम्भाऽऽरम्भा-
म्भोजानीव मनःप्रसादमस्य नित्यत्वमेव द्योतयन्ति ।

વર્ણુ'તુ' વર્ણુ'ન—

‘અ’ આદિ વર્ણુ પૌદ્ગલિક છે ૯.

પુદ્ગલોથી અર્થાત્ ભાષાવર્ગણાનાં પરમાણુઓથી અનેક હોય તે પૌદ્ગલિક
કહેવાય છે.

§૧ મીમાંસક—પ્રથમ તો વર્ણુમાં અનિત્યતા જ સિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી તો
પછી વર્ણુની પુદ્ગલજન્યતા કઈ રીતે હોઈ શકે ? વર્ણુની નિત્યતા આ પ્રમાણે—‘આ
તે જ ગકાર છે’ આવી પ્રત્યભિજ્ઞા, ‘શબ્દ નિત્ય છે, શ્રોત્ર જન્યજ્ઞાનનો વિષય હોવાથી
શબ્દત્વની જેમ.’ આ અનુમાન; અને ‘ખીખ પુરુષ માટે શબ્દોચ્ચારણ અન્યથા—
ખીજી રીતે—સંગત થતું ન હોવાથી શબ્દ નિત્ય છે’ આ અર્થાપત્તિ—આ બધાં
પ્રમાણો સૂચના કિરણ સમૂહના સતત ફેલાવાથી ખીસેલા કમળો જેમ મનની
પ્રસન્નતાને પ્રકટ કરે છે, તેમ શબ્દના નિત્યત્વને જ જણાવે છે.

(૫૦) સ एवायमिति मया यः पूर्वमुपलब्धः । शब्दो नित्यः, परार्थं तदुच्चार-
णान्यथानुपपत्तेरिति अनुमानमपि हि 'स्वार्थत्वेन व्यवस्थितं सत् परार्थमुच्चार्यते एवं शब्दोऽ-
पि नित्य एव सन् परार्थमुच्चार्यते ।

(ટિ૦) વર્ણસ્યાનિત્યત્વમિત્યાદિ ॥ અસ્યેતિ વર્ણસ્ય । તદુચ્ચારણેતિ શબ્દોચ્ચા-
રણમ્ । અસ્ય નિત્યત્વમેવેતિ શબ્દસ્ય સનાતનત્વમેવ ।

§૨ તદવયમ્ । યતઃ પ્રત્યભિજ્ઞાનં તાવત્ કથચ્ચિદનિત્યત્વેનૈવાઽધિનાભાવમાભેજ્ઞા-
નમ્, एकात्मैकरूपतायां ध्वनेः ‘स एवायम्’ इत्याकारोभयगोचरत्वविरोधात् । कथमा-
त्मनि तद्रूपेऽपि ‘स एवाहम्’ इति प्रत्यभिज्ञेति चेत, तदशस्यम् । तस्यापि कथचि-
दनित्यस्यैव स्वीकारात् ।

પ્રત્યભિજ્ઞાભાસશ્રાયમ્, પ્રત્યક્ષાઽનુમાનામ્યાં વાચ્યમાનત્વાત્, પ્રદીપપ્રત્યભિજ્ઞા-
વત્ । પ્રત્યક્ષં હિ તાવત્ ‘उत्पेदे विपेदे च वागियम्’ इति प्रवर्तते । न च प्रत्यभिज्ञा-
नैवेदं प्रत्यक्षं वाधिष्यत इत्यभिधानीयम्, अस्यानन्यथासिद्धत्वात् ।

અભિવ્યક્તિભાવાઽભાવાભ્યામેવેયં પ્રતીતિરિતિ ચેત્, કુટ-કટ-કટાહ-કટાક્ષાદાવપિ
 કિં નેયં તથા ? કુમ્ભકારમુદગરાદિકારણકલાપવ્યાપારોપલમ્બાત્ તદુત્પત્તિ-વિપત્તિ-
 સ્વીકૃતૌ, તાલુ-વાતાદિદેતુવ્યાપારપ્રેક્ષણાદક્ષરેષ્વપિ તત્ત્વીકારોઽસ્તુ । તાલુ-વાતાદેરભિ-
 વ્યક્તયનભિવ્યક્તિમાત્રદેતુત્વે, કુલાલાદેરપિ તદસ્તુ । ન ચાભિવ્યક્તિભાવાઽભાવાભ્યાં
 તથાપ્રતીતિરુપાપાદિ, દિનકરમરીચિરાજીવ્યગ્યમાને ધનતરતિમિરનિકરાકીર્યમાણે ચ
 કુમ્ભાદૌ ‘ઉદપાદિ વ્યપાદિ ચાયમ્’ इति પ્રતીત્યનુત્પત્તેઃ । તિમિરાવરણવેલાયામપિ સ્પર્શન-
 પ્રત્યક્ષેનાસ્યોપલમ્બાન્ન તયેયમિતિ ચેત્, યદા તર્હિ નોપલમ્બઃ તદા કિં વદ્યસિ ?
 અથ ક્વાપિ તિમિરાદેઃ તત્સત્ત્વાવિરોધિત્વાવધારણાત્ સર્વત્રાનભિવ્યક્તિદશાયાં તત્સત્ત્વે
 નિશ્ચીયત इति ચેત્, તત્કિમાવૃતાવસ્થાયાં શબ્દસ્ય સત્ત્વનિર્ણાયકં ન કિંચિત્ પ્રમાણ-
 મસ્તિ ? ઓમિતિ ચેત્, તર્હિ સાધકપ્રમાણાભાવાદસત્ત્વમસ્તુ । અત્યેવ પ્રત્યભિજ્ઞા-
 દિકં તદિતિ ચેત્, ન, અસ્ય પ્રત્યક્ષવાધિતત્ત્વેનોન્મદ્ભુતમશકેઃ । ઉન્મજ્જનેઽપિ વ્યક્તિભા-
 વાભાવયોઃ કુમ્ભાદાવિવાત્રાપ્યુદય-વ્યયાધ્યવસાયો ન સ્યાત્ । અસ્તિ ચાયમ્, તસ્માદ-
 નન્યથાસિદ્ધપ્રત્યક્ષપ્રતિવદ્ એવેતિ નિશ્ચીયતે ।

૬૨ જૈન—તમોએ શબ્દમાં નિત્યત્વ સિદ્ધ કરવાને જે ત્રણ પ્રમાણો કહ્યાં તે
 અયોગ્ય છે. કારણ કે—પ્રત્યભિજ્ઞાની વ્યાસિ કથંચિત્ અનિત્યત્વ સાથે જ છે.
 શબ્દને એકાન્ત એકરૂપ (નિત્ય) માનવાથી તેમાં ‘આ તે જ છે’ એટલે કે-જે
 આ વર્તમાનકાલીન દેખાય છે તે જ પૂર્વકાલીન હતો એમ ઉભયાકારે શબ્દ
 વિષય બને એમાં વિરોધ છે.

મીમાંસક—તો એકાન્ત નિત્યસ્વરૂપ આત્માને વિષે ‘હું તે જ છું’ એ
 પ્રમાણે પ્રત્યભિજ્ઞા કેમ થશે ?

જૈન—તમારો આ પ્રશ્ન પણ પ્રશ્નસનીય નથી. કારણ કે-અમોએ આત્માને
 પણ કથંચિત્ અનિત્ય જ માનેલ છે.

વળી, તમોએ જે ‘આ તે જ ગકાર છે’ એમ પ્રત્યભિજ્ઞા જણાવી છે તે
 પ્રત્યભિજ્ઞાભાસ છે. કારણ કે તે પ્રદીપ વિષેની પ્રત્યભિજ્ઞાની જેમ પ્રત્યક્ષ અને
 અનુમાનથી બાધિત છે. વાક્ર (વાણી-શબ્દ) ઉપન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે-
 આવું બાધક પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે.

મીમાંસક—પણ આ પ્રત્યક્ષ પ્રત્યભિજ્ઞાનથી બાધિત છે.

જૈન—એમ ન કહી શકાય, કારણ કે જો શબ્દમાં અનિત્યત્વ ન હોય તો
 ઉત્પત્તિ-વિનાશ વિષયક તે થઈ શકતું નથી.

મીમાંસક—શબ્દની ઉત્પત્તિ નહિ પણ અભિવ્યક્તિનો સદ્ભાવ હોય તો
 તેનું પ્રત્યક્ષ થાય છે, અને અસદ્ભાવ હોય તો તેનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી.

જૈન—તો પછી કુટ-ઘડો, કટ-ચટાઈ, કટાહ-કઠાઈ, કટાક્ષ વગેરેમાં પણ અભિવ્યક્તિના ભાવ કે અભાવને કારણે જ તેવી પ્રતીતિ કેમ ન થાય ? તે બધાને પણ ઉત્પન્ન શા માટે માનવા ?

મીમાંસક—કુંભાર આદિના વ્યાપારથી ઘટાદિની ઉત્પત્તિ અને મુદ્દગરાદિના વ્યાપારના કારણે ઘટાદિ પદાર્થોનો નાશ દેખાય છે. માટે તેમાં અભિવ્યક્તિ-આવિર્ભાવ નહિ પણ ઉત્પત્તિ અને વિનાશ સ્વીકારીએ છીએ.

જૈન—તો પછી અક્ષર-વર્ણની ઉત્પત્તિમાં પણ તાલુ આદિ હેતુઓનો વ્યાપાર અને વિપત્તિમાં વાયુ આદિ હેતુઓનો વ્યાપાર દેખાય છે. તેથી તેમાં પણ તેમ જ માનવું જોઈએ.

મીમાંસક—તાલુ-વાતાદિ માત્ર શબ્દની અભિવ્યક્તિ કે અનભિવ્યક્તિમાં જ હેતુરૂપ છે.

જૈન—તો પછી કુંભારાદિને પણ તેમ જ માનો. વળી, અભિવ્યક્તિના ભાવ કે અભાવથી ઘટાદિમાં ઉત્પત્તિ અને નાશની પ્રતીતિ યુક્તિથી ઘટી શકતી નથી. કારણ કે-સૂર્યપ્રકાશથી ઘટાદિ અભિવ્યક્ત થાય છે ત્યારે તેઓ ઉત્પન્ન થયા એવી અને જ્યારે ગાઢ અંધકારથી ઢંકાઈ જાય છે ત્યારે ઘટાદિ નષ્ટ થઈ ગયા એવી પ્રતીતિ તો થતી નથી.

મીમાંસક—ગાઢ અંધકારથી ઢંકાઈ ગયા હોય ત્યારે પણ સ્પર્શન પ્રત્યક્ષથી તે ઘટાદિ પદાર્થની ઉપલબ્ધિ થાય છે, તેથી તેમાં ઉત્પત્તિ કે વિનાશની પ્રતીતિ થતી નથી.

જૈન—પણ જ્યારે સ્પર્શન પ્રત્યક્ષથી પણ ઘટાદિની ઉપલબ્ધિ ન થતી હોય ત્યારે શું કહેશે ?

મીમાંસક—કોઈક સ્થળે તિમિરાદિનો ઘટાદિ પદાર્થની સત્તા સાથે અવિરોધ નિશ્ચિત છે એટલે કે અંધારામાં પણ ઘટાની સત્તા ટકી રહે છે એવો નિશ્ચય હોવાથી સર્વત્ર અનભિવ્યક્તદશામાં ઘટાદિપદાર્થની સત્તાનો નિશ્ચય થાય છે.

જૈન—તો શું આવૃતાવસ્થામાં શબ્દની સત્તાનો નિર્ણય કરનારું કોઈ પણ પ્રમાણ નથી ?

મીમાંસક—હા, કોઈ પણ પ્રમાણ નથી.

જૈન—તો પછી સાધક પ્રમાણ ન હોવાથી ત્યારે શબ્દનું અસત્ત્વ જ માનવું જોઈએ.

મીમાંસક—ના, કારણ કે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન પ્રમાણ તો છે જ.

જૈન—ના, એ પ્રત્યક્ષથી બાધિત હોવાથી પ્રમાણ તરીકે ઉપસ્થિત થવા અશક્ત છે. છતાં પણ એ કદાચ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન પ્રમાણ તરીકે ઉપસ્થિત થાય, તો પછી અભિવ્યક્તિના ભાવ કે અભાવમાં કુંભારાદિ પદાર્થની જેમ શબ્દમાં ઉત્પત્તિ અને નાશનો અધ્યવસાય-નિશ્ચય થવો ન જોઈએ, પણ શબ્દ ઉત્પન્ન થયો, વિનષ્ટ થયો—એવો અધ્યવસાય થાય તો છે. માટે તે અધ્યવસાય તે વિના ન થનાર પ્રત્યક્ષથી જ થયો છે એમ નિશ્ચય થાય છે.

(५०) आभेजानमिति प्राप्तम् । कथमित्यादि याज्ञिकः । तद्रूपेऽपीति एकान्तैकरूपे नित्ये इत्यर्थः । तदशस्यमिति जैनः । तस्यापीति आत्मनोऽपि । कथञ्चिदिति पर्यायार्थतया ।

अस्येति प्रत्यक्षस्य ।

इयं प्रतीतिरिति उत्पत्ति-विपत्तिप्रतीतिर्यथासंख्यम् । इयमिति प्रतीतिः । तदुत्पत्ति-विपत्तिस्वीकृताविति कुट्टादेः उत्पत्ति-विपत्तिस्वीकृतौ । तालु-वातादिहेतुव्यापारप्रेक्षणादिति ताल्वादय उत्पत्तिहेतवः, वातादयो विपत्तिहेतवः । तत्स्वीकार इति उत्पत्ति-विपत्तिस्वीकारः । तदस्त्विति अभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिरूपे एव उत्पत्ति-विपत्ति इत्यस्तु । न चेत्यादि सूरिः । तथाप्रतीतिरिति उत्पत्ति-विपत्तिप्रतीतिः । उपापादीत्यतोऽप्रे कथमिति गम्यम् । दिनकरेत्यादिगणे उद्पादि व्यपादीति पदद्वयं सह यथासंख्यम् । अस्येति कुम्भादेः । तथेयमिति विपत्तिप्रतीतिः । नोपलम्भ इति पर्वतादेः । अथ क्वापीत्यादिगणे अहो याज्ञिकः । अथैवं वक्ष्यसि । तत्सत्त्वाविरोधित्वादिति कुम्भादिपदार्थसत्त्वाविरोधित्वात् । निश्चीयते इत्यप्रे अतो न तत्र विपत्तिप्रतीतिरिति गम्यम् । प्रमाणमस्तीत्यप्रे येन दृष्टान्तदर्शनेनास्मान् बोधयसि इति गम्यम् । ओमिति चेदिति नास्ति प्रमाणमित्यर्थः । साधकेत्यादि सूरिः । असत्त्वमस्त्विति तथा चानभिव्यक्तिभाषणं मृषा । अस्त्येवेति याज्ञिकः । व्यक्ति-भावाभावयोरिति सूर्य-तिमिरकृतयोः । अत्रापीति शब्देऽपि । उदय-व्ययाध्यवसाय इति व्यक्तिभावाभावकृतः । न स्यादिति न प्राप्नोति । अनन्यथासिद्धप्रत्यक्षप्रतिबद्ध एवेति उत्पेदे विपेदे च वागिति अमुं प्रकारं विनापि सिध्यत्युदय-व्ययाध्यवसायः ।

कथञ्चिदिति तादात्म्येन नित्यानित्यत्वेनेत्यर्थः । एकान्तैकरूपतायां ध्वनेः 'स एवेति पूर्वावभूतार्थस्वरूपम्, अयमिति वर्तमानिकस्वरूपमिति स्वभावद्वयं न स्यात्, नित्यत्वेनैकस्वभावत्वात्स्य ।

(दि०) तद्रूपेऽपीति एकान्तनित्येऽपि । तस्यापीति आत्मनः । अयमिति स एवायं गकार एवरूपः । अस्येति प्रत्यक्षस्य । अनन्यथासिद्धत्वादिति शब्दस्याऽनित्यत्वमन्तरेण उत्पत्ति-विपत्तिलक्षण प्रत्यक्षं शब्दे न सिध्यतीत्यर्थः ।

इयमिति प्रत्यक्षरूपा प्रतीतिः । इयमिति प्रतीतिः । तथेति ॥ एवायं कट इत्यादिलक्षणा । तदुत्पत्तिरिति घटायुत्पत्ति-विनाशौ स्वीक्रियेते चेत् । तत्स्वीकार इति उत्पत्ति-विपत्त्यङ्गीकारः । तदस्त्विति अभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिमात्रत्वं भवेत् । तथेति उत्पत्ति-विपत्तिरूपा । तिमिरावरणेत्यादि ॥ अस्येति घटादिपदार्थसार्थस्य । तथेति उत्पत्ति विपत्तिरूपा । इयमिति प्रतीतिः । नोपलम्भ इति । इच्छाद्यभावे सति । तत्सत्त्वेति घटादिसत्त्वस्य । तत्सत्त्वमिति घटादिषत्त्वम् । ओमितीति तथेति नास्त्येव प्रमाणमिति "ओम् आ परमं मते" [अभिधानचिन्ता० क० ६ श्लो० १७६] इति वचनात् । तदितीति प्रमाणम् । अस्येति प्रत्यभिज्ञादिकस्य । अत्रापीति शब्देऽपि । उदयेति प्रत्यभिज्ञादिज्ञानबलेन व्यक्तिभावस्योदयः, व्यक्त्यभावस्य व्ययः, तयोऽध्यवसायः । अयमिति उदय-व्ययाध्यवसायः ।

३३ अनित्यः शब्दः, तोत्र-मन्दतादिधर्मोपेतत्वात्, सुख-दुःखादिवदित्यनुमानबाधः ।

व्यञ्जकाश्रितास्तीव्रतादयः तत्राभान्तीति चेत्, किं तत्र व्यञ्जकम् ? कोष्ठवायुविशेषा

ધ્વનય इति चेत्, कथं तर्हि तद्धर्माणां तेषां श्रावणप्रत्यक्षे प्रतिभासः स्यात् ध्वनीना-
मश्रावणत्वेन तद्धर्माणामप्यश्रावणत्वात् ? न खलु मृदुसमोरलहरीतरङ्गचमाणनिष्पङ्कपयो-
भाजनादौ प्रतिबिम्बितमुखादिगतत्वेन तरलत्वमिव माधुर्यमप्यचाक्षुषं चक्षुःप्रत्यक्षेण
प्रेक्ष्यते । श्रोत्रग्राह्य एव कश्चिदर्थः शब्दस्य व्यञ्जकः, तीव्रत्वादिधर्मवान्, अनित्यश्चे-
ष्यत इति चेत्, न, तस्यैव शब्दत्वात् । श्रोत्रग्राह्यत्वं हि शब्दलक्षणम् । तल्लक्षण-
युक्तस्य च तस्य ततोऽर्थान्तरत्वमयुक्तम् ।

૬૩ શબ્દ અનિત્ય છે, તીવ્રમન્દતાદિધર્મવાળો હોવાથી, સુખદુઃખાદિની
જેમ, આ અનુમાનથી પણ ઉપરોક્ત પ્રત્યક્ષિત્ત્વા બાધિત છે.

મીમાંસક—વ્યંજકમાં રહેલા તે તીવ્રતાદિ ધર્મો શબ્દમાં જણાય છે, અર્થાત્
તે ધર્મો શબ્દમાં નથી પણ વ્યંજકમાં છે.

જૈન—શબ્દમાં વ્યંજક શું છે ?

મીમાંસક—કોઈવાયુવિશેષરૂપ ધ્વનિઓ વ્યંજક છે.

જૈન—તો પછી ધ્વનિના ધર્મોનો શ્રાવણ પ્રત્યક્ષમાં કઈ રીતે પ્રતિભાસ
થાય, કારણ કે ધ્વનિઓ સ્વયં શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય નથી ? જેમકે મન્દવાયુની
લહેરોથી તરલ-ચલનશીલ બનેલ-નિર્મળ પાણીના ભાજનમાં પ્રતિબિંબિત સુખા-
દિમાં તરલતા તો દેખાય છે પણ જલનું માધુર્ય જે અચાક્ષુષ છે, તે દેખાતું
નથી.

મીમાંસક—તીવ્રતાદિધર્મવાળા અને અનિત્ય એવા કોઈ શ્રોત્રગ્રાહ્ય પદાર્થને
જ શબ્દના વ્યંજક તરીકે અમે સ્વીકારીએ છીએ.

જૈન—એમ ન કહેવું, કારણ કે-તે જ તો શબ્દ છે. કારણ કે-શ્રોત્રગ્રાહ્યત્વ
એ જ તો શબ્દનું લક્ષણ છે, અને તેથી શબ્દના લક્ષણયુક્ત પદાર્થને
શબ્દથી જિન આનવો તે અયોગ્ય છે.

(૫૦) અનિત્ય इत्यादि स्मरिरेवानित्यत्वसाधनावानुमानं प्रयुङ्क्ते । व्यञ्जकाश्रिता इत्यादि
परः । तत्रेति शब्दे । किं तत्र व्यञ्जकमिति तत्र शब्दे किं व्यञ्जनं ध्वनयन्ति इति व्यञ्जकाः ।
तद्धर्माणामिति कोष्ठवायुविशेषधर्माणाम् । ध्वनीनामिति वायुविशेषध्वनीनाम् । तद्धर्माणा-
मिति तीव्रतादीनाम् । माधुर्यमिति पयोगतम् । श्रोत्रेत्यादि याज्ञिकः । नेत्यादि स्मरिः ।
तस्येति भवत्परिकल्पितस्वार्थस्थ । तत इति शब्दात् ।

(ટિ૦) વ્યજ્ઞકાશ્રિતા इत्यादि । तत्रेति शब्दे । तत्रेति ध्वनी । तद्धर्माणामिति
कोष्ठवायुविशेषध्वनिधर्माणाम् । तेषामिति शब्दानाम् । ध्वनीनामिति वायुविशेषाणाम् ।
तद्धर्माणामिति वायुविशेषधर्माणाम् । तस्यैवेति श्रोत्रग्राह्यपदार्थस्यैव । तल्लक्षणेति शब्द-
लक्षणसहितस्य । तस्येति पदार्थस्य । तत इति वादपदाधिरूढशब्दात् ।

किंच, कस्य किं कुर्वन्तोऽमी व्यञ्जका ध्वनयो भवेयुः ? । शब्दस्य, श्रोत्रस्य,
उभयस्य वा संस्कारमिति चेत्, कोऽयं संस्कारोऽत्र-रूपान्तरोत्पत्तिः, आवरणविप-
त्तिर्वा ? आपधेत, कथं न शब्द-श्रोत्रयोरनित्यत्वं स्यात् स्वभावान्यत्वरूपत्वाच्चरय ? ।

અથ રૂપં ધર્મઃ; ધર્મધર્મિણોઽથ મેદાત્, તદુત્પત્તાવપિ ન ભાવસ્વભાવાન્યત્વમિતિ चेत्, ननु धर्मान्तरोत्पादेऽपि भावस्वभावोऽजनयदरूपस्वरूपस्तादृगेव चेत्, तदा पटादिनेव श्रोत्रेण घटादेरिव ध्वनेर्नोपलम्भः संभवेत् । तत्संवन्धिनस्तस्य करणाददोष इति चेत्, स तावत् संवन्धो न संयोगः, तस्याऽद्रव्यत्वात् । समवायस्तु कथञ्चिदवि-
 प्व-भावान्नान्यो भवितुमर्हतीति तदात्मकधर्मोत्पत्तौ धर्मिणोऽपि कथञ्चिदुत्पत्तिरनि-
 वार्या । आवरणापगमः संस्कारः क्षेमकार इति चेत्, स तर्हि शब्दस्यैव संभाव्यते,
 ततश्चैकत्रावरणविगमे समग्रवर्णाऽऽकर्णनं स्यात् । प्रतिवर्णं पृथगावरणमिति यस्यैवा-
 वरणविरमणम् तस्यैवोपलब्धिरिति, चेत् तन्नावितथम् । अपृथग्देशवर्त्तमानैकेन्द्रिय-
 ग्राह्याणां प्रतिनियताऽऽवरणाऽऽचार्यत्वविरोधात् । यत् खलु प्रतिनियतावरणाचार्यम्,
 तत् पृथग्देशे वर्त्तमानम्, अनेकेन्द्रियग्राह्यं च दृष्टम्, यथा घट-पटौ, यथा वा रूप-रसा-
 विति । अपृथग्देशवर्त्तमानैकेन्द्रियग्राह्यत्वादेव च नास्य प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वमपि ।

વળી, આ ધ્વનિએ કોને શું કરે છે જેથી તે બ્યંબક કહેવાય છે ?

મીમાંસક—શબ્દમાં, શ્રોત્રમાં કે શબ્દ અને શ્રોત્ર ઉભયમાં સંસ્કાર કરે છે, તેથી તે બ્યંબક કહેવાય છે,

જૈન—અહીં શબ્દાદિમાં સંસ્કાર એ શું છે ? શું રૂપાન્તરની ઉત્પત્તિ છે કે આવરણનો નાશ છે. ? રૂપાન્તરની ઉત્પત્તિ રૂપ સંસ્કાર હોય તો—શબ્દ અને શ્રોત્ર અનિત્ય કેમ નહિ થાય ? કારણ કે ‘સ્વભાવાન્યત્વ’ એ જ અનિત્ય-ત્વનું લક્ષણ છે.

મીમાંસક—‘રૂપ’ એ ધર્મ છે અને ધર્મ તથા ધર્મીનો ભેદ છે. માટે રૂપાન્તરની ઉત્પત્તિ થવા છતાં પદાર્થમાં સ્વભાવાન્યત્વ થતું નથી.

જૈન—તો પછી ધર્માન્તરની ઉત્પત્તિ થવા છતાં ભાવસ્વભાવનું તો રૂપાન્તર થયું નથી, તેથી તે તેવો જ છે, જે એમ તમે માનતા હો તો—જેમ પટાદિથી ઘટાદિની ઉપલબ્ધિ(જ્ઞાન) થતી નથી તેમ શ્રોત્રથી ધ્વનિ-શબ્દની પણ ઉપલબ્ધિ નહિ થાય.

મીમાંસક—શબ્દ અને શ્રોત્રનો સંસ્કાર-રૂપાન્તરોત્પત્તિ તે ખંનેથી ભિન્ન છતાં તેમના સંબંધી તો તે સંસ્કાર છે જ. તેથી ઉક્ત દોષ—ઉપલબ્ધિ ન થવી તે, છે નહિ

જૈન—શ્રોત્ર અને શબ્દ સાથે સંસ્કારનો સંયોગ સંબંધ તો નથી. કારણ કે—તે સંસ્કાર એ દ્રવ્ય નથી અને સંયોગ તો બે દ્રવ્યોનો થતો હોવાથી અહીં તે ઘટે નહિ. અને સમવાય તો કથંચિત્ તાદાત્મ્યરૂપ સિવાય અન્ય રૂપે ઘટી શકતો નથી એટલે સંસ્કારની ઉત્પત્તિ હોય તો તેની સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ ધરાવતા શબ્દ અને શ્રોત્રરૂપ ધર્મોની પણ કથંચિત્ ઉત્પત્તિ માનવી જ બોધે.

મીમાંસક—તો પછી સંસ્કાર એટલે આવરણનો નાશ એ બીજો પદ્ય ક્ષેમ-કર છે. અર્થાત્ એ બીજો પદ્ય જ અમે સ્વીકારીશું.

જૈન—તો તે આવરણપગમ-આવરણનો નાશ-શબ્દનો જ સંભવી શકે છે, અને તેથી એક સ્થળે આવરણનો નાશ થતાં સમસ્ત વર્ણો સંભળાવા જોઈએ.

મીમાંસક—દરેક વર્ણુનું લિન્ન લિન્ન આવરણ છે. તેથી જે વર્ણુના આવરણનો નાશ થયો હોય તેનો જ ધોધ થાય છે.

જૈન—તે યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે એક દેશ-અંશ-માં રહેલ અને એક ઇન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય એવા વર્ણોમાં જુદાં જુદાં આવરણો વડે આવૃત્ત થવાનું સંભવે નહિ. એમાં વિરોધ છે. કારણ કે-જે પ્રતિનિયત આવરણથી આવૃત્ત હોય છે તે જુદા જુદા દેશ-અંશ-માં રહેનાર અને અનેક ઇન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય હોય છે. જેમ કે-જુદા જુદા દેશમાં રહેનાર ઘટ અને પટ, અથવા તો જુદી જુદી ઇન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય થનાર રૂપ અને રસ. વળી એક દેશમાં રહેનાર તથા એક ઇન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય હોવાથી શબ્દ પ્રતિનિયત વ્યંજકથી વ્યંજ્ય પણ નથી.

(૫૦) કિંચેત્યાદિના આચાર્યો યાજ્ઞિકં પ્રવચ્યતિ । તસ્યેતિ અનિત્યત્વસ્ય । અથ રૂપમિત્યાદિ યાજ્ઞિકઃ । તદુત્પત્તાવધીતિ ધર્મોત્પત્તાવધિ । નન્વિત્યાદિ સૂરિઃ । તદેત્યાદિગદ્યે યથા પટાદિના ઘટાદિર્નોપલભ્યઃ તથા શ્રોત્રેણાપિ ધ્વનેર્નોપલભ્યઃ સ્યાત્ । તત્સમ્બન્ધિનમિતિ તે ધ્વનયો વ્યજકાસ્તં ધર્મ શબ્દસમ્બન્ધિનં શ્રોત્રસમ્બન્ધિનં ચ કુર્વન્તિ । તસ્યેતિ ધર્મસ્ય । એક-ત્રેતિ વર્ણે । અપૃથગ્દેશવર્તમાનૈકેન્દ્રિયગ્રાહ્યાણામિતિ એકં યદિન્દ્રિયં તેન ગ્રાહ્યા એકેન્દ્રિયગ્રાહ્યા અપૃથગ્દેશવર્તમાનાશ્ચ તે એકેન્દ્રિયગ્રાહ્યાશ્ચ^૧ અપૃથગ્દેશવર્તમાનૈકેન્દ્રિયગ્રાહ્યાસ્તેષામ્ ।

(ટિ.) આદ્યપ્રચેદિત્યાદિ । તસ્યેતિ અનિત્યત્વસ્ય । તદુત્પત્તાવધિતિ રૂપાન્તરોત્પાદેડપિ । ભાવસ્વભાવમિતિ સ્વભાવસ્તાદ્દગેવ પૂર્વાવસ્થારૂપ એવમિતિ સંબન્ધઃ । કોદશઃ ? અજનયદ્ અનુત્પદ્યમાનરૂપસ્વરૂપં સ્વભાવો યસ્ય । પટાદિનેવેતિ કર્ણે તૃતીયા । તત્સંબન્ધિનામિતિ ધર્મિસંબન્ધયુક્તસ્ય । તસ્યેતિ શબ્દસ્ય આકાશગુણત્વેન દ્રવ્યતાપાયાત્ । રૂપાન્તરસ્ય ગુણત્વેન ગુણા દ્રવ્યશ્રયાઃ ન ચ ગુણાશ્રયામિતિ । કથંચિદ્ધીતિ તાવાત્મ્યસ્વરૂપાત્, નિત્યાડનિત્યપક્ષાદિતરઃ અન્યો નિત્યત્વાદિધર્મા । તદ્વાત્મકેતિ નિત્યાડનિત્યાત્મકધર્મોત્પાદે । આચરણેત્યાદિ । સમિતિ આવરણપગમઃ । એકત્રેતિ વર્ણે । યસ્યેવેતિ વર્ણસ્ય । પ્રતિનિયતેતિ એકમેકં પ્રતિ નિયતં નિશ્ચિતં પ્રતિનિયતં ચ તત્ તદાચરણં ચ તેનાડ્ડચાર્યત્વમાચરણીયત્વં તસ્ય । અસ્યેતિ શબ્દસ્ય ।

અત્તુ વૈતત્થાડપ્યયમભિવ્યજ્યમાનઃ સામસ્યેન, પ્રદેશતો વા વ્યગ્યેત ?

નાથઃ પક્ષઃ ક્ષેમકરઃ । સકલશરીરિણાં યુગપત્તદુપલભ્યાપત્તેઃ । દ્વિતીયવિકલ્પે તુ કથં સર્કર્ણસ્યાપિ સંપૂર્ણવર્ણાકર્ણનં ભવેત્ ? । ન સ્વલ્પ નિશ્ચિલાવૃતાક્ષરાજાજ્ઞાનાનામપદુપવનાપનીયમાનવસનાઘટત્વેન ચલનાદ્ગુલિકોટિપ્રકટતાયાં વિરુસ્વરશિરોપકુસુમસુકુમારસમપ્રવિગ્રહયટિનિષ્ક્રાન્તં વિશિષ્ટેક્ષણાનામપોદ્યતે । પ્રદેશાભિવ્યકૌ ચાસ્ય સપ્રદેશત્વં પ્રસજ્યતે । તતો વ્યજ્ઞકસ્ય કસ્યચિચ્છન્દે સંભવામાવાત્, તદગતા એવ તીવ્રતાદયમિતિ નાસિદ્ધો દેહુઃ ।

અથવા શબ્દ, પ્રતિનિયત વ્યંજકથી વ્યંજ્ય ભવે હોય તો પણ વ્યક્ત થનાર આ શબ્દ સંપૂર્ણરૂપે વ્યક્ત થાય છે કે અંશથી ? સંપૂર્ણરૂપે વ્યક્ત માનો તો

પક્ષ કદ્યાણુશ્રી છે જ નહિ. કારણ કે એમ માનવાથી સમસ્ત દેહધારી જીવોને તે વ્યક્ત થયેલો શબ્દ એક સાથે ઉપલબ્ધ થઈ જશે. તેમ થતું તો નથી. અને જો શબ્દ એક અંશથી વ્યક્ત થાય છે એ બીજો પક્ષ કહો તો સકર્ણ પુરુષ-(સાંભળવામાં અતિ સાવધાન પુરુષ) પણ સંપૂર્ણ તથા કોઈ પણ વર્ણ કઈ રીતે સાંભળી શકશે ? કારણ કે સંપૂર્ણ ઢાંકેલા અંગવાળી રાજસ્રીઓના આવરણ ભૂત વસ્ત્રનો છેડો મંદપવન દ્વારા ખસી જવાથી તે સ્ત્રીઓના પગની આંગળીનો અગ્રભાગ ખુલ્લો થઈ જાય છે ત્યારે પણ ખીલેલા શિરીષ પુષ્પની જેવા સુકોમળ સંપૂર્ણ દેહનો બોધ તીવ્ર નજરવાળા બુદ્ધિમાન પુરુષને પણ થતો નથી. અર્થાત્ એક અંશ પ્રકટ થવાથી સમગ્રનો બોધ થતો નથી. વળી, શબ્દને એક અંશથી વ્યક્ત માનવામાં તો શબ્દ પ્રદેશવાળો બની જશે. આ પ્રકારે શબ્દમાં કોઈ પણ વ્યંજકનો સંભવ નથી, તેથી તીવ્રતાદિ ધર્મો શબ્દમાં જ યુક્તિપૂર્વક સિદ્ધ છે, આથી અમારો પૂર્વોક્ત હેતુ—તીવ્રમન્દતાદિ ધર્મવાળો હોવાથી—અસિદ્ધ નથી અર્થાત્ આ રીતે તમારી પ્રત્યક્ષિજ્ઞા અનુમાનથી પણ બાધિત થઈ.

(૫૦)અયમિતિ શબ્દઃ । અસ્ય સપ્રદેશત્વં પ્રસજ્યતેતિ તથા ચ નિત્યત્વવ્યાપ્તઃ । તત્ત ઇત્યાદિના તત્ત્વમાહ ।

નાસિદ્ધ ઇતિ નાસિદ્ધો જૈનાનામ્ ।

(ટિ.) અયમિતિ શબ્દઃ । તદુપલક્ષ્યમેતિ શબ્દશ્રવણાપતેઃ, નિત્યત્વાત્, વ્યાપકત્વાચ્ચ શબ્દસ્ય । અસ્યેતિ વર્ણસ્ય । સપ્રદેશત્વમિતિ સાંશત્વમ્ । વર્ણો હિ નિરંશો ભાષાવર્ગણાપુદ્ગલૈરનારભ્યમાણત્વાત્ ત્વદાગમાભિપ્રાયેણ । તદ્વત્તા એવેતિ શબ્દગતા એવ ।

યદપિ શ્રાવણત્વાદિત્યનુમાનમ્, તદપિ—

“ક્રાન્તકીર્ત્તિપ્રથાકામઃ કામયેત્ત સ્વમાતરમ્ ।

મહાહૃત્યાં ચ કુર્વાત સ્વર્ગકામઃ સુરાં પિવેત્ ” ॥૧॥

હ્યાવાનુપૂર્વ્યા સંવ્યભિચારમ્ । નિત્યૈવૈયમિતિ ચેત્ । તર્હિ પ્રેરણાવત્ પ્રામાણ્યપ્રસન્નઃ, તદર્થાનુષ્ઠાનાશ્રદ્ધાને ચ પ્રત્યવાયાપત્તિઃ । ઉદાત્ત-સ્વરિત-તીવ્ર-મન્દ-સુસ્વર-વિસ્તરત્વાદિ-ધર્મૈશ્ચ વ્યભિચારઃ, તેષાં નિત્યત્વે સદાપ્યેકાકારપ્રત્યયપ્રસક્તેઃ । નિત્યત્વેઽયમીપામભિ-વ્યક્તિઃ કાદાચિકીર્તિ ચેત્, તદચારુ, પરસ્પરવિરુદ્ધાનામેકત્ર સમાવેશાસંભવાત્ । પ્રમાક્રેણ શબ્દત્વાસ્વીકારાદુભયવિકલશ્ચ તં પ્રત્યત્ર દૃષ્ટાન્તઃ ।

અથ મટ્ટ એવેત્યનુમાનયતિ । પ્રમાકરસ્તુ દેશકાલભિન્ના ગોશબ્દવ્યકિત્તુદ્વય એકગોશબ્દગોચરાઃ, ગૌરિત્યુત્પચમાનત્વાત્, અબોચ્ચારિતગોશબ્દવ્યકિત્તુદ્વિવદિતિ વદ-તીતિ ચેત્, તદપશ્ચન્નવદાતમ્, અત્ર પ્રતિબંધાઽભાવાત્, તડિત્તનુનિત્યત્વસિદ્ધાવપ્યેવં-વિધાનુમાનસ્ય કર્તુ શક્યત્વાત્ ।

વળી, શબ્દમાં નિત્યત્વ સિદ્ધ કરવાને કરેલ અનુમાનનો ‘શ્રાવણત્વ’ હેતુ “સારી કીર્તિની ઇચ્છાવાળો પુરુષ સ્વભાતાની કામના કરે અને બ્રહ્મહત્યા કરે તથા સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળો મદિરા પાન કરે” ઇત્યાદિની આનુપૂર્વીકી વ્યભિચારી છે,

એ આનુપૂર્વી^૧ નિત્ય છે એમ કહેશે તો પ્રેરણા (વેદવાક્ય)ની જેમ તેમાં પણ પ્રામાણ્યનો પ્રસંગ આવશે. અને તેથી તે વાક્યમાં કહેલ અર્થમાં અશ્રદ્ધા કરવાથી પ્રત્યવાય (ખાધા)નો પ્રસંગ આવશે.

વળી, ઉદાત્ત, સ્વરિત, તીવ્ર, મન્દ, સુસ્વર (કર્ણપ્રિય સ્વર) દુઃસ્વર (કર્ણકટુ સ્વર) વગેરે ધર્મોથી પણ આવણત્વ હેતુનો વ્યભિચાર છે. કારણ કે ઉદાત્તા-દિધર્મો નિત્ય હોય તો હંમેશાં તેમનું એકાકારે જ જ્ઞાન થતું જોઈએ, થતું નથી એથી તેમને અનિત્ય જ માનવા જોઈએ.

મીમાંસક—નિત્ય હોવા છતાં આ ઉદાત્તાદિ ધર્મોની અભિવ્યક્તિ કોઈક કોઈક વેળા થાય છે. તેથી તે તે વેળાએ તેનો તેવો ખોધ થાય છે.

જૈન—તે યોગ્ય નથી. કારણ કે પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મોનો એક જ આશ્રય-માં સમાવેશ થઈ શકતો નથી. વળી, પ્રભાકરે તો શબ્દત્વ માનેલ નથી. માટે તેની અપેક્ષાએ શબ્દમાં નિત્યત્વસાધક અનુમાનમાં દ્વિધાન્ત (શબ્દત્વ) સાધ્ય અને હેતુ એ ઉભયથી રહિત છે.

મીમાંસક—આવું અનુમાન તો કુમારિલ ભટ્ટ કરે છે. પરંતુ પ્રભાકર તો આ પ્રમાણે કરે છે.—દેશ અને કાલથી લિપ્ત એવી ગોશબ્દરૂપ વ્યક્તિ વિષેની બુદ્ધિઓ એક જ ગોશબ્દને વિષય કરે છે, કારણ કે તે 'ગો' એવા જ પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રથમ ઉચ્ચારેલ ગોશબ્દરૂપ વ્યક્તિની બુદ્ધિની જેમ.

જૈન—તે પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે આ અનુમાનમાં વ્યાપ્તિનો અભાવ છે. આવું અનુમાન તો વીજળીના ઝમકારામાં નિત્યત્વ સિદ્ધ કરવા માટે પણ કરી શકાય છે, સારાંશ એ છે કે શબ્દમાં નિત્યત્વ સિદ્ધ કરવાને અનુમાન પ્રમાણુ સમર્થ નથી.

(૫૦) સ્વયમ્ભિચારમિતિ હ્રાપિ શ્રાવણત્વં વર્તતે । નિત્યૈવેત્યાદિ પરઃ । તદ્દર્શિત્યાદિ સ્મરિઃ । પ્રેરણાવદીતિ નિયોગવત્ વિધિવાક્યવદિત્યર્થઃ । પ્રત્યવાયાપત્તિરિતિ ઉપદ્રવાપત્તિઃ । ઉદાત્તેત્યાદિગણે દ્યમ્ભિચાર इति—તેડપિ શ્રાવણા વિચન્તે પરં ન નિત્યાઃ । સદ્વાણ્યે-કાકારપ્રત્યયપ્રસક્તેરિતિ ચ ઉદાત્તસ્તેનોદાત્તૈવ ભવિતવ્યમ્ । ચથ સ્વરિતસ્તેન સ્વરિતૈવ ભાવ્યમ્ । ન ચ તથા ઉદાત્તો ભૂત્વા સ્વરિતો ભવતિ સ્વરિતથ્ ભૂત્વા ઉદાત્તો ભવતિ । પરસ્પરવિરુદ્ધાનામિતિ ઉદાત્ત-સ્વરિતાદીનામ્ । પક્વેતિ શબ્દે । ઉભયવિકલચ્ચેતિ સાધ્યસાધનવિકલથ્ । તં પ્રતીતિ પ્રમાકરં પ્રતિ ।

અથ મદ્દેત્યાદિ શિષ્યપૃષ્ઠાવામ્યમ્ । હૃદયમિતિ નિત્યઃ શબ્દઃ શ્રાવણત્યાસ્ત્વદ્વત્વવ-દિત્યેયરૂપેણ । અનુમાનયતીત્યતઃ પુરઃ 'પૂર્વોક્તમેવ સમાધાનમ્' इति શેષઃ । ગૌરિતીતિ ગૌરિયુલ્લેખેન । इति ચદતીતિ શબ્દનિત્યત્વવ્યવસ્થાપનાયેતિ ગમ્યમ્ । પ્રતિચન્ધાભાવાદિતિ નિશ્ચયાભાવાત્ । एवंविधानુમાનસ્યેત્યાદિ । દેશકાલભિચારસ્તદિધ્યક્ષિબુદ્ધયઃ એકતદિગ્નેષ્વચરાઃ 'તદિત્'શ્ચત્યુત્પદમાન્તવાત્ અર્થોત્પન્નતદિધ્યક્ષિબુદ્ધિવત્ ।

(ટિ.) હ્યમિતીતિ 'કાન્તક્રીર્તીત્યાદિરૂપાનુપૂર્વા' । પ્રેરણાવદિતિ પ્રેયંતે સાદરો વિધો-યતે સર્વમ્મીમાંસામેદેન યજ્ઞાદિકર્મણિ, નૈષ્કર્મ્યમીમાંસામેદેન વ્રત્તકર્મણિ વાડનયા સા પ્રેરણા વેદસ્તદ્વત્ । મદ્દ-પ્રમાકરાર્થ્યાં મેદેન મીમાંસાકરણાદ્વેદસ્યાપિ દ્વૈવિધ્યમ્ ॥ તદ્ધાનુષ્ઠાનેતિ કાન્તક્રીર્તીત્યાયાનુપૂર્વપ્રદિશ્યર્ચરણાડસ્વીકરે । પ્રત્યવાયેતિ અપવાદપ્રસંગાત્ । તેવા-

મિતિ ઉદાત્તાદીનામ્ । **પ્રકાકારે**તિ યઃ સ્વર ઉદાત્તઃ સ ઉદાત્ત એવ ન કદાચિદપ્યુદાત્તઃ । તથા નમમસ્સરાચરણચતુરા ન મન્દભાષિણો ભવેયુઃ, તત્સ્વરસ્ય તત્સ્વભાવમાવનિત્યત્વાત્ । **અમીપા-**મિતિ ઉદાત્તાદીનામ્ । **પ્રકજે**તિ શબ્દે । **પ્રમાકરે**ત્યેત્યાદિ ॥ તં પ્રતીતિ પ્રમાકરં પ્રતિ । અત્રેતિ શબ્દનિત્યસાધકાનુમાને । **દૃષ્ટાન્ત** ઇતિ શબ્દત્વરૂપઃ ।

અત્રેતિ અનુમાને । પ્રતિષન્ધેતિ અવિનાભાવાભાવાત્ ।

§૪ યાડપ્યર્થાપત્તિઃ પ્રત્યપાદિ, તત્રાયમર્થઃ—અનિત્યત્વે સત્તિ યો ગૃહીતસંબન્ધઃ શબ્દઃ, સ તદૈવ દર્શનસે ઇતિ વ્યવહારકાલેડન્ય એવાગૃહીતસંબન્ધઃ કથમુચ્ચાર્યેત ? ઉચ્ચાર્યેતે ચ । તત્માન્નિત્ય એવાયમિતિ । તદયુક્તમ્ । અનેન ન્યાયેનાર્થસ્યાપિ નિત્યત્વે-કતાપત્તેઃ । અન્યથા વાહુલ્યે ગૃહીતસંબન્ધોડપિ ગોશબ્દઃ શાબલેયાદિસ્વગૃહીતસંબન્ધઃ કથં પ્રતિપત્તિં કુર્યાત્ ?

સામાન્યસ્યૈવ શબ્દાર્થત્વાદદોષ ઇતિ ચેત્ । ન, સ્વકમ્બલઃ કકુદમાન્, દુત્તશૃંગ્મધ્ય ગૌરિતિ સામાનાધિકરણ્યાભાવપ્રસક્તેઃ । તતઃ સામાન્યવિશેષાત્મૈવ શબ્દાર્થઃ । સ ચ નૈકાન્તેનાડવેતીતિ ન નિત્યૈકરૂપોડમ્યુપેયઃ સ્યાત્ । કથં ચ ધૂમવ્યક્તિઃ પર્વતે પાવકં ગમયેત્ ? ધૂમત્વસામાન્યમેવ ગમકમિતિ ચેત્ । વાચકમપિ સામાન્યમેવાસ્તુ ।

મીમાંસક—અર્થાપત્તિ પ્રમણ જે આપવામાં આવ્યું છે તેનો અર્થ આ છે—ગૃહીતસંબંધવાળો જે શબ્દ છે તેને અનિત્ય હોય તો તે જ વખતે નાશ પામી જાય માટે વ્યવહારકાળમાં અગૃહીતસંબંધવાળો બીજો શબ્દ કંઈ રીતે બોલી શકાય ? પરંતુ બોલાય તો છે માટે શબ્દ નિત્ય છે.

જૈન—તે અયોગ્ય છે. કારણ કે—એ જ ન્યાયથી અર્થમાં પણ નિત્યત્વ અને એકત્વની આપત્તિ આવશે. જો તેમ માનવામાં ન આવે તો જો શબ્દનો સંબંધ બાહુલ્ય—શ્યામગોમાં ગૃહીત હોય છતાં તે, જેમાં સંબંધનું ગ્રહણ થયું જ નથી એવી શાબલેય—કાળરચિતરી ગોમાં કંઈ રીતે જ્ઞાન કરાવી શકશે ?

મીમાંસક—શબ્દનો અર્થ સામાન્ય જ છે, માટે ઉપર્યુક્ત દોષ નથી.

જૈન—એમ નથી. કારણ કે—સામાન્ય જ શબ્દનો અર્થ હોય તો આ ગો વિશેષ લગ્નકમ્બલ કકુદમાન્ અને ગોળ શીંગડાવાળો છે એ પ્રમાણે સામાનાધિકરણ્ય થઈ શકશે નહિ. (અર્થાત્ આ બળદ લાંબી ગોદડીવાળો મોટી ખુંધવાળો અને ગોળ શીંગડાવાળો છે, એ પ્રમાણે સામાન્ય અને વિશેષનું સામાનાધિકરણ્ય વિશેષણવિશેષ્યભાવ બની શકશે નહિ. —બન્નેની એક જ વિમક્તિ થઈ શકશે નહિ. માટે શબ્દનો અર્થ સામાન્ય વિશેષ ઉલ્લાસક જ છે. અને તે એકાન્ત સાથે અન્વિત નથી, અર્થાત્ નિત્ય એકાન્ત કે અનિત્ય એકાન્ત સાથે સમ્બદ્ધ નથી. માટે તેને નિત્ય એકરૂપ માની શકાય નહિ

વળી, પર્વતમાં ધૂમ્બ્યકિત અગ્નિને બોધ કરી રીતે કરાવશે ? અર્થાત્ જે શબ્દમાં સંબંધનું ગ્રહણ થયું હતું તે શબ્દ તો તે જ કાળમાં નાશ પામ્યે! એટલે વ્યવહારકાળમાં જેમાં સંબંધનું ગ્રહણ થયું જ નથી એવો ખીન્ને શબ્દ કરી રીતે બોલી શકાય ? વિગેરે કહેલ છે. એ જ ન્યાયે જે ધૂમમાં સંબંધનું ગ્રહણ થયેલ તે તો પર્વતમાં નથી તો પર્વતમાં રહેલ ધૂમ પર્વતગત અગ્નિને બોધક કરી રીતે થશે ?

મીમાંસક—ધૂમત્વરૂપ સામાન્ય જ બોધક છે.

જૈન—તો વાચકને પણ સામાન્ય જ માનો.

(૫૦) અનિત્યત્વે इति શબ્દસ્યાનિત્યત્વેડ્ગીક્રિયમાણે । તદૈવેતિ ઉચ્ચારણાનન્તરમ્ । અન્ય પદેતિ શબ્દઃ । નિત્યતૈકતાપત્તેરિતિ નિત્યતૈકતયોરાપત્તિઃ । અન્યથેતિ નિત્યતૈકતે વિના । ગૃહીતસમ્બન્ધ इति યદિ હિ પદાર્થસ્યૈક્યં ન સ્યાત્ તદા બાહુલ્યે ગૃહીતસમ્બન્ધઃ શબ્દઃ શાબ્દેયે કથં પ્રવર્તેતિ વિલક્ષણત્વાત્ તયોઃ ? અથ ચ પ્રવર્તેતિ । તસ્માદૈક્યં નિત્યત્વં ચાગ્નીર્કર્તવ્યમ્ । અનિત્યત્વેડ્ગીક્રિયમાણે બાહુલ્યે ગૃહીતસમ્બન્ધઃ શબ્દો બાહુલ્યે વિનશ્યતિ સતિ વિનષ્ટ એવ । તતઃ શાબ્દેયે કથમગૃહીતસમ્બન્ધઃ પ્રતિપત્તિ કુરુતે । તસ્માન્નિત્યોડ્ગઃ ।

સામાન્યસ્યૈવેત્યાદિ પ્રમાકરઃ । શબ્દાર્થત્વાદિતિ વાચ્યત્વાત્ । ન લઙ્ગેત્યાદિ જૈનઃ । સામાનાધિકરણ્યાભાવપ્રસક્તેરિતિ । યદિ હિ સામાન્યં શબ્દાર્થઃ સ્યાત્ તદા નપુંસકત્વં પ્રાપ્નોતીતિ ભાવઃ । એતાનિ હિ વિશેષસ્ય વિશેષણાનિ । વિશેષેણ સહ સામાનાધિકરણ્યાભાવપ્રસક્તેરિતિ જ્ઞેયમ્ । તત્ત इत्याદિ જૈનઃ । સ इति શબ્દાર્થઃ । અન્વેષેતીતિ સામાન્યવિશેષરૂપત્વાત્ તસ્ય । સ્યાદિતિ કથચિત્ । કથમિત્યાદિ જૈનઃ । ધૂમત્વેત્યાદિ પ્રમાકરઃ । વાચકમપીત્યાદિ જૈનઃ ।

(ટિ.) યાપ્યર્થાપત્તિરિત્યાદિ ॥ તત્તેતિ અર્થાપતૌ । સ તદૈવેતિ શબ્દસ્તકાલમેવ વિનષ્ટઃ, અનિત્યત્વાન્ । અયમિતિ શબ્દઃ । અર્થસ્યાપીતિ બાહુલ્યાદિપદાર્થસ્ય । અન્યથેતિ પદાર્થસ્યાનિત્યત્વે । શાબ્દેયાદિપ્તિવિતિ પૂર્વમહટ્ટેપુ તત્કાલોત્પન્નેષુ વા । સામાનાધિકરણ્યેતિ ઉભયોઃ પદ્યોર્વિશેષણવિશેષ્યભાવઃ સામાનાધિકરણ્યમ્ । સ ચેતિ શબ્દાર્થઃ । એકાન્તેન [ન] નિત્યત્વેનાડન્વિતો ભવતીતિ નિત્ય એવાગ્નીકરણીયો ન સ્યાત્ ।

અથ શબ્દત્વમ્, ગોશબ્દત્વમ્, ક્રમાભિવ્યજ્યમાનગતૌવાદિકં વા તદ્ભવેત્ । આયપક્ષે પ્રતિનિયતાર્થપ્રતિપત્તિર્ન સ્યાત્, સર્વત્ર શબ્દત્વસ્યાવિશેષાત્ । ગોશબ્દત્વં તુ નાસ્ત્યેવ, ગોશબ્દવ્યક્તેરેકસ્યાઃ કસ્યાચ્ચિત્તદાધારભૂતાયા અસંભવાત્ । ક્રમેણ વ્યજ્યમાનં હિ વર્ણદ્વયમેવૈતત્ । ક્રમાભિવ્યજ્યમાનેત્યાદિપશ્ચોડ્ગ્યસંભવી, ગત્વાદિસામાન્યસ્યાવિધમાનત્વાત્, સર્વત્ર ગકારાદેરેકત્વાત્ ।

અત્રોચ્યતે । અસ્તુ તાર્તાલીકઃ કલ્પઃ । ન ચ ગકારાદેરૈક્યમ્, ગર્ગર્ભર્ગર્ગ-સ્વર્ગાદૌ ભૂયાંસોડ્મી ગકારા इति તદ્દેવોપલભ્યાત્ । વ્યઙ્ગકમેદાદયમિતિ ચેત્, અકારાચશેષશેષવર્ગેષ્વપ્યેષોડ્સ્તિત્યેક એવ વર્ણઃ સ્યાત્ । અથ યથા અયમપિ ગકારઃ, અયમપિ ગકારઃ—દ્યેકાકારા પ્રતીતિઃ, તથા નાકારાચશેષવર્ગેષ્વપીતિ ચેત્ । નૈવમ્ ।

અયમપિ વર્ણઃ, અયમપિ વર્ણઃ, इत्येकप्रत्ययमशोत्पत्तेः । सामान्यनिमित्तक एवायमिति चेत् । तर्हि गकारादावपि तथास्तु । अथाकारेकारादौ विशेषोऽनुभूयते, न तु गर्गादि-गकारेषु, तेषां तुल्यस्थानास्यप्रयत्नादित्वादिति चेत् । एवं तर्हि—

“सहर्षं हेपन्ते हरिहरिति हम्मीरहरयः”

इत्यादिहकारात् कण्ठ्याद्वह्निजिह्वादिहकारस्य

“ह उरस्यो वह्निजिह्वादौ वर्णपञ्चमसंयुतः”

इति वचनादुरस्यत्वेन स्थानभेदप्रतीतेः, ततो भिन्नोऽयं वर्णो भवेत् । न च गकारे नास्ति विशेषावभासः, तीव्रोऽयं मन्दोऽयं गकार इति तीव्रतादिविशेषस्फुरणात् । व्यञ्जक-गतास्तीव्रतादयः तत्र स्फुरन्तीति चेत् । कृतोत्तरमेतत् । अकारेकारादावप्यनुभूय-मानः स स विशेषः तद्वत् एवाऽस्तु, तथाचैक एव वर्णः किं न भवेत् ? मा भूद् वा विशेषावभासो गकारेषु भेदावभासस्तु विद्यत एव, ‘बहवोऽमी गकाराः’ इति प्रतीतेः । भवति च विशेषावभासं विनापि भेदस्फूर्तिः, सर्पपराशौ गुल्लाघवादिविशेषावभासं विनापि तद्वेदप्रतीभासवत् । इति सिद्धो गकारभेदः । तथा च तदादिवर्णवर्तिसामान्या-नामेव वाचकत्वमस्तु तत्त्वतस्तु गोशब्दत्वमेव सदृशपरिणामात्मकं वाचकम् । क्रमाभि-व्यज्यमानं वर्णद्वयमेवैतत्, नैका गोशब्दव्यक्तिरिति च न वाच्यम्, नित्यत्वाऽप्रसिद्धा-वद्याव्यस्योत्तरस्य कूर्परकोटिसंतङ्कितगुढायमानत्वात् । तस्मात् क्रमोत्पदिष्युतत्तद्रकारा-दिपर्यायोपहितभाषाद्रव्यात्मको गोशब्द एव सदृशपरिणामात्मा वाचकोऽस्तु । तथा च क्षीणाऽर्थापत्तिः ।

મીમાંસક—વાચક સામાન્યરૂપ છે એમ માનીએ પણ તે સામાન્ય શુ' શબ્દત્વ છે, ગોશબ્દત્વ છે કે અનુક્રમે વ્યક્ત થનાર ગત્વ-આત્વાદિક છે ?

પહેલો પક્ષ એટલે કે શબ્દત્વરૂપ સામાન્ય માનવામાં પ્રતિનિયત પદાર્થનું જ્ઞાન થશે નહિ. કારણ કે બધા શબ્દોમાં શબ્દત્વ તો સમાન જ છે તેથી તે પ્રતિનિયતનો ખોધ કેવી રીતે કરાવી શકે ?

બીજો પક્ષ એટલે કે ગોશબ્દત્વને સામાન્ય કહો તો-તે છે જ નહિ, કારણ કે ગોશબ્દત્વની આધારભૂત કોઈ એક ગોશબ્દ વ્યક્તિ જ નથી પરંતુ અનુક્રમે વ્યક્ત થનાર ગકાર અને ઓકાર એવા બે વર્ણ માત્ર છે. ત્રીજો પક્ષ એટલે કે અનુક્રમે વ્યક્ત થનાર ગત્વ-આત્વાદિ એ સામાન્ય છે, એ કથન પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે-સર્વત્ર ગકારાદિ એક હોવાથી ગત્વાદિ સામાન્ય છે જ નહિ.

જેન—ઉપરના વિકલ્પોમાંથી ત્રીજો વિકલ્પ જ માનવા યોગ્ય છે. પણ તમે કહ્યું તેમ સર્વત્ર ગકારાદિ એક નથી. કારણ કે-ગર્ગ, ભર્ગ, વર્ગ, સ્વર્ગ વિગેરેમાં એક નહિ પણ અનેક ગકારો દેખાય છે, તેથી ગકારના લેહો પ્રતીત્યમાન છે જ.

મીમાંસક—ગકાર તો એક જ છે પણ વ્યંજકના લેહને કારણે તે ભિન્ન જણાય છે અર્થાત્ લેહ વાસ્તવિક નથી.

જૈન—તો પછી અકારાદિ સમસ્ત વર્ણોમાં પણ વ્યંજકના લેદથી જ લેદ માનો અને એમ થતાં જગતમાં એક જ વર્ણ રહેશે, અર્થાત્ વર્ણલેદ અનાવશ્યક બની જશે.

મીમાંસક—‘આ પણ ગકાર છે,’ ‘આ પણ ગકાર છે’ એવી એકસરખી પ્રતીતિ જેમ ગકારમાં થાય છે તેમ અકારાદિ સમસ્ત વર્ણોમાં એકસરખી પ્રતીતિ થતી નથી પણ ‘આ અકાર છે’ ‘આ ગકાર છે’ એવી ભિન્ન ભિન્ન પ્રતીતિ થાય છે માટે એક વર્ણ માની શકાય નહિ.

જૈન—એમ ન કહેવું, કારણ કે—‘આ પણ વર્ણ છે’ ‘આ પણ વર્ણ છે’ એ રીતે એકાકાર બોધ થાય જ છે.

મીમાંસક—આ એકાકાર બોધ સામાન્યનિમિત્તક છે.

જૈન—તો ગકારાદિમાં પણ તે એકાકાર બોધ સામાન્ય નિમિત્તક જ થશે. અર્થાત્ બધા ગકારમાં ગત્વ સામાન્ય માનવું પડશે.

મીમાંસક—અકાર ઇકારાદિમાં તો લેદ જોવાય છે, પરંતુ ગગોદિના ગકારોમાં સ્થાન અને આસ્યપ્રચત્ન તુલ્ય હોવાથી લેદ દેખાતો નથી.

જૈન—‘સહર્ષ દ્વેપન્તે હરિહરિતિ હમ્મરીહરયઃ’ આ વાક્યમાં રહેલ હકાર કંઠ્ય હકાર છે. પણ ‘વહ્નિ’ અને ‘જિહ્વા’ આદિ શબ્દગત હકાર ઉરસ્ય છે. તેમાં ‘વહ્નિ જિહ્વાદિમાં વર્ગના પંચમ અક્ષરથી સંયુક્ત હકાર છે તે ઉરસ્ય છે’ એ વચન પ્રમાણુ છે. તેથી ઉરઃસ્થાનવાળો હોવાથી ‘વહ્નિ’ આદિનો હકાર ભિન્ન સ્થાનવાળો પ્રતીત થાય છે. તેથી તે ભિન્ન વર્ણ ધર્ષ જશે.

વળી, ગકારમાં પણ લેદાવભાસ છે જ, કારણ, કે આ ગકાર તીવ્ર છે, આ ગકાર મન્દ છે એ પ્રમાણુ તેમાં પણ લેદની પ્રતીતિ છે.

મીમાંસક—એ તીવ્રતાદિ ધર્મો વ્યંજકગત છે પણ ગકારમાં જણાય છે.

જૈન—આનો ઉત્તર તો અમે આપી ચૂક્યા છીએ (૪. ૯. ૬૩) વળી, એમ જ હોય તો અકાર ઇકારાદિમાં અનુભવાતા તે તે લેદો પણ વ્યંજકગત જ થશે, અને તેમ થતાં જગતમાં એક જ વર્ણ કેમ ન થાય ?

અથવા ગકારમાં ભલે વિશેષાવભાસ-વિશેષતાનો બોધ ન થતો હોય, પણ લેદનો-અનેકતાનો અવભાસ તો થાય છે જ, કારણ કે—આ ઘણા ગકાર છે, એવી પ્રતીતિ થાય છે અને વિશેષાવભાસ વિના પણ લેદ જ્ઞાન તો સંભવે છે, જેમ કે-સરસવનાં ઢગલામાં રહેલા સરસવમાં પરસ્પર નાના મોટાનો વિશેષ જણાતો નહિ હોવા છતાં પણ તેઓનો લેદ(અનેકતા) તો જણાય છે, આ પ્રકારે ગકારમાં લેદ(અનેકતા) સિદ્ધ થયો અને એ ભેદ સિદ્ધ થવાથી ગકારાદિ વર્ણોમાં રહેલ સામાન્ય જ વાચક થશે. વસ્તુતઃ સદૃશ પરિણામવાળું ગોશબ્દત્વ જ વાચક છે.

મીમાંસક—આ ગોશબ્દત્વ એટલે અનુક્રમે વ્યક્ત થનાર દ્વિત્વ બે વર્ણ જ છે, પરંતુ કોઈ એક ગોશબ્દરૂપ વ્યક્તિ નથી.

જૈન—એમ ન કહેવું. કારણ કે હવ્વ સુધી શબ્દનું નિત્યત્વ સિદ્ધ થયું નથી, તેથી તમારો આ ઉત્તર કોણીએ લાગેલા ગોળના જેવો છે અર્થાત્ નકામો

छे. भाटे कभथी उत्पन्न थनार ते ते गकारादि पर्यायथी संपन्न लापा द्रव्यरूप
गोशब्द न सदृश परिष्कारभाषा छे तेने वाचक भानवे जेधये आ प्रभाषे
शब्द परिष्काराभी (अनित्य) सिद्ध थवाथी शब्दमां नित्यत्व साधक अर्थापत्ति
प्रभाषा पण व्यर्थ थर्ध गयुं लाणुपुं

(प०) अथ शब्दत्वमित्यादि प्रमाकर एव जैन प्रचनयति । तद् भवेदिति किं सामान्य
वाचक भवेदित्यर्थ । प्रमाकर 'एवोपन्यस्ताना क्रमेण वाचकत्व निरस्यति आद्यपक्षे इत्यादिना ।
एकस्या इति एकाकिन्या । असम्भवादित्यतोऽप्ये 'किं पुनरस्ति' इति गम्यम् ।

अत्रोच्यते इति जैनैः । अयमिति तद्भेदोपलम्भ । एष इति अकारादिवर्णानामपि
वस्तुत एवमेव । पर व्यञ्जकभेदादेव भेदोपलम्भ इत्यपि प्राप्नोति । अथ यदेत्यादि पर ।
प्रतीतिरिति प्रयवमर्श । एकप्रत्ययवमर्शोत्पत्तेरिति अकारादिष्वप्येकप्रत्ययवमर्शोत्पत्ते ।
सामान्यनिमित्तक एवेति वर्णत्वनिमित्तक एव । तथाऽस्त्विति सामान्यनिमित्तक एवास्तु ।
अकारेकारादाविति परस्परमिति ज्ञेयम् । विशेष इति भेदो वैसदृश्यमित्यर्थ । एवं तर्ही
त्यादि सूरि ।

सहर्षमित्यादि पद्यास । पद्य त्विदम्—

कथाशेष णोऽजनि धनकृशा काशिनगरी

सहर्ष हेपन्ते हरिहरिति हम्मीरहरय

सरस्वत्याऽप्यप्रवणलवणोदप्रणयिनि ।

प्रमासस्य क्षेत्रे मम हृदयमुत्कण्ठितमद ॥१॥”

तत इति कण्ठवहकारात् । भिन्नोऽयमिति उरस्यहकार । न चेत्यादि जैन । तत्रेति
गकारे । कृतोत्तरमिति वस्य किं कुर्वतोऽमी इत्यत्र । अकारेकारादावपीत्यादिना जैन
प्रसङ्गमुत्पादयति । स स विशेष इति परस्परवैसदृश्यलक्षण । तद्गत एवेति व्यञ्जकगत
एव । अस्त्विति परमार्थेन पुनरैक्यमेव । भेदावभास इति पार्थक्यावभास । विनापीति
परस्पर भेदावभास विनापि । तद्भेदप्रतिभासवदिति सर्षपभेदप्रतिभासवत् । तदादीति
गकारादि । नित्यत्वाप्रसिद्धाविति शब्दस्य । तस्मादिति यत् तच्च तद्वच्चि । क्रमोत्पदि
पिण्यत्यनेन अभिव्यज्यमानत्वाभावेन^१ कार्यत्वमाह ।

(टि०) अथ शब्दत्वमित्यादि ॥ तद्विति सामान्यम् । आद्यपक्षे इति शब्दत्वे सामान्ये
वस्तुवाचके सति । प्रतिनियतेति त्रिभुवनभुवनान्तर्वर्तिसमस्तपदार्थप्रचन युगपदव जायते,
शब्दत्वस्य सर्वत्र समानत्वात् । तदाधारेति तस्य "गोशब्दत्वसामान्यस्याभ्रयसंप्रदाया ॥
एतद्विति गत्वौत्वादिकम्, न त्वपर गोशब्दत्वमस्ति ।

(टि०) अस्तु तार्तायीक इत्यादि । तद्भेदेति गकारभेददर्शनात् । अयमिति भेदो-
पलम्भ । एष इति व्यञ्जकभेदाद् भेदोपलम्भ । अयमितीति एकप्रत्ययवमर्श । तथास्त्विति ।
सामान्यनिमित्तक एव प्रत्ययवमर्शो भवतु । तेषामिति सर्वेषा गकाराणाम् । तुल्यस्थानेति
कण्ठप्रवात् । 'अवर्णकवगा हचिसर्पनीया कण्ठगा' [कातन्त्रसंघो प्रथमे] इति वचनात् ।
वह्नि जिह्वेति उरस्य सामान्यकण्ठवहकारात् अनुनासिकान्तस्थासयोगवतो ह्मरस्य भेदेन
प्रतीते । तस्य उरस्यत्वात् ॥ यदुवनम्—

१ एवमिति न्यस्ताना—ल । न्यस्त कं—क । २ भावे कां ल । ३ गोशब्दत्वस्य
सामान्यसाध० हे ३ ।

“હકારં પદ્મર્યુક્તમન્તસ્થામિથ સંયુતમ્ ।

उरस्यं तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् ॥१॥

उरस्यत्वेनेति उरःस्थानोद्भूतत्वेन । तत इति तस्मात् कारणात्, कण्ठ्यहकाराद्वा । अयमिति जिह्वादिहकारः । तत्रेति स्वर्ग-भर्ग-संग-रङ्ग-भञ्जादिकारेषु । स स इति ‘स स’ भेदः । तद्वत् एवेति व्यञ्जकायत्त एव । तथा चेति भेदस्य व्यञ्जकगतत्वे । तद्भेदप्रतीति संप्रपञ्चेदावभासवत् । तथा चेति भेदसिद्धौ । तदादि इति गकारादि ।

§५ अस्त्वनित्यો ध्वनिः, किन्तु नायं पौद्गलिकः संगच्छत इति यौगाः सङ्क्षि-
माणाः सप्रणयप्रणयिनीनामेव गौरवार्हाः । यतः कोऽत्र हेतुः; स्पर्शशून्याश्रयत्वम्,
अतिनिविडप्रदेशे प्रवेशनिर्गमयोरप्रतिघातः, पूर्व-पश्चाच्चाऽवयवानुपलब्धिः, सूक्ष्ममूर्त्त-
द्रव्यान्तराऽप्रेरकत्वं, गगनगुणत्वं वा ?

§५. યોગ-નૈયાયિક-શબ્દ અનિત્ય ભલે હો (અર્થાત્ અમે શબ્દને અનિત્ય
માનીએ છીએ) પરંતુ તે પૌદ્ગલિક (અર્થેતન રૂપાદિવાળું દ્રવ્ય) છે એ વાત તો
યુક્તિસંગત નથી.

જૈન-આ પ્રમાણે કથન કરનારા નૈયાયિકો પ્રેમવતી સ્ત્રીઓ પાસે જ ગૌરવને
લાયક છે. કારણ કે-શબ્દમા પૌદ્ગલિકત્વના નિપેદની સિદ્ધિમાં કયો હેતુ છે ? શુ
તે ૧. સ્પર્શશૂન્યાશ્રયત્વ, ૨. અતિગાઢ પ્રદેશમાં પ્રવેશ કે નિર્ગમનમાં અપ્રતિ-
ઘાતક, ૩ પહેલાં કે પછી તેના અવયવોની અનુપલબ્ધિ, ૪. સૂક્ષ્મ અને મૂર્ત
સ્વરૂપ બીજા દ્રવ્યની અપ્રેરકતા, કે ૫. આકાશગુણત્વ છે ?

(૧૦) અત્રેતિ અપૌદ્ગલિકત્વે ।

(ટિ.) યતઃ ક શ્યાદિ ॥ ‘અત્રેતિ વર્ણનામપૌદ્ગલિકત્વે ।

નાથઃ પક્ષઃ । યતઃ શબ્દપર્યાયસ્યાશ્રયે ભાષાવર્ગનારૂપે સ્પર્શાભાવો ન તાવદ-
નુપલબ્ધિમાત્રાત્ પ્રસિદ્ધયતિ, તસ્ય સવ્યભિચારત્વાત્ । યોગ્યાનુપલબ્ધિસ્ત્વસિદ્ધા, તત્ર
સ્પર્શસ્યાનુદ્ભૂતત્વેનોપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્ત્વાભાવાત્, ઉપલબ્ધમાનગન્ધાધારદ્રવ્યવત્ । અથ
વનસારગન્ધસારાદૌ ગન્ધસ્ય સ્પર્શાવ્યભિચારનિશ્ચયાદત્રાપિ તન્નિર્ણયેऽપ્યનુપલબ્ધાદનુદ-
ભૂતત્વં યુક્તમ્, નેતરત્ર, તન્નિર્ણાયકાભાવાત્ इति चेत् । મા ભૂતાવત્તન્નિર્ણાયકં કિંચિત્ ।
किन्तु पुद्गलानामुद्भूतानुद्भूतस्पर्शानामुपलब्धेः शब्देऽपि पौद्गलिकत्वेन परैः प्रणिगद्य-
माने, बाधकभावे च सति सन्देह एव स्यात्, न त्वभावनिश्चयः । तथा च सन्दिग्धा-
सिद्धौ हेतुः । न च नास्ति तन्निર્ણાયकम् । तथाहि-शब्दाश्रयः स्पर्शवान्, अनुवात-
प्रतिवातयोर्वિप्र कृष्टनિકटशरीरेणोपलभ्यमानાऽનુપલમ્યમાનેન્દ્રિયાર્થત્વાત્, તથાવિધગન્ધા-
ધારદ્રવ્યવત્ इति ।

(૧) પહેલો પક્ષ સ્પર્શશૂન્યાશ્રયત્વરૂપ હેતુ એટલે કે શબ્દના આશ્રય
ભાષાવર્ગોમાં સ્પર્શ નથી માટે તે પૌદ્ગલિક નથી. તે યોગ્ય નથી કારણ કે-શબ્દ
પર્યાયના ભાષાવર્ગોરૂપ આશ્રયમાં સ્પર્શના અભાવ માત્ર અનુપલબ્ધિ હેતુથી

સિદ્ધ થઇ શકતો નથી કારણ કે માત્ર અનુપલબ્ધિ હેતુ તો પિશાચાદિથી વ્યભિ-
ચારી છે, કારણ કે પિશાચાદિ હોય છતાં તેની અનુપલબ્ધિ તો હેય છે. અને
યોગ્યાનુપલબ્ધિરૂપ હેતુ અહીં અસિદ્ધ છે, કારણ કે-જેમ ઉપલબ્ધમાન
ગંધના આધારરૂપ પુષ્પ રજ આદિ દ્રવ્યોમાં સ્પર્શ અનુદ્ભૂત હોવાથી પુષ્પરજનું
ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ થતું નથી, તેમ શબ્દમાં સ્પર્શ અનુદ્ભૂત હોવાથી તેનું પણ
ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ થતું નથી. અર્થાત્ તે અયોગ્ય હોવાથી અનુપલબ્ધ છે, તેથી તે
વિષે યોગ્યાનુપલબ્ધિ ઘટે નહિ.

નૈયાયિક—કપૂર, ચંદન વિગેરે દ્રવ્યોમાં ગંધના સ્પર્શ સાથેના અવ્યભિ-
ચારનો નિશ્ચય હોવાથી અહીં-ગંધરજોદ્રવ્યમાં પણ સ્પર્શના અસ્તિત્વનો
નિશ્ચય થઈ જાય છે, છતાં પણ તેની ઉપલબ્ધિ થતી ન હોવાથી તેને અનુદ્ભૂત
માનવો યોગ્ય છે. પરંતુ શબ્દમાં તેમ માનવું યોગ્ય નથી. કારણ કે-શબ્દમાં
સ્પર્શનું નિર્ણાયક કોઈ પ્રમાણ નથી.

જૈન—શબ્દમાં સ્પર્શનું નિર્ણાયક પ્રમાણ ભલે ન હોય પરંતુ પુદ્ગલો એ
પ્રકારનાં છે, ૧-ઉદ્ભૂત સ્પર્શવાળાં અને-અનુદ્ભૂત સ્પર્શવાળાં. હવે જ્યારે
અન્ય પ્રતિપક્ષી પુદ્ગલ હોવાને કારણે શબ્દમાં અનુદ્ભૂત સ્પર્શ કહે અને જો
તેમાં બાધક ન હોય તો તે અનુદ્ભૂત સ્પર્શ વિષે સંદેહ જ થાય પણ અનુદ્ભૂત
સ્પર્શના અભાવનો નિશ્ચય તો થાય જ નહિ. આમ હોવાથી શબ્દમાં પૌદ્ગલિક-
ત્વના નિષેધની સિદ્ધિ માટે તમોએ કહેલ સ્પર્શશૂન્યાશ્રયત્વ એ હેતુ સ દિગ્ધા-
સિદ્ધ છે. વળી, ‘શબ્દમાં સ્પર્શનું નિર્ણાયક કોઈ પ્રમાણ નથી’ એમ પણ તમે
કહી શકશો નહિ. કારણ કે શબ્દમાં સ્પર્શનું નિર્ણાયક પ્રમાણ આ પ્રમાણે
છે-શબ્દોના આશ્રયભૂત ભાષાવર્ગણના પુદ્ગલો સ્પર્શવાન છે, કારણ કે અનુકૂળ
વાયુને કારણે તે દૂર દેશમાંથી પણ ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષનો વિષય બને છે, અને
જો પ્રતિકૂળ વાયુ હોય તો નજીકના દેશમાંથી પણ ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષનો વિષય
થતો નથી, તથાવિધ ગંધાધાર દ્રવ્યની જેમ.

સવ્યભિચારત્વાદિતિ પિશાચાદિના । તન્નેતિ આશ્રયે । ગન્ધાધારદ્રવ્યચદિતિ યથા
તત્ર સ્પર્શવસ્તુમનુદ્ભૂતમ્ । અથેત્યાદિ પરઃ । અત્રાપીતિ દૂરાદુપલબ્ધમાને ગન્ધે । તન્નિ
ર્ણયેડપીતિ સ્પર્શનિર્ણયેડપિ । હતરન્નેતિ શબ્દપર્યાયસાથ્રયે । તન્નિર્ણાયકાભાવાદિતિ
સ્પર્શનિર્ણાયકાભાવાત્ । કિઙ્ચિદિતિ પ્રમાણમ્ । ઉદ્ભૂતાનુદ્ભૂતસ્પર્શાનાનુપલબ્ધેરિતિ
મમચ્છન્નાગ્ન્યાદયોડનુદ્ભૂતસ્પર્શઃ । પરૈરિતિ જૈનઃ । શબ્દાશ્રયેતિ ભાષાવર્ગણરૂપઃ ।
અનુચાતેત્યાદિગચે અનુવાતે સમીરણે વિપ્રકૃષ્ટેનાપિ શરીરિણોપલબ્ધયે શબ્દઃ, પ્રતિવાતે નિકટ-
શરીરિણાપિ નોપલબ્ધયેતિ યોગઃ ।

(ટિ.) આશ્રયેતિ દ્રવ્યે । તસ્યેતિ અનુપલબ્ધિમાત્રસ્ય । ‘સવ્યભિચારત્વાદિતિ
પિશાચાદિના-પિશાચો દ્વિ મનુષ્યાદિભિરદ્વયવાદનુપલબ્ધમાનોડપિ ભવત્યેવ । યોગ્યાનુપલ-
બ્ધિરિતિ અસ્તુ અયોગ્યપિશાચાદેઃ સ્પર્શઃ । યોગ્યસ્ય શબ્દસ્ય સ્પર્શાનુપલબ્ધિઃ ॥ તન્નેતિ શબ્દે ।
અનુદ્ભૂતરજેનેતિ સ્પર્શસ્વત્પત્તેન । અથ ઘનસારેતિ ઘનસારઃ કરૂરઃ, ગન્ધસારધન્દનમ્ ।
અત્રાપીતિ ગન્ધાધારદ્રવ્યે । તન્નિર્ણયેપીતિ સ્પર્શસ્ય શબ્દાધારદ્રવ્યે તાવચ્છન્નિર્ણાયકમિતિ

દ્રવ્યનિશ્ચાયકમ્ । પરૈરિતિ નૈયાયિકૈઃ । હેતુરિતિ સ્પર્શશૂન્યાધ્યત્વાત્મયઃ । ન ચ નાસ્તિ તન્નિ-
ર્ણાયકમિતિ સ્પર્શપ્રતિપાદકમ્ । ઇન્દ્રિયાર્થત્વાદિતિ ઇન્દ્રિયવિપયત્વાત્ ।

દ્વિતીયકલ્પેઽપિ ગન્ધદ્રવ્યેણ વ્યભિચારઃ । વર્તમાનજાત્યકસ્તૂરિયકાકર્પૂરકદમીર
જાદિગન્ધદ્રવ્યં હિ પિહિતકપાટસંપુટાઽપવરકસ્યાન્તર્વિશતિ, બહિશ્ચ નિસ્સરતિ, ન ચા-
ઽપૌદ્ગલિકમ્ । અથ તત્ર સૂક્ષ્મરન્ધ્રસંભવેનાતિનિવિઙ્ઠત્વાભાવાત્ તત્પ્રવેશનિષ્કાસૌ ।
અતઃ એવ તદલ્પીયસ્તા, ન ત્વપાવૃત્તદ્વારદશાયમિવ તદેકાર્ણવત્ત્વમ્ । સર્વથા નીરન્ધ્રે તુ પ્રદેશે
નૈતૌ સંભવતઃ इति चेत् । एवं तर्हि शब्देऽपि सर्वस्य तुल्ययोगक्षेमत्वादसिद्धता हेतो-
रस्तु ।

પૂર્વે પથ્યાચ્ચાવયવાનુપલબ્ધિઃ, સૌદામિનીદામોલ્કાદિમિરનૈકાન્તિકી ।

સૂક્ષ્મમૂર્ત્તદ્રવ્યાન્તરાપ્રેરકત્વમપિ ગન્ધદ્રવ્યવિશેષસૂક્ષ્મરજોધૂમાદિભિર્વ્યભિચારી ।
ન હિ ગન્ધદ્રવ્યાદિકમપિ નસિ નિવિશમાનં તદ્વિરદ્વારદેશોદ્ભિન્નરન્ધ્રપ્રેરકં પ્રેદ્યતે ।

ગગનગુણત્વં ત્વસિદ્ધમ્ । તથાહિ ન ગગનગુણઃ શબ્દઃ, અસ્મદાદિપ્રત્યક્ષત્વાત્,
રૂપાદિવદિતિ । પૌદ્ગલિકત્વસિદ્ધિઃ પુનરસ્ય-શબ્દઃ પૌદ્ગલિકઃ, ઇન્દ્રિયાર્થત્વાત્, રૂપાદિ-
વદેવેતિ ॥૧॥

(૨) અતિગાઢ પ્રદેશમાં પ્રવેશ કે નિર્ગમનમાં અપ્રતિઘાત થતો હોવાથી
એ હેતુ કહ્યો તો તે ગંધ દ્રવ્યથી વ્યભિચારી છે. કારણ કે વિદ્યમાન બળિવંત
કસ્તૂરી, કપૂર, કેસર વિગેરે ગન્ધ દ્રવ્ય ગંધ બારણાવાળા ઓરડામાં પ્રવેશ કરે
છે અને બહાર પણ નીકળે છે, પરંતુ તે અપૌદ્ગલિક નથી.

નૈયાયિક—તેમાં (ગંધ બારણામાં) સૂક્ષ્મ છિદ્રનો સંલવ હોવાથી ગાઢ
નિખિડતાનો અભાવ છે તેથી ગંધનો પ્રવેશ અને નિર્ગમ થઈ શકે છે, એટલા
જ માટે તે ગંધ અદ્ય હોય છે, પરંતુ ખુલ્લા બારણાની જેમ સર્વત્ર પરિભ્રમ્ણનો
પ્રસાર થતો નથી. અર્થાત્ છિદ્રરહિત ઉપયુક્ત પ્રદેશ (બારણા)માં ગંધનો
પ્રવેશ અને નિર્ગમ થતો હોય તો ખુલ્લા દરવાજામાંથી જેવો ગંધનો
પ્રવેશ અને નિર્ગમ થાય તેવો જ ત્યાં થવો જોઈએ પણ તેવો થતો નથી.
માટે અવશ્ય સૂક્ષ્મ છિદ્ર છે, પરંતુ સર્વથા છિદ્ર રહિત પ્રદેશમાં તો ગંધનો
પ્રવેશ કે નિર્ગમ થઈ શકતો જ નથી.

જૈન—શબ્દને વિષે પણ યોગક્ષેમ સરળો જ છે, માટે તમારો આ હેતુ
અસિદ્ધ જ થશે.

(૩) પહેલાં અને પછી અવયવની અનુપલબ્ધિરૂપ હેતુકહ્યો તો તે હેતુ
વિનયી ઉલ્કાદિથી વ્યભિચારી છે.

(૪) સૂક્ષ્મ અને મૂર્ત્ત એવા અન્ય દ્રવ્યનો અપ્રેરક હોવાથી એ હેતુ કહ્યો તો તે
ગંધ દ્રવ્ય વિશેષની સૂક્ષ્મ રજ તથા ધૂમાદિથી વ્યભિચારી છે કારણ કે-ગંધ
દ્રવ્ય વિગેરે પદાર્થ નાકમાં વ્યારે પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે નાકના છિદ્રના દ્વાર
પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા મૂછના વાળને પ્રેરણા કરતો દેખાતો નથી.

(૫) આકાશગુણત્વરૂપ હેતુ કહો તો—તે અસિદ્ધ છે તે આ પ્રમાણે—
શબ્દ આકાશનો ગુણ નથી, આપણા પ્રત્યક્ષનો વિષય હોવાથી, રૂપની જેમ
અર્થાત્ રૂપ આપણા પ્રત્યક્ષનો વિષય હોવાથી જેમ આકાશનો ગુણ નથી તેમ
શબ્દ પણ આપણા પ્રત્યક્ષનો વિષય હોવાથી આકાશનો ગુણ નથી શબ્દમા
પૌદ્ગલિકત્વની સિદ્ધિ તો આ પ્રમાણે છે,—શબ્દ પૌદ્ગલિક છે, ઇન્દ્રિયનો વિષય
હોવાથી, રૂપાદિની જેમ (અર્થાત્ ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષનો વિષય હોવાથી પૌદ્ગલિક
છે, એ સિદ્ધ થયું) ૯.

(૫૦) વ્યભિચાર इत्यतोऽप्रे ‘कथम्’ ति गम्यम् । अपौद्गलिकमिति भवन्मतेऽपि ।
अथ तत्रेत्यादि पर । पताविति प्रवेश निष्काशौ ॥૧૫॥

(ટિં) અથ તત્રેતિ પિહિતકગટસપુટાપવરકે । તત્પ્રવેશેતિ ગન્ધપ્રવેશ નિ સારૌ ।
તદ્વર્ણયસ્તેતિ ગ-વાલ્પત્વમ્ । ન ત્વપાવૃત્તેતિ ઉદ્યાદિતદ્વારાવસ્થાવત્ । તદ્દેકાર્ણવત્
મિતિ સર્વત્ર પરિમૈક્યમ્ । પતાવિતિ પ્રવેશ-નિષ્કાશૌ । તુલ્યયોગક્ષેમત્વાદિતિ સમાનવ
ચનોત્પત્તાત્ ।

पूर्वं पश्चादित्यादि ॥ सौदामिनीति तत्काल चपलाविलासे उल्कापाते च सद्यस्ते
पूर्वं पश्चाच्च अवयवा नोपलभ्यन्ते, ते नाऽपौद्गलिका चक्षुष प्रत्यक्षेणानुभूयमानत्वात् ।

सूक्ष्ममूर्त्तित्यादि ॥ धूमादिभिरिति न तै किमपि प्रेर्यते । नसीति नासिकायाम् ।
तद्विवरद्वारेति नासिकार-प्रमुखोत्पन्नकूचवाक्क दृश्यते ।

पुनरस्येति शब्दस्य ॥૧૬॥

પદવાક્યે વ્યાકુર્વન્તિ—

वर्णानामन्योन्यापेक्षाणा निरपेक्षा सहतिः पदम्, पदाना तु वाक्यम् ॥૧૭॥

§૧ વર્ણોં ચ વર્ણાશ્ચેત્યેકશેષાત્; વ્રહ્મસવોધને ક ઇત્યાદૌ દ્વયો, ગૌરિત્યાદૌ
વહૂના ચ વર્ણાનામ્ । અન્યો યાપેક્ષાણામ્—પદાર્થે પ્રતિપત્તૌ કર્તૃ-યાયા પરસ્પર
સહકારિતયા સ્થિતાનામ્ । નિરપેક્ષા—પદા-તરવતિવર્ણનિર્વર્તિતોપકારપરાઙ્મુક્તી સહ-
તિર્મેલક પદમભિધીયતે, પદ્યતે ગમ્યતે સ્વયોગ્યોઽર્થોઽનેનતિ યુત્પત્તે ।

§૨ પ્રાયિક્વાચ્ચ વર્ણદ્વયાદેરેવ પદત્વ લક્ષિતમ્ । યાવતા વિષ્ણુવાચકૈકાક્ષરા
કારાદિકમપિ પદાન્તરવર્તિવર્ણનિર્વર્તિતોપકારપરાઙ્મુક્ત્વરૂપેણ નિરપેક્ષલક્ષણેન પદત્વેન
લક્ષિત દ્રષ્ટવ્યમ્ ।

§૩ પદના પુન સ્વોચિતવાક્યાર્થપ્રત્યાયને વિધેયેઽ-યોન્યનિર્મિતોપકારમનુસરતા
વાક્યાન્તરસ્યપદાપેક્ષારહિતા સહતિર્વાન્યમભિધીયતે, ઉચ્યતે સ્વસમુચિતોઽર્થોઽનેનેતિ
વ્યુત્પત્તે ॥૧૮॥

૧ ‘તત્ર’ इति टिप्पणसमत पाठ । २ सव्यभ्यचारि० टिप्पणसमत पाठ ।

પદ અને વાક્યનું લક્ષણ—

પરસ્પર અપેક્ષા રાખનાર વર્ણોના નિરપેક્ષ સમૂહ પદ અને પરસ્પર અપેક્ષા રાખનાર પદોના નિરપેક્ષ સમૂહ તે વાક્ય છે. ૧૦.

§૧ બ્રહ્મવાચી 'ક' શબ્દના સંબોધન 'ક' માં બે વર્ણ છે અને 'ગૌઃ' વિગેરે શબ્દોમાં અનેક વર્ણો છે, એટલે 'વર્ણો ચ વર્ણાશ્ચ' એ પ્રમાણે એકશેષ સમાસ થવાથી વર્ણાઃ, તેષામ્=વર્ણાનામ્-વર્ણોની. પદાર્થનું પ્રતિપાદન કરનારી વર્ણોની સંહિતિ એ પદ છે કારણ કે પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે બે અર્થના બોધ કરાવે તે પદ કહેવાય છે. પરંતુ એવી સંહિતિ સાપેક્ષ અને નિરપેક્ષ છે. એક પદગત વર્ણો પરસ્પર સાપેક્ષ હોય છે પણ તેઓ પદાન્તરના વર્ણોની અપેક્ષા રાખતા નથી તેથી નિરપેક્ષ પણ છે.

ઉપર પદમાં બે કે તેથી વધારે વર્ણો હોવાનું બે જણાવ્યું છે તે નિયમતઃ નથી સમજવાનું પણ પ્રાય કરી તેમ હોય એમ સમજવાનું છે, તેથી વિષ્ણુવાચક માત્ર 'અ'કાર પણ પદ કહેવાય. કારણ, તે અકાર પદાન્તરગત વર્ણોની અપેક્ષા રાખતો ન હોવાથી નિરપેક્ષ તો છે જ, બે કે તેમાં સંહિતિ ન હોવાથી પરસ્પર સાપેક્ષતાનો પ્રશ્ન જ ઊઠતો નથી.

§૩. એ જ રીતે વાક્યના સ્વયોગ્ય અર્થના બોધમાં બે પદો પરસ્પરનો ઉપકાર કરે છે તેથી સાપેક્ષ છે પણ બે અન્ય વાક્યમાં રહેલા પદોના ઉપકારની અપેક્ષા રાખતા નથી, તે પદોની સંહિતિ એ વાક્ય છે. કારણ કે તેની વ્યુત્પત્તિ આવી છે—પોતાને ઉચિત અર્થ બેનાથી કહેવાય તે વાક્ય છે. ૧૦.

§૧ અથ સંકેતમાત્રેણૈવ શબ્દોર્થ પ્રતિપાદયતિ, ન તુ સ્વાભાવિકસંબન્ધવશાદિતિ ગદતો નૈયાયિકાન્ સમયાદિપિ નાડ્યં વસ્તુ વદતીતિ વદતઃ સૌગતાંશ્ચ પરાકુર્વન્તિ—

સ્વાભાવિકસામર્થ્યસમયાભ્યામર્થબોધનિવન્ધનં શબ્દઃ ॥૧૧॥

§૨ સ્વાભાવિકમ્—સહજમ્, સામર્થ્યમ્—શબ્દસ્યાર્થપ્રતિપાદનશક્તિઃ યોગ્યતા-નાત્રી । સમયશ્ચ સંકેતઃ । તાભ્યામર્થપ્રતિપત્તિકારણં શબ્દ ઇતિ ।

§૩ તત્ર નૈયાયિકાન્ પ્રત્યેવં વિધેયાનુવાચમાવઃ—યોડ્યમર્થબોધનિવન્ધનં શબ્દો-ભ્યુપગતોડસ્તિ, સ સ્વાભાવિકસામર્થ્યસમયાભ્યાં દ્વાભ્યામપિ, ન પુનઃ સમયાદેવ કેવલાત્ । સમયો હિ પુરુષાયતત્ત્વત્તિઃ । ન ચ પુરુષેચ્છયા વસ્તુનિયમો યુજ્યતે । અન્યથા તદિચ્છાયા અન્યાહતપ્રસરત્વાદર્થોડપિ વાચકઃ, શબ્દોડપિ વાચ્યઃ સ્યાત્ ।

§૪ અથ ગત્વૌત્વાદિસામાન્યસંબન્ધો યસ્ય ભવતિ, સ વાચકત્વે યોગ્યઃ, દૂતરસ્તુ વાચ્યત્વે, યથા દ્રવ્યત્વાવિશેષેડપ્યગ્નિત્વાદિસામાન્યવિશેષવત્ એવં દાહજનકત્વમ્, ન જલત્વાદિસામાન્યવિશેષવત્ ઇતિ ચેત્ । તદયુક્તમ્ । અતીન્દ્રિયાં શક્તિં વિનાડગ્નિત્વા-દેરપિ કાર્યકારણભાવનિયામઃસ્ત્વાનુપપત્તેઃ । અગ્નિત્વં હિ દાહવદ્વિજાતીયકારણજન્યકા-

યેન્વપિ તુલ્યરૂપમ્, ન હિ દાહં પ્રત્યેવાગ્નેરગ્નિત્વમ્, યથા પુત્રાપેક્ષં પિતુઃ પિતૃત્વમ્ । તત્તથાગ્નિર્દાહવત્પિપાસાપનોદમપિ વિદધ્યાદિતિ નાતીન્દ્રિયાં શક્તિમન્તરેણાગ્નિત્વાદીનાં કાર્યકારણભાવવ્યવસ્થાહેતુત્વમ્ । તદ્વદેવ ચ ગત્વૌત્વાદિસામાન્યાનામપિ ન વાચ્યવાચક-ભાવનિયમહેતુત્વમિતિ નિયામિકા શક્તિઃ સ્વીકર્તવ્યૈવ ।

§૧ માત્ર સંકેતથી જ શબ્દ અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે, પરંતુ સ્વાભાવિક સંબંધને કારણે નથી કરતો એમ કહેનાર નૈયાયિક, તથા સંકેતથી પણ શબ્દ અર્થને કહી શકતો નથી એવું બોલનાર બૌદ્ધનું નિરસન—

શબ્દ સ્વાભાવિક સામર્થ્ય અને સમય (સંકેત) એ બંને દ્વારા અર્થ-બોધનું કારણ છે. ૧૧.

§૨. સ્વાભાવિક એટલે સહજ-નૈસર્ગિક અને સામર્થ્ય એટલે શબ્દની અર્થનું પ્રતિપાદન કરવાની શક્તિ જેને યોગ્યતા પણ કહેવાય. સમય એટલે સંકેત. નૈસર્ગિક શક્તિ અને સંકેત એ બંને દ્વારા અર્થના જ્ઞાનનું કારણ શબ્દ છે.

§૩. નૈયાયિકની અપેક્ષાએ આ સૂત્રમાં વિધેયાનુવાદભાવ-લક્ષ્યલક્ષણભાવ આવે છે. અર્થજ્ઞાનમાં કારણમૂલ જે શબ્દ માનેલ છે તે સ્વાભાવિક સામર્થ્ય અને સંકેત એ બંને દ્વારા કારણ છે. પરંતુ કેવલ સંકેતથી જ શબ્દ કારણ નથી. કારણ કે સંકેત કરવાનું પુરુષને આધીન છે, અને પુરુષની ઇચ્છા માત્રથી વસ્તુનું નિયમન થાય તે યુક્તિયુક્ત નથી. અન્યથા એટલે કે પુરુષની ઇચ્છા માત્રથી વસ્તુનું નિયમન હોય તો પુરુષની ઇચ્છા સર્વાત્ર પ્રતિબંધ રહિત હોવાથી શબ્દને વાચ્ય અને અર્થને વાચક બનાવશે.

§૪. નૈયાયિક—ગત્વ તથા ઓત્વ આદિ સામાન્યનો જેમાં સંબંધ હોય તે વાચક બનવાયોગ્ય છે, અને તેનાથી ભિન્ન હોય તે વાચ્ય બનવાયોગ્ય છે. જેમ કે દ્રવ્યત્વરૂપ સામાન્યની દુલ્બતા હોવા છતાં અગ્નિત્વાદિરૂપ સામાન્ય વિશેષવાળું દ્રવ્ય જ દાહજનક છે, પરંતુ જલત્વાદિ સામાન્યવિશેષથી યુક્ત દ્રવ્ય દાહજનક નથી.

જૈન—તે કથન અયોગ્ય છે, કારણ કે અતીન્દ્રિય શક્તિ વિના અગ્નિત્વાદિકમાં પણ કાર્યકારણભાવની નિયામકતા ઘટી શકશે નહિ. કારણ કે અગ્નિત્વ તો દાહની જેમ વિજાતીય કારણોથી ઉત્પન્ન થનારાં કાર્યો પ્રત્યે પણ સમાન જ છે. જેમ પુત્રની અપેક્ષાએ પિતાનું પિતૃત્વ છે, તેમ દાહ પ્રત્યે અગ્નિનું અગ્નિત્વ નથી. માટે અગ્નિ દાહની જેમ તરસને પણ દૂર કરે. માટે અતીન્દ્રિય શક્તિ ન હોય તો અગ્નિત્વાદિ પણ કાર્યકારણભાવની વ્યવસ્થામાં હેતુ નથી. તેમ ગત્વ ઓત્વ વિગેરે સામાન્ય પણ વાચ્યવાચકભાવના નિયમનમાં હેતુ નથી. માટે નિયમન કરનારી અતીન્દ્રિય શક્તિ અવશ્ય માનવી જોઈએ.

(૫) તાભ્યામર્થપ્રતિપત્તિકારણમિતિ । તાભ્યામિતિ મિલિતાભ્યાં પ્રતિપત્તિદ્ધારણમ્ । ન તુ સંજ્ઞેતમાત્રેણ । પર્વં વિધેયાનુવાદભાવ इति वक्ष्यमाणोत्वा । अभ्युपगत इति भयद्विरप्यभ्युपगतः । केवलादित्यतोऽप्रे 'क्विम्' इति गम्यम् ।

અથેત્યાદિ પર: । યોગ્યં ઇતિ શબ્દ ઇત્યર્થ: । ન હિ દાહમિત્યાદિ । એતદેવાચષ્ટે તદ્વદેવેતિ અગ્નિત્વસામાન્યવત્ । વાચ્યવાચકેત્યાદિ અતીન્દ્રિયાં શક્તિં વિના । ઇતીતિ અતઃ કારણાત્ । સ્વીકર્તૃવ્યૈવેતિ ભવતા ।

(ટિ.) અથ સંકેતમાત્રેણેત્યાદિ ॥ સમયાદપીતિ સંકેતાદપિ । અયમિતિ શબ્દ: । વસ્ત્વિતિ સ્વલક્ષણમ્ । તત્ર નૈયાયિકાનિત્યાદિ । અન્યથેતિ પુરુષેચ્છાયા વસ્તુનિયમે સતિ । તદિચ્છાયા ઇતિ પુરુષેચ્છાયા: ।

હૃતરસ્ત્વિતિ ગત્વૌત્યાદિસામાન્યસંવન્ધવર્જિત: । અગ્નિત્વં હિ દાહવદિતિ દાહે ઇવ । વિજાતીયકારણેતિ જગદુત્પાદ્યેષુ કાર્યેષુ ષ્ઠેશદિપુ ॥ તુલ્યરૂપમિતિ સમાનમ્ । પિપાસાપનોદમિતિ તૃણપ્રહારમપિ કુર્ચાત્ ॥ તદ્વદેવેતિ અગ્નિત્વાદિવદેવ ।

૬૫ અથ કિમનેનાતીન્દ્રિયશક્તિકલ્પનાક્લેશેન ? કરતલાનલસંયોગાદિસહકારિ-
કારણનિકરપરિકરિતં કૃપીટયોનિસ્વરૂપં હિ સ્ફોટઘટનપાટવં પ્રકટયિષ્યતિ, કિમવ-
શિષ્ટં યદનયા કરિષ્યતે ? । તથા ચ જયન્ત:-

“સ્વરૂપાદુદ્ભવત્કાર્યં સહકાર્યુપવૃંહિતાત્ ।

નહિ કલ્પયિતું શક્તં શક્તિમન્યામતીન્દ્રિયામ્” ॥૧॥ [ન્યાયમં૦ પૃ૦૨૮]

યત્તુક્તમ્-અગ્નિદાહવલ્પિપાસાપનોદમપિ વિદધ્યાદિતિ । તન્ન સત્ । ન હિ વય-
મથ કશ્ચિદભિન્નં ભાવાનાં કાર્યકારણભાવમુત્થાપયિતું શક્નુમઃ, કિન્તુ યથાપ્રવૃત્તમનુ-
સરન્તો વ્યવહારમઃ । ન હ્યસ્મદિચ્છાયા આપઃ શીતં શમયન્તિ, કૃશાનુર્વાં પિપાસામ્,
‘કિન્તુ તત્ર દાહાદાવન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં વા, વૃદ્ધવ્યવહારાદ્વા જ્વલનાદેરેવ કારણત્વમ-
વગચ્છામ ઇતિ તદેવ તદર્થિન ઉપાદદમહે, ન જલાદિ ।

નૈયાયિક-અતીન્દ્રિય શક્તિની કલ્પના કરવાના કલેશની શું જરૂર છે ?
કારણ કે કરતલ (હથેલી) અને અગ્નિના સંયોગ આદિ રૂપ સહકારી કારણો
મળ્યે અગ્નિનું સ્વરૂપ પોતે જ સ્ફોટ (ફાટલા)ને ઉત્પન્ન કરવાની પોતાની કુશ-
લતા પ્રકટ કરશે. અર્થાત્ અગ્નિના સ્વરૂપથી જ ફોલ્લો ઉત્પન્ન થઈ જશે તો
પછી શું બાકી રહ્યું કે જે એ અતીન્દ્રિય શક્તિથી થશે ? જ્યંત નામના
આચાર્યે પણ કહ્યું છે કે—

“સહકારી કારણોથી પુષ્ટ થયેલ વસ્તુસ્વરૂપથી કાર્ય ઉત્પન્ન થઈ જાય છે,
માટે તેનાથી ભિન્ન કોઈ બીજી અતીન્દ્રિય શક્તિ કલ્પવી શક્ય નથી.” વળી
તમારે જે કહ્યું કે-દાહની જેમ તરસ છીપાવવાનું કાર્ય પણ અગ્નિ કરે તે યોગ્ય
નથી. કારણ કે-પદાર્થોના કોઈ નવીન કાર્યકારણભાવ જોતો કરવાને અમે
શક્તિમાન નથી, પરંતુ ઘટના જે રીતે ઘટે છે તેનું અનુસરણ કરીને અમે
વ્યવહાર કરીએ છીએ. અમારી ઈચ્છાથી કાંઈ જલ શીતનું શમન કરતું નથી અને
અગ્નિ તૃપાને દૂર કરતી નથી, પરંતુ દાહાદિ કાર્યોની અન્વયવ્યતિરેકથી અથવા
વૃદ્ધ વ્યવહારથી અગ્ન્યાદિમાં જ કારણતાનો નિશ્ચય કરીએ છીએ, માટે અમે
અગ્નિને જ ગ્રહણ કરીએ છીએ, પરંતુ જલાદિ ગ્રહણ કરતા નથી.

(૫૦) અથેત્યાદિ પરઃ । કલ્લેક્ષેનેત્યતોઽગ્રે 'યત.' इति गम्यम् । संयोगादीति आदि शब्दार्थोऽग्रे पूर्वक्षे निर्वहेष्यति । ह्येति 'हि'शब्द एवार्थः । अनयेति शक्त्या । जयन्त इति जयन्तमञ्जर्याम् ।

स्वरूपादिति । કેવલાત્ કાર્યમિતિ દાહાદિ । સહકાર્યુપવૃંહિતાદિતિ કરતલસંયોગા-
શુપવૃંહિતાત્ । અન્યામિતિ સ્વરૂપમાત્રાદ્ વ્યતિરિક્તામ્ ।

યત્ તુક્તમિતિ જૈને । પિપાસામિત્યતોઽગ્રે 'ફિંતુ' इति गम्यम् । दाहादाविति विषये ।

(ટિ૦) યદનયેતિ શક્તિકલ્પનયા ।

સ્વરૂપાદિતિ કરતલનલસંયોગાદિસહકારિકારણકલાપપરિકરિતાત્મસ્વરૂપાત્ કૃપોટયોનેઃ
સ્વભાવાત્ કાર્યમ્-દાહાદિ उत्पद्यमानं अन्याम् स्वरूपाद्वयतिरिक्ताम् शक्तिम् अद्वयसाम-
ર્થ્યસમર્થનસમર્થતાં નાશ્રયતિ । ન હિ વ્યયમિત્યાદિ ॥ યથાપ્રવૃત્તમિતિ પ્રવૃત્તયનતિક્રમેણ લોક-
વ્યવહારેણેત્યર્થઃ । તદ્દેશેતિ અગ્નિત્યાદિ । તદર્થિન इति दाहाभिलाषिणः ।

§૬ તદેતદતથ્યમ્ । યતો યથામૂતાદેવ વિભાવસોદાહોત્પત્તિઃ પ્રતીયતે, તથામૂ-
તાદેવ મર્ગમન્ત્રયન્ત્રતન્ત્રૌપધાદિસન્નિધાને સતિ ન પ્રતીયતે । યદિ હિ દૃષ્ટમેવ રૂપં
સ્ફુટં સ્ફોટં ઘટયેત્, તદા તદાનીં તસ્ય સમસ્તસ્ય સદ્ભાવાત્તદનુત્પાદો ન સ્યાત્ ।
અસ્તિ ચાસૌ તત્તો દૃષ્ટરૂપસ્ય વ્યભિચારં પ્રપચ્ચયન્નતીન્દ્રિયાયાઃ શક્તેઃ સત્ત્વં સમર્પ-
યતિ । તથા ચ-

“સ્વરૂપાત્ ક્વાપ્યનુચત્ત્ સહકાર્યુપવૃંહિતાત્ ।

કિં ન કલ્પયિતું શક્તં શક્તિમન્યામતીન્દ્રિયામ્ ?” ॥૧॥

§૭ યત્તુક્તમ્-દાહાદાવન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં વા, વૃક્ષવ્યવહારાદ્વા જ્વલનાદેરેવ કાર-
ણત્વમવગચ્છામ इति । तदुक्तिमात्रमेव । यत एव हि दाहदहनयोः कार्यकारणभावनियमः
પ્રસિદ્ધિપદ્ધતિપ્રતિષદ્ધ એવ, તત એવ પ્રસન્નઃ પ્રવર્ચ્યતે । યદિ કૃશાનુઃ સ્વરૂપમાત્રા-
દેવ દાહમુત્પાદયેત્, તર્હિ તદવિશેષાદુદન્યાઽપનોદમપિ વિદધ્યાદિતિ । અથ ન મળિ-
મન્ત્રાદિપ્રતિબન્ધકનૈકટ્યે સ્ફોટાનુત્પત્તિરદૃષ્ટં રૂપમાક્ષિપતિ । યથા હાન્વયવ્યતિરેકા-
ભ્યામવયુત્તસામર્થ્યો દહનો દાહહેતુઃ, તથા પ્રતિબન્ધકામાવોઽપિ । સ ચ પ્રતિબન્ધક-
યોગે વિનિવૃત્ત इति सामर्पणवैगुण्यादेव दाहस्यानुत्पत्तिः, न तु शक्तिवैकल्यादिति
ચેત્ । તદયુક્તમ્ । યતઃ પ્રતિબન્ધકામાવો ભાવાદેકાન્તવ્યતિરિક્તઃ કથં કિન્ચિદ્કાર્ય
કુર્યાત્, કૂર્મરોમરાજોવત્ ? ।

જૈન-એમ કહેવું યોગ્ય નથી. કારણ કે જે પ્રકારની અગ્નિથી દાહાદિ
કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી ભવાય છે, તે જ પ્રકારની અગ્નિથી બ્યારે મળિ (અંદ્રકાંત

૧ પશ્ચિમકારણે 'ફિન્તુ' इति गुळे नोपलब्धमिति गम्यत्वेन निर्वक्षः कृतः ।

મણિ), મંત્ર, યંત્ર. તંત્ર કે ઔપધિ વિગેરે તેની સમીપમાં હોય છે ત્યારે દાહાદિ કાર્યની ઉત્પત્તિ જોવાતી નથી. વળી, જો અગ્નિનું દૃષ્ટ સ્વરૂપ જ સ્પષ્ટ રીતે કૌલલાને ઉત્પન્ન કરતું હોય તો, તે વળને એટલે કે બ્યારે મણિ-મન્ત્ર-યન્ત્ર તંત્ર કે ઔપધિ તેની સમીપમાં હોય ત્યારે, તે સંપૂર્ણ સ્વરૂપે હોવા છતાં કૌલલા ઉત્પન્ન ન કરે એવું ન બને. પણ એવું બને તો છે. માટે આ કૌલલાની અનુત્પત્તિ અગ્નિના દૃષ્ટ સ્વરૂપમાં વ્યભિચારને વિસ્તારતી હોઈ અતીન્દ્રિય શક્તિને સત્તા સમર્પિત કરે છે એટલે કે અગ્નિ સ્વરૂપે વિષમાન છતાં તેવે પ્રસંગે દાહજનક તે બનતી નથી, તેથી તે (સવાય અદૃષ્ટ કોઈ શક્તિનું) અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. અને કહ્યું-પણ છે “સહકારી કારણોનો સહકાર છતાં સ્વરૂપથી કોઈક સ્વયં કાર્ય” ઉત્પન્ન થતું નથી માટે દૃષ્ટરૂપથી ભિન્ન એવી અતીન્દ્રિય શક્તિ કેમ નહિ કલ્પી શકાય ?

કૃષ્ણ. વળી, અન્વય વ્યતિરેક અથવા વૃદ્ધ વ્યવહારથી દાહાદિ કાર્યમાં અગ્નિ આદિની કારણતાનો નિશ્ચય કરીએ છીએ—એમ તમોએ જે કહ્યું તે તો કથન માત્ર છે અર્થાત્ તેમાં યુક્તિ નથી, કારણ કે જે કારણે દાહ અને દહન (અગ્નિ) માં કાર્યકારણભાવનો નિયમ સિદ્ધ નથી થતો તે જ કારણે પ્રસંગ દોષ આવે છે. તે આ પ્રમાણે—જો અગ્નિ સ્વરૂપથી જ દાહ ઉત્પન્ન કરતો હોય તો—તે સ્વરૂપમાં અવિશેષ-અલેદ હોવાથી તરસની પીડાનો નાશ પણ કરે. અર્થાત્ સ્વરૂપથી ભિન્ન એવી દાહ શક્તિ માનવી જોઈએ.

નૈયાયિક—મણિ-મન્ત્રાદિરૂપ પ્રતિબંધકની નિકટતાથી કૌલલાની અનુત્પત્તિ અદૃષ્ટરૂપ-અતીન્દ્રિય શક્તિની સિદ્ધિ કરી શકતી નથી, કારણ કે જેમ અન્વય વ્યતિરેકથી અગ્નિ દાહમાં સમર્થ છે એવો નિશ્ચય હોઈ તે દાહનું કારણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે, તેમ પ્રતિબંધકાભાવ પણ દાહનું કારણ સિદ્ધ થાય છે. અને પ્રતિબંધકાભાવ પ્રતિબંધકનો યોગ હોય ત્યારે નથી. માટે સામગ્રીની વિકલતાથી દાહની અનુત્પત્તિ છે, અને નહિ કે શક્તિના અભાવથી.

જૈન—તે અયોગ્ય છે કારણ કે ભાવ-પદાર્થથી એકાન્ત ભિન્ન એવો કાર્ય-બાના રામની જેવો પ્રતિબંધકાભાવ કઈ રીતે કોઈ પણ કાર્ય કરશે ? અર્થાત્ પ્રતિબંધકાભાવ તુચ્છ હોઈ કોઈ પણ કાર્ય નહિ કરે.

(૫૦) તદેતદિત્યાદિ સ્મરિ । યથાભૂતાદિતિ જ્વલત્પાત્ । તદાનોમિતિ મળિમન્ત્રયન્ત્ર-ક્ષત્રીયપથાદિસંતિથાને । તદનુત્પાદો ન સ્યાદિતિ સ્પોગનુત્પાદ કરતલસયોગેઽપિ । અસાવિતિ સ્પોગનુત્પાદ. ।

સ્વરૂપેત્યાદિપયે તદિતિ દાહાદિ ।

યત્ તૂક્કમિતિ યોગેન । પ્રસન્ન ઇતિ બનિષ્ટાપાદનપ્રસન્ન । તદવિશેષાદિતિ સ્વરૂપાવિશેષાત્ । અયેત્યાદિ પરઃ । નૈરુદ્યે ઇતિ નૈરુદ્યે સતિ । અદૃષ્ટમિતિ શક્તિલક્ષણમ્ । પ્રતિબંધકયોગે ઇતિ સયોગે સતિ । તદયુક્કમિતિ જૈન । ભાવાદેકાન્તન્યતિરિક્ત ઇતિ ભવન્મતે ।

(ટિ૦) પ્રતીયત્તેૈતિ અસ્માભિરિતિ શેષઃ । તદેતિ મણિ-મન્ત્ર-ચન્ત્ર-તન્ત્રોપધાદિસન્નિધાનેઽપિ । તસ્યેતિ રૂપસ્ય । સમસ્તત્સ્યેતિ પ્રત્યક્ષલક્ષણસ્ય ન પરોધાદિપિહિતસ્ય । તદનુત્પાદ્ ઇતિ સ્ફોટાનુત્પાદઃ । અસાચિતિ સ્ફોટાનુત્પાદઃ ।

સ્વરૂપાદિતિ । તદિતિ કાર્યમ્ ।

તદવિશેષાદિતિ સ્વરૂપમાત્રવિશેષવૈમુખ્યાત્ । ઉદન્યાપનોદમિતિ તૃપાર્તિનાશમપિ । અદ્દષ્ટે રૂપમિતિ શક્તિલક્ષણમ્ । સ ચેતિ પ્રતિબંધકાભાવઃ । કૂર્મરોમરાજીવદિતિ યથા અસત્કત્ત્વા કૂર્મરોમરાજો ક્વિમપિ કાર્યં નાર્જયતિ તથા અભાવોઽપિ ભાવાદત્યન્તવ્યતિરિક્તતયા-ઽસત્કત્ત્વાદકિચ્ચિત્કરઃ સન્, ભાવઃ ક્રિયાસાધક ઇતિ ભાવઃ ।

§૮ નનુ નિત્યાનાં કર્મણામકરણાત્રાગભાવસ્વભાવાત્ પ્રત્યવાય ઉત્પદ્યતે, અન્યથા નિત્યાકરણે પ્રાયશ્ચિત્તાનુષ્ઠાનં ન સ્યાદ્, વૈયર્થ્યાત્ । તન્ન તથ્યમ્ । નિત્યાકરણસ્વભાવાત્ ક્રિયાન્તરકરણાદેવ પ્રત્યવાયોત્પત્તેરમ્યુપગમાત્, ત્વન્મતસ્ય તસ્ય તદ્વેતુત્વાસિદ્ધેઃ ।

§૯ યદપ્યુચ્યતે—

“સુખદુઃસ્વસમુત્પત્તિરભાવે શત્રુમિત્રયોઃ ।

કળટકાભાવમાલ્લસ્ય પાદઃ પથિ નિધીયતે” ॥૧॥

તત્રાપ્યમિત્રમિત્રકળટકાભાવજ્ઞાનાનામેવ સુખદુઃસ્વાદ્ધિનિધાનવાર્થકારિત્વમ્, ન ત્વભાવાનામ્ । તજ્ઞાનમપ્યમિત્રમિત્રકળટકવિવિક્તપ્રતિયોગિવસ્ત્વન્તરસમ્પાદિતમેવ, ન તુ ત્વદભિમતાભાવકૃતમ્ ।

§૮ નૈયાયિક—અભાવ પણ કાર્યકારી છે. જેમકે—નિત્ય કર્મનું અકરણ એ તેનો પ્રાગભાવ છે. અને તે પ્રાગભાવથી પ્રત્યવાય (બાધા-પીડા-પાપરૂપ ભાવ) ઉત્પન્ન થાય છે. અન્યથા એટલે કે પ્રત્યવાયનો અનુત્પાદ માનો તો નિત્ય કર્મના અકરણમાં પ્રાયશ્ચિત્તાનું અનુષ્ઠાન ન કરવું જોઈએ, કારણ કે પ્રત્યવાયના અભાવમાં તે વ્યર્થ છે. સારાંશ એ છે કે નિત્યકર્મનું અનાયરણ એ પ્રાયશ્ચિત્તાનું કારણ છે. જે અનાયરણ પ્રત્યવાય પેદા ન કરે તો પછી પ્રાયશ્ચિત્ત શા માટે ?

જૈન—તે તથ્ય નથી. કારણ કે નિત્યકર્મને ન કરવાથી પ્રત્યવાયની ઉત્પત્તિ નથી પરંતુ નિત્યકર્મના અકરણરૂપ જે અન્ય ક્રિયાનું કરણ છે તેથી જ પ્રત્યવાયની ઉત્પત્તિ સ્વીકારાયેલી છે, એટલે તમોને ઈષ્ટ પ્રાગભાવ પ્રત્યવાયરૂપ કાર્યના હેતુરૂપે અસિદ્ધ છે.

§૯ વળી “શત્રુના અભાવથી સુખ અને મિત્રના અભાવથી દુઃખની ઉત્પત્તિ થાય છે અને બુદ્ધિમાન પુરુષ કંટકનો અભાવ જોઈને જ પગ મૂકે છે.” એવું જે કહેતાય છે તેમાં પણ શત્રુ-મિત્ર અને કંટકનો અભાવ કારણ નથી પણ તેનું જ્ઞાન અનુક્રમે સુખ દુઃખ અને પગ મૂકવામાં કારણ છે, અને તે અભાવનું જ્ઞાન પણ શત્રુ-મિત્ર અને કંટકથી ભિન્ન એવી તેમની પ્રતિયોગિરૂપ અન્યવસ્તુથી ઉત્પન્ન થયેલ છે, પરંતુ તમોને માન્ય અભાવથી અભાવનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયેલ નથી.

(૫૦) નન્વિતિ પરઃ । નિત્યાનામિતિ સ્નાનાદીનામ્ । પ્રત્યવાય ઇતિ દોષઃ । અન્ય-
થેતિ દોષાભાવે । ન તથ્યમિતિ આચાર્યઃ । ક્રિયાન્તરકરણાદિતિ નિત્યં ન કૃતં કિમપિ
ક્રિયાન્તરકૃતમિતિ ગર્ભઃ । તસ્યેતિ નિત્યાકરણસ્ય । તદ્દેતુત્વાસિદ્ધેરિતિ પ્રત્યવાયહેતુત્વા-
સિદ્ધેઃ ।

ઉચ્યત ઇતિ ભવતા વક્ષ્યમાણમ્ ।

આલક્ષ્યેતિ જ્ઞાત્યા । નિધીયત ઇતિ અભાવાદપિ કાર્યોત્પત્તિર્જાતેતિ પરાશયઃ ।
તત્રાપીત્યાદિ સૂરિઃ । તજ્ઞાનમપીતિ મનુ જ્ઞાનં તાવદભાવાદુત્પન્નમેતાવતા ચ જ્ઞાનલક્ષણં કાર્ય-
સુપ્તાદિતમભાવેનેતિ પરાભિપ્રાયઃ । અમિત્રે ઇત્યાદિગણે વિવિક્તશબ્દેન રહિત ઇતિ જ્ઞેયમ્ ।
વસ્ત્વન્તરસરૂપાદિતમિતિ ગ્રામસ્થાનાદિ ।

(ટિ.) પ્રત્યવાય ઇતિ અપવાદઃ । અન્યથેતિ અપવાદાનુત્પાદે । ત્વન્મતસ્યેતિ તવાભી-
ષ્ટસ્ય । તસ્યેતિ અભાવસ્ય । તદ્દેતુત્વાસિદ્ધેરિતિ કાર્યહેતુત્વાસિદ્ધેઃ ।

તજ્ઞાનમપીતિ અભાવાદુત્પન્નજ્ઞાનમ્ । ત્વદ્ભિમર્તેતિ તવાભીષ્ટેન નિઃસ્વભા-
વેનાઽભાવેન વિહિતમ્ ।

§ ૧૦ અથ ભાવવદભાવોઽપિ ભાવજનનસમર્થોઽસ્તુ । કો દોષઃ ? । ન હિ નિઃશે-
ષસામર્થ્યરહિતત્વમભાવલક્ષણમ્, અપિ તુ નાસ્તીતિજ્ઞાનગમ્યત્વમ્ । સપ્રત્યયગમ્યો હિ
ભાવ ઉચ્યતે, અસપ્રત્યયગમ્યસ્વભાવ ઇતિ ચેત્ । તદયુક્તમ્ । ત્વદ્ભ્યુપગતાભાવસ્ય
ભાવાત્સર્વથા પાર્થક્યેન સ્થિતસ્ય ભાવોત્પાદકત્વવિરોધાત્ । તથાહિ—વિવાદાસ્પદીભૂતો-
ઽભાવો ભાવોત્પાદકો ન ભવતિ, ભાવાદેકાન્તવ્યતિરિક્તત્વાત્, યદેવં તદેવં યથા
તુરજ્જશ્નમ્, તથા ચાર્યં, તસ્માત્ તથા । પ્રાગભાવપ્રધ્વંસાભાવપરસ્પરાભાવસ્વભાવો
હ્યભાવો વસ્તુનો વ્યતિરિક્તમૂર્તિર્ભાવોત્પાદકઃ પરૈરિષ્ટઃ, સોઽગ્ર વિવાદપદશબ્દિતઃ ।
અન્યથા જૈનસ્ય ભાવાવિષ્વામૂતાભાવૈર્ભાવોત્પાદકત્વેનાઙ્ગીકૃતૈર્બોધા સ્યાત્ । યૌગસ્ય
ચાધ્યન્તાભાવેન ભાવાનુત્પાદકેન સિદ્ધસાધ્યતા ભવેત્ ।

§ ૧૦ નૈયાયિક—ભાવની જેમ અભાવ પણ ભલે ભાવને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ
હો, તેમાં શું દોષ છે ? કારણ કે સર્વથા સામર્થ્યરહિતપણું અભાવનું લક્ષણ
નથી, પરંતુ ‘નથી’ એવા જ્ઞાનનો વિષય બનવો—એ અભાવનું લક્ષણ છે, કારણ
કે ભાવ તે છે, જે ‘સત્’ એવા જ્ઞાનથી ગમ્ય છે અને અભાવ તે છે જે ‘અસત્’
એવા જ્ઞાનથી ગમ્ય છે.

જૈન—તે અયોગ્ય છે કારણ કે તમે માનેલ ભાવથી સર્વથા ભિન્ન એવા
અભાવમાં ભાવોત્પાદકતાનો વિરોધ છે . તે આ પ્રમાણે—વિવાદાસ્પદ અભાવ
ભાવનો ઉત્પાદક નથી, ભાવથી એકાન્ત ભિન્ન હોવાથી, જે ભાવથી એકાન્ત
ભિન્ન હોય તે ભાવોત્પાદક ન હોય, જેમકે—ધોડાનું શિંગડું, આ અભાવ પણ
ભાવથી એકાન્ત ભિન્ન છે, માટે તે ભાવોત્પાદક નથી. વસ્તુથી ભિન્ન છે, માટે તે
ભાવોત્પાદક નથી. વસ્તુથી ભિન્ન સ્વભાવવાળા પ્રાગભાવ, પ્રધ્વંસાભાવ, પરસ્પરા-
ભાવ—ઇતરેતરાભાવરૂપ અભાવોને તમે નૈયાયિકોએ ભાવોત્પાદક માનેલ છે,
અને તે અભાવો જ અહીં વિવાદાસ્પદ સમજવાના છે. તેમને વિવાદાસ્પદ ન

ગણીએ તો જ્ઞેનો જ્ઞેને ભાવોત્પાદક માને છે અને જે ભાવથી કથંચિત્ અભિન્ન છે તેવા અભાવોથી, તેઓ પણ અભાવ હોઈ, આધા(પક્ષ દોષ) આવશે, અને વળી નૈયાયિકસંમત અત્યંતાભાવ તો તેમને મતે પણ ભાવનો અનુત્પાદક હોવાથી તેને લઈને અનુમાનમાં સિદ્ધસાધ્યતા (સિદ્ધસાધન) દોષ આવશે.

(૫૦, અથેત્યાદિ પર: । સત્પ્રત્યયગમ્યત્યાદિ પર એતદેવ વ્યાચટે । તદ્યુક્તમિતિ જૈનઃ ભાવાવિષ્વગ્મૂતાભાવૈરિતિ ભાવાવિષ્વગ્મૂતાશ્ચ તેડભાવાશ્ચ તૈરિતિ વિપ્રહઃ । વાઘેતિ જૈનસ્ય વાઘા સ્યાદિત્યર્થઃ । સિદ્ધસાધ્યત્તેતિ જૈન(યોગ)સ્ય અત્યન્તાભાવં ભાવાનુત્પાદકં સોડપિ મન્યતે એવ ।

(ટિ.) ચિવાદાસ્પદીતિ ભવદીપ્ષિતો નિઃસ્વાભાવોડભાવઃ । પ્રાગભાવેત્યાદિ ॥ પરૈરિતિ નૈયાયિકાદિભિઃ । સ્ત ઇતિ પરામ્યુપગતાભાવઃ ॥ અન્યથેતિ સર્વાભાવગ્રહણે ॥ ભાવાવિષ્વગ્મિતિ ભાવેન સહ કથંચિતાદામ્યમાપન્નૈરભાવૈઃ ।

§૧૧ નન્વયં ધર્મિત્વેનોપાત્તોડભાવો ભવદ્ભિઃ પ્રતિપન્નો ન વા । યદિ પ્રતિપન્નઃ, કિં પ્રત્યક્ષાદ, અનુમાનાદ, વિકલ્પાદ વા, ઉપમાનાદેરત્રાનુચિતત્વાત્ । યદિ પ્રત્યક્ષાત્, તદા કથમભાવસ્ય ભાવોત્પાદનાપવાદઃ સૂપપાદઃ સ્યાત્ ? પ્રત્યક્ષસ્યૈવોત્પાદિતત્વાત્ । અનુમાનાત્ તત્પ્રતિપત્તૌ, તત્રાપ્યભાવધર્મિણઃ પ્રતીતિરનુમાનાન્તરાદેવ, ઇત્યનનવસ્થાદૌ-સ્થસ્યેમા । વિકલ્પાદપિ તત્પ્રતીતિઃ, પ્રમાણમૂલાત્, તન્માત્રાદેવ વા ? ન પ્રથમાત્, પ્રમાણપ્રવૃત્તેસ્તત્ર તિરસ્કૃતત્વાત્ । વિકલ્પમાત્રાત્ તત્પ્રતીતિરસંકલ્પા, તતઃ કસ્યાપિ પ્રતિપત્તેરનુપપત્તેઃ । અન્યથા પ્રામાણિકાનાં પ્રમાણપર્યેપણમરમણીયં સ્યાત્ । તથા ચાશ્રયાસિદ્ધો હેતુઃ । અથાપ્રતિપન્નઃ । તર્હિ કથં ધર્મિતયોપાદાયિ ? ઉપાત્તે ચાસ્મિન્ હૈતુરાશ્રયાસિદ્ધિ એવ ।

§૧૧ નૈયાયિક—ઉપરોક્ત અનુમાનમાં તમે અભાવને ધર્મી (પક્ષ) તરીકે કહેલ છે, તો-તે ધર્મી તમને જ્ઞાત છે કે નહીં ? જ્ઞાત હોય તો-પ્રત્યક્ષથી, અનુમાનથી કે વિકલ્પથી છે ? કારણ કે ઉપમાનાદિ પ્રમાણો તો અહીં ઉચિત નથી. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જ્ઞાત હોય તો-અભાવ ભાવનો ઉત્પાદક નથી એવો-અભાવ વિષેનો અપવાદ યુક્તિસંગત કઈ રીતે થશે ? કારણ કે-અભાવે પ્રત્યક્ષ રૂપ ભાવને તો ઉત્પન્ન કર્યો છે. અનુમાન પ્રમાણથી અભાવરૂપ ધર્મી જ્ઞાન હોય તો-તે અનુમાનમાં પણ અભાવરૂપ ધર્મીની પ્રતીતિ વળી બીજા અનુમાનથી થશે એમ અનવસ્થા દોષ આવશે. વિકલ્પ માત્રથી અભાવરૂપ ધર્મીની સિદ્ધિ થતી હોય તો તે-પ્રમાણમૂલક વિકલ્પથી કે કેવડ વિકલ્પ-થી થાય છે ? અભાવરૂપ ધર્મીમાં પ્રમાણોની પ્રવૃત્તિનું અંતન કરી ચૂક્યા છીએ માટે પ્રમાણમૂલક વિકલ્પથી અભાવરૂપ ધર્મીની સિદ્ધિ કહો તો-તે સિદ્ધિ અસત્ રૂપ છે, કારણ કે વિકલ્પ માત્રથી કોઈ પણ પદાર્થની સિદ્ધિ થતી નથી. અન્યથા પ્રામાણિક પુરુષોનું પ્રમાણનું શોધવું બ્યર્થ થઈ જશે. એ રીતે અભાવરૂપ

ધર્મીની સિદ્ધિ થતી નથી. તેથી પૂર્વોક્ત હેતુ આશ્રયાસિદ્ધ છે. અને પૂર્વોક્ત અભાવરૂપ ધર્મી જ્ઞાત ન હોય તો ધર્મી તરીકે તેનું ઉપાદાન કેમ કયું ? અજ્ઞાત છતાં ઉપાદાન કયું તો હેતુ આશ્રયાસિદ્ધ જ થયો.

(૫૦) નન્વયમિત્યાદિ યોગઃ શ્રન્નયતિ । તત્પ્રતિપન્ન इति । भावोत्पादकत्वेन । उपमानादेरिति उपमानाद्यभावात् । तत्प्रतिपत्ताविति अभावप्रतिपत्तौ । तत्रापीति अनुमानेऽपि । तत्प्रतीतिरिति अभावप्रतीतिः । तत्रेति अभावे । तिरस्कृतत्वादिति पूर्वमेव । तत इति विकल्पमात्रात् । कस्यापीति पदार्थस्य । अन्यथेति विकल्पादेव साध्यसिद्धौ । आश्रयासिद्ध इति विकल्पादेवाभावाऽसिद्धेः । धर्मितयेति प्रतीतो हि धर्मो क्रियते ।

(૬૦) અત્રેતિ અભાવપ્રતિપત્તૌ । તત્પ્રતિપત્તાવિતિ અભાવપ્રતિપત્તૌ । તત્રાપીતિ અભાવપ્રતિપત્તિસાધકાનુમાને । તત્પ્રતીતિરિતિ અભાવપ્રતીતિઃ । તન્માત્રાદિતિ વિકલ્પમાત્રાદેવ । તત્રેતિ અભાવે ધર્મિણિ । તત્ત્વમિતિ વિકલ્પમાત્રાત્ । અન્યથેતિ વિકલ્પમાત્રાદેવ પ્રતિપત્તિસિદ્ધૌ । તથા ચેતિ અભાવપ્રતીતૌ સાધકપ્રમાણાભાવે ॥ ઉપાદાયીતિ ઉપાત્તઃ । ઉપાત્તેતિ અપ્રતિપન્નેઽભાવે ધર્મિતયા ગૃહીતે સતિ ।

§ ૧૨ અત્રોચ્યતે । વિકલ્પમાત્રાદેવ તત્પ્રતિપત્તિં શ્રમ્યહે । ન ચાશ્રયાસિદ્ધિઃ, અવસ્તુનિ વિકલ્પાત્ પ્રસિદ્ધેરવશ્યાશ્રયણીયત્વાત્ । અન્યથા વન્ધ્યાસ્તનન્ધ્યાદિશબ્દાનુચ્ચારણપ્રસજ્ઞાત્ । ન ચ નોચ્ચાર્યત્ત્વ એવાયં મયેતિ વાચ્યમ્ । વાન્ધ્યેયોઽસ્તિ, નાસ્તિ વેતિ પર્યનુયોગે પૃથ્વીપત્તિપરિપથવચનં વિધિનિપેધાન્યતરાભિધાયિવચનસ્યાવકાશાત્ । તૂર્ણીપુષ્ણતોઽસ્યાઽપ્રતિપિત્સિતં, કિશ્વિદુચ્ચારયતો વા પિશાચકિત્વપ્રસજ્ઞાત્ । તથાવિધવચનોચ્ચારણે ચ કથમેતદિતિ પ્રમાણગવેષણેઽનુમાનમુચ્ચાર્યમાણમાશ્રયસિદ્ધિપ્રસત્ત્વમ્ । સમસ્તં નિષ્પ્રમાણકં વચનમાત્રં પ્રેક્ષાવતા પ્રસન્નકૃતાઽનપેક્ષિતમેવ । ન ચોભયાભાવોઽભિધાતું શક્યઃ । વિધિનિપેધયોર્ભાવાભાવસ્વભાવત્વાત્, એકનિપેધેનાપરવિધાનાત્ । વિધિપ્રતિપેધો હિ નિપેધઃ, નિપેધપ્રતિપેધશ્ચ વિધિઃ । અસ્તુ વોભયપ્રતિપેધપ્રતિજ્ઞા, હેતોસ્તુ તત્રોપાદીયમાનસ્ય નાશ્રયાસિદ્ધિપરિહારઃ । તદુક્તમ્—

“ધર્મસ્ય કસ્યચિદવસ્તુનિ માનસિદ્ધા

વાધાવિધિવ્યવહતિઃ કિમિહાસ્તિ નો વા ।

અસ્ત્યેવ ચેત્ કથમિયન્તિ ન દૂષણાનિ ?

નાસ્ત્યેવ ચેત્ સ્વવચનપ્રતિરોધસિદ્ધિઃ” ॥૧॥

અવસ્તુનિ વાધાવિધિવ્યવહારો નાસ્તીત્યેતદનેવ સ્વવચનન પ્રતિરુદ્ધયતે; નાસ્તીતિપ્રતિપેધસ્ય સ્વયંકૃતત્વાત્, ઇત્યન્યપાદસ્યાર્થઃ । તુરજ્જશ્વજ્જટાન્તોઽપિ વિકલ્પાદેવ પ્રસિદ્ધઃ સ્વીકર્તવ્યઃ । તત્ર ચ વસ્ત્વેકાન્તવ્યતિરેકે સતિ ભવાનુત્પાદકત્વમપિ પ્રતીતમ્, ઇતિ નાસ્ય સાધ્યસાધનોભયવૈકલ્યમ્ ।

§૧૨ જૈન—ઉક્ત અનુમાનમાં ધર્મી તરીકે ગ્રહણ કરેલ અભાવની સિદ્ધિ વિકલ્પમાત્રથી જ છે—એમ કહીએ છીએ અને છતાં હેતુમાં આશ્રયાસિદ્ધિ દોષ નથી. કારણ કે અવસ્તુ(અભાવ)રૂપ વાન્ધ્વેયાદિ પદાર્થની સિદ્ધિ વિકલ્પથી જ માનવી જોઈએ અન્યથા વન્ધ્યાપુત્રાદિ શબ્દોનો ઉચ્ચાર જ તમારાથી થઈ શકશે નહિ. અને અમે વન્ધ્યાપુત્રાદિ શબ્દો કદી પણ બોલતા જ નથી એવું પણ તમે કહી શકશો નહિ. કારણ કે જગતમાં વન્ધ્યાપુત્ર છે કે નથી? એ પ્રમાણે જ્યારે કોઈએ રાજાની સલામાં આવીને પૂછ્યું હોય ત્યારે વન્ધ્યાપુત્ર અંગે તમારે વિધાયક કે નિષેધક એ બે પ્રકારમાંથી કોઈ પણ એક પ્રકારનો ઉત્તર આપવો જ પડશે. કારણ કે—કંઈ પણ ન બોલતાં મૌન રહેશો અથવા જે વિષે કશું જ જાણવાની ઈચ્છા નથી એ વિષે કાંઈક બોલશો તો ગાંરામાં જાપશો. અને જો વન્ધ્યાપુત્ર વિષે વિધાયક કે નિષેધક ઉત્તર કરશો તો એ કંઈ રીતે સિદ્ધ છે એમ પ્રમાણ થતાં પ્રમાણ શોધવાની આવશ્યકતા ઉપસ્થિત થતાં તમે જો અનુમાન પ્રમાણનું ઉચ્ચારણ કરશો તો તે તો આશ્રયાસિદ્ધિ દોષથી ગ્રસ્ત હશે. અને બધું જ પ્રમાણરહિત વચનમાત્ર તો બુદ્ધિમાન પ્રત્યક્તાને માટે અનપેક્ષિત થશે. અર્થાત્ અસંગત વચન બની જશે. વળી વન્ધ્યાપુત્રમાં અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ ઉભયનો અભાવ છે, એમ પણ તમે કહી શકશો નહિ, કારણ કે—વિધિ ભાવસ્વરૂપ છે. અને નિષેધ અભાવસ્વરૂપ છે. માટે એકના નિષેધથી બીજાનો વિધિ થઈ જ જાય છે. કેમકે—વિધિનો પ્રતિષેધ એ નિષેધ છે અને નિષેધનો પ્રતિષેધ એ વિધિ છે. અથવા તમારી ઉભયાભાવની પ્રતિજ્ઞા ભલે રહો. પરંતુ તેમાં જો હેતુ કહેશો તેના આશ્રયાસિદ્ધિદોષનો પરિહાર તો થશે નહિ. કહ્યું છે કે—

“આ જગતમાં અવસ્તુ(વાન્ધ્વેયાદિ)માં (અસ્તિત્વાદિ) કોઈ ધર્મની બાધા કે વિધિનો વ્યવહાર પ્રમાણ સિદ્ધ છે કે નથી? બાધા કે વિધિ વ્યવહાર પ્રમાણ સિદ્ધ છે એમ કહો તો—પૂર્વોક્ત આશ્રયાસિદ્ધ્યાદિ દોષો કેમ નહિ આવે? ચદિ કહો કે—અવસ્તુમાં બાધાવિધિ વ્યવહાર પ્રમાણસિદ્ધ નથી, તો સ્વવચનના વિરોધની સિદ્ધિ થઈ.”

“અવસ્તુમાં બાધાવિધિ વ્યવહાર નથી” આ વચનનો વિરોધ એ જ વચનથી છે, અર્થાત્ સ્વવચનનો સ્વવચનથી જ વિરોધ છે, કારણ કે—જો વ્યવહાર ન થતો હોય તો—‘વ્યવહાર નથી’ એમ કહેવું તે પણ વિરુદ્ધ છે. શ્લોકના અંતિમ પાદનો આ અર્થ જાણવો. અનુમાનમાં કહેલ ‘ધોડાના શિંગડારૂપ’ દ્વાન્ટને પણ વિકલ્પથી પ્રસિદ્ધ સ્વીકારવું જોઈએ, અને વસ્તુ—ભાવથી એકાન્ત ભિન્ન હોવાથી ધોડાના શિંગડામાં ભાવની અનુત્પાદકતા પણ પ્રસિદ્ધ જ છે. માટે આ દ્વાન્ટ સાધ્ય અને સાધનથી રહિત નથી.

(૫૦) શબ્દાનુચ્ચરણપ્રસક્તાદિતિ ભવતોઽપિ । અસ્યેતિ ભવતઃ । નિષ્પ્રમાણકમિતિ અનુમાનામાયે । તત્રેતિ વાન્ધ્વેયાદૌ ।

કસ્યચિદિતિ અસ્તિત્વાદેઃ । માનસિદ્ધેતિ પ્રમાણસિદ્ધા । વાધાવિધિવ્યવહારિતિ નિષેધવિધિવ્યવહારઃ । ઇયન્તીતિ પૂર્વોચ્ચન્તાનિ । ન દૂષણાતીતિ ભવન્તેઽપિ ।

સ્વયમિતિ ત્વયેવ । તત્રેતિ ગુરુગૃહદ્યન્ટે । અસ્યેતિ ગુરુગૃહદ્યન્ટત્સ ।

(ટિ૦) વિકલ્પમાત્રાદિત્યાદિ ॥ તત્પ્રતિપત્તિમિતિ ધર્મિતયોપાત્તાભાવપ્રતિપત્તિમ્ । અવસ્તુનીતિ વાન્ધ્યેયાદૌ વિપયે । અન્યથેતિ વિકલ્પસિદ્ધ્યસ્વીકારે । અયમિતિ વાન્ધ્યે-
યાદિશબ્દઃ । તૂષ્ણીમિતિ મૌનમાશ્રયતઃ । અસ્યેતિ નૈયાયિકસ્ય । અપ્રતિપિત્તિસતમિતિ
પ્રતિપત્તુમનિષ્ઠં કિચ્ચિજ્જલ્પતઃ । તથાચિધેતિ અપ્રતિપિત્તિસતવાક્યોદ્ગારે । ઇતદિતિ વાક્યમ્ ।
પ્રમાણગવેષણે इति પ્રમાણાન્વેષણે । ઉભયાભાવ इति વિધિનિષેધાભાવઃ । અસ્તુ વોભયે
ત્યાદિ । તત્રેતિ ઉભયપ્રતિષેધપ્રતિજ્ઞાયામ્ ।

તત્ર ચેતિ તુરજ્જશ્ચે । 'અસ્યેતિ તુરજ્જવિષાણદૃષ્ટાન્તસ્ય ।

§૧૩ નનુ જૈનૈર્ભાવાદભિન્નસ્યાભાવસ્યામ્યુપગમાદ્, વાચસિદ્ધો હેતુરિતિ ચેત્
તદસત્ । પરામ્યુપગતાભાવસ્ય ધર્મીકૃતત્વાત્, તસ્ય ચ ભાવાદેકાન્તેન પૃથગ્ભૂતતયા
જૈનૈરપિ સ્વીકારાત્ । ન સ્વલ્વવસ્તુ વસ્તુમૂતાદ્વાદભિન્નમિતિ મન્યન્તે જૈનાઃ । તતો
નાભાવો ભાવોત્પાદકસ્તવાસ્તીતિ સિદ્ધમ્ ।

§૧૩ નૈયાયિક—જૈનોએ અભાવને ભાવથી અભિન્ન સ્વીકારેલ હોવાથી
'ભાવથી એકાન્ત ભિન્ન હોવાથી' એ હેતુ વાદી જૈનને અસિદ્ધ છે.

જૈન—તે અસંગત છે. કારણ કે-અમે નૈયાયિકોએ સ્વીકારેલ અભાવને જ
ધર્મી કહેલ છે, અને તેને તો જૈનો પણ ભાવથી એકાન્ત ભિન્ન સ્વીકારે છે. કારણ
કે-જૈનો અવસ્તુને વસ્તુરૂપ ભાવથી અભિન્ન માનતા નથી. માટે તમોને માન્ય
અભાવ ભાવોત્પાદક નથી એ સિદ્ધ થયું.

(પ૦) નન્વિતિ પરઃ પૃચ્છતિ । વાચસિદ્ધ इति વાદિનો ભવતોઽધિદ્ધઃ । તદસદિત્યાદિ
જૈનઃ । પરામ્યુપગતાઽભાવસ્યેતિ યૌગમ્યુપગતાઽભાવસ્ય । તસ્યેતિ પરામ્યુપગતાભાવસ્ય
સ્વીકારાદિત્યેષ 'યતઃ' इति ગમ્યમ્ । અવસ્તિત્વતિ પરામ્યુપગતાભાવરૂપમ્ ।

(ટિ૦) પરામ્યુપગતેતિ નૈયાયિકાક્રીકૃતાભાવસ્ય । તસ્યેતિ પરામ્યુપગતાભાવસ્ય ।

§૧૪ કિંચ્ચ । યદા પ્રતિબન્ધકાભાવો વિભાવસુસ્વરૂપાદેકાન્તભિન્નોઽમ્યુપા-
ગમિ, તદા વિભાવસુઃ પ્રતિબન્ધકસ્વભાવઃ સ્વીકૃતઃ સ્યાત્, પ્રતિબન્ધકાભાવાદ વ્યાવ-
ર્તમાનત્વાત્, મણિમન્ત્રાદિપ્રતિબન્ધકસ્વરૂપવત્ । તથા ચ કથં કદાચિદાહાદિકાર્યો-
ત્પાદો ભવેત્ ? વિભાવસોરેવ પ્રતિબન્ધકત્વાત્ । અથ કથં વિભાવસુઃ પ્રતિબન્ધકઃ સ્યાત્ ?,
તત્ર પ્રતિબન્ધકપ્રાગભાવસ્ય વિચ્ચમાનત્વાત્ । તદનવદાતમ્ । ઇતાવતા હિ તત્ર
વર્તમાનઃ પ્રતિબન્ધકપ્રાગભાવ એવ પ્રતિબન્ધકસ્વભાવો મા મૂત્, વિભાવસુસ્વ-
રૂપં તુ તદભાવાદ વ્યાવર્તમાનં પ્રતિબન્ધકતાં કથં ન કલયેત્ ? । યથા હિ પ્રતિ-
બન્ધકઃ સ્વ(સ્વા)ભાવાદ વ્યાવર્તમાનઃ પ્રતિબન્ધકતાં દધાતિ, તથા તનૂનપાદપિ પ્રતિ-
બન્ધકાભાવાદ વ્યાવર્તમાનમૂર્તિઃ કથં ન પ્રતિબન્ધકરૂપતાં પ્રતિપથેત્ ? । સ્યાદ્વાદિનાં
તુ ભાવાભાવોભયાત્મકં વસ્તિતિ પ્રતિબન્ધકાભાવાત્મનઃ કૃષ્ણવર્ત્મનો ન પ્રતિબન્ધક-
રૂપતા ।

§૧૪ વળી, તમે પ્રતિબંધકાભાવને અગ્નિથી એકાંત લિન્ન માનતા હો તો મણિમન્ત્રાદિ પ્રતિબંધકતા સ્વરૂપની જેમ અગ્નિ પણ પ્રતિબંધકાભાવથી લિન્ન હોવાથી તમારે તેને પ્રતિબંધક રૂપે માનવો પડશે, અને તેમ થતાં અગ્નિથી ક્યારેય પણ દાહાદિકાર્યની ઉત્પત્તિ થશે નહિ, કારણ કે અગ્નિ પોતે પ્રતિબંધક છે.

નૈયાયિક—અગ્નિ પ્રતિબંધકરૂપે કઈ રીતે હોઈ શકે ? કારણ કે તેમાં તો પ્રતિબંધકનો પ્રાગભાવ છે.

જૈન—તમારું આ કથન દૂષિત છે. કારણ કે એથી તો એમ કહી શકાય કે અગ્નિમાં રહેલ પ્રતિબંધકપ્રાગભાવ જ પ્રતિબંધક સ્વભાવ નથી, પરંતુ સ્વયં અગ્નિ જે પ્રતિબંધક પ્રાગભાવથી લિન્ન છે તે પ્રતિબંધકરૂપ કેમ નહિ બને ? જેમ પ્રતિબંધક પોતાના અભાવથી બુદ્ધો હોઈ પ્રતિબંધક બને છે, તેમ અગ્નિ પણ પ્રતિબંધકાભાવથી લિન્ન સ્વરૂપવાળો હોવાથી પ્રતિબંધક સ્વભાવ કેમ નહિ બને ? અને અમો સ્યાદ્વાદીઓના (અનેકાંતવાદીઓના) મતમાં તો વસ્તુમાત્ર ભાવાભાવ ઉભયસ્વરૂપ હોવાથી પ્રતિબંધકાભાવ સ્વરૂપ અગ્નિ પ્રતિબંધકસ્વરૂપ નથી.

(૫૦) અથેત્યાદિ પરઃ । તન્નેતિ વિભાવસૌ પ્રતિવન્ધકપ્રાગભાવસ્યેતિ અથાપિ પ્રતિવન્ધસ્યાનુત્પન્નત્વાત્ ।

(ટિ૦) અથ કથમિત્યાદિ ॥ તન્નેતિ વિભાવસૌ । તન્નેતિ કૃપીટયોનો । તદભાવાદિ-તિ પ્રતિવન્ધકાભાવાત્ । સ્યાદ્વાદિનામિતિ, જૈનાનામ્ ।

§૧૫ કિંચ્ચ । પ્રતિવન્ધકાભાવસ્ય કારણત્વે, પ્રતિવન્ધકસ્ય કસ્યચિન્નૈકટચે-ડપિ પ્રતિવન્ધકાભાવાન્તરાણામનેકેષાં ભાવાત્ કથં ન કાર્યોત્પાદઃ ? । ન હિ કુમ્ભકાર-કારણઃ કુમ્ભઃ કુમ્ભકારસ્યૈકસ્યાભાવેડપિ કુમ્ભકારાન્તરગ્યાપારાન્ન ભવતિ । ન ચૈક એવ કશ્ચિત્પ્રતિવન્ધકાભાવઃ કારણમ્, યદભાવાત્ તદાનીં ન કાર્યં જાયતે, તદ્દેવ, ટ્વન્મતેન સર્વેષામવધૃતસામર્થ્યત્વાત્ ।

§૧૬ અથ સર્વે પ્રતિવન્ધકાભાવાઃ સસુદિતા એવ કારણમ્; ન પુનરેકૈકશઃ કુમ્ભકારવત્, તર્હિ કદાચિદપિ દાહાદિકાર્યોત્પત્તિર્ન સ્યાત્, તેષાં સર્વેષાં [ન] કદા-ચિદભાવાદ્, સુવને મણિમન્ત્રતન્ત્રાદિપ્રતિવન્ધકાનાં મૂયસાં સંભવાત્ ।

§૧૭ અથ યે પ્રતિવન્ધકાસ્તં તનૂનપાતં પ્રતિવદ્ધું પ્રસિદ્ધસામર્થ્યાઃ, તેપામેવા-ભાવાઃ સર્વે કારણમ્, ન તુ સર્વેષામ્, સર્વશબ્દસ્ય પ્રકારકાત્સર્થ્યે વર્તમાનસ્ય સ્વીકારાત્—ઈતિ ચેત્ ।

નનુ પ્રસિદ્ધસામર્થ્યા ઇતિ સામર્થ્યશબ્દસ્યાતીન્દ્રિયા શક્તિઃ, સ્વરૂપં વા પ્રતિ-વન્ધકાનાં વાપ્યં સ્યાત્ । પ્રાચ્યપક્ષકચ્છીકારે; ક્ષીણઃ ક્ષણેનાવયોઃ કણ્ટશોપઃ; અતીન્દ્રિય-શક્તિસ્વીકારાત્ । દ્વિતીયપક્ષે તુ ત એવ તં પ્રતિ પ્રતિવન્ધકાઃ; નાપરે, ઇતિ કૌત-

સ્કુતી નીતિઃ ? સ્વરૂપસ્યોભયેષામપિ ભાવાત્ । ન સ્વલ્લ મણિમન્ત્રાદેઃ કશ્ચિદેવ જાત-
વેદસમાશ્રિત્ય તત્સ્વરૂપમ્ , ન પુનર્જાતિવેદોઽન્તરમિતિ ।

૬૧૫ વળી, કાર્યોત્પત્તિમાં પ્રતિબંધકાભાવને પણ નમે કારણ માને છે-તો કોઈ પણ એક પ્રતિબંધક સમીપમાં હોવા છતાં બીજા અનેક પ્રતિબંધકાભાવની વિદ્યમાનતા હોવાથી દાહાદિ કાર્યની ઉત્પત્તિ કેમ થતી નથી ? લોકમાં પણ કુંભારનું કાર્ય ઘટ છે તો તે ઘટ કોઈ એક કુંભાર ન હોય તો બીજા કુંભારના વ્યાપારથી શું નિબ્બન્ન નથી થતો ? કોઈ એક જ પ્રતિબંધકનો અભાવ તો કારણ નથી, જેથી તે એકના અભાવને કારણે તે વળતે કાર્ય ન થાય. તે જ પ્રમાણે તમારા મતમાં તે અને બીજા સર્વ પ્રતિબંધકાભાવો કાર્યોત્પાદમાં સમર્થ રૂપે નિશ્ચિત હોઈ તેમનાં કોઈના પણ સદ્ભાવમાં કાર્યોત્પત્તિ થવી જોઈએ.

૬૧૬ નૈયાયિક—બધા પ્રતિબંધકાભાવો સમુદિતરૂપે જ કારણ છે, પરંતુ કુંભારની જેમ પ્રત્યેક કારણરૂપ નથી.

જૈન—તો પછી કદી પણ દાહાદિ કાર્યની ઉત્પત્તિ નહિ થાય, કારણ કે-સમસ્ત પ્રતિબંધકાભાવોનો કદી પણ સંભવ નથી. કારણ કે-જગત્માં મણિમન્ત્ર તન્ન વિગેરે અનેક પ્રતિબંધકો વિદ્યમાન હોય જ છે.

૬૧૭ નૈયાયિક—જે પ્રતિબંધકોનું તે અગ્નિનો પ્રતિબંધ કરવાનું સામર્થ્ય પ્રસિદ્ધ છે, તેઓના જ અભાવો કારણ છે પરંતુ સઘળા પ્રતિબંધકોના સમુદિત અભાવો કારણ નથી, કારણ કે અમે અહીં સર્વશબ્દને તે તે પ્રકારની સમ-ગ્રતા એ અર્થમાં સ્વીકારેલ છે.

જૈન—અહીં તમે ‘સામર્થ્ય પ્રસિદ્ધ છે’ એમ જે કહ્યું તેમાં સામર્થ્ય શબ્દનો અર્થ અતીન્દ્રિય શક્તિ છે કે પ્રતિબંધકોનું સ્વરૂપ છે ? પ્રથમ પક્ષ-એટલે કે ‘અતીન્દ્રિયશક્તિ’ સ્વીકારો તો-આપણો અઘડો પતી ગયો. કારણ કે-તમે જ અતીન્દ્રિયશક્તિનો સ્વીકાર કરી લીધો. અને જો સ્વરૂપ પક્ષ સ્વીકારો તો તે પદાર્થો જ તે કાર્ય પ્રત્યે પ્રતિબંધકો છે, અને બીજા નથી એ નીતિ શા માટે ? કારણ કે-સ્વરૂપ તો પ્રતિબંધ કરવાને સમર્થ અને અસમર્થ બન્ને પ્રકારના પ્રતિબંધક પદાર્થમાં છે જ. વળી મણિમન્ત્રાદિનું જે પ્રતિબંધક સ્વરૂપ છે તે કોઈ એક અગ્નિની અપેક્ષાએ જ છે, અને બીજા અગ્નિની અપેક્ષાએ નથી એમ તો નથી.

(૫૦) કિઞ્ચેત્યાદિ જૈનો યૌગં પૃચ્છતિ । કારણત્વે इति दाहादेः । प्रतिबन्धकस्येति मण्यादेः । कस्यचिदिति एकस्य । कश्चिदिति विवक्षितः कश्चिन्मण्यभावादिः । तद्वदिव विवक्षितः कश्चिदिव । कदाचिदभावादिति देखकालान्तरिताः सर्वेऽपि प्राप्यन्ते इति नास्ति ।

प्रसिद्धसामर्थ्या इति प्रसिद्धसामर्थ्या अत एव ये निरुद्ध भवन्ति न पुनर्देवान्तरिता योजनान्तरिताश्च । प्रकारकात्स्न्ये इति अवशितासमर्थ्यप्रकारः ।

नन्वित जैनः पृच्छति । स्वीकारादिति त्वयाऽपि । द्वितीयपक्षे इति स्वरूपपक्षे । फौतुकुस्ती नीतिरिति अग्रे ‘किम्’ इति गम्यम् । उभयेषामिति निरुद्धस्थानां दूरस्थानां चेति दापद । जातवेदसमिति अग्निम् ।

(ટિ.) કસ્યચિદિતિ મળિ-મન્ત્રસદ્ભાવેપિ । પ્રતિવન્ધકેતિ ઔપધમન્ત્રાસમાવાનાં વહૂનાં
યદ્ભાવાદિતિ યસ્ય એકસ્ય પ્રતિવન્ધકસ્યામાવાત્ । તદ્વદેવેતિ એકપ્રતિવન્ધકવત્ । 'ત્વ-
ન્મતેનેતિ યૌગાભિપ્રાયેણ । સર્વેષામિતિ પ્રતિવન્ધકામાવાદીનામ્ । અવદ્યુતેતિ ગૃહીતસાવ-
લ્યાત્ ।

સમુદિતા પ્વેતિ મિલિતા એવ દાહાદિકાર્યસ્ય કારણતાં વ્રજેયુઃ પદ્મકુલવત્ । તેષા-
મિતિ પ્રતિવન્ધકામાવાનામ્ ।

અથ ચેત્યાદિ ॥ તનૂનપાતમિતિ વૈદ્યાનરમ્ । પ્રતિવદ્યુમ્ એતિ કાર્યોત્પાદસામર્થ્ય-
ધિકલ્લં વિધાતું પ્રત્યલ્પમ્ । તેષામિતિ પ્રતિવન્ધકામાવાનામ્ ।

દ્વિતીયેતિ સ્વરૂપમાત્રપક્ષકક્ષીકારે ત પ્વેતિ પ્રસિદ્ધસામર્થ્યા એવ તં પ્રતીતિ તનૂનપાતં
પ્રતિ । અપરે એતિ અસમર્થાઃ । ઉભયેષામિતિ પ્રતિવદ્યુ સમર્થાનામસમર્થાનાં ચ સ્વરૂપમાત્રે
સામર્થ્યાઽસામર્થ્યભેદસ્યાસંભવાત્ । તત્સ્વરૂપમિતિ પ્રતિવન્ધકસ્વરૂપમ્ ।

§૧૮ તથા ન પ્રતિવન્ધકસ્યાત્યન્તાભાવસ્તાવત્ કારણતયા વક્તું યુક્તઃ, તા સ્ય
સત્વાત્ અન્યથા જગતિ પ્રતિવન્ધકકર્થાં પ્રત્યસ્તમયપ્રસજ્ઞાત્ । અપરે પુનઃ પ્રતિવન્ધકા-
ભાવા એકૈકશઃ સહકારિતાં દધીરન્, દ્વિત્રા વા । પ્રથમપક્ષે પ્રાગભાવઃ, પ્રધ્વંસાભાવઃ,
પરસ્પરાભાવઃ, યઃ કશ્ચિદ્વા સહકારી સ્યાત્ । ન પ્રથમઃ, પ્રતિવન્ધકપ્રધ્વસેઽપિ પાવ-
કસ્ય પ્લોપકાર્યોપલભ્યાત્ । ન દ્વિતીયઃ, પ્રતિવન્ધકપ્રાગભાવેઽપિ દહનસ્ય દાહોત્પાદ-
કત્વાત્ । ન તૃતીયઃ, પ્રતિવન્ધકસંબન્ધવન્ધોરપિ ધનસ્ત્રયસ્ય સ્ફોટઘટનપ્રસજ્ઞાત્, તસ્ય
તદાનીમપિ ભાવાત્ । ન ચતુર્થઃ, પ્રરૂપયિષ્યમાણાનિયતહેતુકત્વદોપાનુપજ્ઞાત્ । દ્વિત્ર-
પ્રતિવન્ધકાભાવભેદે તુ કિં પ્રાગભાવપ્રધ્વંસાભાવૌ, પ્રાગભાવપરસ્પરાભાવૌ, પ્રધ્વંસાભાવ-
પરસ્પરાભાવૌ, ત્રયોઽપિ વા હેતવો ભવેયુઃ । નાથઃ પક્ષઃ, ઉત્તમ્ભકનૈકટચે તાવન્તરે-
ણાપિ પાવકસ્ય પ્લોપકાર્યાર્જનદર્શનાત્ । ન દ્વિતીયતૃતીયતુરીયાઃ, પ્રતિવન્ધકપરસ્પરા-
ભાવસ્ય પ્રાક્ તદકારણત્વેન વર્ણિતત્વાત્, ભેદત્રયસ્યાપિ ચાસ્ય પરસ્પરાભાવસંવલિ-
ત્વાત્ ।

§૧૮ વળી, પ્રતિબન્ધકના અત્યન્તાભાવને તે કારણ તરીકે કહી શકશે નહિ. કારણ કે-તેનો અત્યન્તાભાવ છે નહિ. અન્યથા જગત્માં પ્રતિબન્ધકની કથા રહેશે નહિ. અને પ્રતિબન્ધકના પ્રાગભાવાદિ અન્ય અભાવો એટલા ન સહકારી બને છે કે જે કે ત્રણ મળીને સહકારી બને છે ? એકલો ન અભાવ-સહકારી બનતો હોય તો તે-પ્રાગભાવ, પ્રધ્વંસાભાવ, પરસ્પરાભાવ, કે ગમે તે કોઈ સહકારી છે ? પ્રતિબન્ધકના પ્રાગભાવને સહકારી કારણ કહી શકશે નહિ. કારણ કે-પ્રતિબન્ધકના પ્રધ્વંસ કાલમાં પણ અર્થાત્ તે વખતે પણ પ્રાગભાવ નથી છતાં પણ અગ્નિનું દાહાદિ કાર્ય જેવામાં આવે છે. પ્રતિબન્ધકનો પ્રધ્વંસાભાવ પણ સહકારી કારણ નથી કારણ કે-પ્રતિબન્ધકના પ્રાગભાવ કાલમાં પણ એટલે કે તે વખતે પ્રધ્વંસાભાવ નથી છતાં પણ અગ્નિનું દાહાદિ કાર્ય જેવાય છે. એ ન રીતે તૃતીય-અન્યોન્યાભાવને પણ સહકારી કારણ કહી શકાય નહિ કારણ કે-પ્રતિ-

બંધકનો સંબંધ હોય ત્યારે પણ અગ્નિથી સ્ફોટ (ફાડલા)ની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે કારણ કે-અન્યોન્યાભાવ તો પ્રતિબંધક કાલમાં પણ વિદ્યમાન છે જ. ગમે તે કોઈ સહકારી માનવો એ ચોથો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે તેમ માનવામાં નિયત હેતુનું નિરૂપણ થતું ન હોવાથી અનિયત હેતુકતા રૂપ દોષ આવશે. એને વિષે આગળ કહેવાશે. આ પ્રકારે કોઈ એક અભાવ સહકારી કારણ બને છે એ પક્ષ સંગત નથી અને જો એ કે ત્રણ પ્રતિબંધકાભાવ મળીને સહકારી કારણ છે-એ પક્ષ સ્વીકારો તો-પ્રાગભાવ અને પ્રધ્વંસાભાવ, પ્રાગભાવ અને પરસ્પરાભાવ કે પ્રધ્વંસાભાવ અને પરસ્પરાભાવ સહકારી કારણ છે કે પછી ત્રણે સમુદિત સહકારી કારણ છે ? પહેલો પક્ષ યોગ્ય નથી કારણ કે-અગ્નિ પાસે પ્રતિબંધક હોય ત્યારે તેના પ્રાગભાવ અને પ્રધ્વંસાભાવ નથી. છતાં પણ જો ઉત્તેજક (સૂર્યકાન્તમણિ) સમીપમાં હોય તો અગ્નિનું કાર્ય જોવાય છે. અર્થાત્ ઉક્ત બંને અભાવ કારણ હોય તો-ઉત્તેજકના સદ્ભાવમાં કાર્ય નિષ્પત્તિ થવી ન જોઈએ. અને બીજો, ત્રીજો અને ચોથો પક્ષ પણ કહી શકશો નહિ, કારણ કે-પ્રતિબંધકના પરસ્પરાભાવને પહેલાં દાહાદિ કાર્યના અહેતુ તરીકે જણાવેલ છે અને આ ત્રણે પક્ષો પરસ્પરાભાવથી યુક્ત છે.

તથા નેત્યાદિના સૂરિરેવ ચર્ચયતિ । તસ્યેતિ અત્યન્તાભાવસ્ય । અસત્ત્વાદિતિ અત્યન્ત-મભાવસ્ય કદાચિદપ્યવિદ્યમાનત્વાત્ । યઃ કશ્ચિદિતિ એતેપામન્યતમઃ કશ્ચિત્ । પ્રતિવન્ધક-પ્રધ્વંસેડપીતિ ન કેવલં પ્રતિવન્ધકપ્રાગભાવે એવં । પ્રતિવન્ધકપ્રાગભાવેડપીતિ પ્રધ્વંસાભાવેડપિ । તસ્યેતિ પરસ્પરાભાવસ્ય । ત્રયોડપીતિ મિલિતા इत्यर्थः । તાવિતિ મિલિતૌ । પ્લોપ-કાર્યાર્જનદર્શનાદિતિ કેવલાદેવ પ્રાગભાવાત્ । તદ્દકારણત્વેનેતિ દાહાદિકારણત્વેન ।

(ટિ.) તસ્યેતિ અત્યન્તાભાવસ્યાભાવાત્ । અન્યથેતિ અત્યન્તાભાવસંભવે પ્રતિવન્ધકાના-મત્યન્તાભાવસ્વીકારે રાસમશ્ચક્ષ્ણવક્તેપામસત્ત્વાપત્તેઃ । અપરે इति પ્રાગભાવાદયસ્ત્રયઃ । ન ચતુર્થં इति યઃ કશ્ચિત્પક્ષઃ । ઉત્તમ્ભકેતિ પ્રતિવન્ધકમન્ત્રસામર્થ્યહન્તા ઉત્તમ્ભકો નિગદ્યતે ॥ તાવિતિ પ્રાગભાવપ્રધ્વંસાભાવૌ વિના-યતઃ—પ્રતિવન્ધકાનાં પ્રાગભાવો નાસ્તિ મળેઃ સદ્ભાવાત્, પ્રધ્વંસાભાવોડપિ નાસ્તિ મળેરેવ સદ્ભાવાત્ । પ્લોપકાર્યેતિ દાહકાર્યજનનવિલોકનાત્ । તદ્દકારણત્વેનેતિ દાહાદિકાર્યહેતુત્વેન કથનાત્ ।

§૧૯ અથ પ્રાગભાવપ્રધ્વંસાભાવોત્તમ્ભકમનિમન્ત્રતન્ત્રાદયો યથાયોગં કારણમિતિ ચેત્ । તદસ્ફુટમ્ । સ્ફોટાદિકાર્યસ્યૈવમનિયતહેતુકત્વપ્રસજ્ઞાત્ । અનિયતહેતુકં ચાહે-તુકમેવ । તથાહિ-અન્વયવ્યતિરેકાવધાર્યઃ કાર્યકારણભાવો ભાવાનામ્, ધૂમધૂમધ્વ-જયોરિવ । પ્રસ્તુતે તુ શ્લોપાદિ યદેકદૈકસ્માદુત્પદ્યમાનમીક્ષામાસે, તદન્યદા યદન્ય-તોડપિ સ્યાત્, તર્હિ તત્કારણકમેવ તન્ ભવેદિતિ કથં નાહેતુકં સ્યાત્ ?

§૨૦ અથ ગોમયાદ્, વૃદ્ધિકાચ્ચ વૃદ્ધિકોત્પાદઃ પ્રેક્ષ્યતે । ન ચ તન્નાનિયતહેતુ-કત્વં સ્વીકૃતં ત્વયાડપીતિ ચેત્ । તદપિ પ્રપાપાત્રમ્ । સર્વત્ર હિ શાન્દ્રકગોમયાદૌ વૃદ્ધિક-

ડિમ્માઽઽરમ્ભશક્તિરેકાસ્તિ—इति यानि तच्छक्तियुक्तानि, तानि तत्कार्योत्पादकानि—इति गायं नः कञ्जः संक्रामति । भवतां पुनरत्राप्ययं प्रादुर्भवन् दुष्प्रतिषेधः, येषां वृश्चिक-गोमयसाधारणमेकं किञ्चिन्नास्ति । न च प्रागभावप्रपञ्चसामाजोत्तम्भकादीनामप्येकं किञ्चित्तुल्यं रूपं वर्तते । इति नानियतहेतुकत्वेन दुर्विधदैवेनेवामो मुच्यन्ते ।

૬૨૧ एतेन भावस्वभावोऽप्यभाव एवास्तु हेतुर्न त्वतीन्द्रियशक्तिस्वीकारः सुन्दरः-इत्यप्युच्यमानमपास्तम्, उक्ताभावविकल्पानामत्राप्यविशेषात् ।

૬૧૯ નૈયાયિક—પ્રાગભાવ, પ્રધ્વંસાભાવ, ઉત્તેજકમણિ, મન્ત્ર, તન્ત્ર વિગેરે-માંથી જ્યાં જેની યોગ્યતા હોય ત્યાં તે કારણ છે.

જૈન—એમ કહો તો તે અરુપ હોવાથી યોગ્ય નથી. કારણ કે—શ્લોકાદિ (શ્લોકાદિ) કાર્યમાં અનિયતહેતુકતા એટલે કે તેના કોઈ નિયત હેતુનો અભાવ છે એવા દોષની આપત્તિ આવશે, કારણ કે જે અનિયતહેતુક હોય છે, તે હેતુ રહિત જ છે. તે આ પ્રમાણે—પદાર્થોના કાર્યકારણભાવનો નિશ્ચય અન્વય-વ્યતિરેક દ્વારા થાય છે. જેમકે—ધૂમ અને અગ્નિનો કાર્યકારણભાવ અન્વય-વ્યતિરેકથી છે. અહીં પ્રકૃતમાં તો દાહાદિ કાર્ય એક સમયે કોઈ એક પ્રતિ-ખંધકાભાવથી ઉત્પન્ન થતું જોવાય છે, તો ખીજે સમયે વળી અન્ય ઉત્તેજકથી ઉત્પન્ન થતું જોવાય છે. એટલે તે દાહાદિકાર્યતું તે જ કારણ છે, એવો નિશ્ચય થશે નહિ. આ રીતે તે અનિયત હેતુવાળું કાર્ય ‘અહેતુક’ કેમ નહિ થાય ?

૬૨૦ નૈયાયિક—ગોમય(છાણ)થી અને વીંછીથી વીંછીની ઉત્પત્તિ જોવાય છે, છતાં પણ તમેજે ત્યાં અનિયતહેતુકતા સ્વીકારી નથી, તો પ્રકૃત પ્રકરણ-માં પણ એ રીતે દોષ માનવો ન જોઈએ.

જૈન—તમારી આ વાત લગભગરૂપ છે. કારણ કે—વીંછી અને છાણ આદિ દરેક સ્થળે વીંછીનાં ખચ્ચાંને ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિ એક જ છે. માટે જે જે તેવી શક્તિવાળું હોય તે તે કાર્યજનક હોય છે. માટે અમને તે દોષ લાગતો નથી, પણ તમે તો તે દોષને અહીં પણ રોકી શકશો નહિ; કારણ કે તમારા મતમાં વીંછી અને છાણમાં કોઈ એક સાધારણ ધર્મ નથી, અને પ્રાગભાવ, પ્રધ્વંસાભાવ અને ઉત્તેજક વિગેરેમાં પણ કોઈ એક સાધારણ ધર્મ નથી. માટે આ અનિયતહેતુકતારૂપ દુર્ભોગ્યથી તમારો છટકારો નથી.

૬૨૧ અમારી આ દલીલોથી—ભાવસ્વરૂપ અભાવ જ ભલે કારણ અને પરંતુ અતીન્દ્રિય શક્તિનો સ્વીકાર તો યોગ્ય નથી—એ કથનનું પણ ખંડન થઈ ગયું. કારણ કે—પૂર્વોક્ત અભાવ વિષેના વિકલ્પો અહીં પણ સમાન જ છે.

(૫૦) अथेत्यादि परः । तदस्फुटमिति सरिः । एवमिति अनेन प्रकारेण ।

अथ गोमयादित्यादिना यौगः पृच्छति । त्वयाऽपीति जैनेनापि । सर्वत्र हीत्यादि-गये शालूकशब्देन वृथिकारुष्या । न इति अस्माकम् । अयमिति अनियतहेतुकत्वरोपः । एकमिति अकिलक्षणम् । तुल्यमिति शालूकदीनां तु वर्तते तुल्यं रूपं अकिलक्षणम् ।

उच्यमानमिति यौगः ।

(ટિ०) પ્રસ્તુતે इति प्रागभाव-प्रध्वंसाभावकारणत्वे तत्कारणकमिति प्रागभावादिकारण-
कम् । तदिति पूर्वविदितं दाहादि ।

अथ गोमयादित्यादि ॥ तत्रेति वृश्चिकोत्पादे । तच्छक्तियुक्तानीति वृश्चिकडिम्भारम्भक-
शक्तियुक्तानि । तत्कार्येति वृश्चिकडिम्भोत्पादकानि । अयमिति अनियतहेतुकलक्षणः । न इति
अस्माकम् । अत्रापीति वृश्चिकोत्पादेऽपि । अयमिति अनियतहेतुकत्वकलङ्कः प्रकटीभवन्
दुर्निवारः ॥ अमी इति यौगाः ।

§ ૨૨ અથ શક્તિપક્ષપ્રતિક્ષેપદીક્ષિતા આક્ષપાદા એવં સાક્ષેપમાચક્ષતે-નનુ ભવત્પક્ષે
પ્રતિવન્ધકોડકિશ્ચિત્કરઃ, કિશ્ચિત્કરો વા ભવેત્ । અકિશ્ચિત્કરપ્રકારે, અતિપ્રસન્નઃ, શૃંગ-
મૃદ્ગમૃદ્ગારાદેરપ્યકિશ્ચિત્કરસ્ય પ્રતિવન્ધકત્વપ્રસન્નાત્ । કિશ્ચિત્કરસ્તુ કિશ્ચિદુપચિન્વન્,
અપચિન્વન્ વા સ્યાત્ । પ્રાચિ પક્ષે, કિં દાહશક્તિપ્રતિકૂલાં શક્તિં જનયેત્, તસ્યા એવ
ધર્માન્તરં વા । ન પ્રથમઃ, પ્રમાણાભાવાત્ । દાહાભાવસ્તુ, પ્રતિવન્ધકસન્નિધિમાત્રેણેવ
ચરિતાર્થં इति ન તામુપપાદયિતુમીશ્વરઃ । ધર્માન્તરજનને તદભાવે સત્યેવ દાહોત્પાદ
હત્યભાવસ્ય કારણત્વસ્વીકારઃ, ત્વદુક્તાશેષપ્રાગભાવાદિવિકલ્પાવકાશથ । અપચયપક્ષે
તુ પ્રતિવન્ધકસ્તાં શક્તિં વિકુટ્ટયેત્, તદ્ધર્મં વા । પ્રથમપ્રકારે, કુતસ્ત્યં કૃપીટયોનેઃ
પુનઃ સ્ફોટઘટનપાટવમ્ । તદાનીમન્યૈવ શક્તિઃ સંજાતેતિ ચેત્ । નનુ સા સંજાયમાના
કિમુત્તમ્ભકાત્, પ્રતિવન્ધકાભાવાદ્, દેશકાલાદિકારકચક્રાદ્, અતીન્દ્રિયાર્થાન્તરાદ્વા
જાયતે । આઘમિદાયામ્, ઉત્તમ્ભકાભાવેઽપિ પ્રતિવન્ધકાભાવમાત્રાત્ કૌતસ્કુતં કાર્યા-
ર્જનં જાતવેદસઃ । દ્વિતીયે ભેદે, તત્ એવ સ્ફોટોત્પત્તિસિદ્ધેઃ શક્તિકલ્પનાવૈયર્થ્યમ્ ।
તૃતીયે, દેશકાલાદિકારકચક્રસ્ય પ્રતિવન્ધકકાલેઽપિ સદ્ભાવેન શક્ત્યન્તરપ્રાદુર્ભાવ-
પ્રસન્નઃ । ચતુર્થે, અતીન્દ્રિયાર્થાન્તરનિમિત્તકલ્પને તત્ એવ સ્ફોટઃ સ્ફુટં ભવિષ્યતિ,
કિમનવા કાર્યમ્ ? તન્ન શક્તિનાશઃ શ્રાયસઃ, તદ્દેવ તદ્ધર્મનાશપક્ષોઽપિ પ્રતિક્ષે-
પણીયઃ ।

§ ૨૨ નૈયાયિક—શક્તિ પક્ષનું ખંડન કરવાને અમે આક્ષપાદો-નૈયાયિકો
પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ છીએ. આમારો આક્ષેપ છે કે - છે શક્તિવાદીઓ મણિ-મંત્ર-તંત્રાદિ
ને પ્રતિબંધક છે તે તમારા મતમાં અકિંચિત્કર છે કે કિંચિત્કર- (કંઈ પણ
કરનાર) ? અકિંચિત્કર હોય તો-અતિપ્રસંગદોષ આવશે કારણકે-અકિંચિત્કર એવા
શૃંગ-ભૃંગ ભૃંગારાદિને પ્રતિબંધકતાની પ્રાપ્તિ થશે. કિંચિત્કર હોય તો શું કંઈક
ઉત્પન્ન કરે છે માટે કે કોઈને નાશ કરે છે તેથી પ્રતિબંધક કહેવાય છે ? કંઈક
ઉત્પન્ન કરવાથી તે કિંચિત્કર હોય તો-તે દાહ શક્તિથી પ્રતિકૂળ શક્તિને ઉત્પન્ન
કરે છે કે શક્તિના કોઈ ધર્માન્તરને ઉત્પન્ન કરે છે ? પ્રતિકૂળ શક્તિની ઉત્પત્તિ
તો માની શકાશે નહિ, કારણ કે તેમાં કોઈ પ્રમાણ નથી. દાહાભાવને પ્રતિકૂળ
શક્તિની ઉત્પત્તિમાં પ્રમાણરૂપે ઉપસ્થિત કરી શકાશે નહિ, અર્થાત્ પ્રતિકૂળ

શક્તિ ન હોત તો દાહાભાવ ન થયો હોત એમ કહી શકશો નહિ. કારણ કે-દાહાભાવ તો પ્રતિબંધકના સાન્નિધ્યથી જ ચરિતાર્થ છે, એટલે દાહાભાવ પ્રતિ-
 ફલ શક્તિનો સાધક થઈ શકે નહિ. પ્રતિબંધક ધર્માન્તર ઉત્પન્ન કરે છે એ
 ખીજે પક્ષ કહેા તો-તેથી એમ ક્લિત થાય છે કે-તે ધર્માન્તરનો અભાવ હોય
 ત્યારે જ દાહ થાય. આ રીતે તો તમે અભાવની કારણતા માની. એટલે તમેએ
 કહેલા પ્રાગભાવાદિ વિષેના સમગ્ર વિકલ્પોને પણ અવકાશ આપ્યો. પ્રતિબંધક
 અપચય (નાશ) કરે છે, એ પક્ષ માનો તો-પ્રગ્ન છે કે પ્રતિબંધક દાહકશક્તિનો
 નાશ કરે છે કે તે શક્તિના ધર્મનો ? દાહકશક્તિનો જ નાશ કરે છે એમ કહેા
 તો-અગ્નિમાં ફોદલાદિ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય (શક્તિ) પુનઃ ક્યાંથી
 આવશે ? અર્થાત્ એક વખત શક્તિનો નાશ થયા પછી પ્રતિબંધક દૂર ક્યાં
 પછીના કાલમાં તે શક્તિ ક્યાંથી આવશે ? તે કાળમાં એટલે કે પ્રતિબંધકાભાવ
 સમયે ખીજ જ શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, એમ કહેા તો પુનઃ ઉત્પન્ન થનારી
 આ શક્તિ કેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે ? શુ' ૧-ઉત્તેજકમણિથી, ૨-પ્રતિબંધકના
 અભાવથી, ૩-દેશકાલાદિ કારક સમૂહથી, કે ૪-અતીન્દ્રિય પદાર્થથી ઉત્પન્ન થાય
 છે ? પહેલો પક્ષ કહેા તો-ઉત્તેજકમણિનો અભાવ હોય છતાં પણ પ્રતિબંધકના
 અભાવ માત્રને લીધે અગ્નિથી દાહાદિ કાર્યો કેમ થાય છે ? અર્થાત્ ઉત્તેજક
 નથી માટે કાર્યોત્પત્તિ ન થવી જોઈએ. ખીજે પક્ષ કહેા તો-પ્રતિબંધકાભાવથી
 જ ફોદલાની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થઈ જવાથી શક્તિની કલ્પના કરવી બ્યર્થ છે, ત્રીજે
 પક્ષ કહેા તો-દેશકાલાદિ કારકસમૂહ તો પ્રતિબંધક હોય ત્યારે પણ વિદ્યમાન
 હોય છે. એટલે ખીજ શક્તિનો ઉત્પાદ થવાનો પ્રસંગ આવશે, ચોથો પક્ષ કહેા
 તો અતીન્દ્રિય પદાર્થથી જ ફોદલાદિ કાર્ય થઈ જશે. તો પછી શક્તિની શી આવ-
 શ્યકતા છે ? અર્થાત્ અન્ય અતીન્દ્રિય પદાર્થને શક્તિનું કારણ અને શક્તિને
 ફોદલાનું કારણ માનો છો તેના કરતાં તે અતીન્દ્રિય પદાર્થને જ ફોદલાદિ કાર્યનું
 કારણ માની લો, તો પછી શક્તિને માનવાની જરૂર રહેશે નહિ. આ રીતે પ્રતિ-
 બંધક શક્તિનો નાશ કરે છે એ પક્ષ ગ્રેયસ્કર નથી અને તે જ રીતે શક્તિના
 ધર્મના નાશ પક્ષનું પણ બુદ્ધિમાન પુરુષે સ્વયં ખંડન કરી લેવું.

(૧૦) દાહોત્પાદ્ ઇતિ યાવદર્માન્તરે નોત્પચ્ચે તાવદ્દહતિ દહનઃ ઇત્યવતા પ્રાગભાવ. કારણમ્ ।
 અભાવસ્યેતિ પ્રાગભાવસ્ય । પુનઃ સ્ફોટઘટનમિતિ શક્તૌ એકદા કુદ્ધિતાયાં સત્યામિતિ ભાવઃ ।
 આદ્યભિદાયામિતિ ઇત્યવતાઽઽદ્યવપ્યુત્તમ્મકાદેવ શક્તિસ્તપ્નેતિ પરાયયઃ । જાતવેદસ શ્યમે
 અથ ચ પ્રતિગ્ન્યકાભાવનાઽપિ કાર્યમુત્પચત એવેતિ । શક્તિકલ્પનાવૈયર્થ્યમિતિ ભસ્મન્નતા-
 ત્રીકારથઃ । તત્ત યથેતિ અતીન્દ્રિયાધ્યાન્તરાદેવ । શક્તિનાશ ઇતિ પ્રતિબન્ધકકૃતઃ ।

(ટિ.) પ્રાચિ પક્ષે ઇત્યાદિ ॥ તસ્યા ઇતિ શક્તેરેવ । પ્રતિબન્ધકેતિ પ્રતિબન્ધક-
 સામીપ્યવશાદેવ કૃતાર્થઃ । તામિતિ પ્રતિફલશક્તિમ્ । તદ્ભાવે ઇતિ ધર્માન્તરાભાવે । ચિકુટ્ટ-
 યેદિતિ વિનાશવેચ્છૂર્ગીકુર્ચાર્ । તદ્દર્મમિતિ શક્તિધર્મમ્ ॥ કુતસ્તસ્યમિતિ ચૂર્ણાકૃતત્વેન
 તસ્યાઃ પુનઃસ્ત્રમાભાવાત્ । તદ્દાનીમિતિ દાહોત્પત્તિશ્ચેત્તત્તમ્મકાદિસદ્ભાવે । સેતિ શક્તિઃ ।
 યારદ્ ધર્માન્તરે નોપચયતે તારદ્ દહતિ ઇત્યવતા પ્રાગભાવ. કારણમ્ । ઉત્તમ્મકેતિ ઉત્તમ્મક-
 સદ્ભાવચ્છેદનુલ્લંઘનો ઉત્તમ્મકં વિનાપિ વદિત્ત્વદાહાદિકાર્યં પ્રતિબન્ધકધર્માય ન સ્યાદ્ । દસવે-

ચ પ્રતિબન્ધકાભાવે તં વિનાપિ કાર્યોત્પત્તિઃ ॥ તત પવેતિ પ્રતિબન્ધકાભાવાદેવ ॥ તૃતીય
ઇતિ પ્રતિબન્ધકસદ્ભાવેપિ દેશકાલાદિસામગ્રી વિચરે, તતઃ શક્ત્યન્તરદાહજનકં પ્રાદુર્ભવતિ । તત
પવેતિ અતીન્દ્રિયાર્થાન્તરનિમિત્તત્ત્વ એવ । અનયેતિ શક્તિકલ્પનયા, તદ્દિતિ તસ્માત્કારણાત્ પ્રતિ-
બન્ધકસદ્ભાવે । ન આયસ ઇતિ નોત્તમઃ । તદ્દદેવેતિ શક્તિનાશવદેવ । તદ્દર્મેતિ શક્તિધર્મ-
નાશઃ ।

§૨૩ અત્રાભિદધ્મહે । એતપુ શક્તિનાશપક્ષ એવ કક્ષીક્રિયત્ત્વ ઇત્યપરવિકલ્પશિલ્પ-
કલ્પનાજલ્પાકતા કળ્પશોષાયૈવ વઃ સંવભૂવ । યત્તુક્તમ્—કુતઃ પુનરસાવુત્પદ્યેતેતિ ।
તત્ર શક્ત્યન્તરસહકૃતાત્ કૃપીટયોનેરેવેતિ વ્રૂમઃ ।

§૨૪ નનુ પ્રતિબન્ધકદશાયાં સા શક્તિરસ્તિ નવા । નાસ્તિ ચેત્, કુતઃ પુનરુત્પ-
દ્યેત । શક્ત્યન્તરસહકૃતાદગ્નેરેવેતિ ચેત્, તર્હિ સાડપિ શક્ત્યન્તરસમ્પ્રોચસ્તસ્માદેવોન્મ-
જ્જેદિત્યનવસ્થા । અથાસ્તિ, તદાનીમપિ સ્ફોટોત્પાદિકાં શક્તિ સંપાદયેત્, તત્તોડપિ
સ્ફોટઃ સ્ફુટં સ્યાદેવેતિ ।

§૨૫ અત્રોચ્યતે । પ્રતિબન્ધકાવસ્થાયામપ્યસ્ત્યેવ શક્ત્યન્તરમ્, ઘટયતિ ચ સ્ફોટ-
ઘટનલ્પટાં શક્તિ તદાડપિ । યસ્તુ તદા સ્ફોટાનુત્પાદઃ, સ પ્રતિબન્ધકેનોત્પન્નોત્પન્ના-
યાસ્તસ્યાઃ પ્રધ્વંસાત્ । પ્રતિબન્ધકાપગમે તુ સ્ફોટઃ સ્ફુટીભવત્યેવેત્યતીન્દ્રિયશક્તિસિદ્ધિઃ ।
અત્રાડડશક્ત્યાન્તરપરોહારપ્રકારમૌક્તિકકળ્પપ્રચયાવચાયઃ સ્યાદ્વાદરત્નાકારાત્ તાર્કિકૈઃ
કર્તવ્યઃ । એવં ચ સ્વાભાવિકશક્તિમાન્ શબ્દોડર્થં બોધયતીતિ સિદ્ધમ્ ।

અથ તદક્ષીકારે તત્ત્વ એવાર્થસિદ્ધેઃ સજ્જેતકલ્પનાડનર્થિકૈવ સ્યાદિતિ ચેત્ ।
નૈવમ્ । અસ્ય સહકારિતયા સ્વીકારાત્; અઙ્કુરોત્પત્તૌ પયઃપૃથિગ્યાદિવત્ । અથ સ્વાભા-
વિકસંબન્ધાભ્યુપગમે દેશભેદેન શબ્દાનામર્થભેદો ન ભવેદ્, ભવતિ ચાયમ્, ચૌર-
શબ્દસ્ય દાક્ષિણાત્યૈરોદને પ્રયોગાદિતિ ચેત્ । તદશસ્યમ્ । સર્વશબ્દાનાં સર્વાર્થપ્રત્યાયન-
શક્તિયુક્તત્વાત્ । યત્ર ચ દેશે યદર્થપ્રતિપાદનશક્તિત્તસહકારી સંકેતઃ, સ તમર્થં તત્ર
પ્રતિપાદયતીતિ સર્વમવદાતમ્ ।

§૨૩. જૈન—કે નૈયાયિકો ! તમોએ શક્તિના વિષયમાં ઉપર જે વિકલ્પો
ક્યાં તેમાંથી ક્ષત શક્તિનાશ પક્ષનો જ અમે સ્વીકાર કરીએ છીએ. તેથી
બાકીના બીજા વિકલ્પો કરવા એ નિષ્ફળ છે. અને તમે જે કહ્યું હતું કે શક્તિ
પુનઃ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, તે શક્તિ અન્ય
શક્તિના સહકારવાળા અગ્નિથી ઉત્પન્ન થાય છે.

§૨૪ નૈયાયિક—પ્રતિબંધક દશામાં તે અન્ય શક્તિ છે કે નથી? જો નથી એમ
કહો તો—એ શક્તિ વળી કોનાથી ઉત્પન્ન થાય છે? કદાચ તેથી અન્ય શક્તિના
સહકારવાળા અગ્નિથી તે શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે—એમ કહો તો—તે શક્તિ પણ

તેથી અન્ય શક્તિના સહકારવાળા અગ્નિથી ઉત્પન્ન થશે. એ રીતે અનવસ્થા આવશે. પ્રતિબંધક દશામાં તે અન્ય શક્તિ છે, એમ કહો. તો તે પ્રતિબંધક દશામાં પણ ફોલ્લાને ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિને ઉત્પન્ન કરે, અને તેથી સ્પષ્ટરૂપે ફોલ્લાદિ કાર્ય થવું જોઈએ.

કુરુ જૈન—આનો ઉત્તર એ છે કે—પ્રતિબંધક દશામાં પણ અન્ય શક્તિ વિદ્યમાન છે જ, અને તે પ્રતિબંધક કાલમાં પણ દાહજનિકા શક્તિને ઉત્પન્ન કરે છે. છતાં પણ તે વખતે શક્તિનું કાર્ય ફોલ્લો ઉત્પન્ન થતો નથી તેનું કારણ એ છે પ્રતિબંધક દ્વારા પુનઃ પુનઃ ઉત્પન્ન થતી દાહજનિકા શક્તિનો નાશ કરવામાં આવે છે, અને જ્યારે પ્રતિબંધક દર થઈ જાય છે, ત્યારે ફોલ્લો સ્પષ્ટ થઈ જ જાય છે. આ રીતે અતીન્દ્રિય શક્તિની સિદ્ધિ થઈ. આ સ્થળે બીજા અનેક શંકાઓ અને તેનું સમાધાનરૂપ મોતીના દાણાનો સંગ્રહ અને વિસ્તરણ સ્વાદ્વાદરતનાકરમાથી તાર્કિક પુરુષોએ જાણી લેવું. આ પ્રમાણે શક્તિ સિદ્ધ થવાથી સ્વાભાવિક શક્તિવાળો શબ્દ અર્થનો બોધ કરાવે છે—એ સિદ્ધ થયું.

શંકા—જો શબ્દમાં શક્તિનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે તો તે શક્તિથી જ અર્થ સિદ્ધ થઈ જશે, તો સંકેતની કલ્પના નિરર્થક જ થશે.

સમાધાન—એમ નથી. અંકુરની ઉત્પત્તિમાં પાણી અને પૃથ્વી આદિ જેમ સહકારી છે તેમ શબ્દથી અર્થજ્ઞાનમાં સંકેત પણ સહકારી છે.

શંકા—સ્વાભાવિક સંબંધ હોય તો દેશભેદથી શબ્દોનો અર્થભેદ થવો ન જોઈએ, પરંતુ અર્થભેદ થાય તો છે, જેમકે—દક્ષિણ દેશના લોકો ચીર શબ્દનો પ્રયોગ ઓદન-લાત અર્થમાં કરે છે.

સમાધાન—આ કથન બરાબર નથી, કારણ કે સર્વ શબ્દોમાં સર્વ અર્થનો બોધ કરાવવાની શક્તિ છે. પરંતુ જે દેશમાં જે અર્થને પ્રતિપાદન કરનારી શક્તિ નો સહકારી સંકેત હોય છે, તે શબ્દ તે દેશમાં તે અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. આ રીતે સર્વ નિર્દોષ છે.

(૫૦) શક્ત્યન્તરસહકૃતાદિતિ શક્ત્યન્તર પ્રસાશનવાદિ ।

નન્વિતિ નૈયાયિક । પુનરુત્પલ્લેતેતિ પ્રતિબન્ધકે ગતે સતિ । શક્ત્યન્તરસહકૃતાદિતિ શક્ત્યન્તર પ્રસાશનવાદિ । અથાસ્તીત્યાદિગતે । તદાનીમપીતિ પ્રતિબન્ધકદશાયામપિ ।

સ્વાદ્વાદરતનાકરાદિતિ તત્રાયં શ્લોક —

“જયન્ત । હન્ત કા તત્ર ગણના ત્વયિ કીટકે ।

યત્રાસ્યા શક્તિસિદ્ધૌ મગ્જ્યુદયનદિપિ ॥૧૧॥”

દાક્ષિણાત્યેરિતિ દ્રાવિડે ।

(ટિ.) પ્રતિબન્ધકેત્યાદિ ॥ ઉત્પન્નોત્પન્નાયા ઇતિ સન્નાતાયા સન્નાતાયા । તસ્યા ઇતિ શબ્દે ॥ અથ તદ્વક્ત્રીકારે ઇતિ શક્તિસ્વીકાર ॥ તત્ત પલેતિ શબ્દેરેવ । અસ્યેતિ સંકેતસ્ય । અયમિતિ અર્થમેદ । સ ઇતિ શબ્દ । તત્રેતિ દશ ।

§૨૬ સૌગતાંસ્તુ પ્રત્યેવં વિધેયાનુવાદમાવ—યોડ્યં શન્દો વર્ણાત્માડ્ઽવયોઃ પ્રસિદ્ધઃ, સ સ્વાભાવિકસામર્થ્યસમયામ્યાં કૃત્વાડ્યર્થવોધનિવ્રત્નનમેવેતિ ।

§૨૭ અથ સ્વાભાવિકમામર્થ્યસમયામ્યાં શન્દસ્યાર્થે સામાન્યરૂપે, વિશેષલક્ષણે, તદુ-ભયસ્વભાવે વા વાચકત્વે વ્યાક્રિયેત । ન પ્રથમે, સામાન્યસ્યાર્થક્રિયાકારત્વાભાવેન નમો-ડમ્બોજસન્નિભત્વાત્ । ન દ્વિતીયીકે, વિશેષસ્ય સ્વલક્ષણચક્ષુણસ્ય વૈકૃન્નિવૃત્તિજ્ઞાના-ગોચરત્વેન સંકેતાસ્પદત્વાસભવાત્ । તત્સમ્ભવેડપિ વિશેષસ્ય વ્યવહારકાલાનનુયાયિત્વેન સંકેતનૈરર્થકયાત્ । તાર્તીયીકે તુ સ્વતન્ત્રયોઃ, તાદાત્મ્યાપન્નયોર્વા સામાન્ય-વિશેષયો-સ્તદ્ગોચરતા સંગીર્યેત । નાથઃ પક્ષઃ, પ્રાચિકવિકૃન્નોપદર્શિનદોષાનુપજ્ઞાત્ । ન દ્વિતીયઃ । સામાન્યવિશેષયોર્વિરુદ્ધધર્માદ્યાસિત્ત્વેન તાદાત્મ્યાયોગાદિતિ નાર્યો વાચ્યો વાચામ્, અપિ તુ પરમાર્થનઃ સર્વતો વ્યાવૃત્તસ્વરૂપેષુ સ્વલક્ષણેષ્વેકાર્થકારિત્વેન, એકકારણત્વેન ચોપેજાયમાનૈરપ્રત્યવર્તમાણાવિકૃન્નસ્યાકારો વાદ્યત્વેનાભિમન્યમાનો બુદ્ધિપ્રતિબિમ્બ-વ્યવદેશમાગપોહઃ; ઇન્દ્રિયતૌ સત્યા તાદગોચ્છેલ્લશેષરસ્યૈવ વૈવેદનસ્યોત્પાદાત્ । અપો-હત્વં ચાસ્ય સ્વાકારવિપરીતાકારોન્મૂલકત્વેનાવસેયમ્ । અગોહ્યતે સ્વાકારાદ્વિપરીત આકારોડનેત્યપોહૈતિ વ્યુત્પત્તે । તત્સ્વતસ્તુ ન કિંચિદ્વાચ્યં વાચકં વા વિધતે, શબ્દા-ર્થતયા કથિતે બુદ્ધિપ્રતિબિમ્બાત્મન્યપોહે કાર્યકારણભાવસ્યૈવ વાચ્યવાચકતયા વ્યવ સ્થાપિતત્વાત્ ।

§૨૬ સૌગતો(બી.દ્રો)ની અપેક્ષાએ અનુવાદ-વિધેયભાવ આ પ્રમાણે છે— આપણુ બન્નેને વર્ણસ્વરૂપ જે શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે(અનુવાદ) તે સ્વાભાવિક સામર્થ્ય અને સંકેત દ્વારા પદાર્થ બોધમાં કારણ છે જ (વિધેય). આ પ્રમાણે અનુવાદ વિધેયભાવ થયો.

§૨૭ બી.દ્ર—સ્વાભાવિક સામર્થ્ય અને સંકેત દ્વારા શબ્દ વાચક છે, તો તે શું સામાન્ય અર્થનો, વિશેષ અર્થનો કે સામાન્યવિશેષ ઉભયસ્વરૂપઅર્થનો વાચક છે? પહેલો પક્ષ તો યોગ્ય નથી, કારણ કે સામાન્ય અર્થ કિયાકારી ન હોવાથી આકાશ કમલની તુલ્ય છે, અર્થાત્ સામાન્ય અસત્રૂપ હોવાથી છે જ નહિ. બીજો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી કારણ કે—સ્વલક્ષણ સ્વરૂપ વિશેષ વિકલ્પ જ્ઞાનનો વિષય નથી. માટે સંકેતને વિષય બની શકતો નથી. અને જો સંકેતનો વિષય કોઈ પણ રીતે માનવામાં આવે તો પણ વ્યવહાર કાલ સુધી વિશેષ રહેતો ન હોવાથી તેમાં સંકેત કરવો એ નિર્રર્થક છે. ત્રીજા પક્ષમાં તો પ્રશ્ન છે કે—સ્વતન્ત્ર સામાન્ય અને વિશેષ સંકેતનો વિષય છે કે તાદાત્મ્યને પ્રાપ્ત થયેલ સામાન્યવિશેષ સંકેતનો વિષય છે ? આપ પક્ષ તો યોગ્ય નથી કારણ કે—એમ માનવાથી ઉપરના એ

વિકલ્પમાં કહેલ હોયોની પ્રાપ્તિ થશે. બીજો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી કારણ-કે સામાન્ય અને વિશેષ પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રય હોવાથી તે બન્નેમાં તાદાત્મ્ય (એક રૂપતા)નો સંભવ જ નથી માટે શબ્દોનો વાચ્ય અર્થ નથી. પરંતુ પરમાર્થથી તો સર્વથી વ્યાવૃત્ત સ્વરૂપવાલા-ભિન્ન સ્વરૂપવાલા સ્વલક્ષણોમાં એકાર્થકારી હોવાથી અને એક કારણથી થતા હોવાથી એક પ્રત્યવમર્શ(બોધ)રૂપ વિકલ્પનો આકાર જે બાહ્યરૂપે મનાય છે અને જે બુદ્ધિ પ્રતિબિંબ નામે યોગ્યભાય છે તે અપોહ જ વાચ્ય છે. કારણ કે-શબ્દ સાંભળ્યા પછી તે પ્રકારના ઉદ્ભવવાલા જ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે વિકલ્પ જ્ઞાન અપોહ એટલા માટે કહેવાય છે કે તે પોતાના આકારથી વિપરીત આકારનું ઉન્મૂલન કરે છે, કારણ કે-પોતાના આકારથી વિપરીત આકાર જેનાથી દૂર કરાય તે અપોહ-એવી વ્યુત્પત્તિ અપોહ શબ્દની છે. તત્ત્વથી વિચારીએ તો-ન કોઈ વાચ્ય છે, કે ન કોઈ વાચક છે, પરંતુ શબ્દ અને અર્થરૂપે કહેલ બુદ્ધિના પ્રતિબિંબ સ્વરૂપ અપોહમાં જ કાર્યકારણભાવ છે, તેની જ વાચ્યવાચક તરીકે વ્યવસ્થા છે.

(૫૦) અથ સ્વાભાવિકત્યાદિના સૌગતઃ પૂર્વપક્ષયતિ । સ્વાભાવિકસામર્થ્યસમયાભ્યા-
મિતિ ભવત્પરિકલ્પિતાભ્યામ્ । તદુભયસ્વભાવે ઇતિ સામાન્યવિશેષાત્મકે । સર્વતો વ્યાવૃત્તે-
ત્યાદિગદે । સ્વલક્ષણેષ્વિતિ ઇતરેતરવિશકલિતપરમાણુપુ । એકાર્થકારિત્વે ઇતિ એકાર્થકારિત્વં
જ્ઞાહરણલક્ષણમ્ । એકકારણત્વેનેતિ એકસ્ય વિકલ્પસ્ય કારણાનિ એકવિકલ્પકારણાનિ તેપં
ભાવસ્તત્ત્વં તેન । કાર્યકારણભાવસ્યૈવેત્યાદિ । અત્ર ૩-લોકઃ—

“વિકલ્પયોનયઃ શબ્દા વિકલ્પાઃ શબ્દયોનયઃ ।

કાર્યકારણત્વં તેપો નાર્થ શબ્દાઃ સ્પૃશન્ત્યપિ ॥૧૧॥”

(ટિપ્) વિશેષસ્યેત્યાદિ । તત્સંભવેડપીતિ સંકેતસંભવેડપિ યો વિશેષઃ સ્વલક્ષણલક્ષણઃ
સંકેતગોચરમનાયિ તસ્ય ક્ષણિક્ત્વેન તદાનીમેવ વિનષ્ટત્વાદ્વ્યવહારસમયે સંકેતો નિરર્થક એવ
ભવેત્ । અપિ ચ, તત્કાલમુત્પન્ને સ્વલક્ષણે આકાશાત્પતિત ઇવ નવીનઃ સંકેતઃ કલ્પનીયઃ । પૂર્વ-
સંકેતાનામપિ વિનષ્ટત્વાત્ । પૂર્વમનીક્ષિતે વસ્તુનિ નવીનસંકેતકલ્પનાપ્યભીયસી । તદ્ગોચ-
રતેતિ શબ્દવિપયતાઽઽચક્ષીત । નાર્થો વાચ્ય ઇતિ વાચા શબ્દાનામર્થઃ સ્વલક્ષણરૂપો ન વાચ્યઃ
કિંતુ તત્ત્વતોડગોહ એવેતિ સંગ્રન્થઃ ॥ સર્વત ઇતિ સામાન્યતો ઘટાદેવ્યારૂત્તેષુ વિશેષત્વાદ્વિત-
કલિતત્વાદ્વા । એકાર્થેતિ એકાર્થ ઘટાદિકં કરોતીતિ તદ્વાવસ્તત્ત્વમ્ તેન । એકસ્ય એવ પદા-
ર્થસ્ય કારણં તદ્વાવસ્તત્ત્વં તેન ‘સંજાયમાન ઉત્પત્તમાનઃ ‘એકોડયં ઘટઃ’ ઇત્યાદેકકારો યઃ પ્રત્ય-
વમર્શો વિચારસ્તદ્વપ્સ્ય । વાહ્યત્વેનેતિ અન્તર્મુસોડપિ સર્વં બાહ્યમિતિ જ્ઞાનઃ । શબ્દધ્રુતા-
વિતિ શબ્દાકર્ણને સતિ । તાદૃશોસ્ત્લેષેતિ અપોહોત્લેષશેષરસ્ય । ‘સંવેદનસ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય ।
અસ્યેતિ વિકલ્પાકારસ્ય ।

§૨૮ અથ શ્રીમદનેકાન્તસમુદ્ધોષપિપાસિતઃ ।

અપોહમાપિવામિ દ્રાગ્ વીક્ષન્તાં મિક્ષવઃ ક્ષણમ્ ॥૧॥

૧ મૂલે ‘ઉપગમ્યમાન’ ઇતિ પાઠઃ । ૨ વેદનસ્ય—ઇતિ મૂલે ।

इह तावद्विकल्पानां तथाप्रतीतिपरिहृतविरुद्धधर्माध्यासकश्चिच्छिन्नादात्म्यापन्नसामान्यविशेषस्वरूपवस्तुलक्षणाखूणदीक्षादीक्षितत्वं प्राक् प्राकट्यत । ततस्तत्ततः शब्दानामपि तत्प्रसिद्धमेव । यतोऽजल्पि युष्मदीयैः “स एव शब्दानां विषयो यो विकल्पानाम्” इति कथमपोहः शब्दार्थः स्यात् । अस्तु वा तथाऽप्यनुमानवत् किं न शब्दः प्रमाणमुच्यते । अपोहगोचरत्वेऽपि परम्परया पदार्थे प्रतिबन्धात् प्रमाणमनुमानमिति चेत्, तत एव शब्दोऽपि प्रमाणमस्तु । कृतीतानागतान्तरसरोजादिष्वसत्स्वरूपि शब्दोपलम्भान्नात्रार्थप्रतिबन्ध इति चेत् । तर्ह्यभूद्वृष्टिः, गिरिन्दीवेगोपलम्भाद्, भावी भरण्युदयः, रेवत्युदयात्, नास्ति रासभशृङ्गम्; समप्रमाणैरनुपलम्भात् इत्यादेरर्थाभावेऽपि प्रवृत्तेऽनुमानेऽपि नार्थप्रतिबन्धः स्यात् । यदि वचोवाच्यापोहोऽपि पारम्पर्येण पदार्थप्रतिष्ठः स्यात्, तदानीमलावृन्नि मज्जतीत्यादिविप्रतारकवाक्यपोहोऽपि तथा भवेदिति चेत्, अनुमेयापोहेऽपि तुल्यमेतत्, प्रमेयत्वादित्वेऽनुमेयापोहेऽपि पदार्थप्रतिष्ठताप्रसक्तेः । प्रमेयत्वं हेतुरेव न भवति, विपक्षासत्त्वतल्लक्षणाभावादिति कुतस्तथा तदपोहस्य तन्निष्ठतेति चेत् । तर्हि विप्रतारकवाक्यमप्यागम एव न भवति, आतोक्तत्वतल्लक्षणाभावादित्यादि समस्तं समानम् ।

કુરુ જૈન—“શ્રીમાન અનેકાન્તવાદની ઉદ્વેગપણા કરવાથી પિપાસુ (તૃપાવાન્) થયેલો હું અપોહનું શીઘ્ર પાન કરી બાઉ છું તે હે બૌદ્ધો! તમે ક્ષણમાત્ર જુઓ.”

પ્રથમ તો અહીં તથાપ્રકારની પ્રતીતિ હોવાથી વિરુદ્ધધર્માધ્યાસનો પરિહાર થઈ જતો હોઈ કથંચિત્ ઐક્યભાવને પામેલ સામાન્યવિશેષાત્મક વસ્તુલક્ષણની નિર્દોષ દીક્ષામાં વિકલ્પો દીક્ષિત છે. આ બાબત પહેલાં જ પ્રકટ થઈ ચૂકી છે. અર્થાત્ વિકલ્પો સામાન્ય વિશેષરૂપ વસ્તુને વિષય કરે છે એ કહેવાઈ ગયું છે. તેથી તત્ત્વતઃ શબ્દો પણ ઉભયાત્મક વસ્તુને વિષય કરનારા સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે—તમારા જ આચાર્યોએ કહ્યું છે કે—“જે વિકલ્પોનો વિષય છે તે જ શબ્દોનો વિષય છે.” તો પછી શબ્દોનો અર્થ અપોહ કઈ રીતે થઈ શકશે? તાત્પર્ય કે—જે વિકલ્પનો વિષય હોય તે જ શબ્દોનો વિષય બનતો હોય તો વિકલ્પનો વિષય સામાન્યવિશેષોભયાત્મક વસ્તુ હોઈ શબ્દોનો પણ વિષય તેવી જ વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે, પણ અપોહ તો બને જ નહિ. અથવા અપોહને શબ્દોનો અર્થ (વચ્ય) માની લેવામાં આવે તો પણ અનુમાનની જેમ શબ્દ કેમ પ્રમાણ નહિ કહેવાય?

બૌદ્ધ—અનુમાન અપોહને વિષય કરતું હોવા છતાં પરંપરાએ પદાર્થમાં સંબંધ હોવાથી પ્રમાણરૂપ છે.

જૈન—શબ્દ પણ તે જ રીતે પ્રમાણ હો.

બૌદ્ધ—અતીત અને અનાગત તથા આકાશકમલ વિગેરે અસત્ પદાર્થો વિષે પણ શબ્દ ઉપલબ્ધ હોવાથી શબ્દોનો અર્થ સાથે સંબંધ નથી.

જૈન—તો પછી વરસાદ થયો હોવો જોઈએ, કારણ કે પર્વતમાથી આવતી-નદીમાં પાણીને વેગ જોવાય છે, રેવતી નક્ષત્રનો ઉદય થયો છે માટે ભરણીનો ઉદય હવે પછી થશે, ગધેકાતું શી'ગડું જગત્માં નથી, કારણ કે—સમસ્ત પ્રમાણોથી પણ તેની ઉપલબ્ધિ થતી નથી—વિગેરે સ્થળે પદાર્થ નથી છતાં અનુમાનની પ્રવૃત્તિ થાય છે, માટે અનુમાનનો પણ પદાર્થ સાથે સંબંધ ન હોવો જોઈએ

બૌદ્ધ—જો શબ્દનો વાચ્ય અપોહ પણ પરંપરાથી પદાર્થ સાથે સંબંધ હોય તો 'તુંબડું' રૂબે છે' ઇત્યાદિ છેતરપીંડી કરનાર ઠગ પુરુષના વાક્યોનો વિપય અપોહ પણ પરંપરાએ સંબંધવાળો થવો જોઈએ.

જૈન—તે જ પ્રમાણે અનુમેયાપોહમાં પણ બનશે, કારણ કે પ્રમેયત્વાદિ હેતુના અનુમેયાપોહમાં પણ પરંપરાએ પદાર્થનો સંબંધ માનવો પડશે.

બૌદ્ધ—પ્રમેયત્વ હેતુ જ યદ્યપિ શક્ય નથી, કારણ કે—વિપક્ષાસત્ત્વરૂપ હેતુનું લક્ષણ તેમાં નથી, એટલે પ્રમેયત્વના અનુમેયાપોહના અર્થમાં પરંપરાએ સંબંધ કઈ રીતે હોઈ શકે ?

જૈન—તો પછી આત્મોક્તત્વરૂપ લક્ષણ છેતરપીંડી કરનાર પુરુષના વાક્યમાં ન હોવાથી તે આગમરૂપ પ્રમાણ પણ બની શકતું નથી, માટે એ સમસ્ત બાબત પરસ્પર સમાન જ છે.

(૫૦) અપોહમિતિ અપ કમંતાપન્ના. અહમ્ ।

इह तावदित्यादिगणे लक्षणशब्देन परिज्ञानम् । अस्तु वेत्यादि अस्तु वाऽपोह शब्दार्थ । पदार्थे इति स्वलक्षणे । अत्रेति शब्दे । यदि वच्च इत्यादि सांगत । तथा भवेदिति पदार्थ-प्रतिष्ठ । अनुमेयाऽपोहेऽपीत्यादि सूरि । प्रमेयत्वमित्यादि सांगत । तदपोहस्य प्रमेयापोहस्य तन्निष्ठतेति पदार्थनिष्ठता । तर्हीत्यादि सूरि । आसोक्तत्वतल्लक्षणाभावादिति आप्तोक्तवाक्यागमलक्षणाभावात् ।

(ટિ.) इह तावदित्यादि । तथाप्रतीतीति तथाविधा विरुद्धमार्ग्यासरहिता या प्रतीतिस्तथा परिहृतो विरुद्धमार्ग्यासो येन तत् तथा कथंचितादात्म्यापन्नौ भविष्यभाषसमा-श्रिती यौ सामान्य-विशेषौ तत्स्वरूप तदामरु यद् वस्तुलक्षण स्वलक्षणरूपं तस्य या अधुना दीक्षा तथा दीक्षितत्वम् विकल्पाणा स्वलक्षणान्त प्रवेश प्राग्भावित इति भाव । तदिति उभ-यात्मकवस्तुविषयत्वम् । तत् एवेति परपरया पदार्थप्रतिबन्धाभावादेव । अतीतानागततेत्यादि । अत्रेति शब्दे ॥ अल्लाम्बूमीति तुम्बकादीनि जलतलगतान्यपि न मज्जन्ति ॥ तथा चोचम्—“तुम्बक तृणकाष्ठ च तैल जलसमागतम् । पुन स्तस्थानमायाति.. .” ॥ इत्यादि ॥

अत एव विप्रतारक ॥ तथेति पारपर्येण पदार्थप्रतिष्ठः स्यात् । अनुमेयेति अनु-मेयप्राप्तावपोहयेति कर्मधारय ॥ प्रमेयत्वेति प्रमेयत्वादिहेतुभि कृत्वा प्रमेयत्वादिहेतुभिरनुमे-यापोहे पदार्थप्रतिष्ठ न स्यात् हेतोरानीक्यात् । प्रमेयत्वमित्यादि ॥ विपक्षासत्त्वेति-विपक्षासत्त्वं तल्लक्षणं हेतुलक्षण तस्यासत्त्वात् ॥ तदपोहस्येति अनुमेयापोहस्य । तन्निष्ठतेति पदार्थनिष्ठता । तल्लक्षणेति जागमलक्षणासत्त्वात् ।

§૨૯ યસ્તુ નામોક્તત્વં વચસિ વિવેચયિતું શક્યમિતિ શાકચો વક્તિ, સ પર્યનુયોગ્યઃ । ક્રિમાત્સયૈવ કસ્યાપ્યભાવાદેવમભિધીયેત, માવેડપ્યસ્ય નિશ્ચયાભાવાત્, નિશ્ચયેડપિ મૌન-
વ્રતિકત્વાદ્, વક્તૃત્વેડપ્યનાત્વચનાત્ તદ્વચસો વિવેકાવધારણાભાવાદ્વા । સર્વમપ્યેતચ્ચા-
ર્વાકાદિવાચા પ્રપજ્ઞાત્ માતાપિતૃપુત્રપ્રાતૃગુરુસુગતાદિવચસાં વિશેષમાતિષ્ઠમાનૈરપ્રકટર્ત્ત-
યમેવ । ન ચ નાસ્તિ વિશેષસ્વીકાર, તત્પટિતાનુષ્ઠાનઘટનાયામેવ પ્રવૃત્તેર્નિર્નિવન્ધન-
ત્વાપત્તે ।

§૨૯ બૌદ્ધ—આ વચન આપ્તનું છે કે અનાપ્તનું એવો વિવેક થઈ શકતો નથી તેનું શું ?

જૈન—અહીં તમને પૂછવું જોઈએ કે ‘વિવેકનો સંભવ નથી’ એ તમારા કથનનું કારણ શું ? કોઈ આપ્ત પુરુષ તો છે પણ નિશ્ચય નથી (તે આપ્ત જ છે એવો નિશ્ચય નથી) માટે, આપ્ત પુરુષ છે એવો નિશ્ચય હોવા છતાં તે શું મૌનવ્રતી (સદા મૌન રહેનાની પ્રતિજ્ઞાવાળા) છે માટે, કે જોલે છે પરંતુ અનાપ્તના વચનથી તેમના વચનમાં શું ભેદ છે તેનો નિશ્ચય નથી માટે ? ચાવાં કાદિ નાસ્તિકાદિ લોકોની વાણીના પ્રપંચથી માતા, પિતા, પુત્ર ભાઈ, ગુરુ, સુગત વિગેરેની વાણી-શબ્દમા વિશેષતા છે એમ માનનારા બૌદ્ધાએ આ બધું કહેલું જ ન જોઈએ, અને જો માતા પિતાદિકના વચનની ચાવાંકના વચનની અપેક્ષાએ વિશેષતા સ્વીકારતા ન હો તો તેમની-માતાપિતાદિકની વાણીને આધારે જ જે અનુષ્ઠાન થાય છે તે નિષ્કારણ જાની જશે.

(૫૦) અનાપ્તવચનાદિતિ અનાપ્તવચનસંકાશાત । તદ્વચસ इति આપ્તવચસ ।

(ટિ.) સર્વમપ્યેતદિતિ । તત્પટિતેતિ તેષા પિતૃમાતૃસુગતાદિવાક્યાના પઠનાચરણ ઘટનાયામ્ । નિર્નિવન્ધનેતિ નિષ્કારણત્વપ્રસજ્ઞાત્ આદરાભાવપ્રસક્તે ।

§૩૦ અથાનુમાનિષ્યેવાતશન્દાદર્થપ્રતીતિઃ—

પાદપાર્યવિવક્ષાવાન્ પુરુષોડયં પ્રતીયતે ।

વૃક્ષશન્દપ્રયોક્તૃત્વાત્ પૂર્વાવસ્થાસ્વહં યથા ॥ ૧ ॥

इति विवक्षामनुमाय ‘सत्या विवक्षेयम्, आप्तविवक्षात्वात्, मद्रिवक्षावत्’ इति वस्तुनो निर्णयादिति चेत् ।

§૩૧ તદચતુરસમ્ । અમૃદશન્યવસ્થાયા અનન્તરોક્તૈશેષિકપક્ષપ્રતિક્ષેપેણ દૃત-
નિર્વચનત્વાત્ । ક્રિય, શાસ્ત્રાદિમતિ પદાર્થે વૃક્ષશન્દસદ્દેતે સત્યેતદ્વિવક્ષાડનુમાન-
માત્તચેત, અન્યથા વા । ન તાવદન્યથા । કેનચિત્કક્ષે વૃક્ષશન્દ સઠ્ઠય તદુચ્ચારણાત્,
ઉન્મત્તમુત્તશુક્રસારિકાદિના ગોત્રસ્વચ્છનવત્તા ચાન્યથાડપિ તત્પ્રતિપાદનાચ્ચ હેતો
ર્થમિચારાપત્તે । સક્તેતપક્ષે તુ યથેષ તપસ્વો શન્દસ્તદ્ગાદ્સ્વેવ વદેત્, તદા કિં નામ
ક્ષૂણં સ્યાત્ । ન સન્વેષોડર્થાદ્ વિભેતિ । વિશેષણમથૈવં સત્તિ યદેવંચિધાનનુભૂયમાન
પારંપર્યપરિત્યાગ इति ।

§૩૦. ખોદ્ધ—આપ્તવચનથી જે અર્થજ્ઞાન થાય છે તે અનુમાનથી થાય છે. કારણ કે—‘આ પુરુષ વૃક્ષ અર્થની વિવક્ષાવાળો છે, વૃક્ષ શબ્દનો પ્રયોગ કરતો હોવાથી, જેમ પૂર્વાવસ્થામાં વૃક્ષરૂપ અર્થની વિવક્ષાથી મેં વૃક્ષ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો હતો.’ આ રીતે પ્રથમ વિવક્ષાનું અનુમાન કરીને પછી—આ વિવક્ષા સાચી છે, આપની વિવક્ષા હોવાથી, મારી વિવક્ષાની જેમ—આ રીતે અનુમાનથી વસ્તુનો અર્થોત્ પદના અર્થનો નિર્ણય થાય છે.

§૩૧. જૈન—તે અસંગત છે. કારણ કે તમારી આ વ્યવસ્થાનું હુમણું જ કરેલ વૈશેષિકના ખંડન દ્વારા (૪.૨.) ખંડન થઈ જ નાય છે. વળી, શાખા પ્રશાખા—(અળ-હાળીઓ) વિગેરેથી યુક્ત પદાર્થમાં વૃક્ષ શબ્દનો સંકેત હોય ત્યારે આવું વિવક્ષાનું અનુમાન કરે છે કે તેવા પદાર્થમાં સંકેત કયા વિના ? તેવા પદાર્થમાં સંકેત કયા વિના’ એ બીજો પક્ષ તો કહી શક્યો નહિ. કારણ કે—કોઈ પુરુષ કક્ષ-ધાસ વિગેરે પદાર્થ વિષે વૃક્ષ શબ્દનો સંકેત કરી ઉચ્ચાર કરે, કે ઉન્મત્ત પુરુષ, સૂતેલ પુરુષ, પોપટ, મેના અને ગોત્ર સ્ખલનાવાળો (કંઈ બોલવાને બદલે બીજું કંઈ બોલનાર) પુરુષ તથારૂપ પદાર્થમાં સંકેત કયા વિના પણ વૃક્ષશબ્દનો ઉચ્ચાર કરે છે, તેથી વૃક્ષશબ્દપ્રયોગતૃત્વ હેતુમાં બ્યભિચાર આવશે. અર્થાત્ વૃક્ષશબ્દનો પ્રયોગ હોવા છતાં આ બધામાં શાખાદિમાન પદાર્થની વિવક્ષા નથી અને જો ‘તથારૂપ અર્થમાં સંકેત કરીને વૃક્ષશબ્દનો ઉચ્ચાર કરે’ એ પક્ષ માન્ય હોય તો—આ બિચારો શબ્દ સંકેતના બલથી વસ્તુનો વાચક અને છે એમ માનવામાં શું તુકશાન છે ? એ શબ્દ કંઈ અર્થથી કરતો તો નથી અને સંકેતગમ્ય અર્થ માનવાથી વિશેષ લાભ તો એ છે કે—પ્રથમ વિવક્ષાનું અનુમાન, પછી તેની સત્યતાનું અનુમાન અને પછી શબ્દાર્થ યોધ-આવી અનુભવમાં નહિ આવતી પરંપરાનો ત્યાગ આપોઆપ થઈ જાય છે.

(૧૦) અથાનુમાનિન્યેવેત્યાદિ સૌગતઃ । અર્થપ્રતીતિરિત્યતોડમે ‘કથમ્’ इति गम्यम् ।
 ક્લિષ્ઠેત્યાદિ સ્વરિઃ । હેતોરિતિ રક્ષણ્દપ્રયોગત્વાદિતિ હેતોઃ । તદ્વશાદિતિ સંકેત-
 વશાદિતિ । ઘસ્ત્વેવ ઘદેદિતિ ન વિવલામ્ । અર્થાદ્ વિમેતીતિ ચેન વિવક્ષામેવ વદેત્ ।

(દિ૦) અમૂદ્દશેતિ પુરા વૈશેષિકમતાપાસનનાતન્વાનંવિવક્ષા નિર્મૂલકાપમુન્મલિતૈય ।
 તદુચ્ચારણાદિતિ રક્ષણ્દપ્રકરમાત્ । ઉન્મત્તસુપ્તેતિ ઉન્મત્ત-શુદ્ધ-સારિકાપ્રમુત્તયો દ્યભિધેય-
 શબ્દ્યં વદન્તિ । અન્યથાપીતિ સંકેતં વિનાપિ । તત્પ્રતિપાદનાદિતિ રક્ષણ્દપ્રયોગાત્ ॥
 હેતોરિતિ અન્તલક્ષણસ્ય । તદ્વશાદિતિ સન્નેતલભાત્ । ઘસ્ત્વેવેતિ વિવક્ષાનુમાનં પરિત્યગ્ય
 વૃક્ષાદિપદાર્થમેવાવગમયેત્ । તદા કિં હૌનમ્ ? યપ્ इति સંકેતઃ । પર્વં સતીતિ સંકેત-
 ગમ્યેર્ધે । પર્વંવિધેતિ વિવક્ષાનુમાનસત્યતાદિપરપાયા અર્કચિત્કરત્વાત્ સાક્ષાદેવ શુભમ્ ।

§૩૨ યદકથિ-પરમાર્થત્ । ‘સર્વતોડવ્યાવૃત્તસ્વરૂપે સ્વલક્ષણેવેકાર્થકારિત્વેને-
 ત્યાદિ । તદવચમ્ । યતોડર્થસ્ય વાહદોહાદેરૂઢવમ્—અદ્વિરૂપત્વં, સમાનત્વં વા વિવ-
 ક્ષિતમ્ । ન તાવદાયઃ પક્ષઃ, પળ્લમુળ્લદૌ કુળ્લકાળ્લભાળ્લદિવાહાદેરર્થસ્ય મિન્ન-

મિન્નસ્યૈવ સંદર્શનાત્ । દ્વિતીયપક્ષેઽપિ સદશપરિણામાસ્પદત્વમ્, અન્યવ્યાવૃત્ત્યધિષ્ટિત્વં
વા સમાનત્વં સ્યાત્ । ન પ્રાચ્યઃ પ્રકારઃ, સદશપરિણામસ્ય સૌગતૈરસ્વીકૃતત્વાત્ ।
ન દ્વિતીયઃ, અન્યવ્યાવૃત્તેરત્તાત્વિકત્વેન વાન્ધ્વ્યેસ્યેવ સ્વલક્ષણેઽધિષ્ઠાનાસંભવાત્ ।

§૨૨ કિંચ, અન્યતઃ સામાન્યેન, વિજાતીયાદ્યા વ્યાવૃત્તિરન્યવ્યાવૃત્તિર્ભવેત્ । પ્રથમ-
પક્ષ, ન કિંચિદસમાનં સ્યાત્, સર્વસ્યાપિ સર્વતો વ્યાવૃત્તત્વાત્ । દ્વિતીયે તુ વિજા-
તોયત્વં વાજિકુન્જરાદિકાર્યાણાં વાહાદિસજાતીયત્વે સિદ્ધે સત્તિ સ્યાત્, તત્ચાન્ય-
વ્યાવૃત્તિરૂપમન્યેષાં વિજાતીયત્વે સિદ્ધે સત્તિ, इति स्पष्टं परस्पराश्रयत्वमिति । एवं च
कारणैक्यं, પ્રત્યવમર્શૈક્યં ચ વિકલ્પ્ય દૂષણીયમ્ ।

§૨૩ વળી, તમોએ પરમાર્થથી તો સર્વથી વ્યાવૃત્ત સ્વરૂપવાલા (લિન્ન
સ્વરૂપવાળા) સ્વલક્ષણોમાં એકાર્થકારી હોવાથી (§૨૮) વિગેરે જે કંઈ કંઈ તે
નિર્દોષ નથી. કારણ કે- વાહુ હોહાદિ અર્થનું એકત્વ એટલે તમને શું અભિપ્રેત
છે ? શું તે એ અર્થ નથી તે કે બન્ને સમાન છે એ ? પહેલો પક્ષ તો કહેવા
યોગ્ય નથી. કારણ કે પંડમુંડાદિ (ખંડિત શીંગવાળા કે શૃંગહીન) ગૌમાં કોઈ
કુંડવાહી, કોઈ કાંડવાહી તો કોઈ ભાંડવાહી હોય છે એમ લિન્ન લિન્ન અર્થ
જોવાય છે. બીજો પક્ષ કહે તો-સમાન એટલે સદશ પરિણામવાળું છે કે અન્ય
વ્યાવૃત્તિ એટલે અન્યાપોહથી સંબદ્ધ છે ? પહેલો પક્ષ તો કહી શકશો નહિ
કારણ કે બૌદ્ધોને સદશ પરિણામ માન્ય નથી. બીજો પક્ષ પણ સંગત નથી.
કારણ કે અન્ય વ્યાવૃત્તિ (અન્યાપોહ) વંધ્યાપુત્રની જેમ અતાત્તિવક-તુચ્છરૂપ
હોવાથી સ્વલક્ષણમાં તે રહી શકશે નહિ.

§૨૩. વળી, અન્ય વ્યાવૃત્તિ એ અન્ય એટલે સામાન્યથી કે વિજાતીયથી
વ્યાવૃત્તિ છે ? સામાન્યથી વ્યાવૃત્તિરૂપ પહેલો પક્ષ કહે તો-કોઈ કોઈથી અસ-
માન થશે જ નહિ, કારણ કે સર્વે ઘટાદિ પદાર્થ સર્વ સજાતીય ઘટોથી વ્યાવૃત્ત
(પૃથગ્) છે. અર્થાત્ સજાતીયથી વ્યાવૃત્તિ હોવાથી વિજાતીયથી વ્યાવૃત્તિને અવ-
કાશ રહેશે નહિ તેથી તે વિજાતીયથી સમાન બની જતો હોઈ અસમાન બનશે
નહિ.

બીજો પક્ષ કહે તો-પ્રથમ વાહાદિ પદાર્થમાં સજાતીયત્વ સિદ્ધ હોય તો
વાગ્નિ-અન્ન, કુંજર-હાથી, વિગેરે કાર્યોમાં વિજાતીયતા સિદ્ધ થાય, અને તે
સજાતીયતા પણ અન્યવ્યાવૃત્તિરૂપ હોઈ અન્યની વિજાતીયતા સિદ્ધ હોય તો
થાય છે, એમ પરસ્પરાશ્રય નામનો દોષ રૂપ જણાય છે. એ જ રીતે કારણૈક્ય
અને પ્રત્યવમર્શૈક્ય (§૨૮) વિષે પણ વિકલ્પો કરીને તેમને દૂષિત કરવાં.

(૫૦) પપ્પડમુણ્ડાદિત્યાદિગણે કાણ્ડશબ્દેન શરભારસ્વાત્મા । સદશપરિણામાસ્પદ-
ત્વમિતિ સામાન્યમિત્યર્થઃ । અન્યવ્યાવૃત્ત્યધિષ્ટિતત્વમિતિ અન્યાપોહાધિષ્ટિતત્વમ્ । સામાન્ય-
નેતિ સજાતીયાદ્ વિજાતીયાચ્ચ । સર્વસ્યાપીતિ ષટાદેઃ । કાર્યાણામિતિ વાહાનામ્ । વાહા-
દ્યોતિ વાહા ગયાદયઃ ।

(ટિ.) યતોઽર્થસ્યેત્યાદિ ॥ અતાત્ત્વિકત્વેનેતિ અભાવસ્વરૂપતયા । યથા વાન્ત્વેયઃ સત્ત્વાભાવાત્ સ્વલક્ષણાન્ત પ્રવેશ ન લભતે ।

સામાન્યેનેતિ સજાતીયાદિજાતીયાચ ॥ અસમાનમિતિ સજાતીયાત્ પરમાણુસમૂહાદ્ વ્યાવૃત્તૌ સામાન્યે ઘટ પટેન સમમ્ પટો ઘટેન સહ સમાન આપ્નોતિ । સર્વસ્યાપીતિ ઘટસ્યાપિ સજાતીયાપરસમઘટેભ્યો વ્યાવૃત્તવાત્પટેન સામ્યમ્ પટસ્ય સજાતીયાપરપટેભ્યો વ્યાવૃત્તયા ઘટેન સામ્યમ્ । તત્ત્વેતિ સજાતીયત્વમ્ । અન્યેષામિતિ ધવલાદીનામ્ ।

§૩૪ અપિ ચ યદિ બુદ્ધિપ્રતિબિંભાત્મા શન્દાર્થઃ સ્યાત્, તદા કથમતો બહિર્-
ર્થે પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્ ? । સ્વપ્રતિભાસેઽનર્થેઽર્થાધ્યવસાયાચ્ચેત્ । નનુ કોઽયમર્થાધ્યવ-
સાયો નામ । અર્થસમારોપ ઇતિ ચેત્, તર્હિ સોઽયમર્થાનર્થયોરગ્રિમાણવકુયોરિવ તદ્વિ-
કલ્પવિપયભાવે સત્યેવ સમુપત્તુમર્હતિ । ન ચ સમારોપવિકલ્પસ્ય સ્વલક્ષણં કદાચન
ગોચરતામચ્છતિ । યદિ ચાનર્થેઽર્થસમારોપઃ સ્યાત્, તદા વાહદોઢાવર્થક્રિયાર્થિનઃ
સુતરા પ્રવૃત્તિર્ન સ્યાત્ । નદિ દાહપાકાદર્થો સમારોપિતપાવકૃત્વે માણવકે કદાચિત્
પ્રવર્તતે । રજતરૂપતાઽવમાસમાનશુક્તિક્રાયામિવ રજતાર્થિનો અર્થક્રિયાર્થિનો વિક્ર-
લ્પાત્ તત્ત્વ પ્રવૃત્તિરિતિ ચેત્ । આન્તિરૂપસ્તર્લ્પયં સમારોપઃ, તથા ચ કથં તતઃ પ્રવૃત્તો-
ઽર્થક્રિયાર્થો કૃતાર્થઃ સ્યાત્ । યથા શુક્તિક્રાયા પ્રવૃત્તો રજતાર્થક્રિયાર્થોતિ ।

§૩૪. વળી, શબ્દાર્થ બુદ્ધિપ્રતિબિંબરૂપ હોય તો—શબ્દથી બાહ્ય અર્થમાં
કઈ રીતે પ્રવૃત્તિ થશે ?

બૌદ્ધ—બુદ્ધિના પ્રતિભાસરૂપ અનર્થ (અન્યાયોહ)માં અર્થનો અધ્યવસાય
(નિશ્ચય) થવાથી પ્રવૃત્તિ થશે.

જૈન—અહીં પ્રશ્ન એ છે કે અર્થનો અધ્યવસાય એટલે શું ?

બૌદ્ધ—અર્થનો અધ્યવસાય એટલે અર્થનો સમારોપ.

જૈન—તમારો કહેલ આ અર્થસમારોપ તો—અર્થ અને અનર્થ બન્ને
અગ્નિ અને માણુવક (છોકરા)ની જેમ વિકલ્પના વિષય હોય ત્યારે જ ઘટી શકે
છે, પરંતુ સ્વલક્ષણરૂપ અર્થ તો કદી પણ સમારોપ વિકલ્પનો વિષય બનતો
જ નથી. અને જો અનર્થમાં અર્થનો સમારોપ હોય તો વાહદોઢાદિ અર્થ-
ક્રિયાના ઇરછુક પુરુષોની કદી પ્રવૃત્તિ થશે જ નહિ, કારણ કે—જગતમાં દાહપા-
કાદિ અર્થક્રિયાની ઇન્છવાળો કોઈ પણ પુરુષ જેમાં અગ્નિત્વધર્મનો આરોપ
કરવામાં આવ્યો છે, એવા માણુવક (છોકરા)માં કદી પણ પ્રવૃત્ત થતો નથી.

બૌદ્ધ—રજતરૂપે જણાતી છીપલીમાં રજતાર્થો પુરુષની જેમ પ્રવૃત્તિ થાય
છે, તેમ અર્થક્રિયાના અર્થો પુરુષની સમારોપિત પદાર્થમાં વિકલ્પ જ્ઞાનથી
પ્રવૃત્તિ થાય છે

જૈન—તો પછી સમારોપ આન્તિરૂપ જ છે. અને એ રીતે આન્તિરૂપ સમા-
રોપથી પ્રવૃત્ત થયેલો અર્થક્રિયાનો અર્થ પુરુષ કઈ રીતે કૃતાર્થ ધર્મ શકે ?

અર્થાત્ ન થઈ શકે. જેમકે-છીપમાં પ્રવૃત્ત થયેલો રજતની અર્થક્રિયાનો અર્થા પુરુષ કૃતાર્થ થતો નથી.

(૫૦) સ્વપ્રતિભાસે इत्यादि सौगतः । नन्विति सूरिः । तद्विकल्पविषयभावे इति स चासौ विकल्पश्च तद्विकल्प इत्यादि विग्रहः । विषयत्वं च वस्तुनोरसतोरेव भवति । तद्विकल्पोऽग्निविकल्पः । गोचरतामिति भनन्मतेऽपि । अर्थक्रियार्थिन इत्यादि बौद्धः । तत्रेति पावके ।

(ટિ૦) यदि वुद्धीत्यादि ॥ अतो वहिरिति किन्त्वन्तर्मुखैव परमाणुनिविष्टैव । न च गिरि-नगर-सागर-दुरङ्ग-यज्ञ-वृक्ष-विहङ्ग-मुग्ध-मातुलिङ्ग-नारङ्ग-पूग-लवङ्गरूपा प्रवृत्तिः प्रथते । अनर्थे इति अन्वागोहलक्षणे । सोऽयमिति अर्थाध्यवसायः । तद्विकल्पेति अर्थाध्यवसाय-विकल्पगोचरसत्त्वे । विकल्पस्येति शब्दारूपितज्ञानस्य । सुतरामिति सादरतया । नहि विषयमृततत्त्वोपचरितमपि प्राणितुमिच्छुः पुमान् सप्रयं प्रायेणाऽदनीयात् । तत्रेति अर्थसमारोपमा(प्रा)पितेनार्थे । तत् इति भ्रान्तिरूपात् समारोपात् ॥

§૩૫ यदपि प्रोक्तम्—कार्यकारणभावस्यैव वाच्य-वाचकतया व्यवस्थापितत्वादिति । तदध्ययुक्तम् । यतो यदि कार्यकारणभाव एव वाच्य-वाचकभावः स्यात् , तदा श्रोत्रज्ञाने प्रतिभासमानः शब्दः स्वप्रतिभासस्य भवत्येव कारणमिति तस्याप्यसौ वाचकः स्यात् । यथा च विकल्पस्य शब्दः कारणम्, एवं परंपरया स्वलक्षणमपि । अतस्तदपि वाचकं भवेदिति प्रतिनियतवाच्यवाचकभावव्यवस्थापनं प्रलय-पद्धतिमनुधावेत् । ततः शब्दः सामान्यविशेषात्मकार्थावबोधनिबन्धनमेवेति स्थितम् ॥ ૧૧ ॥

§૩૫—વળી, કાર્યકારણભાવ જ વાચ્ય-વાચકભાવ તરીકે વ્યવસ્થાપિત છે, એમ જે તમે કહ્યું (§૨૬), તે અથોગ્ય છે, કારણ કે-કાર્યકારણભાવ એ જ વાચ્ય-વાચકભાવ હોય તો-શ્રોત્રજ્ઞાનમાં પ્રતિભાસમાન શબ્દ પોતાના પ્રતિભાસનું કારણ છે માટે તે શબ્દ સ્વજ્ઞાનનો પણ વાચક થશે. વળી, જેમ વિહંગનું શબ્દ કારણ છે તેમ પરંપરાએ સ્વલક્ષણ પણ કારણ છે, તો તે પણ વાચક થશે, આથી પ્રતિનિયત વાચ્ય-વાચકભાવ-વ્યવસ્થા-એટલે અમુક શબ્દ સમુદ્ર અર્થનો વાચક છે, એવી વ્યવસ્થા તો પ્રલયમાર્ગમાં જ આવી જશે. અર્થાત્ તેથી વ્યવસ્થા બની શકશે નહિ. માટે શબ્દ સામાન્યવિશેષાત્મક અર્થના બોધનું કારણ છે એ વાત સિદ્ધ થઈ. ૧૧.

(૫૦) तस्यापीति प्रतिभासस्यापि । असाविति शब्दः ॥ ૧૧ ॥
(ટિ૦) यतो यदौल्यादि । श्रोत्रज्ञाने इति श्रोत्रजन्यज्ञाने । तस्यापीति स्वप्रतिभासस्यापि । असाविति शब्दः । अत इति कारणात् ॥ तदपीति स्वलक्षणमपि, स्वलक्षणस्य विकल्पे जायमाने कारणरूपात् ॥ ૧૧ ॥

સ્વાભાવિકસામર્થ્યસમયાભ્યામર્થવોધનિવન્ધનં શબ્દ દ્યુક્તમ્ । અથ કિમસ્ય શબ્દસ્ય સ્વાભાવિકં રૂપં, કિંચ પરાપેક્ષમિતિ વિવેચયન્તિ—
અર્થપ્રકાશરૂપસ્ય સ્વાભાવિકં પ્રદીપવદ્યથાર્થાધ્યથાર્થત્વે પુનઃ પુરુષગુણદોષ-
વનુસરતઃ ॥ ૧૨ ॥

§૧ અર્થપ્રકાશકત્વમ્, અર્થવિવોધસામર્થ્યમ્ । અસ્ય શબ્દસ્ય । સ્વાભાવિકં પરા નપેક્ષમ્ । પ્રદીપવત્ । યથા હિ પ્રદીપઃ પ્રકાશમાનઃ શુભમશુભં વા યથાસન્નિહિતં ભાવમવભાસયતિ, તથા શબ્દોઽપિ વક્ત્રા પ્રયુજ્યમાનઃ શ્રુતિવર્તિર્નિમવતીર્ણઃ સત્યેઽનૃતે વા, સમન્વિતેઽસમન્વિતે વા, સફલે નિષ્ફલે વા, સિદ્ધે સાધ્યે વા વસ્તુનિ પ્રતિપત્તિ-મુત્પાદયતીતિ તાવદેવાસ્ય સ્વાભાવિકં રૂપમ્ । અયં પુનઃ પ્રદીપાચ્છબ્દસ્ય વિશેષઃ—યદસૌ સકેતવ્યુત્પત્તિમપેક્ષમાણઃ પદાર્થપ્રતીતિમુપજનયતિ, પ્રદીપસ્તુ તન્નિરપેક્ષઃ । યથાર્થ-ત્વાયથાર્થત્વે સત્યાર્થત્વાસત્યાર્થત્વે પુનઃ પ્રતિપાદકનરાધિકરણશુદ્ધત્વાશુદ્ધત્વે અનુ-સરતઃ । પુરુષગુણદોષાપેક્ષે इत्यर्थः । तथाहि—सम्यग्दर्शिनि शुचौ पुरुषे वक्तरि यथार्था शाब्दी प्रतीतिरन्यथा तु मिथ्यार्थेति । स्वाभाविके तु याथार्थ्ये मिथ्यार्थत्वे चास्याः स्वीक्रियमाणे विप्रतारकेतरपुरुषप्रयुक्तवाक्येषु व्यभिचारान्व्यभिचारनियमो न भवेत् ।

પુરુષસ્ય ચ કરુણાદયો ગુણા દ્વેષાદયો દોષાઃ પ્રતીતા एव । તત્ર યદિ પુરુષગુણાનાં પ્રામાણ્યહેતુત્વં નાભિમન્યતે જૈમિનીયૈઃ, તર્હિ દોષાણામપ્યપ્રામાણ્ય-નિમિત્તતા મા ભૂત્ । દોષપ્રશમનચરિતાર્થા एव पुरुषगुणाः, प्रामाण्यहेतवस्तु न भवन्तीत्यत्र च कोशपानमेव शरणं श्रोत्रियाणामिति ॥૧૨॥

સ્વાભાવિક સામર્થ્ય અને સંકેત એ બંને દ્વારા શબ્દ અર્થબોધનું કારણ છે, એમ ઉપરના જ સૂત્રમાં કહેલ છે. તે હવે શબ્દનું સ્વાભાવિક(નૈસર્ગિક) સ્વરૂપ કેવું છે અને પરની અપેક્ષાએ સ્વરૂપ કેવું છે, તેનું વિવેચન—

શબ્દ અર્થબોધ સ્વાભાવિક રીતે જ કરે છે, પ્રદીપની જેમ, પરંતુ તે અર્થ-બોધની યથાર્થતા કે અયથાર્થતાને આધાર વક્તા પુરુષના ગુણ-દોષો છે. ૧૨.

§૧ અર્થપ્રકાશકત્વમ્—અર્થબોધ સામર્થ્ય, અસ્ય-શબ્દનું. સ્વાભાવિક-બીજની અપેક્ષા નહિ રાખનાર. પ્રદીપની જેમ. જેમ પ્રકાશવત્ દીપક યથાયોગ્ય નજીક સ્થાનમાં રહેલ શુભ કે અશુભ પદાર્થને જણાવે છે, તેમ વક્તાથી પ્રયુક્ત શબ્દ પણ શ્રવણમાર્ગમાં પ્રવેશીને સાચા કે ગૂઠા, સમન્વિત કે અસમન્વિત- (સમ્બદ્ધ કે અસમ્બદ્ધ) સફલ કે નિષ્ફલ, સિદ્ધ કે સાધ્ય વસ્તુવિષયક જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. શબ્દનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ આ જ છે. પરંતુ પ્રદીપથી શબ્દમાં એટલી વિશેષતા છે, કે શબ્દ સંકેતની વ્યુત્પત્તિ-જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખીને પદાર્થ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે, જ્યારે પ્રદીપ તેવી અપેક્ષાથી રહિત છે. શાબ્દબોધગત જે યથાર્થતા કે અયથાર્થતા હોય છે, તે વક્તા પુરુષમાં રહેલ શુદ્ધતા કે અશુ-દ્ધતા(પાવિત્ર્ય કે અપાવિત્ર્ય)ને અધીન છે. અર્થાત્ પુરુષગત ગુણદોષને આધીન છે, જેમકે—સમ્યગ્દર્શનવાળો અને પવિત્ર વક્તા હોય તો-યથાર્થ-સાચો શાબ્દબોધ થાય છે, અને તેનાથી વિરુદ્ધ-સમ્યગ્દર્શનથી રહિત અપવિત્ર વક્તા હોય તો-મિથ્યા-ખોટા શાબ્દબોધ થાય છે. જો શાબ્દબોધમાં યથાર્થત્વ કે અયથાર્થત્વને પણ સ્વાભાવિક માનવામાં આવે તો છેતરપીંડી કરનાર (ડગ) અને

ફૃ૧. જીવાદિ એક પદાર્થમાં સત્ત્વ આદિ કોઈ એક ધર્મવિષયક પ્રશ્નને કારણે, વિરોધ ટાળીને એટલે કે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોની બાધાનો પરિહાર કરીને જુદા જુદા અથવા સંમિલિત વિધિ અને નિષેધની પર્યાલોચના-કલ્પના કરીને સ્થાત્-પદ્ધતી. યુક્ત આગળ કહેવાશે એ રીતે સાત પ્રકારની વચનરચનાને સસભંગી જાણવી. પદાર્થ જેનાથી લેદાય તે ભંગ અર્થાત્ વચનપ્રકાર છે. તેવા સાત-ભંગોનો સમૂહ તે સસભંગી કહેવાય છે.

ફૃ૨. લિન્ન લિન્ન વસ્તુઓં વિષે વિધિ અને નિષેધની કલ્પનાથી તો સેંકડો ભંગોનો પ્રસંગ થાય તેનું નિવારણ કરવા 'એક પદાર્થમાં' એવું વિશેષણ ગ્રહણ કર્યું છે, એમ જાણવું. એક જીવાદિ પદાર્થમાં વિધીયમાન અને નિષિધ્યમાન અનન્ત ધર્મોની કલ્પનાથી અનન્ત ભંગીના પ્રસંગને દૂર કરવા 'કોઈ એક ધર્મના પ્રશ્નને કારણે' એવું વિશેષણ ગ્રહણ કર્યું છે, એમ જાણવું. કારણ કે -અનન્ત ધર્મોમાંથી પણ પ્રત્યેક ધર્મમાં સાત પ્રકારના જ પ્રશ્નોની પ્રવૃત્તિ થાય છે, માટે તે ધર્મના ઉત્તર પણ સાત પ્રકારે જ યુક્તિસંગત થાય છે; માટે પ્રત્યેક ધર્મની એક એક સસભંગી સિદ્ધ થઈ. અને એમ થતાં અનન્ત ધર્મની અપેક્ષાએ જે અનન્ત સસભંગી થાય છે તે તો ઈંટ જ છે અને આ વિષયમાં સૂત્રકાર પોતે જ સૂત્રદ્વારા નિર્ણય કરશે.

ફૃ૩. પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી વિરુદ્ધ એવા એકાન્ત સત્ અસત વિગેરેની વિધિ અને નિષેધની કલ્પનાથી પ્રવૃત્ત થયેલ વચનપ્રયોગ સસભંગી રૂપે અમાન્ય છે તે જાણાવવા 'વિરોધ ટાળીને' એમ કહ્યું છે. આ બાબતમાં અમે પણ કહ્યું છે કે — 'હે દેવ ! આપે અનેકાન્તાત્મક પદાર્થમાં એકેક ધર્મની અપેક્ષાએ પ્રશ્નના કારણે વિધિ અને નિષેધરૂપ લેઈ કરીને બાધારહિત જે સાત પ્રકારની વચન રચનાનો—ઉપદેશ કર્યો છે, તેનો પ્રયોગ કરીને જલ્પ (શાસ્ત્રાર્થ-વાદ) રૂપ રણાંગણમાં વાદી ક્ષણવારમાં પ્રતિવાદીને જીતી લે છે.'

ફૃ૪. સસભંગીનું આ લક્ષણ પ્રમાણ સસભંગી અને નયસસભંગી એ બન્નેનું સાધારણ—સામાન્ય લક્ષણ જાણવું અને એ બન્નેનાં વિશેષલક્ષણો તો હવે પછી કહેવાશે.

સારાંશ છે કે દરેક પદાર્થમાં અનન્ત ધર્મ જોવામાં આવે છે, અથવા એમ કહીએ કે અનન્ત ધર્મોનો પિંડ એ જ પદાર્થ કહેવાય છે. આ અનન્ત ધર્મો-માંથી કોઈ એક ધર્મને લઈને અમુક ધર્મ સત્ છે કે અસત છે ? ઇત્યાદિ પ્રશ્ન પૂછે તો એ પ્રશ્નને અનુસારે તે એક ધર્મના વિષયમાં સાત પ્રકારના ઉત્તર દેવા પડશે. દરેક ઉત્તર સાથે 'સ્થાત્' (કથંચિત્) શબ્દ જોડેલ હોય છે. કોઈ ઉત્તર વિધિરૂપ હશે કોઈ નિષેધરૂપ હશે અર્થાત્ કોઈ ઉત્તર 'હા'માં હશે તો કોઈ 'ના'માં હશે પરન્તુ વિધિ અને નિષેધમાં વિરોધ આવવો ન જોઈએ. આ રીતે વિધિ અને નિષેધ—એકેક લઈને અને મેળવીને સાત ભંગ બને છે. તેથી તે વચનપ્રયોગને સસભંગી એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. ૧૪

(૧૦) ધ્વોચામ ચેતિ પચાસતિ યા પ્રદનાદિત્યાદિપયે પર્યુદાસશબ્દેન નિવેષયાહ્યા ।

વાઘચ્યુતે પ્રવક્ષાદિવાઘચ્યુતા ॥૧૧॥

(૮૦) યા પ્રશ્નાદિત્યાદિ ॥ પ્રશ્નાદિતિ પ્રાશ્નિકાનુયોગવશાત્, વિધિનિષેધનેદન, પર્યુદાસસ્ય નચ્વાચક્ત્વાદ્ નિષેધ । વાઘેતિ પ્રત્યક્ષાદિવિદ્ધસદાયોકાન્તપીઠાવર્જિતા । સપ્ત ઘેતિ સપ્તપ્રકારા । ધર્મમિતિ સદસદાત્મ્ય નિત્યાનિત્યાચ વા । અનેકાત્મકે इति અનેક ધર્માધારભૂતે કથયિત્વલ્પવિગ્રિતે इति । નિરવેશીતિ નિર્દિષ્ટા । યયેતિ સપ્તમહ્યા । જલ્પેતિ વાદસગરચત્રે । વિજયતે इति ‘વિ’પૂર્વે ‘જિ જ્યે’ વિ પરાભ્યા જિ ” [કાન્ત ત્રે પૃ. ૧૮૪ ૩ ૨૧૨૨ સૂત્રાન્તર્ગતમ્] इति વચનાદાત્મનેપદમ્ ।

પ્રમાણેતિ અનેકાન્તાત્મકવસ્તુગ્રાહકજ્ઞાનમ્ । નયેતિ વસવેકદેશપ્રાહક જ્ઞાનમ્, તયો સપ્તમહ્યો, તયો । સાધારણમિતિ સમાનમ્ । અનયોરિતિ પ્રમાણનયસપ્તમહ્યો ॥૧૪॥

અથાસ્યા પ્રથમમહ્નોદેશ તાવદ્ દર્શયન્તિ—

તદ્વથા— સ્યાદસ્ત્યેવ સર્વમિતિ વિધિવિકલ્પનયા પ્રથમો મહ્નઃ ॥૧૫॥

§ ૧ સ્યાદિત્યન્યયમનેકાન્તાવધોતક સ્યાત્કથચ્છિત્ત્વદન્યક્ષેત્રકાલભાવરૂપે-
ણાસ્ત્યેવ સર્વ કુમ્ભાદિ, ન પુન પરદન્યક્ષેત્રકાલભાવરૂપેણ । તથાહિ કુમ્ભો દ્રવ્યત
પાર્થિવત્રેનાસ્તિ, ન જલાદિરૂપત્રેન, ક્ષેત્રત પાટલિપુત્રકત્રેન, ન કાન્યકુન્જાદિત્રેન,
કાલત શૈશિલત્રેન, ન વાસન્તિકાદિત્રેન, ભાવત શ્યામત્રેન, ન રક્ત્વાદિના ।
અન્યથેતરરૂપાપત્યા સ્વરૂપહાનિપ્રસન્ન इति ।

§ ૨ અવધારગ ચાત્ર મહ્નેડનમિતાર્થવ્યાવૃત્ત્યર્થમુપાત્તમ્ । इतरथाऽनभिहित-
તુન્યતૈવાસ્ય વાક્યસ્ય પ્રસજ્યેત, પ્રતિનિયતસ્વાર્થાનભિધાનાત્ ।

તદુક્તમ્—

“વાક્યેડવધારણ તાવદનિષ્ઠાર્થનિવૃત્તયે ।

કર્તૃન્યમન્યથાડનુક્તસમત્વાત્ તસ્ય કુત્રચિત્” ॥૧॥

§ ૩ તથાડપ્યસ્યેવ કુમ્ભ इत्यેતાવ માત્રોપાદાને કુમ્ભસ્ય સ્તમ્ભાઘસ્તિત્રેનાપિ
સર્વપ્રકારેણાસ્તિત્વપ્રાપ્તિ પ્રતિનિયતસ્વરૂપાનુપપત્તિ સ્યાત્, તપ્રતિપત્તયે સ્યાદિતિ
પ્રયુજ્યતે, સ્યાત્કથચ્છિત્ત્વદન્યાદિમિરેવાયમસ્તિ, ન પરદન્યાદિમિરયી યર્થ । યત્રાપિ ચાસૌ
ન પ્રયુજ્યતે તત્રાપિ વ્યવચ્છેદફલૈવકારવદ્ બુદ્ધિમદ્ગ્નિ પ્રતીયત એવ । યદુક્તમ્—

“સોડપ્રયુક્તોઽપિ વા તજ્ઞે સર્વગર્થાત્ પ્રતીયત ।

યથૈવકારોડયોગાદિવ્યવચ્છેદપ્રયોજન ” ॥૧॥૧૫॥

સસમક્ષીના પ્રથમ ભગનો ઉલ્લેખ —

ઘટાદિ પદાર્થ સ્યાત્ છે જ-આ પ્રકારે નિધિની કલ્પનાથી પહેલો ભગ

છે ૧૫

§૧ ‘સ્યાત્’ અન્યય અનેકાન્તને જણાવનાર છે સ્યાત્ એટલે કથચિત્ ૨-
દ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાલ અને સ્વભાવથી કુભાદિ ગમસ્ત પદાર્થ વિધમાન છે જ,
પરંતુ પરદ્રવ્ય, પરક્ષેત્ર, પરકાલ અને પરભાવથી વિગમાન નથી તે આ પ્રમાણે—

કુંભ દ્રવ્યથી પાર્થિવરૂપે વિદ્યમાન છે પરંતુ જલાદિરૂપે નથી. ક્ષેત્રથી પાટલી પુત્રનો છે પણ કાન્યકુબ્જાદિનો નથી. કાળથી શિશિર ઋતુનો છે પરંતુ વસન્તાદિ ઋતુનો નથી. લાવથી શ્યામ છે પરંતુ રક્તાદિ રૂપે નથી. પરરૂપાદિ વડે પણ અસ્તિત્વ માનવામાં પરરૂપાદિની પ્રાપ્તિ થવાથી સ્વરૂપાદિની હાનિનો પ્રસંગ આવશે.

કુર. આ લંગમાં જે ‘જ’ એલું અવધારણુ છે તે અનભિમત (અનિષ્ટ) ધર્મની નિવૃત્તિ (નિવારણ) માટે છે, એવી નિવૃત્તિ ન માનવામાં કહ્યું ન કહ્યા બરાબર થઈ જશે. કારણ કે—તે વાક્ય વડે પોતાના નિયત અર્થનું કથન તો થયું નથી. કહ્યું છે કે—વાક્યમાં અવધારણુ અવશ્ય કરવું જોઈએ, અન્યથા એ વાક્ય કોઈક સ્થળે અકથિત સમાન થઈ જશે, એટલે કે કહ્યા છતાં અભિપ્રેત અર્થ પ્રકટ નહિ કરી શકે.

કુર. ‘જ’કારનું ગ્રહણ કરવા છતાં એટલે કે ‘કુંભ છે જ’ એટલું કહેવામાં આવે અને ‘સ્થાત્’ પદનું ગ્રહણ કરવામાં ન આવે તો કુંભમાં સ્તંભાદિ સર્વ-પ્રકારના અસ્તિત્વની પ્રાપ્તિ થશે, અર્થાત્ કુંભ સર્વપ્રકારે અસ્તિ બની જશે, અને તેમ થતાં પ્રતિનિયત સ્વરૂપની અનુપપત્તિ થશે એટલે કે—કુંભ કુંભરૂપે નહિ રહે, તેથી પ્રતિનિયત સ્વરૂપના બોધ માટે સ્થાત્પદનો પ્રયોગ કરવો જરૂરી છે, એટલે કે—આ ઘટાદિ પદાર્થ સ્થાત્ (કથંચિત્) સ્વદ્રવ્યાદિથી જ ‘છે,’ પરંતુ પરદ્રવ્યાદિથી પણ છે નહિ—આવો અર્થ થશે વળી, જ્યાં પણ આ સ્થાત્પદનો પ્રયોગ ન કરાયો હોય ત્યાં પણ તે વ્યવચ્છેદ કરનાર ‘જ’કારની જેમ બુદ્ધિ-માન પુરુષો બાણી જ લે છે. કહ્યું છે કે—‘અયોગાદિવ્યવચ્છેદક ‘જ’કારનો પ્રયોગ ન હોય તો પણ જેમ તજ્ઞ પુરુષો અર્થાત્ તેને બાણી જ લે છે તેમ પ્રયુક્ત ન હોય તો પણ સ્થાત્કારને તેઓ બાણી લે છે.” ૧૫.

(૫૦) અન્યથેતરરૂપાપત્યેતિ અન્યથા પરરૂપેગાપ્યસ્તિત્વેડ્ઞીક્રિયામાણે ।

સ્થાદિતિ સ્વાચ્છન્દઃ ॥૧૫॥

(ટિ.) તથાહિ ક્યાદિ ॥ અન્યથેતિ દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવાનિયમે ॥ અનભિમતેતિ સ્વયોગ-વ્યવસ્થાપનાર્થમિત્યર્થઃ । ફતરથેતિ સ્વયોગવ્યવસ્થાપનં વિના । વાક્યેડ્વધારણમિત્યાદિ ॥ સમત્વાદિતિ તુલ્યત્વાત્ । તસ્યેતિ વાક્યસ્ય ।

તત્પ્રતિપત્તયેતિ । પ્રતિનિયતસ્વરૂપપ્રતિપત્તયે । અયમિતિ ભાવરાશિઃ । અસાચિતિ સ્વાચ્છન્દઃ । સોડપ્રયુક્ત ઇતિ । સ ઇતિ સ્વાત્કારશબ્દઃ । તજ્ઞૈરિતિ સ્વાત્કારશબ્દઃ ॥૧૫॥

અથ દ્વિતીયમજ્ઞોલ્લેખં ક્યાપયન્તિ—

સ્થાન્નાસ્ત્યેવ સર્વમિતિ નિપેદ્યકલ્પનયા દ્વિતીયઃ ॥૧૬॥

§ ૧ સ્વદ્રવ્યાદિભિરિવ પરદ્રવ્યાદિભિરપિ વસ્તુનોડસત્વાનિઘૌ હિ પ્રતિનિયત-સ્વરૂપાભાવાદ્ વસ્તુપ્રતિનિયમવિરોધઃ ।

§ ૨ ન ચાસ્તિત્વૈકાન્તવાદિભિરત્ર નાસ્તિત્વમસિદ્ધમિત્યભિધાનીયમ્ । કથચિત્તસ્ય વસ્તુનિ યુક્તિસિદ્ધત્વાત્ સાધનવત્ । નહિ કચિદનિત્યત્વાદૌ સાધ્યે સત્ત્વાદિસાધનસ્થા-સ્તિત્વં વિપક્ષે નાસ્તિત્વમન્તરોપપન્નન્, તસ્ય સાધનાભાસત્વપ્રસન્નાત્ ।

§ ૩ અથ યદેન નિયતં સાવ્યસદ્ભાવેઽસ્તિત્વં તદેવ સાવ્યાભાવે સાધનસ્ય નાસ્તિ વમમિધીયતે, તત્કથં પ્રતિપેવ્યમ્^૨ સ્વરૂપસ્ય પ્રતિપેવ્યત્વાનુપપત્તે, સાવ્યસદ્ભાવે નાસ્તિત્વં તુ યત્ તદ્વપ્રતિપેવ્યમ્, તેનાવિનાભાવિકે સાવ્યસદ્ભાવાસ્તિત્વસ્ય વ્યાઘાતાત્ તેનૈવ સ્વરૂપેનાસ્તિ નાસ્તિ ચેતિ પ્રતીત્યભાવાદિતિ ચેત્ ।

§ ૪ તદસત્ । एवं हेतोस्त्रिरूपत्वविरोधात्, विपक्षामत्वस्य तात्त्विकस्या-
भावात् । यदि चायं भावाभावयोरेकत्वमाचक्षीत; तदा सर्वथा न क्वचित् प्रवर्तत,
नापि कुतश्चिन्निवर्तत । प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयस्य भावस्याभावपरिहारेणासम्भवात्, अभा-
वस्य च भावपरिहारेणेति वस्तुनोऽस्तित्वनास्तित्वयो रूपा-तरत्वमेष्टव्यम् । तथाचास्तित्वं
नास्तित्वेन प्रतिपेव्येनाविनाभावि सिद्धम् । यथा च प्रतिपेव्यमस्तित्वस्य नास्तित्वं तथा
प्रधानभावतः क्रमापितोभयत्वादिधर्मपञ्चकमपि वक्ष्यमाणं लक्षणीयम् ॥१६॥

સમભગીના બીજા ભગને હલ્લેખ-શબ્દ પ્રયોગ બતાવે છે—

ઘટાદિ સમસ્ત પદાર્થ સ્થાત્ નથો જ એ નિપેદની કલ્પનાથી બીજો છે. ૧૬

§ ૧. જેમ સ્વદ્રવ્યોદિથી વસ્તુમાં અસત્ત્વ નથી, તેમ પરદ્રવ્યોદિથી પણ અસત્ત્વ ન માનવામાં આવે તો પ્રતિનિયતસ્વરૂપનો અભાવ થવાથી વસ્તુના પ્રતિ-
નિયમનો વિરોધ આવશે, અર્થાત્ પરદ્રવ્યથી અસત્ છે માટે જ વસ્તુનું એક
નિયત સ્વરૂપ બને છે.

§ ૨. એકાન્ત અસ્તિત્વવાદીઓએ તેમાં નાસ્તિત્વ અસિદ્ધ છે, એમ કહેવું ન
જોઈએ. કારણ કે હેતુની જેમ વસ્તુમાં કથંચિત્ નાસ્તિત્વ પણ યુક્તિસિદ્ધ છે
અનિત્યતાદિ સાધ્ય કોઈ પણ વસ્તુમાં સિદ્ધ કરવું હોય ત્યારે સત્ત્વાદિ હેતુનું
અસ્તિત્વ વિપક્ષમાં નાસ્તિત્વ વિના યુક્તિસંગત થઈ શકતું નથી, અન્યથા તે
હેત્વાભાસ બની જશે, અર્થાત્ સત્ત્વાદિ હેતુનું પક્ષ અને સપક્ષમાં જેમ
અસ્તિત્વ છે તેમ વિપક્ષમાં નાસ્તિત્વ ન માનવામાં આવે તો તે હેત્વાભાસ
બની જશે.

§ ૩ શંકા—સાધ્ય વિદ્યમાન હોય ત્યારે સાધનનું જે નિયમપૂર્વક અસ્તિત્વ
છે, તે જ સાધ્યના અભાવમાં નાસ્તિત્વ કહેવાય છે તો આ પ્રકારનું નાસ્તિત્વ
સ્વયં અસ્તિત્વરૂપ હોઈ કઈ રીતે પ્રતિપેધ્ય હોઈ શકે ? અર્થાત્ તેનો પ્રતિપેધ
ન થઈ શકે કારણ કે-સ્વરૂપ પ્રતિપેધ્ય બનતું નથી અર્થાત્ સ્વરૂપનો નિપેધ
થઈ શકતો નથી. પરંતુ સાધ્યના સદ્ભાવમાં જે નાસ્તિત્વ છે તે તો પ્રતિપેધ્ય છે,
એટલે તે પ્રતિપેધ્યરૂપ નાસ્તિત્વ માથે સાધ્યના સદ્ભાવમાં રહેલ અસ્તિત્વનો
આવિનાભાવ બાધિત છે, કારણ કે જે સ્વરૂપથી અસ્તિત્વ છે, તે જ સ્વરૂપથી
નાસ્તિત્વ છે એવી પ્રતીતિ થતી નથી.

§ ૪ સમાધાન—આ કથન યોગ્ય નથી, કારણ કે એમ મનવામાં હેતુની ત્રિ-
પતા (ત્રિલક્ષણતા)માં વિરોધ આવશે, કારણ કે હેતુનું વિપક્ષાચરન લક્ષણ તાત્વિક
નહિ બને વળી જો અસ્તિત્વેકાન્તવાદી (સાંખ્ય-વેદાન્તી) ભાવ અને અભાવ

ઉભયને એકસ્વરૂપ કહે તેા તે સર્વથા કયાંઈ પ્રવૃત્ત નહિ થાય અને કયાંઈથી નિવૃત્ત પણ નહિ થાય. કારણ કે-પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના વિષયરૂપ ભાવનો અભાવના પરિહારથી અને અભાવનો ભાવના પરિહારથી કયાંઈ પણ સંભવ નથી. વસ્તુમાં અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ બન્નેને લિન્ન લિન્નમાનવા બેઈ એ. અને એમ થતાં પ્રતિષેધ્ય નાસ્તિત્વનું અસ્તિત્વ અવિનાભાવિ સિદ્ધ થયું અને જેમ પ્રતિષેધ્ય નાસ્તિત્વનું અવિનાભાવિરૂપે અસ્તિત્વ સિદ્ધ છે; તેમ હવે પછી કહેવાતું પ્રધાનભવથી કંમની અપેક્ષાએ ઉભયત્વાદિ ધર્મપંચકતું પણ અવિનાભાવિ સિદ્ધ છે, એમ જાણવું. ૧૬.

(૫૦) અથ' યદેવેત્યાદિગથે તદ્વિતિ નાસ્તિત્વમ્ । કથં પ્રતિષેધ્યમિતિ સ્વરૂપં હિ તત્ । સ્વરૂપસ્યેતિ અસ્તિત્વનાસ્તિત્વલક્ષણસ્ય । તેનેતિ પ્રતિષેધ્યેન નાસ્તિત્વેન' । અવિનાભાવિત્વે હિતિ જૈનાભિમતે ।

તદ્વિતિત્યાદિ જૈનો વક્તિ । અયમિતિ પૂર્વોપન્યસ્તવાદી । નિવર્ત્તેતેત્યતોડમે 'યતઃ' હિતિ ગમ્યમ્ । પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિવિષયસ્યેત્યાદિગથે ભાવસ્યેતિ પ્રવૃત્તિવિષયસ્ય । અભાવસ્યેતિ નિવૃત્તિવિષયસ્ય । અસમ્ભવાદિતિ એત્યાત્ તયોઃ । અભાવસ્ય ચ ભાવપરિહારેત્યતોડમે 'અસમ્ભવાત્' હિતિ યોજ્યમ્ । અથ ચ પ્રવર્ત્તેતિ નિવર્ત્તેતિ ચેતિ સમપ્રવાક્યાર્થઃ । રૂપાનાસ્તિત્વમેષ્ટાદ્યમિતિ ન પુનરેક્યમ્ । અન્યથા પ્રવૃત્તિનિવૃત્તી ન સમ્ભવતઃ । તથા ચેત્યાદિના તત્ત્વમાહ । અવિનાભાવિ સિદ્ધમિતિ ન પુનરેક્યં તયોઃ । અસ્તિત્વસ્યેતિ અસ્તિત્વસ્ય નાસ્તિત્વં પ્રતિષેધ્યમ્ હિતિ યોગઃ । યથા દ્વિતીયમજ્ઞે અસ્તિત્વસ્ય પ્રતિષેધ્યં નાસ્તિત્વં પ્રાધાન્યેનાભવદિતિ વાચ્યાર્થઃ । ક્રમાર્પિતોભયત્વાદીત્યાદિ ક્રમાર્પિતોભયત્વાદ્યસ્તૃતીયો મત્તઃ । લક્ષણીયમિતિ અસ્તિત્વસ્યેવ ॥૧૬॥

(ટિ૦) સ્વદ્રવ્યાદિમિતિત્યાદિ ॥ યથા સ્વકીયદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈવસ્તુનોડસત્ત્વમનિષ્ઠં તથા યદિ પરદ્રવ્યાદિમિતિ અવસ્થમનિષ્ઠમ્ પ્રતિનિયતસ્વરૂપત્વં તત્ર ન ર્યાત્ । અતઃ એવ વિરોધઃ સંભવી ।

અત્રેતિ વસ્તુનિ । તસ્યેતિ અનિત્યત્વસ્ય । સાધનવદિતિ હેતુવત્ । વિપક્ષે નાસ્તિત્વ-વર્જિતેત્યાસ્તિત્વસ્ય ।

તદ્વિતિ નાસ્તિત્વમ્ । સ્વરૂપસ્યેતિ અસ્તિત્વસ્ય । યતોડસ્તિત્વમેવ નાસ્તિત્વમ્ યતો ન ઘટસ્વરૂપં ઘટેનૈવ નિષિધ્યતે । સાધ્યસદ્ભાવે હિતિ । સાધ્યસદ્ભાવે નાસ્તિત્વં યત્ તેનાસ્તિત્વેન સદ્ભાવિનાભાવિત્વેનાસ્તિત્વમિતિ હેતોઃ । તેનેતિ નાસ્તિત્વેન । તેનૈવેતિ યેનૈવ સ્વરૂપેનાસ્તિત્વં ન તેનૈવ નાસ્તિત્વમ્ । એકસ્વરૂપે ઉમથોરસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વયોઃ પ્રતીત્યનુપપત્તેઃ । યદિ ચાયમિતિ । અસ્તિત્વૈશ્વનવાદી । યથા ચેતિ નાસ્તિત્વમિતિ અવિનાભાવિ ॥૧૬॥

અથ તૃતીયં મજ્ઞમુલેક્ષનો વ્યક્તીકુર્વન્તિ-

સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાન્નાસ્ત્યેવેતિ ક્રમતો વિધિનિષેધકલ્પનયા તૃતીયઃ ॥૧૭॥

§ ૧ સર્વમિતિ પૂર્વમૂત્રાદિહોત્તર ચાનુવર્ત્તનોયમ્ । તતોડ્યમર્થઃ । કમાર્પિત-સ્વાંરદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયાપેક્ષયા કમાર્પિતામ્યામસ્તિત્વનાસ્તિત્વામ્યાં વિશેષિતં સર્વં કુમ્ભાદિ વસ્તુ સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાન્નાસ્ત્યેવેત્યુલ્લેખેન વક્તવ્યમિતિ ॥૧૭॥

સત્તમજ્ઞીના ત્રીજા ભાગનો ઉલ્લેખ—

ઘટાદિ સમસ્ત પદાર્થ કથયિત છે જ અને કથયિત નથી. જ એ રીતે કંમિક વિધિ અને નિષેધની કલ્પનાથી ત્રીજો ભાગ છે. ૧૭.

इदानीं चतुर्थमङ्गोल्लेखमाविर्भावयन्ति—

स्याद्वक्तव्यमेवेति युगपद्वિधिनिषेधकल्पनया चतुर्थः ॥૧૮॥

§ ૧ દ્વાભ્યામસ્તિત્વનાસ્તિત્વાદ્યધર્માભ્યાં યુગપદ્વિધાનતયાર્પિતાભ્યામેવસ્ય વસ્તુ નોડભિધિસાયાં તાદૃશસ્ય શબ્દસ્યાસંભવાદવક્તવ્યં જીવાદિ વસ્તિવતિ । તથાહિ— સદસત્ત્વગુણદ્વયં યુગપદેકત્ર સદિત્યભિધાનેન વક્તુમશક્યમ્ । તસ્યા સત્ત્વપ્રતિપાદના- સમર્થત્વાત્ । તથૈવાસદિત્યભિધાનેન ન તદ્વક્તું શક્યમ્ । તસ્ય સત્ત્વપ્રત્યાયને સામર્થ્યા- ભાવાત્ । સાદ્વૈતિકમેકં પદં તદભિધાતું સમર્થમિત્યપિ ન સત્યમ્ । તસ્યાપિ ક્રમે- ણાર્થદ્વયપ્રત્યાયને સામર્થ્યોપપત્તેઃ । શતૃશાનચૌ સદિતિ શતૃશાનચોઃ સદ્વૈતિતસચ્છ- વ્દવત્ । દ્વન્દ્વવૃત્તિપદં તયોઃ સદ્વદ્ભિધાયકમિત્યપ્યનેનાપાસ્તમ્ । સદસત્ત્વે ઇત્યાદિ પદસ્ય ક્રમેણ ધર્મદ્વયપ્રત્યાયને સમર્થત્વાત્ । કર્મધારયાદિશુત્તિપદમપિ ન તયોરભિ- ધાયકં તત્ત્વ એવ વાક્યં તયોરભિધાયકમનેનૈવાપાસ્તમિતિ સકલવાચકરહિતત્વાદ- વક્તવ્યં વસ્તુ યુગપત્ સદસત્ત્વાભ્યાં પ્રધાનભાવાર્પિતાભ્યામાક્રાન્તં વ્યવતિષ્ઠતે ।

§ ૨ અયં ચ મજ્ઞઃ કૈશ્ચિત્ તૃતીયમજ્ઞસ્થાને પઞ્ચતે, તૃતીયચૈતસ્ય સ્થાને । ન ચૈવમપિ કશ્ચિદોષઃ, અર્થવિશેષત્યામાવાત્ ॥૧૮॥

આ સૂત્રમાં અને ભાગના પ્રતિપાદક હવે પછીના સૂત્રોમાંથી પૂર્વ સૂત્રમાં 'સર્વ' પદની અનુવૃત્તિ કરી લેવી તેથી કરીને આ અર્થ ધર્મો-ક્રમથી અર્પિત સ્વપરદ્રવ્યાદિ અતુલ્યની અપેક્ષાએ ક્રમાર્પિત અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ ધર્મયુક્ત કુભાદિ સર્વ વસ્તુ સ્થાત છે જ, અને સ્થાત નથી જ. ૧૭.

સત્તમજ્ઞીના ચોથા ભાગનો ઉલ્લેખ—

ઘટાદિ સમસ્ત પદાર્થ સ્થાત્ અવકતવ્ય જ છે. આ રીતે યુગપત્ (એકી સાથે) વિધિ અને નિષેધની કલ્પનાથી આ ચોથો ભાગ છે. ૧૮.

યુગપત્ પ્રધાન સ્વરૂપે વિવક્ષિત અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ એ બન્ને ધર્મ દ્વારા એક વસ્તુને કહેવાની ઇચ્છા હોય ત્યારે કોઈ શબ્દ નથી કે જે પૂર્વોક્ત બન્ને ધર્મોથી યુક્ત પદાર્થને કહી શકે. માટે જીવાદિ સમસ્ત પદાર્થ સ્થાત અવકતવ્ય જ છે, તે આ પ્રમાણે—

સત્ત્વ અને અસત્ત્વરૂપ બન્ને ગુણો-(ધર્મો) એક સ્થળે એકી સમયે 'સત્' શબ્દથી કહી શકાતા નથી, કારણ કે-'સત્' શબ્દ અસત્ત્વનું પ્રતિપાદન (કથન)

કરવાને અસમર્થ છે, તેવી જ રીતે ‘અસત્’ શબ્દથી પણ કથન થઈ શકતું નથી કારણ કે—અસત્ શબ્દ સત્વતું પ્રતિપાદન કરવાને અસમર્થ છે. અર્થાત્ ‘સત્’ શબ્દ જેમ બન્ને ધર્મોને એકી સાથે કહી શકતો નથી તેમ ‘અસત્’ શબ્દ પણ બન્ને ધર્મોને એકી સાથે કહી શકતો નથી. સંકેતિત કોઈ એક શબ્દ તે બન્ને ધર્મોને એકી સાથે કહેવા સમર્થ થશે, એમ પણ નથી, જેમકે “શત્-જ્ઞાનચૌ સત્” (૩. ૪. ૧૨૪ પાણિનિ)સૂત્રથી શત્ અને જ્ઞાનચ્ પ્રત્યયના અર્થમાં સંકેતિત ‘સત્’ શબ્દ શત્ અને જ્ઞાનચ્ એ બન્નેનું કંમથી જ પ્રતિપાદન કરે છે, પરંતુ યુગપત્ પ્રતિપાદન કરતો નથી. દ્વન્દ્વ સમાસથી બનેલ પદ(શબ્દ) એકી સમયે આ બન્ને ધર્મોને કહી શકશે એ કથન પણ ઉપરોક્ત કથનથી ખંડિત થઈ ગયેલું બાળુવું. કારણ કે ‘સદસત્’ આદિ સમસ્ત પદો પણ અનુક્રમે જ બન્ને ધર્મોને જણાવવાને સમર્થ છે. કર્મધારય વિગેરે સમાસથી બનેલ પદ પણ તે બન્ને ધર્મોનું એકી સમયે એક જ સ્થળે અભિધાયક થઈ શકતું નથી. તેવી જ રીતે વાક્ય પણ તે બન્ને ધર્મોનું એક સાથે બાધક છે એવું કથન પણ ઉપરોક્ત કથનથી ખંડિત થઈ ગયેલ બાળુવું. માટે પ્રધાનભાવે વિવક્ષિત સત્ત્વ અને અસત્ત્વ ધર્મથી યુક્ત વસ્તુ સર્વ પ્રકારના વાચકથી રહિત હોવાથી ‘અવકાશ્ય’ જ છે એ સિદ્ધ થયું.

૬૨. આ ભંગને કોઈ ત્રીજા ભંગના સ્થાને અને ત્રીજાને આ ભંગના સ્થાને કહે છે. તેમાં કોઈ ભતનો અર્થલેહ નથી માટે તેમાં દોષ નથી. ૧૮.

(૫૦) તથાહિ સદસત્ત્વગુણદ્વયમિત્યાદિગચે एकत्रेति एकत्र वस्तुनि । तदिति सदसत्त-
गुणद्वयम् । साङ्केतिकमित्यादि परः । तदभिधातुमिति सदसत्त્વगुणद्वयं वक्तुम् । तस्यापीति
साङ्केतिकपदस्यापि । “शतृ-જ્ઞાનચૌ”[૩.૨.૧૨૪]ઈતિ પાણિનિસૂત્રમ્ । શત્-જ્ઞાનચોરિતિ-
શત્-જ્ઞાનચોર્વિપયે । અનેનેતિ વક્ષ્યમાણપ્રકારેણ । અપાસ્તમિત્યતોડ્રે ‘યતઃ’ ઇતિ ગમ્યમ્ ।
સદસત્ત્વે ઇત્યાદિ । પદસ્યેત્યાદિ કાકવા વ્યાख्या । તત પથેતિ ક્રમેઽર્થદ્વયપ્રત્યાયને
સમર્થત્વાદેવ । અનેનેતિ પૂવોક્તપ્રકારેણ ।

કૈશ્ચિદિતિ ગન્ધહસ્તિપ્રવૃત્તિભિઃ ॥૧૮॥

(ટિ૦) તથાહિ-સદિત્યાદિ ॥ તસ્યેતિ સત્ત્વસ્ય । તસ્યેતિ અસત્ત્વસ્ય ॥ તદિતિ
ગુણદ્વયમ્ । તસ્યાપીતિ સાંકેતિકપદસ્યાપિ । દ્વન્દ્વવૃત્તોતિ સદસત્ત્વં પદમ્ । તયોરિતિ
અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વયોઃ । તત પથેતિ સદસત્ત્વે ઇત્યાદિપદસ્ય ક્રમેઽર્થદ્વયપ્રત્યાયને સમર્થત્વાદેવ ।
વાક્યમિતિ પદ-સમૂહાન્મકમ્ । તયોરિતિ સદસત્ત્વોઃ ॥૧૮॥

અથ પન્નમમદ્ગોલ્લેસમુપદર્શયન્તિ-

स्यादस्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति विधिकल्पनया युगपद्विधिनिषेधकल्पनया
च पञ्चमः ॥१९॥

§૧ સ્વરૂપાદિચતુષ્ટયાપેક્ષ્યાઽસ્તિત્વે સત્યસ્તિત્વનાસ્તિવાચ્યાં સહ વક્તુમશક્યં સર્વ
વસ્તુ । તતઃ સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાદવક્તવ્યમેષેત્યેવં પન્નમમદ્ગોલોપદર્શયન્તિ ॥૧૯॥

સપ્તભંગીના પાંચમા ભંગનો ઉલ્લેખ—

ઘટાદિ સમસ્ત પદાર્થ સ્યાત્ છે જ, સ્યાત્ અવકતવ્ય જ છે, એ રીતે વિધિની કલ્પના અને યુગપત્વિધિનિપેધની કલ્પનાથી આ પાંચમો ભંગ બાબુવો. ૧૯.

§૧ સમસ્ત વસ્તુનું સ્વદ્રવ્યાદિ ચારની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વ છતાં તે અસ્તિ અને નાસ્તિ શબ્દો વડે યુગપત્ કહી શકાતી નથી, માટે સ્યાત્ છે જ અને સ્યાત્ અવકતવ્ય જ છે. આવા પ્રકારના પાંચમા ભંગથી તેનું નિરૂપણ થાય છે. ૧૯

અથ પઠ્ઠમજ્ઞોલ્લેખં પ્રકટયન્તિ—

स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति निषेधकल्पनया युगपद्विधिनिषेधकल्प-
नया च पष्ठः ॥२०॥

§ ૧ પરદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયાપેક્ષયા નાસ્તિત્વે સત્યસ્તિત્વનાસ્તિત્વાભ્યાં યૌગપદ્યેન પ્રતિપાદયિતુમશક્યં સમસ્તં વસ્તુ । તતઃ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ સ્યાદવક્તવ્યમેવેત્યેવં પઠ્ઠ-
મજ્ઞેન પ્રકાશયતે ॥૨૦॥

સપ્તભંગીના છઠ્ઠા ભંગનો ઉલ્લેખ—

ઘટાદિ સમસ્ત પદાર્થ સ્યાત્ નથી જ અને સ્યાત્ અવકતવ્ય જ છે, એ રીતે નિપેધની કલ્પના અને યુગપત્ વિધિનિપેધની કલ્પનાથી આ છઠ્ઠો ભંગ બાબુવો. ૨૦.

§૧, સમસ્ત વસ્તુનું પરદ્રવ્યાદિ ચારની અપેક્ષાએ નાસ્તિત્વ છતાં તે અસ્તિ અને નાસ્તિ શબ્દોથી એકી સાથે કહી શકાતી નથી માટે સ્યાત્ નથી જ અને સ્યાત્ અવકતવ્ય જ છે આવા પ્રકારના છઠ્ઠા ભંગથી તેનું પ્રકાશન થાય છે. ૨૦.

સંપ્રતિ સપ્તમજ્ઞમુલ્લિખન્તિ—

स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति क्रमतो विधिनिषेधकल्प-
नया युगपद्विधिनिषेधकल्पनया च सप्तम इति ॥२१॥

§ ૧ इतिशब्दः सप्तमज्ज्ञीसमाप्यर्थः । स्वपरद्रव्यादिचतुष्टयापेक्षयाऽस्तित्व-
नास्तित्वयोः सतोरस्तित्वनास्तित्वाभ्यां समसमयमभिधातुमशक्यमस्मिन्नं वस्तु तत
एवमेव न भङ्गेनोपदर्श्यते ॥२१॥

સપ્તભંગીના સાતમા ભંગનો ઉલ્લેખ—

ઘટાદિ સમસ્ત પદાર્થ સ્યાત્ છે જ, સ્યાત્ નથી જ અને સ્યાત્ અવ-
કતવ્ય જ છે, એ રીતે ક્રમથી વિધિ-નિપેધની કલ્પના અને યુગપત્ વિધિનિપે-
ધની કલ્પનાથી આ સાતમો ભંગ બાબુવો. ૨૧.

§૧ સૂત્રમાં રૂતિ શબ્દ સપ્તમજ્ઞી પ્રકરણની સમાપ્તિ માટે છે. સમસ્ત
૨૧

વસ્તુ સ્વદ્રવ્યાદિ ચારની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વથી યુક્ત અને પરદ્રવ્યાદિ ચારની અપેક્ષાએ નાસ્તિત્વથી યુક્ત છે. છતાં તેનું અસ્તિ અને નાસ્તિ શબ્દ દ્વારા સમ-સમયે કથન થઈ શકતું નથી માટે સ્થાત્ છે જ, સ્થાત્ નથી જ, સ્થાત્ અવકતવ્ય જ છે, આ સાતમા ભંગ દ્વારા તેનું ઉપદર્શન થાય છે. ૨૧.

(૫૦) સમસમયમિતિ સમકાલમ્ ॥૨૧॥

અથાસ્યામેવ સપ્તમહ્ન્યામેકાન્તવિકલ્પાન્નિરાચિકીર્ણવઃ સૂત્રાણ્યાહુઃ—

વિધિપ્રધાન એવ ધ્વનિરિતિ ન સાધુ ॥૨૨॥

પ્રાધાન્યેન વિધિમેવ શબ્દોઽમિધત્તે इति ન યુક્તમ્ ॥૨૨॥

અત્ર હેતુમાહુઃ—

નિપેધસ્ય તસ્માદપ્રતિપત્તિપ્રસક્તેઃ ॥૨૩॥

§ ૧ તસ્માદિતિ શબ્દાત્ ॥૨૩॥

આશંકાન્તરં નિરસ્યન્તિ—

અપ્રાધાન્યેનૈવ ધ્વનિસ્તમમિધત્તે इत्यप्यसारम् ॥૨૪॥

§ ૧ તમિતિ નિપેધમ્ ॥૨૪॥

અત્ર હેતુમાચક્ષતે—

કચિત્ કદાચિત્ કથચ્ચિત્ પ્રાધાન્યેનાપ્રતિપન્નસ્ય તસ્યાપ્રાધાન્યાનુપ-
પત્તેઃ ॥૨૫॥

§ ૧ ન સ્વલ્લ મુલ્યતઃ સ્વરૂપેનાપ્રતિપન્નં વસ્તુ ક્વચિદપ્રધાનભાવમનુભવ-
તીતિ ॥૨૫॥

આ સપ્તભંગીમાં એકાન્ત વિકલ્પોત્તું નિરાકરણ—

ધ્વનિ-શબ્દ મુખ્યપણે વિધિનું જ પ્રતિપાદન કરે છે, એ કથન યુક્તિ-સંગત નથી, ૨૨.

§૧. શબ્દ પ્રધાનરૂપે વિધિનું જ કથન કરે છે, એ યુક્તિયુક્ત નથી. ૨૨
એ વિપે હેતુનું કથન—

કારણ કે-તો પછી શબ્દથી નિપેધનો બોધ થશે નહિ. ૨૩.

§૧. સૂત્રગત તસ્માત્ પદનો અર્થ શબ્દથી એમ છે. ૨૩.

એ જ વિષયમાં બીજી શંકાનું નિરસન—

શબ્દ નિપેધને ગૌણરૂપે જ કહે છે. એ કથન પણ યોગ્ય નથી. ૨૪.

§૧ સૂત્રગત તમ્ પદનો અર્થ નિપેધ છે. ૨૪.

એ વિપે હેતુનું કથન—

કારણ કે-કોઈ પણ સ્થળે, કોઈ પણ વખતે, કોઈ પણ રીતે મુખ્યરૂપે નિપેધ ન જણાયા હોય તો તે અન્યત્ર ગૌણરૂપે સિદ્ધ થઈ શકતો નથી ૨૫.

§૧. મુખ્ય સ્વરૂપે અજ્ઞાત વસ્તુ કદી પણ ગૌણભાવને અનુભવતી નથી. ૨૫.

इत्थं प्रथमभङ्गैकान्तं निरस्येदानीं द्वितीयभङ्गैकान्तनिरासमतिदिशन्ति—
निषेधप्रधान एव शब्द इत्यपि प्रागुक्तन्यायादपास्तम् ॥२६॥
व्यक्तम् ॥२६॥

अथ तृतीयभङ्गैकान्तं पराकुर्वन्ति—

क्रमादुभयप्रधान, एवामित्यपि न साधीयः ॥२७॥

अयमिति शब्दः ॥२७॥

एतदुपपादयन्ति—

अस्य विधिनिषेधान्यतरप्रधानत्वानुभवस्याप्यवाध्यमानत्वात् ॥२८॥

§ ૧ પ્રથમદ્વિતીયભંગગતૈકૈકપ્રધાનત્વપ્રતીતેરપ્યબાધિતત્વાન્ન તૃતીયભંગૈકાન્તાભ્યુપગમઃ

શ્રેયાન્ ॥૨૮॥

ઉપર મુજબ પહેલા ભંગના એકાન્તનું નિરસન કરીને બીજા ભંગના એકાન્તના નિરસનની ભલામણ—

શબ્દ પ્રધાનરૂપે નિષેધનો જ વાચક છે આ કથન પણ પૂર્વોક્ત ન્યાયથી ખંડિત થઈ ગયેલ છે. ૨૬.

ત્રીજા ભંગના એકાન્તનું નિરાકરણ—

શબ્દ અનુક્રમે વિધિ અને નિષેધ બન્નેનો જ પ્રધાનરૂપે વાચક છે, એ કથન પણ સમીચીન નથી. ૨૭.

§ ૧. સૂત્રમાં 'અયમ્' થી શબ્દ સમજવો. ૨૭.

એ વિધેનું સમર્થન—

કારણ કે-શબ્દ માત્ર વિધિ કે માત્ર નિષેધનો પણ પ્રધાનસ્વરૂપે વાચક છે, એ રીતે થતો અનુભવ બાધિત (ખોટો) નથી. ૨૮.

§ ૧. પ્રથમ ભંગ અને બીજા ભંગ-એ પ્રત્યેકની પ્રાધાન્યતા બાધિત થયા વિના જ જ્ઞાત થાય છે, માટે એકાન્ત ત્રીજા ભંગનો સ્વીકાર શ્રેયસ્કર નથી. ૨૮.

अथ चतुर्थभङ्गैकान्तपरामर्शाय प्राहुः—

युगपद्विधिनिषेधात्मनोऽर्थस्यावाचक एवासाविति च न चतुरस्रम् ॥२९॥

§ ૧ ત્યાદવકવ્યમેવેતિ ચતુર્થમજ્ઞૈકાન્તો ન શ્રેયાનિત્યર્થઃ ॥૨૯॥

કુત ઇત્યાहुઃ—

तस्यावक्तव्यशब्देनाप्यवाच्यत्वप्रसङ्गात् ॥३०॥

ચોથા ભંગના એકાન્તનું નિરાકરણ—

શબ્દ એકી સાથે વિધિ અને નિષેધરૂપ પદાર્થનો અવાચક જ છે-આમ બોલવું તે ઉચિત નથી. ૨૯.

§ ૧ વસ્તુ કથયિત્ અવકતવ્ય જ છે-આ ચોથા ભંગનો એકાન્ત પણ શ્રેયસ્કર નથી. ૨૯.

ચોથા ભંગના એકાન્તની અનુચિતતાનું કારણ—

કારણ કે-એવું માનવામાં પદાર્થ અવકતવ્ય શબ્દથી પણ વાચ્ય બની શકશે નહિ. ૩૦.

અથ પञ્ચમમહૈકાન્તમપાસ્યન્તિ—

વિધ્યાત્મનોર્થસ્ય વાચકઃ સન્નુભયાત્મનો યુગપદવાચક એવ સ હત્યે-
કાન્તોઽપિ ન કાન્તઃ ॥૩૧॥

અત્ર નિમિત્તમાહુઃ—

નિષેધાત્મનઃ સહ દ્વયાત્મનશ્ચાર્યસ્ય વાચકત્વાવાચકત્વાભ્યામપિ શબ્દસ્ય
પ્રતીયમાનત્વાત્ ॥૩૨॥

§૧ નિષેધાત્મનોર્થસ્ય વાચકત્વેન સહ વિધિનિષેધાત્મનોર્થસ્યાવાચકત્વેન ચ
શબ્દઃ પઠમહૈ પ્રતીયતે યતઃ, તતઃ પञ્ચમમહૈકાન્તોઽપિ ન શ્રેયાન્ ॥૩૨॥

પઠમહૈકાન્તમપાકુર્વન્તિ—

નિષેધાત્મનોર્થસ્ય વાચકઃ સન્નુભયાત્મનો યુગપદવાચક એવાયમિત્ય-
પ્યવધારણં ન રમણીયમ્ ॥૩૩॥

અત્ર હેતુમુપદર્શયન્તિ—

इतरथाऽपि संवेदनात् ॥૩૪॥

§૧ આદ્યમહૈકાદિપુ વિધ્યાદિપ્રધાનતયાઽપિ શબ્દસ્ય પ્રતીયમાનત્વાદિત્યર્થઃ ॥૩૪॥

અથ સત્તમમહૈકાન્તમપાકુર્વન્તિ—

ક્રમાક્રમાભ્યામુભયસ્વભાવસ્ય ભાવસ્ય વાચકશ્ચાવાચકશ્ચ ધ્વનિર્નાન્યથેત્યપિ
મિથ્યા ॥૩૫॥

અત્ર વીજમાહ્યાન્તિ—

विधिमात्रादिप्रधानतयाऽपि तस्य प्रसिद्धेः ॥૩૬॥

પાંચમા ભંગના એકાન્તનું નિરાકરણ—

શબ્દ વિધિરૂપ અર્થના વાચક છતાં યુગપત્ વિધિ-નિષેધાત્મક પદાર્થનો
અવાચક જ છે-અર્થાત્ શબ્દ પાંચમા ભંગનો જ વાચક છે એવું એકાન્તે માનવું
તે પ્રસર્ય નથી. ૩૧.

એકાન્ત પાંચમા ભંગની અનુચિતતાનું કારણ—

કારણ કે શબ્દ નિષેધાત્મક અર્થના વાચક અને યુગપદ્વિધિનિષેધાત્મક
અર્થના અવાચક તરીકે પ્રતીત થાય છે. ૩૨.

§૧ કારણ કે નિષેધાત્મક અર્થના વાચક તરીકે અને વિધિનિષેધાત્મક (ઉભય-
સ્વરૂપ) અર્થના અવાચક તરીકે શબ્દ છટ્ટા ભંગમાં પ્રતીત થાય છે માટે પાંચમા
ભંગનો એકાન્ત શ્રેયસ્કર નથી. ૩૨.

છટ્ટા ભંગના એકાન્તતું નિરાકરણ—

શબ્દ નિષેધરૂપ પદાર્થનો વાચક છતાં યુગપત્ વિધિનિષેધાત્મક પદાર્થનો અવાચક જ છે—અર્થાત્ શબ્દ છટ્ટા ભંગનો જ વાચક છે એવો એકાન્ત નિર્ણય પ્રશંસનીય નથી. ૩૩

તેતું કારણ—

કારણ કે—અન્ય પ્રકારે પણ પદાર્થના વાચક તરીકે શબ્દ અભિપ્રાય છે. ૩૪
૬૧. પ્રથમ વગેરે ભંગોમાં વિધિ આદિમાં પણ પ્રધાનપણે શબ્દ પ્રતીત થાય છે, આ સૂત્રનો અર્થ છે. ૩૪.

સાતમાં ભંગના એકાન્તતું નિરાકરણ—

શબ્દ કંમથી ઉભયાત્મક પદાર્થનો વાચક, અને યુગપત્ ઉભયાત્મક પદાર્થનો અવાચક જ છે, પરંતુ બીજા કોઈ પ્રકારે પદાર્થનો વાચક નથી એ માન્યતા પણ ખોટી છે. ૩૫.

તેતું કારણ—

કારણ કે—માત્ર વિધિ આદિના પ્રધાનરૂપે પણ વાચક તરીકે શબ્દ પ્રતીત થાય છે. ૩૬.

(ટિ.) અથ સપ્તમમહ્નીકાન્તેત્યાદિ ॥ અવાચકચ્ચેતિ ક્રમાક્રમાભ્યામ્ ॥૩૫॥

વીજમિતિ હેતુમ્ ॥૩૬॥

§ ૧ નન્વેકસ્મિન્ જીવાદૌ વસ્તુન્યનન્તાનાં વિધીયમાનનિષિધ્યમાનાનાં ધર્માણા-
મહ્નીકરણાદનન્તા એવ વચનમાર્ગાઃ સ્થાદાદિનાં ભવેયુઃ, વાચ્યેયતાઽસ્યતત્વાદ વાચ-
કેયતાયાઃ; તતો વિરુદ્ધૈવ સપ્તમહ્નીતિ દ્રુવાણં નિરસ્યન્તિ —

एकत्र वस्तुनि विधीयमाननिषिध्यमानानन्तधर्माभ्युपगमेनानन्तमह्नीप्रसङ्गा-
दसङ्गतैव सप्तमह्नीति न चेत्तसि निधेयम् ॥३७॥

અત્ર હેતુમાહુઃ —

વિધિનિષેધપ્રકારાપેક્ષયા પ્રતિપર્યાયં વસ્તુન્યનન્તાનામપિ સપ્તમહ્નીનાયેવ
સંભવાત્ ॥૩૮॥

§ ૧ एकैकं पर्यायमाश्रित्य वस्तुनि विधिनिषेधविकल्पाभ्यां व्यस्तसमस्ताभ्यां
सप्तैव भग्नाः संभवन्ति, न पुनरनन्ताः । तत्कथमनन्तमह्नीप्रसङ्गादसङ्गतत्वं सप्तमह्नीचाः
समुद्भवाव्यते ? ॥३८॥

૬૧. એક છવાદિ પદાર્થમાં વિધીયમાન અને નિષિધ્યમાન અનંત ધર્મોના સ્વીકારથી સ્થાદાદીઓને અનંત વચનભાગોની પ્રાપ્તિ થશે કારણ કે—વાચકની ઇચ્છા (મયાદા) વાચ્યની ઇચ્છાને આધીન હોય છે, માટે સપ્તભંગીની માન્યતા ન્યાયવિરુદ્ધ છે, એવું બોલનાર વાદીનું નિરાકરણ—

જીવાદિ પ્રત્યેક વસ્તુમાં વિધિરૂપ અને નિષેધરૂપ અનન્તધર્મોનો સ્વીકાર કરેલ છે માટે અનન્તભંગીનો પ્રસંગ આવશે તેથી કરીને સપ્તભંગી અસંગત છે, એવું (કોઈએ) મનમાં વિચારવું નહિ. ૩૭.

તેમાં હેતુ—

કારણ કે વિધિ-નિષેધના પ્રકારોની અપેક્ષાએ એક એક પર્યાય (ધર્મ)ને લઈને વસ્તુમાં અનન્ત સપ્તભંગીઓ થઈ શકે છે. ૩૮.

§૧. વસ્તુ(પદાર્થ)માં એક એક પર્યાય(ધર્મ)ની અપેક્ષાએ તેના એકેક અને સંમિલિત એવા વિધિ અને નિષેધના વિકલ્પો—લેહો માત્ર સાત ભંગરૂપે જ થાય છે પણ અનન્ત થતા નથી. તો પછી અનન્ત ભંગીના પ્રસંગને કારણે સપ્તભંગીને અસંગત કઈ રીતે કહી શકાય ?

સારાંશ છે કે શંકાકારણ કહેવું છે કે—જેનો એક વસ્તુમાં અનંત ધર્મો માને છે, માટે તેઓએ સપ્તભંગીને બદલે અનન્તભંગીને માનવી જોઈએ, તેનો ઉત્તર એ આપવામાં આવ્યો છે—કે એક વસ્તુમાં અનન્તધર્મ છે અને એક ધર્મને લઈને એક એક સપ્તભંગી બને છે માટે અનંત ધર્મોની અનન્ત સપ્તભંગીઓ થશે, આમ જેનોએ અનંત સપ્તભંગીનો સ્વીકાર કરેલ છે, પણ અનંત ભંગોનો નહિ. ૩૮.

કુતઃ સત્તૈવ મજ્ઞાઃ સંભવન્તીત્યાહુઃ—

પ્રતિપર્યાયં પ્રતિપાદ્યપર્યનુયોગાનાં સપ્તાનામેવ સંભવાત્ ॥૩૯॥

एतदपि कुत इत्याहुः—

तेषामपि सप्तत्वं सप्तविधतज्जिज्ञासानियमात् ॥૪૦॥

अथ सप्तविधतज्जिज्ञासानियमे निमित्तमाहुः—

तस्या अपि सप्तविधत्वं सप्तधैव तत्सन्देहसमुत्पादात् ॥૪૧॥

§૧ તસ્યા અપોતિ પ્રતિપાદ્યજિજ્ઞાસાયાઃ । તત્સંદેહસમુત્પાદાદિતિ પ્રતિપાદ્યસંશય-સમુત્પત્તેઃ ॥૪૧॥

સાત જ ભંગ કેમ થઈ શકે તેનું સમાધાન—

પ્રતિપર્યાય-એક એક ધર્મની અપેક્ષાએ શિષ્યના સાત જ પ્રશ્નો થઈ શકે છે, માટે સાત ભંગ થાય છે. ૩૯.

સાત પ્રકારના પ્રશ્નો થવાનું કારણ—

તે (પ્રશ્નો) પણ સાત એટલા માટે છે કે તેને સાત જ પ્રકારની જિજ્ઞાસા થાય છે. ૪૦.

સાત પ્રકારે જિજ્ઞાસા થવાનું કારણ—

સાત જ પ્રકારની 'તે' (જિજ્ઞાસા) એટલા માટે છે કે તેને સાત જ સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૧.

§૧ મૂળમાં 'તસ્યાઃ' શબ્દનો અર્થ શિષ્યની જિજ્ઞાસાનો એમ થાય છે અને 'તત્સંદેહસમુત્પાદાત્'—નો અર્થ શિષ્યમાં સંદેહની ઉત્પત્તિ થવાથી એમ છે. ૪૧.

સન્દેહસ્યાપિ સપ્તધાત્વે કારણમાહુઃ—

તસ્યાપિ સપ્તપ્રકારત્વનિયમઃ સ્વગોચરવસ્તુધર્માણાં સપ્તવિધત્વસ્યૈ-
વોપપત્તેઃ ॥૪૨॥

§૧ તસ્ય પ્રતિપાદ્યતસન્દેહસ્ય । સ્વગોચરવસ્તુધર્માણાં સન્દેહવિષયીકૃતાનામસ્તિ-
ત્વાદિવસ્તુપર્યાયાણામ્ ॥૪૨॥

સાત પ્રકારના સંદેહ થવાનું કારણ—

સંદેહના વિષયભૂત વસ્તુના ધર્મે સાત પ્રકારના જ હોવાથી સંદેહ સાત જ થાય છે. ૪૨.

§૧ મૂળમાં 'તસ્ય' એટલે શિષ્યના સંદેહના, અને 'સ્વગોચરવસ્તુધર્માણાં' એટલે 'સંદેહના વિષયભૂત અસ્તિત્વાદિ વસ્તુના પ્રત્યાયોની'—એવો અર્થ છે. ૪૨.

इयं सप्तमज्ञी किं सकलादेशस्वरूपा, विकलादेशस्वरूपा वेत्येकेषां पराकुर्वन्ति—

इयं सप्तमज्ञी प्रतिभङ्गं सकलादेशस्वभावा विकलादेशस्वभावा च ॥४३॥

§૧ एकैको भङ्गोऽस्याः संवन्धी सकलादेशस्वभावः, विकलादेशस्वभाव-
श्चेत्यर्थः ॥४३॥

આ સપ્તમજ્ઞી સકલાદેશ સ્વરૂપ છે કે વિકલાદેશસ્વરૂપ ? એ શંકાનું નિરાકરણ—

આ સપ્તમજ્ઞી પ્રત્યેક ભંગમાં બે પ્રકારે છે, ૧—સકલાદેશસ્વભાવવાળી અને ૨—વિકલાદેશસ્વભાવવાળી. ૪૩.

§૧ આ સપ્તમજ્ઞી સંવન્ધી પ્રત્યેક ભંગ સકલાદેશસ્વભાવ અને વિકલાદેશ-
સ્વભાવવાળે છે. ૪૩

अथ सकलादेशं लक्षयन्ति—

प्रमाणप्रतिपन्नानन्तधर्मात्मकवस्तुनः कालादिभिरभेदवृत्तिप्राधान्यादभेदो-
पचाराद्वा यौगपद्येन प्रतिपादकं वचः सकलादेशः ॥४४॥

§૧ 'કાલાદિભિરપ્ટાભિઃ કૃત્વા યદભેદવૃત્તેર્ધર્મધર્મિણોરપૃથક્ભાવસ્ય પ્રાધાન્યં તસ્માત્, કાલાદિભિર્મિન્નાત્મનામપિ ધર્મધર્મિણામભેદાપ્યારોપાદા સમકાલમભિધાયકં વાક્યં સકલાદેશઃ પ્રમાણવાક્યમિત્યર્થઃ ।

§૨ અયમર્થઃ—યૌગપદેનારોપધર્મત્મિકં વસ્તુ કાલાદિભિરભેદવૃત્ત્યા, અભેદોપ-
ચારેણ વા પ્રતિપાદયતિ સકલાદેશઃ, તસ્ય પ્રમાણાધીનત્વાત્ । વિકલાદેશસ્તુ ક્રમેણ
ભેદોપચારાદ્, ભેદપ્રાધાન્યાદા તદભિધતે, તસ્ય નયાયત્તત્વાત્ ।

સકલાદેશતું લક્ષણ -

પ્રમાણથી બાહ્યે અનન્ત ધર્મવાળી વસ્તુનું કાલાદિ દ્વારા અલેદની પ્રધાનતાથી અથવા અલેદના ઉપચારથી એકી સાથે પ્રતિપાદન કરનારું વચન સકલાદેશ છે. ૪૪.

૬૧. ધર્મધર્મીમાં જ્યાં કાલાદિ આઠની અપેક્ષાએ અલેદવૃત્તિ(ઐક્યભાવ)ની પ્રધાનતા હોય તેથી અને જ્યાં કાલાદિ આઠની અપેક્ષાએ ધર્મ-ધર્મીમાં લેદ હોય ત્યાં અલેદનો ઉપચાર કરવાથી વસ્તુનું સમકાલે (એકી સાથે) અભિધાયક વચન એ સકલાદેશ એટલે પ્રમાણવાક્ય કહેવાય છે.

૬૨. અર્થાત્ અશેષ (સમસ્ત) ધર્માત્મક વસ્તુનું કાલાદિવડે અલેદરૂપે અથવા અલેદના ઉપચારથી એકી સાથે સકલાદેશ પ્રતિપાદન કરે છે, કારણ કે સકલાદેશ પ્રમાણને આધીન છે.

અને વિકલાદેશ તો-અનુક્રમે લેદના ઉપચારથી કે લેદની પ્રાધાન્યતાથી વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરે છે, કારણ કે વિકલાદેશ નયવાક્યને આધીન છે.

(૫૦) યોગપચ્ચેનાશેષધર્માત્મકમિત્યાદિ । કાલાદિભિરિતિ કાલાદિભિર્વિવેક્યમાર્ગેઃ । અમેદોપચારણેતિ મેદેડપિ સતિ । ક્રમેણેતિ ન યોગપચ્ચેન । મેદોપચારાદિતિ અમેદેડપિ સતિ ।

(ટિ૦) યોગપચ્ચેનેત્યાદિ ॥ તસ્યેતિ સકલાદેશસ્ય । તદિતિ વસ્તુ । તસ્યેતિ વિકલાદેશસ્ય ।

૬૩ કઃ પુનઃ ક્રમઃ ? કિં વા યોગપચ્ચ ? । યદાઽસ્તિત્વાદિધર્માણાં કાલાદિભિર્મેદવિવેક્યા, તદૈકસ્ય શબ્દસ્યાનેકાર્થપ્રત્યાયને શક્યભાવાત્ ક્રમઃ, યદા તુ તેપામેવ ધર્માણાં કાલાદિભિર્મેદને વૃત્તમાત્મરૂપમુચ્યતે, તદૈકેનાપિ શબ્દેનૈકધર્મપ્રત્યાયનમુલેન તદાત્મકતામાપન્નસ્યાનેકાશેષરૂપસ્ય વસ્તુનઃ પ્રતિપાદનસંભવાદયોગપચ્ચમ્ ।

૬૩ ક્રમ કેને કહેવાય ? અને યોગપચ્ચ (અક્રમ)કેને કહેવાય ? એ પ્રશ્નના સમાધાનમાં પ્રથમ ક્રમનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે-જ્યારે અસ્તિત્વાદિ ધર્મોમાં કાલાદિદ્વારા લેદની વિવેકા હોય (અર્થાત્ લેદ સિદ્ધ કરવાનો હોય) ત્યારે એક શબ્દમાં અનેક ધર્મને કહેવાનું સામર્થ્ય નથી (અર્થાત્ એક શબ્દથી અનેક ધર્મોનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી) માટે ધર્મોનું એક પછી એક કરીને કથન કરી શકાય છે, આને ક્રમ કહેવામાં આવે છે. પણ જ્યારે વસ્તુના તે અસ્તિત્વાદિ અનેક ધર્મોનું કાલાદિદ્વારા અલેદને પ્રાપ્ત થયેલ આત્મરૂપ-સ્વરૂપ કહેવાનું હોય ત્યારે એક ધર્મનું કથન કરવામાં તત્પર એક જ શબ્દથી અસ્તિત્વધર્મ સાથે તાદાત્મ્યને એટલે અલેદને પ્રાપ્ત થયેલ શેષ સમસ્ત ધર્મસ્વરૂપ વસ્તુનું કથન થઈ જાય છે તે યોગપચ્ચ છે અર્થાત્ અસ્તિત્વાદિ કોઈ પણ એક ધર્મનો વાચક 'અસ્તિ' આદિ શબ્દ કાલાદિથી અલિપ્ત બની ગયેલા બાકીના બધા ધર્મોનું પણ પ્રતિપાદન જ્યારે કરે છે ત્યારે યોગપચ્ચ બાણવું.

(ટિ૦) વૃત્તમિતિ નિબન્નમ્ । તદાત્મકતામિતિ અનેદાત્મકતામ્ ।

§૪ કે પુનઃ કાલાદયઃ ? । કાલઃ, આત્મરૂપં, અર્થઃ, સંબન્ધઃ, ઉપકારઃ, ગુણિદેશઃ, સંસર્ગઃ, શબ્દઃ इत्यर्थः । તત્ર સ્યાઞ્જીવાદિ વસ્ત્વસ્ત્યેવેત્યત્ર યત્કાલમસ્તિત્વં તત્કાલાઃ શેષાનન્તધર્મા વસ્તુન્યેકત્રેતિ તેષાં કાલેનામેદવૃત્તિઃ (૧), યદેવ ચાસ્તિત્વસ્ય તદ્ગુણત્વમાત્મરૂપમ્, તદેવ ચાન્યાનન્તગુણાનામપીત્યાત્મરૂપેનામેદવૃત્તિઃ (૨), ય એવ ચાધારોઽર્થો દ્રવ્યારૂઘોઽસ્તિત્વસ્ય, સ એવાન્યપર્યાયાણામિત્યર્થનામેદવૃત્તિઃ (૩), ય એવ ચાવિષ્વગ્ભાવઃ કથચ્ચિત્તાદાત્મ્યલક્ષણં સંબન્ધોઽસ્તિત્વસ્ય, સ એવાગેવવિશેષાણામિતિ સંબન્ધેનામેદવૃત્તિઃ (૪), ય એવ ચોપકારોઽસ્તિત્વેન સ્વાનુરક્તવક્રરૂપમ્, સ એવ ગૈરૈરપિ ગુણૈરિત્યુપકારેનામેદવૃત્તિઃ (૫), ય એવ ગુણિનઃ સંબન્ધી દેશઃ ક્ષેત્રલક્ષણોઽસ્તિત્વસ્ય, સ એવાન્યગુણાનામિતિ ગુણિદેશેનામેદવૃત્તિઃ (૬), ય એવ ચૈકવસ્ત્વાત્મનાઽસ્તિત્વસ્ય સંસર્ગઃ, સ એવાગેવધર્માણામિતિ સંસર્ગેનામેદવૃત્તિઃ । નનુ પ્રાગુક્તઃ સંબન્ધાદસ્ય કઃ પ્રતિવિગેષઃ ? । ઉચ્યતે, અમેદપ્રાધાન્યેન મેદગુણભાવેન ચ પ્રાગુક્તઃ સંબન્ધઃ, મેદપ્રાધાન્યેનામેદગુણભાવેન ચૈવ સંસર્ગઃ इति (૭), ય એવાસ્તીતિ શબ્દોઽસ્તિત્વધર્માત્મકસ્ય વસ્તુનો વાચકઃ, સ એવ શેષાનન્તધર્માત્મકસ્યાપીતિ શબ્દેનામેદવૃત્તિઃ (૮) પર્યાયાર્થિકનયગુણભાવે દ્રવ્યાર્થિકનયપ્રાધાન્યાદુપપદ્યતે ।

§૪. 'કાલાદિ કયા કયા છે ? ૧ કાલ, ૨ આત્મરૂપ, ૩ અર્થ, ૪ સંબંધ, ૫ ઉપકાર, ૬ ગુણિદેશ, ૭ સંસર્ગ અને ૮ શબ્દ-આ આઠ છે. કાલાદિથી અભેદવૃત્તિનું સમર્થન આ પ્રકારે છે—

(૧) કાલ-જીવાદિ પદાર્થ સ્થાત્ છે જ. આમાં જીવાદિ પદાર્થમાં જે કાળે અસ્તિત્વ છે તે જ કાળે જાકીના અનંતધર્મો પણ એ પદાર્થમાં પ્રાપ્ત થાય છે, માટે આ કાલથી અભેદવૃત્તિ કહેવાય છે. અર્થાત્ કાલની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વાદિ ધર્મો અભિન્ન છે, આ કાલરૂપે અભેદવૃત્તિ થઈ. (૨) આત્મરૂપ-જે રીતે 'અસ્તિત્વ' જીવાદિ વસ્તુના ગુણરૂપ-સ્વભાવરૂપ છે, તે જ રીતે જાકીના બીજા પણ અનંતધર્મો જીવાદિના સ્વભાવરૂપ છે, માટે સ્વભાવ-સ્વરૂપની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વાદિ ધર્મો અભિન્ન છે, આ આત્મરૂપે અભેદ વૃત્તિ થઈ. (૩) અર્થ-જે રીતે જીવાદિ અર્થ-દ્રવ્ય 'અસ્તિત્વ'નો આધાર છે, તે જ રીતે બીજા અનંત પર્યાયો-ધર્મોનો પણ આધાર છે, માટે અર્થની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વાદિ ધર્મો અભિન્ન છે. આ અર્થરૂપે અભેદવૃત્તિ થઈ. (૪) સંબંધ-જીવાદિ પદાર્થમાં અસ્તિત્વનો જે અવિષ્વગ્ભાવ-કથચિત્ તાદાત્મ્યરૂપ સંબંધ છે તે જ સંબંધ જાકીના અનંત ધર્મોનો પણ છે, માટે સંબંધની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વાદિ ધર્મો અભિન્ન છે. આ સંબંધ દ્વારા અભેદવૃત્તિ થઈ. (૫) ઉપકાર-અસ્તિત્વધર્મ જે રીતે જીવાદિદ્રવ્યને પોતાથી રંગી નાખવા (અસ્તિત્વમય કરી નાખવા)રૂપ જે ઉપકાર કરે છે તે જ રીતે બીજા ધર્મો પણ દ્રવ્યને સ્વમય કરી નાખવારૂપ ઉપકાર કરે છે, માટે

ઉપકારની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વાદિ ધર્મો અભિન્ન છે. અર્થાત્ આ ઉપકાર દ્વારા અલેદવૃત્તિ થઈ. (૬) ગુણિદેશ-અસ્તિત્વના ગુણી જીવાદિ દ્રવ્ય સંબંધી જે ક્ષેત્રરૂપ દેશ છે તે જ ક્ષેત્રરૂપ દેશ ખાત્રીના બધા ગુણોના ગુણીનો પણ છે અર્થાત્ જે ક્ષેત્ર દ્રવ્યની સાથે સંબંધ રાખનાર અસ્તિત્વનું છે તે જ ક્ષેત્ર અન્ય ધર્મોનું પણ છે માટે ગુણિદેશની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વાદિ ધર્મો અભિન્ન છે. આ ગુણિદેશ દ્વારા અલેદવૃત્તિ થઈ. (૭) સંસર્ગ-જીવાદિ વસ્તુરૂપે જે પ્રકારે અસ્તિત્વનો સંસર્ગ છે તે જ સંસર્ગ ખીલત અન્ય ધર્મોનો પણ વસ્તુ સાથે છે માટે આ સંસર્ગની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વાદિ ધર્મો અભિન્ન છે. આ સંસર્ગ દ્વારા અલેદવૃત્તિ છે શંકા—પહેલાં કહેલ સંબંધથી સંસર્ગમાં શું ભેદ છે ?

સમાધાન—અલેદની પ્રાધાન્યતા અને ભેદની ગૌણતા હોય ત્યારે સંબંધ કહેવાય છે અને ભેદની પ્રાધાન્યતા અને અલેદની ગૌણતા હોય ત્યારે સંસર્ગ કહેવાય છે.

(૮) શબ્દ—અસ્તિત્વધર્માત્મક વસ્તુનો વાચક જે ‘અસ્તિ’ શબ્દ છે, તે જ ‘અસ્તિ’ શબ્દ અન્ય અનન્ત ધર્માત્મક વસ્તુનો પણ વાચક છે. માટે શબ્દની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વાદિ ધર્મો અભિન્ન છે—આ શબ્દદ્વારા અલેદવૃત્તિ થઈ.

(૧૦) કાલાદય इति—

हेतुः कालात्मरूपार्थाः सम्बन्धोपकृतिः तथा ।

गुणिदेशश्च संसर्गः शब्दश्चाष्टौ भिदाऽभिदोः ॥१॥

एते ब्रह्म भेदाभेदयोर्हेतुरिति योगः । आत्मरूपमिति स्वरूपम् । एकवस्त्वात्मने-
त्यादि एकवस्तु षटादि । ।

तत्र स्वाज्जीवादीत्यादि ॥ तेषामिति शेषानन्तधર્माणाम् । तद्गुणत्वमिति ।
तस्य जीवादिबस्तुનો ગુણત્વમ્ । સ્વાત્મરૂપમિતિ સ્વકીયસ્વરૂપમ્ । અર્થ-ઇતિ ષટાદિઃ ॥
સ્વાનુરક્તેતિ વ્યાવક્રનિમિત્તમ્ । એકવસ્તિત્વિતિ એકસ્ય વસ્તુનો ષટાદેરાત્મનઃ । સ પવેતિ
સંસર્ગઃ । અસ્યેતિ સંઘર્ષસ્ય ॥૪૪॥

§૫ દ્રવ્યાર્થિકગુણભાવેન પર્યાયાર્થિકપ્રાધાન્યે તુ ન ગુણાનામભેદવૃત્તિઃ સંભ-
વતિ, સમકાલમેકત્ર નાનાગુણાનામસંભવાત્, સંભવે વા તદાશ્રયસ્ય તાવદ્વા ભેદ-
પ્રસજ્ઞાત્ (૧), નાનાગુણાનાં સંવન્ધિન આત્મરૂપસ્ય ચ ભિન્નત્વાત્, આત્મરૂપાભેદે
તેષાં ભેદસ્ય વિરોધાત્ (૨), સ્વાશ્રયસ્યાર્થસ્યાપિ નાનાત્વાત્, અન્યથા નાનાગુણા-
શ્રયત્વવિરોધાત્ (૩), સંવન્ધસ્ય ચ સંવન્ધિભેદેન ભેદદર્શનાત્, નાનાસંવન્ધિભિરેક-
ત્રૈકસંવન્ધાષ્ટનાત્ । (૪), તૈઃ ક્રિયમાણસ્યોપકારસ્ય ચ પ્રતિનિયતરૂપસ્યાનેકત્વાત્,
અનેકૈરુપકારિભિઃ ક્રિયમાણસ્યોપકારસ્યૈકસ્ય વિરોધાત્ (૫), ગુણિદેશસ્ય ચ પ્રતિ-
ગુણં ભેદાત્, તદભેદે ભિન્નાર્થગુણાનામપિ ગુણિદેશાભેદપ્રસજ્ઞાત્ (૬), સંસર્ગસ્ય ચ

પ્રતિસંસર્ગિભેદાત્, તદભેદે સંસર્ગિભેદત્રિરોધાત્ (૭), શબ્દસ્ય ચ પ્રતિવિપયં નાનાત્વાત્, સર્વગુણાનામેકશબ્દવાચ્યતાયાં સર્વાર્થાનામેકશબ્દવાચ્યતાઽપત્તેઃ શબ્દાન્તરવૈષ્ણ્યાપત્તેઃ (૮) તત્ત્વતોઽસ્તિત્વાદીનામેકત્ર વસ્તુન્યેવમભેદવૃત્તેરસંભવે કાલાદિભિર્મિન્નાત્મનામભેદોપચારઃ ક્રિયતે । તદેતાભ્યામભેદવૃત્ત્યભેદોપચારાભ્યાં કૃત્વા પ્રમાણપ્રતિપન્નાનન્તર્ધર્માત્મિકસ્ય વસ્તુનઃ સમસમયં યદમિધાયકં વાક્યં સ સકલાદેશઃ પ્રમાણવાક્યાપરપર્યાય ઇતિ સ્થિતમ્ ।

§૬ “કાલાત્મરૂપસંબન્ધાઃ સંસર્ગોપક્રિયે તથા ।

ગુણિદેશાર્થશબ્દાશ્ચેત્યષ્ટૌ કાલાદયઃ સ્મૃતાઃ” ॥૧॥૪૪॥

§૫. આ અલેદવૃત્તિ જ્યારે પર્યાયાર્થિકનયની ગૌણતા અને દ્રવ્યાર્થિકનયની પ્રાધાન્યતા હોય ત્યારે ઘટી શકે છે, પરંતુ જ્યારે દ્રવ્યાર્થિકનયની ગૌણતા અને પર્યાયાર્થિક નયની પ્રાધાન્યતા હોય ત્યારે ઘટી શકતી નથી. કારણ કે-(૧) એક કાલે એક જ વસ્તુમાં ભિન્ન ભિન્ન ગુણો રહી શકતા નથી અને જો નાના ગુણો એક સમયે એક વસ્તુમાં રહે તો ગુણોના આશ્રયરૂપ દ્રવ્યમાં ગુણો જોટલા જ લેહનો પ્રસંગ આવશે. (૨) અનેક ગુણોનું આત્મરૂપ (સ્વરૂપ) પરસ્પર ભિન્ન છે, કારણ કે તે ગુણો એક બીજાના સ્વરૂપમાં રહેતા નથી પરંતુ પોતપોતાના સ્વરૂપમાં રહે છે માટે ગુણોમાં અલેદ નથી. જો ગુણોમાં આત્મરૂપ અભિન્ન માનશે (પરસ્પર લેદ નહિ માનો) તો ગુણોમાં લેદનો વિરોધ આવશે. અર્થાત્ ગુણોમાં લેદ ઘટશે નહિ. (૩) ગુણોના આશ્રય-આધારરૂપ અર્થ પણ ભિન્ન ભિન્ન છે. જો ગુણોના આધાર અર્થને ભિન્ન ભિન્ન નહિ માનો તો ભિન્ન ભિન્ન ગુણોનો તે આધાર બની શકશે નહિ. (૪) સંબંધીઓના લેદથી સંબંધનો લેદ જોવાય છે. માટે નાના સંબંધીઓનો એ સ્થળે એક સંબંધ ઘટી શકતો નથી (૫) ગુણોથી પ્રતિનિયતરૂપે કરાતો ઉપકાર પણ અનેક પ્રકારે છે. કારણ કે—અનેક ઉપકારીઓથી કરાતો ઉપકાર એક હોય તો એમાં વિરોધ છે. (૬) દરેક ગુણમાંનો ગુણિદેશ ભિન્ન ભિન્ન છે. કારણ કે-ગુણિદેશને ભિન્ન નહિ માનો તો ભિન્ન પદાર્થના ગુણોને પણ અભિન્ન ગુણિદેશનો પ્રસંગ આવશે. (૭) દરેક સંસર્ગીના લેદથી સંસર્ગને ભિન્ન માનવામાં ન આવે તો સંસર્ગીના લેદનો વિરોધ થશે. (૮) શબ્દ પણ દરેક વિષયમાં જુદો જુદો છે કારણ કે-સમસ્ત ગુણોને જો એક જ શબ્દના વાચ્ય માનવામાં આવે તો સમસ્ત પદાર્થોનો પણ એક જ શબ્દના વાચ્ય બનવાનો પ્રસંગ આવશે. આથી અન્ય શબ્દો નિષ્ફલ બની જશે. આ પ્રમાણે વાસ્તવિક રીતે પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વાદિ સમસ્ત ગુણોની અલેદવૃત્તિ (યુગપત્તભાવ)નો એક વસ્તુમાં અસંભવ છે. અર્થાત્ અલેદવૃત્તિ ધર્મ શકતી નથી માટે કાલ, આત્મસ્વરૂપ આદિ દ્વારા ભિન્ન સ્વરૂપવાળા અસ્તિત્વાદિ ધર્મોમાં અલેદનો ઉપચાર કરવામાં આવે છે. તેથી દ્રવ્યાર્થિક નયની સુખ્યતા હોય ત્યારે વાસ્તવિક અલેદવૃત્તિ અને પર્યાયાર્થિક નયની સુખ્યતા હોય ત્યારે અલેદવૃત્તિનો ઉપચાર કરીને અનંત ધર્મવાળા પદાર્થને યુગપદ્

કહેનાર વાક્યને સકલાદેશ અથવા પ્રમાણવાક્ય કહેવામાં આવે છે, એ સિદ્ધ થયું.

૬૬ “૧ કાલ, ૨ આત્મસ્વરૂપ, ૩ સંબંધ, ૪ સંસર્ગ, ૫ ઉપકાર, ૬ શુષ્કિદેશ, ૭ અર્થ અને ૮ શબ્દ” આ આઠ કાલાદિ કહેવાય છે.”

સારાંશ છે કે વસ્તુમાં અનંત ધર્મો છે, એ વાત પ્રમાણથી સિદ્ધ છે માટે કોઈ પણ એક વસ્તુનું પૂર્ણરૂપથી પ્રતિપાદન કરવાને માટે અનંત શબ્દોનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ, કારણ કે—એક શબ્દ એક જ ધર્મનું પ્રતિપાદન કરી શકે છે પરંતુ એ રીતે કરવાથી લોકોન્યવહાર ચાલી ન શકે. માટે એક શબ્દનો પ્રયોગ કરીએ છીએ, તે એક શબ્દ સુખ્ય રૂપથી એક ધર્મનું પ્રતિપાદન કરે છે અને બાકી રહેલ બીજા ધર્મોને તે એક ધર્મથી અલિન્ન માની લેવામાં આવે છે. આ રીતે એક શબ્દથી એક ધર્મનું પ્રતિપાદન થયું અને તેનાથી અલિન્ન હોવાના કારણે શેષ ધર્મનું પણ પ્રતિપાદન થઈ ગયું. આ ઉપાયથી એક જ શબ્દ એકી સાથે અનંત ધર્મોનો અર્થાત્ સંપૂર્ણ વસ્તુનો પ્રતિપાદક થઈ જાય છે, આને સકલાદેશ કહે છે.

શબ્દ દ્વારા સાક્ષાત્ રૂપે પ્રતિપાદિત ધર્મથી બાકીના ધર્મોનો અલેદ કે અલેદોપચાર કાલાદિ દ્વારા થાય છે, તે કાલાદિ આઠ પ્રકારે છે. (૧) કાલ, (૨) આત્મરૂપ, (૩) અર્થ, (૪) સંબંધ, (૫) ઉપકાર, (૬) શુષ્કિદેશ. (૭) સંસર્ગ, (૮) શબ્દ.

અસ્તિત્વ ધર્મથી બીજા ધર્મોનો અલેદ છે, તે આ પ્રકારે થશે—જીવમાં જે કાલે અસ્તિત્વ છે તે જ કાલમાં અન્ય ધર્મો પણ છે, માટે કાલની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વ ધર્મ સાથે અન્ય ધર્મોનો અલેદ છે. આ જ રીતે બાકીના સાતની અપેક્ષાએ પણ અલેદ સમજવો જોઈએ. આ પ્રકારને અલેદની પ્રાધાન્યતા કહે છે. દ્રવ્યાર્થિક નયની સુખ્યતા અને પર્યાયાર્થિક નયની ગૌણતા કરવાથી અલેદની પ્રાધાન્યતા થાય છે. જ્યારે પર્યાયાર્થિક નયની સુખ્યતા અને દ્રવ્યાર્થિક નયની ગૌણતા હોય ત્યારે અનંત શુદ્ધો વાસ્તવિક રીતે અલિન્ન થઈ શકતા નથી, માટે તે શુદ્ધોમાં અલેદનો ઉપચાર કરવો પડે છે. આ રીતે અલેદની પ્રાધાન્યતા અને અલેદના ઉપચારથી એકી સાથે અનંત ધર્માત્મક વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરનાર વાક્ય (વચન) સકલાદેશ કહેવાય છે. ૪૪

(૫૦) ગુણિદેશસ્યેત્યાદિ ગયે તદમેદે इति ગુણમેદે । તદમેદે इति સંસર્ગમેદે ॥૪૪॥

અધુના નયવાક્યસ્વભાવત્વેન નયવિચારાવસરલક્ષણીયસ્વરૂપમપિ વિકલાદેશં સકલાદેશસ્વરૂપનિરૂપણપ્રસન્નેનાત્રૈવ લક્ષ્યન્તિ—

તદ્વિપરીતસ્તુ વિકલાદેશઃ ॥૪૫॥

૧ નયવિપરીતસ્ય વસ્તુધર્મસ્ય મેદવૃત્તિપ્રાધાન્યાદ, મેદોપચારાદ્વા ક્રમેણ યદ-મિધાયકં વાક્યમ્, સ વિકલાદેશઃ । એતદુલ્લેખસ્તુ નયસ્વરૂપાનભિજ્ઞોત્તૃણાં દુર્વગાહ इति નયવિચારાવસર એવ પ્રદર્શયિષ્યતે ॥૪૫॥

વિકલાદેશ નયસ્વરૂપ હોવાથી નયવિચારના સમયે જ તેનું લક્ષણ કરવું જોઈએ, છતાં સકલાદેશના સ્વરૂપના નિરૂપણના પ્રસંગથી અહીં જ તે જણાવવામાં આવે છે—

ઉપયુક્ત સકલાદેશથી વિપરીત વચન વિકલાદેશ છે. ૪૫.

§૧. લેદની પ્રાધાન્યતાથી અથવા લેદના ઉપચારથી નયના વિષયરૂપ વસ્તુ ધર્મને ક્રમે કરી પ્રતિપાદન કરનારું વાક્ય (વચન) વિકલાદેશ કહેવાય છે, વિકલાશનો ઉલ્લેખ (શબ્દપ્રયોગ) નયવાક્યને નહિ બાણનાર શ્રોતાને દુર્બોધ છે, માટે તે નયવિચારના સમયે જાણાવવામાં આવશે.

સારાંશ છે કે સકલાદેશમાં દ્રવ્યાર્થિક નયની પ્રધાનતાને કારણે વસ્તુના અનંત ધર્મોનો અલેદ કરવામાં આવે છે, વિકલાદેશમાં પર્યાયાર્થિક નયની પ્રધાનતાને કારણે તે ધર્મોનો લેદ છે. અહીં પણ કલાદિ અઠના આધારે જ લેદ કરવામાં આવે છે, પર્યાયાર્થિકનય કહે છે કે—એક કાલમાં એક જ વસ્તુમાં ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોની સત્તા સ્વીકારવામાં આવે તો વસ્તુ પણ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપવાળી થઈ જશે પણ એક સ્વરૂપવાળી નહિ રહે. આ જ રીતે ભિન્ન ભિન્ન ગુણો સંબંધી આત્મરૂપ ભિન્ન ભિન્ન જ હોઈ શકે છે, પરંતુ એક હોઈ શકતું નથી, ૪૫.

પ્રમાણં નિર્ણયાથ યતઃ કારણાત્ પ્રતિનિયતમર્થમેતદ્ વ્યવસ્થાપયતિ, તત્ કથયન્તિ—

તદ્ દ્વિભેદમપિ પ્રમાણમાત્મોયપ્રતિવન્ધકાપગમવિશેષસ્વરૂપસામર્થ્યતઃ

પ્રતિનિયતમર્થમવચોતયતિ ॥૪૬॥

૧ પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષરૂપતયા દ્વિપ્રકારમપિ પ્રાગુપવર્ણિતસ્વરૂપં પ્રમાણં સ્વક્રોયજ્ઞાનાવરણાદઘટવિશેષક્ષયક્ષયોપશમલક્ષણયોગ્યતાવશાત્ પ્રતિનિયતં નીલાદિકમર્થં વ્યવસ્થાપયતિ ॥૪૬॥

પ્રમાણનો નિર્ણય કરીને હવે જે કારણથી આ પ્રમાણ પ્રતિનિયત અર્થનું વ્યવસ્થાપન કરે છે તે કારણનું કથન—

પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે લેદવાળું પ્રમાણ પોતાના પ્રતિબંધકના અપગમ વિશેષરૂપ સામર્થ્યથી પ્રતિનિયત અર્થને પ્રકાશિત કરે છે. ૪૬.

§૧ પૂર્વે જેનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે તેવાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એ બે પ્રમાણો પોતપોતાના જ્ઞાનાવરણાદિરૂપ કર્મવિશેષના ક્ષય અથવા તો ક્ષયોપશમરૂપ યોગ્યતાને કારણે નીલાદિક પ્રતિનિયત અર્થનું વ્યવસ્થાપન નિશ્ચય કરે છે.

સારાંશ છે કે પરોક્ષ જ્ઞાનવરણીય કર્મના ક્ષય કે ક્ષયોપશમથી પરોક્ષ પ્રમાણ ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષય કે ક્ષયોપશમથી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે. કોઈ જ્ઞાનમાં માત્ર ઘટ જ પ્રતીત થાય છે તો કોઈ જ્ઞાનમાં માત્ર પટ જ પ્રતીત થાય છે. તેમાં આ જ એટલે કે તે સંબંધી આવરણ કર્મનો ક્ષય કે ક્ષયોપશમ જ કારણ છે અર્થાત્ કહેવાનો આશય એ છે કે—પદાર્થને જાણનાર જ્ઞાનના આવરણનો ક્ષય કે ક્ષયોપશમ હશે તો જ તે પદાર્થ તે જ્ઞાનમાં પ્રકાશિત થશે. આ રીતે ક્ષય કે ક્ષયોપશમરૂપ યજ્ઞિત જ નિયત પદાર્થને જાણાવવામાં કારણ છે ૪૬.

(૫૦) પ્રમાણં નિર્ણયિત્વાદિગચે । પતદિતિ પ્રમાણમ્ ॥૪૬॥

एतद्व्यवच्छेदमाचक्षते—

न तदुत्पत्तितदाकारताभ्याम्, तयोः पार्थक्येन सामस्त्वेन च व्यभि-
चारोपलम्भात् ॥४७॥

§१ तथाहि-ज्ञानस्य तदुत्पत्तितदाकारताभ्यां व्यस्ताभ्यां, समस्ताभ्यां वा प्रतिनियतार्थव्यवस्थापकत्वं स्यात् ? यदि प्राच्यः पक्षः, तदा कपालक्षणः कलश-
न्यक्षणस्य व्यवस्थापकः स्यात्, तदुत्पत्तेः केवलायाः सद्भावात् । स्तम्भः स्तम्भा-
न्तरस्य च व्यवस्थापकः स्यात्, तदाकारतायास्तदुत्पत्तिरहितायाः संभवात् । अथ
द्वितीयः, तदा कलशस्योत्तरक्षणः पूर्वक्षणस्य व्यवस्थापको भवेत्, समुदितयोस्तदु-
त्पत्तितदाकारतयोर्विद्यमानत्वात् । अथ विद्यमानयोरस्यनेयोज्ञानमेवार्थस्य व्यवस्थाप-
कम्; नार्थः, तस्य जडत्वादिति मतम् । तदपि न न्यायानुगतम्, समानार्थसम-
न्तरप्रत्ययोत्पन्नज्ञानैर्व्यभिचारात् । तानि हि यथोक्तार्थव्यवस्थापकत्वलक्षणस्य सम-
प्रत्ययसद्भावेऽपि प्राच्यं जनकज्ञानक्षणं न गृह्णन्ति ।

अपि च, किमिदमर्थाकारत्वं वेदनानाम्, यदशात् प्रतिनियतार्थपरिच्छेदः स्यात् ?
किमर्थाकारोलेखित्वम्, अर्थाकारधारित्वं वा ? प्रथमप्रकारे, अर्थाकारोलेखोऽर्थाकार-
परिच्छेद एव, ततश्च ज्ञानं प्रतिनियतार्थपरिच्छेदात् प्रतिनियतमर्थमवद्योतयतीति
साध्याविशिष्टत्वं स्पष्टमुपगच्छते । द्वितीयप्रकारे पुनरर्थाकारधारित्वं ज्ञानस्य सर्वात्मना,
देशेन वा । प्रथमपक्षे, जडत्वादर्थस्य ज्ञानमपि जडं भवेत्, उत्तरार्थक्षणवत् । प्रमाण-
रूपत्वाभावश्चोत्तरार्थक्षणवदेवास्य प्रसज्येत, सर्वात्मना प्रमेयरूपताऽनुकरणात् ।
अथ देशेन नीलत्वादिनाऽर्थाकारधारित्वमिष्यते ज्ञानस्य, तर्हि तेनाजडाकारेण जडता-
प्रतिपत्तेरसंभवात् कथं तद्विशिष्टत्वमर्थस्य प्रतीयेत ? । न हि रूपज्ञानेनाप्रतिपन्न-
रसेन तद्विशिष्टता सहकारफलादौ प्रतीयते । किञ्च, देशेनार्थाकारधारित्वान्नीला-
र्थवन्निःशेषार्थानामपि ज्ञानेन ग्रहणापत्तिः, सत्त्वादिमात्रेण तस्य सर्वत्रार्थाकारधारित्वा-
विशेषात् । अथ तदविशेषेऽपि नीलायाकारवैलक्षण्यान्निखिलाथानामग्रहणम्, तर्हि
समानाकाराणां समस्तानां ग्रहणप्राप्तिः । अथ यत एव ज्ञानमुत्पद्यते, तस्यैवाका-
रानुकरणद्वारेण ग्राहकम् । हन्त ! एवमपि समानार्थसमन्तरप्रत्ययस्य तद्ग्राहकं
स्यादित्युक्तम् । ततो न तदुत्पत्तितदाकारताभ्यां ज्ञानस्य प्रतिनियतार्थावभासः, किन्तु
प्रतिबन्धकापगमविशेषादिति सिद्धम् ॥४७॥

इति प्रमाणनयतत्त्वालोके श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचितायां

रत्नाकराचतारिकाख्यलघुटीकायामागमस्वरूपनिर्णयो

नाम चतुर्थः परिच्छेदः ।

આનું' વ્યવસ્થેષ યતાવે છે—

તદુત્પત્તિ અને તદાકારતા દ્વારા પ્રમાણ પ્રતિનિયત અર્થનું પ્રકાશક નથી કારણ કે એકલી તદુત્પત્તિ કે તદાકારતા અથવા સમુદિત તદુત્પત્તિ અને તદાકારતાને કારણ માનવામાં વ્યભિચાર છે. ૪૭.

૬૧. પ્રમાણ દ્વારા અર્થ પ્રકાશનમાં તદુત્પત્તિ અને તદાકારતાને કારણ માનનાર(બૌદ્ધ)ને અંધકાર પ્રશ્ન કરે છે કે—જ્ઞાન એકલી તદુત્પત્તિ અને એકલી તદાકારતા દ્વારા પ્રતિનિયત અર્થનું વ્યવસ્થાપક છે કે સમુદિત તદુત્પત્તિ-તદાકારતા દ્વારા પ્રતિનિયત અર્થનું વ્યવસ્થાપક છે ? જો પહેલો પક્ષ કહો તો કપાલ (ઠીકરુ) કલશના અન્ત્ય ક્ષણનો અને એક સ્તંભ બીજા સ્તંભનો વ્યવસ્થાપક થઈ જશે કારણ કે—કલશના નાશને કારણે ઉત્પન્ન થયેલ કપાલમાં કેવલ તદુત્પત્તિ અને સમાન આકારવાલા બે સ્તંભમાં કેવલ તદાકારતાનો સદ્ભાવ છે, બીજા પક્ષ કહો તો કલશનો ઉત્તર ક્ષણ કલશના પૂર્વક્ષણનો વ્યવસ્થાપક થવો જોઈ એ કારણ કે—અહીં સમુદિત તદુત્પત્તિ અને તદાકારતા છે.

બૌદ્ધ—તદુત્પત્તિ અને તદાકારતા હોવા છતાં જ્ઞાન જ અર્થનું વ્યવસ્થાપક છે, પણ જડ રૂપ અર્થ વ્યવસ્થાપક નથી.

જૈન—તમારું આ કથન ન્યાયસિદ્ધ નથી. કારણ કે સમાન અર્થને વિષય કરનાર સમનંતર પ્રત્યયથી ઉત્પન્ન થનાર જ્ઞાનોથી આમાં વ્યભિચાર છે. કારણ કે તમોએ કહેલ અર્થવ્યવસ્થાપકનું સંપૂર્ણ લક્ષણ તેમાં હોવા છતાં પણ તે જ્ઞાનો પાતાના જનક પૂર્વજ્ઞાનને વિષય કરતાં નથી. અર્થાત્ ઉત્તર ઘટજ્ઞાનોમાં પૂર્વજ્ઞાનથી ઉત્પત્તિ અને પૂર્વજ્ઞાનનો આકાર હોવા છતાં પણ તે જ્ઞાનોનો વિષય પૂર્વજ્ઞાન બનતું નથી પણ ઘટ જ બને છે, માટે વ્યભિચાર છે. માટે સમુદિત તદુત્પત્તિ તદાકારતા પણ પ્રતિનિયત અર્થ પ્રકાશનમાં કારણ નથી.

૬૨ વળી, જ્ઞાનમાં અર્થાકારતા-તદાકારતા એ શું છે કે જેના બળથી પ્રતિનિયત અર્થનો પરિચ્છેદ-બોધ થાય છે ? શું તે અર્થાકારોદ્ભવિત્વ છે કે અર્થાકારધારિત્વ છે ? પહેલો પ્રકાર કહો તો અર્થાકારોદ્ભવ તે અર્થપરિચ્છેદરૂપ જ છે અને તેથી જ્ઞાન પ્રતિનિયત અર્થના પરિચ્છેદથી પ્રતિનિયત અર્થનું પ્રકાશક છે એવું તમારું કહેવું થયું અને આથી હેતુમાં સાધ્યા-વિશિષ્ટત્વ-સાધ્યસમત્વ દોષ આવે છે અર્થાત્ હેતુ અને સાધ્ય બંને સમાન થઈ ગયા. બીજા પ્રકારમાં જ્ઞાનનું અર્થાકારધારિત્વ સંપૂર્ણપણે છે કે એક દેશથી ? પ્રથમ પક્ષ કહો તો અર્થ જડ હોવાથી સંપૂર્ણ અર્થાકારને પામેલું જ્ઞાન પણ જડ થઈ જશે, જેમકે—અર્થનો ઉત્તરક્ષણ. એટલે કે જ્ઞાનમાં પ્રમાણરૂપતાનો અભાવ થશે, કારણ કે તે સંપૂર્ણપણે પ્રમેય અર્થરૂપતાને ધારણ કરનાર છે. ઉત્તરાર્થક્ષણની જેમ. જ્ઞાનમાં નીલત્વાદિરૂપ એક દેશથી અર્થાકારધારિત્વ છે, એ બીજો પક્ષ કહો તો પ્રશ્ન એ છે કે અજડાકાર જ્ઞાનમાં જડ સ્વભાવ (જડાકારતા)નો સંભવ નથી તો અજડાકાર જ્ઞાન (તદાકાર ન હોવાથી) જડતા-વિશિષ્ટ અર્થને કઈ રીતે જણાવશે ? કારણ કે—રસને નહિ બાજુનાર રૂપજ્ઞાનથી

આમ્રફલાદિમાં રસવિશિષ્ટતાનું એટલે કે આમ્રફલ તથાપ્રકારના રસયુક્ત છે એવું જ્ઞાન થતું નથી. વળી, જ્ઞાન દેશથી અર્થાકારધારી હોવાથી નીલ અર્થની જેમ સમસ્ત પદાર્થોને વિષય કરે-એવી આપત્તિ આવશે, કારણ કે જ્ઞાનમાં સત્વાદિરૂપે અર્થાકારધારિત્વ સર્વત્ર અવિશિષ્ટ-સમાન જ છે. અર્થાત્ જ્ઞાન સર્વત્ર સત્વાદિરૂપે સરખું જ અર્થાકારધારી છે.

બૌદ્ધ—સત્વાદિરૂપે અર્થાકારધારિત્વ સમાન હોય છતાં નીલાદિ આકાર વિલક્ષણ-મુદો જ હોવાથી સમસ્ત પદાર્થોનું જ્ઞાન થતું નથી.

જૈન—તો પછી સમાન આકારવાળા સમસ્ત પદાર્થોના ગ્રહણ(જ્ઞાન)ની પ્રાપ્તિ થશે.

બૌદ્ધ—જ્ઞાન જેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે જ પદાર્થના આકારને અનુસરણ કરવા દ્વારા ગ્રહણ થાય છે.

જૈન—અમે તેનો ઉત્તર કહી ચૂક્યા જ છીએ કે-સમાન પદાર્થને વિષય કરનાર ઉત્તરજ્ઞાનમાં પૂર્વજ્ઞાનના ગ્રહણની આપત્તિ આવશે. અર્થાત્ ઉત્તરજ્ઞાન પણ પૂર્વજ્ઞાનનું ગ્રાહક થશે માટે તદુત્પત્તિ અને તદાકારતા દ્વારા જ્ઞાન પ્રતિનિયત અર્થનું પ્રકાશક નથી, પરંતુ પ્રતિબંધકના નાશથી એટલે કે આવરણના ક્ષય કે ક્ષયોપશમથી જ જ્ઞાન પ્રતિનિયત અર્થનું પ્રકાશક છે એ સિદ્ધ થયું. ૪૭

એ પ્રમાણે ‘પ્રમાણનયતત્વાલોક’ નામના ગ્રંથમાં શ્રીરત્નપ્રભાચાર્ય મહારાજ વિરચિત ‘રત્નાકરાવતારિકા’ નામની લઘુટીકામાં ‘આગમસ્વરૂપનિર્ણય’ નામના ચોથા પરિચ્છેદનો દૈવતાચક્ષુચિત્રકૂટાદિ પ્રાચીન (જીર્ણ)તીર્થોદ્ધારક શ્રીવિજયનીતિસૂરીશ્વરજીના શિષ્યાજી મુનિ મહાયવિજયજીએ સ્વઅભ્યાસ સમયે કરેલ શુદ્ધરસાપાનુવાદ પૂર્ણ થયો.

(૫૦) અથ દેશેનેત્યાદિ ગયે તદ્દે તદ્વિશિષ્ટત્વમિતિ નીલાદિવિશિષ્ટત્વમ્ । તદ્વિશિષ્ટતેતિ રસવિશિષ્ટતા । કિઙ્ચેત્યાદિના પ્રવ્રજમુત્પાદયતિ જૈનઃ । તદ્વિશેષેડપીતિ સત્વાદિમાત્રાડવિશેષે ॥૪૭॥

॥ इति चतुर्थः परिच्छेदः समाप्तः ॥

चतुर्थपरिच्छेदे वादस्थलानि—

કાળાદામિમતે શબ્દસ્ય ચતુર્માસત્વં તસ્ય નિરાસઃ ૧, શ્રુતેરપીરુપેયત્વનિરાસઃ ૨, શબ્દાભિવ્યક્તિનિરાસેન શબ્દાનિત્યત્વસ્થાપનં ૩, યૌગમિમતાકાશગુણત્વનિરાસેન શબ્દપૌદ્ગલિક્ત્વસ્થાપનં ચ ૪, શક્તિસાધનં ૫, સદ્દેત્થાપનમ્ ૬, અપોહઃ શબ્દાર્થં ઇત્યસ્ય નિરાકરણં ૭, સામાન્યવિશેષાત્મનોડર્થસ્ય વાચકઃ શબ્દ ઇતિ સ્થાપનમ્ ૮, સમગ્રજ્ઞોપરૂપનમ્ ૯, તદુત્પત્તિતદાકારતાનિરાસેન સ્વક્રીયપ્રતિવચ્યક્રાપગમવિશેષસ્વરૂપસામર્થ્યતઃ પ્રમાણસ્થાર્થાવયોતકત્વવ્યવસ્થાપનમ્ ૧૦॥ एवं दत्त ॥

(ટિ.) પત્તદ્વયવચ્છેદમિત્યાદિ । તયોરિતિ તદુત્પત્તિ-તદાકારતયોઃ । ‘પત્તયોરિતિ તદુત્પત્તિ-તદાકારતયોઃ । તસ્યેતિ અર્થસ્ય । તાનોવિ જ્ઞાનાનિ ॥ અથ દેશેનેત્યાદિ ॥ તદ્વિશિષ્ટત્વમિતિ જડતાવિશિષ્ટતામ્ । તસ્યેતે જ્ઞાનસ્ય । તદ્વિશેષેડપીતિ સત્વાદિકારાવિશેષેડપિ । પ્રત્યયસ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય ॥૪૭॥

इति श्रीसाधुपूर्णिमागच्छीयश्रीमदाचार्यगुणचन्द्रसुरिशिष्यपं०ज्ञानचन्द्र-विरचिते रत्नाकरावतारिकाटिप्पणके चतुर्थः पारच्छेदः समाप्तः ॥ श्री ॥

૧ અગ્ર મૂલે અનયોઃ ઇતિ પાઠઃ ।

અહમ્ અથ પञ્ચમઃ પરિચ્છેદઃ ।

इत्थं प्रमाणस्य स्वरूपसंख्ये समाख्याय विषयमाचक्षते—

तस्य विषयः सामान्य-विशेषाद्यनेकान्तात्मकं वस्तु ॥१॥

§ ૧ તસ્ય પ્રમાણસ્ય । વિસીયન્તે નિવચ્યન્તે વિષયિણોઽસ્મિન્નિતિ વિષયો ગોચરઃ પરિચ્છેવમિતિ યાવત્ । સામાન્ય-વિશેષૌ વચ્યમાણલક્ષણાવાદિર્યસ્ય સદસદાદ્યનેકાન્ત-સ્ય તત્ત્વદાત્મકં તત્ત્વસ્વરૂપં વસ્ત્વિતિ । एवं च केवलस्य सामान्यस्य, विशेषस्य, तदु-भयस्य वा स्वतन्त्रस्य प्रमाणविषयत्वं प्रतिक्षितं भवति ।

§ ૨ અર્થેતદાકર્ણ્ય કર્ણત્રિવિધોક્તિતા ઇવ યૌગાઃ સંગિરન્તે । નન્વહો જૈનાઃ ! કેનેદં સુહૃદા કર્ણપુટવિટઙ્કિતમકારિ યુષ્માકમ્—સ્વતન્ત્રૌ સામાન્યવિશેષૌ ન પ્રમાણભૂમિરિતિ । સર્વગતં હિ સામાન્યં ગોત્વાદિ, તદ્વિપરીતાસ્તુ શબ્દશાબ્દેયબાહુલ્યેયાદયો વિશેષાઃ, તતઃ કથમેષામૈક્યમાકર્ણયિતુમપિ સર્કર્ણેઃ શક્યમ્ ? તથા ચ સામાન્ય-વિશેષાવત્યન્તભિન્નો, વિરુદ્ધધર્માધ્યસ્તત્વાત્, યાવેવં તાવેવમ્, યથા પાથઃપાવકૌ, તથા ચૈતૌ, તસ્માત્તથા, તત્તો ન સામાન્યવિશેષાત્મકત્વં ઘટાદર્શયતે ।

प्रमाणानां स्वरूपं अने संख्या कहीने प्रमाणानां विषयतुं कथन—

सामान्य, विशेष आदि अनेकान्तात्मकं वस्तु तेनो विषय છે, ૧.

§ ૧ તેનો એટલે પ્રમાણનો, વિષયી-જ્ઞાન જેમાં જંધાય તે વિષય છે, તે ગોચર કે પરિચ્છેદ પણ કહેવાય છે. સૂત્રમાં 'આદિ' પદ ગ્રહણ કરેલ છે, તેથી જેમનું સ્વરૂપ આગળ કહેવાશે તે સામાન્ય અને વિશેષ જેમની આદિમાં છે, એવા સત્-અસત, નિત્ય-અનિત્ય, અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્ય આદિ ધર્મોનું પણ ગ્રહણ કરવું, એટલે કે- તે તે સામાન્ય-વિશેષ આદિ અનેકાન્તાત્મક-અનેક ધર્મયુક્ત વસ્તુ પ્રમાણનો વિષય છે, એમ સમજવું. આ પ્રમાણે કહેવાથી જેઓ કેવળ સામાન્યને કે કેવળ વિશેષને અથવા સામાન્ય અને વિશેષ ઉભયને સ્વ-તંત્રરૂપે પ્રમાણનો વિષય માને છે, તેમની માન્યતાનું નિરસન કર્યું છે.

§ ૨ ઉપરોક્ત સૂત્રરચના સાંભળી જાણે કે જ્ઞાન મરડવાથી પીડાએલા હોય તેવા યૌગ આ પ્રમ.ણે કહે છે—અહો હે જૈનો ! કયા હિતેશ્ચુએ તમારા જ્ઞાનમાં આ ટાંકણું માર્યાં (એટલે કે-શક્યયુક્ત જ્ઞાન થવાથી જીનનું) કર્યું સાંભળી શકાય નહિ) કે સ્વતંત્ર સામાન્ય કે સ્વતંત્ર વિશેષ પ્રમાણનો વિષય નથી ? ગોત્વાદિરૂપ સામાન્ય તો સર્વગત (સર્વત્ર વ્યાપ્ત) છે અને તેથી વિપ-રીત શબ્દ-(ટપકવ.ની ગાય) શાળવેય, બહુલ(બહુ જ દૂધ દેનાર ગાય) બાહુ-લેય આદિ વિશેષોનું એક્ય-એકતા સર્કર્ણ (વિદ્વાન) માનવથી સાંભળી પણ કેમ શકાય ? સામાન્ય અને વિશેષ જાને પરસ્પર અત્યન્ત ભિન્ન છે,

કારણ કે તેઓ વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રય છે. જે વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રય હોય તે અત્યંત ભિન્ન હોય છે, જેમકે-પાણી અને અગ્નિ તેવી જ રીતે સામાન્ય અને વિશેષ બન્ને પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રય છે તેથી તે બન્ને પરસ્પર અત્યંત ભિન્ન છે. માટે ધર્માદિ(પદાર્થ)ની સામાન્યવિશેષાત્મકતા-સામાન્ય અને વિશેષ ઉભયસ્વરૂપતા) યુક્તિસિદ્ધ નથી

(૫૦) દં નમ ॥ ૫-ચમપરિન્ઠેદે વિષયિણ इति प्रमाणानि । स्वतन्त्रस्येति यौगामितस्य ।

યુગ્માકમિત્યતોઽપ્રે ચદિતિ ગમ્યમ્ । સર્વગતમિત્યાદિના ત એવ પ્રમાણયન્તિ । તદ્વિપરીતા इति असर्वगता

(ટિ.) પયં ચેત્યાદિ ॥ સામાન્યસ્યેતિ સાહ્યમતમ્, કેવલસામાન્યસ્યાઙ્ગીકારાત્ । વિશેષસ્યેતિ । સામાન્યમમાન્યમ્, વિશેષ એવ ચિત્તતોપપોષક इति प्रतिपादयत् सौगतमतम् । उभयस्येति स्वतन्त्रौ सामान्यविशेषौ प्रमाणभूमिरिति साधयत् यौगमतम् ।

નન્યહો જૈના इत्यादि । तद्विपरीता इति सामान्यविषयभूता । एवामिति सामान्य-विशेषानाम् ।

§૩ તદેતત્પરમપ્રણયપરાયણપ્રગયિનીપ્રિયાલાપપ્રાય વાસવેશ્મન્તરેવ રાજતે । તથાહિ-યદિદ સર્વગતત્વ સામાન્યસ્ય ન્યરૂપિ, તત્ કિ વ્યક્તિસર્વગતત્વમ્, સર્વસર્વગતત્વં વા સ્વીકૃત્ય ? યદિ પ્રાક્તનમ્, તદા તર્ણકોત્પાદદેશે તદવિચ્છમાનં વર્ણનીયમ્, અન્યથા વ્યક્તિસર્વગતત્વવ્યાધાતાત્ । તત્રોત્પન્નાયા ચ વ્યક્તૌ કુતસ્તત્ તત્ર ભવેત્ ? કિં વ્યક્ત્યા સહૈવોત્પદેત, વ્યક્ત્યન્તરાદ્રા સમાગચ્છેત્ ? । નાથ પક્ષ, નિત્યત્વેનાસ્ય સ્વીકૃતત્વાત્ । દ્વિતીયપક્ષે તુ તતસ્તદાગચ્છત્ પૂર્વવ્યક્તિ પરિત્યજ્યાગચ્છેત્, અપરિત્યજ્ય વા ? । પ્રાચિન્-વિક્રુપે, પ્રાક્તનવ્યક્તૌર્નિ સામાન્યતાઽઽપત્તિ । દ્વિતીયપક્ષે તુ કિ વ્યક્તચા સહૈવાગચ્છેત્, કેનચિદશેન વા ? આવે શાવલેયેઽપિ બાહુલ્યેયોઽયમિતિ પ્રતાતિ સ્યાત્ । દ્વિતીયપક્ષે તુ સામાન્યસ્ય સાશતાઽઽપત્તિ । સાશત્વે ચાસ્ય વ્યક્તિવદનિત્યત્વપ્રાપ્તિ ।

§૪ અથ વિચિત્રા વસ્તુના ગત્તિ, યથા મન્ત્રાદિસરકૃતમલ્લમુદરસ્થ વ્યાધિવિશેષ ઊનતિ, નોદરમ્, તદ્વદિદ્વાપિ સામાન્યસ્યેદ્દશી શક્તિ, યથા સ્વહેતુભ્ય સમુત્પદમાનેઽર્યે પૂર્વસ્થાનાદચ્છલદેવ તત્ર વર્તત इति चेत् ।

§૫ સ્યાદેતદેવમ્, યથેકાન્તનૈમ્ય સામાન્યસ્ય પ્રમાણેન પ્રસિદ્ધ સ્યાત્, ન ચૈવમ્, તસ્યેવ તત્ત્વતો વિચારયિતુમુપક્રાન્તત્વાત્ । યથાહિ-યથસ્યૈન્નતૈમ્ય કીર્ત્યત, તદા ભિન્ન દેશકાલાસુ વ્યક્તિષુ વૃત્તિર્ન સ્યાદિતિ । યદિ તુ સ્વભાવવાદાલ્મ્બનમાત્રેણૈવયમુપપાદ્યત તદા કિમમુના સામાન્યેન ? કિંતરા વાઽ યેનાપિ મૂયસા વસ્તુના પરિકન્પિતેન ? એકૈવ કાચિત્ પદમનિષ્પ્રીયમાના વ્યક્તિરન્યુપગમ્યતામ્ । સા હિ તથાસ્વભાવત્વાત્ તથા તથા પ્રથિપ્યત इति लभामिलापुकस्य मूलोच्छेद । तन्न व्यक्तिसर्वगतत्वमेतस्य सङ्गतिगोचरीभावमभवत् ।

૬૩ જૈન—હે યૌગો ! અત્યંત પ્રેમાસક્ત પ્રિયાના આલાપ સમાન તમારું આ કથન માત્ર શયનગૃહમાં જ શોભાસ્પદ છે (અર્થાત્ વિદ્વાનોની સભામાં શોભાસ્પદ નથી). તે આ પ્રમાણે—તમારો સામાન્યને સર્વગત કહું તો શું તે-વ્યક્તિમાં સર્વગત છે એવું સ્વીકારીને કે સર્વ સર્વગત છે—એવું સ્વીકારીને ? પહેલો વિકલ્પ કહો તો—વાછરડાના ઉત્પત્તિ સ્થાન-ગર્ભમાં તે સામાન્ય વિદ્યમાન ન હતું એમ કહેવું જોઈએ. અન્યથા વ્યક્તિ સર્વગતત્વનો વ્યાધાત-બાધ થશે. અર્થાત્ વ્યક્તિમાં જ જો વ્યાપ્ત હોય તો જ્યાં વ્યક્તિ જ ન હોય ત્યાં તે હોવું ન જોઈએ. એટલે હવે પ્રશ્ન થાય છે કે—ગર્ભ સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થનાર વ્યક્તિમાં તે સામાન્ય ક્યાંથી આવે ? શું તે સામાન્ય, વ્યક્તિ સાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે કે બીજી વ્યક્તિમાંથી આવે છે ? સામાન્યને નિત્ય માનેલ હોવાથી તેની ઉત્પત્તિ રૂપ પ્રથમ પક્ષ કહી શકશો નહિ. બીજો પક્ષ કહો તો—પ્રશ્ન થાય છે કે અન્ય વ્યક્તિમાંથી આવનાર સામાન્ય તે અન્ય વ્યક્તિનો ત્યાગ કરીને આવે છે કે ત્યાગ ક્યાં વિના ? પ્રથમ વિકલ્પ કહો તો તે અન્ય વ્યક્તિ સામાન્ય વિનાની થઈ જશે. બીજો વિકલ્પ કહો તો—શું તે વ્યક્તિની સાથે જ આવે છે કે કોઈક અંશથી આવે છે ? પ્રથમ પ્રકાર માનો તો શાબલેયમાં પણ આ બાહુલેય છે, એવી પ્રતીતિ થવી જોઈએ. બીજો પ્રકાર માનો તો—સામાન્ય સાંશ બની જશે અને સામાન્યને સાંશ માનવાથી વ્યક્તિની જેમ સામાન્ય પણ અનિત્ય બની જશે.

૬૪ યૌગ-વસ્તુઓની શક્તિ વિચિત્ર હોય છે. જેમકે—મન્ત્ર આદિથી સંસ્કૃત અસ્ત્ર (દિવ્ય શસ્ત્ર) ઉદરસ્થ વ્યાધિવિશેષનો નાશ કરે છે પરંતુ ઉદરનો છેદ કરતું નથી. તેની જેમ સામાન્યની પણ એવી શક્તિ છે, કે જેથી તે પૂર્વસ્થાન-પૂર્વવ્યક્તિમાંથી ચલાયમાન થયા સિવાય જ પોતાના કારણોથી ઉત્પન્ન થનાર અર્થ (તણુંકાદિ વ્યક્તિ)માં રહે છે.

૬૫ જૈન—આવું તો જ બને જો પ્રમાણથી સામાન્ય સર્વથા એક સિદ્ધ થયું હોય પરંતુ એમ તો નથી, કારણ કે—વસ્તુત્તમાં સામાન્યની એકરૂપતા વાસ્તવિક છે કે નહિ એ જ તો વિચારવાનું છે. તે આ પ્રમાણે—જો સામાન્યમાં એકાન્ત એકથ માનવામાં આવે અર્થાત્ સામાન્ય સર્વથા એક છે એવું માનવામાં આવે તો ભિન્ન દેશ અને ભિન્ન કાલમાં ઉત્પન્ન થનારી વ્યક્તિમાં સામાન્યની સત્તા ઘટી શકશે નહિ, અને જો સામાન્યનો સ્વભાવ જ એવો છે એમ કહી સ્વભાવવાદના આલમ્બન માત્રથી ભિન્ન દેશ અને ભિન્ન કાલમાં ઉત્પન્ન થનારી વ્યક્તિમાં સામાન્યની સત્તા સિદ્ધ કરતા હો તો—વળી આ સામાન્યની પણ શું જરૂર છે ? તેમજ બીજી ઘણી બધી વસ્તુઓની પણ કલ્પના કરવાની શી જરૂર છે ? કોઈ એક જ પદ્મનિધિ(કુબેર) જેવી વ્યક્તિ માની દ્યો, તે વ્યક્તિ તથાપ્રકારના સ્વભાવથી તે તે પ્રકારે પ્રકટ થશે. એ પ્રમાણે સ્વીકારતાં લાભની ઇચ્છાવાળા તમને પોતાની માન્યતાનો મૂલમાંથી ઉચ્છેદ થયો, માટે સામાન્યનું તે વ્યક્તિ સર્વગત છે એવું લક્ષણ સંગતિનો વિષય બની શકતું નથી. અર્થાત્ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી.

(५०) तदेतदित्यादि जैनः । न्यरूपि इति भवद्भिः । उत्पाददेशे इति यत्र तर्णक उत्प-
द्यते । अन्यथेति यदि तत्रापि भवेत् सामान्यम् । व्यक्तिसर्वगतत्वव्याघातादिति तत्र
व्यक्तेरभावात् । कुत इति कुतः स्थानात् , तदिति सामान्यम् । तत्रेति तर्णकव्यक्तौ ।
स्वीकृतत्वादिति भवद्भिः । तत् इति वक्तव्यन्तरात् । तदिति सामान्यम् । शाबलेयेऽपि
बाहुलेयोऽयमिति प्रतीतिः स्यादिति व्यक्त्या सहैव तत्र सामान्यस्य प्रवेशात् ।

व्याधिविशेषमिति व्याधिविशेषं कर्म । ययेति शक्त्या । तत्रेति अर्थे ।

स्यादित्यादि सूरिः । न चैवमित्यतोऽग्रे यत इति गम्यम् । तथा ह्रीत्यादिना जैन
एवं प्रपञ्चयति । अस्येति सामान्यस्य । इयमिति वृत्तिः । अभ्युपगम्यतामिति यौनैः
अभ्युपगम्यतामित्यतोऽग्रे ततः किं स्यादिति गम्यम् । मूलोच्छेद इति सामान्यसर्वगतत्वे
साधयितुमिष्टे सामान्यस्यैवोच्छेदः । तन्न व्यक्तीत्यादिनाचार्य एव निगमयति । एतस्येति
सामान्यस्य ।

(टि०) तथाहि यद्विद्वन्मत्यादि । तदिति सामान्यस्य व्यक्तिः सर्वगतत्वं पूर्वमविद्यमानायां
तत्तर्णकव्यक्तावाध्याभावेन सामान्यस्याऽसंभवात् । अत एवासत् । अन्यथेति असत्सामान्यवर्णना-
मन्तरेण । व्यक्तिः सर्वेति या या तर्णकरूपा व्यक्तिः संसारचक्रे क्रीडति तत्र तत्र सामान्यं
सर्वदा समवेतं संजायत इति पक्षप्रहाणप्रसङ्गात् । तदिति सामान्यम् ॥ तत्रेति व्यक्तौ । अस्येति
सामान्यस्य “नित्यमेकमनेकवर्ति सामान्यम्” इति वचनात् । तत् इति व्यवत्यन्तरात् । तदिति
सामान्यम् । अस्येति सामान्यस्य ।

ययेति शक्त्या । स्वहेतुभ्य इति आत्मीयात्मीयसहकारिकारणेभ्यः । अर्थे इति तर्ण-
कादौ पूर्वस्थानादिति पूर्वव्यक्तेः ॥ ‘तत्रेति अर्थे, न चैवमिति सामान्यस्यैकान्तैक्यं न
प्रमाणात् सिद्धिपद्धतिमतिशयत् । तस्यैवेति सामान्यैकान्तैक्यस्यैव । उपक्रान्तेति प्रारब्धत्वात् ।
तथाहि यदीत्यादि । अस्येति सामान्यस्य । एकान्तेति एकान्तेन एकमेव सामान्यमिति
भावः । इयमिति वृत्तिः । सा ह्रीति व्यक्तिः । तथास्वभावत्वादिति भिन्नकालासु व्यक्तिषु
वर्तिस्वभावत्वात् । तथातथेति भिन्नदेशकालासु व्यक्तिषु सामान्यरूपणोत्वादिभावेन । एतस्येति
सामान्यस्य ।

§६ नापि सर्वसर्वगतत्वम्, खण्डमुण्डादिव्यक्त्यन्तरालेऽपि तदुपलम्भप्रसङ्गात् ।
अव्यक्तत्वात्तत्र तस्यानुपलम्भ इति चेत्, व्यक्तिस्वात्मनोऽप्यनुपलम्भोऽत एव तत्रास्तु ।
अन्तराले व्यक्त्यात्मनः सद्भावावेदकप्रमाणाभावादसत्त्वादेवानुपलम्भे सामान्यस्यापि
सोऽसत्त्वादेव तत्रास्तु, विशेषाभावात् ।

§७ किंच, प्रथमव्यक्तिसमाकलनवेलायां तदभिव्यक्तस्य सामान्यस्य सर्वात्मना-
ऽभिव्यक्तिर्जातैव, अन्यथा व्यक्ताव्यक्तस्वभावभेदेनानेकत्वानुपपत्त्यादिसामान्यस्वरूपता-
ऽऽपत्तिः । तस्मादुपलब्धिद्वयप्रपञ्चस्य स्वव्यक्त्यन्तराले सामान्यस्यानुपलम्भादसत्त्वम्,
व्यक्तिस्वात्मवत् ।

૬૬ સામાન્યનું સર્વસર્વગતત્વરૂપ લક્ષણ પણ સંગત નથી. કારણ કે-તેથી ખંડ-મુંડાદિ વ્યક્તિના અન્તરાલ (વચ્ચેના) પ્રદેશમાં પણ સામાન્યની ઉપલબ્ધિનો પ્રસંગ આવશે. અર્થાત્ જે વ્યક્તિ વચ્ચેના રિક્ત પ્રદેશમાં પણ તે દેખાતું જોઈએ.

યોગ—ખંડ-મુંડાદિ વ્યક્તિઓના અન્તરાલ પ્રદેશમાં સામાન્ય અવ્યક્ત છે તેથી દેખાતું નથી.

જૈન—તો પછી વ્યક્તિના સ્વરૂપની અનુપલબ્ધિ પણ તેની અવ્યક્તતાને કારણે ત્યાં માનવી જોઈએ.

યોગ—અન્તરાલ પ્રદેશમાં વ્યક્તિ સ્વરૂપની સત્તાને જણાવનાર કોઈ પ્રમાણ નથી માટે અન્તરાલ પ્રદેશમાં વ્યક્તિ સ્વરૂપની અસત્તા હોવાથી જ અનુપલબ્ધિ છે, પરંતુ તેની અવ્યક્તતાને કારણે નહિ.

જૈન—તે જ રીતે અન્તરાલ પ્રદેશમાં સામાન્યની સત્તાને જણાવનારું પ્રમાણ પણ નથી. માટે અન્તરાલ પ્રદેશમાં સામાન્યનો અનુપલ્લભ તે અવ્યક્ત હોવાને કારણે નહિ પરંતુ ત્યાં તેની અસત્તાને કારણે જ છે, એમ કેમ નથી માનતા ? કારણ કે ખન્ને સ્થળે અનુપલ્લભમાં કંઈ વિશેષ નથી.

૬૭ વળી, પ્રથમ વ્યક્તિને જાણવાને સમયે વ્યક્તિથી અભિવ્યક્ત થયેલ સામાન્યની અભિવ્યક્તિ પણ સંપૂર્ણપણે થઈ જ ગયેલી છે, કારણકે-જો સંપૂર્ણ અભિવ્યક્તિ ન માનો તો-વ્યક્ત સ્વભાવ અને અવ્યક્ત સ્વભાવનો ભેદ થઈ જવાથી સામાન્ય અનેક થઈ જશે. અને તેમ થતાં તે સામાન્ય જ નહિ રહે. કારણકે-સામાન્ય તો એક જ છે. માટે દર્શનયોગ્ય છતાં અન્તરાલ પ્રદેશમાં સામાન્યનો અનુપલ્લભ હોવાથી વ્યક્તિ સ્વરૂપની જેમ તે ત્યાં અસત્ છે.

(૫૦) અવ્યક્તવાદિતિ વ્યક્ત્યનભિવ્યક્તવાત્ । તત્રેતિ અન્તરાલે । વ્યક્તિસ્વાત્મનોડપીત્યાદિ સ્પર્શઃ । અત્ત પથેતિ અવ્યક્તવાદેવ । તત્રેતિ અન્તરાલે । અન્તરાલે ઇત્યાદિ યોગઃ । સામાન્યસ્વાપીત્યાદિ સ્પર્શઃ । સ્વ ઇતિ અનુપલમ્ભઃ । તત્રેતિ અન્તરાલે । વિશેષાભાવાદિતિ અનુપલમ્ભવિશેષાભાવાત્ ।

પ્રથમવ્યક્તિસમાકલનચંલાયમિતિ ભવન્મતે । [અ]સામાન્યસ્વરૂપતાપત્તિરિતિ દેવ્યવ્યાપાતાત્ । તસ્માદિત્યાદિ સ્પર્શઃ ।

(ટિ૦) તદનુપલમ્ભેતિ સામાન્યોપલમ્ભપ્રવક્તેઃ । તત્રેતિ ચણ્ડમુણ્ડાચન્તરાલે । તસ્યેતિ સામાન્યસ્ય । વ્યક્તિસ્વાત્મન ઇતિ વચ્ચે મળિયામો વ્યક્તિઃ સર્વવ્યાપિદ્ધ । અત્ત પથેતિ અવ્યક્તવાદેવ, તત્રેતિ અન્તરાલે, સ્વ ઇતિ અનુપલમ્ભઃ । તત્રેતિ અન્તરાલે ।

કિં ચ પ્રથમેત્યાદિ । તદ્ભિવ્યક્તસ્યેતિ વ્યક્તાભિવ્યક્તસ્ય । અન્યથેતિ તવાંતનાડનભિવ્યક્તત્વે । વ્યક્તિસ્વાત્મવદિતિ । યથા યમયવ્યક્ત્યન્તરાલે ચ્ચિન્તિત્વરૂપે નોપલમ્ભતે તથા સામાન્યસ્વરૂપમપિ ।

૬૮ અપિ ચ, અવ્યક્તવાત્ તત્ર તસ્યાનુપલમ્ભસ્તદા સિધ્યેદ્, યદિ વ્યસ્યમિન્ય-દ્વચ્ચતા સામાન્યસ્ય સિદ્ધા સ્યાત્ । ન પૈવન્, નિયૈકરૂપસ્યાસ્યાભિવ્યક્તેરવાનુપપત્તેઃ ।

તથાહિ—વ્યક્તિરૂપકારં કચ્ચિત્ કુર્વતી સામાન્યમભિવ્યજ્જયેત્. इतरथा वा । कुर्वती चेत् , कोऽनया तस्योपकारः क्रियते? । तज्ज्ञानोत्पादनयोग्यता चेत्, सा ततो भिन्ना, अभिन्ना वा विधीयेत । भिन्ना चेत्, तत्करणे सामान्यस्य न किञ्चित्कृतमिति तदव-
स्थाऽस्यानभिपत्तिः । अभिन्ना चेत्, तत्करणे सामान्यमेव-कृतं स्यात्, तथा चानित्य-
त्वપ्राप्तिः । तज्ज्ञानं चेदुપकारः; तर्हि कथं सामान्यस्य सिद्धिः, अनुगतज्ञानस्य व्यक्तिभ्य
एव प्रादुर्भावात्? । तत्सहायस्यास्यैवात्र व्यापार इत्यपि श्रद्धामात्रम् । यतो यदि
घटोत्पत्तौ दण्डाद्युपेतकुम्भकारवद् व्यक्त्युपेतं सामान्यमनुगतज्ञानोत्पत्तौ व्याप्रियमाणं
प्रतीयेत, तदा स्यादेतत् । तच्च नास्त्येव । न किञ्चित् कુर्वत्याश्च व्यज्जकत्वे, विजातीय-
व्यक्तेरपि व्यज्जकत्वપ્રસન્નः । तन्नाव्यक्तत्वात् तत्र तस्यानुપलम्भः, किन्त्वसत्त्वादेव-
इति न सर्वसर्वगतमप्येतद्भवितुमर्हति, किन्तु प्रतिव્યક્તિ कथञ्चिद्विभिन्नम्, कथञ्चि-
त्तदात्मकत्वाद्, विसदृशपरिणामवत् । यथैव हि काचिद् व्यक्तिरुપलभ्यमानाद् व्यक्त्यन्त-
राद्विशिष्टा विसदृशपरिणामदर्शनादवतिष्ठते, तथा सदृशपरिणामात्मकसामान्यदर्शनात्
समानेति, तेनायं समानो गौः, सोऽनेन समान इति प्रतीतेः । न च व्यक्तित्वरूपाद-
भिन्नत्वात् सामान्यरૂપताव्याघातोऽस्य, रूपादेरप्यत एव गुणरૂપताव्याघातપ્રस-
ङ्गात् । कथञ्चिदव्यतिरेकस्तु रूपादेरिव सदृशपरिणामस्याप्यस्येव ।

કુટ વળી, અવ્યક્ત હોવાથી અંતરાલ પ્રદેશમાં સામાન્યનો અનુપલંભ તો
ત્યારે જ સિદ્ધ થાય, જો સામાન્યની અભિવ્યક્તિ વ્યક્તિ વડે થાય છે એવું
સિદ્ધ થયું હોય પરંતુ એવું તો નથી. કારણકે-નિત્ય એકસ્વરૂપવાળા સામા-
ન્યની અભિવ્યક્તિ યુક્તિપૂર્વક ધરી શકતી જ નથી તે આ પ્રમાણે-સામાન્યની
અભિવ્યક્તિ વ્યક્તિ દ્વારા થાય છે તો શું વ્યક્તિ કંઈ પણ ઉપકાર કરીને સામા-
ન્યને અભિવ્યક્ત કરે છે કે કંઈ પણ ઉપકાર કયાં વિના ? વ્યક્તિ સામાન્યને
અભિવ્યક્ત કરવામાં તેના ઉપર ઉપકાર કરતી હોય તો તે ઉપકાર શો છે ?
સામાન્યના જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવાની યોગ્યતારૂપ ઉપકાર વ્યક્તિ કરે છે-એમ કહો
તો, પ્રશ્ન છે કે-તેવી યોગ્યતાને તે વ્યક્તિ સામાન્યથી ભિન્નરૂપે ઉત્પન્ન કરે છે
કે અભિન્નરૂપે ? જો ભિન્ન હોય તો સામાન્યનું કંઈ પણ કયું એમ કહેવાશે
નહિ એટલે સામાન્યની અનભિવ્યક્તિ જેવી હતી તેવી ને તેવી જ રહેશે. અને
જો યોગ્યતા સામાન્યથી અભિન્ન હોય તો-તેવી યોગ્યતા ઉત્પન્ન કરવી એટલે
સામાન્યને જ ઉત્પન્ન કરવું એમ થયું, આથી તો સામાન્ય અનિત્ય ધર્મ જશે.
સામાન્યનું જ્ઞાન કરાવવું એ વ્યક્તિનો સામાન્ય ઉપર ઉપકાર છે એમ કહો તો
તેથી સામાન્યની સિદ્ધિ કંઈ રીતે થશે ? કારણકે-અનુગત જ્ઞાન એટલે કે પ્રતિ-
વ્યક્તિમાં એકાકાર કે તુલ્યાકાર જ્ઞાન તો વ્યક્તિથી જ ઉત્પન્ન થયું. એટલે કે
તેથી તો વ્યક્તિ સિદ્ધ થાય.

યોગ—અનુગત જ્ઞાનમાં વ્યક્તિની સહાયવાળા સામાન્યનો જ વ્યાપાર છે. અર્થાત્ કેવલ વ્યક્તિનો નથી, તેથી સામાન્ય સિદ્ધ થશે.

જેન—આ કથન પણ માત્ર તમારી શ્રદ્ધાને જણાવનારું છે પણ વાસ્તવિક નથી. કારણ કે-ઘટની ઉત્પત્તિમાં દંડાદિથી યુક્ત કુંભારની જેમ અનુગત જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં વ્યક્તિથી યુક્ત સામાન્ય જે વ્યાપારવાળું પ્રતીત થયું હોય તો જ તમારી વાત ઘટી શકે, પરંતુ તેમ તો નથી કારણકે-વ્યાપાર કરતું સામાન્ય જણાયું જ નથી. વ્યક્તિ સામાન્ય ઉપરકંઈ પણ ઉપકાર કરતી નથી છતાં પણ વ્યક્તિને સામાન્યની અભિવ્યંજક માનો તો-વિજાતીય વ્યક્તિ પણ સામાન્યની વ્યંજક બની જશે. માટે અંતરાલ પ્રદેશમાં સામાન્યનો અનુપલબ્ધ તે સામાન્ય અવ્યક્ત હોવાથી છે એવું નથી પરંતુ અસત્ હોવાથી જ છે. આ રીતે સામાન્યનું સર્વસર્વગત લક્ષણ પણ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. પરંતુ સામાન્ય પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં કથચિત્ ભિન્ન છે, કથચિત્ તદાત્મક-અભિન્ન હોવાથી, વિસદૃશપરિણામની જેમ. વિસદૃશ (અસમાન) પરિણામના દર્શનને કારણે કોઈ એક વ્યક્તિ અન્ય વ્યક્તિથી વિશિષ્ટ (બુદ્ધી) છે એવું જ્ઞાન થાય છે તેમ સદૃશપરિણામરૂપ સામાન્યના દર્શનને કારણે સમાન છે એવી પ્રતીતિ થાય છે કારણકે-આ ગૌ તેના સમાન છે અથવા તે આના સમાન છે એવી પ્રતીતિ છે.

શંકા :—સામાન્ય જે વ્યક્તિ સ્વરૂપથી અભિન્ન હોય તો તેની સામાન્ય રૂપતાનો વ્યાધાત—બાધ થશે.

સમાધાન :—એમ ન કહેવું કારણ કે-તો એ જ કારણે રૂપાદિમાં પણ શુદ્ધ-રૂપતાનો વ્યાધાત થશે. અને દ્રવ્યથી કથચિત્ ભેદ તો રૂપાદિની જેમ સદૃશ પરિણામનો પણ છે જ.

(૫૦) અવ્યક્તવાદિતિ વ્યક્ત્યા । તત્રેતિ અન્તરાઢે । તસ્યેતિ સામાન્યસ્ય । અસ્યેતિ સામાન્યસ્ય । તસ્યોપકાર इति સામાન્યરયોપકારઃ । તજ્ઞાનોત્પાદનયોગ્યતેતિ સામાન્યજ્ઞાનોત્પાદનયોગ્યતા । સા તત इत्यादि સ્વરિઃ । અનુગતજ્ઞાનસ્ય વ્યક્તિભ્ય પદ પ્રાદુર્ભાવાદિતિ સામાન્યાત્ વ્યક્ત્યનુગતજ્ઞાનમુપયતે । તસ્ય ચ વ્યક્તિભ્ય ઇવોત્પાદાત્ । તત્સહાયસ્યેતિ વ્યક્તિસહાયસ્ય । અસ્યેતિ સામાન્યસ્ય । અત્રેતિ અનુગતજ્ઞાને । વિજાતીયવ્યક્તેરિતિ મહિષ્પ્રાદિવિજાતીયવ્યક્તેઃ । તત્રેતિ અન્તરાઢે । કિં ત્વિત્યપ્રે સામાન્યમિતિ શ્લેષઃ । કાચિદિતિ સજાતોયાડપિ । સમાનેતીત્વતોડપ્રે કથમિતિ ગમ્યમ્ । અત પથેતિ વ્યક્તિસ્વરૂપાદભિન્નત્વાદેવ । મુળરૂપતાવ્યાધાતપ્રસક્તાદિતિ ન ચ વ્યાપાતોડસ્તિ ।

(ટિ૦) તત્રેતિ સજ્ઞમુળાદ્યન્તરાઢે । તસ્યેતિ સામાન્યસ્ય । ન ચૈવમિતિ વ્યક્ત્યભિન્નરૂપતા ન સિદ્ધા । અનયેતિ વ્યક્ત્યા, તસ્યેતિ સામાન્યસ્ય । તજ્ઞાનેતિ સામાન્યસંવેદનોત્પત્તૌ । એતિ યોગ્યતા । તત इति સામાન્યાત્ । તત્કરણે इति તજ્ઞાનોત્પાદનયોગ્યતાવિધાને । તદ્વચસ્યેતિ તદ્વસ્તૈવ નોત્સવિતું ધારય । અસ્યેતિ સામાન્યસ્ય । તત્કરણે इति યોગ્યતાકરણે । તથા-ચેતિ સામાન્યસ્ય દૃવશ્ચે । તત્સહાયસ્યેતિ વ્યક્તિસહિતસ્ય સામાન્યસ્ય । અત્રેતિ અનુગતજ્ઞાને તત્રેતિ અન્તરાઢે । તસ્યેતિ સામાન્યસ્ય । પતદિતિ સામાન્યમ્ । યથૈવ હોત્યારિઃ । ચિન્નિષ્ટેતિ મિષ્ણા । અસ્યેતિ સામાન્યસ્ય । અત પથેતિ અભિન્નત્વાદેવ ।

§૯ નનુ પ્રથમવ્યક્તિદર્શનવેલાયાં કથં ન સમાનપ્રત્યયોત્પત્તિઃ ? તત્ર સદ-
શપરિણામસ્ય ભાવાદિતિ ચેત્ । તવાપિ વિશિષ્ટપ્રત્યયોત્પત્તિસ્તદાનીં કરમાન્ન સ્યાદ,
વૈસદૃશ્યસ્યાપિ ભાવાત્ ? । પરાપેક્ષત્વાત્ તસ્યાપ્રસક્તોઽન્યત્રાપિ તુલ્યઃ । સમાનપ્રત્યયો-
ઽપિ હિ પરાપેક્ષઃ, પરાપેક્ષામન્તરેણ ક્વચિત્ કદાચિદપ્યભાવાત્, અણુમહત્વાદિપ્રત્ય-
યવત્ ।

§૯ શંકા—જો વ્યક્તિમાં સદશપરિણામરૂપ સામાન્ય છે જ તો પછી પ્રથ-
મવ્યક્તિના દર્શન સમયે સમાનપ્રત્યય-સામાન્યજ્ઞાન કેમ થતું નથી ?

સમાધાન—અમે તમને જ પૂછીએ છીએ કે તે વેળા વિસદૃશતા હોવા
છતાં પણ વિશિષ્ટજ્ઞાન-લેહજ્ઞાન કેમ થતું નથી ? જો વિશિષ્ટજ્ઞાન પરાપેક્ષ
હોવાથી તે વેળા ન જ થતું હોય તો—અન્યત્ર એટલે સાદૃશ્યજ્ઞાન વિષે પણ
તેમ જ છે, કારણ કે—સામાન્ય પ્રત્યય પણ પરાપેક્ષ જ છે. કારણ કે—અણુત્વ,
મહત્ત્વ આદિ પ્રત્યયોની જેમ તે પણ પરની અપેક્ષા વિના ક્યાંઈ કદી પણ
થતો નથી.

(૫૦) તત્રેતિ વ્યક્તૌ । તદાનીમિતિ પ્રથમવ્યક્તિદર્શનવેલાયામ્ । અન્યત્રાપીતિ
સમાનપ્રત્યયોત્પત્તાવપિ । ક્વચિત્ કદાચિદપ્યભાવાદિતિ સમાનપ્રત્યયસ્ય ।

(ટિ.) તત્રેતિ પ્રથમવ્યક્તિદર્શને ॥ તદાનીમિતિ પ્રથમવ્યક્તિદર્શનવેલાયામ્ । તસ્યેતિ
વિસ્પષ્ટપ્રત્યયસ્ય । અન્યત્રાપીતિ અસ્મદભિમતપક્ષેઽપિ ।

§૧૦ વિશેષા અપિ નૈકાન્તેન સામાન્યાદિપરીતધર્માણો ભવિતુમર્હન્તિ । યતો
યદિ સામાન્યં સર્વગતં સિદ્ધં ભવેત્, તદા તેષામવ્યાપકત્વેન તતો વિરુદ્ધધર્માધ્યાસઃ
સ્યાત્ । ન ચૈવમ્, સામાન્યસ્ય વિશેષાણાં ચ કથંચિત્પરસ્પરાવ્યતિરેકેણૈકાનેકરૂપતયા-
વસ્થિતત્વાત્ । વિશેષેભ્યોઽવ્યતિરિક્તત્વાદિ સામાન્યમપ્યનેકમિધ્યતે, સામાન્યાત્તુ વિશે-
ષાણામવ્યતિરેકાત્તેઽપ્યેકરૂપા इति । એકત્વં ચ સામાન્યસ્ય સંગ્રહનયાર્પણાત્ સર્વત્ર
વિજ્ઞેયમ્ । પ્રમાણાર્પણાત્તસ્ય સદશપરિણામરૂપસ્ય વિસદૃશપરિણામવત્ પ્રતિવ્યક્તિ-
ભેદાત્ । एवं चासिद्धं सर्वथा विरुद्धधर्माध्यस्तत्वं सामान्यविशेषयोः । यदि पुनः
कथञ्चिदेव विरुद्धधर्माध्यस्तत्वं हेतुधिकीर्षितम्, तदा विरुद्धमेव, कथञ्चिद्विरुद्धधर्मा-
ध्यासस्य कथञ्चिद्वेदेनैवाविनाभूतत्वात् ।

§૧૦ વિશેષો પણ સામાન્યથી એકાંતે સર્વથા વિપરીત ધર્મવાળા સિદ્ધ
થઈ શકતા નથી. કારણ કે જો સામાન્ય સર્વગત સિદ્ધ થાય તો તે-વિશેષો
અવ્યાપક હોવાથી—સામાન્યથી વિરુદ્ધધર્માધ્યાસવાળા સિદ્ધ થાય. એટલે
કે વિશેષો સામાન્યથી વિરોધી ધર્મવાળા છે એમ સિદ્ધ થાય, પણ એમ છે જ
નહિ, કારણ કે સામાન્ય અને વિશેષ પરસ્પર ક્યાંચિત્ અભિન્ન હોવાથી એક અને
અનેક રૂપે રહેલા છે, કારણ કે—વિશેષોથી અભિન્ન હોવાથી સામાન્ય અનેકરૂપ

છે, તેવી જ રીતે સામાન્યથી અભિન્ન હોવાથી વિશેષો પણ એકરૂપ છે. અને સામાન્યની એકતા સર્વત્ર સંગ્રહનયની અપેક્ષાએ બાણવી, કારણ કે-પ્રમાણની અપેક્ષાએ સદશપરિણામરૂપ તે સામાન્ય, વિસદશપરિણામની જેમ પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં ભિન્ન છે. એટલે-સામાન્ય અને વિશેષરૂપ પક્ષમાં તમેએ કહેલ 'વિરુદ્ધ ધર્મ'ના આશયરૂપ હોવાથી-એ હેતુ અસિદ્ધ છે. અને એ કદાચ વિરુદ્ધધર્માધ્યાસ હેતુ-ને 'કથંચિદ્વિરુદ્ધધર્માધ્યાસ' અર્થમાં સ્વીકારતા હો તો હેતુ વિરુદ્ધ થઈ જશે, કારણ કે-કથંચિદ્વિરુદ્ધધર્માધ્યાસનો અવિનાશાય કથંચિદ્ભેદ સાથે છે, એટલે કે-તે હેતુથી અત્યન્ત-સર્વથા ભેદની સિદ્ધિને બદલે કથંચિદ્ ભેદ સિદ્ધ થશે અર્થાત્ હેતુ વિરુદ્ધ થશે.

(૫૦) તત્ત્વમિતિ સામાન્યાત્ । પ્રમાણાર્પણાત્તસ્યેતિ સ્યાદ્વાદમતે । ચિકીર્ષિતમિતિ ભવતા । સ્વીકરણાદિતિ જૈનૈઃ ॥૧॥

(ટિ૦) યતો યદીત્યાદિ ॥ તેષામિતિ વિશેષાણામ્ । તત્ત્વમિતિ સામાન્યાત્ ॥ ન ચેવ-મિતિ ન વિરુદ્ધધર્માધ્યાસઃ । અવ્યતિરેકેણેતિ અભેદેન । તેડપીતિ વિશેષા અપિ । તસ્યેતિ સામાન્યસ્ય । અસ્તિત્વમિતિ વિરુદ્ધધર્માધ્યાસસ્ત્વાદિતિ હેતુરસિદ્ધઃ ।

§૧૧ પાથઃપાથકસ્વરૂપો દૃષ્ટાન્તોડપ્યુભયવિકલઃ, તયોરપિ કથંચિદેવ વિરુદ્ધધર્માધ્યાસસ્ત્વેન મિન્નત્વેન ચ સ્વીકરણાત્ । પયસ્ત્વપાથકત્વાદિના હિ તયોર્વિરુદ્ધધર્માધ્યાસો ભેદશ્ચ, દ્રવ્યત્વાદિના પુનસ્તદૃપરીત્યમિતિ । તથા ચ કથં ન સામાન્ય-વિશેષાત્મકત્વં ઘટાદર્ષયત્ત્વમિતિ ॥૧॥

§૧ અને અનુમાનમાં તમેએ જણાવેલ 'જલ અને અગ્નિ' રૂપ દૃષ્ટાન્ત પણ ઉભયવિકલ છે. અર્થાત્ સાધન અને સાધનહીન છે. કારણ કે-કથંચિદ્ વિરુદ્ધધર્માધ્યાસ દ્વારા તે બન્નેને કથંચિત્ ભિન્ન રૂપે સ્વીકારેલ છે. અર્થાત્ જલત્વ અને અગ્નિત્વ ધર્મદ્વારા તે બન્નેમાં વિરુદ્ધધર્માધ્યાસ અને ભિન્નતા છે, જ્યારે દ્રવ્યત્વધર્મદ્વારા એક ધર્માધ્યાસ અને અભિન્નતા છે. અને તે રીતે વિચારતાં ઘટાદિ પદાર્થ પણ સામાન્યવિશેષરૂપરૂપે કેમ સિદ્ધ નહિ થાય ? અર્થાત્ ઘટાદિ પદાર્થ સામાન્યવિશેષાત્મક સિદ્ધ થશે. ૧.

(ટિ૦) તયોરિતિ પાથઃપાથકયોઃ । તદ્વેપરીત્યમિતિ વિરુદ્ધધર્માધ્યાસનેદયોર્વિપર્યયઃ ॥૧॥

અધુના સામાન્યવિશેષસ્વરૂપાનેકાન્તાત્મકવસ્તુસમર્થનાર્થ સાક્ષાદ્દેતુદયમભિધાનાઃ સદસદાચનેકાન્તાત્મકવસ્તુપ્રસાધકહેતુરૂચ્યન્તિ—

અનુગતવિશિષ્ટાદારપ્રતીતિવિપયત્વાત્, પ્રાચીનોત્તરાકારપરિત્યાગોપાદાનાવસ્થાનસ્વરૂપપરિણત્યાડર્થક્રિયાસામર્થ્યઘટનાચ્ચ ॥૨॥

§૨ અનુગતાકારાડનુવૃત્તસ્વભાવા ગૌર્ગૈરિત્યાદિપ્રતીતિઃ, વિશિષ્ટાદારા વ્યાવૃત્તરૂપા, શબ્લઃ ડયામલ ડ્યાદિપ્રતીતિસ્તદ્નોચરત્વાત્-ઇતિ તિર્યકસામાન્યગુણાણ્યવિશેષલક્ષણાનેકાન્તાત્મકવસ્તુમિદ્ધૌ હેતુઃ । પ્રાચીનોત્તરાકારયોઃ યથાસાદ્ભૂત્યેન યે પરિ-

§૯ નનુ પ્રથમવ્યક્તિદર્શનવેલાયાં કથં ન સમાનપ્રત્યયોત્પત્તિઃ ?, તત્ર સદ-
શપરિણામસ્ય ભાવાદિતિ चेत् । तवापि विशिष्टप्रत्ययोत्पत्तिस्तदानीं कस्मान्न स्याद्,
वैसदृश्यस्यापि भावात् ? । परापेक्षत्वात् तस्याप्रसङ्गोऽन्यत्रापि तुल्यः । समानप्रत्ययो-
ऽपि हि परापेक्षः, परापेक्षामन्तरेण क्वचित् कदाचिदप्यभावात्, अणुमहत्त्वादिप्रत्य-
यवत् ।

§૯ શંકા—જો વ્યક્તિમાં સદશપરિણામરૂપ સામાન્ય છે જ તો પછી પ્રથ-
મવ્યક્તિના દર્શન સમયે સમાનપ્રત્યય-સામાન્યજ્ઞાન કેમ થતું નથી ?

સમાધાન—અમે તમને જ પૂછીએ છીએ કે તે વેળા વિસદૃશતા હોવા
છતાં પણ વિશિષ્ટજ્ઞાન-લેહજ્ઞાન કેમ થતું નથી ? જો વિશિષ્ટજ્ઞાન પરાપેક્ષ
હોવાથી તે વેળા ન જ થતું હોય તો—અન્યત્ર એટલે સાદૃશ્યજ્ઞાન વિષે પણ
તેમ જ છે, કારણ કે—સામાન્ય પ્રત્યય પણ પરાપેક્ષ જ છે, કારણ કે—આણુત્વ,
મહત્ત્વ આદિ પ્રત્યયોની જેમ તે પણ પરની અપેક્ષા વિના ક્યાંઈ કદી પણ
થતો નથી.

(૫૦) તત્રેતિ વ્યક્તૌ । તદાનીમિતિ પ્રથમવ્યક્તિદર્શનવેલાયામ્ । અન્યત્રાપીતિ
સમાનપ્રત્યયોત્પત્તાવપિ । ક્વચિત્ કદાચિદપ્યભાવાદિતિ સમાનપ્રત્યયસ્ય ।

(ટિ.) તત્રેતિ પ્રથમવ્યક્તિદર્શને ॥ તદાનીમિતિ પ્રથમવ્યક્તિદર્શનવેલાયામ્ । તદ્યેતિ
વિસ્પષ્ટપ્રત્યયસ્ય । અન્યત્રાપીતિ અસ્મદભિમતપક્ષેऽપિ ।

§૧૦ વિશેષા અપિ નૈકાન્તેન સામાન્યાદ્વિપરીતધર્માણો ભવિતુમર્હન્તિ । યતો
યદિ સામાન્યં સર્વગતં સિદ્ધં ભવેત્, તદા તેષામવ્યાપકત્વેન તતો વિરુદ્ધધર્માધ્યાસઃ
સ્યાત્ । ન ચૈવમ્, સામાન્યસ્ય વિશેષાણાં ચ કથંચિત્પરસ્પરાવ્યતિરેકેણૈકાનેકરૂપતયા-
વસ્તિત્વવાત્ । વિશેષેભ્યોઽવ્યનિરુક્તિવાદિ સામાન્યમપ્યનેકમિપ્યતે, સામાન્યાત્તુ વિશે-
ષાણામવ્યતિરેકાત્તેઽપ્યેકરૂપા इति । एकत्वं च सामान्यस्य संग्रहनयार्पणात् सर्वत्र
विज्ञेयम् । પ્રમાણાર્પણાત્તસ્ય સદશપરિણામરૂપસ્ય વિસદૃશપરિણામવત્ પ્રતિવ્યક્તિ-
ભેદાત્ । एवं चासिद्धं सर्वथा विरुद्धधर्माध्यस्तत्वं सामान्यविशेषयोः । यदि पुनः
कथञ्चिदेव विरुद्धधर्माध्यस्तत्वं हेतुश्चिकीर्षितम्, तदा विरुद्धमेव, कथंचिद्विरुद्धधर्मा
ध्यासस्य कथंचिद्वेदेनैवाविनाभूतत्वात् ।

§૧૦ વિશેષો પણ સામાન્યથી એકાંતે સર્વથા વિપરીત ધર્મવાળા સિદ્ધ
થઈ શકતા નથી. કારણ કે જો સામાન્ય સર્વગત સિદ્ધ થાય તો તે-વિશેષો
અવ્યાપક હોવાથી—સામાન્યથી વિરુદ્ધધર્માધ્યાસવાળા સિદ્ધ થાય. એટલે
કે વિશેષો સામાન્યથી વિરોધી ધર્મવાળા છે એમ સિદ્ધ થાય, પણ એમ છે જ
નહિ, કારણ કે સામાન્ય અને વિશેષ પરસ્પર કથંચિત્ અભિન્ન હોવાથી એક અને
અનેક રૂપે રહેલા છે, કારણ કે—વિશેષોથી અભિન્ન હોવાથી સામાન્ય અનેકરૂપ

છે, તેવી જ રીતે સામાન્યથી અભિન્ન હોવાથી વિશેષો પણ એકરૂપ છે. અને સામાન્યની એકતા સર્વત્ર સંગ્રહનયની અપેક્ષાએ બાણવી, કારણ કે-પ્રમાણની અપેક્ષાએ સદૃશપરિણામરૂપ તે સામાન્ય, વિસદૃશપરિણામની જેમ પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં ભિન્ન છે. એટલે-સામાન્ય અને વિશેષરૂપ પક્ષમાં તમોએ કહેલ 'વિરુદ્ધ ધર્મ'ના આશ્રયરૂપ હોવાથી-એ હેતુ અસિદ્ધ છે. અને જો કદાચ વિરુદ્ધધર્માધ્યાસ હેતુ-ને 'કથંચિદ્વિરુદ્ધધર્માધ્યાસ' અર્થમાં સ્વીકારતા હો તો હેતુ વિરુદ્ધ થઈ જશે, કારણ કે-કથંચિદ્વિરુદ્ધધર્માધ્યાસનો અવિનાશાત્ કથંચિદ્ભેદ સાથે છે, એટલે કે-તે હેતુથી અત્યન્ત-સર્વથા ભેદની સિદ્ધિને બદલે કથંચિદ્ ભેદ સિદ્ધ થશે અર્થાત્ હેતુ વિરુદ્ધ થશે.

(૫૦) તત્ત્વમિતિ સામાન્યાત્ । પ્રમાણાર્પણાત્તસ્યેતિ સ્વાદ્વાદમતે । ચિકીર્ષિતમિતિ ભવતા । સ્વીકરણાદિતિ જૈનઃ ॥૧॥

(ટિ૦) યતો યદીત્યાદિ ॥ તેષામિતિ વિશેષાણામ્ । તત્ત્વમિતિ સામાન્યાત્ ॥ ન ચૈવ-મિતિ ન વિરુદ્ધધર્માધ્યાસઃ । અઘ્યતિરેકેણેતિ અમેદેન । તેષાપીતિ વિશેષા અપિ । તસ્યેતિ સામાન્યસ્ય । અસિદ્ધમિતિ વિરુદ્ધધર્માધ્યસ્તત્વાદિતિ હેતુરસિદ્ધ ।

§૧૧ પાથઃપાથકસ્વરૂપો દૃષ્ટાન્તોઽપ્યુભયવિકલઃ, તયોરપિ કથંચિદેવ વિરુદ્ધધર્માધ્યસ્તત્ત્વેન ભિન્નત્વેન ચ સ્વીકરણાત્ । પથસ્વપાથકત્વાદિના હિ તયોર્વિરુદ્ધધર્માધ્યાસો ભેદશ્ચ, દ્રવ્યત્વાદિના પુનસ્તદ્વૈરીત્યમિતિ । તથા ચ કથં ન સામાન્ય-વિશેષાત્મકત્વં ઘટાદેર્ધટત્ત્વમિતિ ॥૧॥

§૧ અને અનુમાનમાં તમોએ જણાવેલ 'જલ અને અગ્નિ' રૂપ દૃષ્ટાન્ત પણ ઉભયવિકલ છે અર્થાત્ સાધન અને સાધનહીન છે. કારણ કે-કથંચિદ્ વિરુદ્ધધર્માધ્યાસ દ્વારા તે બન્નેને કથંચિત્ ભિન્ન રૂપે સ્વીકારેલ છે. અર્થાત્ જલત્વ અને અગ્નિત્વ ધર્મદ્વારા તે બન્નેમાં વિરુદ્ધધર્માધ્યાસ અને ભિન્નતા છે, જ્યારે દ્રવ્યત્વધર્મદ્વારા એક ધર્માધ્યાસ અને અભિન્નતા છે. અને તે રીતે વિચારતાં ઘટાદિ પદાર્થ પણ સામાન્યવિશેષસ્વરૂપે કેમ સિદ્ધ નહિ થાય ? અર્થાત્ ઘટાદિ પદાર્થ સામાન્યવિશેષાત્મક સિદ્ધ થશે. ૧.

(ટિ૦) તયોરિતિ પાથ.પાથકયોઃ । તદ્વૈરીત્યમિતિ વિરુદ્ધધર્માધ્યાસભેદયોર્વિપર્યયઃ ॥૧॥

અધુના સામાન્યવિશેષસ્વરૂપાનેકાન્તાત્મકવસ્તુસમર્થનાર્થ સાક્ષાદ્દેતુદ્વયમભિદ-ધાનાઃ સદસદાચનેકાન્તાત્મકવસ્તુપ્રસાધકહેતૂન્ સૂચયન્તિ—

અનુગતવિશિષ્ટાદ્દારપ્રતીતિવિપયત્વાત્, પ્રાચીનોત્તરાકારપરિત્યાગોપાદા-નાવસ્થાનસ્વરૂપપરિણત્યાઽર્થક્રિયાસામર્થ્યપટનાચ્ચ ॥૨॥

§૧ અનુગતાદ્દારાઽનુવૃત્તસ્વભાવા ગૌર્ગૌરિત્યાદિપ્રતીતિઃ, વિશિષ્ટાકારા વ્યાવૃ-ત્તરૂપા, શબ્દઃ શ્યામલ ઇત્યાદિપ્રતીતિસ્તદ્ગોચરત્વાત્—ઇતિ તિર્યક્સામાન્યગુણાલ્યવિ-શેષલક્ષણાનેકાન્તાત્મકવસ્તુસિદ્ધૌ હેતુઃ । પ્રાચીનોત્તરાકારયોઃ યથાસદ્દેયેન ચે પરિ-

ત્યાગોપાદાને, તામ્યાં યદવસ્થાનમ્, તત્સ્વરૂપપરિણામેનાર્થક્રિયાસામર્થ્યઘટનાત્ કાર્ય-
કરણાપપત્તે:-ઇત્યુર્ધ્વતાસામાન્યપર્યાયાલ્યવિશેષસ્વરૂપાનેકાન્તાત્મકવસ્તુસિદ્ધૌ હેતુઃ ।
ચકારાત્ સદસદાદ્યનેકાન્તસમર્થકહેતવઃ સદસદાકારપ્રતીતિવિષયત્વાદયો દ્રષ્ટવ્યાઃ ॥૨

વસ્તુને સામાન્ય વિશેષરૂપ અનેકાત્મક સિદ્ધ કરવા માટે સાક્ષાત્ જો હેતુને
નિર્દેશ કરીને સૂત્રકારે વસ્તુને સદસદાદિરૂપ અનેકાત્મક સિદ્ધ કરનાર હેતુઓની
કરેલ સૂચના—

અનુગતાકાર પ્રતીતિ અને વિશિષ્ટાકાર પ્રતીતિ અર્થાત્ સદશજ્ઞાન અને
લેદજ્ઞાનનો વિષય હોવાથી તથા પ્રાચીનાકારનો ત્યાગ, ઉત્તરાકારનો સ્વીકાર-
એ અને પર્યાય છતાં અવસ્થાન (ધ્રોવ્ય) સ્વરૂપ પરિણતિ દ્વારા અર્થક્રિયાની
શક્તિ ઘટતી હોવાથી. ૨

૬૧ અનુગતાકાર પ્રતીતિ એટલે-જો જો એ પ્રમાણે અન્વયસ્વભાવવાળું-
એકાકારવાળું જ્ઞાન. વિશિષ્ટાકાર પ્રતીતિ એટલે-વ્યાવૃત્ત-ભિન્ન સ્વરૂપવાળું
શબલ-સ્થાન એ પ્રમાણેનું જ્ઞાન, અર્થાત્ અનુગતાકાર અને વિશિષ્ટાકાર પ્રતીતિને
વિષય હોવાથી. આ હેતુથી વસ્તુ તિર્થંક સામાન્યાત્મક અને ગુણરૂપ વિશેષાત્મક
-એમ અનેકાન્તાત્મક સિદ્ધ થાય છે. પ્રાચીન આકારનો ત્યાગ અને ઉત્તર આકાર-
નું ગ્રહણ અર્થાત્ પૂર્વપર્યાયનો નાશ થાય, ઉત્તરપર્યાયની ઉત્પત્તિ-ઉત્પાદ-તે
ખન્ને છતાં વસ્તુમાં જે અવસ્થિતિ-ધ્રોવ્ય-આ પ્રકારે સ્વરૂપપરિણામદ્વારા અર્થ
ક્રિયાનું સામર્થ્ય-અર્થાત્ કાર્યકારણભાવ ઘટતો હોવાથી. આ હેતુથી વસ્તુ ઊર્ધ્વ-
તાસામાન્ય અને પર્યાયરૂપ વિશેષાત્મક-એમ અનેકાન્તાત્મક સિદ્ધ થાય છે.
સૂત્રમાં ગ્રહણ કરેલ ચકારથી વસ્તુને સદસદાદિરૂપે અનેકાન્તાત્મક સિદ્ધ કર-
નાર સદસદાકાર પ્રતીતિનો વિષય હોવાથી ઇત્યાદિ હેતુઓની સૂચના કરી છે.

સારાંશ છે કે પદાર્થમાં સદશતા અને વિસદશતા ન હોય તો તે ખન્નેનું
જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. આથી એ સિદ્ધ થયું કે-પદાર્થમાં સદશ જ્ઞાન કરાવનાર
સામાન્ય, અને-વિસદશ જ્ઞાન કરાવનાર વિશેષ ધર્મ પણ છે. આથી વસ્તુ સામાન્ય
વિશેષાત્મક છે. આ સિવાય પદાર્થ એક પર્યાયરૂપે નષ્ટ થાય છે અને બીજા પર્યાય-
રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે પણ દ્રવ્યરૂપે પોતાની સ્થિતિ કાયમ રાખે છે.
આ રીતે પદાર્થ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્યમય થઈને પરિણામરૂપ ક્રિયા કરે છે,
અહીં ઉત્પાદ અને વ્યય પદાર્થની વિશેષરૂપતા-વૈસદશ્ય-લેદને સિદ્ધ કરે છે,
જ્યારે ધ્રોવ્ય સામાન્યરૂપતા-સાદશ્યને સિદ્ધ કરે છે, આથી પણ વસ્તુ સામાન્ય-
વિશેષાત્મક સિદ્ધ થાય છે.

વસ્તુમાં અન્ય વસ્તુ સાથે સમાનતા જે કારણે પરિલક્ષિત થાય છે તે તિર્થંક
સામાન્ય છે અને વસ્તુના પર્યાયો બદલાતા હોવા છતાં તેમાં એકચતુર્નું જે જ્ઞાન
થાય છે તેનું કારણ ઊર્ધ્વતા સામાન્ય છે. ૨.

(૫૦) અનુગતવિશિષ્ટાકારેત્યાદિ ગયે પરિત્યાગઃ પ્રાચીનાકારસ્ય । ઉપાદાનં
ઉત્તરાકારસ્ય ।

તિર્યંકસામાન્યેત્યાદિગયે લક્ષણશબ્દેન સ્વરૂપમ્ । ॥૨॥

(દિ.) અનુગતેત્યાદિ ॥ ગુણાચ્યેતિ સહમાવિનો ગુણાઃ । આચ્યા સ્વરૂપમ્ । ઊર્ધ્વતેતિ ક્રમમાવિનસ્તુ પર્યાયાઃ ॥૨॥

इदानीं सामान्यं प्रकारतः प्ररूपयन्ति—

સામાન્યં દ્વિપ્રકારં તિર્યક્સામાન્યમૂર્ધ્વતાસામાન્યં ચ ॥૩॥

તિર્યંગુલેખિનાઽનુવૃત્તાકારપ્રત્યયેન ગૃહ્યમાણં તિર્યક્સામાન્યમ્, ઊર્ધ્વમુલેખિ-
નાઽનુગતાકારપ્રત્યયેન પરિચ્છિદ્યમાનમૂર્ધ્વતાસામાન્યં ચેતિ ॥૩॥

તત્રાદ્યભેદસ્ય સ્વરૂપં સોદાહરણમુપદર્શયન્તિ—

પ્રતિવ્યક્તિ તુલ્યા પરિણતિસ્તિર્યક્સામાન્યમ્, શ્વલશાવલેયાદિપિષ્ઠેષુ
ગોત્વં યથા ॥૪॥

§૧ વ્યક્તિ વ્યક્તિમધિશ્રિત્ય સમાના પરિણતિસ્તિર્યક્સામાન્યં વિજ્ઞેયમ્ ।

સામાન્યના પ્રકાર—

સામાન્ય એ પ્રકારે છે-તિર્યક્ સામાન્ય અને ઊર્ધ્વતાસામાન્ય. ૩.

§૧ તિર્યક્ના ઉલ્લેખ-(નિર્દેશ-પ્રયોગ)વાળા અન્યજ્ઞાનથી ગ્રહણ કરાતો
પદાર્થ તિર્યક્ સામાન્ય અને ઊર્ધ્વના ઉલ્લેખવાળા અન્યજ્ઞાનથી જાણવામાં
આવતો પદાર્થ ઊર્ધ્વતાસામાન્ય કહેવાય છે. ૩.

તિર્યક્ સામાન્યનું દેખાન્ત સાથે નિરૂપણ—

વ્યક્તિમાં જે તુલ્ય પરિણામ તે તિર્યક્ સામાન્ય છે જેમકે-શબલ-શાખ-
લેય આદિ લિપ્ત-લિપ્ત પિંડોમાં ગોત્વ. ૪

§૧ વ્યક્તિ વ્યક્તિમાં રહેલ જે સમાન પરિણામ-સમાન આકાર તે તિર્યક્
સામાન્ય જાણવું.

§૨ અત્ર સૌગતાઃ સક્લિરન્તે-ગૌર્ગૌરિત્યાદ્યનુગતાકારપ્રતિપત્તેરન્યવ્યાવૃત્તિમા-
ત્રેણૈવ વ્યક્તિષુ પ્રસિદ્ધેરનવસર એવ સદશપરિણામસ્વરૂપસામાન્યસ્વીકાર. । સર્વતો
વ્યાવૃત્તાનિ હિ સ્વલક્ષણાનિ ન મનાગપ્યાત્માનમન્યેન મિશ્રયન્તીતિ ।

§૩ તદેતન્મરુમરીચિકાચક્રોદકાઽઽચાન્તયેઽન્નલિપુટપ્રસારણમ્ । યત્ત ઇયમન્યવ્યા-
વૃત્તિર્વહિઃ, અન્તર્વા ભવેત્ । તત્ર સ્વણ્ડમુણ્ડાદિવિશેષપ્રતિષ્ઠૈકાન્યવ્યાવૃત્તેર્વહિઃ સદ્રાવે
સામાન્યરૂપતા દુર્નિવારા । આન્તરત્વે તુ તસ્યાઃ કથં બહિરર્થાભિમુલ્યેનોત્તેસઃ
સ્યાત્ ! । નાન્તઃ, વહિર્વા સેત્યપિ સ્વાભિપ્રાયપ્રકટનમાત્રમ્ ।

§૨ સૌગત -ગાય, ગાય, એ પ્રમાણે વ્યક્તિઓમાં જ સાદૃશ્ય જ્ઞાન થાય
છે તે અન્યવ્યાવૃત્તિ-અન્યાપોહથી થાય છે અર્થાત્ તે બધી ગૌવ્યક્તિ અગી
એટલે કે અન્વાદિરૂપ અન્યથી વ્યાવૃત્ત છે. એ પ્રકારે અન્યવ્યાવૃત્તિથી જ સાદૃશ્ય-
જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે. આદે વસ્તુમાં સદૃશ પરિણામરૂપ સામાન્યનો સ્વીકાર અપ્રાપ્ત-

ગિક છે. કારણ કે-સર્વથી વ્યાવૃત્ત સર્વથી ભિન્ન એવાં સ્વલક્ષણો-વસ્તુઓ પોતાના સ્વરૂપને બીજા સાથે જરા પણ ભેળવતા નથી.

૬૩ જૈન—હે બૌદ્ધો ! તમારું ઉપર મુજબનું કથન મુજબ-અંતયાનાં પાણી પીવાને માટે અંજલિને પ્રસારવા (ખોખો ભરવા) જેવું છે. કારણ કે આ જે અન્યવ્યાવૃત્તિ-અન્યાપોહ છે તે બાહ્ય છે કે આશ્યન્તર ? ખંડ, મુંડ (રૂંડ) વિગેરે અનેક વ્યક્તિ વિશેષોમાં રહેનાર એક અન્યવ્યાવૃત્તિને જો તમે બાહ્ય છે એમ કહો તો-તેમાં સામાન્યરૂપતા તમારાથી રોકી શકાશે નહિ અર્થાત્ અન્યવ્યાવૃત્તિ એ જ સામાન્ય થઈ જશે અને જો ખંડ, મુંડાદિ વ્યક્તિ-ઓમાં રહેલ અન્યવ્યાવૃત્તિ આશ્યન્તરરૂપ છે—એમ કહો તો બાહ્ય અર્થને ઉદ્દેશીને તેનો ઉદ્દેશ્ય કઈ રીતે થશે ? અને જો અન્યવ્યાવૃત્તિ અન્યાપોહ, નથી બાહ્ય કે નથી આશ્યન્તર એમ કહેશો તો તે તમારો અભિપ્રાય માત્ર પ્રગટ થયો. અર્થાત્ તેમાં કંઈ પ્રમાણ નથી.

(૫૦) અનવસર એવૈતિ અપ્રાપ્તકાલીન એવ । સામાન્યસ્વીકાર इत्यतोऽग्रे यत इति । तस्या इति अन्यव्यावृत्तिः । सेत्यपीति अन्यव्यावृत्तिः ।

(ટિ૦) તત્ર સ્વપણેત્યાદિ ॥ સામાન્યેતિ સામાન્યસ્યૈવ ભવતાડન્યવ્યાવૃત્તિરિતિ નામ દત્તમ્ । તસ્યા इति अन्यव्यावृत्तिः । सा इति अन्यव्यावृत्तिः ।

૬૪ તથાભૂતં હાન્યવ્યાવૃત્તિસ્વરૂપં કિંચિત્, ન કિંચિદ્વા ? । કિંચિચ્ચેત્ ? નૂનમન્તર્થદ્વિર્વા તેન માવ્યમ્, તત્ર ચ પ્રતિપાદિતદોષાનતિક્રમઃ । ન કિંચિચ્ચેત્ કથં તથાભૂતપ્રત્યયહેતુઃ ? ।

૬૫ વાસનામાત્રનિર્મિત એવાયમિતિ ચેત્ તર્હિં બહિરર્થપેક્ષા ન ભવેત્ । ન હાન્ય-કારણકો ભાવોડન્યદપેક્ષતે, ધૂમાદેઃ સલિલાદપેક્ષાપ્રસજ્ઞાત્ । કિંચ, વાસનાડન્ય-નુભૂતાર્થવિપયૈવોપજાયતે । ન ચાત્યન્તાસત્ત્વેન ત્વન્મતે સામાન્યાનુભવસમ્ભવઃ । અપિ ચ, વાસના તથાભૂતં પ્રત્યયં વિપયતયોત્પાદયેત્, કારણમાત્રતયા વા । પ્રાચિ પક્ષે સકલવિશેષાનુયાયિની પારમાર્થિકી પરિચ્છેદ્યસ્વભાવા વાસનેતિ પર્યાયાન્તરેણ સામાન્યમેવાભિહિતં ભવેત્ । કારણમાત્રતયા તુ વાસનાયાઃ સદશપ્રત્યયજનને વિપયોડસ્ય વક્તવ્યઃ, નિર્વિપયસ્ય પ્રત્યયસ્યૈવાસંભવાત્ । ન ચે સદશપરિણામં ત્રિમુચ્યાપરસ્તદ્વિપયઃ સજ્ઞચ્છતે, પ્રાગુદીરિતદોષાનુપજ્ઞાત્ ।

૬૬ કિંચ । ઇયમન્યવ્યાવૃત્તિઃ સ્વયમસમાનાકારસ્ય સમાનાકારસ્ય વા વસ્તુનઃ સ્યાત્, પ્રાક્તનવિકલ્પકલ્પનાયામતિપ્રસજ્ઞઃ, કુરજ્જતુરજ્જતરજ્જાદિધ્વાપિ તત્સંભવાપત્તેઃ, તથા ચ તેષ્વનુગતાકારૈકપ્રત્યયાનુપજ્ઞઃ । સ્વયં સમાનાકારસ્ય તુ વસ્તુનોડન્યુપગમે સમુપસ્થિત એવાયમતિથિઃ સદશપરિણામઃ કથં પરાણુક્તમ્ ? ।

ફ્રા અને તે વિષે પ્રશ્ન છે કે—તમે જણાવેલ તથાસ્પ અન્યંયાવૃત્તિ કાંઈ છે કે નથી ? તથાસ્પ અન્યંયાવૃત્તિ કાંઈક છે એમ કહો તો—તે આશ્ચર્ય છે કે બાહ્ય ? એ વિકલ્પ દ્વારા વિચાર કરવો જ પડશે, અને તેમ થતાં કોઈ પણ એક ભેદ સ્વીકારવો પડશે અને કોઈ પણ એક ભેદ સ્વીકારવાથી તે ભેદમાં ઉપર જણાવેલ દોષ દૂર હરાવી શકશે નહિ. તથાભૂત અન્યંયાવૃત્તિ કંઈ નથી એમ કહો તો—તે તથાપ્રકારના એટલે કે અનુગત આકારના જ્ઞાનમાં હેતુ (કારણ) કંઈ રીતે થશે ?

ફ્રા બૌદ્ધ—ગૌ ગૌ એ પ્રમાણે પ્રત્યય—સાદૃશ્યજ્ઞાન તો માત્ર વાસનાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે.

જૈન— તો પછી તે જ્ઞાનમાં બાહ્ય અર્થની અપેક્ષા જ નહિ રહે. કારણ કે—અમુક કારણથી ઉત્પન્ન થનાર પદાર્થ તેથી અન્ય કારણની અપેક્ષા રાખતો નથી અન્યથા ધૂમાદિ કાર્ય જલાદિની અપેક્ષા રાખીને ઉત્પન્ન થવું જોઈએ. અર્થાત્ વાસનાથી ઉત્પન્ન થનાર અનુગતાકર જ્ઞાન બાહ્ય અર્થની અપેક્ષા રાખી શકે નહિ. વળી, વાસના પણ અનુભવેલ પદાર્થને વિષે જ ઉત્પન્ન થાય છે, તમારા મતમાં તો—સામાન્ય અત્યન્ત (એકાંત) અસત્ હોવાથી તેના અનુભવનો જ સંભવ નથી. વળી ગૌ, ગૌ, એ પ્રમાણે સાદૃશ્ય પ્રત્યયને વાસના ઉત્પન્ન કરે છે, તો શું તે વાસના પોતે વિષય બનીને સાદૃશ્ય પ્રત્યયને ઉત્પન્ન કરે છે કે માત્ર કારણરૂપે છે ? વાસના પોતે વિષય બનીને સાદૃશ્ય જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે, એમ કહો તો ‘સકલ વિશેષમાં અનુગમન કરનારી એટલે કે તુલ્ય પરિણામવાળી પારમાર્થિક અને જ્ઞેયસ્વરૂપવાળી વાસના’ એ પ્રમાણે તેનું સ્વરૂપ થયું. તેથી તો પર્યાયદ્વારા (બીજા નામે) સામાન્યનું જ કથન થયું, એમ સિદ્ધ થશે. માત્ર કારણરૂપે વાસના સાદૃશ્ય જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે એમ હોય તો સાદૃશ્યજ્ઞાનનો વિષય શું છે ? એ કહેવું પડશે. કારણ કે વિષય વિના જ્ઞાન સંભવી શકતું નથી. અને સદૃશ પરિણામને છોડીને બીજો કોઈ વિષય તો ઘટી શકતો નથી કારણ કે—તેમાં પૂર્વોક્ત દોષોની આપત્તિ છે.

ફ્રા વળી, આ અન્યંયાવૃત્તિ સ્વયં અસમાનાકાર વસ્તુની છે કે સમાનાકાર વસ્તુની છે ? પ્રથમ વિકલ્પ કહો તો—કુરંગ, તુરંગ, તરંગ વિગેરેમાં પણ અન્યંયાવૃત્તિનો સંભવ થતો હોવાથી અતિપ્રસંગ દોષ આવશે અને તે રીતે—કુરંગ, તુરંગ, તરંગ આદિમાં પણ અન્યંયાવૃત્તિ માનવાથી તેઓમાં સાદૃશ્યજ્ઞાનનો પ્રસંગ આવશે. અને સ્વયં સમાનાકાર વસ્તુની અન્યંયાવૃત્તિ માનવા જતાં તો સદૃશ પરિણામરૂપ અતિથિ તમારા દ્વાર ઉપર આવીને હાજર થઈ જાય છે, તો તેનો કેમ તિરસ્કાર કરશો ?

(૧૦) પ્રતિપાદિતદ્રોષાનતિક્રમ ઇતિ વિશેષપ્રતિષ્ઠંતિ, મહિરપાંમિનુલ્લેનેત્યાદિકઃ । તથાભૂતપ્રત્યયહેતુરિતિ મનુગતાચ્ચપ્રત્યયહેતુઃ ।

વાસનામાત્ર[નિર્મિત] પલેત્યાદિ સૌમતઃ । અયમિતિ તથાભૂતપ્રત્યયહેતુઃ । તર્હાત્યાદિ ચરિઃ । વાસનાપ્ત્યનુભૂતાર્થવિષયયેવિતિ વાસના હિ સંસ્થારઃ । ત ચાનુભૂતાર્થવિષય ઇવ । તથાભૂતમિતિ મનુગતાચ્ચપ્રત્યયમ્ । કારણમાત્રતયેવિતિ ઝગજ્ઞાનમ્ચતિરિષ્ઠાચ્ચાગ્ન્યા-

તથા । પ્રાચિ પક્ષે इत्यादि विषयाद् ज्ञानं जायते । तच्च ज्ञानं तस्य विषयस्य ग्राहकम् । ततो वासना चेत् तथाभूतप्रत्ययविषयभूता सत्युत्पादयति, ततस्तेन प्रत्ययेन सा ग्राह्या । तथा च सामान्यमेव नामान्तरेणोक्तं भवति । सकलविशेषानुयायिनी इति यो यो अनुगताकारः प्रत्ययविषयः स सकलविशेषानुयायी यथा सामान्यम् । परिच्छेद्यस्वभावेति विषयो हि परिच्छेद्यस्तत्स्वभावा । सदृशप्रत्ययजनने इति सदृशप्रत्ययजनने सति । अस्येति सदृशप्रत्ययस्य । अपर इति अन्यव्यावृत्तिरूपः । तद्विषय इति अस्य सदृशप्रत्ययस्य विषयः ।

(૩૦) તથાભૂતમિતિ નાન્તર્વંદીરૂપમ્ । તેનેતિ અન્યવ્યાવૃત્તિસ્વરૂપેણ । તન્નેતિ અન્તર્વંદિર્વા તથાભૂતેતિ ગૌરેતિ વ્યક્તિપ્રયયઃ ।

અયમિતિ પ્રત્યયઃ । તથાભૂતમિતિ ગૌર્ગૌરિયાકારમ્ ॥ વિષય इति सामान्यलक्षणः अस्येति सदृशप्रत्ययस्य । अपर इति अन्यव्यावृत्तिलक्षणः । तद्विषय इति सदृशप्रत्ययस्य विषयः । तत्संभवेति अन्यव्यावृत्तिसंभवप्राप्तेः । तेष्विति कुरङ्गतुरङ्गादिषु ।

૬૭ નનુ યયા પ્રત્યાસત્યા કેચન ભાવાઃ સ્વયં સદૃશપરિણામં વિભ્રતિ, તથૈવ સ્વયમતદાત્મકા અપિ સન્તસ્તથા કિં નાવભાસેરન્ इति चेत् तदप्यनुचितम् । ચેતનેતરમેદાભાવપ્રસજ્ઞાત્ । યથૈવ હિ પ્રત્યાસત્યા ચેતનેતરસ્વભાવાન્ ભાવાઃ સ્વીકુર્વન્તિ, તથૈવ સ્વયમતદાત્મકા અપિ સન્તસ્તથા કિં નાવભાસેરન્-इत्यपि ब्रुवाणस्य ब्रह्माद्वैतवादीनो न चन्त्रं ब्रवीभवेत् । ચેતનેતરવ્યતિરિક્તસ્ય બ્રહ્મણોઽસત્વાત્ કથમસ્ય તથાઽવભાસનમ્ ?-इत्यन्यत्रापि तुल्यम् । ન સ્વલ્પ સદૃશપરિણામશૂન્યં સ્વલક્ષણમપ્યસ્તિ, યત્ તથાઽવભાસેત ।

૬૮ નનુ સ્વલક્ષણસ્ય વિસદૃશકારાત્મનઃ સદૃશપરિણામાત્મકત્વં વિરુદ્ધયતે । નૈવમ્ । જ્ઞાનસ્ય ચિત્રાકારતાવત્, વિકલ્પેતરાકારતાવચ્ચૈકસ્યોમયાત્મકત્વાવિરોધાત્ । તતો વ્યાવૃત્તપ્રત્યયદેતુવિસદૃશકારતાવદ્ વસ્તુનઃ સદૃશપરિણામાત્મકત્વમપ્યનુયાયિ-પ્રત્યયદેતુઃ સ્વીકાર્યમ્ ॥૪॥

૬૭ બોદ્ધ—જે પ્રત્યાસત્તિ સંબંધથી કેટલાક પદાર્થો સ્વયં સદૃશ પરિણામને ધારણ કરે છે, તે જ પ્રત્યાસત્તિથી સ્વયં અતદાત્મક હોવા છતાં એટલે કે સદૃશ-પરિણામાત્મક ન હોવા છતાં તેવા કેમ ન જણાય ?

બૈન—તે ઉચિત નથી. કારણકે—એમ માનવા જેતાં ચેતન અને જડને ભેદ પણ નહિ રહે. કારણકે—જે પ્રત્યાસત્તિથી પદાર્થો ચેતનેતર સ્વભાવને ધારણ કરે છે. તે જ પ્રત્યાસત્તિથી પદાર્થો સ્વયં અતદાત્મક હોવા છતાં એટલે કે ચેતનેતર ન હોવા છતાં કેમ તેવા ન જણાય ? — એવું બોલનાર બ્રહ્માદ્વૈતવાદીનું મુખ કંઈ વાકું થતું નથી.

બોદ્ધ—ચેતન અને જડથી ભિન્ન એવું બ્રહ્મ છે જ નહિ, તો તેનો તે પ્રકારે અવભાસ કંઈ રીતે થાય ?

જૈન—આ જ વસ્તુ અન્યત્ર પણ સમાનભાવે કહી શકાય છે કે-તમે માનેલ સદશપરિણામશૂન્ય સ્વલક્ષણ પણ છે જ નહિ, તો તેનો તે પ્રકારે અવલાસ કેમ થાય ?

૬૮ બૌદ્ધ—સ્વલક્ષણ તો વિસદશાકારવાળા છે. તેથી તેમાં સદશપરિણામનો વિરોધ છે.

જૈન—એમ નથી કારણ કે જ્ઞાન એક હોવા છતાં તેમાં ચિત્રાકારતાનો અને નિર્વિકલ્પકારતા તથા સવિકલ્પકારતાનો વિરોધ નથી. તેમ ઉભયાત્મકતાનો એટલે કે સદશતા અને અસદશતાનો વિરોધ નથી. માટે વસ્તુમાં વ્યાવૃત્ત જ્ઞાન લેહજ્ઞાનના કારણભૂત વિસદશાકારની જેમ અનુગત જ્ઞાન-સદશ જ્ઞાનના કારણભૂત સદશ પરિણામ-સદશાકાર પણ સ્વીકારવો જોઈએ. ૪.

(૫૦) નનુ ચયેત્યાદિ સૌગતઃ । પ્રત્યાસત્યેતિ સુરકકુદાસ્તાદિમત્ત્વપ્રભૃતિલક્ષણયા । કેચન ભાવા इति गवादयः । तथैवेति प्रत्यासत्त्या । तथेति तदात्मकतया । तदप्यनुचितमित्यादि जैनः । चेतनेतरमेदाभावप्रसङ्गादित्यतोऽप्रे यत इति गम्यम् । तथाऽवभासेरन्निति चेतनेतरस्वभावाः । चेतनेतरव्यतिरिक्तस्येत्यादि बौद्धः । अस्येति पदार्थजातस्य तदात्मकस्यापि । तथावभासनमिति तदात्मकताऽवभासनम् ।

નનિત્યાદિ બૌદ્ધઃ । નૈવમિત્યાદિ સૂરિઃ । ચિત્રાકારતાવદિતિ ભવદમીષા । ચિફ-લ્પેતરાકારતાવદિતિ નિર્વિકલ્પકવત્ । એકસ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય । અધિરોધાદિતિ ભવન્મતે-ડપિ । તત્ત્વેતિ સદશતા । તત્ત્વમાહ ॥૪॥

(ટિ૦) પ્રત્યાસત્યેતિ કારણસામ્ય્યા । તથૈવેતિ પ્રત્યાસત્યા । અતદાત્મકા इति अवददप-रिणामाः । तथेति सदशतया । अतदात्मका इति अचेतनेतरपरिणामाः । तथेति चेतनेतरतया । अस्येति ब्रह्मणः । तथेति सदशतया । यदिति स्वलक्षणम् । तथेति सदશરૂપતયા ।

નનુ સ્વલક્ષણસ્યેતિ યથા એકમેવ સામાન્યતદિત્રજ્ઞાનં વર્ણપથકમેદેન સાક્ષાત્કર્તુમ્-ચેતસિ પચ્ચથા પ્રતિચિમ્બં તનુતે, યથા [ચ] એકમેવ જ્ઞાનં સવિકલ્પકં નિર્વિકલ્પકં ચ દ્વિધા, તથૈવ એકસ્યેવ સ્વલક્ષણસ્ય વિશદશપરિણામાત્મકત્વં સદશપરિણામાત્મકત્વં ચાવિરુદ્ધમ્ । ॥૪॥

અથ સામાન્યદ્વિતીયભેદં સનિર્દર્શનમુપદર્શયન્તિ—

पूर्वापरपरिणामसाधारणं द्रव्यमूर्ध्वतासामान्यं कटरुफङ्कणाद्यनुगामि-
काञ्चनवत् ॥५॥

૬૧ પૂર્વાપરપર્યાયયોરનુગતમેકં દ્રવ્યમ્, દ્રવતિ તાંસ્તાન્ પર્યાયાન્ ગચ્છતીતિ વ્યુત્પત્ત્યા ત્રિકાન્નનુયાયી યો વસ્ત્વંશઃ, તદૂર્ધ્વતાસામાન્યમિત્યભિધેયતે । નિર્દર્શન-મુત્તાનમેવ ।

ઉર્ધ્વતાસામાન્યનું દ્દાન્તપૂર્વક ઉપદર્શન—

પૂર્વ પરિણામ (પૂર્વ પર્યાય) અને ઉત્તર પરિણામ (ઉત્તર પર્યાય)માં સમાન-રૂપ રહેનારું ઉર્ધ્વતા સામાન્ય છે, જેમ કે-કડાં, કંકણ, ચૂડી આદિમાં અનુગામી મુપર્જ દ્રવ્ય છે. ૫.

§૧ પૂર્વ અને ઉત્તર પર્યાયમાં અનુગત-અન્યથી એક દ્રવ્ય છે. 'તે તે પર્યાયોને પામે તે દ્રવ્ય' એ બ્યુત્પત્તિ દ્વારા ત્રણે કાળમાં અનુયાયી જે વસ્તુનો અંશ તે ઊર્ધ્વતાસામાન્ય છે. હયાન્ત સ્પષ્ટ છે.

§૨ અત્રૈકસ્ય કાલત્રયાનુયાયિતાયાં જનુપાઽન્ધઃ શૌદ્ધોદનિશિષ્યઃ સમા-
ચષ્ટે—અહો ! કષ્ટઃ શિષ્ટૈરુપક્રાન્તોઽયમેકસ્યાનેકકાલાવસ્થિતિવાદઃ । પ્રતિક્ષણમ્બુ-
રભાવાવભાસનાયામેવ હિ પ્રમાણમુદા સાક્ષિણી । તથાહિ—યત્ સર્, તત્ ક્ષણિકમ્,
સંશ્ચ વિવાદાધ્યાસિતઃ શબ્દાદિઃ । સત્ત્વં તાવદ્ યત્ કિંચિદન્યત્રાસ્તુ, પ્રસ્તુતે
તાવદર્થક્રિયાકારિત્વમેવ મે સંમતમ્ । તત્ચ શબ્દાદૌ ધર્મિણિ પ્રત્યક્ષપ્રમાણપ્રતીતમેવ ।
વિપક્ષાત્ચ વ્યાપકાનુપલબ્ધ્યા વ્યાવૃત્તમ્ । સત્ત્વસ્ય હિ ક્ષણિકત્વવત્ ક્રમાક્રમાવપિ વ્યાપ-
કાવેવ । ન હિ ક્રમાક્રમાભ્યામન્યઃ પ્રકારઃ શક્તિતુમપિ શક્યતે, વ્યાધાતસ્યોદ્ભટત્વાત્ ।
ન ક્રમ इति નિપેધાદેવાક્રમોપગમાત્, નાક્રમ इति નિપેધાદેવ ચ ક્રમોપગમાત્ । તૌ
ચ ક્રમાક્રમૌ સ્થિરાદ વ્યાવર્તમાનાવર્થક્રિયામપિ તતો વ્યાવર્તયતઃ । વર્તમાનાર્થક્રિયા-
કરણકાલે હ્યતીતાનાગતયોરપ્યર્થક્રિયયોઃ સમર્થત્વે તયોરપિ કરણપ્રસન્નઃ । અસમર્થત્વે
પૂર્વાપરકાલયોરપ્યકરણાપત્તિઃ ।

§૩ સમર્થોઽપ્યપેક્ષણીયાસન્નિધેર્ન કરોતિ, તત્સન્નિધેસ્તુ કરોતીતિ ચેત્ નનુ
ક્રિમર્થ સહકારિણામપેક્ષા ? કિં સ્વરૂપલાભાર્થમ્, ઉતોપકારાર્થમ્, અથ કાર્યાર્થમ્ ? ।
ન પ્રથમઃ, સ્વરૂપસ્ય કારણાધીનસ્ય નિત્યસ્ય વા પૂર્વસિદ્ધત્વાત્ । ન દ્વિતીયઃ, સ્વર્ય
સામર્થ્યેઽસામર્થ્યે વા તસ્યાનુપયોગાત્ ।

તથા ચ—

ભાવઃ સ્વતઃ સમર્થસ્તેદ્, ઉપકારઃ કિમર્થકઃ ? ।

ભાવઃ સ્વતોઽસમર્થસ્તેદ્, ઉપકારઃ કિમર્થકઃ ? ॥૧॥

અતઃ એવ ન તૃતીયઃ । ઉપકારસ્વત્ સહકારિણામપ્યનુપયોગાત્ ।

તથા ચ—

ભાવઃ સ્વતઃ સમર્થસ્તેદ્, પર્યાપ્તિં સહકારિભિઃ ।

ભાવઃ સ્વતોઽસમર્થસ્તેદ્, પર્યાપ્તિં સહકારિભિઃ ॥૨॥

અનેકાધીનસ્વભાવતયા કાર્યમેવ તાનપેક્ષત્ इति ચેત્ । ન, તસ્યાસ્વતન્ત્રત્વાત્,
સ્વાતન્ત્ર્યે વા કાર્યત્વકાષાઘાતાત્, તદ્દિ તત્સાકલ્યેઽપિ સ્વાતન્ત્ર્યાદેવ ન ભવેદિત્તિ । एवं
ચ યત્ ક્રમાક્રમાભ્યામર્થક્રિયાકારિ ન ભવતિ, તદસત્, યથા ગગનેન્દીવરમ્, તથા
ચાક્ષણિકાભિમતો ભાવ इति વ્યાપકાનુપલબ્ધિરુત્તિષ્ટતે । તથા ચ ક્રમયૌગપદયોર્વ્યા-
પકયોઃ વ્યાવૃત્તેરક્ષણિકાદ વ્યાવર્તમાનાર્થક્રિયા ક્ષણિકે વિશ્રામ્યતીતિ પ્રતિવન્ધસિદ્ધિઃ ॥

ફર એક જ દ્રવ્યની ત્રણે કાલમાં અનુયાયિતાને વિષે અર્થાત્ પદાર્થની ત્રૈકાલિક સ્થિરતાને વિષે જન્મથી અંધ બૌદ્ધ આ પ્રમાણે કહે છે—

બૌદ્ધ—શિષ્ટ—(જ્ઞાની સજ્જન) એવા તમોએ એક દ્રવ્યમાં અનેક કાલાવસ્થિતિવાદ—અર્થાત્ એક દ્રવ્ય અનેક કાલ સુધી સ્થિર રહે છે, એવા વાદ—ને ઉપસ્થિત કર્યો તે કંઠણ ન સમજી શકાય તેવો ઊંડો વિષય છે. કારણકે—પ્રમાણ મુદ્રા તો દરેક ક્ષણે વિનશ્વર પદાર્થના જ્ઞાનમાં જ સાક્ષિણી છે. અર્થાત્ ઉપરોક્ત તમારું કથન પ્રમાણરૂપ નથી. તે આ પ્રમાણે—જે સત્ છે તે ક્ષણિક છે. વિવાદાસ્પદ શબ્દાદિ સત્ છે માટે તે ક્ષણિક છે. અન્ય પ્રસંગે સત્ત્વ ગમે તે હો પરંતુ પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં તો ‘સત્ત્વ’ તરીકે ‘અર્થક્રિયાકારિત્વ’ જ અમોને ઇષ્ટ છે, અને તે ‘અર્થક્રિયાકારિત્વ’ શબ્દાદિ ધર્મીમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી પ્રસિદ્ધ છે. અને વિપક્ષ(નિત્ય)માં વ્યાપકની અનુપવર્ગબંધને કારણે વ્યાખ્ય રૂપ તેનો (અર્થક્રિયાકારિત્વનો) પણ અભાવ છે, કારણ કે—ક્ષણિકત્વની જેમ કંમ અને અકંમ પણ સત્ત્વનાં વ્યાપક છે, અને બાધદોષ પ્રબળ હોવાથી કંમ કે અકંમ સિવાયના અન્ય કોઈ પ્રકાર વિષે શંકા પણ સંભવતી નથી, કારણ કે—‘કંમ નહિ’ એમ કંમનો નિપેદ્ય કરવાથી અકંમ (યૌગપદ્ય) નો અને ‘અકંમ નહિ’ એમ અકંમનો નિપેદ્ય કરવાથી કંમનો જ સ્વીકાર થાય છે. હવે જો તે કંમ અને અકંમ સ્થિર(નિત્ય) પદાર્થથી વ્યાવૃત્ત હોય અર્થાત્ તે બન્ને સ્થિર પદાર્થમાં જો ન હોય તો તેઓ તેમાંથી અર્થક્રિયાને પણ વ્યાવૃત્ત કરે છે, અર્થાત્ તેમાં અર્થક્રિયા પણ નહિ રહે. કારણ કે—વર્તમાનમાં અર્થક્રિયા કરવાના સમયે જો અતીત અને અનાગતમાં કરવાની અર્થક્રિયા કરવામાં પણ પદાર્થ સમર્થ હોય તો તેને વર્તમાન કાળે તે અતીત અને અનાગતની અર્થક્રિયા કરવાનો પ્રસંગ આવશે. અને વર્તમાનકાળે અતીત અને અનાગતની અર્થક્રિયા કરવામાં જો અસમર્થ હોય તો અસમર્થ હોવાથી અતીત અને અનાગત કાળમાં પણ અર્થક્રિયા કરી શકશે નહિ.

ફર શંકા—પદાર્થ અર્થક્રિયા કરવાને સમર્થ તો છે પણ અપેક્ષણીય—સહકારીઓ પાસે ન હોય તો અર્થક્રિયા કરતો નથી અને સહકારીઓ નહાકમાં હોય તો અર્થક્રિયા કરે છે.

સમાધાન—પદાર્થને સહકારીઓની અપેક્ષા શા માટે છે? શું પોતાની ઉત્પત્તિ માટે, ઉપકાર માટે કે કાર્ય માટે અપેક્ષા છે? પહેલો પક્ષ તો યોગ્ય નથી. કારણ કે વસ્તુ કારણને આધીન હોય અર્થાત્ અનિત્ય સ્વરૂપ હોય કે નિત્ય સ્વરૂપ હોય પણ તે તો પહેલેથી જ સિદ્ધ છે. બીજો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે પદાર્થ સ્વયં અર્થક્રિયા કરવા જો સમર્થ હોય તો તેને સહકારીઓનો ઉપકાર નકામો છે અર્થાત્ સ્વયં સમર્થ હોવાથી બીજાના સહકારની તેને જરૂર નથી. અથવા જો પદાર્થ સ્વયં અર્થક્રિયા કરવા અસમર્થ છે તો પણ તેને સહકારીઓનો ઉપકાર નકામો છે. અને એ રીતે.

“પદાર્થ પોતે જ જો સમર્થ છે, તો ઉપકાર શાને માટે? તે જ રીતે પદાર્થ સ્વયં જો અસમર્થ છે તો પણ ઉપકાર શાને માટે?”

આમ હોવાથી જ કાર્યાર્થે સહકારિઓની અપેક્ષા છે એ ત્રીજો પક્ષ પણ યુક્ત નથી. કારણ કે પદાર્થ સમર્થ હોય કે અસમર્થ હોય તો પણ સહકારીઓ ઉપકારની જેમ અનુપયોગી છે. અને તે રીતે—

“પદાર્થ પોતે જ કાર્ય કરવાને સમર્થ છે તો સહકારીઓથી સયુ” અર્થાત સમર્થ હોવાથી પોતે જ કાર્ય સિદ્ધ કરી લે છે, તો કાર્ય સિદ્ધ થઈ ગયા પછી સહકારીઓ શું કરવાના ? અથવા પદાર્થ પોતે કાર્ય કરવાને અશક્ત છે, તો પણ સહકારીઓથી સયુ”, કારણ કે સહકારીઓ ગમે તેટલા હોય પણ પદાર્થ જ કાર્ય કરવાને અશક્ત હોય તો અર્થાત્ તેમાં યોગ્યતા જ ન હોય તો સહકારીઓ પણ શું કરી દેવાના છે ?”

શંકા—કાર્ય અનેક કારણોને આધીન રહેવાના સ્વભાવવાળું હોવાથી તે સહકારીઓની અપેક્ષા રાખે છે અર્થાત્ પદાર્થને નહિ પણ કાર્યને સહકારીનો અપેક્ષા છે.

સમાધાન—એમ પણ નથી. કારણ કે—કાર્ય એવી અપેક્ષા રાખી શકે નહિ, કારણ કે તે પરતંત્ર છે. અને જો કાર્યને સ્વતંત્ર માનવામાં આવે તો કાર્યતાનો જ વ્યાધાત (બાધ) થશે એટલે કે તે કાર્યપણું જ ખોઈ બેસશે, કારણ કે સહકારીકારણરૂપ સામગ્રી સંપૂર્ણ હોવા છતાં તે સ્વતંત્ર હોવાથી ઉત્પન્ન જ ન થાય—એમ સંભવે.

આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થયું કે કંમથી અકંમથી અર્થ ક્રિયાકારી ન હોય તે અસત્ હોય છે, જેમકે—આકાશકમલ અને તે રીતે અક્ષણિક રૂપે માન્ય પદાર્થ પણ કંમ કે અકંમથી અર્થક્રિયાકારી નથી, એથી વ્યાપક(કંમ-અકંમ)ની અનુપલબ્ધિ સિદ્ધ થાય છે, અને તે રીતે અક્ષણિક પદાર્થમાંથી કંમ-અકંમરૂપ વ્યાપકની વ્યાવૃત્તિ (અભાવ) થવાથી સત્ત્વ તરીકે માન્ય વ્યાપ્યરૂપા અર્થક્રિયા પણ વ્યાવૃત્ત થઈને ક્ષણિકમાં જ વિશ્રામ પામે છે. એ પ્રમાણે વ્યાપ્તિની સિદ્ધિ થઈ.

(૫૦) જનુપાન્ધ્યં ઇતિ જાત્યન્ધ્યઃ । ઉપક્રાન્તોઽયમિત્યતોઽગ્રે યદુતેતિ ગમ્યમ્ । અનેકકાલાવસ્થિતિવાદ ઇયતોઽગ્રે યત ઇતિ ગમ્યમ્ । યત્ કિંચ્ચિદ્વિતિ અસ્તિત્વાદિકમ્ । ક્ષણિકત્વવદિતિ ક્ષણિકત્વવદ્ વ્યાપકમ્ । અન્યઃ પ્રકાર ઇતિ ક્રમાક્રમાન્યપ્રકારઃ । તત્ત ઇતિ સ્થિરાત્ । વ્યાવર્ત્તયત્ત ઇત્યગ્રે કથમિતિ ગમ્યમ્ । પૂર્વાંપરકાલયોરિતિ અતીતાનાગતયોઃ ।

તસ્યેતિ કાર્યસ્ય । અસ્વતંત્રત્વાદિત્યતોઽગ્રે કાર્યસ્યેતિ શેષઃ । તદ્વિતિ કાર્યમ્ ।

(ટિ-૦) ઘટ્ટૈકસ્યેત્યાદિ ॥ જનુપાન્ધ્યં ઇતિ ભાવસ્યોત્પત્તૌ વ્યવે પ્રૌવ્યે જન્મપ્રવૃત્ત્યન્ધ્યઃ, તેન જન્મનઃ મુગતમતાનુસારિણા ભાવાના ક્ષણિકત્વમૈવ કક્ષીચક્રે । યતઃ કાન્ત્યસ્થિતિવાદઃ સાપવાદ ઇતિ જગદ્ મુગતઃ । તિમિરાદિરોગવશાત્ શેષવાપગમેઽન્ધભાવી પુમાન્ પૂર્વદૃષ્ટાર્થાનુસારેણ કિંચિત્સ્મરતિ. જન્માન્ધ્યઃ કિમપિ ન જાનાતીતિ ભાવઃ ॥ તથાહિ યદિત્યાદિ । તત્ત્વેતિ અર્થક્રિયાકારિત્વમ્ । વિપક્ષાદિતિ નિત્યાદર્થક્રિયાકારિત્વં વ્યાવૃત્તમિતિ સમ્યન્ધ્યઃ । સત્ત્વસ્યેતિ વ્યાપ્યસ્ય । ક્ષણિકત્વવદિતિ સત્ત્વં વ્યાપ્યં ક્ષણિકત્વં વ્યાપકમ્ । તત્ત ઇતિ સ્થિરાત્કાલત્રયાવસ્થાયિનઃ પદાર્થાત્ । તયોરપિતિ અતીતાનાગતયોરપિ ।

(ટિ.) અપેક્ષણીયેતિ સહકારિકારણીસામીપ્યભાવઃ । તત્સંનિધેરિતિ અપેક્ષણંયસંનિધેઃ । તસ્યેતિ ઉપકારસ્ય ।

અનેકાર્થીનેતિ કાર્યં હિ ઉત્પાદમાસાદયત્ बहुकारणेभ्यः पूर्णतामेति । तानिति सह-
कारिणः । तस्येति कार्यस्य । अस्वतन्त्रत्वादिति अनिष्पन्नत्वेनेति भावः ॥ तदिति कार्यम् ।
तत्साकल्येपीति सहकारिकारणसाम्ये । तदिति नित्यवस्तु । तथाचेति वस्तुतोऽसत्कल्पत्वे ।
व्यापकानुपलब्धिरिति निषेध्यस्वार्थक्रियाकारित्वस्य व्यापकौ कमाकमौ तयोरनुपलब्धिः ।
अक्षणीकादिति कालत्रयावस्थानाभिमानाभिमतभावराशेः ॥

§ ૪ અત્રાકલ્પમે । નનુ ક્ષણમિદેહિમમાવાભિધાયિમ્નુશા કારણપ્રાહિણઃ, કાર્ય-
પ્રાહિણઃ, તદ્વ્યપ્રાહિણો વા પ્રત્યક્ષાદર્થક્રિયાકારિત્વપ્રતીતિઃ પ્રોચ્યેત, યતસ્તત્ચ શબ્દાદૌ
ધર્મિણિ પ્રત્યક્ષપ્રમાણપ્રતીતમેવેત્યુક્તં યુક્તં સ્યાત્ । ન તાવત્પૌરસ્થ્યાત્, તસ્ય કારણમાત્ર-
મન્ત્રણપરાયણત્વેન કાર્યક્રિવદન્તીકુષ્ઠત્વાત્ । નાપિ દ્વિતીયાત્, તસ્ય કાર્યમાત્રપરિચ્છેદ-
વિદગ્ધત્વેન કારણાવધારણવ્યત્વાત્ । તદુભયાવમાસે ચ 'ઇદમસ્ય કારણમ્, કાર્યં
ચ' इत्यर्थक्रियाकारित्वावसायोत्पादात् ।

વસ્તુસ્વરૂપમેવ કારણત્વમ્, કાર્યત્વં ચેતિ તદન્યત્રપરિચ્છેદેઽપિ તદ્વુદ્ધિસિદ્ધિ-
રિતિ ચેત્ । એ તર્હિ નાત્રિકેરદ્વાપવાસિનોઽપિ વહ્નિદર્શનાદેવ તત્ર ધૂમજનકત્વનિશ્ચયસ્ય,
ધૂમદર્શનાદેવ વહ્નિજન્યત્વનિશ્ચયસ્ય ચ પ્રસન્નઃ । નાપિ તૃતીયાત્, કાર્યકારણોભયો-
પ્રાહિણઃ પ્રત્યક્ષસ્યાસંભવાત્, તસ્ય ક્ષણમાત્રજીવિત્વાત્, અન્યથાઽનેનૈવ હેતોર્વ્યભિચારાત્ ।
તદુભયસામર્થ્યસમુદ્ભૂતવિકલ્પપ્રસાદાત્તદવસાય ઇતિ ચેત્ । તર્હિ કથં પ્રત્યક્ષેણ તત્પ્રતીતિઃ ?

§ ૫ પ્રત્યક્ષવ્યાપારપરામશિત્વાત્ વિકલ્પસ્ય, તદ્દ્વારેણ પ્રત્યક્ષમેવ તદ્વક્ષકમિતિ ચેત્ ।
નનુ ન કાર્યકારણપ્રાહિણોરન્યતરેણાપિ પ્રત્યક્ષેણ પ્રાત્કાર્યકારણભાવો ભાસયામાસે, તત્
કથં વિકલ્પેન તદ્વ્યાપારઃ પરામૃશ્યેત ? ઇતિ ન ક્ષણિકવાદિનઃ કામ્યર્થક્રિયાપ્રતીતિ-
રસ્તીતિ વાયસિદ્ધં સત્ત્વમ્ ।

§ ૪ જૈન—હે બૌદ્ધો ! અમે તમારા આ કથનનો ઉત્તર આપીએ છીએ—
ક્ષણભંજન (ક્ષણિક) પદાર્થનું કથન કરનાર હે બૌદ્ધ ! તમારે ક્ષણિક
શબ્દાદિ ધર્મોમાં અર્થક્રિયાકારિત્વ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી પ્રસિદ્ધ છે એમ ક્યું ?
(પૃ.) પણ તમારું તે કથન યુક્ત થાયો માનવું ? શું કારણનું પ્રત્યક્ષ છે
તેથી કે કાર્યનું પ્રત્યક્ષ છે તેથી કે ઉભયનું પ્રત્યક્ષ છે તેથી ? કારણમાંથી
પ્રત્યક્ષથી અર્થક્રિયાકારિત્વની પ્રતીતિ કહી શકશો નહિ. કારણ કે—તે માત્ર
કારણની વિચારણામાં તત્પર હોવાથી કાર્યની કથા કરવા અસમર્થ છે. કાર્યમાંથી
પ્રત્યક્ષથી પણ અર્થક્રિયાકારિત્વની પ્રતીતિ કહી શકશો નહિ, કારણ કે તે માત્ર
કાર્યને (પદાર્થ કારણ દ્વારા થતા જલાહરણાદિ કાર્યને) જ જાણવામાં ચતુર
હોવાથી કારણનો નિશ્ચય કરવામાં સમર્થ નથી. વળી કારણ અને કાર્ય એ

ખન્નેનો પ્રતિભાસ હોય ત્યારે જ 'આ આનું' કારણ છે અને આ આનું કાર્ય છે' એવો પ્રતિભાસ થાય ત્યારે અર્થાક્રિયાનો નિશ્ચય થાય.

બૌદ્ધ—કારણત્વ અને કાર્યત્વ એ વસ્તુનું સ્વરૂપ જ છે તેથી જ્યારે કારણત્વ અને કાર્યત્વ એ ખન્નેમાંથી ગમે તે એકનું પ્રત્યક્ષ હોય છે ત્યારે કાર્ય અને કારણ ઉભય વિષયક બુદ્ધિની પણ સિદ્ધિ થઈ જ જાય છે.

જૈન—તો પછી નાલિયેરદ્વીપવાસી (અસ) મનુષ્યને પણ અગ્નિ જોવાથી આ ધૂમજનક(ધૂમનું કારણ) છે એવો નિશ્ચય થવો જોઈએ અથવા ધૂમ જોવાથી આ વહ્નિજન્ય (અગ્નિનું કાર્ય) છે એવો નિશ્ચય થવો જોઈએ.

કાર્યકારણ ઉભયગ્રાહી પ્રત્યક્ષથી અર્થાક્રિયાકારિત્વની પ્રતીતિ થાય છે એવો ત્રીજો પક્ષ પણ કહી શકશો નહિ. કારણ કે ઉભયગ્રાહી પ્રત્યક્ષનો સંભવ જ નથી. કારણ કે તે ક્ષણમાત્રજીવી હોવાથી કાર્યકારણ ઉભયનું ગ્રાહક બની શકશે નહિ. છતાં પણ પ્રત્યક્ષને ઉભયગ્રાહી માનશો તો તે અક્ષણિક બની જતું હોઈ તે પ્રત્યક્ષથી જ 'સત્ત્વ' હેતુમાં વ્યભિચાર આવશે.

બૌદ્ધ—કાર્યગ્રાહી અને કારણ ગ્રાહીએ ઉભય પ્રત્યક્ષના સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થયેલ વિકલ્પના પ્રસાદથી અર્થાક્રિયાકારિત્વનો નિશ્ચય થાય છે.

જૈન—વિકલ્પથી થનારી એ પ્રતીતિને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી થયેલી પ્રતીતિ કેમ કહેવાય ?

૬૫ બૌદ્ધ—પ્રત્યક્ષના વ્યાપારનો વિકલ્પ પરામર્શ-વિચાર કરે છે. તેથી વિકલ્પ દ્વારા પ્રત્યક્ષ જ અર્થાક્રિયાકારિત્વનું જ્ઞાપક છે, એમ માનીએ તો શું વાંધા ?

જૈન—કાર્યગ્રાહી અને કારણગ્રાહી એ ઉભય પ્રત્યક્ષમાંથી કેઈ પણ એક પ્રત્યક્ષ દ્વારા પહેલાં કાર્યકારણ ભાવનું જ્ઞાન થયું જ નથી, તો પછી પ્રત્યક્ષના તે વ્યાપારનો-અર્થાત્ કાર્યકારણ ભાવ ગ્રહણ વ્યાપારનો વિકલ્પ પરામર્શ (નિશ્ચય) કઈ રીતે કરી શકે ? આ રીતે ક્ષણિકવાદીના મતમાં કેઈ પણ અર્થાક્રિયાકારિત્વની પ્રતીતિ નથી. માટે વાદી બૌદ્ધનો આ અર્થાક્રિયાકારિત્વરૂપ સત્ત્વ-હેતુ અસિદ્ધ છે.

(૫૦) उक्तं युक्तं स्यादिति त्वयैव पूर्वमुक्तम् । कार्यकिंवदन्तीकुण्ठत्वादिति भयंक्रियाकारित्ववार्त्ताकुण्ठत्वात् । तदुभयावभासे चेति तदुभयावभासे सति । अचसायो-त्पादादिति परिज्ञानोत्पादात् ।

चस्त्वित्यादि सौगतः । तदन्यतरपरिच्छेदे इति कारणस्य कार्यस्य वा परिच्छेदे । तद्वुद्धिसिद्धिरिति कारणकार्योभयबुद्धिसिद्धिः । एवं तर्हीत्यादि सूरिः । तत्रेति वह्निदर्शने । तस्येति प्रत्यक्षस्य । क्षणमात्रजीवित्वादिति कार्यकारणयोश्च क्लमभावित्वात् । अनेनेति प्रत्यक्षेण । हेतोरिति कारणक्षणकार्यक्षणावस्थायित्वेन क्षणिकत्वं व्याहन्यते । कार्यकारणोभय-प्राप्तित्वे प्राक्कालापरकालग्रहणात् कुतः क्षणिकत्वम् । तदित्यादि सौगतः । तदवसाय इति उभयावसायः । तर्हि कथमित्यादि सूरिः । तत्प्रतीतिरिति विकल्पादेव साध्यसिद्धेः ।

प्रत्यक्षेत्यादि सौगतः । तद्द्वारेणेति विकल्पद्वारेण । नन्वित्यादि सूरिः । कार्य-कारणभाव इति युगपत् कार्यकारणभावः । भासयामासे इति अत्र न भासयामासे इति

योग । तद्व्यापारः परामृश्येतेति पूर्वोक्तव्यापारो हि तदा परामृश्यो भवति यदा विकल्पोऽप्येकैकप्राही स्यात् । असौ च तदुभयप्राही भवतेष्यते इति तस्य कथं प्रत्यक्षव्यापारपरामर्शः ? क्वापीति प्रत्यक्षे वा विकल्पे वा । वाद्यसिद्धिमिति भवत एव ।

(टि०) ननु क्षणेत्यादि ॥ कारणेति कारण घटादि तस्य कार्यं जलधारणादिकाऽर्थक्रिया तद्व्याहृति । तद्वृत्त्येति कारणकार्यव्याहृति । तच्चेति अर्थक्रियाकारित्वम् । तस्येति प्रथम विकल्पस्य कारणव्याहृति । तस्येति द्वितीयस्य कार्यव्याहृति । तदुभयेति कार्यकारणद्वयावभासे ।

तदन्यतरेति । तयो कार्यकारणयोरैकस्य ज्ञानेऽपि तद्वृत्तिसिद्धिरिति अर्थक्रियाकारित्वं बुद्धिसिद्धिः । एवमिति कार्यकारणभावादेवार्थक्रियाकारित्वसिद्धेः संकेतमन्तरेणापि । तत्रेति धनत्रयः । तस्येति प्रत्यक्षस्य । अन्येथेति द्वितीयादिक्षणस्याप्यित्वे । अनेनेवेति प्रत्यक्षणैव । द्वेतिरिति सत्त्वादिकस्य । तदुभयेति कार्यव्याहृतिरकारणव्याहृतिप्रयत्नयोः सामर्थ्येन समुद्भूतो योऽसौ विकल्पस्तस्य प्रसादात् । तद्वसाय इति अर्थक्रियाकारित्वावसायः । तत्प्रतीतिरिति अर्थक्रियाकारित्वप्रतीतिः ।

६ सदिधानैकान्तिकं च, क्षणिकाक्षणिके क्षणिकैकान्तविपक्षे क्रमाक्रमव्यापकानुपलम्भस्यासिद्धत्वेन तद्व्याप्तार्थक्रियायास्ततो व्यावृत्त्यनिर्णयात् ।

किञ्चित् कृत्वाऽन्यस्य करणं हि क्रमः । अयं च कलशस्य कथंचिदेकरूपस्यैव क्रमवत्सहकारिकारणकलापोपदौ फलवशेन क्रमेण घटचेटिकामस्तक्रोपरिपर्यटनाच्चासाहं कुर्वत सुप्रतीत एव ।

अत्र हि भवानत्यन्ततार्किकमन्योऽप्येतदेव वक्तुं शक्नोति—यस्मादक्षेपक्रियाधर्मण समर्थस्वभावादेकं कार्यमुदपादि, स एव चेत् पूर्वमप्यस्ति, तदा तत्कालवत्तदैव तद्विदधानं कथं वार्यताम् ? ।

“कार्याणि हि विलम्बन्ते कारणाऽसन्निधानतः ।

समर्थहेतुसद्भावे क्षेपस्तेषां नु किञ्चित् ? ॥१॥” इति ।

नचैतदवदातम् । एका तेनाक्षेपक्रियाधर्मत्वान्म्युपगमात् । द्रव्यरूपशक्त्यपेक्षया हि तत् समर्थमभिधीयते, पर्यायशक्त्यपेक्षया त्वसमर्थमिति । यदेव हि कुशूलमूलावलम्बि बीजद्रव्यम्, तदेवावनिवनपवनातपसमर्पितातिशयविशेषस्वरूपपर्यायशक्तिसमन्वितमदुर करोति ।

नन्वसौ पर्यायशक्तिः कुशूलमूलावस्थानाऽवस्थायामविद्यमाना, नेत्रादितिशेषेण नु सपद्यमाना नान्द्रव्याप्तिना वा स्यात्, अभिन्ना वा, भिन्नाभिन्ना वा ? । यदा भिन्ना, तदा क्रिमनया क्राणनया ज्ञानेभ्यामप्रत्ययाः, विभिन्ना सन्निधिभाजः सप्तदशकोटीमुपागता सहकारिण एवासताम् । अथ सहकारिणः क्रमपि बाजस्यातिशेषविशेषमपोषयत कथं सहकारितामपि प्राप्नुयुः ? इति चेत् । तद्वतिशयोऽप्यतिशयात्तरमनारचयन्

કથં તત્તાં પ્રાપ્નુયાત્ ? । અથાયમારચયતિ તદન્તરમ્, તર્હિ સમુપસ્થિતમન-
વસ્થાદૌસ્થ્યમ્ । અથામિન્ના માવાત્ પર્યાયશક્તિઃ, તર્હિ તત્કરણે સ એવ વૃત્ત ઇતિ કથં
ન ક્ષણિકત્વમ્ ? । મિન્નામિન્નપર્યાયશક્તિપક્ષોઽપ્યંશે ક્ષણિકત્વમર્પયન્ન કુશલીતિ ॥

§૬ વળી, એકાન્ત ક્ષણિકના વિપક્ષરૂપ ક્ષણિકાક્ષણિકમાં કંમ અને અકંમ-
રૂપ વ્યાપકનો અનુપલંબ અસિદ્ધ હોવાથી તે ક્ષણિકાક્ષણિકમાંથી કંમાકંમના
વ્યાપ્યરૂપ અર્થક્રિયાની વ્યવૃત્તિ (અભાવ)નો નિર્ણય નહિ થાય. આથી 'સત્ત્વ'
હેતુ સંદિગ્ધાનૈકાન્તિક પણ છે.

કોઈ પણ એક કાર્ય કરીને બીજું કાર્ય કરવું તેનું નામ કંમ છે, અને તે
કંમ ઘડામાં સ્પષ્ટ છે તે આ રીતે-ઘડો કથંચિત્ એકરૂપ છે, છતાં કંમે આવી
મળતા સહકારીઓના કારણે ઘટચેટિકા(પાણી વહન કરનારી દાસી)ઓના
મસ્તકમાં તે ફરતો રહે છે ત્યારે કંમશઃ તેમને કદ ઉપજાવે છે, તે સુપ્રતીત
જ છે.

અહિ પોતાને અત્યન્ત તાર્કિક માનનાર પણ તમે આટલું કહી શકશો કે-
પદાર્થનો વિના વિલંબે કાર્ય કરવાનો સમર્થ સ્વભાવ છે, તેથી તેણે હમણાં
એક કાર્ય કર્યું—હવે જો તે સ્વભાવ પહેલાં પણ હતો તો તે ટાણે-તે કાલના
કાર્યની જેમ અત્યારના કાર્યને કરે તો તેમાં તેને કોણ રોકી શકે તેમ છે ?
કારણ કે—“કારણો નજીકમાં ન હોય તો કાર્યો જ ઉત્પન્ન થવામાં વિલંબ-મોડું
કરે છે, પરંતુ સમર્થ કારણ ઉપસ્થિત હોય તો કાર્યનો વિલંબ શાથી થાય ?
અર્થાત્ થાય જ નહિ”

પણ તમારું આ કથન નિર્દોષ નથી. કારણ કે પદાર્થ વિના વિલંબે કાર્ય
કરે છે, એમ અમે માનતા નથી. કારણ કે અમે દ્રવ્યરૂપ શક્તિ-ઉપાદાન કાર-
ણની અપેક્ષાએ તે પદાર્થને સમર્થ કહીએ છીએ પણ પર્યાયશક્તિની અપે-
ક્ષાએ અસમર્થ કહીએ છીએ. કારણ કે જે બીજા દ્રવ્ય કોઠીના તળિયે પડ્યું
હોય છે, તે જ પૃથ્વી, પાણી, પવન અને તડકાથી મેળવેલ અતિશય વિશેષરૂપ
પર્યાય શક્તિથી સમન્વિત બની અંકુરને ઉત્પન્ન કરે છે.

બૌદ્ધ—બીજાજ્યારે કોઠીના તળિયે પડ્યું હતું ત્યારે તો આ તમે જણાવેલ
અંકુરજનક અતિશયરૂપ પર્યાયશક્તિ બીજામાં હતી નહિ. પણ જ્યારે ખેતરની
જમીનમાં તે બીજને વાવવામાં આવ્યું ત્યારે જ તે શક્તિ તેમાં ઉત્પન્ન થાય છે.
તો હવે પ્રશ્ન છે કે તે શક્તિ બીજદ્રવ્યથી ભિન્ન છે અભિન્ન છે કે ભિન્નાભિન્ન ?
બીજદ્રવ્યથી શક્તિ ભિન્ન છે, એક કહો તો—કાંણી આંખની અંજનરેખા જેવી
આ પર્યાયશક્તિ શું કામની ? બીજદ્રવ્યથી સર્વથા પૃથગ્ભૂત છતાં સમીપમાં
રહેનાર અને જ્ઞાનનો વિષય બનનાર સહકારિઓ જ રહે, અર્થાત્ બીજ અને
સહકારીઓ મળીને અંકુર ઉત્પન્ન કરશે. શક્તિ માનવાની જરૂર નથી

સાંકા—પણ જો સહકારીઓ બીજના અતિશયવિશેષનું પોપણ-ઉત્પત્તિ
ન કરે તો તે સહકારી કઈ રીતે કહેવાય ?

સમાધાન—તો પછી તમે માનેલ લિન્ન અતિશય વિષે પણ એમ કહી શકાય કે—તે અતિશય પણ અન્ય અતિશયનેજો ઉત્પન્ન ન કરે તો તે પણ અતિશય કહેવાશે નહિ અને જો તે અતિશય બીજા અતિશયને ઉત્પન્ન કરતો હોય તો તો—અનવસ્થાનું દુઃખ આવી પડશે. માટે બીજદ્રવ્યથી પર્યાયશક્તિ લિન્ન છે એવું કહી શકશે નહિ.

બીજદ્રવ્યરૂપ પદાર્થથી પર્યાયશક્તિ અલિન્ન છે એ બીજા પક્ષમાં પણ પદાર્થથી અલિન્ન પર્યાયશક્તિ ઉત્પન્ન થયે તે પદાર્થ થયો એમ કહેવાશે એટલે પદાર્થમાં ક્ષણિકતા કેમ મિદ્ધ નહિ થાય ? બીજદ્રવ્યથી પર્યાયશક્તિ લિન્નાલિન્ન છે, એમ ત્રીજે પક્ષ માનવામાં તો તે એક અંશમાં એટલે કે અલિન્ન અંશમાં ક્ષણિકતા સિદ્ધ કરતો હોવાથી તમારા માટે કુશલ નથી.

(૫૦) ક્ષણિકાક્ષણિકે इति अस्मदभिमतम् । एकान्तविपक्षे इति भवदभीष्टम् । तद्व्याप्तार्थक्रियाया इति क्रमाक्रमव्याप्तार्थक्रियाया । तत इति क्षणिकाक्षणिकात् । व्यावृत्त्यनिर्णयादित्यतोऽपि यत इति गम्यम् ।

ક્રમવત્સહકારિકારણકલાપોપદૌકનચશેનેતિ ક્રમવન્તિ યાનિ સહકારિ કારણાનિ તેષા કલાપસ્તરુપટૌકનચશેન । અયં ચ કલશસ્યેત્યાદિ ગથે અયં ચ ક્રમ કલશસ્ય સુપ્રતીત એવેતિ યોગ । પતદેવેતિ વક્ષ્યમાણમ્ । સમર્થસ્વભાવાદિતિ સમર્થપદાર્થાત્ । સ એવેતિ અક્ષેપક્રિયાસમર્થસ્વભાવ । તત્કાલયદિતિ વર્તમાનકાલવત્ । તદૈવેતિ પૂર્વમપિ । તદિતિ કાર્યમ્ । કથં વાર્યતામિત્યતોઽપિ યત્ત્વમ્ ।

ક્ષેપ इति विलम्बः तेषामिति कार्याणाम् ।

ન ચેતદિત્યાદિ સુરિ । અનભ્યુપગમાદિતિ અસ્માભિ । અનભ્યુપગમાદિત્યતોઽપિ કિં ત્વિતિ ગમ્યમ્ । યદેવ હ્રીત્યાદિ ગથે વનશબ્દેન જલમ્ ।

નન્વસાવિત્યાદિ સૌગત વૃદ્ધિતિ । અનયેતિ શસ્ત્રાયા । અઙ્ગનરેણાપ્રચ્ચયેત્યતોઽપિ કિં ત્વિતિ ગમ્યમ્ । સંવેદનકોટીમુપાગતા इति શક્તિસ્તુ ન કેનાપિ સવેયતે । અથ સહકારિણ इत्यादि बौद्धमेव वृच्छति जैन । अपोपयन्त इति न्यन्तविभिन्नत्वात् । तर्हीत्यादि बौद्ध । अयमिति अतिशय । तदन्तरमिति अतिशयान्तरम् । अंशे इति द्रव्यरूपे ॥

(ટિ.) તદ્દ્વારેણેતિ વર્તિ-પદ્ધતેણ । તત્કલ્પકમિતિ અર્થક્રિયાશ્રિતવલ્પકમ્ ॥ અન્ય-તરેણેતિ એકેનાપિ । તદ્વ્યાપાર इति तस्य कार्यकारणमाहिणं प्रत्यक्षस्य व्यापारोऽवसाय ॥

वाचसिद्धमिति यादिनो बौद्धस्यासिद्धम् ।

ક્ષણિકેતિ નિત્યાનિત્યે વસ્તુનિ ક્ષણિકૈકાન્ત એવ વિપક્ષો યસ્ય ॥ તસ્મિન્ । તદ્વ્યાપ્તેતિ ક્રમાક્રમવ્યાપ્તાર્થક્રિયાયા । તત્ત્વમ્ । ધર્મિકાક્ષણિકવસ્તુન । અયમિતિ ક્રમ ।

કથંચિદિતિ દ્રવ્યરૂપતયા । ક્રમવદિતિ ક્રમવન્તિ ક્રમરતોનિ યાનિસહસરિકારણાનિ તેષા સમૂહોપદૌકનચકેન । તાસામિતિ ષટ્ચટ્ટિમાના જલ્પહનકર્મણામેવેત્યર્થ । કલ્પો દ્રવ્ય-રૂપતયા સન સહકારિવશાત્સત્રાયતે । તત્ત્વેટ્ટકારિણિ આરોહતિ વસ્તુ ચ વિચતે તાસામિતિ ક્રમ ।

અ દિ મનાનિત્યાદિ અક્ષેપક્રિયેતિ અચલવિલમ્બનઃ । સ એવેનિ સમર્થસ્વભાવ એવ । તત્કાલયદિતિ ઉત્તરકાલવત્ । તદૈવેતિ પૂર્વકાલે એવ । તદિતિ કાર્યમ્ ॥૬૨॥

કાર્યાણીત્યાદિ । સમર્થેતિ સમર્થકારણસત્ત્વે ॥ ક્ષેપ इति विलम्बः । તેપામિતિ કાર્યાણમ્ । કિંકૃત इति केन कृतः । કારણસદ્ભાવે વિલમ્બાસંભવાત્ ।

તદિતિ ઉપાદાનકારણમ્ ।

નન્વસાધિત્યાદિ । અનયેતિ પર્યાયશક્ત્યા । વિમિન્ના इति बीजात् द्रव्यात् सर्वधा-
પૃથગ્ભૂતાઃ સામીપ્યભાજો જ્ઞાનવિપયમવતીર્ણાઃ ॥ અતિશેષેતિ અતિશયવિશેષમ્ । તત્તામિતિ સહકારિતામ્ । અયમિતિ અતિશયઃ । તદન્તરમિતિ અતિશયાન્તરમ્ । તત્કરણે इति अभिन्न-
પર્યાયશક્તિકરણે સ્વ પદેતિ ભાવઃ । અંશે इति अभिन्नलक्षणे ।

અત્ર વ્રૂમઃ—એપુ ચરમ એવ પક્ષઃ કક્ષોક્રિયતે । નચાત્ર કલકલ્પઃ કશ્ચિત્, દ્રવ્યાંશ-
દ્વારેણાક્ષણિકે વસ્તુનિ પર્યાયાંશદ્વારેણક્ષણિકત્વોપગમાત્, ક્ષણિકૈકાન્તરસ્યૈવ કુદ્વયિતુમુપ-
ક્રાન્તત્વાત્ । ક્ષણિકપર્યાયેભ્યોઽવ્યતિરેકાત્ ક્ષણિકમેવ દ્રવ્યં પ્રાપ્નોતીતિ ચેત્ । ન ।
વ્યતિરેકસ્યાપિ સંભવાત્ । ન ચ વ્યતિરેકાવ્યતિરેકાવેકસ્ય વિરુદ્ધ્યેતે । ન હિ નજઃ પ્રયો-
ગપ્રયોગમાત્રેણ વિરોધગતિઃ, અતિપ્રસજ્ઞાત્ ।

“दलित हृदयं गाढोद्वेगं द्विधा न तु मिथते

बहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।

ज्वलयति तनुमन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्

प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न कृन्तति जीवितम् ॥૧॥

હયાદિષ્વપિ તત્પ્રાપ્તેઃ । ન ચ સ્થિરભાવસ્યાપિ યેનૈવ રૂપેણ વ્યતિરેકમ્, તેનૈવા-
વ્યતિરેકં વ્યાકુર્મહે । દ્રવ્યમેતત્, એતે ચ પર્યાયા इतिरूपेण हि व्यतिरेकः, વસ્ત્વેતદિતિ-
રૂપેણ ત્વવ્યતિરેકઃ । એકમેવ ચ વિજ્ઞાનક્ષણં સવિકલ્પાવિકલ્પકમ્, આન્તાઆન્તમ્,
કાર્ય કારણં ચાયં સ્વયમેવ સ્વીકરોતિ, ભેદાભેદે તુ વિરોધપ્રતિરોધમભિદધાતીતિ
મહાસાહસિકઃ, इति क्षणिकाक्षणिकेऽपि क्रमाक्रमाभ्यामर्थक्रियायाः સંભવાત્ સિદ્ધં
સંદિગ્ધાનૈકાન્તિકં સત્ત્વમ્ ।

જૈન—હવે અમે ઉત્તર આપીએ છીએ કે ઉપરોક્ત ત્રણે પક્ષમાંથી અમે
છેલ્લો પક્ષ જ સ્વીકારીએ છીએ અને તેમાં કેઈ બાતનો દોષ નથી, કારણ
કે-દ્રવ્યરૂપે અક્ષણિક—સ્થિર—નિત્ય પદાર્થમાં પર્યાયરૂપે ક્ષણિકતા (અનિત્યતા)
અમે માનીએ છીએ. અને અમે જે ક્ષણિકતાનું ખંડન કરીએ છીએ તે તો
એકાન્ત ક્ષણિકતાનું જ છે.

ખૌદ્ર—ક્ષણિક પર્યાયો સાથે અભિન્ન હોવાથી દ્રવ્ય પણ ક્ષણિકતાને જ
પ્રાપ્ત કરે છે.

જૈન—એમ નથી. કારણ કે-દ્રવ્યથી પર્યાયોનો ભેદ પણ છે. અને એક જ
વસ્તુમાં શેદ અને અભેદનો વિરોધ નથી, કારણ કે—‘નજ્’ શબ્દનો પ્રયોગ કર-
વાથી કે ન કરવાથી વિરોધ આવતો નથી. છતાં વિરોધ માનશે તો અતિપ્રસંગ
આવશે.

“ગાઢ ઉદ્વેગ હૃદયને દળી નાખે છે, પરંતુ બે ભાગ થતા નથી, વિહુણ-શરીર મૂર્છિત થાય છે, પણ ચેતનાનો ત્યાગ કરતું નથી, અંતરનો અગ્નિ શરીરને ખાખે છે પણ ભસ્મરૂપ કરતો નથી. મર્મમાં છેદ કરનાર વિધિ પ્રહાર કરે છે પણ ભૂવિતનો નાશ કરતો નથી” વિગેરે સ્થળોમાં એક જ વ્યક્તિમાં નુશ્નોના પ્રયોગ અને અપ્રયોગ(વિધિ અને નિષેધ) બન્ને હોવાથી વિરોધનો પ્રસંગ આવશે.

અને અમે સ્થિર પદાર્થમાં જે રૂપે પચાંચેનો ભેદ કહીએ છીએ, તે જ રૂપે અભેદ કહેતા નથી. પરંતુ ‘આ દ્રવ્ય છે’ અને ‘આ પચાંચ છે’ એ રૂપે ભેદ કહીએ છીએ, અને ‘આ વસ્તુ છે’ એ રીતે અભેદ કહીએ છીએ. વળી, તમે ધૌદ્ધો પણ એક જ વિજ્ઞાનક્ષણને ‘સવિકલ્પક’ અને ‘નિવિકલ્પક’ રૂપે, આન્ત-અધ્રાન્ત-રૂપે, અને કાર્ય-કારણરૂપે સ્વીકારો છો, પરંતુ ભેદાભેદનો સ્વીકાર કરવામાં વિરોધરૂપ પ્રતિબંધક (બાધ) છે, એમ કહો છો તેથી તમે મહાસાહસિક લાગો છો. એ રીતે ક્રમ અને અક્રમ દ્વારા અર્થક્રિયા એકાન્ત ક્ષણિકના વિપક્ષરૂપ ક્ષણિકાક્ષણિકમાં પણ સંભવ છે. માટે અર્થક્રિયાકારિત્વરૂપ સત્ત્વ હેતુમાં સંદિગ્ધાનૈકાન્તિકત્વ દોષ છે એ સિદ્ધ થયું.

(૫૦) ચરમ પવેતિ મિન્નામિન્નઃ । ક્ષણિકપર્યાયેભ્યં ઇત્યાદિ સૌગતઃ । ન વ્યતિરેક-સ્થાપીત્યાદિ સૂત્રિઃ । તત્પ્રાપ્તેરિતિ વિરોધપ્રાપ્તેઃ । વ્યાકુર્મહે ઇતિ વચ્ચમ્ । કાર્યકાર-ણમિતિ એક એવં હિ જ્ઞાનક્ષણઃ પૂર્વક્ષણપેક્ષયા કાર્યમ્, ઉત્તરક્ષણપેક્ષયા ચ કારણમ્ । અય-મિતિ સૌગતઃ । મેદામેદે ઇતિ અસ્મદમિતે । સંદિગ્ધાનૈકાન્તિકં સત્ત્વમિત્યેવો અન્ય-ચ્ચેતિ શેષઃ ।

(ટિ૦) પવ્યિતિ ભવદુપન્યસ્તેષુ ત્રિણુ વિકલ્પેષુ । ચરમ ઇતિ મિન્નામિન્નલક્ષણઃ । અગ્રેતિ મિન્નામિન્નપક્ષે । પક્સ્યેતિ પદાર્થસ્ય ।

દલતીત્યાદિ । દ્વિષાભાવમિવ પ્રાપ્નોતિ । મોહમિતિ મૂર્છામ્ । ન મુચ્ચતીતિ પચ્યત્ત્વં ન યાતીત્યર્થઃ । કુન્તતીતિ ચ્છિનન્તિ । હૃદયદલનેડપિ અમેદસ્ય, મોહે-ચેતનાયાઃ, તનુજ્વલને અમ્ભસતાયાઃ, મર્મચ્છેદે જીવિતસ્ય વિરોધાવરોધઃ સમર્થો, પુનર્નોત્ર વિરોધઃ, સર્વેષાં દલનાદીના-મનમ્બુપગમાત્ ।

તત્પ્રાપ્તેરિતિ વિરોધપ્રસંગાત્ । સ્થિરભાવસ્યેતિ નિત્યપદાર્થસ્ય । અયમિતિ તાપાગતઃ । ક્ષણિકાક્ષણિકેડપીતિ નિત્યામિત્યેપિ વસ્તુનિ । સત્ત્વમિતિ હેતુવયોગાત્મમ્ ।

૬૭ ક્ષણિકૈકાન્તે તાભ્યામર્થક્રિયાયા અનુપપત્તેર્વિરુદ્ધં વા । તથાહિ—કમસ્તાવદ દ્વેષા, દેશક્રમઃ, કાક્રમશ્ચ । તત્ર દેશક્રમો યથા તરલતરતરજ્ઞપરમ્પરોત્તરણમ્મળીયત્રેણી-મૂતપ્તેતચ્છદમિથુનાનામ્ । કાલક્રમસ્વેકસ્મિન્ કલશે ક્રમેણ મધુમધૂકચ્ચૂકશમ્બૂકા-દીનાં ધારણક્રિયાં કુર્વાણે । ક્ષણિકૈકાન્તે તુ દ્વયોરપ્યેતયોરભાવ એવં । યેન હિ વસ્તુના ત્વચિદેશે, કાલે વા ક્ષિપ્તચ્ચકાર્યમર્જયામાસે, તત્ત્રૈવ, તદાનં મેષ ચ નિરન્વયમનઃયત્, તતો દેશાન્તરકાલાન્તરાનુસરણવ્યસનશાકિનઃ ક્ષ્યાપ્યેત્યાસંભવાન્ સ્વ નામ ક્ષણિકૈકાન્તે ક્રમોડસ્તુ ।

નાપ્યત્ર યોગપદ્યમનવદ્યમ્ , યતઃ ક્ષણિકાનંશસ્વરૂપં રૂપં યુગપદેવ સ્વકાર્યાણિ કાર્યાણિ કુર્વાણં યેનૈવ સ્વભાવેન સ્વોપાદેયં રૂપમુત્પાદયતિ તેનૈવ જ્ઞાનક્ષણમપિ, યદ્વા યેનૈવ જ્ઞાનક્ષણં તેનૈવ રૂપક્ષણમપિ, સ્વભાવાન્તરેણ વા ¹ પ્રાચિ પક્ષે, જ્ઞાનસ્ય રૂપસ્વરૂપ-ત્વાપત્તિઃ, રૂપોત્પાદકૈકસ્વમાવાભિર્નિર્વર્ત્યત્વાત્, રૂપસ્વરૂપવત્ । દ્વિતીયે, રૂપસ્ય જ્ઞાન-રૂપતાઽપત્તિઃ, જ્ઞાનોત્પાદનૈકસ્વભાવસપાદ્યત્વાત્, જ્ઞાનસ્વરૂપવત્ । તૃતીયે, રૂપક્ષણસ્ય ક્ષણિકાનંશસ્વરૂપવ્યાપત્તિઃ,² સ્વભાવભેદસ્ય ભેદકસ્ય સદ્વાત્ । અથાનંગૈકસ્વરૂપમપિ રૂપં સામગ્રીભેદાદ્વિન્નકાર્યકારિ ભવિષ્યતિ કો દોષ इति चेत्, તર્હિ નિત્યૈકરૂપોઽપિ પદાર્થસ્તત્તરસામગ્રીભેદાત્ તત્તત્કાર્યકર્તા ભવિષ્યતીતિ કથં ક્ષણિકૈકાન્તસિદ્ધિઃ સ્યાત્ ³ । તતો ન ક્ષણિકૈકાન્તે ક્રમયોગપદ્યામ્યામર્થક્રિયા સંભવતીતિ સિદ્ધિરિદ્ધં સત્ત્વમિતિ ॥

૬૭ અથવા ક્રમ અને અક્રમ દ્વારા એકાન્ત ક્ષણિકમાં અર્થક્રિયા ઘટતી ન હોવાથી તમારે સત્ત્વ હેતુ વિરુદ્ધહેત્વાભાસરૂપ છે. તે આ પ્રમાણે—ક્રમ બે પ્રકારે છે—દેશક્રમ અને કાલક્રમ તેમાં અતિથપલ તરંગોની પરસ્પરામાં બીજી થી બીજી રમણીય શ્રેણીરૂપ બનેલ હંસયુગલોનો ક્રમ તે દેશક્રમ કહેવાય છે. અને એક જ કલશમાં અનુક્રમે મધુ(મધ), મધૂક (મહુડા), બન્ધૂક (બપોરીઆં), શમ્બૂક(શંખલા) ભરવામાં આવે તે કાલક્રમ કહેવાય છે. એકાન્ત ક્ષણિકમાં તો આ બંને પ્રકારના ક્રમનો અભાવ જ છે, કારણ કે—તમારા મતે જે પદાર્થ જે કોઈ એક દેશમાં અથવા કોઈ એક કાલમાં જે કંઈ કાર્ય ઉત્પન્ન થયું તે પદાર્થ તે જ દેશ અથવા કાલમાં સમૂળ નાશ પામ્યો, તેથી કરીને દેશાન્તર કે કાલાન્તરમાં અનુગમન કરવાના સ્વભાવશાલા કોઈ પણ એક પદાર્થનો અભાવ છે, તો એકાન્ત ક્ષણિકમાં ક્રમ ક્યાંથી હોઈ શકે ? અર્થાત્ ન હોઈ શકે.

એકાન્ત ક્ષણિકમાં અક્રમ-યોગપદ્ય પણ ઘટતો નથી કારણ કે ક્ષણિક અને નિરંશ એવું રૂપ પોતાને કરવાનાં કાર્યોને યુગપત્ કરે છે એમ માનવું પડે, તો શું જે સ્વભાવથી તે પોતાના ઉપાદેયરૂપને ઉત્પન્ન કરે છે, તે જ સ્વભાવથી જ્ઞાનક્ષણને ઉત્પન્ન કરે છે કે જે સ્વભાવથી જ્ઞાનક્ષણને ઉત્પન્ન કરે છે તે જ સ્વભાવથી રૂપક્ષણને પણ ઉત્પન્ન કરે છે કે અન્ય સ્વભાવથી ? પહેલા પક્ષમાં જ્ઞાન રૂપસ્વરૂપ (રૂપમય) બની જશે કારણ કે રૂપના સ્વરૂપની જેમ રૂપને ઉત્પન્ન કરનાર સ્વભાવથી જ તે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે બીજા પક્ષમાં રૂપ જ્ઞાનસ્વરૂપ (જ્ઞાનમય બની જશે, કારણ કે—તે રૂપ, જ્ઞાનના સ્વરૂપની જેમ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનાર સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થયું છે. ત્રીજા પક્ષમાં રૂપક્ષણનો ક્ષણિક-નિરંશ સ્વભાવ ખડિત થઈ જશે કારણ કે—તેમા ભેદ કરનાર એટલે કે-નિરંશને સાંશ બનાવી દેનાર સ્વભાવભેદનું અસ્તિત્વ માનવું પડશે.

શંકા—અંશ રહિત અને એકસ્વરૂપવાળું રૂપ પણ આમથીના ભેદથી બિન્ન કાર્ય કરે તો શો દોષ છે ?

समाधान—ते पक्षी नित्य एक रूपवाणे पक्षार्थं पणु ते ते सामग्रीना लेह्यी ते ते कार्येना कर्ता यथं ज्ञेये, ते तभारा क्षणिक ऐकान्तनी सिद्धि पणु कर्तरीते यथे ? तेथी करीने क्षणिक ऐकान्तरूप पक्षभां कर्म अने अकर्म द्वारा अर्थ-क्रियानो संभव न होवाथी (अर्थात् विपक्षरूप क्षणिकाक्षणिकभां सत्त्व तरीके भान्य अर्थक्रिया होवाथी तभारे सत्त्वहेतु विरुद्ध सिद्ध थये।

(५०) अभाव एवेत्यतोऽप्रे किमिति गम्यम् । तदिति वस्तु ।

स्वभावान्तरेण चेति रूपक्षणमुपादानस्वभावेन, ज्ञानक्षणं सहकारिस्वभावेन ।

(टि०) ताभ्यामिति कमाऽकमाभ्याम् । शम्बूकेति शब्दः । तदिति वस्तु । तत्रेति देशे काले वा । निरन्वयमिति समुल्लासम् ।

अत्रेति क्षणिकैकान्ते । योगपद्यमिति अन्वयः । स्वकार्याणीति आत्मनाऽवश्यविधेयानि ।

§८ यदव्याचक्षते भिक्षवः क्षणक्षयैकान्तप्रसाधनाय प्रमाणम्—ये यद्भावं प्रत्यनपेक्षाः, ते तद्भावनियताः, यथाऽन्या कारणसामग्री स्वकार्यजनने, विनाशं प्रत्यनपेक्षाश्च भावा इति ।

तत्र विनाशं प्रत्यनपेक्षत्वमसिद्धतावष्टम्यमेव नोच्छ्वसितुमपि शक्नोतीति कथं वस्तूनां विनाशनैयत्यसिद्धौ सावधानतां दध्यात् ? । तथाहि—तरस्विपुरुषप्रेरितप्रचण्डमुद्गरसंपर्कात् कुम्भादयो ध्वंसमानाः समीक्ष्यन्ते ।

नन्वेतत्साधनसिद्धिबद्धकक्षेप्सस्मासु सत्सु कथमसिद्धताऽभिधातुं शक्याः ? । तथाहि—वेगधनुस्त्रादिनाशहेतुर्नश्वरं वा भावं नाशयति, अनश्वरं वा ? तत्रानश्वरस्य नाशहेतुशतोपनिपातेऽपि नाशानुपपत्ति, स्वभावस्य गीर्वाणप्रभुणाऽऽयन्यथाकर्तुमशक्यत्वात् । नश्वरस्य च नाशे तद्धेतूनां वैयर्थ्यम् । नहि स्वहेतुभ्य एवाप्तस्वभावे भावे भावान्तराख्यापारः फलवान्, तदनुपरतिप्रसङ्गेः । उक्तं च—

“भावो हि नश्वरात्मा चेत्, कृतं प्रलयहेतुभिः ।

अथाप्यनश्वरात्माऽसौ, कृतं प्रलयहेतुभिः ॥१॥”

अपि च । भावात् पृथग्भूतो नाशो नाशहेतुभ्यः स्यात्, अपृथग्भूतो वा ? यद्यपृथग्भूतः, तदा भाव एव तद्धेतुभिः कृतः स्यात्, तस्य च स्वहेतोरेवोत्पत्तेः कृशस्य करणयोगात्तदेव तद्धेतुवैयर्थ्यम् । अथ पृथग्भूतोऽसौ, तदा भावसमकालभावी, तदुत्तरकालभावी वा स्यात् ? तत्र समकालभावित्वे निर्भरप्रतिबन्धबन्धुरवान्धवयोरेव भावाभावयोः समकालमेवोपलभ्यो भवेत्, अविरोधात् । तदुत्तरकालोभावित्वे तु घटादेः किमायातम् ? येनासौ स्वोपलभ्यं स्वार्थक्रियां च न कुर्यात् । न हि तन्त्वादेः समुत्पन्ने पटे घटः स्वोपलभ्यं स्वार्थक्रियां च कुर्वन् केनचित् प्रतिपेक्षुं शक्यः । ननु पटस्याविरोधिचान्न तदुत्पत्तौ तदभावः, अभावस्य तु तद्विपर्ययादसौ स्यात् ।

નાપ્યંત્ર યોગપદ્યમનવદ્યમ્ , યતઃ ક્ષણિકાનંશસ્વરૂપં રૂપં યુગપદેવ સ્વકાર્યાણિ
કાર્યાણિ કુર્વાણં યેનૈવ સ્વભાવેન સ્વોપાદેયં રૂપમુત્પાદયતિ તેનૈવ જ્ઞાનક્ષણમપિ, યદ્વા
યેનૈવ જ્ઞાનક્ષણં તેનૈવ રૂપક્ષણમપિ, સ્વભાવાન્તરેણ વા ? પ્રાચિ પક્ષે, જ્ઞાનસ્ય રૂપસ્વરૂપ-
ત્વાપત્તિઃ, રૂપોત્પાદકૈકસ્વભાવાભિનિર્વર્ત્યત્વાત્, રૂપસ્વરૂપવત્ । દ્વિતીયે, રૂપસ્ય જ્ઞાન-
રૂપતાઽપત્તિઃ, જ્ઞાનોત્પાદનૈકસ્વભાવસંપાદ્યત્વાત્, જ્ઞાનસ્વરૂપવત્ । તૃતીયે, રૂપક્ષણસ્ય
ક્ષણિકાનંશસ્વરૂપવ્યાપત્તિઃ, સ્વભાવભેદસ્ય ભેદકસ્ય સદ્ભાવાત્ । અથાનંશૈકસ્વરૂપમપિ
રૂપં સામગ્રીભેદાદ્વિનનકાર્યકારિ ભવિષ્યતિ કો દોષ इति चेत्, તર્હિ નિત્યૈકરૂપોઽપિ
પદાર્થસ્તત્સામગ્રીભેદાત્ તત્તત્કાર્યકર્તા ભવિષ્યતીતિ કથં ક્ષણિકૈકાન્તસિદ્ધિઃ સ્યાત્ ? ।
તતો ન ક્ષણિકૈકાન્તે ક્રમયોગપદ્યાભ્યામર્થક્રિયા સંભવતીતિ સિદ્ધં વિરુદ્ધં સત્ત્વમિતિ ॥

૬૭ અથવા ક્રમ અને અક્રમ દ્વારા એકાન્ત ક્ષણિકમાં અર્થક્રિયા ઘટતી
ન હોવાથી તમારો સત્ત્વ હેતુ વિરુદ્ધહેત્વાભાસરૂપ છે. તે આ પ્રમાણે—ક્રમ એ
પ્રકારે છે—દેશક્રમ અને કાલક્રમ તેમાં અતિથપલ તરંગોની પરસ્પરામાં જાંચે
થી ઉત્તરવા રમણીય શ્રેણીરૂપ અનેક હંસયુગલોનો ક્રમ તે દેશક્રમ કહેવાય છે.
અને એક જ કલશમાં અનુક્રમે મધુ(મધ), મધુક (મહુકા), બન્ધુક (બપોરીઆં),
શંખૂક(શંખલા) ભરવામાં આવે તે કાલક્રમ કહેવાય છે. એકાન્ત ક્ષણિકમાં તો
આ બંને પ્રકારના ક્રમનો અભાવ જ છે, કારણ કે—તમારા મતે જે પદાર્થે જે
કોઈ એક દેશમાં અથવા કોઈ એક કાલમાં જે કંઈ કાર્ય ઉત્પન્ન થયું તે પદાર્થ
તે જ દેશ અથવા કાલમાં સમૂળ નાશ પામ્યો, તેથી કરીને દેશાન્તર કે કાલાન્ત-
રમાં અનુગમન કરવાના સ્વભાવવાળા કોઈ પણ એક પદાર્થનો અભાવ છે, તો
એકાન્ત ક્ષણિકમાં ક્રમ ક્યાંથી હોઈ શકે ? અર્થાત્ ન હોઈ શકે.

એકાન્ત ક્ષણિકમાં અક્રમ—યોગપદ્ય પણ ઘટતો નથી. કારણ કે ક્ષણિક
અને નિરંશ એવું રૂપ પોતાને કરવાનાં કાર્યોને યુગપત્ કરે છે એમ માનવું
પડે, તો શું જે સ્વભાવથી તે પોતાના ઉપાદેયરૂપને ઉત્પન્ન કરે છે, તે જ સ્વ-
ભાવથી જ્ઞાનક્ષણને ઉત્પન્ન કરે છે કે જે સ્વભાવથી જ્ઞાનક્ષણને ઉત્પન્ન કરે છે
તે જ સ્વભાવથી રૂપક્ષણને પણ ઉત્પન્ન કરે છે કે અન્ય સ્વભાવથી ? પહેલા
પક્ષમાં જ્ઞાન રૂપસ્વરૂપ (રૂપમય) બની જશે કારણ કે રૂપના સ્વરૂપની જેમ
રૂપને ઉત્પન્ન કરનાર સ્વભાવથી જ તે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે. બીજા પક્ષમાં રૂપ
જ્ઞાનસ્વરૂપ (જ્ઞાનમય બની જશે, કારણ કે—તે રૂપ, જ્ઞાનના સ્વરૂપની જેમ જ્ઞાનને
ઉત્પન્ન કરનાર સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થયું છે. ત્રીજા પક્ષમાં રૂપક્ષણનો
ક્ષણિક-નિરંશ સ્વભાવ ખડિત થઈ જશે કારણ કે—તેમાં ભેદ કરનાર એટલે કે-
નિરંશને સાંશ બનાવી દેનાર સ્વભાવભેદનું અસ્તિત્વ માનવું પડશે.

શંકા—અંશ રહિત અને એકસ્વરૂપવાળું રૂપ પણ આમગ્રીના લેદથી
બિન્ન કાર્ય કરે તો શો દોષ છે ?

समाधान—तो पक्षी नित्य ज्येष्ठ ३५वाजे। पक्षार्थं पक्षु ते ते सामग्रीना बोद्धयी ते ते कार्येना कर्ता यथं ज्ञेये, तो तमारा क्षणिक ज्येष्ठान्तनी सिद्धि पक्षु कर्षरीते यथे ? तेथी करीने क्षणिक ज्येष्ठान्तर्पक्षमां कर्म अने अकर्म द्वारा अर्थ-क्रियानो संभव न होवाथी (अर्थात् विपक्षर्पक्ष क्षणिकक्षणिकमां सत्त्व तरीके भान्य अर्थक्रिया होवाथी तमारे सत्त्वहेतु विरुद्ध सिद्ध यथे।

(५०) अभाव एवेत्यतोऽग्रे किमिति गम्यम् । तदिति वस्तु ।

स्वभावान्तरेण चेति रूपक्षणमुपादानस्वभावेन, ज्ञानक्षणं सहकारिस्वभावेन ।

(टि०) ताभ्यामिति क्रमाऽक्रमाभ्याम् । शम्बुकेति शब्दः । तदिति वस्तु । तत्रेति देशे काले वा । निरन्वयमिति समूलनाशम् ।

अत्रेति क्षणिकैकान्ते । यौगपद्यमिति अकर्मः । स्वकार्याणीति आत्मनाऽवश्यविधेयानि ।

॥८॥ यदप्याचक्षते भिक्षव, क्षणक्षयैकान्तप्रसाधनाय प्रमाणम्—ये यद्भावं प्रत्यनपेक्षाः, ते तद्भावनियताः, यथाऽन्या कारणसामग्री स्वकार्यजनने, विनाशं प्रत्यनपेक्षाश्च भावा इति ।

तत्र विनाशं प्रत्यनपेक्षत्वमसिद्धतावष्टम्भमेव नोच्छ्वसितुमपि शक्नोतीति कथं वस्तूनां विनाशनैत्यसिद्धौ सावधानतां दध्यात् ? । तथाहि—तरस्त्रिपुरुषप्रेरितप्रचण्डमुद्गर-सपर्कात् कुम्भादयो व्वंसमानाः समीक्ष्यन्ते ।

नन्वेतत्साधनसिद्धिबद्धकक्षेवस्मासु सत्सु कथमसिद्धताऽभिधातुं शक्याः ? । तथाहि—वेगवमुद्गरादिनाशहेतुर्नश्वरं वा भावं नाशयति, अनश्वरं वा ? तत्रानश्वरस्य नाशहेतुशतोपनिपातेऽपि नाशानुपपत्तिः, स्वभावस्य गीर्वाणप्रमुणाऽन्यथाकर्तुमशक्यत्वात् । नश्वरस्य च नाशे तद्वेतूनां वैयर्थ्यम् । नहि त्वहेतुभ्य एवाप्तस्वभावे भावे भावान्तरव्यापारः फलवान्, तदनुपरतिप्रसक्तैः । उक्तं च—

“भावो हि नश्वरात्मा चेत्, कृतं प्रलयहेतुभिः ।

अथाप्यनश्वरात्माऽसौ, कृतं प्रलयहेतुभिः ॥१॥”

अपि च । भावात् पृथग्भूतो नाशो नाशहेतुभ्यः स्यात्, अपृथग्भूतो वा ? यद्यपृथग्भूतः, तदा भाव एव तद्वेतुभिः कृतः स्यात्, तस्य च त्वहेतोरेवोत्पत्तेः कृशस्य करणायोगात्तदेव तद्वेतुवैयर्थ्यम् । अथ पृथग्भूतोऽसौ, तदा भावसमकालभावी, तदुत्तरकालभावी वा स्यात् ? तत्र समकालभावित्वे निर्भरप्रतिबन्धबन्धुरवान्धवयोरिव भावाभावयोः समकालमेवोपलभ्यो भवेत्, अविरोधात् । तदुत्तरकालभावित्वे तु घटादेः किमायातम् ? येनासौ स्वोपलम्भं स्वार्थक्रियां च न कुर्यात् । न हि तत्त्वादेः समुत्पन्ने पटे घटः स्वोपलम्भं स्वार्थक्रियां च कुर्वन् केनचित् प्रतिपेदुं शक्यः । ननु पटस्याविरोधित्वान्न तदुत्पत्तौ तदभावः, अभावस्य तु तद्विपर्ययादसौ स्यात् ।

નનુ કિમિદમસ્ય વિરોધિત્વં નામ ? નાશકત્વમ્, નાશસ્વરૂપત્વં વા । નાશકત્વં ચેત્, તર્હિ મુદ્રાદિવન્નાશોત્પાદદ્વારેણાનેન ઘટાદિરુન્મૂલનીયઃ, તથા ચ તત્રાપિ નાશોડયમેવ પર્યનુ-યોગ इत्यनवस्था । નાશસ્વરૂપત્વં ચેત્ । નન્વેવમર્થાન્તરત્વાવિશેષાત્ કથં કુટસ્યૈવાસૌ સ્યાત્ ?—અન્યસ્યાપિ કસ્માન્નોચ્યતે ? । તત્સંવન્ધિત્વેન કરણાદિતિ ચેત્ । કઃ સમ્બન્ધઃ ?, કાર્યકારણભાવઃ, સંયોગઃ, વિશેષણીભાવઃ, અવિષ્વભાવો વા । ન પ્રાચ્યઃ પક્ષઃ, મુદ્રાદિકાર્યત્વેન તદ્ભ્યુપગમાત્ । ન દ્વિતીયઃ, તસ્યાદ્રવ્યત્વાત્, કુટાદિસમ-કાલતાપતેશ્ચ । ન તૃતીયઃ, ભૂતલાદિવિશેષણતયા તત્કક્ષીકારાત્ । તુરીયે ત્વવિષ્વભાવઃ સર્વથાડભેદઃ, કથञ्चिदભેદો વા ભવેત્ ? । નાઘઃ પક્ષઃ, પૃથગ્ભૂતત્વેનાસ્ય કક્ષીકારાત્ । ન દ્વિતીયઃ, વિરોધાવરોધાત્ । ઇતિ નાશદ્વેતોરયોગતઃ સિદ્ધં વસ્તૂનાં તં પ્રત્યનપેક્ષ-ત્વમિતિ ।

૬૮ વળી ક્ષણક્ષયના એકાન્તની સિદ્ધિ માટે બૌદ્ધોનું અનુમાન પ્રમાણ આ પ્રમાણે છે—‘જે પદાર્થો જે ભાવ સ્વરૂપ માટે નિરપેક્ષ હોય છે તે પદાર્થો તે ભાવવાળા—તે સ્વરૂપવાળા નિયત હોય છે, અર્થાત્ તેમનો તે સ્વભાવ અવશ્ય હોય છે જ. જેમકે—અન્ય-છેલ્લી કારણસામગ્રી સ્વકાર્યોત્પત્તિમાં અનપેક્ષ હોવાથી અવશ્ય કાર્યોત્પત્તિના સ્વભાવવાળી છે ભાવો વિનાશને માટે નિરપેક્ષ છે માટે ભાવો અવશ્ય વિનાશશીલ છે, (અર્થાત્ પદાર્થો પોતાના વિનાશમાં અન્ય સહાયકની અપેક્ષા રાખતા નથી. માટે સ્વતઃ વિનાશશીલ છે) તેમનો વિનાશ અવશ્ય ભાવી છે.

જૈન—તમારા આ અનુમાનમાં ‘વિનાશને માટે નિરપેક્ષ છે’ એવો જે હેતુ છે તે સ્વયં અસિદ્ધ હોવાથી શ્વાસ લેવાને પણ સમર્થ નથી ત્યાં વળી પદાર્થમાં વિનશ્ચરતા સિદ્ધ કરવાને કઈ રીતે સાવધાન બને ? કારણ કે—બળ-વાન્ પુરુષથી પ્રેરિત પ્રયત્ન મુદ્રરના સંપર્કથી નાશ પામતાં કુંભાદિ પદાર્થો જોવાય છે અર્થાત્ મુદ્રગરથી વિનાશ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે તો વિનાશને નિરપેક્ષ કેમ કહેવાય ?

બૌદ્ધ—એ હેતુ સિદ્ધ કરવાને અમે કમર કસીને તૈયાર છીએ, તો તે હેતુમાં અસિદ્ધતા દોષ કઈ રીતે કહી શકાય ? પ્રશ્ન છે કે—નાશના હેતુભૂત વેગવાળા મુદ્રરાદિ નશ્ચર પદાર્થનો નાશ કરે છે કે અનશ્ચર પદાર્થનો ? અનશ્ચર પદાર્થનો નાશ તો સેંકડો નાશના હેતુઓ આવી પડે તો પણ સિદ્ધ થઈ શકશે જ નહિ, કારણ કે પદાર્થનો જે સ્વભાવ હોય તે ઇન્દ્રથી પણ ફેરવી શકાતો નથી અને પદાર્થ જો સ્વયં નશ્ચર હોય તો તેના નાશમાં હેતુઓ વ્યર્થ છે. કારણ કે પોતાના કારણોથી પદાર્થો જે સ્વભાવ પ્રાપ્ત કર્યો હોય તેમાં અન્ય પદાર્થનો વ્યાપાર નિષ્ફળ છે. નિષ્ફળનું પણ કરવું માનવામાં આવે તો કારણો કદી પણ ઉપરત જ નહિ થાય-વિરામ નહિ પામે. કહ્યું છે કે “પદાર્થ જો નાશ-વંત છે, તો નાશના હેતુથી સર્થુ” અને પદાર્થ જો અનશ્ચર છે (નાશવંત નથી) તો પણ નાશના હેતુથી સર્થુ”

વળી નાશના હેતુથી થતો પદાર્થનો નાશ પદાર્થથી ભિન્ન હોય છે કે અભિન્ન ? જો નાશ અભિન્ન હોય તો-નાશના હેતુઓથી ભાવ કરાયો એમ કહેવાશે. અને તે તો પોતાના કારણોથી જ થયેલ હોઈ કૃતનુ કરણ (કૃત એવા ભાવનું કરવું) તો ઘટે નહિ તેથી તેના નાશના હેતુઓ વ્યર્થ છે. જો નાશ પદાર્થથી ભિન્ન હોય તો-પ્રશ્ન એ છે કે તે નાશ પદાર્થનો સમકાલીન છે કે પદાર્થના ઉત્તરકાળમાં થનારો છે ? નાશ સમકાલીન હોય તો અત્યંત સ્નેહશીલ બે ભાઈઓની જેમ ભાવ અને નાશ-અભાવનો સમકાલે જ ઉપલબ્ધ-જ્ઞાન થશે, કારણ કે-તે બન્નેમાં વિરોધ નથી નાશ ઉત્તરકાલમાં થતો હોય તો-તેમાં ઘટાદિ પદાર્થને શું કે જેથી કરીને આ ઘટાદિ પદાર્થ પોતાનું જ્ઞાન ન કરાવે અને પોતાની અર્થક્રિયા પણ ન કરે ? કારણ કે-તત્ત્વાદિ કારણોથી પટ ઉત્પન્ન થતો હોય ત્યારે પણ ઘટ પોતાનું જ્ઞાન કરાવે અને અર્થક્રિયા કરે તો તેમાં કોઈ બાધક બની શકતું નથી

જૈન—પટ એ ઘટનો વિરોધી નથી તેથી પટની ઉત્પત્તિ થાય તો પણ ઘટનો નાશ—અભાવ થતો નથી, પરંતુ નાશ-અભાવ તો વિરોધી છે. તેથી જ્યારે નાશ-ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તો ઘટનો અભાવ થવો જોઈએ.

બૌદ્ધ—અભાવ તેનો વિરોધી છે એટલે શું ?—તે નાશક છે કે નાશ પોતે ? વિરોધી એ નાશક હોય તો-એમ સુદ્ધગરાદિ નાશને ઉત્પન્ન કરી ઘટાદિ પદાર્થનું ઉન્મૂલન કરે છે, તેમ આ વિરોધી અભાવ પણ નાશને ઉત્પન્ન કરીને પદાર્થનું ઉન્મૂલન કરશે. અને તેમ થતાં અભાવ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ તે નાશ વિષે પણ—એ નાશ પદાર્થથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? ઇત્યાદિ પ્રશ્નો થશે અને તેથી અનવસ્થા દોષ આવશે વિરોધી એ નાશરૂપ હોય તો-અન્યથી પણ સમાનભાવે ભિન્ન છતાં તે નાશ ઘટનો જ છે, એ કઈ રીતે સિદ્ધ થશે ? અને એ નાશ બીજાનો નથી એમ કેમ નહિ કહેવાય ?

જૈન—ઘટના સંબંધી તરીકે કરવામાં આવતો હોવાથી તે નાશ ઘટનો કહેવાય, પણ બીજાનો નહિ.

બૌદ્ધ—તો પ્રશ્ન છે કે-ઘટ અને નાશનો કયો સંબંધ છે ? શું તે કાર્ય-કારણ ભાવ છે, સંયોગ છે, વિશેષણીભાવ છે કે અવિશ્વજ્ઞાવ સંબંધ છે ? ઘટ અને નાશનો કાર્યકારણભાવ સંબંધ તો નથી, કારણ કે-નાશ તો સુદ્ધગરાદિનું કાર્ય છે એમ સ્વીકારેલ છે. ઘટ અને નાશનો સંયોગ સંબંધ છે એવું પણ નથી, કારણ કે-નાશ-અભાવ દ્રવ્યરૂપ નથી. વળી દ્રવ્ય અને અભાવનો સંયોગ માનવામાં ઘટ અને તેનો નાશ-અભાવ બન્નેને સમકાલીન માનવા પડશે. પણ પ્રસ્તુતમાં ઉત્તરકાલભાવી એ પક્ષ માનીને ચચા છે. ઘટ અને અને નાશનો સંબંધ-વિશેષણીભાવ પણ નથી, કારણ કે-નાશને ભૂતલાદિના વિશેષણ તરીકે સ્વીકારેલ છે અવિશ્વજ્ઞાવ સંબંધ પણ સર્વથા અભેદરૂપ છે કે કથંચિત્ અભેદરૂપ છે ? પહેલો વિકલ્પ તો કહો શક્યો નહિ કારણ કે ઘટાદિ પદાર્થથી તેનો નાશ ભિન્ન છે એ પક્ષ તમે સ્વીકાર્યો છે.

બીજો વિકલ્પ પણ વિરોધથી આધિત છે માટે કહી શકાય તેવો નથી. આ રીતે નાશનો હેતુ ઘટતો નથી તેથી, પદાર્થ પોતાના વિનાશ માટે હેતુની અપેક્ષા રાખતો નથી-એ અમારો હેતુ સિદ્ધ જ છે.

(૧૦) યદ્વાવમિતિ યસ્ય સત્તામ્ ।

તત્ર.ચિનાશં.પ્રતીત્યાદિ.સરિઃ । સાવધાનતામિતિ. સાવમાનતામિત્યત્ર સાધનતા-મિતિ, પાઠાન્તરમ્ ।

નન્વેતદિત્યાદિના બૌદ્ધ.એવ પ્રતિષ્ઠ્ઠતિ । અનુપરતિપ્રસવતેરિતિ અપહેડપિ ચેદ્ ભવતિ, તદા સદા ભવનપ્રસન્નઃ ।

અપિ ચેત્યાદિ બૌદ્ધઃ । ભાવાભાવયોરિતિ ભાવનાશયોઃ । અસાવિતિ ઘટાદિઃ । નન્વિત્યાદિ સરિઃ । તદુત્પત્તાવિતિ પટોત્પત્તૌ । તદ્ભાવ.ઇતિ ઘટાભાવઃ । તદ્વિપર્યયા-દિતિ વિરોધિત્વાત્. અસાવિતિ તદ્ભાવઃ ।

નનુ કિમિદમિત્યાદિ સૌગતઃ । અસ્યેતિ અભાવસ્ય । નાશકત્વમિતિ વિકલ્પદ્વયમપિ પૃથાભાવપક્ષે । નાશોત્પાદક.રેણેત્યાદિ-નાશકો મુદ્રાદિનાશમભાવમુત્પાદયતિ । સ ચ ઘટાદિ-મુન્મૂલયતિ । એતાવતા યો યો નાશકઃ, સ સ નાશોત્પાદકારેણ પદાર્થમુન્મૂલયતિ । તથા ચ નાશોડપ્યમાવો નાશકઃ । તેનાપ્યન્યો નાશ ઉત્પાદનીયઃ । સોડપિ નાશો નાશકઃ, તેનાપ્યન્યો નાશ ઉત્પાદનીય ઇત્યનવસ્થા । અર્થાન્તરત્વાવિશેષાદિત્યાદિ. મેદાવિશેષાત્ । યયા હિ સ નાશો ઘટાત્ પૃથક્ એવં પટાદપિ । અસાવિતિ નાશઃ । તત્સમ્બન્ધિત્વેનેત્યાદિ જૈનઃ । તત્સમ્બન્ધિત્વેનેતિ યથા મિન્ના.અપિ.માયો દેવદત્તસમ્બન્ધિત્વાદેવદત્તસ્યૈવ ભવન્તિ, એમિહાપિ । કઃ સમ્બન્ધઃ ઇત્યાદિ.બૌદ્ધઃ । મુદ્ગરાદિકાર્યત્વેન તદ્ભ્યુપગમાદિતિ. વિનાશો મુદ્રા-દિકાર્યં વિનયતિ ચ ઘટઃ ઇત્યતઃ કથં ઘટવિનાશયોઃ કાર્યકારણભાવ ઇતિ ભાવઃ । તદ્ભ્યુ-પગમાન્નાશાભ્યુપગમાત્ । તસ્યેતિ નાશસ્ય । કુટાદિસમકાલતાપત્તેશ્ચેતિ.યયોર્હિ સંયોગો ભવતિ સૌ દ્વાવપિ સમકાલં દશ્યેતે એવં ઘટનાશયોરપિ પ્રાપ્નોતિ । ભૂતલાદિવિશેષણતયા-તત્કક્ષીકારાદિતિ ન પુનર્ઘટવિશેષણતયા અઘટં ભૂતલમિતિ.પ્રતીતેઃ । અસ્યેતિ નાશસ્ય । તં.પ્રતીતિ નાશં પ્રતિ ।

(ટિ.) યે યદ્વાવમિત્યાદિ । યે ભાવાઃ । યદ્વાવમિતિ, વિનાશભાવં.પ્રતિ । તે.ઇતિ તદ્ભાવેતિ. વિવાદાપન્ના ભાવા વિનાશસ્વભાવાઃ, તદ્વાયં પ્રત્યનપેક્ષત્વાત્ ॥ અન્ત્યાકા-રણેતિ મુક્તાત્મમુક્તમતઃપરમાણયો નિત્યદ્રવ્યાણિ અન્ત્યકારણાણિ ।

નૈયત્યસિદ્ધાવિતિ વિપયસત્તમી ॥

તદ્દેતુનામિતિ નાશકારણનામ્ । તદ્વનુપરતીતિ તેષાં સદ્ધકારિણામનુપરમણપ્રસન્નાત્ । મુદ્ગરવદન્યેડપિ વિનાશહેતવોડપેક્ષણીયા ઇત્યનવસ્થા ।

ભાવ ઇત્યાદિ ॥ અસાવિતિ ભાવઃ । કૃતમિતિ પર્યાપ્તમ્ ।

તદ્દેતુમિરિતિ વિનાશહેતુમિઃ । તસ્યેતિ ભાવસ્ય । સ્વહેતોરિતિ આત્મીયકારણાત્ । તદ્દેવેતિ અસ્મદભિમતમેવ તદ્દેતુવૈયર્થમિતિ વિનાશકારણવૈકલ્યમ્ । અસાવિતિ ભાવઃ । તદુચ્ચરેતિ માયોત્પત્તેરન્તરકાલભાવો । અસાવિતિ ઘટાદિઃ । તદુત્પત્તાવિતિ પટોત્પાદે । તદ્ભાવ ઇતિ ઘટાભાવઃ । તદ્વિપર્યયાદિતિ તસ્માદ્ વિરોધિત્વાદિપરીતયાદિરોધિત્યાદિ-ત્વર્યઃ । અસાવિતિ ઘટાવિનાશઃ ।

(ટિ.) અસ્યેતિ અભાવસ્ય । અનેનેતિ અભાવેન । તત્રાપીતિ મુદ્ગરાદિવતિ નાશે । અસ્ત-
ચિતિ વિનાશઃ । તત્સંબન્ધિત્વેનેતિ ઘટાદિસંબન્ધિતયા । તદ્ભ્યુપેતિ વિનાશાદ્ગ્રીકારાત્ ।
મુદ્ગરસ્તત્કારણં, અભાવઃ કાર્યં, તયોરેવ સમ્યન્વયોઃ, ઘટસ્ય વિમપિ ન । તસ્યેતિ અભાવસ્ય ।
કુટાદીતિ સંયોગસમ્મતત્વે કુટાદિના સહામાવોઽપિ જાયેત । અન્યથા સંયોગહાનિપ્રસક્તિઃ ।
ઘટાદિધ્વંસે તાવદભાવ ઉત્પયતે ન ઘટસત્ત્વે । તત્કક્ષીકારાદિતિ અભાવાદ્ગ્રીકારાત્ । અસ્યેતિ
અભાવસ્ય । અયોગત્વમિતિ અઘટનાત્ । ઘસ્તૂનામિતિ ઘટાદિપદાર્થાનામ્ । તં પ્રતીતિ વિનાશં
પ્રતિ । અનપેક્ષત્વમિતિ અહેતુસ્ત્વમ્ ।

§૯ તદેતદેતસ્ય સમસ્તમુત્પાદેઽપિ સમાનં પશ્યતઃ પ્રધ્વંસ એવ પર્યનુયુજ્ઞા-
નસ્ય હૃમૈકલોચનતામાવિષ્કરોતિ । તથાહિ—ઉત્પાદહેતુરપિ સત્ત્વભાવસ્ય, અસત્ત્વભા-
વસ્ય વા ભાવસ્યોત્પાદકઃ સ્યાત્ ! ન સત્ત્વભાવસ્ય, તસ્ય કૃતોપસ્થાયિતાપ્રસજ્ઞાત્ ।
નાપ્યસત્ત્વભાવસ્ય, સ્વભાવસ્યાન્યથાકર્તુમશક્તેઃ, અમ્યુપગમવિરોધાચ્ચ । ન હ્યસત્ત્વ-
ભાવજન્યોત્પાદકત્વમિથ્યતે ત્વયા । અથાનુપન્નસ્યાસત્ત્વાદુત્પન્નસ્ય સત્ત્વભાવાદ્વાદ્યર્થો
વિકલ્પયુગલોપન્યાસપરિશ્રમ ઇતિ ચેત્ । નૈવમ્ । નષ્ટેતરવિકલ્પાપેક્ષયાઽસ્ય નાશેઽપિ
તુલ્યત્વાત્ ।

તથાચ—

“ભાવો ભવત્ત્વભાવચ્ચેત્ કૃતમુત્પાદહેતુમિઃ ।

અથાભવત્ત્વભાવોઽસૌ કૃતમુત્પાદહેતુમિઃ ॥૧૧”

તથાઽયમુત્પદ્યમાનાવ્યતિરિક્તઃ, અવ્યતિરિક્તો વા । તત્ર જન્યાવ્યતિરિક્તોત્પાદ-
જનકત્વે ન જન્યસ્યોત્પાદઃ, જન્યાવ્યતિરિક્તત્વેનોત્પાદસ્ય કસ્યચિદયોગાત્ । ન
હિ કથન્નિચ્છિન્નમુત્પાદમન્તરેણ તદેવોત્પદ્યત-ઇત્યપિ વક્તું શક્યતે, કિન્તુ વસ્ત્ત્વિદમિત્યેવ
વક્તું શક્યમ્, નચ તથા તદુત્પાદઃ કથિતઃ સ્યાત્ । ઉત્પદ્યમાનાવ્યતિરિક્તોત્પાદજન-
કતાયાં ન તસ્યોત્પાદઃ, તદ્વદન્યસ્યાપિ વા કથમસૌ ન ભવેત્ ! તસ્યૈવ સંબન્ધિ-
નસ્તસ્ય કરણાદિતિ ચેત્ । તદપ્યવગમ્ । ઉત્પાદેનાપિ સાકં કાર્યકારણભાવાદે-
સ્ત્વન્મતેન સંબન્ધસ્યાસંભવાત્ । તસ્માન્નેયમીદૃશ્વિકલ્પપરિકલ્પજલ્પાકૃતા પરિશીલનીયા ।

§૯ જૈન—આ સમસ્ત કથન જૈન સ્વયં ઉત્પત્તિમાં સમાનરૂપે જોતો
હોવા છતાં માત્ર અભાવ વિષે જ તે પ્રશ્ન કરે છે, તેથી તે પોતાના એકાક્ષીપણાને
જ પ્રગટ કરે છે, ઉત્પાદને વિષે પણ તેવા જ પ્રશ્નો થઈ શકે છે તે આ પ્રમાણે—
ઉત્પત્તિનો હેતુ પણ સત્ત્વભાવવાળા ભાવનો ઉત્પાદક કે અસત્ત્વભાવવાળા
ભાવનો ઉત્પાદક છે ? ઉત્પત્તિનો હેતુ સત્ત્વભાવવાળા પદાર્થનો ઉત્પાદક છે
એ ન મનાય, કારણ કે—કૃતને કરવાનો—સિદ્ધને સાધવાનો પ્રસંગ આવશે.
ઉત્પત્તિનો હેતુ અસત્ત્વભાવવાળા પદાર્થનો ઉત્પાદક છે, એમ પણ નથી. કારણ
કે અસત્ત્વરૂપ સ્વભાવ અન્યથા કરવો એ શક્ય નથી. અને વળી તેમ માનવામાં

સ્વીકૃત પક્ષનો વિરોધ પણ આવશે કારણ કે અસત્સ્વભાવવાળા જન્ય પદાર્થને હેતુ ઉત્પન્ન કરે છે એમ તમે માનતા નથી.

બૌદ્ધ—ઉત્પન્ન નહિ થયેલ પદાર્થ અસત્ છે અને ઉત્પન્ન થયેલ પદાર્થ સત્સ્વભાવવાળો કહેવાય છે, માટે ઉપરોક્ત વિકલ્પયુગલના ઉત્થાનનો તમારો પરિશ્રમ નિષ્ફલ છે.

જૈન—એમ નથી કારણ કે-તમારું આ કથન નબળું અને અનબળ એવા વિકલ્પોની અપેક્ષાએ નાશમાં પણ સમાન જ છે. અર્થાત્ નાશ એ નબળો જ છે કે અનબળો ? નબળો તો કહી શકશો નહિ કારણ કે તે અસત્ છે અને અનબળો પણ નથી, કારણ કે તે સત્સ્વભાવ છે. કહ્યું પણ છે-પદાર્થ જો સત્સ્વભાવવાળો હોય તો ઉત્પત્તિના હેતુથી સચું, અને જો પદાર્થ અસત્સ્વભાવવાળો હોય તો પણ ઉત્પત્તિના હેતુથી સચું.

વળી પ્રશ્ન છે કે આ ઉત્પાદ ઉત્પદ્યમાન પદાર્થથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? હેતુને જો જન્ય(ઉત્પન્ન થનાર પદાર્થ)થી અભિન્ન એવા ઉત્પાદનો જનક માનવામાં આવે તો જન્યનો ઉત્પાદ નહિ થાય, કારણ કે જન્યથી ઉત્પાદ અભિન્ન હોવાથી તેનું કોઈ પ્રકારે અસ્તિત્વ જ નથી. કથંચિદ્ ભિન્ન ઉત્પાદ ન હોય તો તે જ ‘ઉત્પન્ન થયું’ એમ નહિ કહી શકાય. પરંતુ ‘આ વસ્તુ છે’ એટલું જ કહી શકાશે. અને તે રીતે તો તેના ઉત્પાદનું કથન કયું છે એમ કહેવાશે નહિ અને જો ઉત્પન્ન થનાર પદાર્થથી ભિન્ન એવા ઉત્પાદનો જનક હેતુ હોય તો-અર્થાત્ ઉત્પદ્યમાન અને ઉત્પાદ ભિન્ન હોય તો-તે ઉત્પાદ તે ઉત્પદ્યમાનનો જ છે એમ નહિ કહેવાય. અથવા ઉત્પદ્યમાન પદાર્થની જેમ અન્યનો પણ એ ઉત્પાદ કેમ નહિ કહેવાય ?

બૌદ્ધ—ઉત્પદ્યમાન (ઘટાદિ પદાર્થ)ના સંબંધી તરીકે કરવામાં આવતો હોવાથી તે ઉત્પાદ ઉત્પદ્યમાન પદાર્થનો જ કહેવાય છે.

જૈન—તે કથન પણ નિર્દોષ નથી. કારણ કે તમારા મતે ઉત્પદ્યમાન અને ઉત્પાદનો કાર્યકારણભાવાદિ કોઈ સંબંધ અસંભવ છે. તેથી કરીને તમારે આવા વિકલ્પની રચનાવાળી વાચાળતાનું પરિશીલન કરવું જોઈએ નહિ.

(૧૦) તદેતદિત્યાદિ જૈનઃ । યત્સ્યેતિ સૌગતસ્ય । સમસ્તમિતિ નાશપ્રતિષદ્ધમ્ । સમાનમિત્યતોડપ્રે તત્ત્વેતિ ગમ્યમ્ । લુપ્તૈકલોચનતામિતિ ઇકાક્ષત્વમ્ । તથા હીતિ કથમિતિ ચેત્ત્વ મૂમઃ । ભાવસ્યોત્પાદકઃ સ્યાદિતિ ભવન્મતે । તસ્યેતિ ઉત્પાદહેતોઃ । કૃતોપસ્થાયિતાપ્રસજ્ઞાદિતિ કૃતે સત્યુપસ્થાયી । અસત્સ્વભાવસ્યેતિ અસત્સ્વભાવસ્યોત્પાદકઃ । ન હ્યસદિત્યાદિના ઇતદેવ ધ્યાચ્ચે । ન હ્યસત્સ્વભાવજન્યોત્પાદકત્વમિત્યતે । નૈયાયિકૈર્વૈશેષિકાણાં હિ મતે સર્વથાડસદેવ વસ્તુવ્યવતે । ન ચૈતદ્રવ્યસમ્મતમ્ । [અથ] અનુત્પન્નસ્યેત્યાદિ બૌદ્ધઃ । વિકલ્પયુગલોપન્યાસપરિશ્રમ ઇતિ નૈયોપન્યસ્તઃ । નૈવમિત્યાદિ સ્વરિઃ । અસ્યેતિ ષટ્સ્ય ।

તથા ચેત્યાદિ જૈનો વક્તિ । અયમિતિ ઉત્પાદઃ । તત્ત્વેતિ તયોર્મયે । જન્યાવ્યતિ-રિપ્તોત્પાદજનકત્વે ઇતિ ઉત્પાદહેતોરત્રીક્રિયામાણે ન જન્યસ્યોત્પાદ ઇતિ । ક્યો નાવઃ ? સમ્મ-

ન્યસ્ય હિ દ્વિષ્ટવાદવ્યતિરિક્તત્વે સતિ પૃથ્થેવ ન પ્રાપ્નોતિ । મેદે હિ ષષ્ઠી દૃશ્યતે इत्यपीति તદેવેતિ કર્તૃપદમ્ । ઉત્પદ્યતે इति ક્રિયાપદમ્ । સર્વથાડવ્યતિરિક્તત્વે અયમપિ મેદો ન પ્રાપ્નોતિ કિન્તિવતિ इदं वक्तुं शक्यते । તથેતિ તથાવચને સતિ । તદુત્પાદ વસ્તુન ઉત્પાદઃ અસાવિતિ ઉત્પાદઃ । તસ્યૈવેત્યાદિ બૌદ્ધઃ । તદપ્યવચ્યમિત્યાદિ જૈનઃ । ઉત્પાદેનાપીતિ ન કેવલં નાશૈવ । કાર્યકારણભાવાદેરિત્યાદિ કાર્યકારણભાવસ્તાવન્ન, મૃત્પિષ્ઠાદિકાર્યતયા તદભ્યુ-
પગમાત્ । નાપિ સંયોગઃ, ઉત્પાદસ્યાદ્રવ્યત્વાત્ । સંયોગશ્ચ દ્રવ્યયોરેવ ભવતિ । ઘટાદિસમકાલતા-
પત્તેશ્ચ । વિશેષણીભાવોડપિ ન, મૃત્પિષ્ઠ એવ ઉત્પાદવિશિષ્ઠો જાયતે । અવિષ્વક્ ભાવોડપિ ન, સ
હિ સર્વથાડમેદઃ, કથશ્ચિદમેદો વા ? ન તાવદાદ્યો મેદપક્ષ કક્ષીકારાત્ । દ્વિતીયસ્ય વિરોધાડ-
વરોધદુર્દ્વર इति नैकोऽपि सम्बन्धः सन्नच्छते । તસ્માત્ નેયમિત્યાદિના જૈનો નિગમયતિ ।
પરિશોભનીયેતિ સૌમતૈઃ ।

(ટિ.) પતદિતિ નન્વેતસ્તાધનસિદ્ધિષ્ઠેત્યાદિ વાચ્યજાતમ્ । પતસ્યેતિ સુગતમતાનુ-
જીવિનઃ । ઉત્પાદેડપીતિ ઘટાનુત્પત્તાવપિ । પ્રધ્વંસ इति ઘટસ્ય વિનાશો અહેતુકત્વમાશ્રિત્ય નોદનાં
કુર્વતઃ । લુપ્તૈકેતિ કાળાક્ષતાં પ્રકટયતિ । તસ્યેતિ ભાવસ્ય અસત્સ્વભાવેતિ અવિદ્યમાનસ્વ-
રૂપકાર્યોત્પાદકત્વમ્ । હતરેતિ અનષ્ટેતિ । અસ્યેતિ વિકલ્પયુગલસ્ય ।

અયમિતિ ઉત્પાદઃ ॥ તદેવેતિ ઉત્પદ્યમાનં જન્યં કાર્યમિત્યર્થઃ । ન ચ તથેતિ इदं
वस्तुव्युच्यमाने । તદુત્પાદ इति કાર્યોત્પત્તિઃ । તસ્યેતિ ઉત્પદ્યમાનસ્ય । તદ્વિદિતિ ઉત્પદ્યમાનવત્ ।
અસાવિતિ ઉત્પાદઃ । તસ્યૈવેતિ ઉત્પદ્યમાનસ્યૈવ । તસ્યેતિ ઉત્પાદસ્ય ।

§ ૧૦ इदं पुनरिहैदंपर्यम्—यथा दण्डचक्रचीवरादिकारणकलापसहकृतात्
मृत्सनालक्षणोपादानकारणात् कुम्भ उत्पद्यते, तथा वेगवन्मुद्गरसहकृतात् तस्मादेव
विनश्यत्यपि । नचैकान्तेन विनाशः कलशाद्विन्न एव, मूलक्षणैकद्रव्यतादात्म्यात् ।
विरोधित्वं चास्य विनाशरूपत्वमेव । नचैवं घटवत्पटस्यापि तदापत्तिः, मृदव्यतादा-
त्म्येनैवावस्थानादुत्पादवत् । नच सर्वथा तादात्म्यम्, तदन्यतरस्यासत्त्वापत्तेः ।
नचैवमत्र विरोधावरोधः, चित्रैकज्ञानवदन्यथोत्पादेऽपि तदापत्तेः । इत्यसिद्धं विनाशं
प्रत्यनपेक्षत्वमर्थानाम् । अतः कथं क्षणभिदेलिभभावस्वभावसिद्धिः स्याद् ? । एवं च
सिद्धं पूर्वापरपरिणामव्यापकमेकमूर्ध्वतासामान्यस्वभावं समस्तं वस्त्विति ॥ ५ ॥

§ ૧૦ અહીં—આ વિષયમાં રહસ્ય આ પ્રમાણે—જેમ હંડ, ચક્ર-ચીવરું વિગેરે
કારણ સમૂહના સહકારવડે માટીરૂપ ઉપાદાન કારણથી ઘટનો ઉત્પાદ થાય
છે, તેમ વેગવંત મુદ્ગરાદિના સહકારથી માટીરૂપ ઉપાદાનથી જ ઘટાદિ
પદાર્થનો વિનાશ પણ થાય છે અને વિનાશને કલશથી એકાંત બિન્ન પણ માની
શકાય નહિ; કારણ કે— માટીરૂપ એક દ્રવ્ય સાથે કલશ અને વિનાશનું તાદા-
ત્મ્ય છે. અને વિનાશની વિનાશરૂપતા એ જ વિનાશનું-ઘટાદિ ભાવ સાથે
વિરોધીપણું છે અને એમ માનવામાં ઘટની જેમ પટનો પણ તે વિનાશ બની
જતો નથી. કારણ કે—ઉત્પાદની જેમ વિનાશનું પણ મુદ્ગરવ્ય (માટી) સાથે જ

સ્વીકૃત પક્ષનો વિરોધ પણ આવશે કારણ કે અસત્સ્વભાવવાળા જન્ય પદાર્થને હેતુ ઉત્પન્ન કરે છે એમ તમે માનતા નથી.

બૌદ્ધ—ઉત્પન્ન નહિ થયેલ પદાર્થ અસત્ છે અને ઉત્પન્ન થયેલ પદાર્થ સત્સ્વભાવવાળો કહેવાય છે, માટે ઉપરોક્ત વિકલ્પયુગલના ઉત્થાનનો તમારો પરિશ્રમ નિષ્ફલ છે.

જૈન—એમ નથી કારણ કે-તમારું આ કથન નષ્ટ અને અનષ્ટ એવા વિકલ્પોની અપેક્ષાએ નાશમાં પણ સમાન જ છે. અર્થાત્ નાશ એ નષ્ટનો જ છે કે અનષ્ટનો ? નષ્ટનો તો કહી શકશો નહિ કારણ કે તે અસત્ છે અને અનષ્ટનો પણ નથી, કારણ કે તે સત્સ્વભાવ છે. કહ્યું પણ છે-પદાર્થ જો સત્સ્વભાવવાળો હોય તો ઉત્પત્તિના હેતુથી સયુઃ, અને જો પદાર્થ અસત્સ્વભાવવાળો હોય તો પણ ઉત્પત્તિના હેતુથી સયુઃ.

વળી પ્રશ્ન છે કે આ ઉત્પાદ ઉત્પદમાન પદાર્થથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? હેતુને જો જન્ય(ઉત્પન્ન થનાર પદાર્થ)થી અભિન્ન એવા ઉત્પાદનો જનક માનવામાં આવે તો જન્યનો ઉત્પાદ નહિ થાય, કારણ કે જન્યથી ઉત્પાદ અભિન્ન હોવાથી તેનું કોઈ પ્રકારે અસ્તિત્વ જ નથી. કથંચિદ્ ભિન્ન ઉત્પાદ ન હોય તો તે જ ‘ઉત્પન્ન થયું’ એમ નહિ કહી શકાય. પરંતુ ‘આ વસ્તુ છે’ એટલું જ કહી શકાશે. અને તે રીતે તો તેના ઉત્પાદનું કથન કયું છે એમ કહેવાશે નહિ અને જો ઉત્પન્ન થનાર પદાર્થથી ભિન્ન એવા ઉત્પાદનો જનક હેતુ હોય તો-અર્થાત્ ઉત્પદમાન અને ઉત્પાદ ભિન્ન હોય તો-તે ઉત્પાદ તે ઉત્પદમાનનો જ છે એમ નહિ કહેવાય. અથવા ઉત્પદમાન પદાર્થની જેમ અન્યનો પણ એ ઉત્પાદ કેમ નહિ કહેવાય ?

બૌદ્ધ—ઉત્પદમાન (ઘટાદિ પદાર્થ)ના સંબંધી તરીકે કરવામાં આવતો હોવાથી તે ઉત્પાદ ઉત્પદમાન પદાર્થનો જ કહેવાય છે.

જૈન—તે કથન પણ નિર્દોષ નથી. કારણ કે તમારા મતે ઉત્પદમાન અને ઉત્પાદનો કાર્યકારણભાવાદિ કોઈ સંબંધ અસંભવ છે. તેથી કરીને તમારે આવા વિકલ્પની રચનાવાળી ‘વાચાળતાનું’ પરિશીલન કરવું જોઈએ નહિ.

(૧૦) તદેતદિત્યાદિ જૈનઃ । પતસ્યેતિ સૌગતસ્ય । સમસ્તમિતિ નાશપ્રતિવદ્મ્ । સમાનમિત્યતોડમે તત્ત્વેતિ ગમ્યમ્ । લુપ્તૈકલોચનતામિતિ ઇકાધત્વમ્ । તથા હીતિ કથમિતિ ચેત્ પ્રમ્નઃ । ભાવસ્યોત્પાદકઃ સ્યાદિતિ ભવન્મતે । તસ્યેતિ ઉત્પાદદેહોઃ । કૃતોપસ્થાયિતાપ્રસન્નાદિતિ કૃતે સત્યુપસ્થાયી । અસત્સ્વભાવસ્યેતિ અસત્સ્વભાવસ્યોત્પાદકઃ । ન હ્યસદિત્યાદિના ઇતદેવ ધ્યાપચ્છે । ન હ્યસત્સ્વભાવજન્યોત્પાદકત્વમિત્યતે ઇતિ । નૈયાયિકૈશેષિકાણાં હિ મતે સર્વથાડસદેવ વસ્તુપચયતે । ન ચૈતદ્વત્સમ્મતમ્ । [અથ] અનુત્પન્નસ્યેત્યાદિ બૌદ્ધઃ । વિકલ્પયુગલોપન્યાસપરિશ્રમ ઇતિ નૈયોપન્યસ્તઃ । નૈવમિત્યાદિ સ્મરિઃ । અસ્યેતિ ષટ્સય ।

તથા ચેત્યાદિ જૈનો વક્ષિ । અયમિતિ ઉત્પાદઃ । તન્નેતિ તયોર્મધ્યે । જન્યાવ્યતિરિપ્તોત્પાદજનકત્વે ઇતિ ઉત્પાદદેહોરગ્નીક્રિયામાણે ન જન્યસ્યોત્પાદ ઇતિ । કો નાતઃ ! સમ્પ-

ન્ધસ્ય હિ દ્વિષ્ટવાદવ્યતિરિક્તત્વે સતિ પથ્યેવ ન પ્રાપ્નોતિ । મેદે હિ પષ્ઠી દૃશ્યતે હત્યપીતિ તદેવેતિ કર્તૃપદમ્ । ઉત્પદ્યતે इति ક્રિયાપદમ્ । સર્વથાઽવ્યતિરિક્તત્વે અયમપિ મેદો ન પ્રાપ્નોતિ કિન્તિવતિ इदं વક્તું શક્યતે । તથેતિ તથાવચને સતિ । તદુત્પાદ વસ્તુન ઉત્પાદઃ અસાધિતિ ઉત્પાદઃ । તસ્યૈવેત્યાદિ બૌદ્ધઃ । તદપ્યવગમિત્યાદિ જૈનઃ । ઉત્પાદેનાપીતિ ન કેવલં નાશેનૈવ । કાર્યકારણભાવાદેરિત્યાદિ કાર્યકારણભાવસ્તાવન્ન, મૃત્પિષ્ઠાદિકાર્યતયા તદભ્યુ-
પગમાત્ । નાપિ સંયોગઃ, ઉત્પાદસ્યાદ્રવ્યત્વાત્ । સંયોગથ દ્રવ્યયોરેવ ભવતિ । ઘટાદિસમકાલતા-
પતેશ્ચ । વિશેષણીભાવોઽપિ ન, મૃત્પિષ્ઠ એવ ઉત્પાદવિશિષ્ટો જાયતે । અવિષ્વક ભાવોઽપિ ન, ॥
હિ સર્વથાઽમેદઃ, કથન્નિદમેદો વા ? ન તાવદાલો મેદપક્ષ કક્ષીકારાત્ । દ્વિતીયસ્ય વિરોધાઽ-
ધરોધદુર્દર इति નૈકોઽપિ સમ્યન્ધઃ સન્નચ્છતે । તસ્માત્ નૈયમિત્યાદિના જૈનો નિગમયતિ ।
પરિશીલનીયેતિ સૌમતૈઃ ।

(ટિ૦) યતદિતિ નન્વેતસ્સાધનસિદ્ધિવદ્દેત્યાદિ વાક્યજાતમ્ । યતસ્યેતિ હુગતમતાનુ-
જીવિનઃ । ઉત્પાદેઽપીતિ ઘટાદ્યુત્પત્તાવપિ । પ્રધ્વંસ इति ઘટસ્ય વિનાશો મહેતુકત્વમાશ્રિત્ય નોદનાં
કુર્વંતઃ । હુપતૈકેતિ કાળાક્ષતાં પ્રકટયતિ । તસ્યેતિ ભાવસ્ય અસત્સ્વભાવેતિ અવિદ્યમાનસ્પ-
રુપકાર્યોત્પાદક્તમ્ । ઇતરેતિ અનપ્તેતિ । અસ્યેતિ વિકલ્પયુગલસ્ય ।

અયમિતિ ઉત્પાદઃ ॥ તદેવેતિ ઉત્પદ્યમાનં જન્યં કાર્યમિત્યર્થઃ । ન ચ તથેતિ इदं
વસ્તિવત્યુચ્યમાને । તદુત્પાદ इति કાર્યોત્પત્તિઃ । તસ્યેતિ ઉત્પદ્યમાનસ્ય । તદ્વિદિતિ ઉત્પદ્યમાનયત્ ।
અસાધિતિ ઉત્પાદઃ । તસ્યૈવેતિ ઉત્પદ્યમાનસ્યૈવ । તસ્યેતિ ઉત્પાદસ્ય ।

§ ૧૦ इदं पुनरिहैदंपर्यम्—યથા ઢણ્ડચક્રકીવરાદિકારણકલાપસહકૃતાત્
મૃત્સ્નાલક્ષણોપાદાનકારણાત્ કુમ્ભ ઉત્પદ્યતે, તથા વેગવન્મુદગરસહકૃતાત્ તસ્માદેવ
વિનશ્યત્યપિ । નચૈકાન્તેન વિનાશઃ કલશાદિન્ન એવ, મૃલ્લક્ષણૈકદ્રવ્યતાદાત્મ્યાત્ ।
વિરોધિત્વં ચાત્ય વિનાશરૂપત્વમેવ । નચૈવં ઘટવત્પટસ્યાપિ તદાપત્તિઃ, મૃદ્યતાદા-
ત્મ્યેનૈવાવસ્થાનાદુત્પાદવત્ । નચ સર્વથા તાદાત્મ્યમ્, તદન્યતરસ્યાસત્ત્વાપત્તેઃ ।
નચૈવમત્ર વિરોધાવરોધઃ, ચિત્રૈકજ્ઞાનવદન્યથોત્પાદેઽપિ તદાપત્તેઃ । ઇત્યસિદ્ધં વિનાશં
પ્રત્યનપેક્ષત્વમર્થાનામ્ । અતઃ કથં ક્ષણમિદેલિમભાવસ્વભાવસિદ્ધિઃ સ્યાદ્ ? । एवं च
सिद्धं पूर्वापरपरिणामव्यापकमेकमूर्ध्वतासामान्यस्वभावं समस्तं वस्त्विति ॥૫॥

§ ૧૦ અહીં—આ વિષયમાં રહસ્ય આ પ્રમાણે—જેમ હંડ, ચક્ર-ચીથડુ' વિગેરે
કારણ સમૂહના સહકારવડે માટીરૂપ ઉપાદાન કારણથી ઘટનો ઉત્પાદ થાય
છે, તેમ વેગવંત મુદ્ગરાદિના સહકારથી માટીરૂપ ઉપાદાનથી જ ઘટાદિ
પદાર્થનો વિનાશ પણ થાય છે અને વિનાશને કલશથી એકાંત બિન્ન પણ માની
શકાય નહિ; કારણ કે— માટીરૂપ એક દ્રવ્ય સાથે કલશ અને વિનાશનું તાદા-
ત્મ્ય છે. અને વિનાશની વિનાશરૂપતા એ જ વિનાશનું-ઘટાદિ ભાવ સાથે
વિરોધીપણું છે અને એમ માનવામાં ઘટની જેમ પટનો પણ તે વિનાશ બની
જતો નથી. કારણ કે—ઉત્પાદની જેમ વિનાશનું પણ મુદ્ગદ્રવ્ય (માટી) સાથે જ

સ્વીકૃત પક્ષનો વિરોધ પણ આવશે કારણ કે અસત્સ્વભાવવાળા જન્ય પદાર્થને હેતુ ઉત્પન્ન કરે છે એમ તમે માનતા નથી.

બૌદ્ધ—ઉત્પન્ન નહિ થયેલ પદાર્થ અસત્ છે અને ઉત્પન્ન થયેલ પદાર્થ સત્સ્વભાવવાળો કહેવાય છે, માટે ઉપરોક્ત વિકલ્પયુગલના ઉત્થાનનો તમારો પરિશ્રમ નિષ્ફલ છે.

જૈન—એમ નથી કારણ કે-તમારું આ કથન નબ્ત અને અનબ્ત એવા વિકલ્પોની અપેક્ષાએ નાશમાં પણ સમાન જ છે. અર્થાત્ નાશ એ નબ્તનો જ છે કે અનબ્તનો ? નબ્તનો તો કહી શકશો નહિ કારણ કે તે અસત્ છે અને અનબ્તનો પણ નથી, કારણ કે તે સત્સ્વભાવ છે. કહ્યું પણ છે-પદાર્થ જો સત્સ્વભાવવાળો હોય તો ઉત્પત્તિના હેતુથી સચું, અને જો પદાર્થ અસત્સ્વભાવવાળો હોય તો પણ ઉત્પત્તિના હેતુથી સચું.

વળી પ્રશ્ન છે કે આ ઉત્પાદ ઉત્પદ્યમાન પદાર્થથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? હેતુને જો જન્ય(ઉત્પન્ન થનાર પદાર્થ)થી અભિન્ન એવા ઉત્પાદનો જનક માનવામાં આવે તો જન્યનો ઉત્પાદ નહિ થાય, કારણ કે જન્યથી ઉત્પાદ અભિન્ન હોવાથી તેનું કોઈ પ્રકારે અસ્તિત્વ જ નથી. કથંચિદ્ ભિન્ન ઉત્પાદ ન હોય તો તે જ ‘ઉત્પન્ન થયું’ એમ નહિ કહી શકાય. પરંતુ ‘આ વસ્તુ છે’ એટલું જ કહી શકાશે. અને તે રીતે તો તેના ઉત્પાદનું કથન કયું છે એમ કહેવાશે નહિ અને જો ઉત્પન્ન થનાર પદાર્થથી ભિન્ન એવા ઉત્પાદનો જનક હેતુ હોય તો-અર્થાત્ ઉત્પદ્યમાન અને ઉત્પાદ ભિન્ન હોય તો-તે ઉત્પાદ તે ઉત્પદ્યમાનનો જ છે એમ નહિ કહેવાય. અથવા ઉત્પદ્યમાન પદાર્થની જેમ અન્યનો પણ એ ઉત્પાદ કેમ નહિ કહેવાય ?

બૌદ્ધ—ઉત્પદ્યમાન (ઘટાદિ પદાર્થ)ના સંબંધી તરીકે કરવામાં આવતો હોવાથી તે ઉત્પાદ ઉત્પદ્યમાન પદાર્થનો જ કહેવાય છે.

જૈન—તે કથન પણ નિર્દોષ નથી. કારણ કે તમારા મતે ઉત્પદ્યમાન અને ઉત્પાદનો કાર્યકારણભાવાદિ કોઈ સંબંધ અસંભવ છે. તેથી કરીને તમારે આવા વિકલ્પની રચનાવાળી વાચાળતાનું પરિશીલન કરવું જોઈએ નહિ.

(૧૦) તદેતદિત્યાદિ જૈનઃ । एतस्येति सौगतस्य । समस्तमिति नाशप्रतिबद्धम् । समानमित्यतोऽप्रे तत्तच्चेति गम्यम् । लुप्तैकलोचनतामिति एकाक्षत्वम् । तथा हीति कथमिति चेत् द्वमः । भावस्योत्पादकः स्यादिति भवन्मते । तस्येति उत्पादहेतोः । कृतोपस्थायिताप्रसङ्गादिति कृते सत्युपस्थायी । असत्स्वभावस्येति असत्स्वभावस्योत्पादकः । न ह्यसदित्यादिना एतदेव व्याचष्टे । न ह्यसत्स्वभावजन्योत्पादकत्वमिभ्यते इति । नैयायिकचैशेषिकाणां हि मते सर्वथाऽसदेव वस्तुत्पद्यते । न चैतद्वस्तुसम्मतम् । [अथ] अनुत्पन्नस्येत्यादि बौद्धः । विकल्पयुगलोपन्यासपरिश्रम इति नैवोपन्यस्त । नैवमित्यादि सूरिः । अस्येति पदस्य ।

તથા ચેત્યાદિ જૈનો વચ્ચે । અયમિતિ ઉત્પાદઃ । તત્તેતિ તયોર્મેચ્ચે । જન્યાવ્યતિ-રિપ્તોત્પાદજનકત્વે इति उत्पादहेतोरप्रीत्यमाणे न जन्यस्योत्पाद इति । કો ભાવ. ? સમ-

ન્ધસ્ય હિ દ્વિષ્ટત્વાદવ્યતિરિક્તત્વે સતિ ષષ્ઠ્યેવ ન પ્રાપ્નોતિ । મેદે હિ ષષ્ઠી દૃશ્યતે इत्यपीति તદેવેતિ કર્તૃપદમ્ । ઉત્પદ્યતે इति ક્રિયાપદમ્ । સર્વથાઽવ્યતિરિક્તત્વે અયમપિ મેદો ન પ્રાપ્નોતિ કિન્તિત્વંતિ इद વક્તું શક્યતે । તથેતિ તથાવચ્ચને સતિ । તદુત્પાદ વસ્તુન ઉત્પાદઃ અસાધિતિ ઉત્પાદઃ । તસ્યૈવૈત્યાદિ બૌદ્ધઃ । તદપ્યવચ્યમિત્યાદિ જૈનઃ । ઉત્પાદેનાપીતિ ન કેવલં નાશેનૈવ । કાર્યકારણભાવાદેરિત્યાદિ કાર્યકારણભાવસ્તાવન્ન, મૃત્પિષ્ઠાદિકાર્યંતયા તદભ્યુપગમાત્ । નાપિ સંયોગઃ, ઉત્પાદસ્યાદ્રવ્યત્વાત્ । સંયોગશ્ચ દ્રવ્યયોરેવ ભવતિ । ઘટાદિસમકાલતાપતેશ્ચ । વિશેષણીભાવોઽપિ ન, મૃત્પિષ્ઠ એવ ઉત્પાદવિશિષ્ટો જાયતે । અવિષ્વક્ ભાવોઽપિ ન, સ હિ સર્વથાઽમેદ, કથન્નિદમેદો વા ? ન તાવદાદ્યો મેદપક્ષ કક્ષીકારાત્ । દ્વિતીયસ્તુ વિરોધાઽવરોધદુર્દર इति નૈકોઽપિ સમ્બન્ધઃ સદ્ગચ્છતે । તસ્માત્ નૈયમિત્યાદિના જૈનો નિગમયતિ । પરિશીલનોયેતિ સૌમતૈઃ ।

(ટિ.) પતદિતિ નન્વેતત્સાધનસિદ્ધિચક્ષેત્યાદિ વાક્યજાતમ્ । પતસ્યેતિ સુગતમતાનુ-જીવિનઃ । ઉત્પાદેઽપીતિ ષટ્ટાચુત્પત્તાવપિ । પ્રધ્વંસ इति ઘટસ્ય વિનાશો અહેતુકત્વમાશ્રિત્ય નોદનાં કુર્વતઃ । લુપ્તૈકેતિ કાળાક્ષતાં પ્રકટયતિ । તસ્યેતિ ભાવસ્ય અસત્સ્વભાવેતિ અવિદ્યમાનસ્વ-રૂપકાર્યોત્પાદકત્વમ્ । હૃત્તરેતિ અનષ્ટેતિ । અસ્યેતિ વિકલ્પયુગલસ્ય ।

અયમિતિ ઉત્પાદઃ ॥ તદેવેતિ ઉત્પદ્યમાનં જન્યં કાર્યમિત્યર્થઃ । ન ચ તથેતિ इदં વસ્તિવત્યુચ્યમાને । તદુત્પાદ इति કાર્યોત્પત્તિઃ । તસ્યેતિ ઉત્પદ્યમાનસ્ય । તદ્વિદિતિ ઉત્પદ્યમાનવત્ । અસાધિતિ ઉત્પાદઃ । તસ્યૈવૈતિ ઉત્પદ્યમાનસ્યૈવ । તસ્યેતિ ઉત્પાદસ્ય ।

§૧૦ इदं पुनरिहैदंपर्यम्—यथा दण्डचक्रचीवरादिकारणकलापसहकृतात् मृत्सनालक्षणोपादानकारणात् कुम्भ उत्पद्यते, तथा वेगवन्मुद्गरसहकृतात् तस्मादेव विनश्यत्यपि । नचैकान्तेन विनाशः कलशाद्भिन्न एव, मूल्लक्षणैकद्रव्यतादात्म्यात् । विरोधित्वं चास्य विनाशरूपत्वमेव । नचैवं घटवत्पटस्यापि तदापत्तिः, मृद्व्यतादात्म्येनैवावस्थानादुत्पादवत् । नच सर्वथा तादात्म्यम्, तदन्यतरस्यासत्त्वापत्तेः । नचैवमत्र विरोधावरोधः, चित्रैकज्ञानवदन्यथोत्पादेऽपि तदापत्तेः । इत्यसिद्धं विनाशं प्रत्यनपेक्षत्वमर्थानाम् । अतः कथं क्षणभिदेलिभभावस्वभावसिद्धिः स्याद् ? । एवं च सिद्धं पूर्वापरपरिणामव्यापकमेकमूर्ध्वतासामान्यस्वभावं समस्तं वस्त्विति ॥५॥

§૧૦ અહીં—આ વિષયમાં રહસ્ય આ પ્રમાણે—જેમ દંડ, ચક્ર-ચીવરું વિગેરે કારણ સમૂહના સહકારવડે માટીરૂપ ઉપાદાન કારણથી ઘટનો ઉત્પાદ થાય છે, તેમ વેગવંત મુદ્ગરાદિના સહકારથી માટીરૂપ ઉપાદાનથી જ ઘટાદિ પદાર્થનો વિનાશ પણ થાય છે અને વિનાશને કલશથી એકાંત બિન્ન પણ માની શકાય નહિ; કારણ કે— માટીરૂપ એક દ્રવ્ય સાથે કલશ અને વિનાશનું તાદા-ત્મ્ય છે. અને વિનાશની વિનાશરૂપતા એ જ વિનાશનું—ઘટાદિ ભાવ સાથે વિરોધીપણું છે અને જેમ માનવામાં ઘટની જેમ પટનો પણ તે વિનાશ બની જતો નથી. કારણ કે—ઉત્પાદની જેમ વિનાશનું પણ મુદ્ગદ્રવ્ય (માટી) સાથે જ

તાદાત્મ્ય છે પણ તંતુ સાથે નથી. વળી તાદાત્મ્ય પણ સર્વથા નથી. કારણ કે-સર્વથા તાદાત્મ્ય માનવામાં આવે તો-એમાંથી એકનો અભાવ જ થઈ જાય. તાત્પર્ય કે માટી અને ઘટોત્પાદ તથા માટી અને ઘટ વિનાશમાં કથંચિદ્ લેદ પણ છે. આથી બન્નેનું સત્ત્વ બની રહે છે.

અને એ પ્રમાણે વિનાશને લિન્નાલિન્ન માનવામાં વિરોધ પણ નથી, ચિત્ર એવા એક જ્ઞાનની જેમ. અન્યથા-(વિનાશને પદાર્થથી લિન્નાલિન્ન માનવામાં વિરોધ માનશે તો) ઉત્પાદમાં પણ વિરોધની આપત્તિ આવશે. માટે તેથી તમારે 'વિનાશને માટે અર્થો નિરપેક્ષ છે' એ હેતુ અસિદ્ધ છે. એટલે તેથી પદાર્થના ક્ષણિક સ્વભાવની સિદ્ધિ કેવી રીતે થશે ? અને આ રીતે પૂર્વ અને અપર પરિણામમાં વ્યાપીને રહેનાર એક એવા ઊર્ધ્વતાસામાન્યરૂપ સ્વભાવવાળી બધી વસ્તુ સિદ્ધ થઈ. ૫.

(પં.) પદ્મપર્યમિતિ આમ્નાયઃ । તસ્માદેવેતિ મુક્તિલક્ષણોપાદાનકારણાત્ । ન ચૈવાન્તેનેત્યાદિના પૂર્વ પૃથગ્ભૂતાડપૃથગ્ભૂતપક્ષો યઃ સૌગતૈસ્તિતરસ્કૃતસ્તં સમાધતે । મુદ્ધક્ષણૈકદ્રવ્યતાદાત્મ્યાદિતિ ઘટેડપિ મુદ્ધદ્રવ્યં વિનાશોડપિ સતિ તદેવ । તદાપત્તિરિતિ નાશાપત્તિઃ । મુદ્ધદ્રવ્યતાદાત્મ્યેનૈવેતિ ન પુનઃ પૃથગ્ભૂતત્વેન । અઘસ્થાનાદિતિ નાશસ્ય । ઉત્પાદવદિતિ યથા ઘટોત્પાદેડપિ ન પટોત્પાદઃ, ઇષમેકતરવિનાશોડપિ નાન્યવિનાશઃ । તદન્યતરસ્યાસત્ત્વાપત્તેરિતિ તાદાત્મ્યેડન્યુપગતે ઘટે સત્યપિ વિનાશભાવાત્ ઘટસ્યાસત્ત્વાપત્તિઃ । અથવા વિનાશે સત્યપિ ઘટભાવાદ્વિનાશસ્યાસત્ત્વાપત્તિઃ । ચિત્રૈકજ્ઞાનવદિતિ એકસ્યૈવ જ્ઞાનસ્ય ચિત્રાકારતાયાં યથા ભવતાં ન વિરોધઃ । તદાપત્તેરિતિ વિરોધાપત્તેઃ । અનપેક્ષત્વમિતિ, અપિતુ વિનાશમપેક્ષન્ત એવ ॥૫॥

(ટિ.) એર્દપર્ય તાત્પર્ય રહસ્યમિત્યર્થઃ । તસ્માદેવેતિ ઉપાદાનકારણાદેવ । અસ્યેતિ વિનાશસ્ય । ન ચૈવમિતિ નન્વેવમર્થાન્તરત્વાવિશેષાત્ કથં કુટસ્થૈવાસૌ સ્યાદિત્યાદિ પૂર્વોક્તં સ્મૃતિપથમુપલૌકિકીયમ્ ॥ તદાપત્તિરિતિ વિનાશાપત્તિઃ । તદન્યતરસ્યેતિ તથોત્પાદવિનાશયોરપરસ્યૈકસ્ય, ઉત્પાદ-વ્યય-ઘ્રૌવ્યાણાં તાદાત્મ્યેનામિતત્વાદર્હન્મતે । પર્યમિતિ કથંચિત્તાદાત્મ્યે । અન્યથેતિ વિરોધસ્વીકારે । તદાપત્તેરિતિ અનુત્પન્નેન વસ્તુના સદ્ધ વિરોધાપત્તેઃ ॥૫॥

અથ વિશેષસ્ય પ્રકારૌ પ્રકાશયન્તિ—

વિશેષોડપિ દ્વિરૂપો ગુણઃ પર્યાયઃ ॥ ૬ ॥

૧ સર્વેષાં વિશેષાણાં વાચકોડપિ પર્યાયશબ્દો ગુણશબ્દસ્ય સહવર્તિવિશેષ-વાચિનઃ સન્નિધાનેન ક્રમવર્તિવિશેષવાચો ગોવલીવર્દન્યાયાત્ અત્ર ગૃહ્યતે ॥૬॥

વિશેષના લેહાનું પ્રકાશન—

વિશેષ પણ બે પ્રકારે છે-શુદ્ધ અને પર્યાય. ૬.

૬૧ પર્યાય શબ્દ સકલ વિશેષોનો વાચક હોવા છતાં પણ અહીં સહવર્તી વિશેષના વાચક શુદ્ધ શબ્દના સન્નિધાનમાં તે વપરાયો હોઈ 'ગોવલીવર્દ' ન્યાયે

અહીં પર્વાય શબ્દને ક્રમભવી (ક્રમે થનારા) :વિશેષોના વાચક તરીકે અહુષ્ કરેલ છે. ૬.

(૧૦) ક્રમવર્તિ વિશેષવાચીતિ પર્યાયશબ્દઃ । ગોવલીવર્દન્યાયાદિતિ યથા શેષશબ્દઃ પ્રસ્તાવાપેક્ષ્યા કાદાચિદ્દેનો કદાચિદ્ગોલીવર્દે, તથાડ્યમપિ પર્યાયશબ્દઃ ॥૬॥

તત્ર ગુણં લક્ષયન્તિ—

ગુણઃ સહભાવી ધર્મો યથાડ્યત્મનિ વિજ્ઞાનવ્યક્તિશક્ત્યાદિઃ ॥ ૭ ॥

સહભાવિત્વમત્ર લક્ષણમ્ । યથેત્યાદિકમુદાહરણમ્ । વિજ્ઞાનવ્યક્તિર્યત્કિંચિત્ જ્ઞાનં તદાનીં વિધમાનમ્ । વિજ્ઞાનશક્તિરુત્તરજ્ઞાનપરિણામયોગ્યતા । આદિશબ્દાત્ સુખપરિસ્પન્દયૌવનાદયો ગૃહ્યન્તે ॥૭॥

શુષુતુ' લક્ષણ—

સહભાવી ધર્મ 'શુષુ' છે, જેમકે—આત્માને વિષે વિધમાન વિજ્ઞાન વ્યક્તિ અને વિજ્ઞાન શક્તિ વિગેરે ધર્મો. ૭.

§૧ આ સૂત્રમાં 'સહભાવિત્વ' એ શુષુરૂપ લક્ષણુ' લક્ષણુ છે, અને 'યથા' ઇત્યાદિ અંશ ઉદાહરણરૂપ છે. તે સમયે વિધમાન જે કેઈ જ્ઞાન એ વિજ્ઞાન વ્યક્તિ છે અને ઉત્તર જ્ઞાનના પરિણામની યોગ્યતા એ વિજ્ઞાન શક્તિ છે. સૂત્રમાં અહુષ્ કરેલ 'આદિ' શબ્દથી સુખ પરિસ્પન્દન-યૌવન વિગેરેનું અહુષ્ થાય છે. ૭

(૧૦) યત્ કિંચિત્ જ્ઞાનમિતિ પદજ્ઞાનં વા ઘટજ્ઞાનં વા । આદિશબ્દાદિત્યાદિ-ગથે પરિસ્પન્દશબ્દેન ચેષ્ટ ॥૭॥

પર્યાયં પ્રહુપયન્તિ—

પર્યાયસ્તુ ક્રમભાવી યથા તત્રૈવ સુખદુઃખાદિઃ ॥ ૮ ॥

§૧ ધર્મં હત્યનુવર્તનીયમ્ । ક્રમભાવિત્વમિહ લક્ષણમ્ । પરિશિષ્ટં તુ નિર્દર્શનમ્ । તત્રેત્યાત્મનિ । આદિશબ્દેન હર્ષવિપાદાદીનામુપાદાનમ્ ।

§૨ અયમર્થઃ—યે સહભાવિનઃ સુખજ્ઞાનવીર્યપરિસ્પન્દયૌવનાદયઃ, તે ગુણાઃ, યે તુ ક્રમવૃત્તયઃ સુખદુઃખહર્ષવિપાદાદયઃ, તે પર્યાયાઃ ।

પર્વાયનુ' લક્ષણ—

ક્રમે થનાર તે પર્વાય છે. જેમકે તેમાં જ અનુક્રમે થનારાં સુખ દુઃખ આદિ. ૮.

§૧ ઉપરના સૂત્રમાંથી 'ધર્મ' શબ્દની અનુવૃત્તિ આ સૂત્રમાં બાણવી. ક્રમે થનાર એ લક્ષણુ છે. આને સૂત્રનો બાકીનો અંશ ઉદાહરણુ છે. તેમાં એટલે સૂત્રમાં અહુષ્ કરેલ 'આદિ' શબ્દથી હર્ષ-વિપાદ આદિનું અહુષ્ બાણવું.

§૨ એટલે આ પ્રમાણે અર્થ થાય છે—એક પદાર્થમાં સમસમયે સાથે રહેનાર (થનાર) સુખ-જ્ઞાન-વીર્ય-સ્પન્દ-યૌવન વિગેરે ધર્મો શુભ કહેવાય છે, અને એક

પદાર્થમાં લિન્ન લિન્ન સમયે ક્રમે કરી રહેનાર (થનાર) સુખ-દુઃખ, હૃષ્-વિષાદ આદિ ધર્મો પર્યાય છે.

§૩ નવેવં ત એવ ગુણાસ્ત એવ પર્યાયા इति कथं तेषां भेदः ? इति चेत् । मैवम् । कालाभेदविवक्षया तद्भेदस्यानुभूयमानत्वात् । नचैवमेषां सर्वथा भेद इत्यपि मन्तव्यम्, कथञ्चिदભેદસ્યાપ્યવિરોધાત્ । ન સ્વલ્પેષાં સ્તમ્ભકુમ્ભવદ્ભેદઃ, નાપિ સ્વરૂપવદભેદઃ, કિન્તુ ધર્મ્યપેક્ષ્યાઽભેદઃ, સ્વરૂપપેક્ષ્યા તુ ભેદ इति ।

§૩ શંકા—આ પ્રમાણે હોયતો—તો જે ગુણો છે તે જ પર્યાયો છે, તો ગુણ અને પર્યાયનો ભેદ કઈ રીતે થશે ?

સમાધાન—એમ ન કહેવું, કારણ કે કાલના અભેદની વિવક્ષાથી ગુણ અનુભવાય છે, જ્યારે કાલના ભેદની વિવક્ષાથી પર્યાય અનુભવાય છે. વળી, એ પ્રમાણે તે ગુણ અને પર્યાયમાં સર્વથા (એકાન્ત) ભેદ છે, એમ પણ ન માનવું, કારણ કે તેમાં કથંચિત્ અભેદનો વિરોધ નથી. કારણ કે એ ગુણ અને પર્યાયમાં સ્તંભ અને કુંભની જેમ ભેદ નથી, તેમ પદાર્થ અને તેના સ્વરૂપની જેમ અભેદ પણ નથી. પરંતુ ધર્મી-(પદાર્થ) ની અપેક્ષાએ અભેદ છે, જ્યારે સ્વરૂપ ની અપેક્ષાએ ભેદ છે.

(૫૦) કાલાભેદવિભેદવિવક્ષયેતિ ये कालाभेदे भवन्ति ते गुणाः, ये तु कालभेदे ते पर्यायाः । अविरोधादित्यतोऽग्रे यत इति गम्यम् ।

(ટિ૦) નવેવં ત પચેત્યાદિ ॥ તેષામિતિ ગુણપર્યાયાણામ્ ।

§૪ અથૈતદાકર્ણ્ય યૌગાઃ શાલ્કકઠ્ઠકાક્રાન્તમર્માણ ઇવોલ્લવન્તે—યદિ ધર્મ્ય-પેક્ષ્યા ધર્મિણો ધર્મા અભિન્ના ભવેયુઃ, તદા તદ્વત્ તસ્યાપિ ભેદાપત્તેઃ પ્રત્યભિજ્ઞાપ્રતિ-પન્નૈકત્વવ્યાહતિરિતિ ।

§૫ તન્નાવિતથમ્ । કથંચિત્તદ્ભેદસ્યામીદૃત્વાત્, પ્રત્યભિજ્ઞાયાશ્ચ કથંચિદેકત્વ-ગોચરત્વેનાવસ્થાનાત્, નિત્યૈકાન્તસ્ય પ્રમાણાભૂતિત્વાત્ । તથાહિ યથસૌ નિત્યૈકસ્વરૂપઃ પદાર્થો વર્તમાનાર્થક્રિયાકરણકાલત્વપૂર્વાપરકાલયોરપિ સમર્થઃ સ્યાત્, તદા તદાનીમપિ તત્ક્રિયાકરણપ્રસંગઃ । બથાસમર્થઃ પૂર્વ પશ્ચાદ્વાઽયં સ્યાત્ તદા તદાનીમિવ વર્તમાન-કાલેઽપિ તત્કરણં કથં સ્યાત્ ? ।

§૪ આ સાંભળીને યાગ જાણે કે વીંછીના કંખથી મર્મસ્થાનમાં પીડા થઈ હોય તેમ બિછળીને કહે છે કે,

યૌગ—જો ધર્મીની અપેક્ષા એ ધર્મીના ધર્મોમાં અભેદ હોય તો ધર્મની જેમ ધર્મીમાં પણ ભેદની આપત્તિ આવશે, અને તેમ થતાં પ્રત્યભિજ્ઞા પ્રમાણ દ્વારા સ્વીકારેલ એકતાની હાનિ થશે.

§૨ જૈન—તમારું એ કથન યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે—ધર્મીમાં પણ કથંચિદ્ ભેદ અભીદ જ છે અને પ્રત્યભિજ્ઞા પણ કથંચિત્ એકત્વને વિષય કરનાર—

રૂપે નિશ્ચિત છે. કારણ કે—પ્રમાણનો વિષય એકાન્ત નિત્ય નથી. તે આ પ્રમાણે—
નિત્ય એક સ્વરૂપનાજો પદાર્થ જેમ વર્તમાનકાલની અર્થક્રિયા કરવાને સમર્થ
છે તેમ જો પૂર્વ (અતીત) અને અપર—(અનાગત)કાલીન અર્થક્રિયા કરવામાં
પણ સમર્થ હોય તો—તેને તે પૂર્વાપર કાલની અર્થક્રિયાને પણ વર્તમાનમાં
કરવાનો પ્રસંગ આવશે અને જો તે પૂર્વ અથવા અપર કાલમાં અર્થક્રિયા કરવા
અસમર્થ હોય તો—તે કાલની જેમ વર્તમાનમાં પણ તે અર્થક્રિયા કેવી રીતે
કરશે ?

(૫૦) અથૈતદિત્યાદિગણે શાલ્લૂકો યથિકઃ । તદ્વદિતિ ધર્મવત્ ।

તન્નાવિતથમિત્યાદિ સૂરિઃ । પૂર્વાપરકાલયોરિતિ અતીતાનાગતયોઃ । તદા-
નીમપીતિ પૂર્વાપરકાલયોરપિ ।

અથૈત્યાદિ પરઃ । અત્ર ચ કાકા વ્યાખ્યા । તદૈત્યાદિ સૂરિઃ । તત્કરણમિતિ
અર્થક્રિયાકરણમ્ । કથં સ્થ્યાદિતિ નિત્યૈકરૂપત્વાત્ ।

(ટિ.) યદિ ધર્મિત્યાદિ ॥ તદ્વદિતિ ધર્મવત્ । તસ્યાપીતિ ધર્મિણોઽપિ પ્રત્યભિજ્ઞેતિ
ભવતુ બહુધુ ધર્મેષુ વર્તમાનત્વાત્ ધર્મિણાં બહુત્વં, કો દોષ इति તદાદ્—પ્રત્યભિજ્ઞાનેન સ
પ્રવાયમિત્યેવં લક્ષણેન પ્રતિપન્ન અજ્ઞીકૃતં વસ્તુન એકત્વ તસ્ય વ્યાહરતિર્ગ્યાહનનમ્ । તદાનીમિતિ
પૂર્વાપરકાલયોરપિ । તત્ક્રિયેતિ વર્તમાનકાલક્રિયાવિધાનપ્રસક્તેઃ । અયમિતિ પદાર્થઃ ॥ તદા-
નીમિવેતિ પૂર્વાપરકાલયોરિવ । તત્કરણમિતિ ક્રિયાકરણમ્ ।

§૬ અથ સમર્થોઽવ્યયમપેક્ષણીયાસન્નિધેર્ન કરોતિ, તત્સન્નિધૌ તુ કરોતીતિ
ચેત્ । નનુ કેયમપેક્ષા નામ ?; કિં તૈરુપકૃતઃ કરોતીત્યુપકારભેદઃ ?; કિં વા તૈઃ
સહ કરોતીત્યન્વયપર્યવસાયી સ્વભાવભેદઃ, અથ તૈર્વિના ન કરોતીતિ વ્યતિરેકનિષ્ઠં
સ્વરૂપમ્, યદાસહકારિણ સસ્યુ કરોતિ, તદ્વિરહે તુ ન કરોતીતિ તદ્વ્યાવલમ્બિ
વસ્તુરૂપમ્ ।

તત્ર પ્રાચ્યઃ પ્રકારસ્તાવદસારઃ, અનવસ્થારાક્ષસીકટાક્ષિતત્વાત્ । તથાહિ—ઉપકાર-
ેઽપિ કર્તૈવ્યે સહકાર્યન્તરમપેક્ષણીયમ્, ઉપકરણીયં ચ તેનાપીત્યુપકારપરમ્પરા સમાપ-
તતીત્યનવસ્થા । તથાઽમી ઉપકારમારમમાણા ભાવસ્વભાવમૂતમ્, અતસ્વભાવં વાઽર-
મેરન્ । સ્વભાવમૂતોપકારારમ્ભભેદે ભાવસ્યાપ્યુત્પત્તિરાપતતિ । નહનુત્પદમાનસ્યોત્પદમાનઃ
સ્વભાવો ભવતિ; વિરુદ્ધધર્માધ્યાસાત્ । દ્વિતીયપક્ષે તુ ધર્મિણઃ કિમાયાતમ્ ? । નહન્ય-
સ્મિન્ જાતે નષ્ટે વાઽન્યસ્ય કિંશિદ્ભવતિ, અતિપ્રસક્તાત્, અથ તેનાપિ તસ્ય કિંશિદુપ-
પકારાન્તરમારચનીયમિત્યેવા પરાઽનવસ્થા ।

તૈઃ સહ કરોતીત્યાદિપક્ષોઽપિ નાશૂનઃ સ્વભાવસ્ય તાદવસ્થ્યાત્ । ન ઘસ્ય
સહકારિવ્યાવૃત્તૌ સ્વભાવવ્યાવૃત્તિરિતિ તૈર્વિનાઽપિ કુર્યાત્ । નનુ યત એવ સહકારિ-
વ્યાવૃત્તાવસ્ય સ્વભાવો ન વ્યાવર્તેત, અત એવ તૈર્વિનાઽપિ ન કરોતિ । કુર્વાણો હિ

તૈઃ સહૈવ કરોતીતિ સ્વભાવં જહ્યાત્ । સ તર્હિ સ્વભાવમેદઃ સહકારિસાહિત્યે સતિ કાર્યકરણનિયતઃ સહકારિણો ન જહ્યાત્ ; પ્રત્યુત પલાયમાનાનપિ ગભેપાદિકયોપ સ્થાપયેત્ , અન્યથા સ્વભાવહાનિપ્રસજ્ઞાત્ ।

અત એવ ન તૃતીયોઽપિ, કર્તૃસ્વભાવાપરાવૃત્તેઃ । અથ તદ્વિરહાકર્તૃસ્વભાવઃ, તર્હિ કાલાન્તરેઽપિ સ્વદેતુવશાદુપસર્પતોઽપિ સહકારિણઃ પરાણુષ ન કુર્યાત્ , તદ્વિરહાકર્તૃશીલઃ સ્વલ્વયમિતિ ।

તુરીયમેદે વિરુદ્ધધર્માધ્યાસઃ, યઃ સ્વલ્લ સહકારિસહિતઃ, સ કથં તદ્વિરહિતઃ સ્યાત્ ? , તથાચ ભાવમેદો ભવેત્ । અથઃયં કાલમેદેન સુપરિહર એવઃ અન્યદા હિ સહકારિસાકલ્યમ, અન્યદા ચ તદ્વૈકલ્યમિતિ । તદસત્ । ધર્મિણોઽનતિરેકાત્ । કાલમેદેઽપિ હોઋ એવ ધર્મો સ્વીચક્રે । તથાચાસ્ય કથં તત્સાકલ્યવૈકલ્યે સ્યાતામ્ ? ; સત્ત્વે વા સિદ્ધો ધર્મિમેદઃ । અથ સહકારિસાકલ્યમ્ , તદ્વૈકલ્યં ચ ધર્મઃ । નચ ધર્મમેદેઽપિ ધર્મિણઃ કચ્છિત્ , તતો મિત્ત્રવાત્ તેષાં ઇતિ ચેત્ । અસ્તુ તાવદેકાન્ત-મિન્નધર્મધર્મિવાદાપવાદ એવ પ્રઃ પરીહારઃ । તત્ત્વેઽપિ ન સાકલ્યમેવ કાર્યમર્જયનિ, કિન્તુ સોઽપિ પદાર્થઃ । તથાચ તસ્ય માવસ્ય યાદશશ્ચરમક્ષણેઽક્ષેપક્રિયાધર્મસ્વભાવઃ, તાદૃશ એવ ચેત્ પ્રથમક્ષણેઽપિ, તદા તદૈવાસૌ પ્રસજ્ઞા કુર્વાણો ગીર્વાણશાપેનાપિ નાપહસ્તયિતું શક્યઃ । યથા હિ વિરુદ્ધધર્માધ્યાસેન મેદપ્રસજ્ઞપરિહારાય સાકલ્ય-વૈકલ્યલક્ષણૌ ધર્મો મિન્નસ્વભાવૌ પરિકલ્પિતૌ તૌ, તથા ન સોઽપ્યક્ષેપક્રિયાધર્મસ્વ-ભાવો ભાવાદ્વિન્ન એવાભિવાતું શક્યઃ, માવસ્યાકર્તૃત્વપ્રસજ્ઞાત્ । તતઃ સિદ્ધો વિરુદ્ધધર્માધ્યાસઃ ।

૬૬ યોગ—એ અર્થક્રિયા કરવાને સમર્થ તેા છે. અપેક્ષા જેમની છે એવા સહકારી કારણોનું સન્નિધાન ન હોવાથી તે કરતો નથી પણ જે સન્નિધાન હોય તેા કરે છે.

જૈન—તેા પ્રશ્ન છે કે—આ અપેક્ષા એટલે શું ? (૧) તે સહકારીઓથી ઉપદ્રુત થઇને કરે છે એમ ઉપકારમેદ છે, (૨) કે તેઓની સાથે મળીને કરે છે એમ અન્ય પર્વવસાથી—વિધિરૂપ સ્વભાવમેદ છે, (૩) કે તેઓ—(સહકારીઓ) વિના કરતો નથી એમ વ્યતિરેકનિષ્ઠ—નિષેધરૂપ સ્વભાવમેદ છે, (૪) કે સહકારીઓ હોય ત્યારે કરે. અને સહકારીઓ ન હોય તેા ન કરે—એમ તે વિધિ અને નિષેધ એ બન્નેનું આલંબન કરનાર સ્વભાવમેદ છે ?

(૧) ઉપરોક્ત ચાર વિકલ્પમાંથી પહેલો વિકલ્પ તેા અનવસ્થા દોષથી દૂષિત હોવાથી સાર રહિત છે, તે આ પ્રમાણે—ઉપકાર કરવો હોય ત્યારે અન્ય સહકારીની અપેક્ષા રાખવી પડશે અને તે પણ ઉપકાર કરશે, આ પ્રમાણે ઉપકારની પરંપરા ચાલવાથી અનવસ્થા દોષ આવી પડે છે. વળી, પ્રશ્ન છે કે -

ઉપકાર કરનાર આ સહકારીઓ પદાર્થ ઉપર જે ઉપકાર કરે છે, તે પદાર્થના સ્વભાવભૂત (પદાર્થથી અભિન્ન) છે કે પદાર્થના અસ્વભાવભૂત (પદાર્થથી ભિન્ન) છે ? સહકારીઓ સ્વભાવભૂત ઉપકાર કરે છે. એમ પ્રથમ પક્ષ કહેશે તો—પદાર્થની પણ ઉત્પત્તિ આવી પડશે. કારણ કે જે સ્વયં અનુત્પદ્યમાન હોય છે તેનો સ્વભાવ ઉત્પદ્યમાન હોય નહિ અર્થાત્ પદાર્થ જે નિત્ય હોય તો ઉત્પન્ન થનાર ઉપકાર તેના સ્વભાવરૂપ બની શકે નહિ, કારણ કે—તેમ માનવાથી ત્રિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રયનો પ્રસંગ આવે છે. સહકારીઓ જે ઉપકાર કરે છે તે પદાર્થના સ્વભાવભૂત નથી, એમ બીજો પક્ષ કહે તો—તેથી ધર્મી- (પદાર્થ)ને શું સંબંધ ? અર્થાત્ કંઈ નહિ, કારણ કે—તેથી ભિન્ન બીજો પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય કે નાશ પામે તેથી તે પદાર્થની કંઈ પણ હાનિ-વૃદ્ધિ થતી નથી અને છતાં હાનિ-વૃદ્ધિ માનો તો અતિપ્રસંગ આવશે. સ્વભાવભૂત ન હોય છતાં તે બીજો કાંઈક ઉપકાર કરે છે એમ માનવામાં તો વળી બીજો અનવસ્થા દોષ આવશે.

(૨) સહકારીઓ સાથે મળીને પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે, એ પક્ષ પણ નિર્દોષ નથી, કારણ કે—સ્વભાવ તો જેવો હોય છે તેવો જ રહે છે, અર્થાત્ સ્વભાવમાં ફેરફાર થતો નથી, કારણ કે—સહકારીઓની વ્યાવૃત્તિ(અભાવ)થી પદાર્થના સ્વભાવ-(કાર્યકરણશીલતા)ની વ્યાવૃત્તિ (અભાવ) થતી નથી માટે પદાર્થ સહકારીઓ વિના પણ અર્થક્રિયા કરશે.

યોગ—સહકારીઓના અભાવથી પદાર્થનો સ્વભાવ વ્યાવૃત્ત થતો નથી. (નાશ પામતો નથી) એટલા જ માટે-(અર્થાત્ સહકારીઓ હોય ત્યારે જ કાર્ય કરવાનો સ્વભાવ હોવાથી) સહકારીઓ વિના તે કાર્ય કરતો નથી અને જો સહકારીઓ વિના પણ કાર્ય કરે તો—સહકારીઓ સાથે હોય ત્યારે જ કાર્ય કરવાનો જે સ્વભાવ છે તેનો ત્યાગ કરવો પડશે.

જન—તો પછી એમ બનશે કે-સહકારીઓનો સમૂહ હોય ત્યારે જ કાર્ય કરવાના સ્વભાવવિશેષવાળો તે પદાર્થ સહકારીઓને છોડશે જ નહિ બદલે-(વિશેષ કરીને) ભાગીજતા તે સહકારીઓને ગળે પડીને પોતાની પાસે રાખશે. અન્યથા (સહકારીઓને સામીપ્યમાં રાખવાનું ન કરે તો) સહકારીઓને સાથે રાખીને જ કાર્ય કરવાનો તેનો જે સ્વભાવ છે, તેની હાનિ થશે.

(૩) સહકારીઓના અભાવમાં અર્થક્રિયા કરતો નથી, એ ત્રીજો પક્ષ પણ કહી-શકશો નહિ, કારણ કે—સ્વભાવમાં પરાવર્તન થતું નથી. અર્થાત્ કર્તૃસ્વભાવનો નાશ થઈ અકર્તૃસ્વભાવ થતો નથી.

યોગ—પદાર્થનો સ્વભાવ એવો છે કે તે સહકારીઓનો વિરહ હોય ત્યારે અકર્તા છે.

જન—એમ હોય તો પોત-પોતાના કારણે નજીક આવનાર સહકારીઓનો તિરસ્કાર કરીને કલાંતરમાં પણ તે પદાર્થ અર્થક્રિયા નહિ કરે, કારણ કે—સહકારીઓના અભાવમાં કર્તા ન બનવાનો તેનો સ્વભાવ છે.

(૪) પદાર્થ સહકારીઓ હોય ત્યારે કાર્ય કરે છે અને સહકારીઓ ન હોય ત્યારે કરતો નથી એ ચોથો ભેદ કહો તો તેમાં વિરુદ્ધ ધર્મનો 'આશ્રય' એ દોષ છે, કારણ કે-જે સહકારીઓથી યુક્ત હોય તે જ સહકારીઓથી રહિત બને એ કંઈ રીતે ઘટે ? છતાં ઘટી શકે એમ માનો તો સહકારીના વિયોગ અને સહકારીના સંયોગમાં પદાર્થનો ભેદ થશે.

યોગ—કોઈ એક વખત તે સહકારીઓથી યુક્ત હોય છે અને કોઈ બીજે વખતે સહકારીઓથી રહિત હોય છે, એ રીતે કાલભેદ માનવાથી ઉપરોક્ત દોષનો સારી રીતે-પરિહાર-નિવારણ થઈ શકે છે.

જૈન—આ કથન પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે-ધર્મીમાં કશી જ વિશેષતા સ્વીકારી નથી, કારણ કે-કાલભેદ હોવા છતાં તમે એ એક જ ધર્મીને સ્વીકારેલ છે, અને તે રીતે અર્થાત્ કાલભેદમાં પણ ધર્મી એક જ હોવાથી એ ધર્મીમાં સહકારીઓની સકલતા (સદ્ભાવ-વિદ્યમાનતા) અને વિકલતા (અભાવ) કેમ સિદ્ધ થાય ? અર્થાત્ ન થાય. અથવા સાકલ્ય વૈકલ્ય-(ભાવાભાવ) માનો તો ધર્મીમાં ભેદ સિદ્ધ થયો.

યોગ—સહકારી સાકલ્ય-(સંયોગ) અને સહકારી વૈકલ્ય (વિયોગ) એ બન્ને ધર્મો છે, અને ધર્મીથી ધર્મો ભિન્ન છે. માટે ધર્મના ભેદથી ધર્મીનો કંઈ ભેદ થતો નથી.

જૈન—એકાન્ત ભિન્ન ધર્મધર્મીવાદનો એટલે કે-ધર્મો ધર્મીથી એકાન્ત ભિન્ન છે, એ માન્યતાનો તિરસ્કાર એ જ એતું શ્રેષ્ઠ ખંડન છે.

(૫) અને ધર્મીથી ધર્મો એકાન્ત ભિન્ન હોય તો પણ માત્ર સાકલ્ય જ કાર્ય ને ઉત્પન્ન કરતું નથી, પરંતુ તે પદાર્થ પણ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે, અને તે રીતે તો પદાર્થનો છેલ્લો સમયે જે વિલંબ રહિત કાર્ય કરવાનો સ્વભાવ છે, તે જ સ્વભાવ જો પ્રથમ ક્ષણે હોય તો હઠપૂર્વક કાર્ય કરતા આ પદાર્થને દેવના સોગંદથી પણ દૂર કરવો શક્ય નથી, વળી વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રયથી પદાર્થ ધર્મીમાં આવી પડતા ધર્મીના ભેદપ્રસંગને દૂર કરવા જેમ સાકલ્ય વૈકલ્યરૂપ બે ધર્મો ધર્મીથી ભિન્ન છે એવી કલ્પના તમે કરી તેમ તે-અક્ષેપક્રિયા ધર્મસ્વભાવ પણ પદાર્થથી ભિન્ન જ છે, એમ કહી શક્યો નહિ. કારણ કે-તેમ માનવામાં પદાર્થમાં અકર્તૃત્વનો પ્રસંગ આવશે. અર્થાત્ કર્તૃત્વ આક્ષેપક્રિયા ધર્મસ્વભાવમાં માનવું પડશે પણ પદાર્થમાં નહિ માટે એકાન્ત નિત્ય પદાર્થમાં વિરુદ્ધ ધર્મોધ્યાસ દોષ સિદ્ધ થયો.

(૫૦) અયત્યાદિ પરઃ । નન્વિત્યાદિ સુરિઃ । અન્ચયપર્યવસાયીતિ વિધિમુલેન પ્રત્યયઃ

તત્ર પ્રાચ્ય ઇત્યાદિ સુરિઃ । 'અપેક્ષણીયમિતિ ઉપકારસ્વાપ્યર્થક્રિયાત્વાત્ । આપતતિ હાયતોડમે ચત્ત ઇતિ ગમ્યમ્ । અનુત્પદ્યમાનસ્યેતિ નિત્યસ્ય । દ્વિતીયપદ્ધેશ્વે અતત્સ્વભાવપક્ષે । અથ તેનાપિ તસ્ય કિન્ચિદુપકારાન્તરમારચનીયમિતિ અતત્સ્વભાવભૂતનાપ્યુપચરિણસ્તથા કિન્ચિદુપકારાન્તરં કર્ત્તવ્યં તદપિ તત્સ્વભાવભૂતમત્સ્વભાવભૂતં ચેતિ પૂર્વોક્ત એવ પર્યઃ । ઇતીતિ અતઃ કારણાત્ ।

तैर्विनापीति सहकारिभिर्विनापि । नन्वित्यादि परः । न करोतीत्यतोऽपे यत इति गम्यम् । स तर्हीत्यादि सूरिः ।

[अथ] तद्विरहेत्यादि परः । तर्हि कालान्तरेऽपीत्यादि सूरिः । न कुर्यादित्यतो-यत इति गम्यम् ।

अथायमित्यादि परः । तदसदित्यादि सूरिः । अनतिरेकादिति एकधात् । सत्त्वे चेति सत्त्वे वा साक्ष्यवैकल्ययोः । अथ सहकारीत्यादि परः । अस्तु तावदित्यादि सूरिः । प्रष्टु इति प्रधानम् । परीहार इति उत्तरम् । तत्त्वेऽपीति भिन्नत्वेऽपि । सोऽपीति तस्यापि सहकारिसाकान्तःपातित्वात् । तद्वैवेति प्रथमक्षणेऽपि । प्रसङ्गपरिहारायेति जैनोपन्यस्तप्रसङ्गनिषेधाय । परिकल्पिताविति त्वर्येत हेयम् । अभिधातुं शक्य इति भवतापि । भावस्याकर्तृत्वप्रसङ्गादिति स्वभावरहितत्वात् ।

(टि०) अयमिति पदार्थः ॥ तत्सन्निधाविति अपेक्षणीयसहकार्यादिकारणसामीप्ये ॥ तैरिति सहकारिभिः ।

सहकार्यन्तरमिति सहकारिभिरुपकारवेलाया अपरसहकारिकारणानि गवेषणीयानि । तेनापीति सहकारिकारणान्तरेणापि । तथाऽमी इति सहकारिणो दण्डचक्रचीवरदोरकादयः । अतस्त्वभावमिति अभावस्वरूपमुपकारमिति संबन्धः । तेनापीति अतस्त्वभावेनापि उपकारेण तस्येति उत्पद्यमानस्य । अस्येति उत्पद्यमानस्य । स्वभावव्यावृत्तिरिति तैः सहैव करोतीत्येकरूपस्य रूपस्य न व्यावृत्तिरत एव स्वभावसत्त्वे सहकारिभिर्विनापि करणप्रसङ्गः । अस्येति उत्पद्यमानादार्थस्य । तैरिति सहकारिभिर्विना । यदि सहकारिणोऽन्तरेणापि पुन्यात्तैः सहैव करोतीत्येवं लक्षणस्वभाव परित्यजेत् । भेद इति विशेषः । सहकारीति सहकारिसाकत्ये । प्रत्युत्तेति विशेषेण गच्छतोऽपि सहकारिणः । अन्यथेति सहकार्यपगमे कार्यकारणभावाभावात् । भकरणे तैः सह करोतीति स्वभावनाशः स्यात् ।

अत एवेति स्वभावहानिप्रसङ्गादेव । तद्विरहेति सहकारिकारणविरहेऽवर्ता । तद्विरहेति तेन प्रथमं सहकारिविरह एव कर्तव्यः ।

(टि०) तथा चेति सहकारिविरहे सहकारिसंयोगे च । भावेति पदार्थभेदः ॥ अयमिति विरुद्धधर्माऽप्यासः । तद्वैकल्यमिति सहकारिविकलता । अनतिरेकादिति अभेदात् । अस्येति धर्मिणः । तत्साफल्येति सहकारिसकलता-विकलते । सत्त्वे चेति साक्ष्यवैकल्ययोर्विद्यमानत्वे । धर्मभेदेऽपीति यथा षट्पटयोः परस्परमायन्तभेदे षट्स्य विष्वसेऽपि न षट्स्य द्विधिर् भवति । तत इति धर्मिणः । तेषामिति सहकारिसाक्ष्य-वैकल्यादिपक्षाणाम् । तत्त्वेऽपीति एकान्त-भेदेऽपि । तद्वैवेति प्रथमक्षण एव । असाविति पदार्थः ॥ गोवाणेत्येति देवरापेनापि । अपहरतयितुमिति निराकर्तृम् । भेदप्रसंगेति भेदप्रसंगस्य परित्यागाय । भिन्नस्वभावाविति एकान्तेन धर्मिणः सकाशतः । विरुद्धधर्मेति अन्यक्षणस्य क्रियाकर्तृत्वं पूर्वस्य च न ।

१७ एवं च यद्विरुद्धधर्माध्यस्तं, तद्विन्नं, यथा शान्तोष्णं, विरुद्धधर्माध्यस्तथ विवादास्पदीभूतो भाव इति न नित्यैकान्तसिद्धिः । एवं चोपरिथतमिदं नित्यानित्यात्मकं वस्तु, उपादन्ययौन्यात्मकान्ययानुपपत्तेरिति । तथाहि-सर्वं वस्तु प्रत्या-

ત્મના નોત્પદ્યતે, વિપદ્યતે વા; પરિસ્ફુટમન્વયદર્શનાત્ । હનપુનર્જાતનસ્વાદિધ્વન્વયદર્શ-
નેન વ્યભિચાર इति न वाच्यम् । પ્રમાણેન વાચ્યમાનસ્યાન્વયસ્યાપરિસ્ફુટત્વાત્ ।
નચ પ્રસ્તુતોઽન્વયઃ પ્રમાણવિરુદ્ધઃ, સત્યપ્રત્યભિજ્ઞાનસિદ્ધત્વાત્ । તતો દ્રવ્યાત્મના
સ્થિતિરેવ સર્વસ્ય વસ્તુનઃ । પર્યાયાત્મના તુ સર્વે વસ્તુત્પદ્યતે, વિપદ્યતે ચ । અસ્ત-
લિતપર્યાયાનુભવસદ્ભાવાત્ । નચૈવં શુક્લે શઙ્ખે પીતાદિપર્યાયાનુભવેન વ્યભિચારઃ,
તસ્ય સ્વલદ્વરૂપત્વાત્ । ન સ્વલ સોઽસ્વલદ્વરૂપો યેન પૂર્વાકારવિનાશજહદ્વૃત્તોત્તરા-
કારોત્પાદાવિનાભાવી ભવેત્ । નચ જીવાદૌ વસ્તુનિ હર્પામર્પૈદાસીન્યાદિપર્યાયપર-
મ્પરાડનુભવઃ સ્વલદ્વરૂપઃ, કસ્યચિદ્વાધકસ્યાભાવાત્ ।

૭. અને તેથી તો જે વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રય રૂપ હોય તે લિન્ન હોય જેમકે-
શીત અને ઉષ્ણ વિવાદારૂપદ ભાવ-(પદાર્થ) પણ વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રયરૂપ છે,
તેથી તે અનેક છે. આમ નિત્ય એકાન્તની સિદ્ધિ ન થઈ અને એ રીતે પદાર્થ
નિત્યા નિત્ય સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે-પદાર્થમાં ઉત્પાદ વ્યય-અને ધ્રોવ્ય સ્વરૂપ
બીજી રીતે ઘટી શકતું નથી. તે આ પ્રમાણે—સમસ્ત વસ્તુ દ્રવ્યરૂપે ઉત્પન્ન થતી
નથી કે નાશ પામતી નથી. કારણ કે-સ્પષ્ટરૂપે અન્વય-સત્તા ધ્રોવ્ય જોવામાં
આવે છે.

યોગ—કાપ્યા પછી ફરીથી ઉત્પન્ન થયેલ નખ, કેશ, વિગેરેમાં અન્વયનું
દર્શન છતાં અન્વય નથી માટે તમારા ઉપરોક્ત કથનમાં વ્યભિચાર આવશે.

જૈન—એમ ન કહેવું, કારણ કે-નખાદિમાં અન્વય પ્રમાણથી બાધ્યમાન
હોઈ તેને સ્પષ્ટરૂપે—અન્વય કહી શકાય નહિ, અને તેની જેમ અમોએ કહેલ
અન્વય પ્રમાણ વિરુદ્ધ નથી કારણ કે-તે સત્ય પ્રત્યક્ષિણ દ્વારા સિદ્ધ છે. માટે
એ નિશ્ચિત થયું કે-સમસ્ત વસ્તુ દ્રવ્યરૂપે સ્થિત (ધ્રુવ) છે, પરંતુ તે પર્યાય-
રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પણ પામે છે, કારણ કે-પર્યાયનો અનુભવ
અસ્ખલિત-અબાધિત છે.

યોગ—સ્વેત શંખમાં પીત પર્યાયનો અનુભવ થાય છે, તેથી પર્યાયનો અનુ-
ભવ વ્યભિચારી છે.

જૈન—એમ કહેવું તે યોગ્ય નથી. કારણ કે-તે અનુભવ-(સ્વેત શંખમાં
પીત વર્ણનો અનુભવ, સ્ખલિત-બ્રાત-બાધિત છે, સ્વેત શંખમાં પીલાશનો
અનુભવ કાંઈ અસ્ખલિત (અબાધિત) રૂપ નથી કે જેથી કરીને તે અનુભવ પૂર્વા-
કારનો વિનાશ છતાં સ્વભાવનો ત્યાગ કયાં વિના-પૂર્વાવસ્થામાં જે સ્વભાવ હતો
તે જ સ્વભાવે રહીને ઉત્તરાકારના ઉત્પાદની સાથે એટલે કે-(ઉત્પાદ-વ્યય
ધ્રોવ્યાત્મક વસ્તુની સાથે) વ્યાસિ ધરાવે. શ્વાદિ પદાર્થમાં હુર્-અમર્પ-(કોધ),
ઔદાસીન્ય વિગેરે પર્યાયોની પરંપરાનો અનુભવ સ્ખલદ્રૂપ-(બ્રાત-બાધિત) નથી,

કારણ કે-તે અનુભવમાં કોઈ પણ આધક નથી, અર્થાત્ અસ્ખલરૂપ એટલા માટે છે કે-તેમાં નવા નવા પચોથોનું બુદ્ધં બુદ્ધં જ્ઞાન થાય છે છતાં એ પચોથોમાં રહેલ દ્રવ્યનો અનુભવ તો સદૈવ અસ્ખલરૂપ જ રહે છે, કારણ કે-પૂર્વ પચોથનો વિનાશ એ જ ઉત્તર પચોથની ઉત્પત્તિ છે પણ આન્ત જ્ઞાનમાં આમ નથી, કારણ કે-સંખમાં શ્વેત પચોથનો વિનાશ થઈ પીત પચોથનો ઉત્પાદ નથી થયો. આથી પીતજ્ઞાનને અસ્ખલરૂપ ન કહેવાય.

(૫૦) અન્ધયદર્શનાદિતિ ત્રૈકાસ્યાનુચ્છિત્તરન્વયઃ । પૂર્વાકારેત્યાદિ પૂર્વાકારવિનાશો સતિ અજહદ્વૃત્તોઽન્યથી યોઽયૌ ઉત્તરાકારસ્તદુત્પાદાવિનાભાવી ।

(ટિ.) પ્રમાણેનેતિ અયમન્વયઃ પ્રમાણેન બાધ્યત ઇત્યર્થઃ ॥ તસ્યેતિ પીતપંચાયાનુભવશ્ચ । સ્ત ઇતિ પીતપચોથાનુભવઃ । પૂર્વાકારેતિ પૂર્વાકારવિનાશો અજહદ્વૃત્તઃ પૂર્વસ્વભાવં નિર્ગરશ્વપ-મપરિત્યજન્ યોઽસૌ ઉત્તરાકારસ્તસ્યોત્પાદસ્તેનાવિનાભાવી નાન્તરીયકઃ । પૂર્વાકારવિનાશોઽપિ । તત્સ્વભાવધ્વજેન ઉત્તરાકાર યદ્વાતીત્યર્થઃ ।

§૮ નનૂત્પાદાદયઃ પરસ્પરં મિથ્યંતે નવા । યદિ મિથ્યંતે, કથમેકં વસ્તુ ડ્યાત્મકમ્ ? । ન મિથ્યંતે ચેત્, તથાપિ કથમેકં ડ્યાત્મકમ્ ? ।

તથાચ—

“યદ્યુત્પત્ત્યાદયો મિન્નાઃ કથમેકં ત્રયાત્મકમ્ ? ।

અથોત્પત્ત્યાદયોઽમિન્નાઃ કથમેકં ત્રયાત્મકમ્ ?” ॥૧॥

इति चेत् ।

§૯ તદયુક્તમ્ । કથશ્ચિદ્વિન્નલક્ષણત્વેન તેષાં કથશ્ચિદ્વેદ્યામ્બુપગમાત્ । તથાહિ-ઉત્પાદ-વિનાશ-ધ્રૌઘ્યાણિ સ્યાદ્વિન્નાનિ, મિન્નલક્ષણત્વાત્, રૂપાદિવત્ । નચ મિન્ન-લક્ષણત્વમસિદ્ધમ્ । અસતઃ આત્મલાભઃ, સતઃ સત્તાવિયોગઃ, દ્રવ્યરૂપતયાઽનુવર્તનં ચ સ્વરૂપાદાદીનાં પરસ્પરમસંકીર્ણાણિ લક્ષણાણિ સકલલોકસાક્ષિકાણ્યેવ । નચામી મિન્નલક્ષણા અપિ પરસ્પરાનપેક્ષાઃ, સ્વપુષ્પવદસત્વાપતેઃ । તથાહિ-ઉત્પાદઃ કેવલો નાસ્તિ, સ્થિતિવિગમરહિતત્વાત્, કૂર્મરોમવત્, તથા વિનાશઃ કેવલો નાસ્તિ, સ્થિત્યુ-ત્પત્તિરહિતત્વાત્, તદ્વત્, एवं સ્થિતિઃ કેવલા નાસ્તિ, વિનાશોત્પાદશૂન્યત્વાત્, તદ્-દેવ, इत्यन्योऽन्यापेक्षाणामुत्પादादीनां वस्तुनि सर्वं प्रतिपत्तव्यम् । તથાચ કથં નેકં ડ્યાત્મકમ્ ? ।

§૮ યોગ—તમોએ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌઘ્યાત્મક વસ્તુ કહી તો અહીં પ્રશ્ન છે વસ્તુમાં એ ત્રણે પરસ્પર બિન્ન છે કે અબિન્ન ? એ ઉત્પાદાદિ ત્રણે પરસ્પર મિત્ર હોય તો-એક જ વસ્તુ ઉત્પાદાદિ ત્રણે સ્વરૂપવાળી કઈ રીતે. કોઈ શકે ? અર્થાત્ ઉત્પાદાદિ ત્રણેય પરસ્પર, બિન્ન હોવાથી તેના સંબંધવાળી વસ્તુ પણ બિન્ન જ હોય માટે એ ત્રણેય રૂપ વસ્તુ ધરી શકતી નથી. ઉત્પાદાદિ ત્રણેય

પરસ્પર ભિન્ન ન હોય (અર્થાત્ અભિન્ન હોય) તો પણ વસ્તુ ત્રણ સ્વરૂપવાળી છે એ કઈ રીતે ઘટી શકશે ? (અર્થાત્ ઉત્પાદાદિ ત્રણે અભિન્ન હોવાથી એક સ્વરૂપ થયા તો તેના સંબંધવાળી વસ્તુ એક સ્વરૂપવાળી ઘટી શકે પરંતુ ત્રણ સ્વરૂપવાળી છે એમ ઘટી શકે નહિ. કહ્યું પણ છે—

“ઉત્પાદાદિ ભે પરસ્પર ભિન્ન છે તો વસ્તુ ત્રણ સ્વરૂપવાળી છે, એ કઈ રીતે ઘટશે ? અથવા ઉત્પાદાદિ ભે અભિન્ન હોય તો પણ વસ્તુ ત્રણે સ્વરૂપવાળી છે. એ કઈ રીતે ઘટશે.”

૬૬ જૈન— તમારું આ કથન અયોગ્ય છે, કારણ કે— તે ઉત્પાદાદિ ત્રણેના લક્ષણોમાં કથંચિદ્ ભેદ હોવાથી તેમાં કથંચિદ્ ભેદ માન્ય છે જ, તે આ પ્રમાણે— ઉત્પાદ, વિનાશ અને ધ્રોવ્ય (એ ત્રણે પરસ્પર) ભિન્ન છે. ભિન્ન લક્ષણોવાળાં હોવાથી, રૂપાદિની જેમ. અને તેઓ ભિન્ન લક્ષણોવાળાં છે એ અસિદ્ધ નથી. કારણ કે—અસત્-અવિદ્યમાનની ઉત્પત્તિ થાય છે, સત્ વિદ્યમાનની સત્તાનો વિયોગ-વિનાશ-પ્રધ્વંસ-વ્યય થાય છે, અને દ્રવ્યરૂપે સ્થિતિ આ પ્રમાણે ઉત્પાદાદિના પરસ્પર ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણો વિપેક્ષમસ્ત લોકની સાક્ષી છે. વળી, ભિન્ન લક્ષણવાળા છતાં ઉત્પાદાદિ ત્રણે પરસ્પર નિરપેક્ષ પણ નથી. અન્યથા આ ઉત્પાદાદિમાં આકાશપુષ્પની જેમ અસત્ત્વની આપત્તિ આવશે. અર્થાત્ વસ્તુના પ્રાણરૂપ ઉત્પાદાદિનો અભાવ થતાં વસ્તુના અભાવનો પ્રસંગ આવશે. તે આ પ્રમાણે—કાચખાના રોમ(કેશ) માં સ્થિરતા(ધ્રોવ્ય) કે નાશ (વ્યય) નથી માટે તેની-ઉત્પત્તિ પણ નથી. તેવી જ રીતે ધ્રોવ્ય અને વ્યય વિનાનો કેવલ ઉત્પાદ પણ નથી. કાચખાના રોમમાં સ્થિતિ-(ધ્રોવ્ય) અને ઉત્પત્તિ નથી માટે તેમાં વિનાશ-(વ્યય) પણ નથી, તેમ સ્થિતિ-(ધ્રોવ્ય) અને ઉત્પત્તિ વિનાનો માત્ર એકલો વિનાશ-(વ્યય) પણ નથી.

કાચખાના રોમમાં વિનાશ-(વ્યય) ને ઉત્પત્તિ નથી માટે તેમાં સ્થિતિ (ધ્રોવ્ય) નથી તેમ વિનાશ અને ઉત્પત્તિ વિનાની માત્ર એકલી સ્થિતિ-(ધ્રોવ્ય) પણ નથી. તેથી પરસ્પર અપેક્ષાવાળાં ઉત્પાદાદિની સત્તા વસ્તુ-(પદાર્થ)માં સ્વીકારવી જોઈએ, (અને એ પ્રમાણે-અર્થાત્ વસ્તુમાં ઉત્પાદાદિ ત્રણની સત્તા સ્વીકારવાથી) એક જ વસ્તુ ઉત્પાદાદિ ત્રણ સ્વરૂપવાળી કેમ નહિ ઘટે ? અર્થાત્ સુતરાં ઘટે.

(૫૦) નનૂત્પાદાદય ક્ષ્યાદિ પરઃ । તદ્વદિતિ કૂર્મરોમવત્ ।

(ટિં) તેપામિતિ સ્થિતિવ્યયધ્રોવ્યાણામ્ । અમીં ઇતિ ઉત્પાદાદયઃ । તદ્વદિતિ કૂર્મરોમરાજીવત્ । તદ્વદેવેતિ કૂર્મરાજીવદેવ ।

§ ૧૦ ક્રિચ્ચ । અપરમન્થધિષ્મહિ પશ્ચાશતિ—

પ્રવ્ચસ્તે કલશે શુશોચ તનયા મૌલૌ સમુત્પાદિતે

પુત્રઃ પ્રીતિમુવાહ કામપિ નૃપઃ શિશ્રાય મવ્યસ્થતામ્ ।

પૂર્વાંકારપરિશ્વયસ્તદપરાકારોદયસ્તદ્વયા-

ધારલૈક ઇતિ સ્થિતં ત્રયમયં તત્ત્વં તથાપ્રત્યયાત્ ॥૧॥

તથાચ સ્થિતં નિત્યાનિત્યાનેકાન્તઃ કાન્ત એવેતિ ।

૧૦૬ ૧ળી પંચાશત્ અંથમાં પણ એમ કહ્યું છે કે—

“સુવર્ણનો કળશ (ધટ) નાશ પામ્યો તેથી પુત્રીને શોક થયો, (તેજ સુવર્ણનો) સુકુટ થયો તેથી પુત્રને હુપ થયો અને રાજાએ માધ્યસ્થતા ધારણ કરી આ સ્થળે પૂર્વાકારનો નાશ થયો, ઉત્તરાકારની ઉત્પત્તિ થઈ અને અને તે બન્નેના આધારરૂપ એક (સુવર્ણદ્રવ્ય) સ્થિત છે, માટે તથાપ્રકારના અનુભવથી તત્ત્વ ઉત્પાદાદિ ત્રણુમય છે, એ સિદ્ધ થયું.” અને એ પ્રમાણે નિત્યાનિત્યરૂપ અને કાન્ત એ જ કાંત સુદર છે એ સિદ્ધ થયું.

(૫૦) મૌહાવિતિ મુકુટે । તથા ચેતિ તથા ચ સતિ ।

૬૧૧ એવં સદસદનેકાન્તોઽપિ ।

૬૧૨ નન્વત્ર વિરોધઃ । કથમેકમેવ કુમ્ભાદિ વસ્તુ સત્ત્વ, અસત્ત્વ ભવતિ ? ।

સત્ત્વં હ્યસત્ત્વપરિહારેણ વ્યવસ્થિતમ્ , અસત્ત્વમપિ સત્ત્વપરિહારેણ, અન્યથા તયોરવિશેષઃ સ્યાત્ । તતશ્ચ તથાદિ સત્ , કથમસત્ ? ; અથાસત્ , કથં સદિતિ ? ।

૬૧૩ તદનવદાતમ્ । યતો યદિ યેનૈવ પ્રકારેણ સત્ત્વમ્ , તેનૈવાઽસત્ત્વમ્ , યેનૈવ ચાસત્ત્વમ્ , તેનૈવ સત્ત્વમમ્યુપેયેત, તદા સ્યાદ્વિરોધઃ । યદા તુ સ્વરૂપેણ ઘટાદિત્વેન, સ્વદ્રવ્યેણ હિરણ્યમાદિત્વેન, સ્વક્ષેત્રેણ નાગરાદિત્વેન, સ્વકાલત્વેન વાસન્તિકાદિત્વેન સત્ત્વમ્, પરરૂપાદિના તુ પટત્વતન્તુત્વગ્રામ્યત્વગ્રૈમિકત્વાદિનાઽસત્ત્વમ્ , તદા ક વિરોધગન્ધોઽપિ ।

૬૧૧ એ જ પ્રમાણે સદ્-અસદ્-રૂપ અનેકાન્ત પણ સમજી લેવો.

૬૧૨ યૌગ—આમાં તો વિરોધ દોષ છે, કારણ કે—એક જ કુમ્ભાદિ પદાર્થ સત્ અને અસત્ કઈ રીતે હોઈ શકે ? કારણ કે—અસત્ત્વનો ત્યાગ કરીને સત્ત્વ અને સત્ત્વનો ત્યાગ કરીને ‘અસત્ત્વ’ રહેલ છે, અને જો સત્ અને અસત્ ને પરસ્પરના પરિહારરૂપ નહિ માનો તો—સત્ત્વ અને અસત્ત્વનો કંઈ ભેદ રહેશે નહિ, અર્થાત્ તે બન્નેનો અલેદ થવાથી એકરૂપ બની જશે, અને તેથી કરીને તે કુમ્ભાદિ પદાર્થ જો સત્ હોય તો અસત્ કઈ રીતે ? અને અસત્ હોય તો સત્ કઈ રીતે ?

૬૧૩ જૈન—તમારું આ કથન નિર્દોષ નથી. કારણ કે જે પ્રકારે સત્ત્વ છે, તે જ પ્રકારે અસત્ત્વ અને અસત્ત્વ છે તે જ પ્રકારે સત્ત્વ સ્વીકારવામાં આવે તો જ વિરોધ આવે, પરંતુ જો સ્વરૂપથી ઘટાદિરૂપે, સ્વદ્રવ્યથી સુવર્ણાદિનો, સ્વક્ષેત્રથી નાગરાદિનો (નાગરકાદિમાં રૂપ-ન ધયેલનો) સ્વકાલથી વસંત ઋતુનો, એ પ્રકારે પદાર્થનું સત્ત્વ હોય, અને પરરૂપાદિ એટલે-પટત્વ, તંતુત્વ,

આમ્યત્વ, ઐગ્મિકત્વ, આ બધા પ્રકારે તેનું અસત્ત્વ હોય તો તેમાં વિરોધના બંધ-(અસર) પણ ક્યાં છે ? અર્થાત્ બિલકુલ વિરોધ નથી.

(૫૦) નન્વિત્યાદિ પરઃ । અત્રેતિ અનેકાન્તે । તદનવદાતમિતિ સ્મરિઃ ।

(ટિ૦) પ્રધ્વસ્ત્રિત્યાદિ ॥ કનકકલશાવિનાશો નરપતિદુહિતુઃ નિષ્પ્રતિક્રિયઃ શોકશબ્દુઃ સમુન્મી-
લિતવાન્ સુવર્ણકલશભજ્ઞાત્ ॥ તત્સુવર્ણનિર્મિતો રત્નરશ્મિકરશ્ચતઃ કિરીટઃ ક્ષિતિપતિના યુવરા-
જાય દદે ॥ સ મૌલિલાભાત્ પ્રમોદભાગજનિ । રાજ્ઞો માધ્યસ્થ્યં મૂલદ્રવ્યસ્ય સુવર્ણસ્ય વિચમાન-
ત્વાત્ । અતઃ એવ ઉત્પત્તિવ્યયધૌ વ્યાત્મકં પ્રમોદવિપાદમાધ્યસ્થ્યાત્મકં ચ । પૂર્વાકારેતિ પૂર્વા-
કારસ્ય કલશલક્ષણસ્ય વિનાશઃ તસ્માત્કલશાદપરસ્ય મૌલેરુદયઃ । તત્ પૂર્વોત્તરાકારલક્ષણં દ્વયં
તસ્યાઽઽપાર એક ઇતિ સુવર્ણરૂપઃ । ઇત્યપિ ત્રયં તથા પ્રત્યયાદિતિ ત્રયાત્મકસ્ય વસ્તુતઃ
પ્રતીતેઃ ।

નન્વિત્યાદિ ॥ અન્યથેતિ અસત્ત્વપરિહારાભાવે સત્ત્વાસત્ત્વયોર્વિશેષાભાવે । તયો-
રિતિ સત્ત્વાઽસત્ત્વયોઃ ॥ અવિશેષ ઇતિ અમેદ એવમવેત્યર્થઃ ॥ સ્વરૂપેણેતિ ભાવેન ।
પટ્ટત્વેતિ પરરૂપેણ ભાવદ્રવ્યક્ષેત્રકાલરૂપૈરવિચિન્નમાનત્વમ્ ।

§ ૧૪ યે તુ સૌગતાઃ પરાસત્ત્વં નામ્યુપયન્તિ, તેષાં ઘટાદેઃ સર્વાત્મકત્વ-
પ્રસંગઃ । તથાહિ—યથા ઘટસ્ય સ્વરૂપાદિના સત્ત્વમ્, તથા યદિ પરરૂપાદિનાઽપિ
સ્યાત્, તથા સત્તિ સ્વરૂપાદિત્વવત્ પરરૂપાદિત્વપ્રસક્તેઃ કથં ન સર્વાત્મકત્વં ભવેત્ ? ।
પરાસત્ત્વેન તુ પ્રતિનિયતોઽસૌ સિધ્યતિ ।

§ ૧૫ અથ ન નામ નાસ્તિ પરાસત્ત્વમ્, કિન્તુ સ્વસત્ત્વમેવ તદિતિ ચેત્ । અહો !
નૂતનઃ કોઽપિ તર્કવિતર્કકર્કશઃ સમુદ્ભાવઃ । ન સ્વલ્લ યદેવ સત્ત્વમ્, તદેવાસત્ત્વં
ભવિતુમર્હતિ, વિધિપ્રતિપેધરૂપતયા વિરુદ્ધધર્માધ્યાસેનાનયોરૈકયાયોગાત્ । અથ પૃથક્
તન્નામ્યુપગમ્યતે, નચ નામ્યુપગમ્યત એવેતિ કિમિદમિન્દ્રજાલમ્ ? । તત્તદ્વાત્સ્યાનક્ષરમ-
સત્ત્વમેવોક્તં ભવતિ । एवं ચ યથા સ્વાસત્ત્વાસત્ત્વાત્ સ્વસત્ત્વં તસ્ય, તથા પરાસત્ત્વાસત્ત્વાત્
પરાસત્ત્વપ્રસક્તિરનિવારિતપ્રસરા, વિશેષાભાવાત્ ।

§ ૧૬ અથ નાભાવનિવૃત્ત્યા પદાર્થો ભાવરૂપઃ, પ્રતિનિયતો વા ભવતિ, ઐપિ
તુ સ્વસામગ્રીતઃ સ્વસ્વભાવનિયત એવોપજાયત ઇતિ કિં પરાસત્ત્વેનેતિ ચેત્ ? ।
ન ક્ષિન્નિત્ । કેવલં સ્વસામગ્રીતઃ સ્વસ્વભાવનિયતોત્પત્તિરેવ પરાસત્ત્વાત્મકત્વવ્યતિરેકેણ
નોપપદ્યતે । પારમાર્થિકસ્વાસત્ત્વાસત્ત્વાત્મકસ્વસત્ત્વેનેવ પરાસત્ત્વાસત્ત્વાત્મકપરાસત્ત્વેના-
પ્યુત્પત્તિપ્રસંગાત્ ।

§ ૧૭ વળી, જોદ્ધો કે એઓ પદાર્થમાં પરાસત્ત્વ (પરરૂપાદિપણે અભાવ)
માનતા નથી. તેથી તેઓના મતે ઘટાદિ પદાર્થમાં સર્વાત્મકતાનો (એક જ પદાર્થમાં
સર્વપદાર્થરૂપતાનો) પ્રસંગ આવશે. તે આ પ્રમાણે—જે પ્રકારે ઘટાદિ પદાર્થનું
સ્વરૂપાદિદ્વારા સત્ત્વ છે, તેમ જો પરરૂપાદિદ્વારા પણ સત્ત્વ થાય તો—પદાર્થ સ્વ-

રૂપની જેમ પરરૂપ પણ બની જશે. તેથી તે સર્વાત્મક કેમ નહિ થાય ? પણ જે પદાર્થમાં પરાસત્વ સ્વીકારવામાં આવે તો તે પદાર્થ પ્રતિનિયત-(વિશેષ-રૂપ) સિદ્ધ થાય છે

કૃ૧૫ બૌદ્ધ—પરાસત્વ કાંઈ જ નથી એમ અમે કહેતા નથી, પરંતુ સ્વ-સત્વ એ જ પરાસત્વ છે એમ કહીએ છીએ.

જૈન—અહો ! આ તો તમારું 'કોઈ નવું' જ નહીં વિતર્કથી કંક'શ-(કંઠાર) એવું કથન છે, કારણ કે- જે સત્ત્વ જ છે તે અસત્ત્વ કેમ બની શકે ? કેમ કે-સત્ત્વ વિધિરૂપ છે, અને અસત્ત્વ પ્રતિવેદરૂપ છે. માટે વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રય-દ્વારા આ બંનેમાં એકથ ઘટી શકતું નથી.

બૌદ્ધ—અસત્ત્વને અમે પૃથક્-ભિન્ન માનતા નથી.

જૈન—પણ તેને તમે નથી માનતા એમ પણ નથી, તો આ કેવી ઈન્દ્ર-જાલની રચના કરી ? આથી તો તેમ મોંથી કહ્યા વિના પણ અસત્ત્વનું અસત્ત્વ જ કહ્યું એમ કહેવાશે, એથી કરીને જેમ પદાર્થ સ્વઅસત્ત્વનું અસત્ત્વ હોય તો તે પદાર્થનું અસત્ત્વ થાય છે, તેમ પરાસત્ત્વનું અસત્ત્વ હોય તો પર-સત્ત્વનો પણ પ્રસંગ આવે તેને તમે નિવારી શકશો નહિ, કારણ કે-બંને સ્થળે અસત્ત્વનું અસત્ત્વ સમાન જ છે.

કૃ૧૬ બૌદ્ધ—અભાવની નિવૃત્તિથી-(અભાવના અભાવથી) પદાર્થ ભાવરૂપ કે પ્રતિનિયતરૂપ થતો નથી પરંતુ પોતાની કારણરૂપ સામગ્રીથી તે સ્વસ્વભાવ નિયત-સ્વસ્વરૂપે જ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે પરાસત્ત્વનું શું પ્રયોજન છે ?

જૈન--કશું નથી. પણ સ્વસામગ્રીથી તો કેવલ સ્વસ્વભાવમાં નિયતની-અર્થાત્ સ્વસત્ત્વાત્મકતાની જ ઉત્પત્તિ થાય છે પણ તે પરાસત્ત્વાત્મકતાથી ભિન્ન છે એ તો ઘટતું નથી. આ એક ત્રિચારણીય બાબત છે, કારણ કે તેથી માનવામાં, સ્વાસત્ત્વના અસત્ત્વરૂપ પારમાર્થિક સ્વસત્ત્વની જેમ પરાસત્ત્વના અસત્ત્વરૂપ પરમાર્થિકની પણ ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે.

(૫૦) સ્યાત્ સત્ત્વમ્ । પરાસત્ત્વેનેતિ અસત્ત્વમિત્તેન ।

અયોરિતિ સૌમતઃ । અનયોરિતિ સત્ત્વાનત્ત્વયોઃ । ન ચ નાભ્યુપગમ્યત પયેતિ મપિ તુ સત્ત્વસમ્મિતિત્વેનાન્નુપગમ્યત એવ । અસ્યેતિ ષટ્ત્વ । તસ્યેતિ પદાર્થસ્ય । તથા પરાસત્ત્વાસત્ત્વાદિત્વાદિ । પરા હિ તૈર્નિર્નિદ્યમ્ અતસ્તસ્યાસત્ત્વાયત્ત્વમ્ । પરાપરવાચ્ય પરસ્પરં બલાત્ પ્રાપ્નોતિ ।

(૫૦) અયોરિતિ યોઃ । અભાવનિવૃત્ત્યેતિ પરાસત્ત્વલક્ષણનિરૂત્ત્વા । ન કિઞ્ચિ-દિત્વાદિ યુઃ । પારમાર્થિકત્વાદિના એતદેવ સ્વાચ્છે । પરાસત્ત્વાસત્ત્વાત્મકપરાસત્ત્વે-નાડ્યુત્પત્તિપ્રસંગાદિતિ પરાસત્ત્વેડનભ્યુપગમ્યમાને ।

(૬૦) તેષાં ષટ્ત્વાદિત્વાદિઃ । અસાચિતિ ષટ્ત્વાદિઃ ।

તદિતિતિ પરાસત્ત્વમિતિ । અનયોરિતિ સત્ત્વાડસત્ત્વયોઃ । પૃથગિતિ ભિન્નમ્ । તદિતિ મળત્ત્વમ્ । અસ્યેતિ તાપાગતસ્ય । પરાસત્ત્વં હિ તૈર્નિર્નિદ્યમનસ્માદત્ત્વમ્ । પરામરણ-સત્ત્વાચ્ય પરસ્પરં બલાત્ પ્રાપ્નોતિ । અસત્ત્વમિતિ અભાવઃ । તસ્યેતિ પદાર્થસ્ય ।

§૧૭ યૌગાસ્તુ પ્રગચ્છન્તે-સર્વથા પૃથગ્મૂતપરસ્પરાભાવામ્યુપગમમાત્રેણ પદાર્થ-
પ્રતિનિયમપ્રસિદ્ધેઃ પર્યાપ્તં તેષામનત્ત્વાત્મકત્વકચ્છનાકદર્થનેનેતિ ।

§૧૮ તદસુન્દરમ્ । યતો યદા પટાઘભાવરૂપો ઘટો ન ભવતિ, તદા ઘટઃ
પટાદિરેવ સ્યાત્ । યથાચ ઘટસ્ય ઘટાભાવાદ્વિન્નત્વાદ્ ઘટરૂપતા, તથા પટાદેરપિ
સ્યાત્, ઘટાભાવાદ્વિન્નત્વાદેવ । કિંચ્ચ, અમીપાં ભાવાનાં સ્વતો ભિન્નાનામ્, અભિ-
ન્નાનાં વા ભિન્નાભાવેન ભેદઃ ક્રિયતે । નાથઃ પશ્યઃ, સ્વહેતુભ્ય એવ ભિન્નાનામેષામુ-
ત્પત્તેઃ । નાપિ દ્વિતીયઃ, સ્વયમભિન્નાનામન્યોડન્યાભાવાસંભવાત્ । ભાવાભાવયોશ્ચ ભેદઃ
સ્વત એવ વા સ્યાત્, અભાવાન્તરેગ વા । પ્રાચિ પક્ષે, ભાવાનામપિ સ્વરૂપેણૈવાયમસ્તુ,
કિમપરેણાભાવેન પરિકલ્પિતેન ? । દ્વિતીયે, પુનરનવસ્થાનાપત્તિઃ, અભાવાન્તરેષ્વપ્યભાવા-
ન્તરાણાં ભેદકાનામવશ્યસ્વીકરણીયત્વાત્ । કથમ્ચિદભિન્ને તુ ભાવાદભાવે ન કથિ-
દમૂઢશકલક્ષ્યાવકાશઃ । વસ્તુવેવ હિ તત્તથા; સદસદંશયોસ્તથાપરિણતિરેવ હિ ઘટઃ પટો
વાડમિધાયતે, ન કેવલઃ સદંશઃ, તતઃ કથં ઘટાદિઃ પરેણાત્માનં મિશ્રયેત્ ? । इति
સૂક્તઃ સદસદનેકાન્તઃ । એવમપરેડપિ ભેદાભેદાનેકાન્તાદયઃ સ્વયં ચતુરૈર્વિવેચનીયાઃ ॥ ૮ ॥

इति प्रमाणनयतत्त्वालोकालंकारे श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचि-

तायां रत्नाकरावतारिकाख्यलघुटीकायां प्रमेयस्वरूप-

निर्णयो नाम पञ्चमः परिच्छेदः ॥ ५ ॥

§૧૭ અહીં યૌગો વળી આ પ્રમાણે વાગાડ'ગર કરે છે—

યૌગ—પદાર્થથી અત્યન્ત ભિન્ન એવા ઇતરેતરાભાવના સ્વીકાર માત્રથી જ
પદાર્થના પ્રતિનિયમ—અર્થાત્ પદાર્થનું નિયત સ્વસ્વરૂપ સિદ્ધ થઈ જાય છે, તો
પદાર્થને, અસત્તાત્મક કલ્પીને તેમની શા માટે કદર્થના કરવી ?

§૧૮ જૈન—યૌગોતુ' ઉપરોક્ત કથન પણ પ્રશંસનીય નથી, કારણ કે—જો
પટાદિના અભાવરૂપ ઘટ ન હોય તો તે ઘટ પણ પટાદિરૂપ થઈ જશે. કારણ
કે—જેમ ઘટાભાવથી ભિન્ન હોવાથી ઘટની ઘટરૂપતા છે તેમ ઘટાભાવથી ભિન્ન
હોવાથી પટાદિની પણ ઘટરૂપતા થઈ જશે. વળી, આ ઘટપટાદિનો ભેદ અત્યન્ત
ભિન્ન એવા ઇતરેતરાભાવને કારણે થાય છે, તો શું તે ઘટાદિ પદાર્થો સ્વતઃ
ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? સ્વતઃ ભિન્ન તો નથી, કારણ કે—આ ઘટપટાદિ પદાર્થો
પોતાના કારણોથી જ ભિન્ન રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ ઉત્પત્તિના હેતુઓ
જ ભિન્ન હોવાથી પદાર્થો ભિન્ન છે, પણ સ્વતઃ ભિન્ન નથી. સ્વતઃ અભિન્ન
પણ નથી, કારણ કે—સ્વયં અભિન્ન પદાર્થોમાં ઇતરેતરાભાવનો સંભવ જ નથી.

વળી, ભાવ અને અભાવનો ભેદ શાથી થાય છે ? સ્વતઃ થાય છે કે બીજા
કોઈ અભાવ દ્વારા ? સ્વતઃ ભેદ થતો હોય તો ભાવોમાં પણ સ્વતઃ—એટલે કે
સ્વરૂપથી જ ભેદ કેમ ન થાય ? તો પછી બીજા અભાવને ભેદના કારણરૂપે કલ્પ-

વાની શી જરૂર છે ? અન્ય અભાવથી ભેદ થતો હોય તો અનવસ્થા દોષ આવશે. કારણ કે, અન્ય અભાવોમાં પણ ભેદ કરનાર અન્ય અભાવો અવશ્ય સ્વીકારવા પડશે જ. પરંતુ જો ભાવથી અભાવને કથંચિદ્ અભિન્ન માનવામાં આવે તો આવા કોઈ કલંક(દોષ)ને સ્થાન નથી, કારણ કે-વસ્તુ જ તેવા પ્રકારની-સદ-સત્સ્વભાવવાળી છે, કારણ કે-સદંશ કે અસદંશની તથા પ્રકારની પરિણતિ જ ઘટ અથવા પટ કહેવાય છે. પરંતુ કેવલ 'સદંશ જ' ઘટ કહેવાતો નથી, એટલે જોથી કરીને ઘટાદિ પોતાને બીજાની સાથે મિશ્રિત કેમ કરે ? અર્થાત્ ઘટ પટ-રૂપ કેમ બની જાય ?

એટલા માટે સદસદનેકાન્તાનું કથન સુસંગત છે અને ચતુર પુરુષોએ એ જ પ્રકારે લેહાલેહાનેકાન્ત આદિ સ્વયં વિચારી લેવા.

આ પ્રમાણે “પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક” નામના ગ્રંથમાં શ્રીરત્નપ્રભાચાર્ય-મહારાજ વિરચિત “રત્નાકરાવતારિકા” નામની લઘુટીકામાં ‘પ્રમેયસ્વરૂપને નિર્ણય’ એ નામના પાંચમા પરિચ્છેદને શ્રીરેવતાચલચિત્રક્રતાદિ પ્રાચીન (૭૫) તીર્થોદ્ધારક શ્રીવિજયનીતિસૂરીશ્વરજીના શિષ્યાણુ મુનિ મલયવિજય-જીએ સ્વઅભ્યાસ સમયે કરેલ ગુજરાત ભાષાનુવાદ પૂર્ણ થયો.

(૧૦) સર્વથેત્યાદિ પદાર્થાત્ ।

ઘટાભાવાદ્ભિન્નત્વાદેવેતિ પટે હિ ઘટરૂપઃ પ્રાપ્નોતિ ઘટાભાવાદ્ભિન્નત્વાત્ । ભાવાનામિતિ પટપટાદીનામ્ । ભિન્નાભાવેનેતિ અત્યંતભિન્નપરસ્પરાભાવેન । અન્યોન્યાભાવાઽસમ્ભવાદિતિ વૃક્ષશિશ્વપયોરિવ । ભાવાભાવયોરિતિ પદાર્થપરસ્પરાભાવયોઃ । કથમ્ચિદ્ભિન્ને ઇતિ જૈનાભિમતે ॥છા॥

અત્ર પદ્મપરિચ્છેદે વાદસ્થલાનિ—

યોગાભિપ્રેતસ્વતન્ત્રસામાન્યવિશેષનિરાકરણમ્ ॥૧॥, તત્રાપિ પ્રથમ પૈટરાભિમતત્થયન્તિ સર્વગતસામાન્યનિરાસઃ (૧), તતઃ પૈલુકાભિમતસર્વસર્વગતસામાન્યનિરાસઃ (૨), તત્રૈવ સામાન્ય-વિશેષાત્મકાર્થસ્થાપનમ્ ॥૨॥ તિયેક્સામાન્યે અન્યમ્યાટુતિમાત્રસામાન્યવાદિનિરાકરણમ્ (૧), કર્મ્વતાસામાન્યે ધણિશ્વવાદિનિરાકરણમ્ (૨), તત્રૈવ દ્રવ્યે પર્યાયયોર્ભેદાભેદસ્થાપનમ્ (૩) તત્રૈવ નિર્હેતુકવિનાશનિરાસેન સદેતુકવિનાશસ્થાપનમ્ ॥૩॥ યોગાભિમતત્થયર્થમિદેદનિરાસેન તદ્ભેદા-ભેદસ્થાપનમ્ ॥૪॥ તત્રૈવ નિત્યેકાન્તનિરાસઃ (૧), ઉત્પાદબ્યવગ્રીમ્યાત્મકસ્થાપનમ્ ॥૫॥ ધીગતા-ભિમતપરાસરવનિપેધનિરાકરણમ્ ॥૬॥ ઇતરેતરાભાવસ્ય સંયથા પૃથગ્માવાનરાસેન પદાર્થાનામસદા-ત્મકસ્વસ્થાપનમ્, એવ ચ સદસદનેવાન્તસ્થાપનમ્ ॥૭॥ એવં પદ્મપરિચ્છેદે વાદાઃ સત્ ૭, તદન્તર્ભાવ-ર્થેન અન્તર્ભાવયુક્તિય દર્શિતૈવ ॥છા॥

(ટિ૦) સર્વથા પૃથગ્ભૂતેત્યાદિ ॥ તેષામિતિ ભાષાનામ્ ।

સ્વાદિતિ પટસ્વતેતિ શેષઃ । ભિન્નાભાવેનેતિ સંયથા ભિન્નેતેતિમુદિઃ । પદામિતિ પદાર્થાનામ્ । અયમિતિ અભેદઃ ॥ ૮ ॥

इति धीसाधुपूर्णमागच्छीयधोमदाचार्यगुणचन्द्रसूरिद्विषयं०द्वानचन्द्र-विरचिते रत्नाकरावतारिकाटिप्पणके पञ्चमः परिच्छेदः ॥ छ ॥ ग्रन्थाम् १७०, अ० २० ॥ छ ॥ र्थाः ॥

અર્દ્ધમ્ અથ ષષ્ઠઃ પરિચ્છેદઃ ।

एवं प्रमाणस्य लक्षणसंख्याविषयानाख्याय फलं स्फुटयन्ति—

यत्प्रमाणेन प्रसाध्यते तदस्य फलम् ॥१॥

§ ૧ યદ્વત્પ્રમાણમજ્ઞાનનિવૃત્ત્યાદિકં પ્રત્યક્ષાદિના પ્રમાણેન સાધકતમેન સાધ્યતે,
તદસ્ય પ્રમાણસ્ય ફલમવગન્તવ્યમ્ ॥૧॥

अथैतत्प्रकारतो दर्शयन्ति—

तद्वિધिमानन्तर्येण पारस्पर्येण च ॥२॥

तत्राद्यभेदमादर्शयन्ति—

तत्रાનન્તર્યેણ સર્વપ્રમાણાનામજ્ઞાનનિવૃત્તિઃ ફલમ્ ॥૩॥

§ ૧ અજ્ઞાનસ્ય વિપર્યયાદેર્નિવૃત્તિઃ પ્રથ્વંસઃ સ્વપરવ્યવસિતિરૂપા ફલં બોદ્ય-
મ્યમ્ ॥૩॥

अथापरप्रकारं प्रकाशयन्ति—

पारस्पर्येण केवलज्ञानस्य तावत् फलमौदासीन्यम् ॥४॥

§ ૧ ઔદાસીન્યં સાક્ષાત્સમસ્તાર્થાનુભવેઽપિ હાનોપાદાનેઞ્છાવિરહાન્માધ્યસ્થ્ય-
મુપેક્ષેત્યર્થઃ । કુત્ત્વમિતિ ચેદ્ ઉચ્યતે, સિદ્ધપ્રયોજનત્વાત્ કેવલિનાં સર્વત્રૌદાસી-
ન્યમેવ ભવતિ, દ્વેયસ્ય સંસારતત્કારણસ્ય હાનાદુપાદેયસ્ય મોક્ષતત્કારણસ્યોપાદા-
નાત્ સિદ્ધપ્રયોજનત્વં નાસિદ્ધં ભગવતામ્ ॥૪॥

પ્રમાણના લક્ષણ સંખ્યા અને વિષયને કદા પછી ફલનું નિરૂપણ—

પ્રમાણ દ્વારા જે સિદ્ધ કરવામાં આવે તે પ્રમાણનું ફલ છે. ૧.

§ ૨ સાધકતમ રૂપ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ દ્વારા આગળ જેનું સ્વરૂપ કહેવાશે
તે અજ્ઞાનનો નાશ આદિ જે સિદ્ધ કરાય તે પ્રમાણનું ફલ બાણનું. ૧.
ફલના ભેદો—

તે બે પ્રકારે છે,—અનન્તર—સાક્ષાત્ ફલ અને પરંપરા ફલ. ૨.

ફલના પ્રથમ પ્રકારનું નિરૂપણ—

અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થવી એ સર્વ પ્રમાણોનું અનન્તર ફલ છે. ૩.

§ ૧ વિપર્યયાદિરૂપ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ-એટલે પ્રથ્વંસ, અર્થાત્ સ્વપરવ્યવ-
સાયને સર્વ પ્રમાણોનું અનન્તર ફલ બાણનું. ૩.

ફલના બીજા પ્રકાર નું નિરૂપણ—

કેવલજ્ઞાનનું પરંપરાથી ફલ ઉદાસીનતા છે. ૪,

§૧ કેવલજ્ઞાન દ્વારા સમસ્ત પદાર્થોનો સાક્ષાત્ અનુભવ હોવા છતાં તેમનો ત્યાગ કરવાની કે ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છાનો અભાવ હોવાથી તેમને વિષે માધ્યસ્થ્યભાવ છે, તે ઉદાસીનતા-ઉપેક્ષા કહેવાય છે.

શંકા—કેવલીઓમાં ઉદાસીનતાનું શું કારણ છે ?

સમાધાન—કેવલીઓનું પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ ગયેલ હોવાથી એટલે કે તેઓ કૃતકૃત્ય હોવાથી, સર્વત્ર ઉદાસીન હોય છે.

શંકા—કેવલીનું પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ ગયું છે એમ શાથી કહો છો ?

સમાધાન—હેય એટલે કે-ત્યાગ કરવા યોગ્ય સંસાર અને સંસારના કારણોનો ત્યાગ કરવાથી અને ઉપાદેય એટલે કે-ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ભોક્ષ અને તેનાં કારણોનું ઉપાદાન-(ગ્રહણ) કરેલ હોવાથી કેવલી ભગવન્તોનું પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ ગયું છે. ૪.

(ટિ.) હેયસ્યેત્યાદિ । પરિત્યાગ્યસ્ય સંસારસ્ય સંસારકારણસ્ય વા પરિહારાત્ । ઉપાદેયસ્યેતિ પ્રાપ્ત્ય મુક્તેર્મોક્ષનિવાનસ્ય વા સ્વીકારાત્ । મગવતામિતિ સામાન્યકેવલિનાં તીર્થકરાણાં ચ ॥ ૪ ॥

અથ કેવલચ્યતિરિક્તપ્રમાણાનાં પરમ્પરાફલં પ્રકટયન્તિ—

શેષપ્રમાણાનાં પુનરુપાદાનહાનોપેક્ષાબુદ્ધયઃ ॥૫॥

§૧ પારમ્પર્યેણ ફલમિતિ સંબંધનીયમ્ । તત ઉપાદેયે કુદ્કુમકામિનીર્કર્પુ-રાદાવર્થે પ્રહણબુદ્ધિઃ, હેયે હિમમકરાક્ષારાદૌ પરિત્યાગબુદ્ધિઃ, ઉપેક્ષણીયેડર્થાનર્થા-પ્રસાધકત્વેનોપાદાનહાનનર્હે જરત્તુણાદૌ વસ્તુન્યુપેક્ષાબુદ્ધિઃ પારમ્પર્યેણ ફલમિતિ ॥૫॥

કેવલજ્ઞાન સિવાયના પ્રમાણોના પરંપરાથી ફલનું સ્વરૂપ—

આકીર્ણાં પ્રમાણોનું ઉપાદાનબુદ્ધિ, હાનબુદ્ધિ, અને ઉપેક્ષાબુદ્ધિ છે.

§૧ સૂત્રમાં ‘પરંપરાથી ફળ’ એ બોડી દેવું, તેથી કરી—ઉપાદેય-ગ્રહણ કરવા યોગ્ય કુંકુમ-કામિની-કર્પૂર આદિ પદાર્થોમાં ઉપાદાન-ગ્રહણ કરવાની બુદ્ધિ થવી, હેય-ત્યાગ કરવા યોગ્ય હિમ-મકર-અંગારા આદિ પદાર્થોમાં હાન-ત્યાગ કરવાની બુદ્ધિ થવી, અને ઉપેક્ષણીય—પ્રયોજનને સિદ્ધ નહિ કરવાથી ગ્રહણ કરવા માટે અને અનર્થને સિદ્ધ નહિ કરવાથી ત્યાગવા માટે જે અયોગ્ય છે એટલે કે જે લાભ કે નુકસાન કરવાને અસમર્થ છે એવા છુછું ધાસ વિગેરે પદાર્થોમાં ઉપેક્ષા બુદ્ધિ થવી એ ત્રણેય શેષ પ્રમાણો—એટલે પારમાર્થિક વિકલ-પ્રત્યક્ષ, સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ પ્રમાણોનું પરંપરા ફલ. ૫.

(ટિ.) હેયે દ્વિત્યાદિ । મમકારેતિ અન્તરજ્ઞે । અહ્યગારાદાવિતિ બહિરજ્ઞે । જ્ઞાનમપિ હાનોપાશાનોપેધાનેદેન પ્રવાત્મધ્મ ॥

પ્રમાણાત્ ફલસ્ય ભેદાભેદકાન્તવાદિનો યૌગસૌગતાન્નિરાકર્તું સ્વનતં ચ ન્યવ-સ્થાપયિતું પ્રમાણયન્તિ—

અર્થમ્ અથ ષષ્ઠઃ પરિચ્છેદઃ ।

एवं प्रमाणस्य लक्षणसंख्याविषयानाख्याय फलं स्फुटयन्ति—

यत्प्रमाणेन प्रसाध्यते तदस्य फलम् ॥१॥

§१ यद्वत्प्रमाणमज्ञाननिवृत्त्यादિકं प्रत्यक्षादिना प्रमाणेन साधकतमेन साध्यते,

तदस्य प्रमाणस्य फलमवगन्तव्यम् ॥१॥

अथैतत्प्रकारतो दर्शयन्ति—

तद्वિધિमानन्तर्येण પારમ્પર્યેણ ચ ॥૨॥

તત્રાધ્યભેદમાદર્શયન્તિ—

તત્રાનન્તર્યેણ સર્વપ્રમાણાનામજ્ઞાનનિવૃત્તિઃ ફલમ્ ॥૩॥

§१ अज्ञानस्य विपर्ययादेर्निवृत्तिः प्रवृत्तः स्वपरव्यवसितिरूपा फलं बोद्ध-

व्यम् ॥३॥

अथापरप्रकारं प्रकाशयन्ति—

પારમ્પર્યેણ કેવલજ્ઞાનસ્ય તાવત્ ફલમૌદાસીન્યમ્ ॥૪॥

§१ औदासीन्यं साक्षात्समस्तार्थानुभवेऽपि हानोपादानेच्छाविरहान्माध्यस्थ्य-
मुपेक्षेत्यर्थः । कुत इति चेद् उच्यते, सिद्धप्रयोजनत्वात् केवलिनं सर्वत्रौदासी-
न्यमेव भवति, हेयस्य संसारतत्कारणस्य हानादुपादेयस्य मोक्षतत्कारणस्योपादा-
नात् सिद्धप्रयोजनत्वं नासिद्धं भगवताम् ॥४॥

પ્રમાણના લક્ષણ સંખ્યા અને વિષયને કદા પછી ફલનું નિરૂપણ—

પ્રમાણ દ્વારા જે સિદ્ધ કરવામાં આવે તે પ્રમાણનું ફલ છે. ૧.

§૧ સાધકતમ રૂપ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ દ્વારા આગળ જેનું સ્વરૂપ હોવાશે તે અજ્ઞાનનો નાશ આદિ જે સિદ્ધ કરાય તે પ્રમાણનું ફલ બાણવું. ૧.

ફલના ભેદો—

તે બે પ્રકારે છે,—અનન્તર—સાક્ષાત્ ફલ અને પરંપરા ફલ. ૨.

ફલના પ્રથમ પ્રકારનું નિરૂપણ—

અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થવી એ સર્વ પ્રમાણોનું અનન્તર ફલ છે. ૩.

§૧ વિપર્યયાદિરૂપ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ—એટલે પ્રધ્વંસ, અર્થાત્ સ્વપરવ્યવ-
સાયને સર્વ પ્રમાણોનું અનન્તર ફલ બાણવું. ૩.

ફલના બીજા પ્રકાર નું નિરૂપણ—

કેવલજ્ઞાનનું પરંપરાથી ફલ વિદ્યમીનતા છે. ૪,

§૧ કેવલજ્ઞાન દ્વારા સમસ્ત પદાર્થોનો સાક્ષાત્ અનુભવ હોવા છતાં તેમનો ત્યાગ કરવાની કે ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છાનો અભાવ હોવાથી તેમને વિષે માધ્યસ્થભાવ છે, તે ઉદાસીનતા-ઉપેક્ષા કહેવાય છે.

શંકા—કેવલીઓમાં ઉદાસીનતાનું શું કારણ છે ?

સમાધાન—કેવલીઓનું પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ ગયેલ હોવાથી એટલે કે તેઓ કૃતકૃત્ય હોવાથી, સર્વત્ર ઉદાસીન હોય છે.

શંકા—કેવલીનું પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ ગયું છે એમ શાથી કહો છો ?

સમાધાન—હેય એટલે કે—ત્યાગ કરવા યોગ્ય સંસાર અને સંસારના કારણોનો ત્યાગ કરવાથી અને ઉપાદેય એટલે કે—ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ભોક્ષ અને તેનાં કારણોનું ઉપાદાન—(ગ્રહણ) કરેલ હોવાથી કેવલી ભગવન્તોનું પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ ગયું છે. ૪.

(ટિ.) હેયસ્યેત્યાદિ । પરિત્યાગ્યસ્ય સંસારસ્ય સંસારકારણસ્ય વા પરિહારાત્ । ઉપાદેયસ્યેતિ પ્રાણસ્ય મુક્તેર્મોક્ષનિદાનસ્ય વા સ્વીકારાત્ । ભગવતામિતિ સામાન્યકેવલિનાં તીર્થકરાણાં ચ ॥ ૪ ॥

અથ કેવલન્યતિરિક્તપ્રમાણાનાં પરમ્પરાફલં પ્રકટયન્તિ—

શેષપ્રમાણાનાં પુનરુપાદાનહાનોપેક્ષાચુદ્ધયઃ । ૫।

§૧ પારમ્પર્યેણ ફલમિતિ સંબન્ધનીયમ્ । તત્ ઉપાદેયે કુઙ્કુમકામિનીકર્પુ-રાદાવર્થે પ્રહણબુદ્ધિઃ, હેયે હિમમકરાજ્ઞારાદૌ પરિત્યાગબુદ્ધિઃ, ઉપેક્ષણીયેઽર્થાનર્થા-પ્રસાધકલેનોપાદાનહાનનર્હે જરત્તુણાદૌ વસ્તુન્યુપેક્ષાબુદ્ધિઃ પારમ્પર્યેણ ફલમિતિ ॥૫॥

કેવલજ્ઞાન સિવાયના પ્રમાણોના પરંપરાથી ફલનું સ્વરૂપ—

આકીનાં પ્રમાણોનું ઉપાદાનબુદ્ધિ, હાનબુદ્ધિ, અને ઉપેક્ષાબુદ્ધિ છે.

§૧ સૂત્રમાં ‘પરંપરાથી ફળ’ એ ભેડી દેવું, તેથી કરી—ઉપાદેય-ગ્રહણ કરવા યોગ્ય કુંકુમ-કામિની-કર્પૂર આદિ પદાર્થોમાં ઉપાદાન-ગ્રહણ કરવાની બુદ્ધિ થવી, હેય-ત્યાગ કરવા યોગ્ય હિમ-મકર-અંગારા આદિ પદાર્થોમાં હાન-ત્યાગ કરવાની બુદ્ધિ થવી, અને ઉપેક્ષણીય—પ્રયોજનને સિદ્ધ નહિ કરવાથી ગ્રહણ કરવા માટે અને અનર્થને સિદ્ધ નહિ કરવાથી ત્યાગવા માટે જે અયોગ્ય છે એટલે કે જે લાભ કે નુકસાન કરવાને અસમર્થ છે એવા જીર્ણ ધાસ વિગેરે પદાર્થોમાં ઉપેક્ષા બુદ્ધિ થવી એ ત્રણેય શેષ પ્રમાણો—એટલે પારમાર્થિક વિકલ-પ્રત્યક્ષ, સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ પ્રમાણોનું પરંપરા ફલ. ૫.

(ટિ.) હેયે હીત્યાદિ । મમકારેતિ અન્તરજ્ઞે । અસ્ત્રાદાવાવિતિ બહિરજ્ઞે । જનમવિ-હાનોપાદાનોપેક્ષામેદેન પ્રયાત્મકમ્ ॥

પ્રમાણાત્ ફલસ્ય મેદામેદૈકાન્તવાદિનો યૌગસૌગતાન્નિરાકર્તું સ્વમતં ચ ન્યવ-સ્થાપયિતું પ્રમાણયન્તિ—

તત્પ્રમાણતઃ સ્યાદ્ધિન્નમભિન્નં ચ પ્રમાણફલત્વાન્યથાનુપપત્તેઃ ॥૬॥

તદિતિ પ્રકૃતં ફલં પરામૃશ્યતે ॥૬॥

અથાત્રાશંક્યં વ્યભિચારમપસારયન્તિ—

ઉપાદાનબુદ્ધ્યાદિના પ્રમાણાદ્ધિન્નેન વ્યવહિતફલેન હેતોર્વ્યભિચાર
ઇતિ ન વિભાવનીયમ્ ॥૭॥

પ્રમાણફલં ચ ભવિષ્યતિ, પ્રમાણાત્ સર્વથા ભિન્નં ચ ભવિષ્યતિ, યથોપાદાન-
બુદ્ધ્યાદિક્રમિતિ ન પરામર્શનીયં યૌગૈરિત્યર્થઃ ॥૭॥

અત્ર હેતુઃ—

તસ્યૈકપ્રમાતૃતાદાત્મ્યેન પ્રમાણાદ્ભેદઽવ્યવસ્થિતેઃ ॥૮॥

૬૧ પ્રમાતૃતાદાત્મ્યમપિ કુતઃ સિદ્ધમિત્યાશંક્યાહુઃ—

પ્રમાણતયા પરિણતસ્યૈવાત્મનઃ ફલતયા પરિણતિપ્રતીતેઃ ॥૯॥

§૧ યસ્યૈવાત્મનઃ પ્રમાણાકારેણ પરિણતિસ્તસ્યૈવ ફલરૂપતયા પરિણામ ઇત્યેક-
પ્રમાત્રપેક્ષયા પ્રમાણફલયોરભેદઃ ॥૯॥

પ્રમાણુનું ફલ પ્રમાણુથી સર્વથા ભિન્ન છે, એવું કહેનાર યોગ, અને
સર્વથા અભિન્ન છે એવું કહેનાર બોદના મતનું નિરસન કરવા માટે, અને
સ્વમતની સિદ્ધિ કરવા માટે પ્રમાણુ (હેતુ)–

તે પ્રમાણુથી કથંચિદ્ ભિન્ન છે, અને કથંચિદ્ અભિન્ન છે, અન્યથા
પ્રમાણુ અને ફલનો સંબંધ ઉપપન્ન–(ચુકિતચુકત) નહિ થાય. ૬.

§૧ સૂત્રમાં તે એટલે ફલ સમજવું, ૬.

ઉક્ત હેતુમાં શંકા કરી વ્યભિચાર દોષાપત્તિ અને તેનું નિરાકરણ—

ઉપાદાન બુદ્ધ્યાદિરપ્ય વ્યવહિત ફલ–(પરંપરાફલ) પ્રમાણુથી સર્વથા
ભિન્ન છે તેથી ઉપરોક્ત હેતુમાં વ્યભિચાર આવશે એવો વિચાર કરવો ન
જોઈએ. ૭.

§૧ પ્રમાણુનું ફલ હોય અને છતાં પણ તે પ્રમાણુથી સર્વથા ભિન્ન હોય
જેમકે–ઉપાદાન બુદ્ધ્યાદિ, એમ યોગોએ માનવું નહિ. ૭. તેમાં હેતુ–

કારણ કે તે ઉપાદાન બુદ્ધિ આદિરપ્ય વ્યવહિત ફલનો એક પ્રમાણમાં
તાદાત્મ્ય સંબંધ હોઈ પ્રમાણુથી અભિન્ન છે. ૮

પ્રમાણ સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ કઈ રીતે સિદ્ધ થશે ? એ શંકાનું
નિરસન—

કારણ કે–પ્રમાણરૂપે પરિણામ પામેલ આત્મા જ ફલરૂપે પરિણામ પામે
છે એ અનુભવસિદ્ધ છે. ૯.

§૧ જે આત્માની પ્રમાણરૂપે પરિણતિ થાય છે તે આત્માનો જ ફલરૂપે
પરિણામ થાય છે માટે એક પ્રમાણની અપેક્ષાએ પ્રમાણ અને ફલમાં અભેદ
છે. ૯.

एतदेव भावयन्ति—

यः प्रमिमीते स एवोपादत्ते परित्यजत्युपेक्षते चेति सर्वसंव्यवहारि-
भिरस्खलितमनुभवात् ॥१०॥

§૧ ન સ્વલ્પન્યઃ પ્રમાતા પ્રમાણપર્યાયતયા પરિણમતેઽન્યથોપાદાનહાનોપેક્ષા-
બુદ્ધિપર્યાયસ્વભાવતયેતિ કસ્યાપિ સચેતસોઽનુભવઃ સમસ્તીત્યર્થઃ ॥૧૦॥

यथोक्तार्थानभ्युपगमे दूषणमाहुः—

इतरथा स्वपरयोः प्रमाणफलव्यवस्थाविप्लवः प्रसज्येत ॥११॥

इतरथेत्येकस्यैव प्रमातुः प्रमाणफलादात्म्यानङ्गीकारे इमे प्रमाणफले स्वकीये,
इमे च परकीये इति नैयत्यं न स्यादिति भावः । तदित्यमुपादानादौ व्यवहिते फले
प्रमाणादभेदस्यापि प्रसिद्धेर्न तेन प्रकृतहेतोर्व्यभिचार इति सिद्धम् ॥११॥

તેનું જ વિવરણ આ પ્રમાણે છે—

જે જાણે છે, તે જ ગ્રહણ કરે છે, ત્યાગ કરે છે, અને ઉપેક્ષા કરે છે. એવો
સમસ્ત વ્યવહાર કુશલ પુરુષોને અસ્ખલિત અનુભવ હોવાથી. ૧૦.

§૧ પ્રમાણ પર્યાયરૂપે કોઈ એક આત્મા પરિણામ પામતો હોય અને
ઉપાદાનબુદ્ધિ-હાનબુદ્ધિ કે-ઉપેક્ષાબુદ્ધિ પર્યાયરૂપે કોઈ એક બીજો જ આત્મા
પરિણામ પામતો હોય એવો અનુભવ કોઈ પણ સભાન વ્યક્તિને નથી. ૧૦.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ન માનવાથી આવતો હોય—

अन्यथा स्य અને પરના પ્રમાણ અને અને તેના ફલની વ્યવસ્થા નાશ
પામશે. ૧૧.

§૧ ‘અન્યથા’ એટલે કે એક જ પ્રમાતામાં અને ફલનો તાદાત્મ્ય સંબંધ
અલેદ સંબંધ ન સ્વીકારવામાં આવે તો-આ પ્રમાણ અને ફલ સ્વકીય છે,
અને આ પ્રમાણ અને ફલ પરકીય છે એવું નિયમન થઈ શકશે નહિ, તેથી
કરીને આ રીતે ઉપાદાન બુદ્ધિ આદિરૂપ વ્યવહિત ફલ-(પરંપરા ફલ)નો પ્રમાણ
થી અલેદ પણ પ્રસિદ્ધ છે, માટે તે ઉપાદાન બુદ્ધિ આદિરૂપ વ્યવહિત ફલથી
પ્રકૃત હેતુનો એટલે કે અન્યથા પ્રમાણ અને ફલનો સંબંધ ઉપપન્ન નહિ
થાય—એ હેતુનો (સૂ ૬) વ્યસિચાર નથી, એ સિદ્ધ થયું. ૧૧.

अथ व्यभिचारान्तरं पराकुर्वन्ति—

अज्ञाननिवृत्तिस्वरूपेण प्रमाणादभिन्नेन साक्षात्फलेन साधनस्यानेकान्त
इति नाशङ्कनीयम् ॥१२॥

પ્રમાણફલં ચ સ્યાત્, પ્રમાણાત્ સર્વથાઽવ્યભિન્નં ચ સ્યાત્, યથાઽજ્ઞાન
નિવૃત્તિરિત્યનયાનૈકાન્તિરૂત્વં પ્રમાણફલ વાન્યથાનુપપત્તેર્હેતારિતિ ન શંકનીયં શાસ્ત્રે ॥

કુત ઇત્યાહ—

કયંઽવિચિત્તસ્યાપિ પ્રમાણાદ્ભેદેન વ્યવસ્થાનાત્ ॥૧૩॥

અથશ્ચિદિતિ વક્તવ્યમાણેન પ્રકારેણ ॥૧૩॥

તમેવ પ્રકારં પ્રકાશયન્તિ—

સાધ્યસાધનભાવેન પ્રમાણફલયોઃ પ્રતીયમાનત્વાત્ ॥૧૪॥

યે હિ સાધ્યસાધનભાવેન પ્રતીયેતે, તે પરસ્પરં ભિદેતે, યથા કુઠારચ્છિદે,
સાધ્યસાધનભાવેન પ્રતીયેતે ચ પ્રમાણાજ્ઞાનનિવૃત્ત્યાહ્યફલે ॥૧૪॥

અત્યૈવ હેતોરસિદ્ધતાં પરિજિહોર્થવઃ પ્રમાણસ્ય સાધનતાં તાવત્ સમર્થયન્તે—

પ્રમાણં હિ કરણાહ્યં સાધનમ્, સ્વપરવ્યવસિતૌ સાધકતમત્વાત્ ॥૧૫॥

§૧ યત્ સ્વલુ ક્રિયાયાં સાધકતમમ્, તત્ કરણાહ્યં સાધનં, યથા પર-
સ્વધઃ, સાધકતમં ચ સ્વપરવ્યવસિતૌ પ્રમાણમિતિ ॥૧૫॥

એ જ હેતુમાં આપવામાં આવતા બીજા વ્યભિચારનું નિરાકરણ —

પ્રમાણથી અભિન્ન એવા અજ્ઞાનના નાશરૂપ સાક્ષાત્કલ્પથી હેતુમાં વ્યભિ-
ચાર આવશે એવી શંકા ન કરવી. ૧૨.

§૧ પ્રમાણનું ફલ હોય અને છતાં પણ તે ફલ પ્રમાણથી સર્વથા અભિન્ન
હોય, જેમકે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ—(નાશ). માટે ‘અન્યથા પ્રમાણ—ફલનો સંબંધ
ઉપપન્ન નહિ થાય’ એ હેતુમાં વ્યભિચાર આવશે, એમ બીજોએ શંકા ન
કરવી ૧૨.

શા માટે શંકા ન કરવી ?—

તે સાક્ષાત્કલ્પ પણ પ્રમાણથી કથંચિત્ ભિન્ન સિદ્ધ થતું હોવાથી. ૧૩.

§૧ કથંચિત્—એ બાબતમાં આગળ પ્રતિપાદન કરવામાં આવશે, તે
પ્રમાણે. ૧૩.

તે કેવી રીતે છે તેનું પ્રતિપાદન—

પ્રમાણ અને ફલ સાધ્ય અને સાધનરૂપે પ્રતીત થતાં હોવાથી (તે બન્ને
પરસ્પર કથંચિત્ ભિન્ન છે. ૧૪.

§૧ જે સાધ્ય અને સાધનરૂપે જણાય તે પરસ્પર ભિન્ન હોય છે. જેમકે
કુદાર—કુદારાં અને છેદનક્રિયા પ્રમાણ અને અજ્ઞાન નિવૃત્તિરૂપ ફલ પરસ્પર
સાધ્ય સાધનરૂપે જણાય છે. માટે તે બન્ને લુદ્ધાં છે. ૧૪.

સાધ્યસાધનભાવેન પ્રતીયમાનત્વ હેતુમાં સાધ્યસાધન બાવરૂપ વિશેષજ
અસિદ્ધ હોવાથી.

ઉદા હેતુ અસિદ્ધ નથી એ બતાવવા પ્રમાણ સાધન છે—એવાનું
સમર્થન—

પ્રમાણ કરણ નામનું સાધન છે. કારણ તે—તે સ્વપર નિશ્ચયથી સાધક તમ છે. ૧૫.

§૧ અનેક સાધનોમાંથી જે સાધનના વ્યાપારથી ફલ-કાર્યની સિદ્ધિ થાય તે સાધકતમ છે તેવું સાધન કરણ કહેવાય છે. જેમકે—કુહાડાના વ્યાપારથી છેદનક્રિયા સિદ્ધ થાય છે, માટે છેદન ક્રિયામાં કુહાડો સાધકતમ છે, તેવી જ રીતે સ્વપર વ્યવસાય—(નિશ્ચય) પ્રમાણથી સિદ્ધ થતો હોવાથી પ્રમાણ સાધક તમ હોઈ કરણ નામનું સાધન છે.

અથ ફલસ્ય સાધ્યત્વં સમર્થયન્તે—

સ્વપરવ્યવસિતિક્રિયારૂપાજ્ઞાનનિવૃત્ત્યાશ્ચ ફલં તુ સાધ્યમ્, પ્રમાણ-
નિષ્પાદત્વાત્ ॥૧૬॥

§૧ યત્પ્રમાણનિષ્પાદમ્, તત્ સાધ્યં, યથોપાદાનબુદ્ધ્યાદિકં, પ્રમાણનિષ્પાદં
ચ પ્રકૃતં ફલમિતિ । તન્ન, પ્રમાણાદેકાન્તેન ફલસ્યાભેદઃ સાધીયાન્ । સર્વથા તાદા-
ત્મ્યે હિ પ્રમાણફલયોર્ન વ્યવસ્થા, તદ્વાવવિરોધાત્ । નહિ સારૂપ્યમસ્ય પ્રમાણમ્,
અધિગતિઃ ફલમિતિ સર્વથા તાદાત્મ્યે સિવ્યતિ; અતિપ્રસક્તેઃ ।

§૨ નનુ પ્રમાણસ્યાસારૂપ્યવ્યાવૃત્તિઃ સારૂપ્યમ્, અનધિગતિવ્યાવૃત્તિરધિગ-
તિરિતિ વ્યાવૃત્તિભેદાદેકસ્યાપિ પ્રમાણફલવ્યવસ્થેતિ ચેત્, નૈવમ્ । સ્વભાવભેદમન્ત-
રેણાન્યવ્યાવૃત્તિભેદસ્યાપ્યનુપપત્તેઃ । કથં ચ પ્રમાણસ્યાપ્રમાણાફલવ્યાવૃત્ત્યા પ્રમાણ-
ફલવ્યવસ્થાવત્પ્રમાણાન્તરફલાન્તરવ્યાવૃત્ત્યા અપ્રમાણત્વસ્યાફલત્વસ્ય ચ વ્યવસ્થા ન
ત્યાદ્ । ઇતિ ॥૧૬॥

હવે ફલ સાધ્ય છે એ કથનનું સમર્થન—

સ્વ અને પરનો નિશ્ચય થવારૂપ અજ્ઞાનનિવૃત્તિ (નાશ) નામનું ફલ તે સાધ્ય છે. કારણ કે—તે પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૬.

§૧ જે પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થવાયોગ્ય હોય તે તેનું 'સાધ્ય' છે. જેમકે—ઉપા-
પાન બુદ્ધિ આદિ, અને 'સ્વપરવ્યવસિતિક્રિયા'રૂપ પ્રકૃત ફલ પણ પ્રમાણથી ઉત્પન્ન કરાય છે, માટે તે સાધ્ય છે. તે કારણે પ્રમાણથી ફલનો એકાન્ત અભેદ ઉચિત નથી, કારણ કે—એકાન્ત અભેદ કહેવાથી પ્રમાણ અને ફલની અવસ્થા જ બની શકશે નહિ, કારણ કે—એકાન્ત અભેદમાં પ્રમાણફલભાવનો વિરોધ છે. અર્થાત્ આ પ્રમાણ અને આ તેનું ફલ એવો સંબંધ બની શકશે નહિ. કારણ કે—સર્વમાં તાદાત્મ્ય હોય તો જ્ઞાનનું સાધ્ય(તદાકારતા)એ પ્રમાણ છે, અને અધિગતિ-(વિષયનું જ્ઞાન) એ ફલ છે, એ પ્રમાણે અતિપ્રસંગ હોવાથી સિદ્ધ નહિ થાય.

§૨ બીજું—અસાધ્યની વ્યાવૃત્તિ તે સાધ્ય અને અનધિગતિની વ્યાવૃત્તિ તે અધિગતિ, એ પ્રમાણે વ્યાવૃત્તિના ભેદથી એક જ પ્રમાણરૂપ વસ્તુમાં પ્રમાણ અને ફલની વ્યવસ્થા સિદ્ધ થયે.

જૈન—એમ પણ કહી શકશે નહિ, કારણ કે—જો સ્વભાવનો ભેદ ન હોય તો વ્યાવૃત્તિનો ભેદ પણ યુક્તિસંગત થઈ શકતો નથી. અને વળી, અપ્રમાણ અને અફલની વ્યાવૃત્તિ દ્વારા એક જ પ્રમાણરૂપ વસ્તુમાં પ્રમાણ અને ફલની વ્યવસ્થા કરે છે તેમ પ્રમાણાન્તર અને ફલાન્તરની વ્યાવૃત્તિ દ્વારા તેમાં અપ્રમાણ અને અફલની પણ વ્યવસ્થા કેમ નહિ થાય ? અર્થાત્ થશે. ૧૬.

(વં૦) ॥૩૭ નમઃ॥ અથ ષષ્ઠપરિચ્છેદે કથં ચ પ્રમાણસ્યેત્યાદિ કથં ન સ્યાદિતિ યોગઃ । યથા પ્રમાણસ્યાપ્રમાણવ્યાવૃત્ત્યા પ્રમાણત્વવ્યવસ્થા, યથા ચ પ્રમાણફલસ્યાપ્રમાણફલવ્યાવૃત્ત્યા પ્રમાણફલત્વવ્યવસ્થા સ્યાત્, તથા પ્રમાણાન્તરવ્યાવૃત્ત્યાપ્રમાણત્વવ્યવસ્થા, ફલાન્તરવ્યાવૃત્ત્યા-ફલત્વવ્યવસ્થા સ્યાત્, કથં ન સ્યાદિતિ યાચ્યાર્થઃ ॥૧૬॥

(ટિ૦) સંવંથાતાદાત્મ્યે હ્રીત્યાદિ ॥ એકાન્તેન પ્રમાણફલયોરેકીભાવે પ્રમાણં ફલં વા સ્થિતિમાદધાતિ નોમયં વિરોધાવરોધાદિતિ । નહિ સારૂગ્યમિતિ અર્થાકારાત્ । અસ્યેતિ સૌગતસ્ય । અધિગતિરિતિ અધિગમરૂપમ્ । એકસ્યેવ પદાર્થસ્ય તદેવ વસ્તુ પ્રમાણં તદેવ ફલમ્ ।

કથં ચેતિ યથાપ્રમાણવ્યાવૃત્ત્યા પ્રમાણમ્, અફલવ્યાવૃત્ત્યા ફલમ્ । તથા પ્રમાણાન્તરવ્યાવૃત્ત્યા અપ્રમાણમ્, ફલાન્તરવ્યાવૃત્ત્યા અફલમ્ । ન ચ સર્વમતેષુ પ્રમાણત્વં ફલત્વં ચ સમાનં મિન્નમિન્નસ્ય પ્રમાણસ્ય ફલસ્ય ચ સ્વીકારાત્ । તથાહિ—પ્રત્યક્ષાનુમાને દ્વે પ્રમાણે અધિગમરૂપં પ્રમાણફલમિતિ સૌગતાઃ । પ્રત્યક્ષાનુમાનોપમાનંશાબ્દાનિ ચત્વારિ પ્રમાણાનીતિ ચાક્ષપાદાઃ । પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમાનિ ત્રીણિ પ્રમાણાનીતિ કાળાદાઃ । એતાન્યેવ ત્રીણિ પ્રમાણાનીતિ કપિલાઃ । પૂર્વ પૂર્વ પ્રમાણમુત્તરમુત્તરં ફલમિતિ જૈમિનીયપ્રમૃતયઃ । પ્રત્યક્ષપરોક્ષે દ્વે પ્રમાણે અજ્ઞાનનિવૃત્તિઃ ફલમિતિ નિરપવાદસ્યાદ્વાદવાદાવદાતાઃ ॥૧૬॥

અથ પ્રસજ્જતઃ કર્તુરપિ સક્રાશાત્ પ્રસ્તુતફલસ્ય ભેદં સમર્થયન્તે—

પ્રમાતુરપિ સ્વપરવ્યવસિત્તિક્રિયાયાઃ કથન્નિદ્ધેદઃ ॥૧૭॥

§૧ કર્તુરાત્મનઃ કિં પુનઃ પ્રમાણાદિત્યપિશ્વદાર્થઃ ॥૧૭॥

અથ હેતુમાહુઃ—

કર્તૃક્રિયયોઃ સાધ્યસાધકભાવેનોપલમ્ભાત્ ॥૧૮॥

યે સાધ્યસાધકભાવેનોપલમ્બ્યેતે, તે મિન્ને, યથા દેવદત્તદારુચ્છિદિક્રિયે, સાધ્ય-સાધકભાવેનોપલમ્બ્યેતે ચ પ્રમાતૃસ્વપરવ્યવસિત્તિલક્ષણક્રિયે ॥

એતદ્દેત્વસિદ્ધતાં પ્રતિષેધન્તિ—

કર્તા હિ સાધકઃ, સ્વતન્ત્રત્વાત્; ક્રિયા તુ સાધ્યા, કર્તૃનિર્વર્ત્ય-ત્વાત્ ॥૧૯॥

સ્વમાત્મા તન્ત્રં પ્રધાનમસ્યેતિ સ્વતન્ત્રસ્તદ્વાવસ્તત્ત્વં તસ્માત્ । યઃ ક્રિયાયાં સ્વતન્ત્રઃ સ સાધકો, યથા દારુચ્છિદાયાં વચ્ચનઃ, સ્વતન્ત્રથ સ્વપરવ્યવસિત્તિક્રિયાયાં પ્રમાતેતિ । સ્વતન્ત્રત્વં કર્તુઃ કુતઃ સિદ્ધમ્ ! इति चेत् । ક્રિયાસિદ્ધાવપરાયત્તતયા પ્રાધાન્યેન વિવક્ષિતત્વાત્ । સ્વપરવ્યવસિત્તિલક્ષણા ક્રિયા પુનઃ સાધ્યા, કર્તૃનિર્વર્ત્ય-

ત્વાત્ યા કર્તૃર્નિર્વર્ત્યા ક્રિયા, સા સાધ્યેતિવ્યવહારયોગ્યા, યથા સંપ્રતિપન્ના તથા
ચ સ્વપરવ્યવસિતિક્રિયેતિ । તદેવં કર્તૃક્રિયયોઃ સાધ્યસાધકમાવેન પ્રતીયમાનત્વાદુ-
પપન્નઃ કથંચિદ્વેદઃ ॥૧૧॥

પ્રસ્તુત ફલ કર્તાથી પણ ભિન્ન છે એ વાતનું પ્રસંગથી સમર્થન—

પ્રમાતા-(જ્ઞાતા)થી પણ સ્વપરના નિશ્ચયરૂપ ક્રિયાનો કથંચિત્ ભેદ છે. ૧૭.

§૧ સૂત્રમાં અપિ શબ્દ છે તે એવું સૂચન કરે છે કે-સ્વપર વ્યવસિત-
ક્રિયારૂપ ફલ કથંચિત્ ભિન્ન હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? ૧૭.

પ્રમાતા અને સ્વપરવ્યવસિતિક્રિયામાં પરસ્પર કથંચિત્ ભેદનું કારણ—
કર્તા અને ક્રિયાની સાધ્ય-સાધકરૂપે ઉપસાધિય થતી હોવાથી. ૧૮.

જે સાધ્ય સાધકરૂપે જણાતા હોય છે, તે પરસ્પર ભિન્ન હોય છે. જેમકે-
દેવદત્ત અને કાશ્ઠગત (લાકડામાં રહેલી) છેદનક્રિયા, પ્રમાતા અને સ્વપરવ્યવ-
સિતિરૂપ ક્રિયા એ બંને પણ સાધ્ય-સાધકરૂપે જણાય છે. માટે પ્રમાતા અને
સ્વપરવ્યવસિતિરૂપ ક્રિયા પરસ્પર ભિન્ન છે. ૧૮.

ઉક્ત હેતુ અસિદ્ધ નથી તે આ પ્રમાણે—

કર્તા જ સાધક છે, સ્વતન્ત્ર હોવાથી પણ ક્રિયા સાધ્ય છે, કર્તાથી ઉત્પન્ન
થતી હોવાથી ૧૯

§૧ સ્વ એટલે કે આત્મા, તન્ત્ર એટલે પ્રધાન-મુખ્ય. આત્મા પ્રધાન છે
જેમાં, તે સ્વતન્ત્ર. અહીં ભાવમાં 'ત્વ' પ્રત્યય કરીને હેતુમાં પંચમી છે ક્રિયામાં
સ્વતન્ત્ર હોય તે સાધક કહેવાય છે. જેમકે-લાકડામાં રહેલ છેદન ક્રિયામાં સુધાર.
તેમ સ્વપરવ્યવસિતિરૂપ ક્રિયામાં પ્રમાતા સ્વતન્ત્ર છે.

શંકા—કર્તામાં સ્વતન્ત્રતા કઈ રીતે સિદ્ધ છે ?

સમાધાન—ક્રિયાની સિદ્ધિમાં કર્તા પરાધીન ન હોવાથી તેની પ્રાધાન્યરૂપે
વિવક્ષા થાય છે તેથી તે સ્વતન્ત્ર હોવાથી સાધક છે. સ્વતન્ત્ર છે, પરંતુ
સ્વપરવ્યવસિતિરૂપ ક્રિયા તો કર્તાથી ઉત્પાદ્ય (જન્ય) હોવાથી સાધ્ય છે. જે
ક્રિયા કર્તાથી જન્ય હોય તે ક્રિયા 'સાધ્ય' એવા નામે વ્યવહારને યોગ્ય છે.
જેમકે-સંપ્રતિપન્ન ક્રિયા. એટલે કે જેને વિષે કશેા વિવાદ નથી એવી ક્રિયા
જેમ સાધ્ય કહેવાય છે તેમ સ્વપરવ્યવસિતિક્રિયા પણ કર્તૃજન્ય હોઈને સાધ્ય
રૂપ છે. આ પ્રમાણે કર્તા અને ક્રિયા પરસ્પર સાધ્ય અને સાધકરૂપે જણાતા
હોવાથી તેમાં કથંચિદ્ ભેદ યુક્તિયુક્ત ન છે. ૧૯.

एनमेवार्थे ददन्ति—

न च क्रिया त्रियावतः सवाशादभिन्नैव, भिन्नैव वा; प्रतिनियत-

क्रियाक्रियावद्भावभङ्गप्रसङ्गात् ॥२०॥

§૨ અભિન્નેત્યેનેન સૌગતસ્વીકૃતમમેદૈકાન્તં, ભિન્નૈત્યેનેન તુ વૈશેષિકાવમિમતં
મેદૈકાન્તં પ્રતિશિર્ષિત-ક્રિયાયાઃ ક્રિયાવત્ ણક્રાન્તેનાભેદે હિ ક્રિયાવન્માત્રમેવ સાત્વિકં

સ્થતુ; ન તુ દ્વયમ્, અમેદપ્રતિજ્ઞાવિરોધાત્ । એકાન્તમેદે તુ ક્રિયાક્રિયાવતોર્વિવ-
ક્ષિતપદાર્થસ્યૈવેયં ક્રિયેતિ સંવન્ધાવધારણં ન સ્યાદ્, મેદાવિશેષાદશેષવસ્તુનામપ્યસૌ
કિં ન ભવેત્ ? । ન ચ સમવાયોઽત્ર નિયામકતયા વક્તું યુક્તઃ, તસ્યાપિ વ્યાપકત્વેન
તન્નિયામકતાયામપર્યાપ્તિવાત્ । તસ્માદ્દેશમેદૈ કાન્તાશ્ચયોઃ પ્રતિનિયતક્રિયાક્રિયાવદ્વાવ-
મજ્જપ્રસજ્ઞઃ સુવ્યક્ત ઇતિ કથશ્ચિદવિષ્વમૂતૈવ ક્રિયા ક્રિયાવતઃ સકાશાદક્ષીર્કર્તુમુ-
ચિતા ॥૨૦॥

એનું જ સમર્થન—

ક્રિયા ક્રિયાવાન (કર્તા)થી એકાન્ત અભિન્ન નથી અથવા એકાન્ત ભિન્ન
પણ નથી, કારણ કે-એકાન્ત અભિન્ન કે એકાન્ત ભિન્ન માનવાથી નિયત ક્રિયાનો
નિયત ક્રિયાવાન સાથેના સંબંધનો અભાવ થઈ જશે. ૨૦

૬૧ 'એકાન્ત અભિન્ન નથી' એ શબ્દથી સૌગતે સ્વીકારેલ એકાન્ત અભેદ
અને 'એકાન્ત ભિન્ન નથી' શબ્દથી વૈશેષિક વિગેરેએ સ્વીકારેલ એકાન્ત ભેદનો
અંતર પ્રતિક્ષેપ-નિષેધ કરે છે. ક્રિયા અને ક્રિયાવાન એ બંનેનો એકાન્ત
અભેદ માનવામાં આવે તો—તાત્ત્વિકદૃષ્ટિએ માત્ર ક્રિયાવાન જ વિદ્યમાન-
(ખાકી) રહે, પણ બંને નહિ, કારણ કે-બંનેની વિદ્યમાનતા જો માનવામાં આવે
તો બંનેમાં અભેદ છે, એ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય. તેવી જ રીતે ક્રિયાવાનમાં
એકાન્ત ભેદ માનવામાં આવે તો આ ક્રિયા વિવક્ષિત પદાર્થની જ છે એ પ્રમાણે
નિશ્ચય થઈ શકશે નહિ કારણ કે-સમાન રૂપે ભેદ સંકત સાથે હોઈ બીજી
બધી વસ્તુની પણ ક્રિયા કેમ નહિ બની જાય ? અર્થાત્ બની જશે.

શકા—સર્વત્ર ભેદ સમાન હોવા છતાં જો ક્રિયા અને ક્રિયાવાનનો સમ
વાય હોય તે ક્રિયા તેની. એમ સમવય સંબંધ નિયામક છે.

સમાધાન—આ રીતે સમવાયને નિયામક કહેવો તે યોગ્ય નથી કારણ કે-
સમવાય પણ સર્વત્ર વ્યાપક હોવાથી ત્રિવક્ષિત ક્રિયા-ક્રિયાવાનના સંબંધનો
નિયામક થવાને સમર્થ નથી. તેથી એકાન્ત ભિન્ન માનવામાં પ્રતિનિયત ક્રિયા
ક્રિયાવાનના સંબંધના ભંગ (અભાવ)નો પ્રસંગ સ્પષ્ટ જ છે. માટે ક્રિયાને
ક્રિયાવાનથી કથંચિત્ અભિન્નરૂપે જ સ્વીકારવી એ યોગ્ય છે. ૨૦.

(૧૦) ન ચ સમવાયોઽત્ર નિયામકતયા વક્તુમિત્યાદિ ગ્યે । તન્નિયામક-
તાયામિતિ । વિવક્ષિતપદાર્થનિયામકતાયામ્ ॥૨૦॥

(ટિ૦) ક્રિયાયા ઇત્યાદિ ॥ ઇદાન્વેનેતિ ઇદાન્તામેદાન્ને ક્રિયાવાન ક્રિયા વા સ્થાન્નોભયમ્ ॥
એકાન્તેત્યાદિ । અસાચિતિ ક્રિયા । મર્વક્રિયાવતો સદાશાંદૈકૈઃ ક્રિયા મિથા । તતોઽસ્ય-
વેયં ક્રિયેતિ નિર્ણયાભાવાત્ । સામ્યસાપદ્માવસંજ્ઞાપૂર્વકશાન્નિર્ણયસ્ય । અત્રેતિ ક્રિયાક્રિયા-
વાસંજ્ઞે । તસ્યેતિ સમવાયદય । તન્નિયામકેતિ સમવાયોઽપ્યેદઃ સર્વવ્યાપકઃ । ક્રિયાક્રિયા-
વતોર્નિયમાધાને ન કુચલઃ ॥૨૦॥

§૧ કથિદાહ—કલ્પનાશિલ્પિનિર્મિતા સર્વાંસપિ પ્રમાણફલવ્યવહારિતિ વિફલ
 एवायं प्रमाणफलालम्बनः स्याद्वादिनां भेदाभेदप्रतिष्ठोपक्रम इति तन्मतमिदानीमपा
 कुर्वन्ति—

સંવૃત્ત્યા પ્રમાણફલવ્યવહાર इत्यप्रामाणिकप्रलापः, परमार्थतः स्वामि-
 मतासिद्धिविरोधात् ॥૨૧॥

§૨ અયમર્થઃ—સાંવૃત્તપ્રમાણફલવ્યવહારવાદિનાંસપિ સાંવૃત્તત્વં પ્રમાણફલયોઃ
 परमार्थवृत्त्या तावदेष्टव्यम् । तच्चासौ प्रमाणादभिगम्यते. अप्रमाणाद्वा । न तावद-
 प्रमाणात्, तस्याकिञ्चित्करत्वात् । अथ प्रमाणात्, तन्न । यतः सांवृतत्वग्राहकं
 प्रमाणं सांवृतम्, असांवृतं वा स्यात् ? । यदि सांवृतम् कथं तस्मादपारमार्थि
 कात् पारमार्थिकस्य सकलप्रमाणफलव्यवहारसांवृतत्वस्य सिद्धिः ? तथा च पारमा-
 र्थिक एव समस्तोऽपि प्रमाणफलव्यवहारः प्राप्तः । अथ प्रमाणफलसांवृतत्वग्राहकं
 प्रमाणं स्वयमसांवृतमिष्यते, तर्हि क्षीणा सकलप्रमाणफलव्यवहारः सांवृतत्वप्रतिज्ञा, अनेनैव
 व्यभिचारात् । तदेवं સાંવૃત્તસકલપ્રમાણફલવ્યવહારવાદિનો વ્યક્ત એવ પર્માર્થતઃ
 स्वामिमत्तसिद्धिविरोध इति ॥૨૧॥

§૧ પ્રમાણ અને ફલરૂપ સમસ્ત વ્યવહાર કલ્પનારૂપ શિદ્ધીથી નિર્મિત
 (બનેલ) છે, માટે સ્યાદ્વાદીઓને પ્રમાણફલ રૂપે ભેદાભેદની પ્રતિષ્ઠારૂપ આ
 આરંભ નિષ્ફલ છે, એવી કોઈ વાદીની—(વિજ્ઞાનવાદીની) માન્યતા છે, તો તે
 માન્યતાનું નિરાકરણ—

પ્રમાણ અને ફલનો વ્યવહાર કાલ્પનિક છે, એમ કહેવું તે અપ્રામાણિક-
 પુરુષનો પ્રલાપ—(મિથ્યા બકવાદ) છે, કારણ કે—એમ માનવાથી પોતાનો
 માન્ય(ઈષ્ટ) મત પરમાર્થરૂપે સિદ્ધ નહિ થાય. ૨૧

§૨ પ્રમાણ અને ફલનો વ્યવહાર સાંવૃત્તિક—કાલ્પનિક છે, એવું કહેનાર
 વાદીને પણ પ્રમાણ અને ફલની કાલ્પનિકતા તો પારમાર્થિક સ્વરૂપે જ સ્વીકારવી
 પડશે, અને તેણે જે એની સાંવૃત્તિકતા—(કાલ્પનિકતા) સ્વીકારી છે તે શું પ્રમાણ-
 થી છે કે અપ્રમાણથી ? અપ્રમાણથી તો સ્વીકારાય જ નહિ, કારણ કે—અપ્ર-
 માણ તો અકિંચિત્કર છે. સાંવૃત્તિકતાને પ્રમાણથી પણ માની શકાય તેમ નથી,
 કારણ કે, તેનું મહત્ત્વ કરનાર પ્રમાણ પોને સાંવૃત્ત છે કે અસાંવૃત્ત ? સાંવૃત્ત
 હોય તો—સ્વયં અપારમાર્થિક એવા તે પ્રમાણથી પ્રમાણ અને ફલના સમસ્ત
 વ્યવહારની કાલ્પનિકતાની પારમાર્થિકતા કઈ રીતે સિદ્ધ થશે ? અર્થાત્ નહિ થાય
 અને તેથી સમસ્ત પ્રમાણ અને ફલનો વ્યવહાર પણ પારમાર્થિક જ સિદ્ધ થયો.
 પ્રમાણ અને ફલવ્યવહાર સાંવૃત્ત છે અને એને મહત્ત્વ કરનાર પ્રમાણ સ્વયં
 અસાંવૃત્ત હોય તો ‘પ્રમાણ ફલનો સમસ્ત વ્યવહાર સાંવૃત્ત છે’ એ પ્રમણે
 તમે કરેલી પ્રતિજ્ઞા ક્ષીણ થઈ ગઈ, આ કથનથી તમારી પ્રતિજ્ઞામાં વ્યભિ-

ચાર દોષ આવે છે. માટે આ પ્રમાણે સમસ્ત પ્રમાણુફલ વ્યવહારને કાલ્પ-
નિક કહેનાર વાદીને પરમાર્થથી ચોતાના ઈષ્ટ મતની સિદ્ધિમાં વિરોધ સ્પષ્ટ
જ છે. ૨૧.

(૫૦) સાંવૃતત્વસ્યેતિ ભવદમીદ્રસ્ય । ૨૧॥

(ટિ૦) તત્ત્વાસાધિત્યાદિ ॥ તદિતિ સાંવૃતત્વમ્ । અસાવિતિ સાંવૃતપ્રમાણફલવ્યવહારવાદી ।
તસ્યેતે અપ્રમાણસ્ય । તસ્માદિતિ સાંવૃતપ્રમાણાત્ । અનેનૈત્રેતિ સાંવૃતત્વપ્રમાહકસ્યાસાંવૃત-
ત્વેનૈવ ॥ ૨૧॥

પ્રસ્તુતમેવાર્થે નિગમયન્તિ—

તતઃ પારમાર્થિક એવ પ્રમાણફલવ્યવહારઃ સકલપુરુષાર્થસિદ્ધિહેતુઃ
સ્વીકર્તવ્યઃ ॥ ૨૨॥

એવં પ્રમાણં સ્વરૂપાદિભિઃ પ્રત્યક્ષેદાનીં દેયજ્ઞાને સતિ તદ્વાનાદુપાદેયં સમ્ય-
ગુપાદાતું પાર્યતે, અતસ્તત્સ્વરૂપાદ્યાભાસમપ્યાહુઃ—

પ્રમાણસ્ય સ્વરૂપાદિચતુષ્ટયાદિપરીનં તદ્ભાસમ્ ॥ ૨૩॥

પૂર્વપરિચ્છેદપ્રતિપાદિતાત્ પ્રમાણસંબન્ધિનઃ સ્વરૂપાદિચતુષ્ટયાત્ સ્વરૂપસદ્વ્યા-
વિષયફલલક્ષણાદિપરીતમપરં સ્વરૂપાદિચતુષ્ટયાભાસં સ્વરૂપાભાસં, સદ્વ્યાભાસં
વિષયાભાસં, ફલાભાસં ચૈવ્યર્થસ્તદ્દાભાસત્ત્વમિતિ કૃત્વા ॥ ૨૩॥

પ્રસ્તુત અર્થ—પ્રકરણનો ઉપસંહાર દ્વારા નિગમન—

તેથી સકલ પુરુષાર્થની સિદ્ધિના કારણરૂપ—પ્રમાણ અને ફલનો વ્યવ-
હાર વાસ્તવિક છે, એમ સ્વીકારવું જોઈએ. ૨૨.

એ પ્રમાણે સ્વરૂપ, સંખ્યા, વિષય અને ફલદ્વારા પ્રમાણનું વર્ણન કરીને
(હેયનું જ્ઞાન હોય તો જ તેનો ત્યાગ કરીને ઉપાદેય વસ્તુનું) સમ્યગ્ ઉપાદાન
કરી શકાય છે, માટે હેય એવા પ્રમાણના સ્વરૂપાભાસ, સંખ્યાભાસ, વિષયા-
ભાસ, અને ફલાભાસનું વર્ણન કરવામાં આવે છે—

પ્રમાણના સ્વરૂપ આદિ ચારથી વિપરીત તે તદ્દાભાસ છે. ૨૩.

પૂર્વ પરિચ્છેદોમાં પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણ સંબંધી સ્વરૂપાદિ ચાર એટલે કે
સ્વરૂપ-સંખ્યા-વિષય અને ફલ એ ચારથી વિપરીત એટલે ઉલટા એવા અન્ય
સ્વરૂપાભાસ આદિ ચાર આશાસો છે. તે—સ્વરૂપાભાસ, સંખ્યાભાસ, વિષયા-
ભાસ અને ફલાભાસ એટલા માટે કહેવાય છે કે તેઓ સ્વરૂપ આદિ રૂપ નહીં
છતાં તેમના જેવા જણાય છે. ૨૩.

(૫૦) તત્સ્વરૂપાદ્યાભાસમિતિ આદિશબ્દાત્ સંખ્યાવિષયફલપ્રદઃ ॥ ૨૨॥

(ટિ૦) एवं પ્રમાણमित्यादि । स्वरूपादिभिरिति लक्षण-संख्या-गोचर-फलैः । तद्वाना-
दिति हेयमित्यागतम् । तत्स्वरूपेति प्रमाणलक्षणाद्याभासम् ॥ २३॥

તત્ર સ્વરૂપાભાસં તાવદાહુઃ—

અજ્ઞાનાત્મકાનાત્મપ્રકાશકસ્વમાત્રાવભાસકનિર્વિકલ્પકસમારોપાઃ પ્રમા-
ણસ્ય સ્વરૂપાભાસાઃ ॥૨૪॥

અજ્ઞાનાત્મકં ચ, અનાત્મપ્રકાશકં ચ, સ્વમાત્રાવભાસકં ચ, નિર્વિકલ્પકં ચ,
સમારોપચેતિ પ્રમાણસંબન્ધિનઃ સ્વરૂપાભાસાઃ પ્રમાણાભાસાઃ પ્રત્યેયાઃ ॥૨૪॥

કથં ક્રમેણ દૃષ્ટાન્તમાચક્ષતે—

યથા સન્નિકર્ષાદ્યસ્વસંવિદિતપરાનવભાસકજ્ઞાનદર્શનવિપર્યયસંશયા-
નધ્યવસાયાઃ ॥૨૫॥

અત્ર સન્નિકર્ષાદિકમજ્ઞાનાત્મકસ્ય દૃષ્ટાન્તઃ, અસ્વસંવિદિતજ્ઞાનમનાત્મપ્રકાશ-
કસ્ય, પરાનવભાસકજ્ઞાનં બાહ્યાર્થપ્રજ્ઞાપિજ્ઞાનસ્ય, દર્શનં નિર્વિકલ્પકસ્ય, વિપર્યયાદયસ્તુ
સમારોપસ્યેતિ ॥૨૫॥

કથમેષાં તત્સ્વરૂપાભાસતા ? इत्यत्र हेतुमाहुः—

તેભ્યઃ સ્વપરવ્યવસાયસ્યાનુપપત્તેઃ ॥૨૬॥

યથા ચૈત્તેભ્યઃ સ્વપરવ્યવસાયો નોપપત્તે તથા પ્રાગુપદર્શિતમેવ ॥૨૬॥

સામાન્યતઃ પ્રમાણસ્વરૂપાભાસમભિધાય વિશેષતસ્તદભિધિસ્રવઃ સાંઘ્યવહારિક-

પ્રત્યક્ષાભાસં તાવદાહુઃ—

સાંઘ્યવહારિકપ્રત્યક્ષમિવ યદાભાસતે તત્તદાભાસમ્ ॥૨૭॥

સાંઘ્યવહારિકપ્રત્યક્ષમિન્દ્રિયાનિન્દ્રિયનિબન્ધનતયા દ્વિપ્રકારં પ્રાગુપવર્ણિતસ્વરૂ-
પમ્ ॥૨૭॥

સ્વરૂપાભાસનું બક્ષણ—

અજ્ઞાનાત્મક, અનાત્મપ્રકાશક, સ્વમાત્રાવભાસક, નિર્વિકલ્પક અને
સમારોપ એ બધા પ્રમાણના સ્વરૂપાભાસો બળુતા ૨૬.

૬૧ અજ્ઞાનાત્મક, અનાત્મપ્રકાશક, સ્વમાત્રાવભાસક, નિર્વિકલ્પક અને
સમારોપ એ બધા પ્રમાણભાસો છે. ૨૪.

સ્વરૂપાભાસોના અનુક્રમે ઉદાહરણ—

જેમકે-સન્નિકર્ષાદિ, અસ્વસંવિદિત, પરાનવભાસક, દર્શન અને વિપર્યય
સંશય તથા અનધ્યવસાય. ૨૫

૬૨ આ રથળે સન્નિકર્ષાદિ એ અજ્ઞાનાત્મકનું, અસ્વસંવિદિત એ અનાત્મ-
પ્રકાશકનું, પરાનવભાસકજ્ઞાન એ સ્વમાત્રાવભાસકનું એટલે કે જે બાધાર્થનું
પ્રકાશક નથી તેણું દર્શન, એ નિર્વિકલ્પનું તથા વિપર્યય, સંશય અને અનધ્ય-
વસાય-એ સમારોપનાં દૃષ્ટાન્તો છે એમ બળુવું. ૨૫.

ઉપરોક્ત સન્નિકર્ષાદિને સ્વરૂપાભાસક કહેવાનું કારણ—

કારણ કે-તેમનાથી સ્વપરનો નિશ્ચય કેમ થઈ શકતો નથી ? ૨૬.

§૧ આ સન્નિકર્ષાદિથી સ્વપરનો નિશ્ચય કેમ થઈ શકતો નથી તે પ્રથમ પરિચ્છેદમાં જણાવેલ છે. ૨૬.

પ્રમ.ણના સ્વરૂપાભાસનું સામાન્યરૂપે વ્યવસ્થાપન કરીને (વિશેષથી વ્યવસ્થાપન કરવાને ઈચ્છતા અંતકાર પ્રથમ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ ભાસનું લક્ષણ જણાવે છે- જે જ્ઞાન સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના જેવું જણાતું હોય તે સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષાભાસ છે. ૨૭.

§૧ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ એ પ્રકારે છે-ઈન્દ્રિય નિબંધન અને અનિન્દ્રિય નિબંધન-આ બન્નેના સ્વરૂપનું વર્ણન પ્રથમ બીજા પરિચ્છેદમાં કહેવાઈ ગયેલ છે. ૨૭.

(ટિ૦) કથમેવામિત્યાદિ ॥ યદામિતિ સંનિકર્ષાદીનામ્ । તત્સ્વરૂપેતિ પ્રમાણસ્વરૂપાભાસ-ત્વમ્ । પત્તેશ્ચ એતિ સન્નિકર્ષાદિભ્યઃ । પ્રાગિતિ સન્નિકર્ષાદિઃ પ્રમાણત્વાપ્રમાણીકરણે । ઉપ-દર્શિતમિતિ સ્વપરવ્યવસાયાનુત્પાદયુક્તિઃ પ્રાદુર્ભાવિ । અત એવ પ્રમાણભાસત્વમિત્યર્થઃ ॥૨૬॥

(ટિ૦) સામાન્યત્વમિત્યાદિ । તદમિધિત્સવ એતિ વિશેષેનાભાસામિધાનાભિલાપુકાઃ । તદ્વિતિ જ્ઞાનમ્ । તદાભાસમિતિ સાંવ્યવહારિકપ્રત્યક્ષાભાસમ્ ॥૨૭॥

ઉદાહરન્તિ —

યથાડમ્બુધરેષુ ગન્ધર્વનગરજ્ઞાનં, દુઃખે સુખજ્ઞાનં ચ ॥૨૮॥

અત્રાર્થ નિર્દર્શનમિન્દ્રિયનિબંધનાભાસસ્ય, દ્વિતીયં પુનરનિન્દ્રિયનિબંધનાભાસસ્ય ।

અવપ્રજ્ઞાભાસાદપસ્તુ તદ્વેદાઃ સ્વયમેવ પ્રાજ્ઞૈર્વિજ્ઞેયાઃ ॥૨૮॥

પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષાભાસં પ્રાદુર્કુર્વન્તિ—

પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષમિત્ર યદાભાસતે તત્તદાભાસમ્ ॥૨૯॥

પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષં વિકલસકલસ્વરૂપતયા દ્વિમેદં પ્રાગુક્તમ્ ॥૨૯॥

ઉદાહરન્તિ -

યથા શિવાદ્યભ્ય રાજર્પેરસંલ્ભાતદ્વીપમયુદ્રેષુ સપ્તદ્વીપસમુદ્રજ્ઞાનમ્ ॥૩૦॥

§૧ શિવાદ્યો રાજર્પિ સ્વસમયપ્રસિદ્ધઃ, તસ્ય કિલ વિમહાપ-પર્યાયમવધ્યા-ભાસં તાદૃશં વેદનમાવિર્વમ્બુત્યાહુઃ સૈદ્ધાન્તિકાઃ । મનઃપર્યાયકેવલજ્ઞાનયોસ્તુ વિપ-ર્યયઃ કદાચિન્ન સંભવતિ, એકસ્ય સંયમવિશુદ્ધિપ્રાદુર્ભૂતત્વાત્, અન્યસ્ય સમસ્તાવ-રણક્ષયસમુત્પત્તવાત્ । તત્થ નાત્ર તદાભાસચિન્તાવકાશઃ ॥૩૦॥

ઉદાહરણ—

જેમકે-વાદળાઓમાં ગંધર્વનગરનું જ્ઞાન થયું અને દુઃખમાં સુખનું જ્ઞાન થયું. ૨૮.

§૧ સૂત્રમાં જણાવેલ દર્શનમાં પહેલું દર્શન ઈન્દ્રિયનિબંધનાભાસનું અને બીજું અનિન્દ્રિયનિબંધનાભાસનું છે. એ જ પ્રમાણે બન્નેના લેદરૂપ

અવમહાભાસ, દહિાભાસ, અવાયાભાસ, અને ધારણાભાસ વિગેરે જિજ્ઞાસુ પ્રાણ પુરુષોએ પોતાની મેળે બાણી લેવા. ૨૮.

પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષાભાસનું સ્વરૂપ—

જે જ્ઞાન પારમાર્થિક જેવું જણાય, તે જ્ઞાન પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષાભાસ છે. ૨૯

હું વિકલ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ, અને સકલ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ એમ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષના એ બેદો પૂર્વે કહેવાઈ ગયા છે. ૨૯.

પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષાભાસનું ઉદાહરણ—

જેમકે-અસંખ્યાતદ્વીપ સમુદ્ર હોવા છતાં શિવ નામના રાજર્ષિને માત્ર સાત દ્વીપ સમુદ્રનું જ્ઞાન થયું તે. ૩૦

૧ શિવ નામના રાજર્ષિ સ્વસમય જૈન સિદ્ધાંત-(ભગવતી સૂ૦ ૪ ૧૮.)-માં પ્રસિદ્ધ છે અને તેમને અવધ્યાભાસ જેવું બીજું નામ વિમંગજ્ઞાન છે, તે જ્ઞાન થયેલું, એમ સિદ્ધાન્તને બાણુનારાઓ કહે છે. મનઃપર્યાયજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાનમાં ક્યારેય વિપરીતતા સંભવતી નથી, કારણકે- મનઃપર્યાયજ્ઞાન સંયમની વિશુદ્ધિથી થાય છે અને કેવલજ્ઞાન સમસ્ત આવરણના ક્ષયથી થાય છે, માટે પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં તે બન્નેના આભાસની ચિન્તાને સ્થાન જ નથી. ૩૦.

(ટિ૦) અવમહાભાસ ॥ અવમહાભાસઃ । આદિશબ્દાદીહાભાસ-અવાયાભાસ-ધારણાભાસા વૃક્ષન્તે । તદ્મદેદા ઇતિ તસ્ય સાંવ્યવહારિકપ્રત્યક્ષસ્તેન્દ્રિયનિબન્ધનસ્ય મેદાઃ પ્રકારાઃ ॥૨૮॥

(ટિ૦) તદિતિ જ્ઞાનં । તદ્વાભાસમિતિ પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષાભાસમ્ ॥૨૯॥

(ટિ૦) મનઃપર્યાયત્યાદિ ॥ પદસ્યેતિ મનઃપર્યાયસ્ય । અન્યસ્યેતિ કેવલજ્ઞાનસ્ય । અત્રેતિ આભાસાધિકારે । તદ્વાભાસેતિ મનઃપર્યાયકેવલજ્ઞાનભાસચિન્તા । વિપર્યસ્તં હિ જ્ઞાનમાભાસતયા પ્રતિભાસતે નૈતે કદાચિદ્વિપર્યસ્તે ભવતઃ ॥૩૦॥

અથ પરીક્ષાભાસં વિવક્ષવઃ સ્મરણાભાસં તાવદાહુઃ—

અનનુભૂતે વસ્તુનિ તદિતિજ્ઞાનં સ્મરણાભાસમ્ ॥૩૧॥

અનનુભૂતે પ્રમાણમાત્રેણાનુપલબ્ધે ॥૩૧॥

ઉદાહરન્તિ—

અનનુભૂતે મુનિમણ્ડલે તન્મુનિમણ્ડલમિતિ યથા ॥૩૨॥

પ્રત્યભિજ્ઞાભાસં પ્રરૂપયન્તિ—

તુલ્યે પદાર્થે સ ણવાયમિતિ, ઇકસ્મિન્ન તેન તુલ્ય ઇત્યાદિજ્ઞાનં પ્રત્ય-

ભિજ્ઞાનાભાસમ્ ॥૩૩॥

પ્રત્યભિજ્ઞાનં હિ તિર્યગૂર્ધ્વતાસામાન્યાદિગોચરમુપવર્ણિતં, તત્ર તિર્યહસામાન્યા-ગિજ્ઞિતે માત્રે સ ણવાયમિતિ ઊર્ધ્વતાસામાન્યસ્વભાવે ચૈક્રસ્મિન્ દ્રવ્યે તેન તુલ્ય ઇતિ જ્ઞાનમ્; આદિશબ્દાદેવંજાતીયક્રમન્યદપિ જ્ઞાનં પ્રત્યભિજ્ઞાનાભાસમિતિ ॥૩૩॥

ઉદાહરન્તિ—

યમલકુજાતવત્ ॥૩૪॥

§૧ યમલકજાતયોરેકસ્યાઃ સ્ત્રિયા એકદિનોત્પન્નયોઃ પુત્રયોર્મધ્યાદેકત્ર દ્વિતી-
યેન તુલ્યોડ્યમિતિ જિજ્ઞાસિતે સ એવાયમિતિ, અપરત્ર સ એવાયમિતિ વુમુત્સિતે તેન
તુલ્યોડ્યમિતિ ચ જ્ઞાનં પ્રત્યભિજ્ઞાનાભાસમ્ ॥૩૪॥

પરોક્ષાભાસનું વિવરણ કરવાની ઈચ્છાથી પ્રથમ સ્મરણાભાસનું સ્વરૂપ
જણાવે છે--

જે પદાર્થ અનુભૂત હોય તે વિષે “તે” એવું જ્ઞાન થવું સ્મરણાભાસ
છે. ૩૧.

અનુભૂત એટલે કોઈ પણ પ્રમાણથી ન બાણેલ. ૩૧

સ્મરણાભાસનું ઉદાહરણ—

અનુભૂત મુનિર્મડળ ‘તે મુનિર્મડળ’ એવું જ્ઞાન થવું. ૩૨.

પ્રત્યભિજ્ઞાનાભાસનું સ્વરૂપ—

સમાન પદાર્થમાં આ “તે” જ છે, એવું જ્ઞાન અને એક જ પદાર્થમાં
આ તેની સમાન છે, એવું જ્ઞાન ઇત્યાદિ પ્રત્યભિજ્ઞાન છે. ૩૩.

§૧ તિર્થંક્રસામાન્ય અને ઊર્ધ્વતાસામાન્ય ઇત્યાદિને વિષય કરનારું
પ્રત્યભિજ્ઞાન જણાવેલ છે, તેમાં તિર્થંક્રસામાન્યથી યુક્ત--(સદૃશ) પદાર્થમાં આ
‘તે’ જ છે, એવું જ્ઞાન થવું, તેમજ ઊર્ધ્વતાસામાન્યથી યુક્ત (દ્રવ્યરૂપ) એક જ
પદાર્થમાં આ તેના તુલ્ય છે એવું જ્ઞાન થવું, અને સૂત્રમાં જણાવેલ-આદિ શબ્દથી
એવા પ્રકારના બીજા પણ પ્રત્યભિજ્ઞાનાભાસો બાણવા. ૩૩.

પ્રત્યભિજ્ઞાનાભાસનું ઉદાહરણ—

જેમકે-યુગ્મરૂપે-(બેકાંડરૂપે) જન્મેલ બાળકો વિષે ૩૪.

§૧ એક જ સ્ત્રીને એક જ દિવસે જન્મેલા બે પુત્રોમાંથી કોઈ એકમાં
આ બીજાની સમાન છે, એવું બાણવાની ઈચ્છા થાય ત્યારે ‘આ તે જ છે’ એવું
જ્ઞાન થવું, અને બીજામાં આ તે જ છે ‘એવું’ બાણવાની ઈચ્છા થાય ત્યારે ‘આ
તેના તુલ્ય છે’ એવું જ્ઞાન થવું તે પ્રત્યભિજ્ઞાનાભાસ કહેવાય છે. સારાંશ છે
કે સદૃશતામાં એકતાની પ્રતીતિ થવી અને એકતામાં સદૃશતાનું જ્ઞાન તે પ્રત્ય-
ભિજ્ઞાનાભાસ છે. ૩૪.

તર્કાભાસમાદર્શયન્તિ—

અસત્યામપિ વ્યાપ્તૌ તદવભાસસ્તર્કાભાસઃ ॥૩૫॥

વ્યાપ્તિરવિનાભાવઃ ॥૩૫॥

ઉદાહરન્તિ—

સ ડ્યામો મૈત્રતનયત્વાદિત્યત્ર યાવાન્મૈત્રતનયઃ સ ડ્યામ ઇતિ યથા ॥૩૬॥

§૧ નહિ મૈત્રતનયત્વદેતોઃ ડ્યામત્વેન વ્યાપ્તિરસ્તિ, શાકાવાદારપરિણતિર્પૂર્વ-
ફલ્વાચ્છામતાયાઃ । યો દિ જનન્યુપમુક્તશાકાવાદારપરિણામપૂર્વકસ્તનયઃ, ॥ એવ
ડ્યામ ઇતિ સર્વાંશેષેણ યઃ પ્રત્યયઃ, સ તર્ક ઇતિ ॥૩૬॥

અનુમાનાભાસમાહ્યાન્તિ—

પક્ષાભાસાદિસમુત્થં જ્ઞાનમનુમાનાભાસમવસેયમ્ ॥૩૭॥

§૧ પક્ષાભાસો વક્તવ્યમાણ આદિર્યેષાં હેત્વાભાસાદીનાં મણિખ્યમાણસ્વરૂપાણાં તેમ્યઃ સમુત્થા સમુત્પત્તિરસ્યેતિ પક્ષાભાસાદિસમુત્થં જ્ઞાનમનુમાનાભાસમભિધીયતે ।
 એતદ્વચ્ચ યદા સ્વપ્રતિપત્યર્થ તદા સ્વાર્થાનુમાનાભાસં, યદા તુ પરપ્રતિપત્યર્થ પક્ષાદિ-
 વચનરૂપાપન્નં તદા પરાર્થાનુમાનાભાસમવસેયમિતિ ॥૩૭॥

પક્ષાભાસાંસ્તાવદાહુઃ—

તત્ર પ્રતીતનિરાકૃતાનભીષિતસાધ્યધર્મવિશેષણાસ્ત્રયઃ પક્ષાભાસાઃ ॥૩૮॥

§૧ પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણઃ, નિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણઃ, અનભીષિતસાધ્યધર્મ-
 વિશેષણથેતિ ત્રયઃ પક્ષાભાસા ભવન્તિ; અપ્રતીતાનિરાકૃતાભીષિતસાધ્યધર્મવિશિષ્ટ-
 ધર્મિણાં સમ્યક્શક્ત્યેન પ્રાગુપવર્ણિતત્વાદેતેષાં ચ તદ્વિપરીતત્વાત્ ॥૩૮॥

તર્કાભાસનું લક્ષણ—

વ્યાપ્તિ ન હોય તેા પણ તેના આભાસ થવો તે તર્કાભાસ છે. ૩૫.

વ્યાપ્તિ એટલે અવિનાભાવ. ૩૫.

તર્કાભાસનું ઉદાહરણ—

જેમકે તે શ્યામ (કાળો) છે, મૈત્રપુત્ર હોવાથી, આ અનુમાન સ્થળમાં,
 જે જે મૈત્રપુત્ર હોય તે તે શ્યામ હોય એવી વ્યાપ્તિ. ૩૬.

§૧ શ્યામતા શાકાધાહારના પરિણામપૂર્વક હોવાથી મૈત્રતનયત્વ હેતુની
 શ્યામત્વસાધ્ય સાથે વ્યાપ્તિ પ્રસિદ્ધ નથી. કારણ કે-માતાએ ખાધેલ શાકાધા-
 હારના પરિણામવાળો જે પુત્ર હોય તે જ શ્યામ હોય, આ પ્રમાણે સર્વના
 આક્ષેપ(-સમાવેશ) વડે થતું જ્ઞાન તે તર્ક છે, અન્ય નહિ. ૩૬.

અનુમાનાભાસનું લક્ષણ—

પક્ષાભાસ આદિથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન અનુમાનાભાસ બાબતુ. ૩૭.

§૧ પક્ષાભાસ, તથા આદિ પદ્યથી હેત્વાભાસ, દષ્ટાન્તાભાસ, ઉપનયાભાસ,
 અને નિગમનાભાસ, આદિથી ઉત્પન્ન થનારું જ્ઞાન અનુમાનાભાસ કહેવાય છે.
 પક્ષાભાસાદિનું સ્વરૂપ આગળ કહેવાશે, એ જ્યારે પાતાના અનુભવ માટે હોય
 ત્યારે સ્વાર્થાનુમાનાભાસ, અને જ્યારે પક્ષાદિ અવયવોના વચનરૂપે પરને જ્ઞાપન
 કરવા માટે હોય, ત્યારે પરાર્થાનુમાનાભાસરૂપ બાબતુ. ૩૭.

પક્ષાભાસનું લક્ષણ—

પક્ષાભાસ ત્રણ પ્રકારે છે—પ્રતીત સાધ્યધર્મવિશેષણ, નિરાકૃત સાધ્યધર્મ
 વિશેષણ, અને અનભીષિત સાધ્યધર્મવિશેષણ. ૩૮.

૧ પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણ, નિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ, અને અનભીષિત
 સાધ્યધર્મવિશેષણ એ ત્રણ પક્ષાભાસો છે, કારણ કે-અપ્રતીત, અનિરાકૃત અને

અભીષિતસાધ્યધર્મથી યુક્ત ધર્મીઓને પહેલાં (ત્રીજા પરિચ્છેદમાં) સમ્યક્ પક્ષ તરીકે જાણાવેલ છે. અને આ પક્ષાભાસો તે સમ્યક્ પક્ષેથી વિપરીત-વિરુદ્ધ છે એમ જાણવું. ૩૮.

(ટિ.) અસત્યામપીત્યાદિ ॥ તદવભાસ इति व्याप्यवभासनम् ॥૩૫॥

(ટિ.) ઉપાધિમપિ પક્ષાન્તર્વર્તિનો વિધાયેત્યર્થઃ ॥૩૬॥

(ટિ.) તત્ર પ્રતીતેત્યાદિ ॥ પતેપામિતિ પ્રતીતનિરાકૃતાડનભીષિતાનામ્ । તદ્વિપરીત-ત્વાદિતિ અપ્રતીતાનિરાકૃતાદિવિપર્યયરૂપત્વાત્ ॥૩૮॥

તત્રાથં પક્ષાભાસમુદાહરન્તિ—

પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણો યથાઽઽર્હતાન્ પ્રત્યવધારણવર્જે પરેણ પ્રયુજ્યમાનઃ
સમસ્તિ જીવ્વં इत्यादिः ॥૩૯॥

§૧ અવધારણં વર્જયિત્વા પરોપન્યસ્તઃ સમસ્તોઽપિ વાક્યપ્રયોગ આર્હતાનાં પ્રતી-તમેવાર્થે પ્રકાશયતિ । તે હિ સર્વં જીવાદિવસ્તુવનેકાન્તાત્મકં પ્રતિપન્નાઃ, તતસ્તેપા-મવધારણરહિતં પ્રમાણવાક્યં, સુનયવાક્યં વા પ્રયુજ્યમાનં પ્રસિદ્ધમેવાર્થમુદ્વાવયતીતિ વ્યર્થસ્ત્વપ્રયોગઃ । સિદ્ધસાધનઃ, પ્રસિદ્ધસંબન્ધ इत्यपि संज्ञाद्वयमस्याविरुद्धम् ॥૩૯॥

દ્વિતીયપક્ષાભાસં ભેદતો નિયમયન્તિ—

નિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણઃ પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમલોકસ્વવચનાદિભિઃ સાધ્ય-ધર્મસ્ય નિરાકરણાદનેકપ્રકારઃ ॥૪૦॥

પ્રત્યક્ષનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણઃ, અનુમાનનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણઃ, આગમ-નિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણઃ, ભ્રુનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણઃ, સ્વવચનનિરાકૃતસાધ્યધર્મ-વિશેષણઃ, આદિશબ્દાત્ સ્મરણનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ, પ્રત્યભિજ્ઞાનનિરાકૃતસાધ્યધર્મ-વિશેષણઃ, તર્કનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણશ્ચેતિ ॥૪૦॥

પ્રથમ પક્ષાભાસનું ઉદાહરણ—

જૈન પ્રત્યે અવધારણ (એવં'કાર-'જ'કાર) “જીવ” છે. એ પ્રમાણે બીજા-ઓએ કરેલ પ્રયોગ-પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણ નામનો પક્ષાભાસ છે ૩૯.

૧ અવધારણ-(એવં'કાર-'જ'કાર)નો બીજાઓએ કરેલ સમસ્ત વાક્ય-પ્રયોગ જૈનોના પ્રસિદ્ધ અર્થને જ જાણાવે છે, કારણકે-તેઓ જીવાદિ સર્વપદાર્થો-ને અનેકાન્તરૂપ માને છે, તેથી અવધારણ રહિત પ્રયોગ કરાતું પ્રમાણવાક્ય કે સુનયવાક્ય તેઓને પ્રસિદ્ધ અર્થનું જ ઉદ્ભાવન કરે છે, માટે તે પ્રયોગ તેઓ પ્રત્યે વ્યર્થ છે. ‘સિદ્ધસાધન’ અને ‘પ્રસિદ્ધસંબન્ધ’ આ બે સંજ્ઞાઓ પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણ પક્ષાભાસની વિરોધી નથી અર્થાત્ આ બન્ને સંજ્ઞાઓ પણ તેની જ જાણવી. ૩૯.

બીજા પક્ષાભાસનું ભેદદ્વારા નિયમન—

નિરાકૃત સાધ્યધર્મવિશેષણ પક્ષાભાસ—પ્રત્યક્ષ-અનુમાન-આગમ-લોક અને સ્વવચન આદિથી સાધ્યધર્મનું નિરાકરણ કરવાથી અનેક પ્રકાર છે. ૪૦.

૧ પ્રત્યક્ષનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ, અનુમાનનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ, આગમનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ, લોકનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ, સ્વપચન નિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ, અને સૂત્રમાં કહેલ આદિ પદથી સ્મરણ નિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ, પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ, તર્કનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ, અને નિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ એમ પક્ષાભાસના અનેક લેદ થાય છે. ૪૦

(૫૦) પ્રમાણવાક્યમિતિ સ્યાદ્વાદવાક્યમ્ । સુનયવાક્યમિતિ અવધારણવર્જમ્ ॥૩૧॥

(ટિ૦) પ્રતીતેત્યાદિ ॥ આર્હતાનિતિ જૈનાન્ પ્રતિ ॥ તે હોતિ જિનાગમજ્ઞાઃ । તેવામિતિ-ત્રિનપદપદ્મપ્રણયિનામ્ । ડયર્થે ઇતિ નિષ્ક્રઃ । તત્પ્રયોગ ઇતિ તસ્ય સમસ્તિ જીવ જ્ઞયાદેરવધારણરહિતસ્ય પ્રયોગઃ । અસ્યેતિ પ્રનીતસાધ્યધર્મવિશેષણસ્ય ॥૩૧॥

एषु प्रथमं प्रकारं प्रकाशयन्ति—

प्रत्यक्षनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा नास्ति भूतविलक्षण आत्मा ॥४१॥

§ ૧ સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષેણ હિ પૃથિવ્યપૃતૈર્જોવાયુભ્યઃ શરીરત્વેન પરિણતેભ્યો ભૂતેભ્યો વિલક્ષણોઽન્ય આત્મા પરિચ્છિદ્યતે, ઇતિ તદ્વિલક્ષણાત્મનિરાકરણપ્રતિજ્ઞા તેનૈ વાચ્યતે, યથાસુન્ણોઽગ્નિઃ, ઇતિ પ્રતિજ્ઞા બાહ્યેન્દ્રિયપ્રત્યક્ષેણ ॥૪૧॥

द्वितीयप्रकारं प्रकाशयन्ति—

अनुमाननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा नास्ति सर्वज्ञो
वीतरागो वा ॥४२॥

§ ૧ અત્ર હિ યઃ કશ્ચિન્નિર્હાસાતિશયવાન્, સ કચિત્ સ્વકારણજનિતનિર્મૂલ-ક્ષયઃ યથા કનકાદિમલો, નિર્હાસાતિશયવતી ચ દોષાવરણે જ્ઞયનેનાનુમાનેન સુવ્ય-ક્તૈવ વાધા । એતસ્માત્ સ્વત્વનુમાનઃપત્ર ન્વચન પુરુષધૌરેયે દોષાવરણયોઃ સર્વથા પ્રક્ષય-પ્રસિદ્ધિઃ, સ એવ સર્વજ્ઞો વીતરાગશ્ચેતિ । એવમપરિણામી શબ્દ ઇત્યાદિરપિ પ્રતિજ્ઞા પરિણામી શબ્દઃ કૂનકત્વાન્યથાસુપપત્તેરિત્યાદ્યનુમાનેન વાચ્યમાનાઽજોદાહરણીયા ॥૪૨॥

प्रत्यक्षनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण पक्षाभासनुं ઉદાહરણ—

ભૂતથી ભિન્ન આત્મા નથી, આ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી નિરાકૃતસાધ્યધર્મ-વિશેષણ પક્ષાભાસનું ઉદાહરણ છે. ૪૧

૧ શરીરરૂપે પરિણામ પામેલ પૃથ્વી, પાણી, તેજ, અને વાયુરૂપ ભૂતોથી આત્મા વિલક્ષણ (બુદ્ધો) છે એવું સ્વસંવેદન(સ્થાનુભવ)થી જાણી શકાય છે. અર્થાત્ આત્માનું ભૂતોથી વૈલક્ષણ્ય પ્રત્યક્ષ પ્રસિદ્ધ છે. તેથી જ્ઞાપ્યનું નિરાકરણ કરનારી પ્રતિજ્ઞા આ પ્રત્યક્ષથી બાધિત છે. જેમકે ‘અગ્નિ ઉષ્ણ નથી’ આ પ્રતિજ્ઞા બાહ્યેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષપ્રમાણદ્વારા બાધિત થાય છે. ૪૧.

अनुमाननिराकृतसाध्यधर्मविशेषण पक्षाभासनुं ઉદાહરણ—

‘સર્વજ્ઞ તે વીતરાગ નથી’ આ અનુમાન નિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ પક્ષાભાસ છે. ૪૨.

૧ આ જગતમાં જે કોઈ પદાર્થ હાનિ-વૃદ્ધિવાળો હોય તે કોઈ વખતે પોતાના કારણથી ઉત્પન્ન થયેલ સંપૂર્ણ ક્ષય-નાશવાળો હોય છે, જેમકે-સુવર્ણમાં રહેલ મેલ તેવી જ રીતે દોષ અને આવરણ પણ હાનિ-વૃદ્ધિવાળા છે. માટે સંપૂર્ણ ક્ષય થવાના સ્વભાવવાલા છે. આ રીતે પ્રસ્તુતમાં સર્વજ્ઞ અને વીતરાગની સિદ્ધિ કોઈ અનુમાનથી બાધિત છે. કારણ કે-આ અનુમાનથી જે કોઈ ઉત્તમ પુરુષવિશેષમાં દોષ આવરણનો સર્વથા નાશ પ્રસિદ્ધ છે તે જ પુરુષ-વિશેષ સર્વજ્ઞ કે વીતરાગ છે, એ જ રીતે ‘શબ્દ અપરિણામી’ છે એ પ્રતિજ્ઞા-(પક્ષ) પણ શબ્દ પરિણામી છે, કારણ કે અન્યથા કૃતકત્વ ઘટી શકતું નથી’ એ અનુમાનથી બાધિત થાય છે, એ ઉદાહરણ પણ બધી લેવું ૪૨

(૫૦) તેનેતિ સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષેણ ॥૪૧॥

(૫૦) નિર્હાસાતિશયવાનિતિ સત્કર્ષાપચર્ચવાન્ । ચાધ્યમાનેતિ પ્રતિજ્ઞા ॥૪૨॥

(ટિ૦) પ્રત્યક્ષનિરાકૃતેત્યાદિ । તદ્વિલક્ષણેતિ પૃથ્વ્યપ્તેજોવાયુરૂપભૂતવિલક્ષણજીવ-નિષેધે । તેનેતિ અહં સુખી અહં દુઃખી મમ શરીરમિત્યાદિહંકાર-મમકારપ્રત્યયોદ્ભવિણુસ્વસંવેદન-પ્રત્યક્ષેણ, તસ્માદાત્મસિદ્ધેઃ ॥૪૧॥

(ટિ૦) અનુમાનેત્યાદિ ॥ નિર્હાસેતિ નિર્હાસ. પ્રૌઢિપ્રાપ્તોડતિશય ઉચ્ચલક્ષણો યયોદોષા-વરણયોઃ (યોરસ્તિ) તે નિર્હાસાતિશયવર્તી ॥૪૨॥

અથ તૃતીયં ભેદમાહુઃ—

આગમનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણો યથા જૈનેન રજનિમોજનં

મજનીયમ્ ॥૪૩॥

§૧ “અત્યં ગયંમિ આહ્ચે પુરત્થા ય અણુગણ ।

આહારમાહ્યં સર્વં મણસા વિ ન પત્થણ” ॥૧॥

હ્યાદિના હિ પ્રસિદ્ધપ્રામાણ્યેન પરમાગમવાક્યેન ક્ષપામક્ષણપક્ષઃ પ્રતિક્ષિપ્ત્ય-માણ-વાન્ન સાનુલ્લમાત્ફલદિતિ । एवं जैनेन परकृत्रमभिलषणीयमित्याद्युदाहरणीयम् ।

આગમનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ પક્ષાભાસનું ઉદાહરણ -

જૈને રાત્રિભોજન કરવું જોઈએ, આ આગનિમરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ પક્ષાભાસ છે. ૪૩.

સૂર્ય અસ્ત થઈ ગયા પછી તે પૂર્વદિશામાં ઉદય ન પામે ત્યાં સુધી.

૧ “સૂર્ય અસ્ત થયો હોય અને ધીજો સૂર્ય ન જોગે ત્યાં સુધી સર્વ-પ્રકારના આહારાદિકની મનથી પણ પ્રાર્થના ન કરે (અર્થાત્ મનથી પણ ઇચ્છા ન કરે)” ઇત્યાદિ પ્રસિદ્ધ પ્રામાણ્યવાળા પરમાગમના વચનથી રાત્રિભોજનરૂપ પ્રતિજ્ઞા બાધિત થાય છે, તેવી જ રીતે “જૈને પરત્રીની અભિલાષા કરવી” એ પ્રતિજ્ઞા પણ આગમબાધિત છે ૪૩

(ટિ૦) આગમેત્યાદિ ॥ અત્યં ગયંમીતિ અસ્તંપતે આદિત્યે । પુરત્થાએતિ પૂર્વદિશાગેડનુદ્રતે આહારમદિકં સર્વઃ મનસાપિ ન પ્રર્થયેત્ । પરમાગમેતિ જૈનરાદ્યન્તવચનેન । ક્ષપામક્ષણેતિ રાત્રીમોજનપદઃ । [પ્રતિ] ક્ષિપ્ત્યમાણેતિ નિરાક્રિયમાણત્વાત્ ન સાધુવસોષમધ્યમધ્યાસ્ત ॥૪૩॥

ચતુર્થ પ્રકારં પ્રથયન્તિ—

લોકનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણો યથા ન પારમાર્થિકઃ

પ્રમાણપ્રમેયવ્યવહારઃ ॥૪૪॥

લોકશબ્દેનાત્ર લોકપ્રતીતિરુચ્યતે । તતો લોકપ્રતીતિનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ
ઇત્યર્થઃ । સર્વાંઽપિ હિ લોકસ્ય પ્રતીતિરીદશો યત્પારમાર્થિકં પ્રમાણં, તેન ચ તત્વા-
તત્ત્વવિવેકઃ પારમાર્થિક એવ ક્રિયતે ।

§૨ નનુ લોકપ્રતીતિરપ્રમાણં, પ્રમાણં વા ? અપ્રમાણં ચેત્, કથં તયા વાધઃ
કસ્યાપિ કર્તુ શક્યઃ ? પ્રમાણં ચેત્, પ્રત્યક્ષાદિતિરિક્તં, તદન્યતરદ્વા । ન તાવદાથઃ
પક્ષઃ, પ્રત્યક્ષાદિતિરિક્તપ્રમાણસ્યાસંભવાત્ । અન્યથા “પ્રત્યક્ષં ચ પરોક્ષં ચ” ઇત્યાદિ-
વિભાગસ્યાસમજ્ઞસ્યાપત્તેઃ । દ્વિતીયપક્ષે તુ પ્રત્યક્ષનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણાદિપક્ષા-
ભાસેષ્વેવાસ્યાન્તર્ભૂતત્વાત્ ન વાચ્યઃ પ્રકૃતઃ પક્ષાભાસ ઇતિ ચેત્ ।

§૩ સત્યમેતત્, કિન્તુ લોકપ્રતીતિરત્રોક્તકલિત્વેન પ્રતિભાતીતિ વિનેયમનીયો-
ન્મીલનાર્થમસ્ય પાર્થક્યેન નિર્દેશઃ । એવં શુચિ નરશિરઃકપાલપ્રમુખં, પ્રાણ્યજ્ઞત્વાત્
શઙ્ખશુક્તિવદિત્યાપિ દ્રશ્યમ્ ॥૪૪॥

લોકનિરાકૃત સાધ્યધર્મવિશેષણ પક્ષાભાસનું ઉદાહરણ—

પ્રમાણ અને પ્રમેયનો વ્યવહાર પારમાર્થિક નથી—આ લોકનિરાકૃતસાધ્ય-
ધર્મવિશેષણ પક્ષાભાસ છે. ૪૪.

૧ સૂત્રમાં ‘લોક’ શબ્દ છે તે ‘લોકપ્રતીતિ’નો બોધક છે એટલે ‘લોકપ્રતીતિ
નિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ’ એવો અર્થ સમજવો. કારણ કે—લોકની સઘળીયે
પ્રતીતિ આવી હોય છે કે, પ્રમાણ પારમાર્થિક હોય છે, અને નેનાથી તત્ત્વતત્ત્વનો
વિવેક પારમાર્થિક જ કરાય છે. ૪૪,

૨ શંકા—લોકપ્રતીતિ અપ્રમાણરૂપ છે કે પ્રમાણરૂપ ?

લોકપ્રતીતિને અપ્રમાણ કહો તો તેનાથી કોઈનો પણ બાધ કરી શકો
શકો ? અર્થાત્ નહિ થાય અને પ્રમાણ કહો તો—પ્રશ્ન એ છે કે, આ લોકપ્રતીતિ
પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી ભિન્ન છે કે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એ બેમાંથી કોઈ એક
પ્રમાણરૂપ છે ? પહેલો પક્ષ તો કહી શક્યો નહિ કારણ, કે પ્રત્યક્ષાદિથી ભિન્ન
પ્રમાણનો સંભવ નથી. છતાં પણ ભિન્ન પ્રમાણ તરીકે સ્વીકાર્યો તો—તમે કહેલ
‘પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ’ પ્રમાણના આ વિભાગમાં અસંમતતા—અવ્યવસ્થાની
આપત્તિ આવશે. બીજો પક્ષ કહો તો—પ્રત્યક્ષનિરાકૃત સાધ્યધર્મવિશેષણાદિ પક્ષા-
ભાસોમાં આ લોકપ્રતીતિ અંતર્ભૂત થઈ જાય છે માટે આ પક્ષાભાસનું કથન
કરવું ન જોઈએ.

સમાધાન—તમારી વાત સાચી છે પરંતુ લોકપ્રતીતિ રૂપરૂપે જણાય
છે માટે શિષ્યની ભુલિને અત્યુત્પન્ન કરવા માટે આ પક્ષાભાસનો ભુલો નિર્દેશ

કયો છે. એ બે પ્રમાણે મનુષ્યની ખોપરી પવિત્ર છે, પ્રાણીનું અંગ હોવાથી, શંખ અને છીપની જેમ. આ અનુમાન પણ લોકપ્રતીતિનિરાકૃત જાણવું. ૪૪.

(ટિ૦) લોકશબ્દેનેતિ । અત્રેતિ લોકપ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણે । તેન ચેતિ પારમાર્થિકેન પ્રમાણેન ॥૪૩॥

(૫૦) નનુ લોકપ્રતીતિરિત્યાદિ પરઃ । તદન્યતરદ્વેતિ તયોર્મધ્યાદેકં કિમપિ સ્વવચનં પ્રમાણીકુર્વન્નિતિ વચનસ્યાપિ શાબ્દપ્રમાણત્વાત્ ॥૪૪॥

(ટિ૦) તયેતિ અપ્રમાણયા લોકપ્રતીત્યા । કસ્યાપીતિ વ્યવહારવાહ્યસ્યાપ્રમાણસ્યાપિ પદાર્થસ્ય । અપ્રમાણસ્ય બાધાવિશ્વાવસમર્થત્વાત્ । પ્રત્યક્ષેતિ પ્રત્યક્ષપરોક્ષયોરધિદ્મ્ । તદન્યતરદિતિ તયોઃ પ્રત્યક્ષપરોક્ષયોર્મધ્યાદન્યતરદેકં પ્રત્યક્ષં પરોક્ષં વા । અન્યથેતિ પ્રત્યક્ષાદતિરિક્તપ્રમાણસંભવે । વિભાગસ્યેતિ પ્રમાણદ્વયજ્ઞપણસ્ય સ્વીકૃતપક્ષસ્ય દૂષણપત્તેઃ । અસ્યેતિ લોકપ્રતીતિનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણસ્ય । પ્રહત્ત્વેતિ લોકપ્રતીતિનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણઃ ॥૪૪॥

(ટિ૦) અત્રેતિ પ્રમાણવ્યવહારે । ઉત્કલિતત્વેનેતિ આધિક્યેન । વિનેયેતિ વિશિષ્ટવિત્તાભિપ્રાયોલ્લાસનાર્થમ્ । અસ્યેતિ લોકપ્રતીતિનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણસ્ય ॥૪૪॥

પશ્ચમપ્રકારં કીર્તયન્તિ—

સ્વવચનનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણો યથા નાસ્તિ પ્રમેયપરિચ્છેદકં

પ્રમાણમ્ ॥૪૫॥

સર્વપ્રમાણાભાવમન્યુપગચ્છતઃ સ્વમપિ વચનં સ્વાભિપ્રાયપ્રતિપાદનપરં નાસ્તીતિ વાચ્યમત્તમેવ તસ્ય શ્રેયઃ, ઋવાણસ્તુ નાસ્તિ પ્રમાણં પ્રમેયપરિચ્છેદકમિતિ સ્વવચનં પ્રમાણીકુર્વન્ ઋત્ત્વમ્મિતિ સ્વવચનનૈવાસૌ વ્યાહન્યતે, એવં નિરન્તરમહં મૌનીત્યાદ્યપિ દશ્યમ્ ।

§૧ નનુ સ્વવચનસ્ય શબ્દરૂપત્વાત્તનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણઃ પક્ષાભાસઃ પ્રાગ્ગદિતાગમનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ એવં પક્ષાભાસેઽન્તર્ભવતીતિ કિમર્થમસ્ય ભેદન કથનમિતિ ચેત્ ।

§૨ એવમેત્, તથાપિ શિષ્યશેષુપીવિકાશાર્થમસ્યાપિ પાર્થક્યેન કથનમિતિ ન દોષઃ ।

§૩ આદિશબ્દમૂલિતાસ્તુ પક્ષાભાસાશ્રયઃ સ્મરણપ્રત્યભિજ્ઞાનતર્કનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણઃ । તત્ર સ્મરણનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણો યથા, સ સહકારતરુઃ ફલશૂન્યમિતિ, અયં પક્ષઃ કસ્યચિત્ સહકારતરુઃ ફલભરભ્રાજિષ્ણું સમ્યક્ સ્મર્તુઃ સ્મરણેન વાધ્યતે । પ્રત્યભિજ્ઞાનનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણો યથા, સદશોઽપિ કચન વસ્તુનિ કથન કશ્ચનાધિકૃત્યોર્ધ્વતાસામાન્યધ્વાન્યા પક્ષીકુરુતે, તદેવેદમિતિ । તસ્યાયં પક્ષસ્તિર્થક્સામાન્યાવલમ્બિના તેન સદશમિદમિતિ પ્રત્યભિજ્ઞાનેન નિરાક્રિયતે । તર્કનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણો યથા, યો યસ્તપુત્રઃ, સ શ્યામમિતિ વ્યાપ્તિઃ સમીચીનેતિ । અસ્યાયં પક્ષો યો જનન્યુપભુક્તાકાવાહારપરિણામપૂર્વકસ્તપુત્રઃ, સ શ્યામઃ, મિતિ વ્યાપ્તિપ્રાહિણા સમ્યક્તર્કેણ નિરાક્રિયતે ॥૪૫॥

સ્વવચનનિરાકૃતસાધ્યધર્મ વિશેષણ પક્ષાભાસનું ઉદાહરણ—

પ્રમેયનો નિશ્ચય કરાવનારું પ્રમાણ નથી—આ સ્વવચનનિરાકૃત સાધ્ય-ધર્મવિશેષણ પક્ષાભાસ છે. ૪૫.

૧ સર્વપ્રમાણના અભાવને સ્વીકારનારનું પોતાનું વચન પણ પોતાના અભિ-પ્રાયનું પ્રતિપાદન કરનારું નથી. માટે તેણે મૌન રહેવું એ જ તેના માટે હિતા-વહ છે, છતાં પણ જો તે—“પ્રમેયનો નિશ્ચય કરાવનાર પ્રમાણ નથી” એ પોતાના વચનને પ્રમાણ કરીને જ બોલે છે, માટે પોતાના વચનથી જ પોતે વ્યાધાત પામે (બાધિત થાય છે).

૨ શંકા—સ્વવચન શબ્દરૂપ છે, તે પ્રથમ કહેલ આગમનિરાકૃત સાધ્ય-ધર્મવિશેષણ પક્ષાભાસમાં આ અન્તર્ભાવ પામે છે તે—જુદો શા માટે કહ્યો. ?

સમાધાન—આ પક્ષાભાસ આગમનિરાકૃત પક્ષાભાસમાં અન્તર્ભાવ પામે છે પરંતુ શિષ્યની બુદ્ધિના વિકાસ માટે જુદો કહેલ હોવાથી તેમાં કેંઈ દોષ નથી.

૩ સૂત્ર ૪૦માં કહેલ ‘આદિ’ શબ્દથી સૂચવેલા સ્મરણનિરાકૃત સાધ્ય-ધર્મવિશેષણ, પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ, અને તર્કનિરાકૃતસાધ્યધર્મ-વિશેષણ આ ત્રણ પક્ષાભાસો પણ છે. તેમાં ‘તે આત્રવૃક્ષ ફલ રહિત છે’ આ પ્રતિજ્ઞા-ફળના સમૂહથી શોભાયમાન આત્રવૃક્ષને સમ્યક્ યાદ કરનાર કોઈના સ્મરણદ્વારા બાધિત થાય છે. આ ઉદાહરણ સ્મરણનિરાકૃતસાધ્યધર્મ વિશેષણ પક્ષાભાસનું છે. કોઈ વસ્તુમાં સમાનતા હોય છતાં કેંઈ અન્ય વસ્તુમાં રહેલી ઊર્ધ્વતાસામાન્યની બ્રાન્તિથી કહે કે ‘આ તે જ છે’ તો તેની આ પ્રતિજ્ઞા ‘આ તેના સમાન છે’ એ પ્રમાણે તિર્થંકસામાન્યને વિષય કરનાર પ્રત્યક્ષિજ્ઞાથી બાધિત થાય છે, માટે એ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ પક્ષાભાસ છે. જે જે તેના પુત્ર છે, તે તે સ્થામ છે, આ વ્યાપ્તિ સાચી છે. આ પ્રકારની પ્રતિજ્ઞાને માતાએ બાધેલા શાકાધ્યાહારના પરિણામવાળો જે પુત્ર છે, તે સ્થામ છે, એ પ્રમાણ વ્યાપ્તિ ગ્રહણ કરનાર સમ્યક્તર્કથી થાય છે, માટે આ ઉદાહરણ તર્કનિરાકૃત-સાધ્યધર્મવિશેષણ પક્ષાભાસનું બાણુવું. ૪૫.

(૧૦) પદમેતદિત્યાદિ સ્મરિઃ ।

(૧૦) સ્મર્યન્નરિતિ અન્યસ્ય ॥૪૫॥

(ટિ૦) સ્વવચનેત્યાદિ । તસ્યેતિ પ્રમેયજ્ઞાત્વં પ્રમાણમેવ નાસ્તીતિ વદતી નાસ્તિદ્વાદેર્માનમેવ કલ્યાણમ્ ॥ તન્નિરોક્તેતિ શબ્દનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણઃ । અસ્યેતિ સ્વવચનનિરાકૃત-સાધ્યધર્મવિશેષણસ્ય । મેદેનેતિ પાર્શ્વેન શિષ્યશોભુતિ વિનેયપ્રતિભાષદટનાયમ્ ।

(ટિ૦) તર્કેતિ ત્રિપુપક્ષાભાસેષુ । અયં પદ્મ ઇતિ કેનાપિ પુરા ઘરદાદૌ રણતઃ દનવિક્રનઃ કલ્યાંબર્ત્વે ક્વિત્યપિ કાલે ચ્યતીતે સ વિદત્ત એવ પૂતઃ તસ્ય પુંજો વેદાન્નરે પવંતતઃ સ્મૃતિ-પથમુપેયિવાન્ । અપરેણ દાનવનિઃપ્રવિહારિણા સ એવ સહકારો વસન્તતૌ દનવસિતઃ કાઠનાંચકે સોઽપિ કાલાન્નરે તદ્દન દનિનઃ ષસાર સદન્યસ્તપ્તેન વિદત્તસ્મૃતિર્બાંધતે ॥ તર્કેત્યાદિ ॥ સર્મા-ચીનેતિ એવ ઇલાપાન્ પદ્મઃ ॥૪૫॥

દ્વિતીયં પક્ષાભાસં સભેદમુપદર્શ્ય તૃતીયમુપદર્શયન્તિ—

અનભોષિતસાધ્યધર્મવિશેષણો યથા સ્યાદ્વાદિનઃ શાશ્વતિક્ક એવ
કલશાદિરશાશ્વતિક્ક એવ વેતિ વદતઃ ॥૪૬॥

§૧ સ્યાદ્વાદિનો હિ સર્વત્રાપિ વસ્તુનિ નિત્યત્વૈકાન્તઃ, અનિત્યત્વૈકાન્તો વા નાભો-
ષિતઃ, તથાપિ કરાચિદસૌ સમાશ્લોભાદિનૈવમપિ વરેત્ । एवं नित्यः शब्द इति
તાથાગતસ્ય વદતઃ પ્રકૃતઃ પક્ષાભાસઃ ।

§૨ ચે ત્વપ્રમિદ્વિશેષણાપ્રસિદ્ધવિશેષ્યાપ્રસિદ્ધોભયાઃ પક્ષાભાસાઃ પરૈઃ પ્રોચિરે,
નામો સમીચોનાઃ । અપ્રસિદ્ધસ્યૈવ વિશેષણસ્ય સાધ્યપાનત્વાત્, અન્યથા સિદ્ધસાધ્ય-
તાડવતારાત્ । અથાત્ર સાર્વત્રિકઃ પ્રસિદ્ધચમાવો વિવક્ષિતો ન તુ તત્રૈવ ધર્મિણિ, યથા
સાદૃશ્યસ્ય વિનાશિત્વં ક્વાપિ ધર્મિણિ ન પ્રસિદ્ધમ્; તિરોભાવમાત્રસ્યૈવ સર્વત્ર તેજા-
મિધાનાત્, તદયુક્તમ્ । एवं सति क्षणिकृतां साधयतो भवनः कथं नाप्रमिद्व
વિશેષણઃ વં દોષો મન્વેત્ ? , ક્ષણિકૃતાયાઃ સપક્ષે કાપ્યપ્રસિદ્ધેઃ ।

વિશેષ્યસ્ય તુ ધર્મિણઃ સિદ્ધિર્વિરુદ્ધપાદપિ પ્રતિપાદિતેતિ કથમપ્રસિદ્ધતાડસ્ય ?
एतेनाप्रसिद्धोभयोऽपि परास्तः ॥૪૬॥

દ્વિતીય પક્ષાભાસના ભેદો દર્શાવીને ત્રીજા પક્ષાભાસનું હવે નિરૂપણ કરે છે—
કલશાદિ શાશ્વત- (એકાંત નિત્ય) જ છે, અથવા અશાશ્વત- (એકાંત
અનિત્ય) જ છે, એ પ્રમાણે બોલનાર જૈનની આ પ્રતિજ્ઞા-અનભોષિત સાધ્ય-
ધર્મવિશેષણ પક્ષાભાસનું ઉદાહરણ છે. ૪૬

§૧ જૈનોને સમસ્ત પદાર્થોમાં એકાન્ત નિત્યત્વ કે એકાન્ત અનિત્યત્વ ઈષ્ટ
નથી તો પણ-સભાક્ષેભ આદિ કારણોથી એવું પણ બોલી જાય ત્યારે તેને આ
દોષ આવે છે. એ જ રીતે શબ્દ નિત્ય છે, એવું જોઈ બોલી જાય ત્યારે તેનું
તે કથન પણ આ જ દોષથી દૂષિત થાય છે.

૨ અને (૧) અપ્રસિદ્ધ વિશેષણ, (૨) અપ્રસિદ્ધ વિશેષ્ય, અને (૩)
અપ્રસિદ્ધોભય-આ ત્રણ પક્ષાભાસ અન્ય દાર્શનિકોએ કહેલ છે તે યથાર્થ નથી.
કારણ કે, અપ્રસિદ્ધ વિશેષણ પક્ષ તો સાધ્યમાન હોય છે અન્યથા, સિદ્ધસાધન
દોષ આવશે

શંકા—પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં પ્રસિદ્ધિનો અભાવ સાર્વત્રિક પક્ષ સપક્ષ અને
વિપક્ષમાં વિવક્ષિત છે, પરંતુ તે માત્ર ધર્મી (પક્ષ) માં વિવક્ષિત નથી, જેમકે-
સાંખ્યને વિનાશિત્વ- (પક્ષ સપક્ષ કે વિપક્ષ રૂપ) કોઈ પણ ધર્મીમાં પ્રસિદ્ધ નથી,
કારણ કે સાંખ્યને સર્વત્ર તિરોભાવ માત્ર જ માન્ય છે.

સમાધાન—એ કથન યોગ્ય નથી. કારણ કે, એ પ્રમાણે માનો તો- (અર્થાત
પ્રસિદ્ધિનો અભાવ સાર્વત્રિક માનો તો-) ક્ષણિકતાને સિદ્ધ કરતાં તમને આ
અપ્રસિદ્ધ વિશેષણત્વ દોષ કેમ નહિ આવે ? કારણ કે ક્ષણિકતા સપક્ષમાં કોઈ
પણ સ્થળે પ્રસિદ્ધ નથી.

विशेष्यश्च धर्मीनी सिद्धिं तो विकल्पधी ज्ञातेष्वी न छे, तो अत्रभावे धर्मीनी अप्रसिद्धि कथं रीते यथे ? अर्थात् नहि थाय.

उपर मुञ्ज अ पक्षना अडनधी अप्रसिद्धोक्तय पक्ष पक्ष अडित यथेव नालुवे। ४६.

(५०) परैरिति सौगतैः । अथात्र सार्वत्रिक इत्यादि परः । विकल्पादपीति सुरमि-
गनेन्दीवरम् ॥४६॥

(टि०) अनभीप्सितेत्यादि । असाविति स्याद्वादवादी ॥ एवमपीति एकान्तत्वमपि ।
साथागतस्येति सौगतस्य ॥ प्रकृत इति अनभीप्सितसाध्यधर्मविशेषणः ।

(टि०) परैरिति सौगतैः । समीचीना इति भमी त्रयोऽपि न युक्तियुक्ताः ॥ अन्यथेति
प्रसिद्धसाधने ॥ अथात्रेति विशेषणे । सार्वत्रिक इति सर्वत्र सर्वेषु धर्मिषु भवः सार्वत्रिकः ।
तत्रैवेति विषयित्वे धर्मिणि । सर्वत्रेति सर्वेषु भावेषु । तेनेति साक्ष्येन । अस्येति विशेष-
ण्यस्य । एतेनेति विशेषणविशेष्ययोरप्रसिद्धत्वस्वदोषानराक्षणेन ॥४६॥

पक्षाभासान्निरूप्य हेत्वाभासानाहुः—

असिद्धविरुद्धानैकान्तिकास्त्रयो हेत्वाभासाः ॥४७॥

§१ निश्चितान्यथाऽनुपपत्त्याख्यैकहेतुलक्षणविकलत्वेनाहेतवोऽपि हेतुस्थाने
निवेशाद्धेतुवदाभासमाना हेत्वाभासाः ॥४७॥

तत्रासिद्धमभिदधति—

यस्यान्यथानुपपत्तिः प्रमाणेन न प्रतीयते सोऽसिद्धः ॥४८॥

§१ अन्यथाऽनुपपत्तेर्विपरीताया अनिश्चितायाश्च विरुद्धानैकान्तिकत्वेन कीर्त-
यिष्यमाणत्वादिह हेतुस्वरूपाप्रतीतिद्वारैकैवान्यथाऽनुपपत्त्यप्रतीतिरर्वाशङ्का द्रष्टव्याः
हेतुस्वरूपाप्रतीतिश्चैयमज्ञानात्, सन्देहाद्, विपर्ययाद् वा विज्ञेया ॥४८॥

अथामुं भेदतो दर्शयन्ति—

स द्विविध उभयासिद्धोऽन्यतरासिद्धश्च ॥४९॥

§१ उभयस्य वादिप्रतिवादिसमुदायस्यासिद्धः, अन्यतरस्य वादिनः, प्रतिवादिनो
वाऽसिद्धः ॥४९॥

तत्रायभेदं वदन्ति—

उभयासिद्धो यथा परिणामी शब्दश्चाश्रुपत्वात् ॥५०॥

§१ चक्षुषा गृह्यत इति चाश्रुपत्तस्य भावश्चाश्रुपत्वं तस्मात् । अयं च वादि-
प्रतिवादिनोरुभयोरप्यसिद्धः, श्रावणत्वाच्छब्दस्य ॥५०॥

પક્ષાભાસનું નિરૂપણ કર્યા પછી હેત્વાભાસનું નિરૂપણ—

હેત્વાભાસ ત્રણ છે—અસિદ્ધ, વિરુદ્ધ, અને અનૈકાન્તિક. ૪૭

§૧ 'નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્તિ' નામનું હેતુનું જે એક લક્ષણ છે, તે લક્ષણની વિકલતા-(અભાવ)થી હેતુરૂપ ન હોવા છતાં હેતુના સ્થાને નિવેશ થવાથી હેતુ જેવા જણાતા હોય તે બધા હેત્વાભાસ છે. ૪૭

અસિદ્ધ હેત્વાભાસનું લક્ષણ—

જેની અન્યથાનુપપત્તિ-(વ્યાપ્ત-અવિનાભાવ) પ્રમાણથી પ્રતીત ન હોય તે અસિદ્ધ હેત્વાભાસ છે. ૪૭

૧ વિપરીત અન્યથાનુપપત્તિ અને અનિશ્ચિતઅન્યથાનુપપત્તિને કારણે અનુક્રમે વિરુદ્ધ હેત્વાભાસ અને અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસ હવે પછી આગળ કહેવાશે, માટે અહીં અપ્રતીતિને કારણે માત્ર એક જ અપ્રતીત અન્યથાનુપપત્તિ બાકી કારણે બાળવી, અને હેતુની આ અપ્રતીતિ તે વિષેના અજ્ઞાનને કારણે, વિષયને રહેલી અને સંશયને કારણે હોય છે એમ બાળવું. ૪૮

અસિદ્ધ હેત્વાભાસના પ્રકાર—

અસિદ્ધ હેત્વાભાસ બે પ્રકારે છે—ઉભયાસિદ્ધ અને અન્યતરાસિદ્ધ. ૪૯.

§૧ જે હેતુ વાદી પ્રતિવાદી ઉભયને અસિદ્ધ હોય તે ઉભયાસિદ્ધ છે અને જે હેતુ વાદી કે પ્રતિવાદી એ બન્નેમાંથી કોઈ એકને અસિદ્ધ હોય તે અન્યતરાસિદ્ધ છે. ૪૯.

ઉભયાસિદ્ધ હેત્વાભાસનું ઉદાહરણ—

ઉભયાસિદ્ધ જેમકે—શબ્દ પરિણામી છે, કારણ કે—તે ચાક્ષુષ (ચક્ષુનો વિષય) છે, ૫૦,

§૧ ચક્ષુદ્વારા ગ્રહણ કરાય(-વિષય કરાય) તે 'ચાક્ષુષ'. તેનાથી ભાવમાં ત્વ પ્રત્યય થવાથી 'ચાક્ષુષત્વ' તેને હેતુમાં પંચમી વિભક્તિ થતાં 'ચાક્ષુષત્વાત્' એ રૂપ સિદ્ધ થયું. આ 'ચાક્ષુષત્વ' હેતુ ઉભયાસિદ્ધ હેત્વાભાસનું ઉદાહરણ છે. કારણ કે, વાદી પ્રતિવાદી બન્નેને મતે શબ્દ શ્રવણનો જ વિષય છે પરંતુ ચક્ષુનો વિષય નથી. ૫૦.

દ્વિતીયં મેદં વદન્તિ—

અન્યતરાસિદ્ધો યથા અચેતનાસ્તરવો વિજ્ઞાનેન્દ્રિયાયુર્નિરોધલક્ષણ-
મરણરહિતત્વાત્ ॥૫૧॥

§૧ તાથાગતો હિ તરુગામચૈતન્યં સાવયન્ વિજ્ઞાનેન્દ્રિયાયુર્નિરોધલક્ષણમરણ-
રહિતત્વાદિતિ હેતુપન્યાસં કૃતવાન્ । સ ચ જૈનાનાં તરુચૈતન્યવાદિનામસિદ્ધઃ ।
તદાગમે દ્રુમેશ્વપિ વિજ્ઞાનેન્દ્રિયાયુષાં પ્રમાણતઃ પ્રતિષ્ઠિતત્વાત્ । इदं च प्रतिवाचसिद्धच-
पेक्षयोदाहरणम् ।

§૧ વાણસિદ્ધચપેક્ષયા તુ અચેતનાઃ સુસ્રાદયઃ, ઉત્પત્તિમત્ત્વાદિતિ । અત્ર હિ
વાદિનઃ સાંસ્યસ્યોત્પત્તિમત્ત્વમપ્રસિદ્ધમ્, તેનાદ્વિર્ભાવમાત્રસ્યૈવ સર્વત્ર સ્વીકૃતત્વાત્ ॥૧॥

અન્યતરાસિદ્ધ હેત્વાભાસતું ઉદાહરણ—

અન્યતરાસિદ્ધ જ્યેષ્ઠકે—વૃક્ષો અચેતન છે, કારણ કે, વિજ્ઞાન-ઇન્દ્રિય અને આયુષ્યના નિરોધ (સમાપ્તિ) રૂપ મરણથી રહિત છે. ૫૧.

§૧ વૃક્ષોમાં અચેતનતા સિદ્ધ કરવાને 'વિજ્ઞાન, ઇન્દ્રિય અને આયુના વિરોધ'રૂપ હેતુનો બૌદ્ધોએ પ્રયોગ કરેલ છે. પરંતુ વૃક્ષોમાં ચૈતન્ય માનનાર જૈનોને આ હેતુ અસિદ્ધ છે, કારણ કે-જૈનોના આગમોમાં વૃક્ષોમાં પણ વિજ્ઞાન ઇન્દ્રિય અને આયુષ્ય એ પ્રમાણથી સિદ્ધ કરેલ છે, તેથી આ ઉદાહરણ પ્રતિ-વાદી જૈનોની અપેક્ષાએ અન્યતરાસિદ્ધ હેત્વાભાસતું છે એમ સમજવું.

'સુખાદિ અચેતન છે, કારણ કે, તે ઉત્પત્તિમાન છે.' આ અનુમાનમાં કહે-વાયેલ ઉત્પત્તિમાન હેતુ વાદી સાંખ્યની અપેક્ષાએ અસિદ્ધ છે. કારણ કે, તેઓ સર્વત્ર માત્ર આવિર્ભાવ જ માને છે. માટે વાદી સાંખ્યની અપેક્ષાએ આ ઉદા-હરણ અન્યતરાસિદ્ધ હેત્વાભાસતું બહુવું.

(ટિ.) અન્યતરેત્યાદિઃ ॥ સ ચેતિ હેતુઃ । તદ્દોગમેષ્વિતિ જૈનસિદ્ધાન્તેષુ । નન્વપક્ષધર્મો હેતુરસિદ્ધઃ સ્યાત્ । તદ્વત્ર વિજ્ઞાનેન્દ્રિયાયુર્નિરોધલક્ષણમરણરહિતત્વં તત્કર્મઃ । તત્કથમસિદ્ધતાદોષઃ સ્યાત્ ? ઉચ્યતે, જૈનસ્ય વિજ્ઞાનેન્દ્રિયાયુર્નિરોધલક્ષણમરણતરં પ્રમાણપ્રતિપ્રસિદ્ધનિત્યપક્ષધર્મતા-સ્યેતિ । કેવલં જૈનસ્ય તરોર્વિજ્ઞાનેન્દ્રિયાયુર્નિરોધલક્ષણમરણરહિતત્વં તાવદસિદ્ધં યાવદ્મરણપક્ષવ્યુદ્ધાસ-દ્વારેણ પ્રમાણતો ન વ્યવસ્થાપ્યતે । અતઃ એવાન્યતરાસિદ્ધો વસ્તુસ્ત્યા હેતુરેવ । કેવલં પક્ષધર્મ-તયા પરેણાપ્રતિપન્નત્વાત્ અસિદ્ધયુદ્ધિ જનયતિ । પ્રતિપાદિતે ચ પ્રમાણતઃ પક્ષધર્મત્વે તતઃ સાધ્યસિદ્ધેર્માવાદેતુરેવેતિ । અતઃ એવ ન્યાયશાસ્ત્ર ઉત્તરં યથા—'યદા વાદો સમ્યગ્ હેતું પ્રતિપચ-માનોડપિ પક્ષધર્મત્વાદિત્તસમર્થનમ્યાયવિસ્મરણાદિનિમિત્તેન પ્રતિવાદિનં પ્રાચિક્ષન્ વા બોધયિત્વં ન શક્યનોતિ તદાન્યતરાસિદ્ધત્વમિતિ' (પૃ૦ ૧૦૭) इति "नन्यन्यतरासिद्धो हेतुर्नाभास एव नास्ति" इत्यादि [पृ० १०७] पूर्वपक्षनिरासे इतिस्कार एव स्वयं विधास्यति । पूर्वपक्ष एते मेदा भवद्भिः कथं नाभिहिता इति यावद् ज्ञेयाः ॥

§૨ નન્વિત્થમસિદ્ધપ્રકારપ્રકાશનં પરૈશ્વક્રે—સ્વરૂપેણાસિદ્ધઃ, સ્વરૂપં વાડસિદ્ધં યસ્ય સોડયં સ્વરૂપાસિદ્ધઃ, યથા અનિત્યઃ શબ્દઃ, ચાક્ષુષત્વાદિતિ । નનુ ચાક્ષુષત્વં રૂપાદાવસ્તિ, તેનાસ્ય વ્યધિકરણાસિદ્ધત્વં યુક્તમ્, ન, રૂપાધિકરણત્વેનાપ્રતિપાદિત-ત્વાત્ । શબ્દધર્મિણિ ચોપદિદં ચાક્ષુષત્વં ન સ્વરૂપતોડસ્તીતિ સ્વરૂપાસિદ્ધમ્ ॥૧॥

§૩ વિરુદ્ધમધિકરણં યસ્ય સ ચાસાવસિદ્ધથેતિ વ્યધિકરણાસિદ્ધો યથા, અનિત્યઃ શબ્દઃ, પટસ્ય કૃતકત્વાદિતિ । નનુ શબ્દેડપિ કૃતકત્વમસ્તિ, સત્યં, ન તુ તથા પ્રતિ-પાદિતમ્ । નચાન્યત્ર પ્રતિપાદિતમન્યત્ર સિદ્ધં ભવતિ । મીમાંસકસ્ય વા કુર્વતો વ્યધિ-કરણાસિદ્ધમ્ ॥૨॥

§૨ અસિદ્ધ હેત્વાભાસના ઉપરોક્ત બે ભેદ સિવાયના અન્ય દર્શનકારોએ બતાવેલ ભેદો નીચે પ્રમાણે—(૧) સ્વરૂપાસિદ્ધ-સ્વરૂપથી અસિદ્ધ=સ્વરૂપાસિદ્ધ,

અથવા જેનું સ્વરૂપ અસિદ્ધ છે, તે સ્વરૂપાસિદ્ધ, જેમકે—શબ્દ અનિત્ય છે, કારણ કે—તે (ચક્ષુનો વિષય) છે.

શંકા—‘ચાક્ષુપત્વ’ ભલે શબ્દમાં ન હોય પણ રૂપાદિમાં છે માટે આ હેતુને વ્યધિકરણાસિદ્ધ કહેવો જોઈએ.

સમાધાન—અસ્તુતમાં તે હેતુનું રૂપાદિ અધિકરણ છે, એવું જણાવેલ નથી અને શબ્દરૂપ ધર્મી (પક્ષ)માં ‘ચાક્ષુપત્વ’ જણાવેલ છે, છતાં તે તેમાં સ્વરૂપથી છે જ નહિ, માટે આ હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ છે.

§૩ (૩) વ્યધિકરણાસિદ્ધ—જે (હેતુ)નું અધિકરણ પક્ષથી બુદ્ધું જ હોય તે હેતુ વ્યધિકરણાસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમકે—શબ્દ અનિત્ય છે, કારણ કે, પદ કૃતક (કાયં અનિત્ય) છે.

શંકા—કૃતકત્વ તો શબ્દમાં પણ છે, તો આ હેતુ વ્યધિકરણ કેમ કહેવાય ? સમાધાન—સાચી વાત, શબ્દમાં કૃતકત્વ છે, પણ તે રીતે—એટલે કે—‘શબ્દ કૃતક છે’ એ પ્રમાણે જણાવેલ નથી અને કોઈ એક સ્થળે પ્રતિપાદન કરેલ કૃતકત્વ બીજે કોઈ સ્થળે સિદ્ધ થતું નથી. માટે આ હેતુ વ્યધિકરણાસિદ્ધ છે.

(૫૦) હૃત્યમિતિ વક્ષ્યમાણપ્રકારેણ । તેનેતિ હેતુના । ન રૂપાદીત્યાદિ સ્થિરઃ । અપ્રતિપાદિતત્વાદિતિ રૂપે ચાક્ષુપત્વાદિત્યપ્રયોગાત્ । ન નુ તથા પ્રતિપાદિતમિતિ તેન વાદિના । અન્યન્ન પઠાદૌ । અન્યન્નેતિ શબ્દે ।

(ટિ.) નનુ ચાક્ષુપત્વમિત્યાદિ । અસ્યેતિ ચાક્ષુપત્વાદિતિ હેતોઃ । રૂપાદ્યધિકરણેતિ, અનિત્યઃ શબ્દો રૂપાદોના ચાક્ષુપત્વાદિત્યેવમનજ્ઞીકારાત્ ॥

વિરુદ્ધમિત્યાદિ ॥ અધિકરણમિતિ આશ્રયઃ । મીમાંસકસ્યેતિ મીમાંસકો हि શબ્દે નિત્યત્યમેવ પ્રત્યયપદત્ તસ્ય શબ્દચર્મિણિ કૃતકત્વમાચક્ષણસ્ય પ્રકૃતવોપોપદ્રવઃ ।

§૪ વિશેષ્યમસિદ્ધં યસ્યાસૌ વિશેષ્યાસિદ્ધો યથા, અનિત્યઃ શબ્દઃ, સામાન્યવત્ત્વે સતિ ચાક્ષુપત્વાત્ ॥૩॥

§૫ વિશેષણાસિદ્ધો યથા, અનિત્યઃ શબ્દઃ, ચાક્ષુપત્ત્વે સતિ સામાન્યવત્ત્વાત્ ॥૪॥

§૬ પક્ષકદેશાસિદ્ધપર્યાયઃ પક્ષભાગેઽસિદ્ધત્વાત્ ભાગાસિદ્ધો યથા, અનિત્યઃ શબ્દઃ, પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વાત્ । નનુ ચ વૌશ્વાદિસમુત્થશબ્દાનામપીશ્વરપ્રયત્નપૂર્વકત્વાત્ કથં ભાગાસિદ્ધત્વમ્ ? । નૈતત્, પ્રયત્નસ્ય તોત્રમન્દાદિભાવાનન્તરં શબ્દસ્ય તથાભાવો हि પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વં વિવક્ષિતમ્ । નચેશ્વરપ્રયત્નસ્ય તોત્રાદિભાવોઽસ્તિ, નિત્યત્વાત્ । અનમ્બુપગતેશ્વરં પ્રતિ વા ભાગાસિદ્ધત્વમ્ ॥૫॥

§૪ (૩) વિશેષ્યાસિદ્ધ—જે હેતુનું વિશેષ્ય અસિદ્ધ હોય તે વિશેષ્યાસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમકે—શબ્દ અનિત્ય છે, કારણ કે—સામાન્યવાળો છતાં ચક્ષુનો વિષય છે. અહીં હેતુમાં વિશેષ્યરૂપ ‘ચક્ષુનો વિષય’ અંશ શબ્દમાં અસિદ્ધ છે. માટે આ હેતુ વિશેષ્યાસિદ્ધ છે.

૬૫ (૪) વિશેષણાસિદ્ધ—જે હેતુનું વિશેષણ અસિદ્ધ હોય તે વિશેષણાસિદ્ધ છે. જેમકે—શબ્દ અનિત્ય છે, કારણ કે—ચક્ષુનો વિષય છતાં સામાન્યવાન છે. અહીં હેતુમાં ‘ચક્ષુનો વિષય’ એ વિશેષણ અસિદ્ધ છે, માટે આ હેતુ વિશેષણાસિદ્ધ છે.

૬૬ (૫) ભાગાસિદ્ધ—જે હેતુ પક્ષના કોઈ એક ભાગમાં ન રહે તે ભાગાસિદ્ધ કહેવાય છે, તેનું પર્યાયવાચી નામ ‘પક્ષેકદેશાસિદ્ધ’ છે. જેમકે—શબ્દ અનિત્ય છે; કારણ કે—પ્રયત્ન—(ચેતનાવાનના વ્યાપાર) પછી થનારો છે.

શંકા—વાયુ આદિના શબ્દો પણ ઇશ્વરપ્રયત્નપૂર્વક હોવાથી ભાગાસિદ્ધ કઈ રીતે થશે ?

સમાધાન—પ્રયત્નમાં તીવ્રમંદાદિ ભાવો થયા પછી શબ્દમાં તીવ્રમંદાદિ ભાવ થાય છે. એ પ્રકારનું પ્રયત્ન પછી થવાનું અહીં વિવક્ષિત છે અને ઇશ્વરપ્રયત્નમાં તો તીવ્રમંદાદિ ભાવો નથી. કારણ કે, ઇશ્વરપ્રયત્ન નિત્ય છે, અર્થાત્ વાયુ આદિના શબ્દમાં તીવ્રમંદતા હોવાથી તે ઇશ્વરપ્રયત્નજન્ય હોઈ શકે નહિ. અથવા જેઓ ઇશ્વરને નથી માનતા તેઓની અપેક્ષાએ આ હેતુ ભાગાસિદ્ધ છે. કારણ કે, મેઘગર્જના, વાયુનો સુસવાટ આદિ શબ્દોમાં ચેતનાવાનનો વ્યાપાર નથી, માટે તે શબ્દના તે ભાગમાં હેતુનો અભાવ છે.

(૫૦) વાત્પ્વાદિસમુત્થશબ્દાનામિતિ શુકશુકાદિશબ્દાનામ્ । નૈતદિત્યાદિ ઘરિઃ । તથેતિ લીમમન્દાદિતયા । પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વમિતિ ન ચ શુકશુકાદિશબ્દેષુ પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વમ્ ।

(ટિ.) વિશેષ્યમિત્યાદિ ॥ ચાક્રુષત્વં વિશેષ્યં શબ્દધર્મિભ્યસિદ્ધમ્ ॥

પક્ષેકદેશેત્યાદિ ॥ ભાગાસિદ્ધસ્ય પક્ષેકદેશાસિદ્ધ ઇત્યપ્યપરં નામેત્યર્થઃ ॥ નનુ ચેતિ ત્રિષ્ટિષ્ઠમનુજાદિવિહિતો ધ્વનિઃ પ્રયત્નાડનન્તરીયકઃ વાત્પ્વાદિભયોડપ્રયત્નાન્તતરીયકઃ । વાત્પ્વાદિસમુત્થાનો શબ્દાનાં પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વં સાધયિતું પરઃ પૂર્વપક્ષમાચય્તે ॥ તથાભાવ ઇતિ લીમમન્દત્વાદિભાવઃ । નિત્યત્વાદિતિ નિત્યમેકત્વભાવમેવ સ્થાત્ । ન લીમોડય મન્દોચમિત પ્રતીતેરવકાશઃ । અનભ્યુપગતેતિ જૈનં સૌગતં લોકાયતં વા પ્રતિ । એતે હૃદયપ્રયત્નપૂર્વિકાં ઘટ્ટિ ન પ્રતિપચન્તે ॥ તથાહિ—

અદૃશકર્મયોગેન જીવાઃ સ્યુઃ સુરાદુઃખિણઃ । અદ્રિદુમેરોપમત્ત્યામાઃ સુરનારકદાનવાઃ ॥૧॥

નાસ્તિકમતમત્સાસિતુમદૃશશબ્દપ્રયોગઃ । અદૃશસ્વેશ્વરવાચકત્વાત્તત્પ્રદોષાય કર્મ્મેતિ પ્રયોગ ઇતિ જૈનાઃ ।

પરસ્પરવિભિન્નૈથાણુભિર્વિશ્વમુદ્દાયતે । ક્ષણિકં ચેતનાનુવર્તં વાસનાતઃ સ્થિરરૂપતાઃ ॥૨॥ ઇતિ સૌગતાઃ ।

કાયાકારપરિણતૈર્ભૂતૈચૈતન્યકારિભિઃ । પૃચ્ચ્યાપ્તેજોનદત્તપ્રવૈર્વિશ્વમુત્સયતેડસિતમ્ ॥

ઇતિ લોકાયતાઃ ।

૬૭ આશ્રયાસિદ્ધો યથા, અસ્તિ પ્રધાનં, વિચરસ્ય પરિણાનિકારણત્વાત્ ॥૬॥

૬૮ આશ્રયૈરુદેશાસિદ્ધો યથા, નિત્યાઃ પ્રધાનપુરુષેશ્વરાઃ, અદૃતકત્વાત્ । અત્ર

જૈનસ્ય પુરુષઃ સિદ્ધો ન પ્રધાનેશ્વરો ॥૮॥

§૯ સન્દિગ્ધાશ્રયાસિદ્ધો યથા, ગોત્વેન સન્દિગ્ધમાને ગવયે આરણ્યકોઽયં ગૌઃ, જનદર્શનોત્પન્નત્રાસત્વાત્ ॥૮॥

§૧૦ સન્દિગ્ધાશ્રયૈકદેશાસિદ્ધો યથા, ગોત્વેન સન્દિગ્ધમાને ગવયે ગવિ ચ આરણ્યકાવેતૌ ગાવૌ, જનદર્શનોત્પન્નત્રાસત્વાત્ ॥૯॥

§૧૧ આશ્રયસન્દિગ્ધવૃત્ત્યસિદ્ધો યથા, આશ્રયહેત્વોઃ સ્વરૂપનિશ્ચયે આશ્રયે હેતુવૃત્તિસંશયે મયૂરવાનયં પ્રદેશઃ, કેકાયિતોપેતત્વાત્ ॥૧૦॥

§૭ (૬) આશ્રયાસિદ્ધ—જે હેતુનો આશ્રય-પક્ષ અસિદ્ધ હોય તે આશ્રયાસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમકે-પ્રધાન છે. કારણ કે તે વિશ્વતું પરિણામી કારણ છે. અહીં પ્રધાનરૂપ આશ્રય પક્ષ અસિદ્ધ છે.

§૮ (૭) આશ્રયૈકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુ આશ્રયના એક દેશમાં અસિદ્ધ હોય તે આશ્રયૈકદેશાસિદ્ધ કહેવાય છે, જેમકે-પ્રધાન પુરુષ અને ઈશ્વર નિત્ય છે, કારણ કે-તે અકૃતક છે-(કાર્યરૂપ નથી,) આ સ્થળે જૈનોને પુરુષ-(આત્મા) સિદ્ધ છે પણ પ્રધાન અને ઈશ્વર સિદ્ધ નથી. અર્થાત્ અહીં આશ્રય (પક્ષ)નો એક દેશ અસિદ્ધ છે, માટે આ હેત્વાભાસ આશ્રયૈકદેશાસિદ્ધ રૂપ છે.

§૯ (૮) સન્દિગ્ધાશ્રયાસિદ્ધ—જે હેતુનો આશ્રય સંદિગ્ધ હોય તે-સંદિગ્ધાશ્રયાસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમકે- ગોત્વરૂપે સંદેહનો વિષય કરાતા ગવયમાં આ જંગલી ગાય છે, કારણ કે-તે લોકોને જોવાથી ભય પામે છે. આ સ્થળે વાસ્તવ રૂપે આશ્રય તો ગવય છે, પણ તેમાં ગોનો સંદેહ કરીને તેને સાધ્ય બનાવ્યું નથી. ગોત્વરૂપ સાધ્ય સંદિગ્ધ છે. માટે આ હેત્વાભાસ સંદિગ્ધાશ્રયાસિદ્ધ કહેવાય છે,

૧૦ (૯) સન્દિગ્ધાશ્રયૈકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુના આશ્રયનો એક દેશ સંદિગ્ધ હોય તે સંદિગ્ધાશ્રયૈકદેશાસિદ્ધ છે, જેમકે-ગોત્વરૂપે સંદેહના વિષય કરાતા ગવય અને ગોમાં-આ બન્ને જંગલી-ગાયો છે. કારણ કે લોકોને જોવાથી તે ત્રાસ (ભય) પામે છે, અહીં આશ્રય(પક્ષ) ગવય અને ગો બન્ને છે, આશ્રયના એક અંશરૂપ ગોમાં ગોત્વ સાધ્ય છે પણ ગવયરૂપ અંશમાં ગોત્વસાધ્ય સંદિગ્ધ છે, માટે આ હેત્વાભાસ સંદિગ્ધાશ્રયૈકદેશાસિદ્ધ કહેવાય છે.

§૧૧ (૧૦) આશ્રયસંદિગ્ધવૃત્ત્યસિદ્ધ—આશ્રયમાં હેતુની વૃત્તિ(રહેવા)નો સંદેહ હોય ત્યારે તે હેતુ આશ્રયસંદિગ્ધવૃત્ત્યસિદ્ધ કહેવાય છે, અર્થાત્ આશ્રય અને હેતુના સ્વરૂપનો નિશ્ચય હોવા છતાં હેતુ આશ્રય(પક્ષ)માં છે કે નહિ એવો સંશય ત્યારે આ હેત્વાભાસ બને છે, જેમકે-આ પ્રદેશ મયૂરવાળો છે, કારણ કે, કેકા-અવાજથી યુક્ત છે; આમાં આશ્રયમાં હેતુની સત્તા અંગે પ્રમાતા બ્યારે સંદિગ્ધ હોય ત્યારે આ આશ્રયસંદિગ્ધવૃત્ત્યસિદ્ધ નામનો હેત્વાભાસ છે, એમ સમજવું.

આશ્રયેત્યાદિ ॥ પ્રધાનમિતિ પ્રકૃતિઃ । સત્ત્વરજસ્તમણાં સામ્યાઽવસ્થા પ્રકૃતિઃ । સા ચ ચિન્ત્વાકારેણ પરિણતેતિ ॥

આશ્રયકેત્યાદિ ॥ પ્રધાનેતિ પ્રવૃત્ત્યાત્મશબ્દરાઃ । અષ્ટેતિ પક્ષીકૃતત્રયે ।

આશ્રયસંદિગ્ધેત્યાદિ ॥ આશ્રયેતિ પ્રદેશકેકાયિતત્ત્વયોઃ, વિવક્ષિતપ્રદેશે મયૂરોડ્ઠિ ન વા ઇતિ નિશ્ચયાભાવાત્ ।

§૧૨ આશ્રયૈકદેશસન્દિગ્ધવૃત્ત્યસિદ્ધો યથા, આશ્રયહેત્વોઃ સ્વરૂપનિશ્ચયે સત્યે-
વાશ્રયૈકદેશે હેતુવૃત્તિસંશયે મયૂરવન્તાવેતૌ સહકારકર્ણિકારૌ, તત્ત્વ એવ ॥૧૧॥

§૧૩ વ્યર્થવિશેષણાસિદ્ધો યથા, અનિત્યઃ શબ્દઃ, સામાન્યવત્ત્વે સતિ કૃત-
ત્વાત્ ॥૧૨॥

§૧૪ વ્યર્થવિશેષ્યાસિદ્ધો યથા, અનિત્યઃ શબ્દઃ, કૃતકત્વે સતિ સામાન્ય-
વત્ત્વાત્ ॥૧૩॥

§૧૫ સન્દિગ્ધાસિદ્ધો યથા, ધૂમવાપ્પાદિવિવેકાનિશ્ચયે કથિદાહ-વહ્નિમાનયં પ્રદેશઃ,
ધૂમવત્ત્વાત્ ॥૧૪॥

§૧૨ (૧૧) આશ્રયૈકદેશસન્દિગ્ધવૃત્ત્યસિદ્ધ—આશ્રયના એક દેશમાં હેતુની
વૃત્તિનો સન્દેહ હોય ત્યારે તે હેતુ ‘આશ્રયૈકદેશસન્દિગ્ધવૃત્ત્યસિદ્ધ’ કહેવાય
છે, અર્થાત્ આશ્રય અને હેતુના સ્વરૂપનો નિશ્ચય હોવા છતાં આ આશ્રયના એક
દેશમાં હેતુ છે કે નહિ એવો સંશય થાય ત્યારે આ હેત્વાભાસ થાય છે, જેમકે-
આ આંખો અને કણેર મયૂરવાળાં છે, કારણ કે-કેકાના અવાજવાળાં છે, આ
અનુમાનમાં આશ્રયરૂપ આગ્રવૃક્ષ અને કણેરમાંથી કેઈ એકમાં કેકારૂપ હેતુની
સત્તાનો પ્રમાતાને સંશય છે માટે આ આશ્રયૈકદેશસન્દિગ્ધવૃત્ત્યસિદ્ધ હેત્વાભાસ
થયો.

§૧૩ (૧૨) વ્યર્થવિશેષણાસિદ્ધ—જે હેતુનું વિશેષણ વ્યર્થ હોય તે ‘વ્યર્થ
વિશેષણાસિદ્ધ’ નામનો હેત્વાભાસ છે. જેમકે-શબ્દ અનિત્ય છે, કારણ કે-સામાન્ય-
વાળો છતાં કૃતક છે, આ અનુમાનના હેતુમાં ‘સામાન્યવાળો’ એ અંશરૂપ વિશે-
ષણ વ્યર્થ છે, માટે આ વ્યર્થવિશેષણાસિદ્ધ હેત્વાભાસ છે.

§૧૪ (૧૩) વ્યર્થવિશેષ્યાસિદ્ધ—જે હેતુનું વિશેષ્ય વ્યર્થ હોય તે વ્યર્થ-
વિશેષ્યાસિદ્ધ હેત્વાભાસ છે, જેમકે-શબ્દ અનિત્ય છે કારણ કે-કૃતક હોઈને
સામાન્યવાન છે. આ અનુમાનના હેતુમાં સામાન્યવાન એ વિશેષ્ય અંશ વ્યર્થ
છે, માટે આ વ્યર્થવિશેષ્યાસિદ્ધ હેત્વાભાસ છે.

§૧૫ (૧૪) સન્દિગ્ધાસિદ્ધ—હેતુના સ્વરૂપનો નિશ્ચય ન હોય ત્યારે
સન્દિગ્ધાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થાય છે, જેમકે-ધૂમ કે બાષ્પાદિ-(વરાણ)નો વિવેક
દ્વારા નિશ્ચય નહિ હોવા છતાં કેઈ પ્રમાતા કહે કે-આ પ્રદેશ અગ્નિવાળો છે,
કારણ કે-તે ધૂમવાળો છે, આપું જોલવા છતાં આ અનુમાનમાં કહેલ હેતુના
સ્વરૂપમાં જ નિશ્ચય ન હોવાથી આ સન્દિગ્ધાસિદ્ધ હેત્વાભાસ છે.

(૧૦) તત્ત્વ પદ્યેતિ કેકાયિતોપેક્તવાત્ । સામાન્યવત્ત્વે ઇતિ ધામાન્યં નુ ન ધામાન્યવત્ ।

આશ્રયૈક્યેત્યાદિ ॥ તત્ત એવેતિ કેવાયિત્ત્વોપેતત્વાદેવ સહકારે કર્ણિકારે વા કેકી વર્તેતે । ઊભયત્ર શિખિદ્વયં વાસ્તીતિ વેકાયિતત્વેન નિશ્ચયાનુપત્તેઃ ।

ધૂમવાષ્પેત્યાદિ ॥ નિશ્ચિતો હિ ધૂમો ધૂમધ્વજં ગિરૌ ગમયતિ નાઽનિશ્ચિતઃ ।” ઇતિ વચનાત્ સંદિગ્ધાસિદ્ધત્વં ધૂમવત્ત્વસ્ય ॥

§૧૬ સંદિગ્ધવિશેષાસિદ્ધો યથા, અથાપિ રાગાદિયુક્તઃ કપિલઃ, પુરુષત્વે સત્યથાપ્યનુત્પન્નતત્ત્વજ્ઞાનત્વાત્ ॥૧૫॥

§૧૭ સંદિગ્ધવિશેષણાસિદ્ધો યથા, અથાપિ રાગાદિયુક્તઃ કપિલઃ, સર્વદા તત્ત્વજ્ઞાનરહિતત્વે સતિ પુરુષત્વાત્ ॥૧૬॥

§૧૮ એકદેશાસિદ્ધો યથા, પ્રાગભાવો વસ્તુ, વિનાશોત્પાદધર્મકત્વાત્ ॥૧૭॥

§૧૯ વિશેષણૈકદેશાસિદ્ધો યથા, તિમિરમભાવસ્વભાવં, દ્રવ્યગુણકર્માતિરિક્તત્વે સતિ કાર્યત્વાત્ । અત્ર જૈનાન્ પ્રતિ તિમિરે દ્રવ્યાતિરેકો ન સિદ્ધઃ ॥૧૮॥

§૨૦ વિશેષૈકદેશાસિદ્ધો યથા, તિમિરમભાવસ્વભાવં, કાર્યત્વે સતિ દ્રવ્યગુણકર્માતિરિક્તત્વાત્ ॥૧૯॥

§૨૧ સંદિગ્ધૈકદેશાસિદ્ધો યથા, નાયં પુરુષઃ સર્વજ્ઞઃ, રાગવક્તૃત્વોપેતત્વાત્ । અત્ર લિહ્નાદનિશ્ચિતે રાગિત્વે સન્દેહઃ ॥૨૦॥

§૨૨ સંદિગ્ધવિશેષણૈકદેશાસિદ્ધો યથા, નાયં પુરુષઃ સર્વજ્ઞઃ, રાગવક્તૃત્વોપેતત્વે સતિ પુરુષત્વાત્ ॥૨૧॥

§૧૬ (૧૫) સન્દિગ્ધવિશેષ્યાસિદ્ધ—જે હેતુના વિશેષ્યમાં નિશ્ચય ન હોય તે સંદિગ્ધવિશેષ્યાસિદ્ધ છે, જેમકે કે કપિલ હજી પણ રાગાદિથી યુક્ત છે, ક.રણ કે-પુરુષ હોવા છતાં હજી તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું નથી. આ અનુમાનના હેતુમાં ‘હજી પણ’ ઇત્યાદિ વિશેષ્યનો નિશ્ચય નથી. કારણ કે-કોઈના જ્ઞાનરૂપ અભ્યન્તર પરિણામ આપણાથી બાહ્યી થકાતો નથી, માટે આ સંદિગ્ધવિશેષ્યાસિદ્ધ હેત્વાભાસ છે.

§૧૭ (૧૬) સન્દિગ્ધવિશેષણાસિદ્ધ—જે હેતુના વિશેષણમાં નિશ્ચય ન હોય તે સંદિગ્ધવિશેષણાસિદ્ધ છે. જેમકે કપિલ હજી રાગાદિ યુક્ત છે, કારણ કે-સર્વદા તત્ત્વજ્ઞાન રહિત છતાં પુરુષ છે. આ અનુમાનના હેતુમાં ‘સર્વદા તત્ત્વજ્ઞાન રહિત છતાં એ અ’શરૂપ વિશેષણનો નિશ્ચય નથી, માટે આ સંદિગ્ધવિશેષણાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થયો.

§૧૮ (૧૭) એકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુનો એક દેશ અસિદ્ધ હોય તે એક-દેશાસિદ્ધ છે. જેમકે-પ્રાગભાવ વસ્તુ છે. કારણ કે, તે વિનાશ અને ઉત્પત્તિવાળો છે. પ્રાગભાવની ઉત્પત્તિ નથી, પણ વિનાશ છે, તેથી હેતુનો એક દેશ અસિદ્ધ હોઈ તે એકદેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થયો.

§૧૯ (૧૮) વિશેષણૈકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુના વિશેષણનો એક દેશ અસિદ્ધ હોય તે વિશેષણૈકદેશાસિદ્ધ કહેવાય છે, જેમકે—અધકાર અભાવ સ્વરૂપ છે, કારણ કે, તે દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મથી ભિન્ન હોવા છતાં કાર્યરૂપ છે, તિમિર દ્રવ્યથી અતિરિક્ત—(ભિન્ન) છે, એ કથન જૈનોને સિદ્ધ નથી, માટે એ હેતુના વિશેષણનો એક દેશ તેમને સિદ્ધ નથી માટે આ વિશેષણૈકદેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થયો.

§૨૦ (૧૯) વિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુના વિશેષ્યનો એક દેશ અસિદ્ધ હોય તે વિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધ છે, જેમકે—અધકાર અભાવ સ્વરૂપ છે, કારણ કે—કાર્ય હોય ને દ્રવ્ય, ગુણ કર્મથી ભિન્ન છે, જૈનોને હેતુના વિશેષ્યમાંથી દ્રવ્યથી ભિન્ન છે' એ અંશ પ્રસિદ્ધ નથી, માટે આ વિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થયો.

§૨૧ (૨૦) સન્દિગ્ધૈકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુનો એક દેશ અનિશ્ચિત હોય તે સન્દિગ્ધૈકદેશાસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમકે—આ પુરુષ સર્વજ્ઞ નથી કારણ કે, રાગ અને વકતૃત્વયુક્ત છે. અહીં' એ હેતુમાંનો 'રાગ' અંશ નિશ્ચિત નથી અર્થાત્ તેમાં સંદેહ છે, માટે આ સન્દિગ્ધૈકદેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થયો.

§૨૨ (૨૧) સન્દિગ્ધવિશેષણૈકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુના વિશેષણનો એક દેશ અનિશ્ચિત હોય તે સન્દિગ્ધવિશેષણૈકદેશાસિદ્ધ છે, જેમકે—આ પુરુષ સર્વજ્ઞ નથી કારણ કે—રાગ અને વકતૃત્વથી યુક્ત હોઈને પુરુષ છે. અહીં' હેતુના વિશેષણનો રાગરૂપ એક દેશ અનિશ્ચિત હોવાથી તેમાં સંદેહ છે, માટે આ સન્દિગ્ધવિશેષણૈકદેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થયો.

(ટિ૦) અઘ્યાપીત્યાદિ ॥ પુરુષત્વે ઇતિ અચેતનૈઃ સ્તમ્ભાદિભિર્વ્યભિચારપરીહારાર્થં પુરુષત્વે સતીતિ વિશેષણોપાદાનમ્ ।

ષ્ઠકદેશેતિ પ્રાગભાવો વિનાશી નોત્વદિષ્ણુઃ, અનાદિસાન્તત્વાત્ તસ્યા વર્ત્પત્તિરસિદ્ધા । અગ્ર જૈનામિત્યાદિ ॥ જૈનાસ્તમોદ્રવ્યસ્વરૂપમાગ્નાસપુઃ ।

§૨૩ સન્દિગ્ધવિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધો યથા, નાયં પુરુષઃ સર્વજ્ઞઃ પુરુષત્વે સતિ રાગવક્તૃત્વોપેતત્વાત્ ॥૨૨॥

§૨૪ વ્યર્થૈકદેશાસિદ્ધો યથા, અગ્નિમાનયં પર્વતપ્રદેશઃ, પ્રકાશધૂમોપેત- ત્વાત્ ॥૨૩॥

§૨૫ વ્યર્થવિશેષણૈકદેશાસિદ્ધો યથા, ગુણઃ શબ્દઃ, પ્રમેયત્વસામાન્યવત્ત્વે સતિ વાલૈકેન્દ્રિયપ્રાઘ્ણત્વાત્ । અગ્ર વાલૈકેન્દ્રિયપ્રાઘ્ણત્વાપિ રૂપત્વાદિસામાન્યસ્ય ગુણ- ત્વાભાવાદ્ વ્યભિચારપરિહારાય સામાન્યવત્ત્વે સતીતિ સાર્થકમ્; પ્રમેયત્વં તુ વ્યર્થમ્ ॥૨૪॥

§૨૬ વ્યર્થવિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધો યથા, ગુણઃ શબ્દો વાલૈકેન્દ્રિયપ્રાઘ્ણત્વે સતિ પ્રમેયત્વસામાન્યવત્ત્વાત્ ॥૨૫॥

§૨૭ એવમન્યેડ્યૈકદેશાસિદ્ધ્યાદિદ્વારેણ મ્યાંસોડસિદ્ધભેદાઃ સ્વયમન્યૂપ વાચ્યાઃ । ઉદાહરણેષુ ચૈતેષુ દૂષણાન્તરસ્ય સમ્ભવતોડ્યપ્રવૃત્તત્વાદનુપદર્શનમ્ । ત એતે ભેદા ભવત્રિઃ કથં નાભિહિતાઃ ! ॥૨૭॥

૬૨૩ (૨૨) સન્દિગ્ધવિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુના વિશેષ્યનો એક દેશ અનિશ્ચિત હોય તે સન્દિગ્ધવિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધ કહેવાય છે, જેમકે—આ પુરુષ સર્વજ્ઞ નથી, કારણ કે, પુરુષ હોવા છતાં રાગ અને વક્તૃત્વથી યુક્ત છે. અહીં હેતુના વિશેષ્યમાંનો રાગ અંશ એટલે આ સન્દિગ્ધવિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થયો.

૬૨૪ (૨૩) વ્યર્થૈકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુનો એક દેશ વ્યર્થ (નિષ્પ્રયોજન) હોય તે—વ્યર્થૈકદેશાસિદ્ધ છે, જેમકે આ પર્વત પ્રદેશ અગ્નિવાળો છે, કારણ કે તે પ્રકાશ અને ધૂમથી યુક્ત છે. આ અનુમાનના હેતુમાં ‘પ્રકાશ’ અંશ વ્યર્થ (નિષ્ફળ) છે, માટે આ વ્યર્થૈકદેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થયો.

૬૨૫ (૨૪) વ્યર્થવિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુના વિશેષ્યનો એક દેશ વ્યર્થ—નિષ્ફળ હોય તે વ્યર્થવિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધ છે, જેમકે—શબ્દ ગુણ છે, કારણ કે, પ્રમેયરૂપ અને સામાન્યવાનું છતાં બાહ્ય એક ઈન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય છે. અહીં હેતુમાં રૂપત્વસામાન્ય બાહ્યકેન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય છે, પણ રૂપ નથી માટે તેથી વ્યભિચારનું નિવારણ કરવાને સામાન્યવાનું છતાં આ વિશેષ્ય સાધક છે, પરંતુ પ્રમેયત્વનું કોઈ વ્યવરોધ ન હોવાથી તે વિશેષ્ય વ્યર્થ છે, માટે આ વ્યર્થવિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થયો.

૬૨૬ (૨૫) વ્યર્થવિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુના વિશેષ્યનો એક દેશ વ્યર્થ હોય તે વ્યર્થવિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધ કહેવાય છે, જેમકે—શબ્દ ગુણ છે, કારણ કે—બાહ્યકેન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય હોઈને પ્રમેયરૂપ અને સામાન્યવાનું છે. અહીં હેતુના વિશેષ્યમાં પ્રમેયરૂપ એક દેશ વ્યર્થ છે માટે આ વ્યર્થવિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થયો.

૬૨૭ આ પ્રમાણે એકદેશાસિદ્ધ વિગેરે દ્વારા બીજા અનેક અસિદ્ધ હેત્વાભાસના ભેદો પોતાની મેળે વિચારીને કહેવા બોધ એ. ઉપર જણાવેલ અસિદ્ધ હેત્વાભાસના આ કદાહરણમાં બીજાં દ્વયોનો સંભવ હોવા છતાં અહીં અપ્રસ્તુત હોવાથી જણાવેલ નથી.

શંકા—અસિદ્ધ હેત્વાભાસના આ બધા ઉપર જણાવેલ ભેદોનું કયું તમે કેમ ન કયું ?

(ટિ.) વ્યર્થૈકદેશોત્પાદિ ॥ પ્રકાશેતિ પ્રજ્ઞાનેન વહ્નિચયાનુષ્ઠેર્ગસરે રવિરશ્મિરાશિરાત્રિનિ પાવકપ્રજ્ઞાશ્વકાશ एव न । निम्नि तु पुरुषતદિશિ શશિકરનિકરવિશ્વચિતાયાં સ્વચોતતેમતિ ચા સ્ફુરતિ તત્ર પ્રજ્ઞાશ્વવાદમિમત્ત્વપ્રસંગઃ ॥ ભત एव વ્યર્થૈકદેશાસિદ્ધઃ ।

(ટિ.) વ્યર્થવિશેષ્યોત્પાદિ ॥ ચાલોતિ આત્મના વ્યભિચારપરિહારાર્થ ચાલોકેન્દ્રિયપ્રાણત્વે સર્તાતિ વિશેષ્યમનિદિતમ્ ।

અમ્યૂહોતિ અભિપૂર્વ ઋહ વિકર્ક । અમ્યૂહનમમ્યૂહાદ્યય ત્વસર્ગાંદ્વતેહંસ્વઃ । દતિ હ્સ્વઃ ।

૬૨૮ ઉચ્યતે, યતેષુ યે હેત્વાભાસતાં મજન્તે, તે યદોમયવાચસિદ્ધત્વેન વિવત્સ્યન્તે, તદોમયાસિદ્ધેન્તર્ભવન્તિ । યદા ત્વન્યતરાસિદ્ધત્વેન તદાન્યતરાસિદ્ધ ઇતિ ॥૨૮॥

§૨૯ વ્યધિકરણાસિદ્ધસ્તુ હેત્વાભાસો ન ભવત્યેવ । વ્યધિકરણાદપિ પિત્રો-
 બ્રાહ્મણ્યાત્ પુત્રે બ્રાહ્મણ્યાનુમાનદર્શનાત્ । નટમટાદીનામપિ બ્રાહ્મણ્યં કસ્માન્નાયં સાધ-
 યતીતિ ચેત્ । પક્ષધર્મોઽપિ પર્વતદ્રવ્યતા; તત્ર ચિત્રમાનું કિમિતિ નાનુમાપયતિ ?
 इति समानम्; व्यभिचाराच्चेत्, तदपि तुल्यम्, तत्पित्रोर्ब्राह्मण्यं हि तद्रमकम् । एवं
 तर्हि प्रयोजकसंबन्धेन सबद्धो हेतुः कथं व्यधिकरणः ? इति चेत् । ननु यदि
 साध्याधिगमप्रयोजकसंबन्धाभावाद् वैयधिकरण्यमुच्यते तदानीं समतमेवैतदस्माकं दोषः,
 किन्तु प्रमेयत्वादयोऽपि व्यधिकरणा एव वाच्याः स्युर्न व्यभिचार्यादयः, तस्मात्
 पक्षान्यधर्मत्वाभिधानादेव व्यधिकरणो हेत्वाभासस्ते सम्मतः, स चागमक इति नियमं
 प्रत्याचक्ष्महे । अथ प्रतिभोहशक्त्याऽन्यथाभिधानेऽपि ब्राह्मणजन्यत्वादित्येवं हेत्वर्थ
 प्रतिपद्य साध्यं प्रतिपद्यते इति चेदेवं तर्हि प्रतिभोहशक्त्यैव पटस्य कृतकत्वादित्य-
 मिधानेऽपि पटस्य कृतकत्वादनित्यत्वं दृष्टम्, एवं शब्दस्यापि तत एव तदस्त्विति
 प्रतिपत्तौ नायमपि व्यधिकरणः स्यात्, तस्माद् यथोपात्तो हेतुस्तथैव तद्रमकत्वं चिन्त-
 नीयम् । न च यस्मात् पटस्य कृतकत्वं तस्मात्तदन्येनाप्यनित्येन भवितव्यमित्यस्ति
 व्याप्तिः । अतोऽसौ व्यभिचारादेवागमकः । एवं कारुकाण्यर्थादिरपि । कथं वा व्यधि-
 करणोऽपि जलचन्द्रो न भवच्चन्द्रस्य, कृत्तिकोदयो वा शरदोदयस्य गमकः स्यात् ?
 इति नास्ति व्यधिकरणो हेत्वाभासः ॥२९॥

§૨૮ સમાધાન—ઉપરોક્ત ભેદોમાં જે ભેદો હેત્વાભાસ બને છે, તે બે
 ઉભયવાદીને અસિદ્ધ તેરીકે વિવક્ષિત હોય તો—ઉભયાસિદ્ધમાં અન્તર્ભાવ પ.મે છે,
 અને બે કોઈ એક વાદીને અસિદ્ધ હોય તો તે અન્યતરાસિદ્ધમાં અન્તર્ભાવ પામે
 છે, માટે અમે તે ભેદો કહ્યા નથી.

§૨૯ વ્યધિકરણાસિદ્ધ તો હેત્વાભાસ છે જ નહિ. કારણ કે, આ બ્રાહ્મણ છે,
 કારણ કે તેનો પિતા બ્રાહ્મણ છે. આ અનુમાનમાં વ્યધિકરણ એવા માતા પિતાના
 બ્રાહ્મણ્યથી એટલે કે, હેતુરૂપ માતાપિતાનું બ્રાહ્મણ્ય માતાપિતામાં છે, અને સાધ્ય-
 રૂપ બ્રાહ્મણ્ય પુત્રમાં છે, આમ અધિકરણ ભેદ હોવા છતાં—પુત્રગત બ્રાહ્મણ્યનું
 અનુમાન થાય છે.

શંકા—માતા-પિતાગત બ્રાહ્મણ્યરૂપ હેતુથી બે પુત્રમાં બ્રાહ્મણ્યરૂપ સાધ્ય
 સિદ્ધ થતું હોય તો નટ-ભટાદિમાં પણ બ્રાહ્મણ્ય હેતુ સિદ્ધ કેમ નહિ કરે ?
 અર્થાત્ કરશે જ.

સમાધાન—તમારો એવો જ આગ્રહ હોય કે, પક્ષનો જે ધર્મ હોય તે
 ગમક બને પણ પક્ષનો ધર્મ ન હોય તે ન બને, તો પછી તમે જ કહો ને કે
 પર્વત અગ્નિવાળો છે, કારણ કે પર્વત દ્રવ્ય છે. આ અનુમાનમાં પર્વતની દ્રવ્યતા
 એ પક્ષનો ધર્મ હોવા છતાં કેમ અગ્નિનું અનુમાન કરાવતો નથી ? માટે બન્ને

સ્થળે સમાનતા જ છે, અર્થાત્ જેમ વ્યધિકરણમાં રહેલ હેતુ સાધ્ય સિદ્ધ ન કરી શકે તેમ પક્ષનો ધર્મ પણ નથી કરી શકતો. કારણ કે બન્નેમાં સમાનભાવે દોષ છે.

શંકા—પર્વતના દ્રવ્યતારૂપ હેતુમાં વ્યભિચાર છે માટે તે ગમક થઈ શકતો નથી, અર્થાત્ ‘પર્વતદ્રવ્યતા’ પક્ષધર્મ હોવા છતાં ‘જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય એ વ્યાસિની જેમ “જ્યાં જ્યાં પર્વત દ્રવ્યત્વ હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય” એવી વ્યાસિ બનતી નથી, કારણ કે, વહ્નિશૂન્ય પણ પર્વત ઉપલબ્ધ થાય છે, એટલે આથી પર્વતદ્રવ્યતા હેતુમાં વ્યભિચાર છે.

સમાધાન—તે જ પ્રમાણે તમે જણાવેલ વ્યધિકરણમાં પણ વ્યભિચાર છે, કારણ કે, ‘જ્યાં જ્યાં માતા-પિતાનું બ્રાહ્મણ્ય હોય ત્યાં ત્યાં પુત્રનું બ્રાહ્મણ્ય હોય’ એવી વ્યાસિ છે પણ નટ-ભટ્ટાદિમાં માતા-પિતાનું બ્રાહ્મણ્ય નથી માટે ત્યાં તે ગમક બની શકે નહિ.

શંકા—પણ અવિનાભાવ સંબંધથી સંબંધ હેતુને વ્યધિકરણ કેમ કહેવાય ? એટલે કે, અવિનાભાવ સંબંધને કારણે હેતુ વ્યધિકરણ રહેશે નહિ.

સમાધાન—જો તમારા કહેવાનો અર્થ એવો હોય કે—જ્યાં સાધ્યને જણાવનાર અવિનાભાવ સંબંધ ન હોય તે વ્યધિકરણ; તો પછી એ પ્રકારના વ્યધિકરણને અમે દોષરૂપ સ્વીકારીએ છીએ પણ એ સ્થિતિમાં પ્રમેયત્વાદિ હેતુઓ પણ સાધ્યજ્ઞાનગમક અવિનાભાવ સંબંધથી રહિત હોવાથી વ્યધિકરણ જ કહેવાશે, પરંતુ વ્યભિચારી આદિ નહિ કહેવાય, અને તેથી કરીને ‘હેતુને જ્યારે પક્ષથી અન્યના ધર્મ તરીકે કહેવામાં આવે ત્યારે તે હેતુ વ્યધિકરણ હેત્વાભાસરૂપ છે, એવી તમારી માન્યતા છે, અને એવો વ્યધિકરણ હેતુ અગમક જ છે, એ પ્રકારના તમારા નિયમનું અમે ખંડન કરીએ છીએ.

શંકા—કથનમાં કાંઈક વિપર્યય થઈ ગયો હોય છતાં પ્રતિભાશક્તિ—(નવનવી કલ્પનાને ઉત્પન્ન કરનારી બુદ્ધિરૂપ શક્તિ) અને બિહુશક્તિ—(તર્કશક્તિ) દ્વારા માતા-પિતાનું બ્રાહ્મણ્ય એ પ્રકારે હેતુનું કથન કરવા છતાં તેનો અર્થ એમ સ્વીકારે કે ‘બ્રાહ્મણ જન્ય છે માટે’ તો તે હેતુ વ્યધિકરણ રહેતો નથી. અને સાધ્યને પણ સિદ્ધ કરી શકે છે તો તેને હેત્વાભાસ શા માટે માનવો ?.

સમાધાન—તો પછી ‘પટ કૃતક છે માટે’ એ પ્રમાણે હેતુનું કથન થયેલ હોય તો પણ પ્રતિભાશક્તિ અને બિહુશક્તિ દ્વારા જ કૃતકરૂપ હોવાથી જેમ પટની અનિત્યતા અનુભૂત છે, તેમ કૃતકરૂપ હોવાથી શબ્દ પણ અનિત્ય થાઓ. આ પ્રમાણે તેનો અર્થ કરવામાં આવે તો તે હેતુ પણ વ્યધિકરણ હેત્વાભાસ તરીકે સિદ્ધ નહિ થાય. એટલે જે રીતે હેતુ ઉપસ્થિત કરાયો હોય તે રીતે જ તેની ગમકતા છે કે નહિ તે વિષે વિચાર કરવો જોઈએ. અને જેથી કરી પટ કૃતક છે, તેથી કરી અન્ય પદાર્થ પણ અનિત્યરૂપે હોવો જોઈએ એવી વ્યાસિ તો છે નહિ, માટે આ હેતુ વ્યભિચારને કારણે જ અગમક છે એમ સમજવું, એ જ રીતે ‘કાકની શ્યામતા’ ઈત્યાદિ હેતુઓ પણ અગમક છે એમ સમજવું.

वणी, (व्यधिकरणे हेतुने असिद्ध मानवा ज्ञातां) व्यधिकरणे ३५ जलथ-द्र नलय-द्रनो, अने कृत्तिकोदय-शकटोदय-(रोहिण्योदय)नो गमक कथं रीते थशे ? भाटे व्यधिकरणे नामनो हेत्वाभास नथी. २६

(५०) उच्यते इति जैनाचार्येण ।

(५०) तत्रेति पर्वतद्रव्ये । साध्याधिगमप्रयोजकसम्बन्धाभावादिति साध्यपरिज्ञानं प्रयोजकसम्बन्धाभावात् । न व्यभिचार्यादय इति न अनैकान्तिकादयः, तेषामधिगमकत्वात् । पक्षान्यधर्मत्वाभिधानादिति अत्र पाठान्तरं पक्षधर्मत्वाभावादेव । स इति व्यधिकरणः । प्रतिपद्येति प्रतिभेदशक्त्या प्रतिपद्य । तत् एवेति कृतत्वात् तदिति अनित्यत्वम् । अनित्येनेति कृतकत्वं विनापि । शकटोदयस्येति रोहिण्युदयस्य ।

(टि०) व्यधिकरणादपीत्यादि ॥ अयमिति पित्रोर्ब्राह्मण्यादिति हेतुः ॥ तत्रेति पर्वते-अग्निमानयं पर्वतनितम्बः, पर्वतद्रव्यत्वात् ॥ तदपीति नटविटादौ ब्राह्मणपितृत्वं नास्तीत्यर्थः । तद्गमकमिति पुत्रे ब्राह्मण्यस्य ज्ञापकम् । प्रयोजकेति अविनाभावरूपो हेतुः ॥ एतदिति वैयधिकरण्यम् । व्यभिचार्यादय इति आदिशब्दादनैकान्तिकादयः ॥ तस्मादिति पक्षादोऽन्यो धर्मो तस्य धर्मत्वं तदभिधानात् । स चेति व्यधिकरणः । प्रत्याक्षमहे इति निराकुर्महे, स गमकोपि भवत्वगमकोऽपि भवति । अथ प्रतिमेति प्रतिभया प्रज्ञया ऊह्यतया तर्कबलेन । अन्यथेति अन्यहेतूपादानेऽपि ॥ तत् एवेति पटस्य कृतत्वादेव । तदिति अनित्यत्वम् ॥ अयमपीति पटस्य कृतत्वादित्यपि हेतुः ॥ तद्गमकत्वमिति तस्योपात्तस्यैव हेतोर्गमकत्वं ज्ञापकत्वम्, नान्यहेतूपादानं धेयः धियं धयति ॥ न च यस्मादित्यादि ॥ तस्मादिति पटस्य कृतत्वात् । तदन्येनेति पटात् पृथग्भूतेन घटादिना । असाधिति पटस्य कृतत्वादिति हेतुः । व्यभिचारादिति पटस्य कृतकत्वे सत्यपि परमाण्वाकाशादीनामनित्यत्वमसिद्धम् । शकटेति रोहिण्युदयस्य ।

३२० आश्रयासिद्धताऽपि न युक्ता । अस्ति सर्वज्ञः, चन्द्रोपरागादिज्ञानान्यथाऽनुपपत्तेरित्यादेरपि गमकत्वनिर्गवात् । कथमत्र सर्वज्ञधर्मिणः सिद्धिः ? इति चेत्, असिद्धिरपि कथमिति कथ्यताम् ? । प्रमाणागोचरत्वादस्येति चेत्, एवं तर्हि तवापि तत्सिद्धिः कथं स्यात् ? ननु को नाम सर्वज्ञधर्मिणमन्यथात्, येनैव पर्यनुयोगः सोपयोगः स्यादिति चेत् । नैवम्, प्रमाणागोचरत्वादित्यतः सर्वज्ञो धर्मो न भवतीति सिपाधयिषितत्वात् । अन्यथेदमस्ति प्राति निशितनरतरवारिव्यापारप्रायं भवेत् ॥ ३० ॥

एवं च—

आश्रयासिद्धता तेऽनुमाने न चेत्, साऽनुमाने मदीये तदा किं भवेत् ? ।

आश्रयासिद्धता तेऽनुमानेऽस्ति चेत्, सानुमाने मदीये तदा किं भवेत् ॥

यदि त्वदीयानुमानेनाश्रयासिद्धिरस्ति तदा प्रकृतोऽप्यसौ मा भूत्, धर्मिण उभयत्राप्येस्यात्, अन्यस्यास्य प्रकृतानुरयोगित्वात् । अथास्ति तत्राश्रयासिद्धिः तदा बाधकाभावात् एषा क्वं मदीयेऽनुमाने स्यादिति भावः ।

§૩૦ આશ્રયાસિદ્ધ હેત્વાભાસ પણ (યુક્તિસિદ્ધ નથી. કારણ કે, સર્વજ્ઞ છે, કારણ કે, ચંદ્રગ્રહણ વિગેરેનું જ્ઞાન બીજી રીતે સિદ્ધ કરી શકતું નથી. આ અનુમાનમાં હેતુ આશ્રયસિદ્ધ છતાં ગમક છે.

શંકા—સર્વજ્ઞરૂપ ધર્મી—(આશ્રય)ની સિદ્ધિ કઈ રીતે થશે ? (અર્થાત્ કયા પ્રમાણથી કહો છો ?)

ઉત્તર—સર્વજ્ઞ રૂપ ધર્મીની અસિદ્ધિ પણ કઈ રીતે છે ? તે કહો.

શંકા—કોઈ પણ પ્રમાણનો વિષય ન હોવાથી સર્વજ્ઞરૂપ ધર્મી અસિદ્ધ છે.

સમાધાન—તો પછી તમારે પણ સર્વજ્ઞ ધર્મીની સિદ્ધિ કઈ રીતે થશે ? અર્થાત્ સર્વજ્ઞધર્મી નથી, કારણ કે, તે પ્રમાણનો વિષય નથી, આ અનુમાનમાં સર્વજ્ઞ ધર્મીની સિદ્ધિ તમે પણ નહિ કરી શકો.

શંકા—પણ અમે તો સર્વજ્ઞને ધર્મી કહેતા જ નથી, તો પછી આ પ્રશ્ન ઉપયોગી કેમ થાય ?

સમાધાન—તમારે એ પ્રમાણે બોલવું ન જોઈએ. કારણ કે, ‘પ્રમાણનો વિષય નથી’ એ હેતુથી “સર્વજ્ઞરૂપ ધર્મી નથી” એવું જ તમે સિદ્ધ કરવા ઇચ્છો છો, છતાં જો એવું ન માને તો આશ્રયરહિત હેતુનું તમારું કથન પણ આકાશનો છેદ કરવાને નીકળે ધારવાલી તરવારના વ્યાપારની જેવું થઈ જશે. અર્થાત્ નિષ્ફળ જશે, જો તમારા આ અનુમાનના ‘પ્રમાણનો વિષય નથી’—એ હેતુ આશ્રયાસિદ્ધ ન હોય (અર્થાત્ સર્વજ્ઞરૂપ આશ્રય અસિદ્ધ ન હોય) તો ઉપરોક્ત મારા અનુમાનનો હેતુ પણ કઈ રીતે આશ્રયાસિદ્ધ થશે ?

કહાચ તમારા અનુમાનનો હેતુ આશ્રયાસિદ્ધ હોય તો પણ તેથી મારા અનુમાનનો હેતુ આશ્રયાસિદ્ધ કઈ રીતે થશે ? અર્થાત્ નહિ થાય.

જો તમારા અનુમાનમાં આશ્રયાસિદ્ધ ન હોય તો મારા અનુમાનમાં પણ તે ન થાય, કારણ કે—બન્ને સ્થળે ધર્મી એક જ છે, કારણ કે, બીજો કોઈ ધર્મી અહીં ઉપયોગી નથી, અને જો તમારા અનુમાનમાં આશ્રયાસિદ્ધ છે, તો પણ એ મારા અનુમાનમાં કેમ થાય ? કારણ કે મારા અનુમાનમાં તો બાધકનો અભાવ છે, આ પ્રમાણે ઉક્ત સ્લોકનો અર્થ જાણવો.

(૫૦) કથમત્રેત્યાદિના સૂરિ પૃચ્છતિ પરઃ । અસિદ્ધિરપીત્યાદિ સૂરિઃ । પ્રમાણેત્યાદિ પરઃ । પર્વં તર્હીત્યાદિ સૂરિઃ । તદ્વિસિદ્ધિરિતિ સર્વજ્ઞધર્મિણઃ સિદ્ધિઃ । નન્વિત્યાદિ પરઃ । નૈવર્મિત્યાદિ સૂરિઃ । અતઃ ક્વિતિ હેતોઃ । મત્ર ચ કાકા વ્યાખ્યા । સિસાધયિવિતત્વાદિતિ ભવતા । અન્યથેતિ સર્વથા સર્વજ્ઞાભાવે । હૃદમિતિ મવદુક્તમ્ ।

(૫૦) પર્વં ચેત્યાદિના બાચાર્ય એવ વક્તિ ।

(૫૦) પ્રકૃતેડપીતિ મરીયેડપિ ।

(૫૦) ધર્મિણ ક્વિતિ સર્વજ્ઞત્વ । અસ્યેતિ સર્વજ્ઞધર્મિણઃ । પ્રકૃતાનુપયોગિત્વાદિતિ પ્રસ્તાનાનુયોગિત્વાદિ । તત્રેતિ ત્વદીયાનુમાને । વાધકાભાવાદિતિ ત્વદનુમાન હિ શાબ્દક, તત્ત્વ ચાભાવઃ, મરીયાનુમાનશાબ્દસ્ય ત્વત્ત્વપ્રત્યનુમાનસ્વાધ્યાસિદ્ધિપ્રસ્તરેનાભાવાદિતિ ભાવઃ ।

આશ્રયેત્યાદિ ॥ ચન્દ્રેતિ ઉપરાગ ઉપપ્લવઃ પ્રહનમિતિ યાવત્ । કથમન્નેતિ અસ્મિન્ ભવત્પક્ષે । અસિદ્ધિરિતિ સર્વજ્ઞો ધર્મી ન ભવતીત્યનિ કથમિત્યર્થઃ ॥ અસ્યેતિ સર્વજ્ઞધર્મિણઃ । સત્સિદ્ધિરિતિ સર્વજ્ઞસિદ્ધિઃ । નનુ કો નાનેત્યાદિ ॥ સિપાધયીતિ સાધાયતુમોક્ષિતત્વાત્ । અન્યથેતિ સર્વજ્ઞધર્મ્યજ્ઞીકારમન્તરેણાઽઽકાશમનુકરણકરવાલાકર્ષણમ્ ।

આશ્રયેત્યાદિ ॥ અસિદ્ધયેઽપિ સર્વજ્ઞધર્મિણમીરિતવતો ભવતો અનુમાને પ્રમાણાગોચરત્વા-
દસ્યેતિ હેતૌ યથાશ્રયાસિદ્ધિદોષો ન, તન્મમાનુમાને ચન્દ્રોપરાગાદિજ્ઞાનાન્યથાનુપપત્તેરિતિ સાધને ।
સેતિ આશ્રયાસિદ્ધતા કથં સ્યાત્ । એકસ્ય ધર્મિણોઽજ્ઞીકારાદુભયત્ર દોષસંભવાન્નિર્દોષત્વેઽન્ય-
તરસ્યાપરસ્યાપ્યદોષત્વાત્ । તવાનુમાનં સદોષં ચેત્ તત્ મમાનુમાનં ભયત્સાધનેન ન દૃશ્યતે, સદોષ-
સ્યાપરં દૂષયિતુમનોક્તત્વાત્ । પ્રકૃતેઽપીતિ અસ્મદનુમાનેઽપિ । અસ્તાવિતિ આશ્રયાસિદ્ધતા ॥

અન્યસ્યાસ્યેતિ ॥ સર્વજ્ઞધર્મિણં વિમુચ્યાપરધર્મિણઃ । અન્યપક્ષોપદાનેનાપરપક્ષદૂષણમુદ્ભાવ-
યિતુ ન પ્રાર્થતે ।

તથા ચ—

“વિકલ્પાદ્ ધર્મિણઃ સિદ્ધિઃ ક્રિયતેઽથ નિષિધ્યતે ।

દ્વિધાઽપિ ધર્મિણઃ સિદ્ધિર્વિકલ્પાત્ તે સમાગતા” ॥૧॥

દ્વયમપિ નાસ્મિ કરોમીત્યપ્યનભિવેયમ્, વિધિપ્રતિપેધયોર્યુગપદ્વિધાનસ્ય પ્રતિ-
પેધસ્ય ચાસંભવાત્ । યદિ ચ દ્વયમપિ ન કરોષિ, તદા વ્યક્તમમૂલ્યક્રયી કથં
નોપહાસાય જાયસે ?, તથાતાયામાશ્રયાસિદ્ધ્યુદ્ભાવનાઽષ્ટનાત્ ।

નનુ યદિ વિકલ્પસિદ્ધેઽપિ ધર્મિણિ પ્રમાણમન્વેષણીયમ્, તદા પ્રમાણસિદ્ધેઽપિ
પ્રમાણાન્તરમન્વિષ્યતામ્, અન્યથા તુ વિકલ્પસિદ્ધેઽપિ પર્યાપ્તં પ્રમાણાન્વેષણેન, અહમ-
હમિકયા પ્રમાણલક્ષણપરીક્ષણં પરીક્ષકાણામકક્ષીકરણીયં ચ સ્યાત્, તાવન્માત્રેણૈવ
સર્વસ્યાપિ સિદ્ધેઃ । તથા ચ ચાક્ષુષત્વાદિરપિ શબ્દાનિત્યત્વે સાધ્યે સમ્યગ્ધેતુરેવ
ભવેદિતિ ચેત્ ।

અને એ રીતે ‘ધર્મી’ની સિદ્ધિ વિકલ્પથી કરાય છે, અથવા વિકલ્પથી
ધર્મીને નિપેધ કરાય છે, એમ હોય તો વિધિ અને નિપેધ એમ ઉભય પ્રકારે
ધર્મીની સિદ્ધિ તમારે પણ વિકલ્પથી જ થઈ.

શંકા—પણ (ધર્મીની સિદ્ધિ માટે) હું વિધિ કે નિપેધ બન્નેમાંથી કંઈ
પણ કરતો નથી.

સમાધાન એમ પણ કહી શકાય તેમ નથી, કારણ કે—વિધિ અને પ્રતિ-
પેધ એ બન્નેનું એકી સાથે વિધાન કે પ્રતિપેધ થઈ શકતાં નથી, અને જો વિધિ
કે નિપેધ એ બન્ને ન કરે તો ખરેખર મૂલ્ય વિના પદાર્થને ખરીદનાર તમે
હાસ્યાસ્પદ કેમ નહિ થાવ ? અને ત્યાં વિકલ્પથી વિધિ-નિપેધ હોય ત્યાં આશ્ર-
યાસિદ્ધનું ઉદ્ભાવન ઘટતું નથી.

શંકા—વિકલ્પથી સિદ્ધ થયેલ ધર્મીમાં પણ જો પ્રમાણ ચોધવું પડતું હોય તો
પ્રમાણ સિદ્ધ ધર્મીમાં પણ બીજું પ્રમાણ ચોધા; અને એમ ન માને તો વિકલ્પ

સિદ્ધ ધર્મીમાં પણ પ્રમાણ શોધવાથી સર્થ, અને તેમ થતાં હું પહેલો પ્રમાણ લક્ષણની પરીક્ષા કરું એ પ્રમાણે પરીક્ષકેને સ્વીકાર્ય નહિ થાય, કારણ કે-વિકલ્પમાત્રથી સમસ્ત પદાર્થની સિદ્ધિ થઈ જશે, અને તેમ થતાં શબ્દમાં અનિત્યત્વ સાધ્ય સિદ્ધ કરવાનું હોય ત્યારે “ચાશ્વપત્વ” વિગેરે પણ સમ્યગ્ હેતુ થઈ જશે.

(૫૦) દ્વિધાપીતિ ક્રિયતેઽથ નિપિધ્યતે इत्येवं द्वौ प्रकारौ । न करोपीति इत्यनेन बलादपि प्रतिषेधः समायातः । तथातायामिति विकल्पसिद्धधर्मस्वीकारे ।

(૫૦) તાવન્માત્રેણૈવેતિ વિકલ્પમાત્રેણૈવ । તથા ચેતિ વિકલ્પગદેવ સાધ્યસિદ્ધૌ । વિકલ્પાદિત્યાદિ ॥ દ્વિધાપીતિ વિધિમુખેન નિષેધદ્વારેણ વા દ્વયમપીતિ વિધિનિષેધ-લક્ષણમ્ ।

અસ્મીતિ અહમ્ । અનભિધેયમિતિ અભિધાનુમશ્યમ્ । यदि च द्वयमिति विधिं निषेधं च न विधिमाश्रयेन निषेधमाश्रये-इत्यज्ञोकारः सारस्तव चेतसि चकास्याच्चेत्, तदा त्रयापात्रं भवान् वादिपर्वयुदासीनस्य हासार्हत्वात् । यथा कथितं वेतनमप्रदाय वस्त्वादातुमुद्यतः, तथा त्वं विधिनिषेधावनाश्रयन् ज्याभिलाष्युपहासाय जायसे ॥ तथातायामिति उपहासास्पदत्वे सत्यपि करोषि चेत् ।

નનુ યદીતે પરવાદી વાવદૂકતાં વિવરીતુમુદ્યતઃ । અન્યથેતિ પ્રમાણસિદ્ધે ધર્મિણિ પ્રમાણાન્તરાગત્રેયણે ।

તાવન્માત્રેણૈતિ વિકલ્પમાત્રેણૈવ ।

તદત્યસ્પમ્ । વિકલ્પાદિ સત્ત્વાસત્ત્વસાધારણં ધર્મિમાત્રં પ્રતીયતે, ન તુ તાવન્માત્રેણૈવ તદસ્તિત્વસ્યાપિ પ્રતીતિરસ્તિ, યતોઽનુમાનાઽનર્થક્યં ભવેત્ ; અન્યથા પૃથિવી ધરસાક્ષાત્કારે કૃશાનુમત્ત્વસાધનમપ્યપાર્થક્યં ભવેત્ । તસ્યાગ્નિમતો વા પ્રત્યક્ષેણૈવ પ્રેક્ષણાત્ । અગ્નિમત્ત્વાઽનગ્નિમત્ત્વવિશેષશૂન્યસ્ય શૈલમાત્રસ્ય પ્રત્યક્ષેણ પરિચ્છેદાદ નાનુમાનાનર્થક્યમિતિ ચેત્ । તદ્અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વવિશેષશૂન્યસ્ય સર્વજ્ઞમાત્રસ્ય વિકલ્પેનાઽઽકલનાત્ કથમત્રાપ્યનુમાનાનર્થક્યં સ્યાત્ ? । અસ્તિત્વનાસ્તિત્વવ્યતિરેકેણ ક્ષીટશી-સર્વજ્ઞમાત્રસિદ્ધિરિતિ ચેત્ ? ; અગ્નિમત્ત્વાનગ્નિમત્ત્વવ્યતિરેકેણ ક્ષોણીધરમાત્રસિદ્ધિરપિ ક્ષીટશી ? इति वाच्यम् । ક્ષોણીધરોઽયમિત્યેતાવન્માત્રજ્ઞિરેવેતિ ચેત્, इतरत्रापि सर्वज्ञ इयेतावन्मात्रज्ञतिरिक् सऽस्तु; केव उमेका प्रमाणलक्षणोपपन्नत्वात् प्रामाणिकी, तदन्या नु तद्विपर्ययाद् वैकल्पिकीति ।

સમાધાન—તમારું આ કથન તુચ્છ છે, કારણ કે, વિકલ્પથી તો સત્ત્વ અને અસત્ત્વમાં આમાન્યરૂપ એવો ધર્મી જ પ્રતીત થાય છે, પરંતુ એટલા માત્રથી- (વિકલ્પમાત્રથી) ધર્મીના અસ્તિત્વની પ્રતીતિ થતી નથી, કે જેથી અનુમાન નિષ્ફળ થાય, અન્યથા પર્વતનો સાક્ષાત્કાર થવાથી તેની અગ્નિમત્તાને સિદ્ધ કરવી એ પણ નિષ્ફળ થશે, કારણ કે, અગ્નિયાળો, કે અગ્નિરહિત એવો પર્વત તો પ્રત્યક્ષથી જ જોવાય છે.

શંકા—અગ્નિવાળો કે અગ્નિરહિત એવા વિશેષભૂતી રહિત માત્ર પર્વત જ પ્રત્યક્ષથી જોવાંય છે માટે અનુમાન નિરર્થક નથી.

સમાધાન—તો પછી એ જ પ્રમાણે અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વરૂપ વિશેષોથી રહિત માત્ર સર્વજ્ઞ જ વિકલ્પથી જણાય છે, તો અહીં પણ અનુમાન કેમ નિરર્થક થશે ? અર્થાત્ નહિ થાય.

શંકા—અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વ ધર્મરહિત માત્ર સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ કેવી છે ?

સમાધાન—અગ્નિવાળો કે અગ્નિરહિત એવા વિશેષભૂતી રહિત માત્ર પર્વતની સિદ્ધિ પણ કેવા પ્રકારની છે તે તો કહો.

શંકા—આ પર્વત છે, એટલું જ જ્ઞાન થાય છે.

સમાધાન—તો બીજે પણ ‘સર્વજ્ઞ છે’ એટલું જ જ્ઞાન થાય તેમાં શો વાંધો ? માત્ર ભેદ એટલો જ છે કે, એકજ્ઞાનિ-(જ્ઞાન) પ્રમાણ દ્વારા થયેલ હોવાથી પ્રમાણિકી કહેવાય છે, જ્યારે બીજી વિકલ્પથી થયેલ હોવાથી વૈકલ્પિકી કહેવાય છે.

(૫૦) તદ્વ્યવસ્થામિત્યાદિ સૂત્રિઃ । અનુમાનાનર્થસ્થમિતિ । ભવદુષ્કૃત્યંતં અપાર્થકં ભવેદિયતોઽમે રૂપેતિ ગમ્યમ્ । તસ્યેતિ પૃથિવીધરસ્ય । અગ્નિમસ્ત્વેત્યાદિ પરઃ । તર્હ્યેત્યાદિ સૂત્રિઃ । અસ્તિત્વનાસ્તિત્વેત્યાદિ પરઃ । અગ્નિમસ્ત્વેત્યાદિ સૂત્રિઃ । સેતિ સિદ્ધિઃ । પક્ષેતિ અસ્તિત્વલક્ષણા । તદ્વ્યવસ્થામિતિ નાસ્તિત્વલક્ષણા ।

તદ્વ્યવસ્થામિતિ તસ્ય ધર્મિણોઽસ્તિત્વસ્ય ધર્મસ્થાપિ । નહિ વિકલ્પાદર્શનસિદ્ધૌ પ્રમાણમન્તરેણ ધર્મસિદ્ધિઃ સાધીયતાં દધાતિ । અન્યથેતિ ધર્મિણઃ સિદ્ધૌ યદિ ધર્મસિદ્ધિઃ ॥ સાધનમિતિ ધૂમવત્ત્વાદિ ॥ અપાર્થકમિતિ નિરર્થકમ્ ॥ તસ્યેતિ પર્વતસ્ય ॥ અત્રાપીતિ વિકલ્પસિદ્ધેઽપિ સર્વજ્ઞધર્મિણિ ॥ હતરત્રાપીતિ સર્વજ્ઞસિદ્ધાવપિ । કેવલમિત્યાદિ ॥ તદ્વ્યવસ્થામિતિ પ્રમાણિકસિદ્ધિ-વ્યતિરિક્તા । વિપર્યયાદિતિ પ્રમાણલક્ષણોપપન્નત્વવેપરીત્યાત્ ॥

નતુ કિમનેન દુર્મગાઽઽભરણભારાયમાણેન વિકલ્પેન પ્રમાણિકઃ કુર્યાદિતિ ચેત્ ? । તદયુક્તમ્ । યતઃ પ્રમાણિકોઽપિ પદ્મતર્કપરિતર્કકર્કશશેનુપીવિશેષસંજ્ઞા-વદિરાજિરાજસમાયાં સ્વરવિપાળમરિત નાસ્તિ વેતિ કેનાપિ પ્રસર્પદપોંદુરકન્ધરેણ સાક્ષેપં પ્રત્યાહતોઽવસ્યં પુરુષાભિમાની કિચ્છિદ્ બ્રૂયાદ્ ન તૂળીમેવ પુણીયાત્, અપ્રકૃતં ચ કિમપિ પ્રલપન્ સનિકારં નિસ્સાર્યેત, પ્રકૃતભાષણે તુ વિકલ્પસિદ્ધે ધર્મિણં વિહાય કાઽન્યા ગતિરાસ્તે ?

શંકા—દુર્ભંગા (વિધવા) સ્ત્રીના આભરણના ભાર જેવા આ વિકલ્પનું પ્રમાણિક પુરુષને શું કામ છે ?

સમાધાન—તમારું આ કથન યોગ્ય નથી, કારણ કે—પદ્મદર્શનના અત્યંત વિચારથી તીવ્ર બુદ્ધિવાળા અનેક વિદ્વાનોથી ચોલાયમાન રાજસભામાં ગર્વથી કીર્ત્તિ ડોકવાળો કોઈ પુરુષ ગર્ભભટ્ટાંગ છે, કે નથી ? એ પ્રમાણે આરોપપૂર્વક તાડન કરે ત્યારે પુરુષાભિમાની પ્રામાણિક પુરુષ પણ કંઈક બોલે જ. પણ મૂંગો ન રહે અને તે પ્રામાણિક પુરુષ જો કંઈક પણ અપ્રકૃત-(વિષયાન્તર કે યદ્વા

હેતોરિતિ સત્ત્વકૃતકલાદેઃ । પ્રત્યક્ષેતિ અધ્યક્ષવાધિતપક્ષત્વેન શબ્દચાક્રુષઃ—અત્ર પ્રયુજ્ય-
માનઃ સર્વોઽપિ હેતુઃ પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધ इत्यर्थः ॥ શબ્દે ચાક્રુષપત્વાનનુભવાત્, ધ્રાવણત્વાત્ તસ્ય ।

ન ચૈવમિતિ વિકલ્પસિદ્ધધર્મ્યજ્ઞીકારેણાઽધ્યાસિદ્ધાભાવે ॥ અસ્યેતિ વિશ્વસ્ય પરિણામિકાર-
ણત્વાદિતિહેતોઃ । પ્રધાનેતિ પ્રકૃતેરસિદ્ધૌ । તત્પરિણામીતિ પ્રકૃતિ-પરિણામિત્વસ્યાઽસિદ્ધેઃ ।

§૩૨ એવાશ્રયૈકદેશાસિદ્ધોઽપિ ન હેત્વાભાસઃ । તર્હિ પ્રધાનાત્માનો નિત્યાવ-
કૃતકૃત્વાદિત્યયમપ્યાત્મનોવ પ્રધાનેઽપિ નિત્યત્વં ગમયેત્, તદસત્યમ્ । નિત્યત્વં
સ્ત્વાધ્યન્તશૂન્યસદ્રૂપત્વમ્, આધ્યન્તવિરહમાત્રં વા વિવક્ષિતમ્ । આધેઽધ્યન્તાભાવેન
વ્યભિચારઃ, તસ્યાકૃતકસ્યાપ્યતદ્રૂપત્વાત્ । દ્વિતીયે સિદ્ધસાધ્યતા, અધ્યન્તામાવરૂપ-
તયા પ્રધાનસ્યાધ્યન્તરહિતત્વેન તદભાવવાદિભિરપિ સ્વીકારાત્ । તર્હિ દેવદત્તવાન્ધ્યેયૌ
વક્રત્રવન્તૌ વક્રત્વાદિત્યેષં હેતુરસ્તુ । નૈવમ્ । ન વાન્ધ્યેયો વક્રત્રવાન્, અસત્ત્વાદિત્ય-
નેન તદ્વાધનાત્ । તદસત્યં ચ સાધકપ્રમાણાભાવાત્ સુપ્રસિદ્ધમ્ ।

§૩૨ એ જ રીતે આશ્રયૈકદેશાસિદ્ધ પણ હેત્વાભાસ નથી.

શંકા—જો આશ્રયૈકદેશાસિદ્ધને હેત્વાભાસ માનવામાં ન આવે તો—“પ્રધાન
અને આત્મા નિત્ય છે, કારણ કે, તે કૃતક છે” આ અનુમાનમાં “અકૃતકત્વ” હેતુ
જેમ આત્માની નિત્યતાનો ગમક છે, તેમ પ્રધાનની નિત્યતાનો પણ ગમક થશે.

સમાધાન—આ કથન સાચું નથી કારણ કે, અહીં પ્રશ્ન છે કે, નિત્ય એટલે
શું ? જે આદિ અને અન્ત રહિત છતાં સદ્રૂપ હોય તે વિવક્ષિત છે; કે માત્ર આદિ
અને અન્તનો અભાવ ? પહેલા વિકલ્પમાં અત્યન્તાભાવથી વ્યભિચાર આવશે.
કારણ કે, અત્યન્તાભાવ અકૃતક હોવા છતાં તેવો નથી એટલે કે—આદિ અન્ત-
રહિત સદ્રૂપક નથી. બીજા વિકલ્પમાં સિધ્ધસાધ્ય દોષ આવશે, કારણ કે—પ્રધા-
નનો અભાવ માનનારાઓ એ અત્યન્તાભાવ રૂપ હોવાથી પ્રધાનને આદિ અને
અન્તરહિત માનેલ છે.

શંકા—તો પછી “દેવદત્ત અને વન્ધ્યાપુત્ર મુખવાળા છે, કારણ કે—વર્કતા
છે.” આ હેતુ ગમક છે.

સમાધાન—એમ પણ કહી શકશો નહિ, કારણ કે—“વન્ધ્યાપુત્ર મુખવાળો
નથી, કારણ કે, તે અસત્ છે.” આ (પ્રતિ) અનુમાનથી ઉપરોક્ત અનુમાન
બાધિત થાય છે, અને વન્ધ્યાપુત્રનું અસત્ત્વ તો વન્ધ્યાપુત્રને સિદ્ધ કરનાર પ્રમાણ
ન હોવાથી પ્રસિદ્ધ જ છે.

(૫૦) ન હેત્વાભાસ इति तद्वदेव । तर्हि प्रधानात्मानादित्यादि अयं हेत्वाभासश्चेन्न भवति
इति शेषम् । तदसत्यमित्यादि सूरिः । अतद्रूपत्वादिति आद्यन्तशून्यो वर्तते ॥ परं सद्रूपो न
भवति । आद्यन्तरहितत्वेनेति अत्यन्ताभावरूपत्वेन । तदभाववादिभिरपीति अस्माभि-
रपि । तर्हीत्यादि परः । नैवमित्यादि सूरिः । अनेनेति प्रतिहेतुना । तदसत्त्वमिति...
मान्येयासत्त्वम् ।

તર્હિ પ્રધાનેત્યાદિ ॥ આદ્યન્તેતિ યસ્યાદિરન્તો વા ન જાયતે ચક્રુકાલસ્થિતત્વાત્
તત્સર્વં નિરાદિરન્તં કિમપિ યા । તસ્યેતિ અત્યન્તાભાવસ્ય । અતદ્રૂપેતિ આદ્યન્તશૂન્યસદ્રૂ-

પત્વાભાવાત । તસ્યાયન્તરહિતત્વાદેવ । તદ્ભાવેતિ પ્રધાનાભાવભાવનનિપુનૈર્જનૈઃ । તદ્વાધના-
દિતિ વક્તૃત્વહેતોર્વાધાસમ્ભવાત । તદ્સસ્વમિતિ વાન્ધ્યેયાઽસત્ત્વં ॥ સાન્ધ્યધર્મેત્યાદિ ॥

§૩૩ સન્દિગ્ધાશ્રયાસિદ્ધિરપિ ન હેતુદોષઃ, હેતોઃ સાધ્યેનાવિનાભાવસંભવાત્ ।
ધર્મ્યસિદ્ધિસ્તુ પક્ષદોષઃ સ્યાત્ । સાધ્યધર્મવિશિષ્ટતયા પ્રસિદ્ધો હિ ધર્મી પક્ષઃ પ્રોચ્યતે,
ન ચ સન્દેહાસ્પદીભૂતસ્યાસ્ય પ્રસિદ્ધિરસ્તીતિ પક્ષદોષેણૈવાસ્ય ગતત્વાન્ન હેતોર્દોષો
વાચ્યઃ ।

§૩૪ સન્દિગ્ધાશ્રયૈકદેશાસિદ્ધોઽપિ તથૈવ ।

§૩૫ આશ્રયસન્દિગ્ધવૃત્ત્યાસિદ્ધોઽપિ ન સાધુઃ, યતો યદિ પક્ષધર્મત્વં ગમકત્વા-
ક્ષમજ્ઞીકૃતં સ્યાત્ તદા સ્યાદયં દોષઃ, ન ચૈવમ્ । તત્ક્રિમાશ્રયવૃત્ત્યનિશ્ચયેઽપિ કેકા-
યિતાન્નિયતદેશાધિકરણમયૂરસિદ્ધિર્ભવતુ ? । નૈવમ્ । કેકાયિતમાત્રં હિ મયૂરમાત્રેણૈવા-
વિનાભૂતં નિશ્ચિતમિતિ તદેવ ગમયતિ । દેશવિશેષવિશિષ્ટમયૂરસિદ્ધૌ તુ દેશવિશેષ-
વિશિષ્ટસ્યૈવ કેકાયિતસ્યાવિનાભાવાવસાય ઇતિ કેકાયિતમાત્રસ્ય તદ્વચ્ચભિચારસંભવાદેવા-
ગમકત્વમ્ ।

§૩૩ ‘સન્દિગ્ધાશ્રયાસિદ્ધિ’ પણુ હેતુનો દોષ નથી, કારણ કે-હેતુનો
અવિનાભાવ સંબંધ-(વ્યાપ્તિ) સાધ્ય સાથે હોય છે, એટલે ધર્મીની અસિદ્ધિ
એ તો પક્ષદોષ છે, કારણ કે-સાધ્યધર્મથી યુક્ત પ્રસિદ્ધ ધર્મી પક્ષ કહેવાય
છે (પરિ ૩, સૂત્ર ૨૦), અને જેને વિષે સંદેહ હોય તેવા પક્ષની પ્રસિદ્ધિ છે
નહિ, માટે આ દોષ પક્ષદોષરૂપે ગતાર્થ હોવાથી હેતુદોષ તરીકે કહેવાય નહિ.

§૩૪ સન્દિગ્ધાશ્રયૈકદેશાસિદ્ધિ-પણુ પક્ષદોષ હોવાથી હેતુદોષ તરીકે કહે-
વાય નહિ, એટલે સન્દિગ્ધાશ્રયૈકદેશાસિદ્ધિ પણ હેતુભાસ નથી.

§૩૫ “આશ્રયસન્દિગ્ધવૃત્ત્યસિદ્ધ” પણ હેતુભાસ નથી કારણ કે, જો પક્ષ-
ધર્મતાને ગમકતા(બોધ)ના કારણ તરીકે સ્વીકારેલ હોત તો જ આમાં રહેલ
દોષ આવત, પરંતુ તેમ નથી.

શંકા—તો શું આશ્રય-(પક્ષ)માં હેતુની વૃત્તિનો (રહેવાનો) નિશ્ચય ન
હોય તો પણ કેકાયિતથી નિયત દેશરૂપ અધિકરણમાં મયૂરની સિદ્ધિ થયે ?

સમાધાન—નહિ થાય, કારણ કે-કેવળ કેકાયિતનો અવિનાભાવ સંબંધ
(વ્યાપ્તિ) કેવળ મયૂર સાથે નિશ્ચિત છે, તેથી કેવળ કેકાયિત તો કેવળ મયૂરનો
બોધ કરાવે છે, જ્યારે દેશ વિશિષ્ટ મયૂરની સિદ્ધિમાં તો દેશવિશિષ્ટ કેકાયિ-
તના અવિનાભાવનો નિશ્ચય ગમક છે, માટે કેકાયિત માત્રનો દેશવિશિષ્ટ મયૂર
સાથે વ્યભિચારનો સંભવ હોવાથી તે ગમક નથી.

તથૈવેતિ પક્ષદોષ एव ।

(૫૦) દોષ ઇતિ માધ્યાસદિચ્છત્તિઃ । તત્ ક્રિમિત્યાદિ પરઃ । નૈવમિત્યાદિ સ્વરઃ ।
તદેવેતિ મયૂરમાત્રમેવ તદ્વચ્ચભિચારસમ્ભવાદિતિ દેશવિશેષવ્યભિચારસમ્ભવાત્ ।

અસ્યેતિપક્ષસ્ય । અસ્યેતિ ધર્મસિદ્ધિલક્ષણસ્ય । હેતોરિતિ જનદર્શનોત્પન્નત્રાસત્વાદેવેત્યેવંરૂપસ્ય । આશ્રયં સંદિગ્ધેત્યાદિ ॥ અયમિતિ આશ્રયસંદિગ્ધવૃત્ત્યસિદ્ધઃ । ન ચૈવમિતિ પક્ષ-ધર્મતાગમકત્વસ્ય કારણં નાભ્યુપગમ્યતે જૈનૈઃ—પર્વતદ્રવ્યત્વાદ્ શિલોચ્ચયે વહ્નિમત્ત્વાવસાયપ્રસંગ-સાંભવસાત્ । તત્ કિમિતિ પરઃ પ્રગલ્ભતે । તત્ તસ્માત્ કારણાદાશ્રયે પ્રદેશે વૃત્તિર્વર્તનં તસ્યા-નિર્ણયેડપિ । નિયત્તેતિ નિયતો વિવક્ષિતો દેશોડધિકરણમાધારો यस્ય, एवंविधो योमयूरस्तस्य सिद्धिः । કિં ભવત્તિવતિ કાક્યા । તદેવેતિ મયૂરમાત્રમ્ । તદ્વ્યભિચારેતિ તસ્ય દેશ-વિશિષ્ટમયૂરસ્ય વ્યભિચારાત્ ।

§૩૬ એવાશ્રયૈકદેશસંદિગ્ધવૃત્તિરપ્યસિદ્ધો ન ભવતીતિ ।

§૩૭ વ્યર્થવિશેષણવિશેષ્યાસિદ્ધાવપિ નાસિદ્ધભેદૌ, વત્કુરકૌશલમાત્રત્વાદ્ વચનવૈયર્થ્યદોષસ્ય ।

§૩૮ एवं व्यर्थैकदेशासिद्धादयोऽपि वाच्याः । તતઃ સ્થિતમેતદ્, एतेष्वसिद्ध-भेदेषु संभवन्त उभयासिद्धान्यतरासिद्ध्योरन्तर्भवन्ति ।

§૩૯ નન્વન્યતરાસિદ્ધો હેત્વાભાસ એવ નાસ્તિ । તથાહિ—પરેણાસિદ્ધ ઇત્યુ-દ્ભાવિતે યદિ વાદી ન તત્સાધકં પ્રમાણમાચક્ષીત તદા પ્રમાણાભાવાદુભયોરપ્યસિદ્ધઃ; અથાચક્ષીત, તદા પ્રમાણસ્યાપક્ષપાતિત્વાદુભયોરપ્યસૌ સિદ્ધઃ । અથવા યાવન્ન પરં પ્રતિ પ્રમાણેન પ્રસાધ્યતે, તાવત્ તં પ્રત્યસિદ્ધ ઇતિ ચેત્, ગૌણં તર્હ્યસિદ્ધત્વમ્, નહિ રત્ના-દિપદાર્થસ્તત્ત્વતોડપ્રતીયમાનસ્તાવન્તમપિ કાલં મુલ્યતસ્તદાભાસઃ । કિં ચ અન્ય-તરાસિદ્ધો યદા હેત્વાભાસસ્તદા વાદી નિગૃહીતઃ સ્યાત્, ન ચ નિગૃહીતસ્ય પશ્ચાદ-નિપ્રહ્ ઇતિ યુક્તમ્, નાપિ હેતુસમર્થનં પશ્ચાદ્યુક્તમ્, નિપ્રહાન્તત્વાદ્ વાદસ્યેતિ ।

§૩૯ આશ્રયૈકદેશસંદિગ્ધવૃત્ત્યસિદ્ધપણુ અસિદ્ધહેત્વાભાસરૂપે ઘટી શકતો નથી.

§૩૭ વ્યર્થવિશેષણાસિદ્ધ, અને વ્યર્થવિશેષ્યાસિદ્ધ પણુ અસિદ્ધના ભેદ નથી. કારણ કે, આ બન્ને સ્થળે વક્તાના અકૌશલને કારણે વ્યર્થવચન બોલવાનો હોય થયો છે.

§૩૮ એ જ રીતે વ્યર્થેકદેશાસિદ્ધ આદિ પણુ અસિદ્ધ હેત્વાભાસના ભેદ નથી એમ સમજી લેવું, તેથી એ સિદ્ધ થયું કે, એ બધા અસિદ્ધ હેત્વાભાસના ભેદોમાં જે સભાવના હોય તેમનો ઉભયાસિદ્ધ કે અન્યતરાસિદ્ધમાં અન્તર્ભાવ થાય છે.

§૩૯ શંકા—અન્યતરાસિદ્ધ નામનો હેત્વાભાસ જ નથી, તે આ પ્રમાણે—વાદીએ કહેલ હેતુ વિશે તે અસિદ્ધ છે, એ પ્રમાણે ઉદ્ભાવન કરવા આવે ત્યારે જો વાદી હેતુને સિદ્ધ કરનાર પ્રમાણ ન કહે તો—પ્રમાણનો અભાવ હોવાથી વાદી પ્રતિવાદી ઉભયને તે હેતુ અસિદ્ધ થયે, અને જો હેતુને સિદ્ધ કરનાર પ્રમાણ કહે તો પ્રમાણ પક્ષપાત-રહિત હોવાથી બન્નેને પણુ તે હેતુ સિદ્ધ થયે. અથવા બધાં મુખી પર પ્રત્યે હેતુને પ્રમાણથી સિદ્ધ કરવામાં ન આવે ત્યાં મુખી તેના પ્રત્યે તે હેતુ અસિદ્ધ રહે છે, અથવા કિંચિત્કાલ પર્યાંત અસિદ્ધ હોય, પણુ સર્વથા અસિદ્ધ રહેતો

નથી. એમ માનવું પણ બરાબર નથી, કારણ કે તો પછી અસિદ્ધતા ગોણુ થઈ ગઈ, કારણ કે-રત્નાદિ પદાર્થ પણ જ્યાં સુધી તત્ત્વથી અપ્રતીયમાન હોય ત્યાં સુધી પ્રધાનરૂપે તે રત્નાભાસ છે, એમ કહેવાતું નથી. (તેવી જ રીતે હેતુ પરને સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી તે અસિદ્ધતા ગોણુરૂપ હોવાથી તે અસિદ્ધતા પ્રધાનભાવે કહી શકાય નહિ) વળી, અન્યતરાસિદ્ધ જ્યારે હેત્વાભાસ હોય ત્યારે વાદી તો નિગૃહીત થઈ જાય છે, અને જે એકવાર નિગૃહીત થયો તે પછી તેનો અનિગ્રહ કહેવો એ યોગ્ય નથી. કારણ કે-નિગ્રહ સાથે જ વાદનો અંત આવે છે. માટે અન્યતરાસિદ્ધને પૃથક્ હેત્વાભાસ માનવો યોગ્ય નથી.

(૫૦) નન્વન્યતરાસિદ્ધ इत्यादि परः । अथेत्यादि इहापि परः सूरि प्रति । गौणमित्यादि परः । असिद्धत्वमिति एतच्च न चार । असिद्धत्वमित्यतोऽप्रे यत इति गम्यम् । तदाभास इति रत्नादिपदार्थाभासः । किं चेत्यादिनाऽहोऽजैनः ।

(ટિ૦) નન્વન્યતરેત્યાદિ ॥ તત્સાધકમિતિ હેતુપ્રસાધકમ્ । અસાવિતિ હેતુઃ । તં પ્રતીતિ પરં પ્રતિ । તત્ત્વત્વં ઇતિ અપરીક્ષિતત્વાત્તલ્લક્ષણફલાનામતોઽજ્ઞાયમાનઃ । મુખ્યત્વં ઇતિ મુખ્યરૂપસ્યા । તદાભાસ ઇતિ રત્નાભાસઃ ।

અત્રોચ્યતે-યદા વાદી મમ્યન્વેતુલ્લં પ્રતિપથમાનોઽપિ તત્સમર્થનન્યાયવિસ્મરણાદિનિમિત્તેન પ્રતિવાદિનં પ્રાશ્નિકાન્ વા પ્રતિબોધયિતું ન શક્નોત્યસિદ્ધતામપિ નાનુ-મન્યતે, તદાઽન્યતરાસિદ્ધત્વેનૈવ નિગૃહ્યતે । તથા સ્વયમનન્યુપગતોઽપિ પરસ્ય સિદ્ધિત્યેતાવતૈવોપન્યસ્તો હેતુરન્યતરાસિદ્ધો નિગ્રહાધિકરણમ્, યથા-સાંખ્યસ્ય જૈનં પ્રત્યચેતનાઃ સુખાદયઃ, ઉત્પત્તિમત્ત્વાદ્ ઘટવદિતિ ।

નનુ કથં તર્હિ પ્રસજ્જસાધનં સૂપપાદં સ્યાત્ ?; તથા ચ પ્રમાણપ્રસિદ્ધવ્યાપ્તિ-કેન વાક્યેન પરસ્યાનિષ્ટત્વાપાદનાય પ્રસજ્જનં પ્રસજ્જઃ, યથા-યત્સર્વથૈકં તન્નાનેકત્ર વર્તતે, યથૈકઃ પરમાણુસ્તથા ચ સામાન્યમિતિ કથમનેકવ્યક્તિર્વર્તિ સ્યાત્ ?; અનેક-વ્યક્તિવર્તિત્વાભાવં વ્યાપકમન્તરેણ સર્વથૈક્યસ્ય વ્યાપ્યસ્યાનુપપત્તેઃ । અત્ર હિ વાદિનઃ સ્યાદ્વાદિનઃ સર્વથૈક્યમસિદ્ધમિતિ કથં ધર્માન્તરસ્યાનેકવ્યક્તિવર્તિત્વાભાવસ્ય ગમકં સ્યાદિતિ ચેત્ ? ।

સમાધાન-આનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે, જ્યારે વાદી પોતાના હેતુને સમ્યક્ સમજતો હોય છતાં પણ તેના સમર્થનના ન્યાયને ભૂલી જવું આદિ કારણોથી પ્રતિવાદી કે સભ્યોને સમજાવી શકે નહિ અને હેતુમાં અસિદ્ધતા પણ માને નહિ ત્યારે વાદી અન્યતરાસિદ્ધ હેત્વાભાસથી નિગૃહીત થાય છે. વળી પોતાને માન્ય ન હોય છતાં પણ ખીલાને સિદ્ધ હોય એટલા માત્રથી હ્રપસ્થિત કરાયેલ હેતુ અન્યતરાસિદ્ધ હોઈને નિગ્રહવું સ્થાન થાય છે. જેમકે-સાંખ્યો જેનોને કહે કે-“સુખાદિ અચેતન છે, કારણ કે-ઉત્પત્તિમાન છે, ઘટની જેમ, સાંખ્યોને કાંઈ પણ પદાર્થમાં ઉત્પત્તિ કે વિનાશ માન્ય નથી, પણ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ જ માન્ય છે. માટે આ ‘ઉત્પત્તિમત્ત્વ’ એ સાંખ્યનો હેતુ અન્યતરાસિદ્ધ હેત્વાભાસ હોઈ નિગ્રહવું સ્થાન છે.

શંકા—વાદીને અસિદ્ધ હોય પણ પ્રતિવાદીને સિદ્ધ હોય તેવો હેતુ જો વાદી કહે તો તે અન્યતરાસિદ્ધ હોઈ નિઃશબ્દનું સ્થાન બને તો પ્રસંગનું સાધન પ્રસંગની આપત્તિ કઈ રીતે યુક્તિયુક્ત થશે ? અર્થાત્ નહિ થાય. તે આ પ્રમાણે પ્રમાણપ્રસિદ્ધ વ્યાપ્તિવાળા વાક્યદ્વારા પરને અનિષ્ટતાની આપત્તિ અપવા માટે જે પ્રસ્તાવ, તે પ્રસંગ કહેવાય છે. જેમકે—જે સર્વથા એક હોય તે અનેકમાં ન હોય જેમકે—એક પરમાણુ એ એક હોવાથી અનેકમાં હોતો નથી, તેવી જ રીતે સામાન્ય પણ એક હોવાથી અનેકમાં કઈ રીતે રહેશે ? અર્થાત્ નહિ રહે. કારણ કે, અનેક વ્યક્તિવર્તિત્વાભાવરૂપ વ્યાપક વિના સર્વથા એકચરૂપ વ્યાપ્ય ધરી શકતું નથી, પ્રસ્તુતમાં વાદી જૈનોને સર્વથા એકચ અસિદ્ધ છે, તો એ સર્વ અસિદ્ધ એવો ધર્મ વ્યાપ્ય—હેતુ અનેકવ્યક્તિવૃત્તિત્વાભાવરૂપ બીજો ધર્મ જે વ્યાપક—(સાધ્ય) છે, તેનો ગમક કઈ રીતે થશે ?

(૫૦) તત્સમર્થનન્યાયવિસ્મરણાદિના નિમિત્તેનેતિ સમ્યધેતુરમર્થનસમર્થપ્રમાણયુક્તિવિસ્મૃતિપરમન્ત્રત્તમતિર્બ્રહ્માદિના કારણરૂપા યેન અસિદ્ધતામપિ નાનુમન્યતે इति અસિદ્ધતા ચેન્મન્યતે તદોભયાસિદ્ધ નિગ્રહાધિકારણમિત્યતોડ્રે યથૈતિ ગમ્યમ્ । ઋચેતનાઃ સુખાદયઃ इत्याદિ સુખાદીનામચેતનવસાધનાય ટૈનં પ્રતિ સામ્ય ઉત્પત્તિમદ્ય હેતું કરોતિ, ઉત્પત્તિમદ્ય ચ સામ્યસ્થાનભીષ્ટં, તિરોભાવમાત્રવાદિત્વાત્ તસ્ય ।

(૫૦) નન્વિત્યાદિ પર । કથમિત્યાદિ એમપિ ચેદન્યતરાસિદ્ધતા । યત્ સર્વથૈકમિત્યાદિના જૈનો યોગ પૃચ્છતિ । તથા ચેતિ સર્વથૈકવે અનેકવ્યક્તિવર્તિ સ્યાદિત્યતોડ્રે યત્ इति ગમ્યમ્ । અત્ર હ્યોત્યાદિ પર । સર્વથૈક્યમસિદ્ધમિતિ કથમિદં વાદિત્વાત્ તસ્ય ।

(ટિ.) યદા વાદીત્યાદિ । સમર્થેનેતિ હેતુસાવકસ્ય ન્યાયસ્ય વિસ્મૃત્યાદિકારણેન । પ્રાશ્નિકાનિતિ સમ્યાન્ અસિદ્ધતામિતિ હેતોરસિદ્ધત્વમપિ નાત્રોત્તરોતિ ।

(ટિ.) નનુ કથમિત્યાદિ ॥ તથા ચેતિ પ્રસંગાયાત પ્રસંગમેન વ્યાખ્યાનયતિ । યથા યદિતિ ઘટપટાદિ ॥ તથા ચેતિ એમથે । અનેકેતિ અનેકદહ ત્રિભુવનકન્દા યે કુહરકલિતનિકેતનાઃ સર્વગવાદિવ્યવસ્થાસ્તુ કથં વર્તન્તે । વ્યાપકમિતિ સર્વવ્યાપ્યવૃત્તિવર્જિતસામાન્ય વિના । વ્યાપ્યસ્યેતિ ગવાદે । સ્યાદ્વાદિન इति જૈનસ્ય । સર્વથૈક્યમિતિ આર્હતા હિ સ્યાદ્વાદમેવાગી કસ્ય વસ્તુસ્વરૂપમભિદધતિ । યથા સર્વેકમનેક નિત્યમિત્યં ચેતિ, ન ત્વેદાન્ત સર્વે સર્વથા ઇકમિતિ ।

તદયુક્તમ્ । ઇકધર્મોપગમે ધર્માન્તરોપગમસંદર્શનમાત્રતત્પરત્વેનાસ્ય વસ્તુનિશ્ચાયકત્વાભાવાત્, પ્રસન્નવિપર્યયરૂપસ્યૈવ મૌલહેતોસ્તન્નિશ્ચાયકત્વાત્ । પ્રસન્નઃ સત્ત્વત્ર વ્યાપકવિરુદ્ધોપલન્નિરૂપ । અનેકવ્યક્તિવર્તિત્વસ્ય હિ વ્યાપકમનેકત્વમ્, ઇકાન્તૈકરૂપસ્યાનેકવ્યક્તિવર્તિત્વવિરોધાત્ । ઇકાન્તૈકરૂપસ્ય સામાન્યસ્ય પ્રતિનિયતપદાર્થાધેયત્વસ્વભાવાદપરસ્ય સ્વભાવસ્યાભાવેનાન્યપદાર્થાધેયવામંભવાત્ તદ્વાવસ્ય તદભાવસ્ય ચાન્યોડન્યપરિહારસ્થિતલક્ષણત્વેન વિરોધાદિતિ સિદ્ધમનેકત્ર વૃત્તેરનેકત્વ વ્યાપકમ્, તદ્વિરુદ્ધં ચ સર્વથૈક્યં સામાન્યે સમર્થં તત્તેતિ નાનેકવૃત્તિત્રં સ્યાદ્ વિરોધ્યંક્યસદ્ભાવેન વ્યાપકસ્યાનેકત્વસ્ય નિરૂપ્યા વ્યાપ્યસ્યાનેકવૃત્તિત્વસ્યાડવસ્યં નિરૂપેતઃ । ન ચ તન્નિવૃત્તિરમ્યુપગતેતિ લગ્નાપસરઃ પ્રસન્નવિપર્યયારયો વિરુદ્ધવ્યાપ્તોપલન્ધિરૂપોડત્ર મૌલો-

હેતુઃ, યથા—યદનેકવૃત્તિ તદનેકમ્ । યથા—અનેકભાજનગતં તાલફલં, અનેકવૃત્તિ ચ સામાન્યમિતિ એકત્વસ્ય વિરુદ્ધમનેકત્વમ્ । તેન વ્યાપ્તમનેકવૃત્તિધ્વમ્, તસ્યોપ-
લબ્ધિરિહ મૌલત્વં ચાસ્ય એતદપેક્ષયૈવ પ્રસન્નસ્યોપન્યાસાત્ । ન ચાયમુભયોરપિ ન
સિદ્ધઃ, સામાન્યે જૈન-યૌગાભ્યાં તદમ્યુપગમાત્ । તતોડયમેવ મૌલો હેતુરયમેવ ચ
વસ્તુનિશ્ચાયકઃ ।

નનુ યદયમેવ વસ્તુનિશ્ચાયકઃ કક્ષીક્રિયતે, તર્હિં કિં પ્રસંગોપન્યાસેન ? પ્રાગે-
વાયમેવોપન્યસ્યતામ્ । નિશ્ચયાક્ષમેવ હિ બ્રુવાણો વાદી વાદિનામવધેયવચનો ભવતીતિ
ચેત્, મૈવમ્ । મૌલહેતુપરિકરત્વાદસ્ય । અવશ્યમેવ હિ પ્રસન્નં કુર્વતોડયઃ કશ્ચિન્નિ-
શ્ચાયયિતુમિષ્ટો, નિશ્ચયશ્ચ સિદ્ધહેતુનિમિત્ત ઇતિ યસ્તત્ર સિદ્ધો હેતુરિષ્ટત્તસ્ય વ્યાપ્ત્ય-
વ્યાપકભાવસાધને પ્રકારાન્તરમેવૈતત્ । યત્ સર્વથૈકં તત્રાનેકત્ર વર્તત ઇતિ વ્યાપ્તિર્દર્શ-
નમાત્રમપિ હિ વાધકં વિરુદ્ધધર્માધ્યાસમાક્ષિપતીત્યન્યોડયં સાધનપ્રકારઃ । एवं च
नान्यतरासिद्धस्य कस्यापि गमकत्वमिति ॥ ૫૧ ॥

સમાધાન—ઉપરોક્ત કથન યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે, પ્રસંગતું કામ
એટલું જ બતાવવાનું છે, કે જો તમે એક ધર્મ સ્વીકારતા હો તો બીજો પણ ધર્મ
તમારે સ્વીકારવો પડશે, આથી તે પ્રસંગ વસ્તુનો નિશ્ચાયક નથી. પરંતુ
પ્રસંગથી વિપરીત સ્વરૂપવાળો મૂલ હેતુ જ નિશ્ચાયક છે. અહીં પ્રસંગ-અનિષ્ટા-
પાદન એ તો વ્યાપકના વિરુદ્ધની ઉપલબ્ધિરૂપ હેતુ છે. કારણ કે, અનેકવ્યક્તિ-
વૃત્તિવરૂપ વ્યાપ્ત્યનું વ્યાપક અનેકત્વ છે, એકાન્ત એકરૂપને અનેકવ્યક્તિવૃત્તિત્વ
સાથે વિરોધ હોવાથી. તે આ પ્રમાણે—એકાન્ત એકરૂપ સામાન્યનો પ્રતિનિયત
પદાર્થનું આધેય બને એવો સ્વભાવ છે. (અર્થાત્ એકરૂપ સામાન્ય કોઈ એક
પદાર્થરૂપ આધારમાં આધેયરૂપે રહેવાના સ્વભાવવાળું છે) માટે તેમાં બીજા
સ્વભાવનો અભાવ છે. (અર્થાત્ અપ્રતિનિયત—(અનેક) પદાર્થની આધેયતારૂપ
સ્વભાવનો અભાવ છે.) માટે તે એક પદાર્થના આધેય બન્યા પછી અન્ય પદાર્થનું
આધેય બની શકતું નથી. કારણ કે, પ્રતિનિયત પદાર્થાધેયતારૂપ સ્વભાવ અને
અપ્રતિનિયત પદાર્થાધેયતારૂપ સ્વભાવ પરસ્પરનો પરિત્યાગ કરી રહેવાના સ્વભાવ-
વાળા હોવાથી વિરોધી છે. માટે અનેકવૃત્તિનું વ્યાપક અનેકત્વ છે, એ સિદ્ધ
થયું અને સામાન્યમાં તો તે અનેકત્વનું વિરોધી ‘સર્વથૈક્ય’—(એકાન્ત એકત્વ)
તમોને સંમત—માન્ય છે, માટે સામાન્યમાં અનેકવૃત્તિત્વ ઘટી શકશે નહિ. કારણ
કે, સામાન્યમાં તેના વિરોધી એક્ય—એકત્વનો સદ્ભાવ હોવાથી. તેમાંથી અને-
કત્વરૂપ વ્યાપકનો અભાવ થતો હોઈ અનેકવૃત્તિત્વરૂપ વ્યાપ્ત્યનો પણ અવશ્ય
અભાવ થઈ જાય છે. પણ તમે અનેકવૃત્તિત્વનો અભાવ માનતા નથી, માટે પ્રસંગ

તદપે' ઇતિ ટિપ્પણે ।

વિપર્યયા નામના વિરુદ્ધવ્યાસોપલબ્ધિરૂપ મૂલ હેતુને અવસર મળી ગયો. અર્થાત્ આ સ્થળે સામાન્યમાં સર્વથા ઐક્ય પ્રતિષેધ્ય છે, તેનું વિરુદ્ધ અનેકત્વ છે, તેનાથી વ્યાપ્ત અનેકવૃત્તિત્વની અહીં ઉપલબ્ધિ છે તેથી ફલિત એમ થાય કે, સામાન્ય સર્વથા એક ન બને. જેમકે—અનેક લાજનમાં રહેલ તાલફલ અનેક છે.

અને સામાન્ય પણ અનેકવૃત્તિ—(અનેકમાં રહેનાર) છે, માટે તેમાં પણ એકત્વનું વિરોધી અનેકત્વ છે, તે અનેકત્વની વ્યાપ્તિ અનેકવૃત્તિત્વ સાથે છે, અને તેની(અનેકવૃત્તિત્વની) ઉપલબ્ધિ અહીં છે. આ મૂલ હેતુ એટલા માટે છે કે, તેની અપેક્ષાએ જ પ્રસંગનો ઉપન્યાસ કરવામાં આવ્યો છે, અને જૈન તથા યોગ ઉભયવાદીને આ હેતુ સિદ્ધ નથી એવું પણ નથી, અર્થાત્ સિદ્ધ જ છે. કારણ કે, બન્નેએ તેને સ્વીકારેલ છે, અને તેથી આ જ ‘વિરુદ્ધવ્યાસોપલબ્ધિ’રૂપ અનેકવૃત્તિત્વ નામનો મૂલ હેતુ જ છે, અને તે જ વસ્તુનો નિશ્ચાયક છે.

શંકા—જો આ મૂલ હેતુ જ વસ્તુનો નિશ્ચાયક છે એમ માનો છો, તો પછી પ્રસંગનો ઉપન્યાસ શા માટે કર્યો ? પ્રસંગનું ઉપસ્થાપન કરતાં પહેલાં જ આ હેતુનું ઉપસ્થાપન કરો. કારણ કે, નિશ્ચયના સાધનભૂત હેતુને જ યોલનાર વાદીનું વચન અન્યવાદીઓને ગ્રાહ્ય થાય છે.

સમાધાન—એમ ન કહો. કારણ કે, મૂલ હેતુના પરિવારરૂપ જ આ પ્રસંગ છે, કારણ કે, કરનારને કોઈ એક અર્થનો નિશ્ચય કરવાનું ઇષ્ટ છે, અને નિશ્ચય તો સિદ્ધ હેતુથી જ થાય છે. એટલે, જે હેતુ સિદ્ધરૂપે ઇષ્ટ હોય તેનો વ્યાપ્ય-વ્યાપકભાવ સિદ્ધ કરવા માટેનો જ આ પ્રસંગ સાધન એ એક અન્ય પ્રકાર જ છે.

જે સર્વથા એક છે, તે અનેકત્વ હોતું નથી. આ પ્રમાણનું કેવળ વ્યાપ્તિદર્શન પણ બાધક બનીને વિરુદ્ધ ધર્મનો આશ્રય બની જશે એવો આક્ષેપ કરે છે. આ રીતે વ્યાપ્યવ્યાપકભાવને સિદ્ધ કરવાનો આ પણ એક બીજો પ્રકાર છે અને એ રીતે કોઈ પણ અન્યતરાસિદ્ધ ગમક નથી. ૫૧

(૫૦) તદયુક્તમિત્યાદિ સ્મરિઃ । યકધર્મોપગમે ઇતિ દેવ્યલક્ષણધર્મોપગમે । ધર્માંતરોપગમ-સંદર્શનમાત્રતત્પરત્વેનેતિ અનેકવ્યક્તિર્વાત્તિવાભાવસદર્શનમાત્રનિષ્પત્ત્યેવ । અસ્યેતિ પ્રસન્નસ્ય । વસ્તુનિશ્ચાયકત્વાભાવાદિતિ યત્ સર્વથેક તન્નાનેકત્વ વર્તંતે ઇત્યુકે હિ નિષેધમાત્રં પ્રતીયતે તે તુ કિન્ચિત્ નિધીયતે વિપરેમાવાત્ । તદિતિ વસ્તુ અનેકત્વમિત્યતોડપ્રેય વુત ઇતિ પૃચ્છાપદમ્ । પ્રતિનિયતેત્યાદિ પ્રતિનિયત એવો યઃ પ્રદાર્યસ્તગ્રાપેયત્વં આરોપ્યત્વં તસ્ય ભાવસ્તત્ત્વં તત્ત્વ-ધનાત્ સ્વભાવાત્ । તદ્ભાવસ્યેતિ પ્રતિનિયતપદાર્થધેયત્વસ્વભાવસ્યા તદ્ભાવસ્યેતિ અન્યપદાર્થ-ધેયત્વાસમ્ભવસ્ય । તત્ત્વેતિ યોગસ્ય । તન્નિવૃત્તિરિતિ અનેકવૃત્તિરિતિ અનેકવૃત્તિવાનિવૃત્તિઃ । અભ્યુપગતેતિ ભવતા । અયમિતિ અનેકવ્યક્તિર્વાત્તિવાદિતિ હેતુઃ ।

નનુ યદયમિત્યાદિ પરઃ । અયમેવેતિ મૌલહેતુરેવ । ઉપન્યસ્યતામિત્યતોડપ્રેયત્વ ઇતિ ગમ્યન્ । મૈવમિત્યાદિ સ્મરિઃ । અસ્યેતિ પ્રસન્નસ્ય । કુર્વત્ત ઇતિ વાદિનઃ । વ્યાપ્યવ્યાપક-ભાવસાધને ઇતિ ભવિનાનાવઃ સમ્બન્ધ ઇતિ ચાવત્ । યતદિતિ પ્રવ્રત્તોપદર્શનમ્ ॥૫૧॥

(ટિ.) તદ્યુક્તમિત્યાદિ । એકઘર્મ્મેતિ એકવધર્માગ્નીકારે । ધર્માન્તરેતિ અનેકવ્યક્તિવર્તિત્વાભાવાગ્નીકારસંદર્શનમાત્રપરાયણત્વેન । અસ્યેતિ પ્રસંગસ્ય મૌલહેતોરિતિ પ્રસંગો મૌલં હેતું નિશ્ચાયયતીત્યર્થઃ । સામાન્યં સર્વથા એકં ન ભવતિ અનેકવ્યક્તિવર્તિત્વાત્ । તન્નિશ્ચયેતિ વસ્તુનિર્ણાયકત્વાત્ । અપરસ્યેતિ સર્વવ્યક્તિવ્યાપકત્વલક્ષણસ્ય । તદ્વાવસ્યેતિ આધેયભાવસ્ય પ્રતિનિયતપદાધિયત્વાભાવસ્ય । અન્યોઽન્યેતિ પરસ્પરભાવાભાવવિરોધઃ । તદ્વિરુદ્ધમિતિ અનેકવૃત્તિવિરુદ્ધમ્ । વિરોધસ્યૈક્યસ્ય સત્ત્વાત્ । વ્યાપકં ચ નિવર્તમાનં વ્યાપ્યમાદાય નિવર્તતે । ન ચ તન્નિશ્ચયિતિતિ અનેકવૃત્તિ ચ નિશ્ચયિતિ । તાલફલમિતિ “જાતાવેકવચનમ્” इति वचनात् संपन्नो यव इति यथा ॥ अथ च बहुखण्डकृतत्वात् प्रचुरामपगतम् । अथ च स्थूलत्वादेकमपि घनभाजनगतमंशकल्पनयाऽनेकम् । मौलत्वं चेत्यादि ॥ अस्येति અનેકવૃત્તિવા-
દિતિ હેતોઃ । ‘તદપેક્ષયેતિ હેત્વપેક્ષયા । અયમિતિ અનેકવ્યક્તિવૃત્તિત્વાગ્નીકારાત્ ।

નનુ યદોત્યાદિ ॥ નિશ્ચયાગ્નિમિતિ વાદિના પ્રથમં વસ્તુનિશ્ચાયકમેવ વાક્યં પ્રથાપયમુપાનેતબ્યં કિમપરેણાસત્પ્રલાપેન ? । અવધેયેતિ ગ્રાહ્યવાચયઃ । અસ્યેતિ પ્રસંગસ્ય । તન્નેતિ અર્થનિશ્ચયેતિ તસ્યેતિ । હેતોઃ । વિરુદ્ધેતિ અનેકવધર્મારોપમ્ ॥૫૧॥

અધુના વિરુદ્ધલક્ષણમાચક્ષતે—

સાધ્યવિપર્યયેણૈવ યસ્યાન્યથાનુપપત્તિરધ્યવસીયતે સ વિરુદ્ધઃ ॥૫૨॥

યદા કેનચિત્ સાધ્યવિપર્યયેણાવિનાભૂતો હેતુઃ સાધ્યાવિનાભાવનાન્યા પ્રયુજ્યતે તદાઽસૌ વિરુદ્ધો હેત્વાભાસઃ ॥૫૨॥

વિરુદ્ધ હેત્વાભાસનું લક્ષણ—

સાધ્યથી વિપરીત પદાર્થ સાથે જે હેતુની અન્યથાનુપપત્તિ-વ્યાપ્તિના નિશ્ચય થાય તે વિરુદ્ધહેત્વાભાસ છે. ૫૨.

§૧ સાધ્યથી વિપરીત પદાર્થ સાથે—સાધ્યાભાવ સાથે અવિનાભૂત-વ્યાપ્તિ હેતુનો જ્યારે સાધ્યની સાથે અવિનાભૂત છે, એવી જ્ઞાન્તિથી પ્રયોગ કરાય ત્યારે તે વિરુદ્ધહેત્વાભાસ છે. ૫૨

(ટિ.) યદા કેનચિદિતિ તાર્કિકેણ ॥૫૨॥

અત્રોદાહરણમ્—

યથા નિત્ય એવ પુરુષોઽનિત્ય એવ વા, પ્રત્યભિજ્ઞાનાદિમત્ત્વાત્ ॥૫૩॥

§૧ આદિશબ્દાત્ સ્મરણપ્રમાણતદાભાસાદિપ્રહઃ ।

§૨ અયં ચ હેતુઃ પ્રાચિ સાધ્યે સાદૃશ્યાદિમિરાસ્યાતઃ । સ્થિરૈકસ્વ-
રૂપપુરુષસાધ્યવિપરીતપરિણામિપુરુષેણૈવ ન્યાતત્વાદિરુદ્ધઃ । તથાહિ—યથેષ પુરુષઃ સ્થિરૈકસ્વરૂપ એવ, તદા સુપુત્તાચવસ્થાયામિવ વાદ્યાર્થગ્રહણાદિરૂપેણ પ્રવૃત્ત્યભાવાત્ પ્રત્યભિજ્ઞાનાદયઃ કદાચિન્ન સ્યુઃ; તદ્ભાવે વા સ્થિરૈકસ્વરૂપત્વાનિઃ । અવસ્થા-
બેદાદયં વ્યવહારઃ હત્યપ્યયુક્તમ્ । તાસામવસ્થાતુર્ન્યત્તિરેકાન્યત્તિરેકવિકલ્પાનુપ-

પત્તેઃ । વ્યતિરેકે તાસ્તસ્યેતિ સમ્બન્ધાભાવઃ; અવ્યતિરેકે પુનરવસ્થાતૈવૈતિ તદવસ્થસ્તદ-
ભાવઃ । કથં ચ તદેકાન્તૈક્યે અવસ્થામેદોઽપિ મવેત્ ?

વિરુદ્ધ હેત્વાભાસતુ' ઉદાહરણ—

જેમ કે પુરુષ નિત્ય જ છે, અથવા અનિત્ય જ છે, કારણ કે, તે પ્રત્યક્ષિ-
જ્ઞાનાદિવાળો છે. ૫૩

ક્ર ૧ સૂત્રમાં કહેલ 'આદિ' શબ્દથી સ્મરણ પ્રમાણ તથા તેના આભાસ
વિગેરેતુ' ગ્રહણ જાણવું.

ક્ર ૨ આ "પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનાદિવાળો છે"—એ હેતુ પ્રથમ સાધ્યમાં—એટલે કે
નિત્યત્વની સિદ્ધિમાં સાંખ્ય આદિએ કહેલ છે. પરંતુ આ હેતુ સ્થિર અને એક
સ્વરૂપવાળો પુરુષરૂપ સાધ્યથી વિરુદ્ધ એના પરિણામી પુરુષ સાથે વ્યાપ્ત હોવાથી
વિરુદ્ધ હેત્વાભાસ રૂપ છે. તે આ પ્રમાણે—જો આ પુરુષ—આત્મા સ્થિર એક-
સ્વરૂપવાળો જ હોય તો બાહ્યપદાર્થતુ' ગ્રહણ કરવું આદિ પ્રવૃત્તિનો જેમ સુષુ-
પ્તિ અવસ્થામાં અભાવ છે, તેમ—અભાવ થઈ જાય છે. તેથી તેને પ્રત્યક્ષિ-
જ્ઞાનાદિ કહી પણ થશે નહિ, અને જો પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનાદિ થાય તો તેના સ્થિર એકરૂપ-
ત્વની હાનિ થશે.

સાંખ્ય અવસ્થાતાની અવસ્થાઓના ભેદની અપેક્ષાએ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનાદિની
ઉત્પત્તિ વિગેરે વ્યવહાર ઘટાવાય છે.

જેન—આ કથન પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે, અવસ્થાઓ અવસ્થાતાથી ભિન્ન
છે કે અભિન્ન ? એ બંને વિકલ્પો ઘટતા નથી, તે આ પ્રમાણે—જો તે અવસ્થાઓ
અવસ્થાતાથી ભિન્ન હોય તો તે અવસ્થાઓ તે જ અવસ્થાતાની છે એવો
સંબંધ બની શકશે નહિ. અને જો તે અવસ્થાઓ અવસ્થાતાથી અભિન્ન હોય
તો માત્ર અવસ્થાતા જ બાકી રહેશે, અને તેમ થતાં સંબંધનો અભાવ તેવો ને
તેવો જ રહી, અર્થાત્ જો વસ્તુ જ નથી તો પછી સંબંધ કોનો ? વળી બંનેતુ'
એકાંત એક્ય હોય તો અવસ્થાભેદ પણ થી રીતે ઘટશે ?

(૫૦) પ્રાચિ સાધ્યે ઇતિ નિત્ય એવ પુરુષ ઇતિ સાધકે । કદાચિન્ન સ્થુરિતિ સ એવેતિ વા
સ્થાદયમિત્યેવ વા ન પુનઃ સ એવાયમિતિ । સમ્બન્ધાભાવ ઇતિ દષિન્વેતાશ્ચયોરિવ । અવસ્થા-
તૈવૈતિ ન પુનરવસ્થાઃ । તદ્ભાવ ઇતિ સ્થિરૈકસ્વરૂપત્વાભાવઃ ।

(ટિ૦) યથા નિત્ય ઇત્યાદિ ॥ પ્રાચિ સાધ્યે ઇતિ 'નિત્ય એવ પુરુષઃ' ઇત્યેવંરૂપે । સ્થિ-
રૈકૈતિ સ્થિરો નિત્ય એકસ્વભાવઃ પુરુષ આત્મા એવ સાધ્યસ્તસ્માદ્ વિપરીતો વિપર્યયભૂતઃ પરિ-
ણામી નિત્યાનિત્યઃ પુરુષસ્તેન । તદ્ભાવે વેતિ પ્રત્યભિજ્ઞાનાદિભાવે । અયમિતિ પ્રત્યભિજ્ઞાદિ-
રૂપઃ । તાસામિતિ અવસ્થાનામ્ । અવસ્થાનુરિતિ આત્મનઃ । વ્યતિરેકૈતિ અવસ્થા
આત્મનઃ સંકાશાદવ્યતિરિક્તા અન્યતિરિક્તા ઇતિ વિકલ્પદ્વયાઽસંભવાત્ । તત્ત્વ ઇતિ અવસ્થાઃ ।
તસ્યેતિ અવસ્થાનુરાત્મનઃ । અવસ્થાતૈતિ આત્મેવાસ્તિ ન ત્વવસ્થાઃ । તેન તાસામભિન્ન-
ત્વાત્ । તદ્વસ્થ ઇતિ પૂર્વપ્રશ્નર એવ, ન ત્વવસ્થામેદનાપ્યવાપ્તું શક્યતઃ । તદ્ભાવ ઇતિ
પ્રત્યભિજ્ઞાનાભાવઃ । કથં ચેત્યાદિ ॥ તદેકાન્તૈતિ તસ્યાત્મન એકાન્તેન સર્વથા એવં
નિરવેક્યસ્વભાવત્વે ॥

ડપિ કાર્યત્વમસ્તીત્યનૈકાન્તિકં સ્યાત્, ન વિરુદ્ધમિતિ । અયં ચ પક્ષે શબ્દે વિપક્ષે ઘટાદૌ વ્યાપ્ય વર્તેતે । ૧ ।

ફૂડ વળી જે હેતુને સપક્ષ હોય અને જે પક્ષ વિપક્ષમાં વ્યાપક હોય ઈત્યાદિ વિરુદ્ધના જે ભેદો કરવામાં આવે છે, તે આના જ વિસ્તારરૂપ છે, એમ સમજવું. તે આ પ્રમાણે-સપક્ષવાળા વિરુદ્ધના ચાર ભેદ—

(૧) પક્ષવિપક્ષવ્યાપકઃ—પક્ષ અને વિપક્ષ બન્નેમાં વ્યાપક હોય તે. જેમકે શબ્દ નિત્ય છે. કારણ કે, તે કાર્યરૂપ છે. પ્રસ્તુત ચારે ભેદોમાં નિત્ય એવા વ્યોમાદિ સપક્ષ છે. કાર્યત્વ એટલે પોતાનાં કારણોનો સમવાય, અને અનિત્યત્વ એટલે એવી સત્તા જેને ઉભય અન્તો છે. એટલે કે, જેની આદિ છે અને અન્ત પણ છે. આ પ્રમાણે માનનારના મતે પ્રાગભાવ એ નિત્ય કહેવાશે. તેથી પ્રસ્તુત હેતુ વિરુદ્ધનું ઉદાહરણ બની શકશે, અને જો પ્રાગભાવને નિત્ય માનવામાં ન આવે તો પ્રસ્તુત કાર્યત્વ હેતુ સંપૂર્ણ વિપક્ષવ્યાપી બનશે નહિ. આથી તે પક્ષવિપક્ષવ્યાપીનું ઉદાહરણ બની શકશે નહિ. અર્થાત્ પ્રાગભાવ વિપક્ષરૂપે હોત તો તેમાં કાર્યત્વ ન હોવાથી હેતુ સંપૂર્ણ વિપક્ષ વ્યાપી કહ્યો તે ઘટી શકે નહિ. અને જો જે આદિમત છે તે કાર્ય છે-આવું કાર્યનું લક્ષણ કરવામાં આવે તો પ્રાધ્વંસાભાવ નિત્ય હોવા છતાં પણ કાર્યરૂપ છે. તેથી કરીને કાર્યત્વ હેતુ વ્યભિચારી થશે પણ વિરુદ્ધ નહિ થાય. કારણ કે, કાર્યત્વની પ્રાપ્તિ નિત્ય અને અનિત્ય બન્નેમાં થઈ. એટલે તેની વ્યાપ્તિ બેમાંથી કોની સાથે છે, તે વિશે સંદેહ થવાથી વ્યભિચારી છે. પ્રસ્તુત કાર્યત્વ હેતુ શબ્દરૂપ પક્ષમાં અને ઘટાદિ વિપક્ષમાં વ્યાપીને રહે છે.

(૧૦) ડમયાન્તોપલક્ષિતેતિ બાયવસાનલક્ષણોપલક્ષિતા । હત્યેકે ઇતિ વૈશેષિકાઃ । તદ્ભિપ્રાયેણેત્યાદિ અનિત્યં હિ તદુચ્યતે યદ સાદિ સાન્તં ચ ભવતિ । પ્રાગભાવધાનાદિઃ સાન્તથ્થ, યતો ઘટે ડતરન્ને મૃત્વિવ્ણ્ડજક્ષણપ્રાગભાવસ્ય વિનષ્ટત્વાત્, અતો વૈશેષિકામિપ્રાયેણ પ્રાગમાયો નિત્યો-ડનિત્યત્વલક્ષણામાવાત્, અભ્યુપગન્તવ્યો જૈનૈરપિ । અન્યથા ન વિપક્ષવ્યાપિ કાર્યત્વં સ્યાદિતિ અન્યથા પરામિપ્રાયેણ નિત્યત્વેડનજ્ઞીક્રિયમાણે પ્રાગભાવસ્ય નિત્યત્વમાયાતિ, તતથ્થ કાર્યત્વાદિતિ હેતુર્વિપક્ષવ્યાપી ન સ્યાત્, કિન્તુ વિપક્ષકદેશવ્યાપી સ્યાત્ । કોડર્થઃ નિત્યત્વસ્ય હિ વિપક્ષા અનિત્યા ષટ્પ્રાગમાવાદયઃ, તતથ્થ ઘટે કાર્યત્વં સ્વકારણસમય.યોડસ્તિ પ્રાગભાવે પુનર્નાસ્તિ । કાર્યત્વમિતિ આદિરુચ્ચલક્ષણમ્ ।

(ટિ.) અસ્યૈવેતિ વિરુદ્ધસ્યૈવ । પ્રવજ્ઞચેતિ પરિકરીભૂતાઃ । ડમયાન્તેતિ યસ્ય વસ્તુન ડમયૌ દ્વાવન્તો આચન્તલક્ષણો લક્ષ્યતે તદનિત્ય, નિત્યેકાનસ્યાદેરન્તસ્ય ચાડદર્શનાદિતિ વૈશેષિકાઃ । તદ્ભિપ્રાયેણેતિ તેષા વંશંધિકાણાં નિદાન્તામિપ્રાયેણ । વિરુદ્ધોદાહરણમિતિ પ્રાગમાયોડસ્ય વિરુદ્ધસ્ય હેતોરુદાહરણં નુગ્ધતે—નિત્યઃ શબ્દઃ કાર્યત્વાત્ પ્રાગભાવવત્ વ્યોમાદિવચ્ચ । અન્યથેતિ પ્રાગભાવસ્ય વિરુદ્ધોદાહરણાડકરણે । યદા ત્વાદોતિ કેવલા આદિસત્તૈર કાર્યત્વમ્ ।

વિપક્ષકદેશરૂપિતિઃ પક્ષવ્યાપકો યથા—નિત્યઃ શબ્દઃ સામાન્યવત્ત્વે સત્યસ્મદાદિ-વાગેન્દ્રિયપ્રાપ્તવાત્ । અર્હત્યર્થે કૃત્યાભિયાનાત્ મટ્ટણયોગ્યતામાત્રં ગ્રાહ્યત્વમુક્તમ્, તેનાસ્ય પક્ષવ્યાપકત્વં, વિરુદ્ધે તુ ઘટાદાવસ્તિ ન મુક્તાદૌ । ૨ ।

પક્ષવિપક્ષકદેશવૃત્તિર્યથા—નિત્યઃ શબ્દઃ પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વાત્ । અયં હિ પુરુ-
ષાદિશબ્દે પક્ષેઽપિ ન વાચ્યાદિશબ્દે, ઘટાદૌ ચ વિપક્ષે, ન વિદ્યુદાદૌ । ૩ ।

પક્ષકદેશવૃત્તિર્વિપક્ષવ્યાપકો યથા—નિત્યા પૃથિવી કૃતકત્વાત્ । કૃતકત્વં
દ્વચ્છુકાદાવસ્તિ પૃથિવ્યાં ન પરમાણૌ, વિપક્ષે તુ ઘટાદૌ સર્વત્રાસ્તિ । ૪ ।

(૨) વિપક્ષકદેશવૃત્તિઃ પક્ષવ્યાપકઃ—વિપક્ષના એક દેશમાં હોય અને પક્ષમાં
વ્યાપક હોય તે. જેમકે શબ્દ નિત્ય છે, કારણકે સામાન્યવાન હોઈ આપણી
બાહ્ય ઈન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય છે. અહીં ગ્રાહ્યત્વમાં ‘કૃત્ય’ પ્રત્યય યોગ્યતા અર્થમાં
થયેલ હોવાથી તેનો અર્થ—“ગ્રહણની યોગ્યતા માત્ર” એટલો સમજવો, અને
તેથી એ હેતુ શબ્દરૂપ પક્ષમાં સંપૂર્ણતયા વ્યાપક છે, જ્યારે વિપક્ષરૂપ ઘટા-
દિમાં છે, પરંતુ સુખાદિમાં નથી.

(૩) પક્ષવિપક્ષકદેશવૃત્તિઃ—પક્ષના અને વિપક્ષના એક દેશમાં રહેનાર.
જેમકે—શબ્દ નિત્ય છે. કારણ કે, તે પ્રયત્ન કર્યા પછી થનાર છે. અહીં પક્ષાન્તર્ગત
પુરુષાદિના શબ્દમાં છે. પરંતુ પક્ષાન્તર્ગત વાયુ આદિના શબ્દમાં નથી. તેવી
જ રીતે વિપક્ષરૂપ ઘટાદિમાં છે, પણ વિદ્યુતાદિમાં નથી.

(૪) પક્ષકદેશવૃત્તિઃ વિપક્ષવ્યાપકઃ—પક્ષના એક દેશમાં હોય અને વિપ-
ક્ષમાં વ્યાપીને રહેનાર. જેમકે—પૃથ્વી નિત્ય છે, કારણ કે, તે કૃતક છે. અહીં હેતુ
દંચલુકાદિ પૃથ્વીમાં છે પરંતુ પરમાણુમાં નથી, જ્યારે વિપક્ષ ઘટાદિમાં સર્વત્ર છે.

(૫) પ્રહ્વણયોગ્યતામાત્રમિતિ અન્યથા દેશવિપ્રકૃષ્ટા કલવિપ્રકૃષ્ટાશ્ચ શબ્દા અપ્રાપ્તા અપિ
વર્તન્તે, પરં તત્રાપિ યોગ્યતાસ્તિ । અસ્યેતિ હેતોઃ । અસ્તીતિ વિપક્ષા ઘટાદયસ્તેઽસ્મદાદિબાહ્યે-
ન્દ્રિયપ્રાપ્તાઃ, અતઃ ઇવાસ્તિ ।

(ટિ.) વિપક્ષકેત્યાદિ ॥ અસ્યેતિ હેતોઃ ।

§૫ અસતિ સપક્ષે ચત્વારો વિરુદ્ધાઃ । પક્ષવિપક્ષવ્યાપકો યથા—આકાશ-
વિશેષગુણઃ શબ્દઃ પ્રમેયત્વાત્ । યેપુ ચતુર્ધ્વવ્યાકાશો વિશેષગુણાન્તરસ્યાભાવાત્ સપ-
ક્ષાભાવઃ । અયં ચ પક્ષે શબ્દે વિપક્ષે ચ રૂપાદૌ વ્યાપ્ય વર્તતે । ૫ ।

પક્ષવિપક્ષકદેશવૃત્તિર્યથા—તત્રૈવ પક્ષે પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વાત્ । અયં પક્ષે પુરુ-
ષાદિશબ્દે એવ, વિપક્ષે ચ રૂપાદાવેવાસ્તિ, ન વાચ્યાદિશબ્દે વિદ્યુદાદૌ ચ । ૬ ।

પક્ષવ્યાપકો વિપક્ષકદેશવૃત્તિર્યથા—તત્રૈવ પક્ષે બાહ્યેન્દ્રિયપ્રાપ્તાત્વાત્ । અયં
શબ્દં પક્ષં વ્યાપ્નોતિ, વિપક્ષે તુ રૂપાદાવસ્તિ ન સુસાદૌ । ૭ ।

વિપક્ષવ્યાપકઃ પક્ષકદેશવૃત્તિર્યથા—તત્રૈવ પક્ષે અપદાત્મકત્વાત્ । અયં પક્ષક-
દેશેઽવગત્મિકેઽસ્તિ નાન્યત્ર, વિપક્ષે તુ રૂપાદૌ સર્વત્રાસ્તિ । ૮ ।

§૬ નનુ ચત્વાર એવ વિરુદ્ધમેદા યે પક્ષવ્યાપકા નાન્યે, યે પક્ષકદેશ-
વૃત્તયસ્તેપામસિદ્ધલક્ષણોપપન્નત્વાત્ । તદસત્ । ઇમયન્નક્ષમોપપન્નત્વેનોભયન્યવહાર-
વિપયત્વાત્, તુલાયાં પ્રમાણપ્રમેયવ્યવહારવત્ ।

હવે સપક્ષરહિત વિરુદ્ધના ચાર ભેદ—

(૫) પક્ષવિપક્ષવ્યાપકઃ—પક્ષ અને વિપક્ષમાં વ્યાપીને રહેનાર. જેમકે શબ્દ આકાશનો વિશેષ ગુણ છે, પ્રમેય હોવાથી. અહીં હેતુપક્ષ રૂપ શબ્દ અને વિપક્ષરૂપ રૂપાદિ ગુણોમાં વ્યાપીને રહેલ છે. આ ચારે દષ્ટાન્તમાં આકાશમાં બીજો કોઈ વિશેષ ગુણ ન હોવાથી સપક્ષનો આભાવ છે.

(૬) પક્ષવિપક્ષકદેશવૃત્તિઃ—પક્ષ અને વિપક્ષના એકદેશમાં રહેનાર. જેમકે, શબ્દ આકાશનો વિશેષ ગુણ છે, પ્રયત્ન કર્યા પછી થતો હોવાથી. અહીં હેતુ પક્ષરૂપ પુરુષાદિના શબ્દમાં છે, જ્યારે વાયુ આદિના શબ્દમાં નથી. તેવી જ રીતે વિપક્ષરૂપ ઘટાદિમાં છે, પણ વિદ્યુતાદિમાં નથી.

(૭) પક્ષવ્યાપકો વિપક્ષકદેશવૃત્તિઃ—પક્ષમાં વ્યાપીને રહેનાર અને વિપક્ષના એક દેશમાં રહેનાર. જેમકે શબ્દ આકાશનો વિશેષ ગુણ છે, બાહ્યેન્દ્રિયથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય હોવાથી. અહીં હેતુ પક્ષરૂપ શબ્દમાં વ્યાપીને રહેલ છે, જ્યારે વિપક્ષરૂપ રૂપાદિમાં છે પણ સુખાદિમાં નથી.

(૮) વિપક્ષવ્યાપકઃ પક્ષકદેશવૃત્તિઃ—વિપક્ષમાં વ્યાપીને રહેનાર અને પક્ષના એક દેશમાં રહેનાર. જેમકે, શબ્દ આકાશનો વિશેષ ગુણ છે, પદસ્વરૂપ ન હોવાથી. અહીં હેતુ પક્ષના એક દેશરૂપ અવણાત્મક શબ્દમાં છે, કારણ કે વાયુ આદિથી ઉત્પન્ન થનાર શબ્દો પદરૂપ નથી, જ્યારે વિપક્ષમૂલ રૂપાદિમાં સર્વત્ર આ હેતુ છે.

શંકા—વિરુદ્ધ હેત્વાભાસના ઉદાહરણ તરીકે જણાવેલ ઉપરોક્ત આઠ ભેદોમાં જે ચાર ભેદો પક્ષવ્યાપક છે તે જ વિરુદ્ધ હેત્વાભાસરૂપ છે, પરંતુ બીજા ચાર જે પક્ષકદેશવૃત્તિરૂપ છે તે વિરુદ્ધ હેત્વાભાસરૂપ નથી, કારણ કે, તે અસિદ્ધ હેત્વાભાસના લક્ષણથી યુક્ત છે. માટે તેનો અસિદ્ધમાં સમાવેશ થવો જોઈએ.

સમાધાન—તમારું ઉપરોક્ત કથન યોગ્ય નથી. કારણ કે, તે ચાર ભેદોમાં ઉભય લક્ષણો ધરાતાં હોવાથી તે ચારે ભેદો ઉભય વ્યવહારના વિષયરૂપ છે. અર્થાત્ અસિદ્ધ હેત્વાભાસરૂપ પણ છે જેમકે—તુલા પ્રમાણ અને પ્રમેયરૂપ હોવાથી તેમાં તે બન્નેનો વ્યવહાર કરાય છે. અર્થાત્ તુલા સ્વયં પ્રમેય છે પણ જ્યારે અન્ય પ્રમેયનું માન સિદ્ધ કરે છે ત્યારે પ્રમાણરૂપ છે.

(૫૦) તત્રૈવેતિ આકાશવિશેષગુણે શબ્દે । તત્રૈવેતિ તત્રૈવ પક્ષે । અયમિતિ ભપદાત્મકત્વાદિત્યયં દેતુઃ । નાન્યત્રેતિ ઘર્ણાત્મકે । નચ્ચિત્યાદિ પરઃ । તદસદિત્યાદિ સુરિઃ । ઉભયલક્ષણોપપન્નત્ત્વેનેતિ અસિદ્ધવિરુદ્ધલક્ષણોપપન્નત્વેન । પ્રમાણપ્રમેયવ્યવહારવદિતિ યથા તુલોભયવ્યવહારભાગ્ મથતિ ।

(ટિ.) અસતીત્યાદિ ।

પક્ષવિપક્ષકેત્યાદિ । તત્રૈવેતિ આકાશવિશેષગુણઃ શબ્દઃ ક્લેષ્યેયંરૂપે । અયમિતિ પ્રયત્નનન્તરાલ્લો દેતુઃ ।

વિપક્ષવ્યાપક કથાદિ । અયમિતિ દેતુરપદાત્મકાસયઃ । અવણાત્મકેતિ પાઘ્યા-વિસમુદ્રવે પ્વનો । નાન્યત્રેતિ ન ઘર્ણાત્મકે દેવદત્તાદિકૃતે ।

§૭ ધર્મિસ્વરૂપવિપરીતસાધનધર્મિવિશેષવિપરીતસાધનો હ્ય સૌગતસંમતૌ હેત્વા-
માસવેવ ન ભવતઃ; સાધ્યસ્વરૂપવિપર્યયસાધકસ્યૈવ વિરુદ્ધત્વેનાભિધાનાત્ । અન્યથા
સમસ્તાનુમાનોચ્છેદાપત્તિઃ । તથાહિ—અનિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાદિતિ હેતુરનિત્યતાં
સાધયન્નપિ યો યઃ કૃતકઃ સં શબ્દો ન ભવતિ, યથા—ઘટઃ । યો યઃ કૃતકઃ
સ શ્રાવણો ન ભવતિ । યથા—સ એવેતિ ધર્મિણઃ સ્વરૂપં વિશેષં ચ બૌધતે એત્યહેતુઃ
સ્યાત્, નચૈવં યુક્તમિતિ ॥૫૩॥

§૭ સૌગતને માન્ય ‘ધર્મી’સ્વરૂપ વિપરીત સાધન’ અને ‘ધર્મી’વિશેષ વિપ-
રીત સાધન’ નામના બે હેત્વાભાસો તો બનતા જ નથી, કારણ કે, સાધ્યના સ્વરૂ-
પથી વિપરીત (સાધ્યાભાવ)ને સાધનાર હેતુને જ વિરુદ્ધ હેત્વાભાસ કહ્યો છે,
અન્યથા સમસ્ત અનુમાનના ઉચ્છેદનો પ્રસંગ આવશે. તે આ પ્રમાણે—શબ્દ
અનિત્ય છે, કૃતક હોવાથી. અહીં હેતુ અનિત્યતાને સાધે છે, એટલે કે, તે દરેક
દાશનિકોને મતે સદ્હેતુ છે, છતાં પણ જે જે કૃતક હોય તે શબ્દ ન હોય,
જેમકે, ઘટ, તથા જે જે કૃતક હોય તે શ્રાવણ ન હોય, જેમકે ઘટ; આ રીતે
કૃતકત્વ હેતુ શબ્દરૂપ ધર્મીના સ્વરૂપ શબ્દત્વ અને તે જ ધર્મીના વિશેષ
શ્રાવણત્વને બાધ કરે જ છે. માટે તે પણ અહેતુ થઈ જશે. ૫૩

(પં.) સૈવ હિ તુલા પ્રમાણં ભવતિ, પ્રમીયતેડનયેતિક્રયા; સૈવ ચ પ્રમેયા ભવતિ, યદા શુદ્ધાઃશુદ્ધા
વેયમિતિ પરીક્ષયતે । અન્યથેતિ અનયોરપિ હેત્વામાસત્વે સતિ । તથાહીત્યાદિના તાવદ્ દર્શયતિ ।
સ શબ્દો ન ભવતીતિ ધર્મિણો યત્ સ્વરૂપં શબ્દત્વં તદેવેહ વિપરીતમ્ । યો યઃ કૃતકઃ સ
શ્રાવણો ન ભવતીતિ ધર્મિણો યો વિશેષઃ શ્રાવણે લક્ષણસ્તદ્વિપરીતં સાધયતિ । સ એવેતિ ઘટઃ ।
સ્વરૂપમિતિ શબ્દત્વમ્ । વિશેષમિતિ શ્રાવણત્વં વિશેષં ચેત્યતોડપ્રે વિપરીતમિત્યુન્નેયમ્ ॥૫૩॥

(ટિ.) અન્યથેતિ યદ્દષ્ટયા વિરુદ્ધત્વસ્વીકારે । એવેતિ ઘટ એવ ॥૫૩॥

અનૈકાન્તિકસ્વરૂપં પ્રરૂપયન્તિ—

યસ્યાન્યથાનુપપત્તિઃ સંદિગ્ધતે સોડનૈકાન્તિકઃ ॥૫૪॥

સાધ્યસદ્ભાવે કચિદ્દેતોર્વિભાવનાત્ કચિત્ તુ તદભાવેડપિ વિભાવનાદન્યથાનુપ-
પત્તિઃ સન્દિગ્ધા ભવતિ ॥૫૪॥

एतद्भेदसङ्ख्यामाख्यान्ति—

स द्वेधा—निर्णीतविपक्षवृत्तिकः सन्दिग्धविपक्षवृत्तिकश्च ॥५५॥

§૧ નિર્ણાતા વિપક્ષે વૃત્તિર્યસ્ય સ તથા; સન્દિગ્ધા વિપક્ષે વૃત્તિર્યસ્ય સ

૧ સાધ્યત્વેવે’ इति पु१ प्रती मुद्रिते च, किन्तु स्याद्वादरत्नाकरानुरोपादप्र ‘वापते एवे’
इति संमतम्—द० स्याद्वादरत्नाकर प्र० १-२३

નથી. અર્થાત્ શાકાદ્યાહારપરિણામ સહિત જ મૈત્રપુત્રત્વ જ્ઞાત છે. કારણ કે, જોવામાં આવતાં મૈત્રપુત્રોમાં શાકાદ્યાહારપરિણામ હોય છે ત્યાં જ મૈત્ર-પુત્રત્વ દેખા દે છે.

સમાધાન—ઉપરોક્ત કથન યોગ્ય નથી. કારણ કે, કેટલાકમાં શાકાદ્યાહાર-પરિણામ હોય ત્યાં મૈત્રતનયત્વનો મૈત્રપુત્રત્વ અનુભવ થતો હોય તો પણ સર્વત્ર મૈત્રપુત્રત્વ શાકાદ્યાહારપરિણામથી સમન્વિત (વ્યાપ્ત) છે, એવો નિર્ણય કરવો શક્ય નથી, કારણ કે એ સંબંધ પણ સોપાધિક છે. કારણ કે તેમાં શ્યામત્વ ઉપાધિ છે. કારણ કે એ જ મૈત્રપુત્રમાં શાકાદ્યાહારપરિણામ છે, કે જે શ્યામ છે. વળી સાધનનો અવ્યાપક હોવા છતાં પણ જે સાધ્યનો અવ્યાપક હોય તે પણ ઉપાધિ નથી. જેમકે—ધૂમાનુમાનમાં ખદિરત્વ. ખદિરત્વ જેમ ધૂમનું અવ્યાપક છે, તેમ વહ્નિનું પણ અવ્યાપક છે, માટે તે ઉપાધિ નથી.

(૫૦) તથાભૂતસ્યેતિ સાધનવ્યાપકસ્ય । નન્વિત્યાદિ પરઃ । તમન્તરેણેતિ શાકાદ્યાહારપરિણામં વિના । અસ્યેતિ મૈત્રપુત્રતાઘ્યસાધનસ્ય । કચ્ચિદ્દર્શનાદિત્યતોડમે યત્ત્વમ્ । તદ્વાવ એવેતિ શાકાદ્યાહારપરિણામ એવ । નૈવમિત્યાદિ સ્પરિઃ । તદ્વાવભાવિત્વાવલોકનેડપીતિ તદ્વાવભાવિત્વં શાકાદ્યાહારપરિણામભાવિત્વમ્, અવલોકનં મૈત્રપુત્રતાઘ્યસાધનસ્ય । તત્સમ્યન્ધ-સ્યાપીતિ મૈત્રપુત્રતાઘ્યસમ્બન્ધસ્યાપિ । નોપાધિરિતિ પરં સમ્યન્ધાભાવાન્ન હેતુત્વમ્ ।

(ટિ૦) સંદિગ્ધવિપક્ષેત્યાદિ । અયમિતિ મૈત્રપુત્રતાદિતિ હેતુઃ । અન્યથેતિ સાધનવ્યાપ-કાદ્યક્ષીકારે ॥ વદ્ધિસંવન્ધોડપીતિ વૈશ્વાનરેણાવિનામાયોડપિ । તથાભૂતસ્યેતિ સાધનવ્યાપક-સ્યોપાધેઃ । નનુ શાકેત્યાદિ । તમિતિ શાકાદ્યાહારપરિણામં વિના । અસ્યેતિ મૈત્રપુત્રતાઘ્યસ્ય । તત્પુત્રેષ્વિતિ કિયત્તુ મૈત્રતનયેષુ । તદ્વાવ એવેતિ શાકાદ્યાહારપરિણામભાવે । તદ્વાવદિતિ મૈત્રપુત્રતાભાવાત્ । ક્વચ્ચિદિતિ એકસ્મિન્તત્પુત્રે । તદ્વાવભાવિત્વેતિ શાકાદ્યાહારપરિણામેના-વિનામાયસ્ય । તદ્દીતિ શ્વાદિરત્વમ્ । ૫૭॥

§૩ અપ્રયોજકોડયં હેત્વાભાસ इत्यપरे । परप्रयुक्तव्याप्युपजीवी हि हेतुर-प्रयोजकः; परश्चोपाधिः स चात्रास्तीति । न चैवमपि नामभेदे कश्चिद् दोषः, सन्दिग्धविपक्षवृत्तिकत्वानतिक्रमात् ।

ये तु पक्षसपक्षविपक्षव्यापकादयोऽनैकान्तिकमेदास्तेऽस्यैव प्रपञ्चभूताः । तथाहि—पक्षसपक्षविपक्षव्यापको यथा—अनित्यः शब्दः प्रमेयत्वात् । अयं पक्षे शब्दे सपक्षे घटादौ विपक्षे व्योमादौ चास्ति । १ ।

§૩ કેટલાક આ હેત્વાભાસને અપ્રયોજક કહે છે. પર એટલે ઉપાધિ અને ઉપાધિથી યુક્ત એવી વ્યાપ્તિનો આશ્રય જે હેતુને લેવો પડે તે અપ્રયોજક કહે-વાય છે. અને તે ઉપાધિ આ હેતુમાં છે. આ રીતે નામભેદોમાં કોઈ દોષ નથી. કારણ કે તેથી સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિત્વનું ઉલ્લંઘન થતું નથી.

§૪ વળી પક્ષસપક્ષવિપક્ષવ્યાપકાદિ જે અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસના ભેદો છે, તે આ હેત્વાભાસના જ વિસ્તારરૂપ છે એમ જાણવું, તે આ પ્રમાણે—

(૧) પક્ષસપક્ષવિપક્ષવ્યાપકઃ—પક્ષ સપક્ષ અને વિપક્ષમાં વ્યાપીને રહેનાર. જેમકે, શબ્દ અનિત્ય છે, પ્રમેય હોવાથી. આ હેતુ પક્ષશબ્દ, સપક્ષ ઘટાદિ અને વિપક્ષ આકાશાદિ એમ ત્રણમાં વ્યાપ્ત છે.

(ટિ૦) અપ્રયોજકોડ્યમિતિ મૈત્રપુત્રાચ્યઃ । અત્રેતિ મૈત્રપુત્રાચ્યે હેતૌ । પ્વમપીતિ સૌપાધિત્વાદિપ્રયોજકત્વેડપિ ।

અસ્યૈવેતિ સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિકસ્યૈવ । પ્ર ધ્વચેતિ પરિચ્છદોભૂતાઃ । તસ્યૈવ મેદા-સ્તત્રૈવાન્તર્ભૂતા इत्यर्थः ।

§૫ પક્ષવ્યાપકઃ સપક્ષવિપક્ષકદેશવૃત્તિર્યથા—અનિત્યઃ શબ્દઃ પ્રત્યક્ષત્વાત્ । અસ્મ-દાદીન્દ્રિયગ્રહણયોગ્યતામાત્રં પ્રત્યક્ષત્વમત્રાભિપ્રેતં, તતો નાસ્ય પક્ષત્રયવ્યાપકત્વં પક્ષૈક-દેશવૃત્તિત્વં વા પ્રસજ્યતે । પક્ષે हि શબ્દેડ્યં સર્વત્રાસ્તિ, ન સપક્ષવિપક્ષયોઃ, ઘટાદૌ સામાન્યાદૌ ચ આવાત્, દ્વચ્ચુકાદૌ વ્યોમાદૌ ચાઆવાત્ । ૨ ।

§૬ પક્ષસપક્ષવ્યાપકો વિપક્ષૈકદેશવૃત્તિર્યથા—ગૌરયં, વિપાણિત્વાત્ । અયં हि પક્ષં ગાં સપક્ષં ચ ગવાન્તરં વ્યાપ્નોતિ, વિપક્ષે તુ મહિષ્યાદાવસ્તિ, ન તુ તુરજ્ઞાદૌ । ૨ ।

§૭ પક્ષવિપક્ષવ્યાપકઃ સપક્ષૈકદેશવૃત્તિર્યથા—નાયં ગૌર્વિપાણિત્વાત્ । અયં પક્ષં ગવયં વિપક્ષં ચ ગાં વ્યાપ્નોતિ, સપક્ષે તુ મહિષ્યાદાવસ્તિ, ન તુ તુરજ્ઞાદૌ । ૪ ।

§૫(૨) પક્ષવ્યાપકઃ સપક્ષવિપક્ષકદેશવૃત્તિઃ—પક્ષમાં વ્યાપ્ત હોય અને સપક્ષ તથા વિપક્ષના એક દેશમાં હોય. જેમકે—શબ્દ અનિત્ય છે, પ્રત્યક્ષ હોવાથી. અહીં પ્રત્યક્ષ એટલે આપણી ઇન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રહણની યોગ્યતા સમજવી. તેથી આ હેતુ ત્રણે પક્ષમાં—અર્થાત્ પક્ષ, સપક્ષ અને વિપક્ષમાં વ્યાપક નહિ અને અંથવા પક્ષૈકદેશવૃત્તિ પણ નહિ બને, કારણ કે આ હેતુ શબ્દરૂપ પક્ષમાં સર્વત્ર છે. સપક્ષ ઘટાદિમાં છે પરંતુ દ્વચ્ચુકાદિમાં નથી. વિપક્ષ સામાન્યાદિમાં છે પરંતુ આકાશાદિમાં નથી.

§૬(૨) પક્ષસપક્ષવ્યાપકો વિપક્ષૈકવૃત્તિઃ—પક્ષ તથા સપક્ષમાં વ્યાપક હોય અને વિપક્ષના એક દેશમાં હોય. જેમકે—આ ગાય છે, શિંગડાવાળી હોવાથી. અહીં હેતુ પક્ષ પ્રસ્તુત ગાયમાં અને સપક્ષ અન્ય ગાયોમાં વ્યાપ્ત છે. જ્યારે વિપક્ષ મહિષ્યાદિ—(લેંસ વિગેરે)માં છે પરંતુ ઘોડા આદિમાં નથી.

§૭(૪) પક્ષવિપક્ષવ્યાપકઃ સપક્ષૈકદેશવૃત્તિઃ—પક્ષ તથા વિપક્ષમાં વ્યાપક હોય અને સપક્ષના એક દેશમાં હોય. જેમકે—આ ગાય નથી, શિંગડાવાળી હોવાથી. આ હેતુ પક્ષ ગવય (રોઝ) અને વિપક્ષ ગાયમાં છે, જ્યારે સપક્ષ મહિ-ષ્યાદિમાં છે પરંતુ અન્વાદિમાં નથી.

(વં૦) અત્રાભિપ્રેતમિતિ અન્યથા યોગિપ્રત્યક્ષસ્ય સપક્ષવિપક્ષાદિપ્રત્યક્ષમેવાસ્તિ । અસ્યેતિ હેતોઃ । પક્ષૈકદેશવૃત્તિત્વમિતિ અન્યથૈકે શબ્દા દેશવિપ્રકૃષ્ટાદયોડપ્રત્યક્ષા અપિ વિવર્તે પરંતુ તત્રાપિ યોગ્યતાડસ્યૈવ । દ્વચ્ચુકાદાવિતિ સાક્ષે । વ્યોમાદાવિતિ વિપક્ષે ।

અયમિતિ ગચ્ચઃ ।

§ ૧૩ યં ચ વિરુદ્ધાવ્યભિચારિનામાનમનૈકાન્તિકવિશેષમેતે વ્યતાનિપુઃ, યંથા—અનિત્યઃ શબ્દઃ, કૃતકત્વાત્ ઘટવત્ । નિત્યઃ શબ્દઃ, શ્રાવણત્વાત્, શબ્દ-ત્વવદિતિ; સોઽપિ નિત્યાનિત્યસ્વરૂપાનેકાન્તસિદ્ધૌ સમ્યગ્ધેતુરેવ; તદપરપરિણામિ-ત્વાદિહેતુવત્ । સર્વથૈકાન્તસિદ્ધયે પુનરુપન્યસ્તોઽસૌ ભવત્યેવ હેત્વાભાસઃ, સ તુ વિરુદ્ધો વા સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિરનૈકાન્તિકો વેતિ ન કશ્ચિદ્વિરુદ્ધાવ્યભિચારી નામ ।
 एवं च असिद्धविरुद्धानैकान्तिकाख्य एव हेत्वाभासा इति स्थितम् ।

§ ૧૩ વળી બૌદ્ધોએ વિરુદ્ધાવ્યભિચારી નામનો અનેકાન્તિકનો ભેદ જણાવ્યો છે. જેમકે શબ્દ અનિત્ય છે, કૃતક હોવાથી, ઘટની જેમ, અને શબ્દ નિત્ય છે, શ્રવણનો વિષય હોવાથી, શબ્દત્વની જેમ, તે પણ તેની જેવા બીજા હેતુ ‘પરિણામિત્વ’ આદિની જેમ જ નિત્યાનિત્યસ્વરૂપ અનેકાન્તને સિદ્ધ કરે તો સમ્યગ્ હેતુ જ છે, પણ જો તેનો સર્વથા એકાન્તની સિદ્ધિ માટે ઉપન્યાસ કરવામાં આવે તો તે હેત્વાભાસ થાય જ છે. પરંતુ તેવે પ્રસંગે તે વિરુદ્ધ હેત્વાભાસ અથવા સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિ નામનો અનેકાન્તિક થાય છે, માટે વિરુદ્ધાવિચારી નામનો કોઈ હેત્વાભાસ નથી.

એટલે આ રીતે અસિદ્ધ, વિરુદ્ધ અને અનેકાન્તિક-આ ત્રણ જ હેત્વાભાસ છે, એ સિદ્ધ થયું!

(૫૦) પટે इति सौगताः ।

(ટિ.) યં ચેત્યાદિ ॥ પટે વ્યતાનિપુરિતિ સૌગતા વિસ્તાર્યામાણુઃ ॥ તદ્પરેતિ તસ્માન્નિત્યાનિત્યશબ્દાદપરં પરિણામિત્વાદિ તદ્વત્ । સર્વથૈકાન્તેતિ નિત્યસ્ય વા અનિત્યસ્ય વા સિદ્ધયે ॥ અસાચિતિ હેતુઃ ।

§ ૧૪ નન્વન્યોઽપ્યકિશ્ચિક્રારુયો હેત્વાભાસઃ પરૈરુક્તઃ, યથા—પ્રતીતે પ્રત્યક્ષાદિનિરાકૃતે ચ સાધ્યે હેતુરકિશ્ચિક્રારઃ । પ્રતીતે, યથા—શબ્દઃ શ્રાવણ, શબ્દત્વાત્ । પ્રત્યક્ષાદિનિરાકૃતે, યથા—અનુષ્ણઃ કૃષ્ણવર્ત્મા, દ્રવ્યત્વાદઃ; યતિના વનિતા સેવનીયા, પુરુષત્વાદિત્યાદિઃ; સ કથં નાત્રાભિહિત્વમિતિ ચેત્, ટચ્યતે । નન્વેષ હેતુર્નિશ્ચિતાઽન્યથાનુપપત્ત્યા સહિતઃ સ્યાદ્રહિતો વા । પ્રથમપક્ષે, હેતોઃ સમ્યક્ત્વેઽપિ પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણપ્રત્યક્ષનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણાઽઽગમનિરાકૃત-સાધ્યધર્મવિશેષણાદિપક્ષાભાસાનાં નિવારયિતુમશક્યત્વાત્ તૈરેવ દુષ્ટમનુમાનમ્ । ન ચ યત્ર પક્ષદોષસ્તત્રાવશ્યં હેતુદોષોઽપિ વાચ્યઃ, દૃષ્ટાન્તાદિદોષસ્યાપ્યવશ્યં વાચ્યત્વ-પ્રસક્તેઃ । દ્વિતીયપક્ષે તુ યથોક્તહેત્વાભાસાનામન્યતમેનૈવાનુમાનસ્ય દુષ્ટત્વમ્ । તથા હિ—અન્યથાનુપપત્તેરભાવોઽન્યથાસાધ્યાર્થપર્યયાત્ સંશયાદા સ્યાત્, પ્રકારાન્તરા-સંભવાત્; તત્ર ચ ક્રમેણ યથોક્તહેત્વાભાસાવતાર इति નોક્તહેત્વાભાસેભ્યોઽમ્યધિકઃ કશ્ચિદકિશ્ચિક્રારો નામ ।

§૧૪ શંકા—અન્ય દાર્શનિકે અકિંચિત્કર નામનો હેત્વાભાસ કહ્યો છે, જેમકે, સાધ્ય પ્રતીત હોય ત્યારે અથવા પ્રત્યક્ષાદિથી નિરાકૃત હોય ત્યારે હેતુ અકિંચિત્કર છે. પ્રતીતનું ઉદાહરણ—જેમકે, શબ્દ શ્રવણનો વિષય છે, કારણ કે તે શબ્દ છે. પ્રત્યક્ષાદિનિરાકૃતનું ઉદાહરણ—જેમકે અગ્નિ અનુષ્ણ છે, દ્રવ્ય હોવાથી. અહીં અનુષ્ણ સાધ્ય સ્પર્શન પ્રત્યક્ષથી બાધિત છે. યતિએ વનિતાનું સેવન કરવું જોઈએ, કારણ કે તે પુરુષ છે ઇત્યાદિ.

આ અનુમાનમાં વનિતા સેવનરૂપ સાધ્ય આગમબાધિત છે તો તે અકિંચિત્કર હેત્વાભાસ તમેએ કેમ ન કહ્યો ?

સમાધાન—ભાઈ ! અહીં પ્રશ્ન છે કે, આ અકિંચિત્કર હેતુ નિશ્ચિતાન્ય-થાનુપપત્તિથી યુક્ત છે કે તેનાથી રહિત છે ? પહેલો પક્ષ કહ્યો તો હેતુ સમ્યક્ હોવા છતાં પણ પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણ, પ્રત્યક્ષનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ, અને આગમનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણાદિ પક્ષાભાસોનું નિરૂપણ કરવું શક્ય નથી, એટલે તે પક્ષાભાસોને કારણે જ અનુમાન દૂષિત થયેલ છે, અને જ્યાં પક્ષદોષ હોય ત્યાં અવશ્ય હેતુદોષ પણ કહેવો જોઈએ એવો નિયમ નથી. કારણ કે, તેમ માનવાથી દૃષ્ટાન્તાદિ દોષો પણ અવશ્ય કહેવાનો પ્રસંગ આવશે. બીજો પક્ષ માનો તો જે હેત્વાભાસો કહ્યા છે, તેમાંથી કોઈ પણ એક હેત્વાભાસથી અનુમાનની હુષ્ટતા સિદ્ધ થઈ જશે. તે આ પ્રમાણે—અન્યથાનુપપત્તિ વિષે જો અનધ્યવસાય, વિપર્યય કે સંશય હોય તો તેનો અભાવ થાય છે, પણ બીજા કોઈ કારણે થતો નથી. અને તેમાં તો અનુક્રમે અસિદ્ધ, વિરુદ્ધ અને અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસો થાય છે. માટે કહેલ હેત્વાભાસોથી જુદો કોઈ અકિંચિત્કર નામનો હેત્વાભાસ નથી.

(૧૦) યતિના વનિતા સેવનીયેતિ इत्यागमनिराकृतः । अत्रेति अनैकान्तिकावसरे । अभिहित इति भाचार्येण । अनध्यवसायाद्विपर्यायात् संशयाद्धा स्यादिति यथाक्रम-सिद्धविरुद्धानैकान्तिकानां बीजानाम् ।

(ટિ૦) નન્યન્યોડપીત્યાદિ । સ્વ ઇતિ અકિંચિત્કરાર્થઃ । અત્રેતિ હેત્વાભાસપ્રવરણે । તથા-હ્યન્યરથેપાદિ ॥ અનધ્યવસાયાદસિદ્ધઃ, વિપર્યયાદિરુદ્ધઃ, સંશયાદનૈકાન્તિકઃ । પ્રકારેતિ અસિદ્ધ-વિરુદ્ધાનૈકાન્તિકાનાં સંભવે અન્યા વિધેવ નાસ્તિ ॥૫૭॥

§ ૧૫ એવમેવ ન કાલાત્યયાપદિદ્યોડપિ । તથાહિ—અસ્ય સ્વરૂપં કાલાત્ય-યાપદિદ્યઃ કાલાતીત ઇતિ; હેતોઃ પ્રયોગકાલઃ પ્રત્યક્ષાગમાનુપહતપક્ષપરિગ્રહસમય-સ્તમતીત્ય પ્રયુજ્યમાનઃ પ્રત્યક્ષાગમબાધિતે વિષયે વર્તમાનઃ કાલાત્યયાપદિદ્યો મવતીતિ । અયં ચાકિંચિત્કરદૂષણેનૈવ દૂષિતોડવસેયઃ ।

§ ૧૫ એ જ રીતે કાલાત્યયાપદિદ્ય નામનો હેત્વાભાસ પણ નથી. તે આ પ્રમાણે—પ્રત્યક્ષ અને આગમ પ્રમાણથી અનિરાકૃત પક્ષનું જે કાલે ગ્રહણ થાય

તે કાલ હેતુનો પ્રયોગ કાલ છે. તે મર્યાદાને ઉલ્લંઘીને એટલે કે-પક્ષ પ્રત્યક્ષ અને આગમથી બાધિત થયો હોય છતાં પણ જો તેવા પક્ષને વિશે હેતુ વર્તમાન હોય તો તે કાલાત્યયાપદિષ્ટ છે, એમ સમજવું અને આ હેત્વાભાસ અકિંચિત્કર હેત્વાભાસમાં કહેલ દૂષણથી જ દૂષિત થયેલ બાણવો.

(૫૦) કાલતીત્વેત્તીત્યતોઽગ્રે કોઽર્થ્યં ઇતિ શેષઃ ।

§ ૧૬ પ્રકરણસમોઽપ્યપ્રકટનીય એવ । અસ્ય હિ લક્ષણં; યસ્માત્ પ્રકરણચિન્તા સ નિર્ણયાર્થમપદિષ્ટઃ પ્રકરણસમ ઇતિ; યસ્માત્ પ્રકરણસ્ય પક્ષપ્રતિપક્ષયોચિન્તા વિમર્શાત્મિકા પ્રવર્તતે । કસ્માચ્ચાસૌ પ્રવર્તતે ? વિશેષાનુપલમ્બાત્, સ એવ વિશેષાનુપલમ્બો યદા નિર્ણયાર્થમપદિશ્યતે તદા પ્રકરણમનતિવર્તમાનત્વાત્ પ્રકરણમસો ભવતિ, પ્રકરણે પક્ષે પ્રતિપક્ષે ચ સમસ્તુલ્ય ઇતિ । યથા-અનિત્યઃ શબ્દો નિત્યધર્માનુપલબ્ધેરિત્યેકેનોક્ટે, દ્વિતીયઃ પ્રાહ-યથનેન પ્રકારેણાનિત્યત્વં સાધ્યતે તર્હિ નિત્યતાસિદ્ધિરપ્યસ્તુ, અન્યતરાનુપલબ્ધેસ્તત્રાપિ સદ્ભાવાત્ । તથાહિ-નિત્યઃ શબ્દોઽનિત્યધર્માનુપલબ્ધેરિતિ । અયં ચાનુપપન્નઃ, યતો યદિ નિત્યધર્માનુપલબ્ધિર્નિશ્ચિતા, તદા કથમતો નાનિત્યત્વસિદ્ધિઃ ? અથાનિશ્ચિતા, તર્હિ સંદિગ્ધાસિદ્ધતૈવ દોષઃ । મૃથ યોગ્યાયોગ્યવિશેષણમપાસ્ય નિત્યધર્માનામનુપલબ્ધિમાત્રં નિશ્ચિતમેવ, તત્તર્હિ વ્યભિચાર્યેવ । પ્રતિવાદિનરુચાસૌ નિત્યધર્માનુપલબ્ધિઃ સ્વરૂપાસિદ્ધૈવ નિત્યધર્મોપલબ્ધેસ્તત્રાસ્ય સિદ્ધેઃ । એવમનિત્યધર્માનુપલબ્ધિરપિ પરીક્ષણીયા, ઇતિ સિદ્ધં ત્રય એવ હેત્વાભાસઃ ॥૫૭॥

§ ૧૬ પ્રકરણસમ હેત્વાભાસ પણ પ્રકટ કરવા યોગ્ય નથી. પ્રકરણસમનું લક્ષણ આલું છે—“પ્રકરણ એટલે પક્ષ અને પ્રતિપક્ષની વિમર્શાત્મક ચિન્તા જેનાથી પ્રવર્તે” તે પ્રકરણસમ છે.

શંકા—પ્રકરણમાં આ ચિન્તા શાથી થાય છે ?

સમાધાન—પ્રકરણ-(પક્ષ અને પ્રતિપક્ષ)માં વિશેષની અનુપલબ્ધિ હોય તો, અને એ જ વિશેષાનુપલબ્ધિને બ્યારે નિર્ણય માટે પ્રયોગ કરાય ત્યારે પ્રકરણનું ઉલ્લંઘન થતું ન હોવાથી પ્રકરણસમ થાય છે. કારણ કે, પ્રકરણ પક્ષ અને પ્રતિપક્ષમાં વિશેષની અનુપલબ્ધિ સમાન છે. તે આ પ્રમાણે-શબ્દ અનિત્ય છે, નિત્ય ધર્મોની ઉપલબ્ધિ થતી નહિ હોવાથી. આ પ્રમાણે કોઈ એક વાદીએ કહ્યું ત્યારે અન્ય વાદી કહે છે કે, જો આ પ્રમાણે તમારું ‘અનિત્યત્વ’ સાધ્ય સિદ્ધ કરશે તો તે જ રીતે નિત્યતાની સિદ્ધિ પણ થાઓ. કારણ કે, શબ્દ નિત્ય છે, અનિત્ય ધર્મોની ઉપલબ્ધિ થતી ન હોવાથી. આ પ્રમાણે ‘નિત્યત્વ’ સાધ્યમાં પણ અનુપલબ્ધિનો સંભાવ છે. તાત્પર્ય એવું છે કે નિત્યતા અને અનિત્યતા બન્નેની સાધક અનુપલબ્ધિઓ સમાનભાવે છે. તેથી બન્નેને નિર્ણય થવો જોઈએ.

આ પ્રકરણસમ હેત્વાભાસ પણ યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે, શબ્દરૂપ ધર્મીમાં-
પક્ષમાં નિત્યધર્માનુપલબ્ધિ જો નિશ્ચિત હોય તો તેમાં અનિત્યત્વની સિદ્ધિ કેમ
નહિ થાય ? અને જો અનિશ્ચિત હોય તો તેમાં સંદિગ્ધાસિદ્ધતા દોષ તાવશે.

યોગ્ય-અયોગ્ય વિશેષણ દૂર કરીને-અર્થાત્ યોગ્ય કે અયોગ્ય નિત્યધર્મોની
અનુપલબ્ધિ એમ નહિ, પણ કેવલ નિત્યધર્મોની અનુપલબ્ધિ નિશ્ચિત છે, એમ
કહેા તો પણ તે હેતુ વ્યભિચારી છે. કારણ કે નિત્યધર્મોની ઉપલબ્ધિ થાય પણ
છે અને પ્રતિવાદીને આ નિત્ય ધર્માનુપલબ્ધિ હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ છે, કારણ કે,
પ્રતિવાદીને તે પક્ષમાં નિત્ય ધર્મોપલબ્ધિ પણ સિદ્ધ છે, એ જ રીતે એટલે કે
નિત્યધર્માનુપલબ્ધિની જેમ અનિત્યધર્માનુપલબ્ધિની પરીક્ષા કરવી. માટે ત્રણ
જ હેત્વાભાસો છે એ સિદ્ધ થયું. ૫૭

(૫૦)લક્ષણમિતિ ન્યાયાદાવિત્યુક્તમ્ । યદસ્માદિત્યાદિના એતદેવ વ્યાવર્તે । પ્રકરણમિતિ
પ્રકરણં કર્મનાપન્નમ્ । યથેત્યાદિના દર્શયતિ । તત્રાપીતિ નિત્યતાસિદ્ધૌ । અયં ચેત્યાદિ દુરિઃ ।
યોગ્યાયોગ્યવિશેષણમપાસ્યેતિ નિત્યસાધનયોગ્ય-અનિત્યસાધનયોગ્યવિશેષણં ત્યક્ત્વા । નિત્ય-
ધર્મોપલબ્ધેરિતિ અગ્ર ચ કાકા વ્યાખ્યા । અસ્યેતિ પ્રતિવાદિન- । પદ્યમનિત્યધર્મોઽનુ-
પલબ્ધિરપીતિ વાદિન- સ્વરૂપસિદ્ધેવ, અનિત્યધર્મોપલબ્ધેસ્તત્રાસ્ય સિદ્ધે- ॥૫૭॥

અથ દૃષ્ટાન્તાભાસાન્ ભાસયન્તિ—

સાધર્મ્યેણ દૃષ્ટાન્તાભાસો નવપ્રકારઃ ॥૫૮॥

§ ૧ દૃષ્ટાન્તો હિ પ્રાગ્ દ્વિપ્રકારઃ પ્રોક્તઃ, સાધર્મ્યેણ વૈધર્મ્યેણ ચ ।
તતસ્તદાભાસોઽપિ તથૈવ વાચ્ય-ઇતિ સાધર્મ્યદૃષ્ટાન્તાભાસસ્તાવત્રપ્રકારતો દર્શિતઃ ॥૫૮॥

પ્રકારાનેવ કીર્તયન્તિ—

‘સાધ્યધર્મવિકલઃ, સાધનધર્મવિકલઃ, ઉભયધર્મવિકલઃ, સન્દિગ્ધસાધ્ય-
ધર્મા, સન્દિગ્ધસાધનધર્મા, સન્દિગ્ધોભયધર્મા, અનન્વયો-
ઽપ્રદર્શિતાન્વયો વિપરીતાન્વયશ્चेति ॥૫૯॥

§ ૧ इतिशब्दः प्रकारपरिसमाप्तौ, एतावन्त एव साधर्म्यदृष्टान्ताभासप्रकारा
इत्यर्थः ॥५९॥

દૃષ્ટાન્તાભાસાનુ- જાપન—

સાધર્મ્યથી દૃષ્ટાન્તાભાસ નવ પ્રકારે છે. ૫૮

§૧ સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત અને વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત, એમ દૃષ્ટાન્ત બે પ્રકારે છે.
ત્રીજા પરિચ્છેદમાં પહેલાં કહેવાઈ ગયેલ છે, તેથી તેનો આભાસ પણ તે જ
રીતે જાણવો જોઈએ. અહીં પ્રથમ સાધર્મ્યદૃષ્ટાન્તાભાસ તેના લેખપૂર્વક જણા-
વેલ છે. ૫૮.

સાધર્મ્યદૃષ્ટાન્તાભાસના પ્રકારો—

§૧ સાધ્યધર્મવિકલ, ૨ સાધનધર્મવિકલ, ૩ ઉભયધર્મવિકલ, ૪ સંદિગ્ધ-

સાધ્યધર્મી, ૫ સંદિગ્ધસાધનધર્મી, ૬ સંદિગ્ધોલયધર્મી, ૭ અનન્વય, ૮ અપ્ર-
દર્શિતાન્વય, ૯ વિપરીતાન્વય પદ.

§૧ સૂત્રમાં 'ધૃતિ' શબ્દ પ્રકારની સમાપ્તિ માટે છે, અર્થાત્ સાધ્યર્થદૃષ્ટા-
ન્તાભાસના આટલા જ પ્રકારો છે એમ બાણુવું. પદ.

ક્રમેણામૂન્ ઉદાહરન્તિ—

તત્રાપૌરુષેયઃ શબ્દોઽમૂર્તત્વાદ્ દુઃસ્વવદિતિ સાધ્યધર્મવિકલઃ ॥૧॥૬૦॥

§ ૧ પુરુષવ્યાપારાભાવે દુઃસ્વાનુત્પાદેન દુઃસ્વસ્ય પૌરુષેયત્વાત્ । તત્રાપૌરુષે-
યત્વસાધ્યસ્યાવૃત્તેરયં સાધ્યધર્મવિકલ ઇતિ ॥૧॥૬૦॥

તસ્યમેવ પ્રતિજ્ઞાયાં તસ્મિન્નેવ હેતૌ પરમાણુવદિતિ સાધનધર્મ-
વિકલઃ ॥૨॥૬૧॥

§ ૧ પરમાણૌ હિ સાધ્યધર્મોઽપૌરુષેયત્વમસ્તિ, સાધનધર્મસ્ત્વમૂર્તત્વં નાસ્તિ,
મૂર્તત્વાત્ પરમાણોઃ ॥૨॥૬૧॥

સાધ્યર્થદૃષ્ટાન્તાભાસનાં અનુક્રમે ઉદાહરણો—

સાધ્યધર્મવિકલ, જેમકે શબ્દ અપૌરુષેય છે, અમૂર્ત હોવાથી, દુઃખની
જેમ. ૬૦

§૧ પુરુષના વ્યાપાર વિના દુઃખોત્પત્તિ થતી નથી માટે દુઃખ પૌરુષેય છે.
તેથી કરીને આ દુઃખરૂપ દૃષ્ટાન્તમાં અપૌરુષેયત્વાત્મક સાધ્ય નથી માટે સાધ્ય-
ધર્મવિકલ નામના દૃષ્ટાન્તાભાસનું આ ઉદાહરણ છે એમ બાણુવું ૬૦

તે જ પ્રતિજ્ઞા અને તે જ હેતુમાં પરમાણુરૂપ દૃષ્ટાન્ત સાધનધર્મથી
વિકલ છે. ૬૧

§૧ દૃષ્ટાન્તરૂપ પરમાણુમાં અપૌરુષેયત્વ સાધ્ય તો છે, પરંતુ અમૂર્તત્વ-
રૂપ સાધન તેમાં નથી, કારણ કે પરમાણુ મૂર્ત છે, માટે 'સાધનધર્મવિકલ'
નામના દૃષ્ટાન્તાભાસનું આ ઉદાહરણ છે એમ બાણુવું ૬૧.

(ટિ.) તસ્યમેવેતિ અપૌરુષેયઃ શબ્દોઽમૂર્તત્વાત્ પરમાણુવત્ ॥૬૧॥

इति श्रीसाधुपूर्णमागच्छीयश्रीमदाचार्यगुणवन्द्यसुरशिश्यपं०ज्ञानचन्द्रविरचिते रत्नाकरायता-
रिकाटिप्पनके षष्ठः परिच्छेदः ॥छा॥ गं० २०६ अ २१ ॥ छ ॥ श्रीः ॥

કલશવદિત્યુભયધર્મવિકલઃ ॥૩॥૬૨॥

તસ્યમેવ પ્રતિજ્ઞાયાં તસ્મિન્નેવ ચ હેતૌ કલશદૃષ્ટાન્તસ્ય પૌરુષેયત્વાનમૂર્ત-
ત્વાચ્ચ સાધ્યસાધનોભયધર્મવિકલતા ॥૩॥૬૨॥

કલશરૂપ દૃષ્ટાન્ત ઉભયધર્મવિકલ છે. ૬૨.

§૧ તે જ પ્રતિજ્ઞા અને તે જ હેતુરૂપ અનુમાનમાં કલશ દૃષ્ટા-
ન્તમાં અપૌરુષેયત્વ સાધ્ય અને અમૂર્તત્વ સાધન એ બન્ને ધર્મો નથી, માટે
'આ ઉભયધર્મવિકલ' નામના દૃષ્ટાન્તાભાસનું ઉદાહરણ બાણુવું. ૬૨.

રાગાદિમાનયં વક્તૃત્વાદ્ દેવદત્તવદિતિ સન્દિગ્ધસાધ્યધર્મા ॥૪॥૬૩॥

દેવદત્તે હિ રાગાદયઃ સદસત્વામ્યાં સંદિગ્ધાઃ, પરચેતોવિકારાણાં પરોક્ષત્વાદ્
રાગાદ્યભિચારિલિહ્વાદર્શનાન્ચ ॥૪॥૬૩॥

મરણધર્માડયં રાગાદિમત્ત્વાત્ મૈત્રવદિતિ સંદિગ્ધસાધનધર્મા ॥૫॥૬૪॥

મૈત્રે હિ સાધનધર્મો રાગાદિમત્ત્વાત્સ્યઃ સંદિગ્ધઃ ॥૫॥૬૪॥

આ (પુરુષ) રાગાદિ યુક્ત છે, વક્તા હોવાથી, દેવદત્તની જેમ. દષ્ટાંત સંદિગ્ધ-
સાધ્યધર્મનું છે. ૬૩

ફૃ૧ દેવદત્તમાં રાગાદિ છે કે નથી-એવો સંદેહ છે, કારણ કે ખીજાના ચિત્ત
(મન)ના વિકારો પરોક્ષ છે, અને રાગાદિનું અવ્યભિચારી લિંગ કોઈ દેખાતું
નથી, માટે આ ‘સંદિગ્ધસાધ્યધર્મો’ નામક દષ્ટાન્તાભાસનું ઉદાહરણ જાણીયું. ૬૩

આ પુરુષ મરણ ધર્મથી યુક્ત છે, રાગાદિમાન હોવાથી, મૈત્રની જેમ-
આ સંદિગ્ધસાધનધર્મ છે. ૬૪.

મૈત્રમાં ‘રાગાદિમત્ત્વ’ સાધન સંદિગ્ધ છે, માટે આ સંદિગ્ધસાધનધર્મો
નામનું દષ્ટાન્તાભાસનું ઉદાહરણ જાણીયું. ૬૪.

નાયં સર્વદર્શી રાગાદિમત્ત્વાત્ મુનિવિશેષવદિતિ

સન્દિગ્ધોભયધર્મા ॥૬॥૬૫॥

મુનિવિશેષે સર્વદર્શિત્વરાગાદિમત્ત્વાત્સ્યો સાધ્યસાધનધર્મો સંદિગ્ધેતે, તદવ્યભિ-
ચારિલિહ્વાદર્શનાત્ ॥૬॥૬૫॥

રાગાદિમાન્ વિવક્ષિતઃ પુરુષો વક્તૃત્વાદિદૃપુરુષવદિત્યનન્વયઃ ॥૭॥૬૬॥

યદ્યપીદૃપુરુષે રાગાદિમત્ત્વં ચ વક્તૃત્વં ચ સાધ્યસાધનધર્મો દૃષ્ટૌ, તથાપિ
યો યો વક્તા સ સ રાગાદિમાનિતિ વ્યાપ્ત્યસિદ્ધેરનન્વયત્વમ્ ॥૭॥૬૬॥

આ (પુરુષ) સર્વદર્શી નથી, રાગાદિમાન હોવાથી, મુનિવિશેષની જેમ.
આ સંદિગ્ધોભયધર્મ છે. ૬૫

ફૃ૧ મુનિવિશેષમાં સર્વદર્શિત્વ સાધ્ય અને રાગાદિમત્ત્વ સાધન છે કે નથી-
તેનો સંદેહ છે. કારણ કે, તેનું અવ્યભિચારી લિંગ કોઈ જાણીતું નથી, માટે આ
સંદિગ્ધોભયધર્મો નામનું દષ્ટાન્તાભાસનું ઉદાહરણ જાણીયું. ૬૫.

વિવક્ષિત પુરુષ રાગાદિવાળો છે, વક્તા હોવાથી, ઈદૃ પુરુષની જેમ. આ
અનન્વય છે. ૬૬

ફૃ૧ ઈદૃ પુરુષમાં “રાગાદિમત્ત્વ” સાધ્ય અને ‘વક્તૃત્વ’ સાધન બન્ને
ધર્મો દૃષ્ટ છે, તો પણ જે જે વક્તા હોય તે રાગાદિમાન હોય એવી અન્વય-
વ્યાપ્તિ પ્રસિદ્ધ નથી. માટે આ અનન્વય દષ્ટાન્તાભાસનું ઉદાહરણ જાણીયું. ૬૬

અનિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાત્ ઘટવદિત્યમર્શિતાન્વયઃ ॥૮॥૬૭॥

§૧ અત્ર યદપિ વાસ્તવોઽન્વયોઽસ્તિ તથાપિ વાદિના વેચનેન ન પ્રકાશિત
 હત્યપ્રદર્શિતાન્વયત્વમ્ । યદપ્યત્ર વસ્તુનિષ્ઠો ન કશ્ચિદોપસ્તથાપિ પરાર્થાનુમાને વચન-
 ગુણદોષાનુસારેણ વક્તૃગુણદોષૌ પરીક્ષણીયાવિતિ ભવત્યસ્ય વાચનિકં દુષ્ટત્વમ્ ।
 एवं विपरीतान्वयाप्रदर्शितव्यतिरेकविपरीतव्यतिरेकेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥८॥૬૭॥

શબ્દ અનિત્ય છે, કૃતક હોવાથી, ઘટની જેમ. આ અપ્રદર્શિતાન્વય છે. ૬૭
 §૧ આ અનુમાનમાં વસ્તુનિષ્ઠ અન્વય-(વ્યાપ્તિ) છે, તો પણ વાદીએ તે
 સ્વવચન દ્વારા પ્રકાશિત કરેલ નથી માટે અહીં અપ્રદર્શિતાન્વય છે, એમ
 જાણવું. જે કે અહીં વસ્તુગત કોઈ દોષ નથી તો પણ પરાર્થાનુમાનમાં વચનના
 ગુણ અને દોષના અનુસારે વક્તાના પણ ગુણ અને દોષો પરીક્ષા કરવા લાયક
 છે, માટે આ અનુમાનમાં વાદીનો વચન નિમિત્તક દોષ છે, એમ જાણવું. માટે
 આ ‘દૃષ્ટપુરુષ’ અપ્રદર્શિતાન્વય દૃષ્ટાન્તાભાસનું ઉદાહરણ છે અને આ જ રીતે
 વિપરીતાન્વય, અપ્રદર્શિત, વ્યતિરેક, વિપરીત વ્યતિરેકમાં પણ સમજવું ૬૭

अनित्यः शब्दः कृतकत्वात्, यदनित्यं तत् कृतकं घटवदिति
 विपरीतान्वयः ॥९॥૬૮॥

§૧ પ્રસિદ્ધાનુવાદેન હાપ્રસિદ્ધં વિધેયમ્ । પ્રસિદ્ધં ચાત્ર કૃતકત્વં હેતુત્વેનો-
 પાદાનાદ્, અપ્રસિદ્ધં ત્વનિત્યત્વં સાધ્યવેન નિર્દેશાત્; इति प्रसिद्धस्य कृतकत्वस्यैवा-
 नुवादसर्वनाम्ना यच्छब्देन निर्देशो युक्तः, ન પુનરપ્રસિદ્ધસ્યાનિત્યત્વસ્ય; अनित्यत्वस्यैव
 च विधिसर्वनाम्ना तच्छब्देन परामर्श उपपन्नो न तु कृतकत्वस्य ॥९॥૬૮॥

શબ્દ અનિત્ય છે, કૃતક હોવાથી, જે અનિત્ય હોય તે કૃતક હોય, ઘટની જેમ.
 અહીં વિપરીતાન્વય છે. ૬૮

§૧ પ્રસિદ્ધ પદાર્થના અનુવાદથી અપ્રસિદ્ધનું વિધાન કરાય છે. આ અનુ-
 માનમાં કૃતકત્વ પ્રસિદ્ધ છે, કારણ કે તે હેતુતરીકે શ્રદ્ધા કરેલ છે, અને અનિ-
 ત્યત્વ અપ્રસિદ્ધ છે, કારણ કે, તેનો સાધ્ય તરીકે નિર્દેશ કરેલ છે. માટે
 પ્રસિદ્ધ કૃતકત્વનો જ અનુવાદવાચી સર્વનામ ‘યદ્’ શબ્દથી નિર્દેશ કરવો યોગ્ય
 છે, અપ્રસિદ્ધ અનિત્યત્વનો નિર્દેશ કરવો યોગ્ય નથી, અને ‘અનિત્યત્વ’નો વિધિ-
 વાયક સર્વનામ ‘તદ્’ શબ્દ વડે પરામર્શ કરવો તે યુક્તિયુક્ત છે. પરંતુ કૃત-
 કત્વનો ‘તદ્’ શબ્દથી નિર્દેશ યોગ્ય નથી, માટે અહીં ઘટરૂપ દૃષ્ટાન્ત વિપરીતા-
 ન્વય દૃષ્ટાન્તાભાસનું ઉદાહરણ છે ૬૮

अथ वैधर्म्यदृष्टान्ताभासमाहुः—

वैधर्म्येणापि दृष्टान्ताभासो नवधा ॥૬૯॥

તાનેવ પ્રકારાનુદિશન્તિ—

असिद्धसाध्यव्यतिरेकोऽसिद्धसाधनव्यतिरेकोऽसिद्धोभयव्यतिरेकः,
 सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेकः, सन्दिग्धसाधनव्यतिरेकः, सन्दिग्धोभयव्यति-

રેકોઽવ્યતિરેકોઽપ્રદર્શિતવ્યતિરેકો વિપરીતવ્યતિરેકશ્ચ ॥ ૭૦ ॥

અર્થેતાન્ ક્રમેણોદાહરન્તિ—

તેષુ ધ્રાન્તમનુમાનં પ્રમાણત્વાત્ યત્ પુનર્ધ્રાન્તં ન ભવતિ ન તત્ પ્રમાણં
યથા સ્વપ્નજ્ઞાનમિતિ અસિદ્ધસાધ્યવ્યતિરેકઃ, સ્વપ્નજ્ઞાનાત્
ધ્રાન્તત્વસ્યાનિવૃત્તેઃ ॥૧૧૭૧॥

વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્તાભાસનું કથન—

વૈધર્મ્યથી પણ દૃષ્ટાન્તાભાસ નવ પ્રકારે છે. ૬૯

વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાન્તાભાસના પ્રકારે—

૧. અસિદ્ધસાધ્યવ્યતિરેક, ૨. અસિદ્ધસાધનવ્યતિરેક, ૩. અસિદ્ધોભય-
વ્યતિરેક, ૪. સંદિગ્ધસાધ્યવ્યતિરેક, ૫. સંદિગ્ધસાધનવ્યતિરેક, ૬ સંદિગ્ધોભય-
વ્યતિરેક, ૭. અવ્યતિરેક, ૮. અપ્રદર્શિતવ્યતિરેક અને ૯. વિપરીતવ્યતિરેક. ૭૦,

વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાન્તાભાસનાં અનુક્રમે ઉદાહરણો—

અનુમાન ઊન્ત છે, કારણ કે તે પ્રમાણ છે. વળી, જે ઊન્ત ન હોય તે
પ્રમાણ ન હોય. જેમ કે સ્વપ્નજ્ઞાન. અહીં દૃષ્ટાન્ત અસિદ્ધસાધ્યવ્યતિરેકદૃષ્ટા-
ન્તાભાસ છે, કારણ કે સ્વપ્નજ્ઞાનમાં ઊત્તિરેક સાધ્યનો અભાવ નથી. ૭૧.

નિર્વિકલ્પકં પ્રત્યક્ષં પ્રમાણત્વાદ્ યત્ તુ સર્વિકલ્પકં ન તત્ પ્રમાણં યથા
લૈઙ્ગિકમિત્યસિદ્ધસાધનવ્યતિરેકો લૈઙ્ગિકાત્ પ્રમાણત્વસ્યાનિવૃત્તેઃ ॥૨૧૭૨॥

નિત્યાનિત્યઃ શબ્દઃ સત્ત્વાત્ યસ્તુ ન નિત્યાનિત્યઃ સ ન સંસ્તઘથા

સ્તમ્ભ इत्यसिद्धोभयव्यतिरेकः स्तम्भान्नित्यानित्यत्वस्य

સત્ત્વસ્ય ચાવ્યાવૃત્તેઃ ॥૨૧૭૩॥

વ્યક્તમેતત્ સૂત્રત્રયમપિ ॥૨૧૭૩॥

અસર્વજ્ઞોઽનાસો વા કપિલોઽક્ષણિકૈકાન્તવાદિત્વાદ્ યઃ સર્વજ્ઞ આસો
વા સ ક્ષણિકૈકાન્તવાદી યથા સુગત્ત્વમિતિ સન્દિગ્ધસાધ્યવ્યતિરેકઃ
સુગતેઽસર્વજ્ઞતાનાપ્તત્વયોઃ સાધ્યધર્મયોગ્યાવૃત્તેઃ સન્દેહાત્ ॥૪૧૭૪॥

§૧ અર્થે ચ પરમાર્થતોઽસિદ્ધસાધ્યવ્યતિરેક એવ ક્ષણિકૈકાન્તસ્ય પ્રમાણ-
વાધિતત્વેન તદમિધાતુરસર્વજ્ઞતાનાપ્તત્વપ્રાપ્તેઃ કેવલં તત્પ્રતિશેષકપ્રમાણમાહત્યપરામર્શન-
શૂન્યાનાં પ્રમાણાં સન્દિગ્ધસાધ્યવ્યતિરેકત્વેનાભાસ इति तथैव कथितः ॥૪૧૭૪॥

પ્રત્યક્ષ નિર્વિકલ્પક (અનિશ્ચયાત્મક) છે, પ્રમાણ હોવાથી. સર્વિકલ્પ (નિશ્ચ-
યાત્મક) હોય તે પ્રમાણ ન હોય, જેમકે અનુમાન. આમાં દૃષ્ટાન્ત અસિદ્ધ
સાધનવ્યતિરેકદૃષ્ટાન્તાભાસ છે. કારણ કે અનુમાનમાં સાધ્યપ્રમાણત્વનો અભાવ
નથી. ૭૨.

§૧ જે અનિત્ય ન હોય તે કૃતક પણ ન હોય એ પ્રમાણે વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ છે તો ખરી, પરંતુ વાદીએ પોતાના વચન દ્વારા તેનું ઉદ્દભાવન કરેલ નથી. માટે આ અપ્રદર્શિતવ્યતિરેક દષ્ટાન્તાભાસ છે. ૭૮.

શબ્દ અનિત્ય છે, કૃતક હોવાથી, જે અકૃતક હોય, તે નિત્ય હોય, જેમકે-આકાશ. આ વિપરીતવ્યતિરેકદષ્ટાન્તાભાસ છે. ૭૯

§૧ વૈધર્મ્ય પ્રયોગમાં સાધ્યાભાવ સાધનાભાવથી આકાન્ત બતાવવો. ભેદએ એટલે કે સાધ્યાભાવને કારણે સાધનાભાવ હોય છે એમ બતાવવું ભેદએ. પરંતુ અહીં તેમ નથી. માટે આ વિપરીતવ્યતિરેકદષ્ટાન્તાભાસ છે. ૭૯.

(૬૦) યદ્યપિ કિલોપલ્લ્લખ્ણડાદિત્યાદિગચે, અવ્યતિરેકત્વમિતિ જહત્વાન્ન વક્ષિ ધૌતરાગત્વાદિતિ સન્દેહઃ '૧૭૭॥

અથોપનયનનિગમનાભાસૌ પ્રમાપન્તે—

ઉક્તલક્ષણોલ્લક્ષ્ણેનોપનયનિગમનયોર્વચને તદાભાસૌ ॥૮૦॥

§૧ 'હેતોઃ સાધ્યધર્મિણ્યુપસંહરણમુપનયઃ' इत्युપनयस्य लक्षणम्; 'साध्यधर्मस्य पुनर्निगमनम्' इति निगमनस्येति ॥૮૦॥

ઉપનયાભાસમુદાહરન્તિ—

यथा परिणामी शब्दः कृतकत्वाद् यः कृतकः स परिणामी यथा कुम्भ इत्यत्र परिणामी च शब्द इति कृतकश्च कुम्भ इति च ॥८१॥

§૧ इह साध्यधर्मं साध्यधर्मिणि साधनधर्मं वा दृष्टान्तधर्मिणि उपसंहरत उपनयाभासः ॥८१॥

નિગમનાભાસમુદાહરન્તિ—

तस्मिन्नेव प्रयोगे तस्मात् कृतकः शब्द इति तस्मात् परिणामी कुम्भ इति च ॥८२॥

§૧ અત્રાપિ સાધનધર્મ સાધ્યધર્મિણિ સાધ્યધર્મ વા દૃષ્ટાન્તધર્મિણિ ઉપસંહરતો નિગમનાભાસઃ । एवं पक्षशुद्ध्याद्यवयवपञ्चकस्य भ्रान्त्या वैपरीत्यप्रयोगे तदाभास-पञ्चकमपि तर्कणीयम् ॥८२॥

ઉપનય અને નિગમનાભાસનું નિરૂપણ—

જે લક્ષણો કહેવામાં આવેલ છે તેનું ઉદ્દભવન કરીને ઉપનય અને નિગમનનું કથન કરવાથી ઉપનયાભાસ અને નિગમનાભાસ થાય છે. ૮૦

§ ૧. 'ઉત્પન્નો પક્ષમાં ઉપસંહાર ઉપનય છે'—[૩. ૪૬] આ પ્રમાણે ઉપનયનું લક્ષણ અને "સાધ્યનો પક્ષમાં ઉપસંહાર તે નિગમન"—[૩. ૪૧] આ પ્રમાણે નિગમનનું લક્ષણ પૂર્વે કહેલ છે. ૮૦.

ઉપનયાભાસનું ઉદાહરણ—

શબ્દ પરિણામી છે, કૃતક હોવાથી, જે કૃતક હોય તે પરિણામી હોય છે, જેમકે, કુંભ. આ રથજે શબ્દ પરિણામી છે, અને કુંભ કૃતક છે, એ પ્રમાણે ઉપસંહાર કરવો તે ઉપનયાસ છે. ૮૧

§૧ અહીં સાધ્યધર્મનો સાધ્યધર્મી^(૧)(પક્ષ)માં અને સાધનધર્મનો દષાન્ત ધર્મી^(૨)(સપક્ષ)માં ઉપસંહાર કરવાથી ઉપનયાસ થાય છે. ૮૧.

નિગમનાલાસનું ઉદાહરણ—

અને એ જ અનુમાન પ્રયોગમાં—તેથી શબ્દ કૃતક છે. અને તેથી કુંભ પરિણામી છે, આ પ્રમાણે કહેવું તે નિગમનાલાસ છે. ૮૨.

§૧ અહીં પણ સાધનધર્મનો સાધ્યધર્મી^(૩)—(પક્ષ)માં અને સાધ્ય ધર્મનો દષાન્ત ધર્મી^(૪)—(સપક્ષ)માં ઉપસંહાર કરવાથી નિગમનાલાસ થાય છે. એ જ પ્રકારે પક્ષશુદ્ધચાદિ પાંચે અવયવોમાં વિપર્યય કરવામાં આવે તો તેમનો પણ પાંચ પ્રકારનો આભાસ થાય છે એ વિચારી લેવું. ૮૨.

इत्थमनुमानाभासमभिधायगमाभासमाहुः—

अनाप्तवचनप्रभवं ज्ञानमागमाभासम् ॥८३॥

§૧ અભિધેયં વસ્તુ યથાવસ્થિતં યો જાનીતે યથાજ્ઞાનં ચામિધત્તે સ આપ્ત ઉક્તસ્તદ્વિપરીતોડનાસ્તદ્વચનસમુત્થં જ્ઞાનમાગમાભાસં જ્ઞેયમ્ ॥ ૮૩ ॥

अत्रोदाहरन्ति—

यथा मेकलकन्यकायाः कूले तालहिन्तालयोर्मूले सुलभाः पिण्ड-
खर्जुराः सन्ति त्वरितं गच्छत गच्छत शावकाः ॥८४॥

§૧ રાગાકાન્તો હનાપ્તઃ પુરુષઃ ક્રીડાપરવશઃ સન્નાત્મનો વિનોદાર્થે કિંચન વસ્તુસ્તરમલભમાનઃ શાવકૈરપિ સમં ક્રીડાડમિલાપેણેદં વાક્યમુચ્ચારયતિ ॥૮૪॥

આ પ્રમાણે અનુમાનાલાસનું નિરૂપણ કરીને હવે આગમાલાસ વિષે કહે છે—

અનાપ્તપુરુષના વચનથી ઉત્પન્ન થનારું જ્ઞાન આગમાલાસ છે. ૮૩

§૧ ‘અભિધેય વસ્તુને યથાર્થરૂપે જે જાણે છે અને જાણ્યા પ્રમાણે જે કહે છે’ તે આપ્ત છે—[૪. ૪] આ પ્રમાણે આપ્ત પુરુષનું લક્ષણ કહેલ છે, તેનાથી વિપરીત તે અનાપ્ત છે. તેના વચનથી ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાન આગમાલાસ જાણવું. ૮૩

આગમભાસનું ઉદાહરણ—

રેવા (નર્મદા) નદીના કાંઠે તાલ અને હિંતાલ વૃક્ષના મૂળમાં પિંડ ખજૂર મુલમ છે માટે હે બાળકો ! જલદી જાઓ, જલદી જાઓ. ૮૪

§૧ રાગયુક્ત પુરુષ અનાપ્ત છે. ક્રીડાને પરવશ બનેલો તે પોતાના વિનોદને માટે બીજા કોઈ વસ્તુ ન મળવાથી બાળકો સાથે ક્રીડાની ઇચ્છાથી આવું બોલે છે. ૮૪.

श्रीशैवतायल त्रिभङ्गटाहि प्राथीन (७७) तीर्थोद्धारक श्रीविजयनीतिसूरीश्वरल्लना
शिष्याल्लु मुनि भलयविजयल्लये स्वय्यव्यास सभये करेल गुल् २ लाधानुवाद
पल्लु समाप्त थये।

(५०) अभिन्नमेवेति अभिन्नमेव सौगतानाम् । भिन्नमेव यौगानाम् ॥१८७॥

॥इति पण्डः परिच्छेदः॥

अत्र च वादस्थलानि—यौगाभिमतप्रमाणफले मेदैकान्तनिराकरणम् १, सौगताभिप्रेत-
प्रमाणफलमेदैकान्तनिराकरणम् २, स्वाभिप्रेतप्रमाणफलमेदाऽमेदनियमनम् ३, कर्तु-क्रिययोर्भेदानेदस्था-
पनम् ४, प्रमाणफलव्यवहारसांवृतत्ववादिनिरासः ५, व्यधिकरणासिद्धहेत्वाभासनिरासः ६, आश्र-
यासिद्धहेत्वाभासनिरासः ७, आश्रयैकदेशासिद्धहेत्वाभासनिरासः ८, संदिग्धाश्रयासिद्ध-संदिग्धाश्र-
यैकदेशासिद्ध-आश्रयसंदिग्धवृत्त्यसिद्ध--आश्रयैकदेशसंदिग्धवृत्ति-व्यर्थविशेषणविशेष्यासिद्ध-व्यर्थैकदे-
शासिद्धहेत्वाभासनिरासः ९, अन्यतरासिद्धहेत्वाभासस्थापनम् १०, असाधारणानैकान्तिकविरुद्धा-
व्यभिचारि अकिञ्चित्करकालात्ययापदिष्टप्रकरणसमनिरासः ११—एवं एकादश ॥८८॥ श्री ॥

રતનાકરવતારિકાનાં ટિપ્પણો

તૃતીય પરિચ્છેદ

૨. ૧ 'સંસ્કારપ્રવોધ'—સંસ્કારપ્રયોધનાં કારણો છે : સદ્શાદૃષ્ટિચિન્તાયાઃ સ્મૃતિચીજસ્ય ચોપકાઃ ।

સાદૃશ્ય, અદૃષ્ટ, ચિન્તા, સાહચર્ય વગેરે સંસ્કારપ્રયોધનાં કારણો છે.

પપ. ૨ 'યથ સાધન.....જલાશયે ॥' તુલના—

સાધ્યં વ્યાપકમિત્યાહુઃ સાધનં વ્યાપ્યમુચ્યતે ।

પ્રયોગેઽન્વયવત્યેવં વ્યતિરેકે વિપર્યયઃ ॥ સ્યાદ્વાદરતનાકર પૃ. ૫૬૯

૭૭. ૨ 'દેવદ્રવ્ય' આ શબ્દનો અર્થ 'દેવસ્ય દ્રવ્યમ્' અર્થાત્ દેવતું દ્રવ્ય એવો કરતાં જિનેશ્વરભગવંતની વીતરાગતામાં દોષ આવે એટલે 'ચતુર્થ્યન્ત-પદમેવ દેવતા' એ જૈમિનિના વચનને ટાંકી દેવસ્ય ને બદલે દેવાય રાખી દેવને માટેતું દ્રવ્ય એવો અર્થ કરવાતું આ વાદિદેવસૂરિ સૂચવે છે. 'બ્રાહ્મણયવાગ્' માં જેમ 'બ્રાહ્મણસ્ય યવાગ્' બ્રાહ્મણની યવાગ્-રાખ એવો અર્થ કરાતો નથી પણ જૈમિનિના આ વચનથી 'બ્રાહ્મણાય યવાગ્' એટલે બ્રાહ્મણ માટે યવાગ્ એવો અર્થ કરાય છે તેમ અહીં પણ 'દેવસ્ય દ્રવ્યમ્' એટલે દેવતું દ્રવ્ય એવો અર્થ કરી સ્વામિત્વ દર્શાવવું તે બૂલ છે પરંતુ 'દેવાય દ્રવ્યમ્' એટલે દેવ માટે દ્રવ્ય એવો અર્થ કરવો યોગ્ય છે.

ચતુર્થ પરિચ્છેદ

૮૭. ૩૧ 'કરપલ્લવી' કરપલ્લવી આદિ માટે ભુઓ સંગીતોપનિષત્સારોદ્ધાર પ. ૧૦૩.

૮૮. ૧૩ 'ક્ષપ્યાર્યમ્લેચ્છ' શ્વિ-આર્ય-મ્લેચ્છાનાં સમાનં લક્ષણમ્ (ન્યાયભાષ્ય ૧.૧.૭)

૯૧. ૧૫ 'હંસપક્ષાદિહસ્ત' ભરતનાટ્ય શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ હંસપક્ષહંસ-સુદ્રામાટે ભુઓ નાટ્યશાસ્ત્ર ૯-૧૦૬ અને સંગીતોપનિષત્સારોદ્ધાર પ-૭૯

૯૩. ૩ સાધૂપાસ્યાપ્રસન્ન તુલના— સ્તુતિઃ સ્તોત્રઃ સાધોઃ કુશલપરિણામાય સ્વયંભૂસ્તોત્ર (નેમિનાથ). સાધૂપાસ્થાપચત્રઃ આવોપાઠ કલ્પી રકાય છે.

૧૩૩. ૨૯ પ્રકારકાત્સર્ન્ય સર્વં એટલે કાત્સર્ન્ય, અને તેના ત્રણ પ્રકારો છે. વ્યક્તિકાત્સર્ન્ય, પ્રકારકાત્સર્ન્ય, અને દ્રવ્યકાત્સર્ન્ય.

૧૭૨. ૩૨ 'વિકલાદેશઃ'—સકલાદેશમાં કાલાદિ દ્વારા જે દ્રવ્યાર્થિકનયની મુખ્યતા અને પર્યાયાર્થિકનયની ગૌણતા દ્વારા અલેદમાં લેદ અને પર્યાયાર્થિકનયની મુખ્યતા અને દ્રવ્યાર્થિકનયની ગૌણતા દ્વારા લેદમાં અલેદનાં ઉપચારના આઠ આઠ દૃષ્ટાન્તો આપ્યા તેને ઉલટાવવાથી એટલે કે પર્યાયાર્થિકનયની મુખ્યતા અને દ્રવ્યાર્થિકનયની ગૌણતા વડે લેદમાં અલેદ અને દ્રવ્યાર્થિકનયની મુખ્યતા અને પર્યાયાર્થિકનયની ગૌણતા વડે યતા અલેદમાં લેદને ઉપચાર કરવાથી તેનાં તે જ દૃષ્ટાન્તો વિકલાદેશમાં ઘટી શકશે. સૂત્ર ૪૫ ની ટીકામાં નયવિચાર અવસરે જ્જ્ઞાવીશું એમ કહેલ પણ પરિચ્છેદ ૭માં નય પ્રકરણમાં તે વાત નથી એટલે આ સૂચન કયું છે.

પંચમ પરિચ્છેદ

સૂ. ૧ 'સામાન્યવિશેષાદિ' શાદિ પદથી સત્-અસત્, નિત્ય-અનિત્ય, અભિ-લાખ્ય-અનભિલાખ્ય સૂચવાય છે.

૧૮૫. ૩૦ 'સામર્થ્યઘટનાચ્ચ' સૂત્રમાં ગ્રહણ કરેલ ચક્રાર્થી સદસદાકાર-પ્રતીતિવિષયત્વાત્ વગેરે હેતુઓ સંગૃહીત થાય છે. પ્રથમ સૂત્ર અને બીજું સૂત્ર સાથે લેતાં અનુમાનપ્રયોગ થાય છે.

૨૧૨. ૧૯ 'ઉત્પ્લવન્તે' આ પ્રયોગ નૈયાયિકો માટે પ્રચલિત છે. બુદ્ધો—

પ્રાયેણ વૈયાકરણાઃ પિશાચાઃ પ્રયોગમન્ત્રેણ વિનિવારણીયાઃ ।

ઉત્પ્લવ્ય ઉત્પ્લવ્ય સ્વમાપ્લવન્તઃ કથં નુ વાર્યાઃ સલ્લ ગૌતમીયાઃ ॥

પદ્ય પરિચ્છેદ

૨૨૬. ૧ 'ફલ' વિષય અને ફલનો ભેદ છે. પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોનો વિષય નીલાદિ છે, બ્યારે તેનું ફલ જ્ઞાનોત્પત્તિરૂપ ક્રિયા છે.

૨૨૬. ૩ 'સાધકતમ'—અનેક સાધકોમાંથી જે સાધન દ્વારા કાર્ય સિદ્ધ થાય તે.

૨૨૯. ૩૦ 'અભિન્ન' 'વિષયાધિગતિધ્વાત્ર પ્રમાણફલમિષ્યતે ॥ સ્વવિત્તિર્વા પ્રમાણં તુ સારૂપ્યં યોગ્યતાપિ વા ॥૧૩૪૪॥ તત્ત્વસંશ્લેષ.

૨૩૧. ૧૩ 'નહિ સારૂપ્યમસ્ય પ્રમાણમ્' અસ્ય-જ્ઞાનનું, 'અસ્ય' શબ્દનો અર્થ ટિપ્પણકારે 'સૌગતસ્ય' એ પ્રમાણ કરેલ છે, તે અર્થ પણ યોગ્ય છે, કારણ કે આ માન્યતા તે તેમની જ છે, પરંતુ અહીં દીકામાં તેનો સીધો નિદેશ ન હોવાથી અમે પ્રકરણાનુસાર અર્થ કરેલ છે.

૨૩૬. ૩૨ સૂત્રગત 'માદિ' શબ્દથી એવા પ્રકારનાં બીજાં સ્મરણયુક્ત અનુમાન તથા આગમજન્ય જ્ઞાન અને માત્ર સંકલન જેવાં જ્ઞાનો પણ પ્રત્યક્ષજ્ઞાના-ભાસે જાણવા.

૨૫૦. ૩૦ 'વિજ્ઞાનેન્દ્રિયાયુર્નિરોધલક્ષણમરણરહિતત્વાત્' બુદ્ધો ન્યાયબિંદુ પૃ. ૮૯

૨૭૦. ૧૩ 'નન્વન્યતરાસિદ્ધિઃ' અન્યતરાસિદ્ધિ નામનો હેતુભાસ નથી. ન્યાયમંજરી પૃ. ૧૬૨

૨૮૬. ૨૮ 'કાલાતીતઃ' 'કાલાત્યાપદિષઃ કાલાતીતઃ' આ ન્યાયસૂત્ર છે. બુદ્ધો ન્યાયસૂત્ર ૧.૨૬.

૨૯૦.૫ 'પ્રકરણસમઃ' 'યદ્માત્રપ્રકરણચિન્તા સ નિર્ણયાર્થમપદિષઃ પ્રકરણસમઃ' આ પણ ન્યાયસૂત્ર (૧.૨.૭) છે.

૨૯૮ ૨૪ 'પશ્ચશુદ્ધ્યાદિ' પદ્યમાં પ્રતીતસાધ્યાદિરૂપ દોષ હોવા છતાં તે દોષો નથી પરંતુ પદ્ય શુદ્ધ છે એવો ભ્રમ થાય ત્યારે પદ્યશુદ્ધયાભાસ બને છે. તેવી જ રીતે હેતુમાં અસિદ્ધાદિ દોષો હોવા છતાં, દષ્ટાન્તમાં સાધર્મ્ય વૈધર્મ્યના દોષો હોવા છતાં તેમ જ ઉપનય અને નિગમનમાં પણ તે તે દોષો હોવા છતાં તે તે હેતુ, દષ્ટાન્ત, ઉપનય અને નિગમન શુદ્ધ છે એવો ભ્રમ થાય ત્યારે અનુક્રમે હેતુશુદ્ધયાભાસ, દષ્ટાન્તશુદ્ધયાભાસ, ઉપનયશુદ્ધયાભાસ અને નિગમનશુદ્ધયાભાસ બને છે.